TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM MEDENİYETİNE KAYNAKLIK ETMESİ BAĞLAMINDA HADİS VE SÜNNET

Abdulaziz KIRANŞAL

DOKTORA TEZİ

ADANA / 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM MEDENİYETİNE KAYNAKLIK ETMESİ BAĞLAMINDA HADİS VE SÜNNET

Abdulaziz KIRANŞAL

Danışman: **Prof. Dr. Muhammet YILMAZ**
Jüri Üyesi: **Prof. Dr. Nimetullah AKIN**
Jüri Üyesi: **Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ**
Jüri Üyesi: **Prof. Dr. Sami KILINÇLI**
Jüri Üyesi: **Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYDIN**

DOKTORA TEZİ

ADANA / 2023

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Nimetullah AKIN

Üye: Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ

Üye: Prof. Dr. Sami KILINÇLI

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYDIN

ONAY
Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
…/…/2023

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. …../…../2023

Abdulaziz KIRANŞAL

ÖZET

İSLAM MEDENİYETİNE KAYNAKLIK ETMESİ BAĞLAMINDA HADİS VE SÜNNET

Abdulaziz KIRANŞAL

Doktora Tezi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
Temmuz 2023, 437 sayfa

Tarih boyunca medeniyetlerin doğmasına, büyümesine ve gelişmesine etki eden, onları şekillendiren birçok faktörden söz etmek mümkündür. Örneğin coğrafi şartlar ve sosyal ortam, bir medeniyetin kuruluşunda ve gelişiminde oldukça önemli faktörlerdendir. Medeniyetin ortaya çıktığı coğrafyanın tabiî şartları ve o medeniyetin içinde büyüdüğü sosyal şartlar, ekonomik ve siyasi etkenler gibi birçok sebep, o medeniyetin temel kodlarına ciddi ve kalıcı etkiler bırakmıştır.

Coğrafi ve sosyal şartlar, maddi açıdan medeniyetlerin bazı merhalelerine etki ederken medeniyetlerin sahip olduğu manevi unsur olan din ise bir medeniyetin oluşumunda tüm merhalelere etki etme gücüne sahip bir faktör olmuştur. Çünkü bir medeniyetin ahlakını, edebiyatını, sanatını, ekonomisini, fertler arasındaki bağını ve ilişkilerini, günlük hayatın en ince ayrıntılarına kadar etkileyen faktörlerin başında din gelir. Bu bağlamda İslam medeniyeti de İslam dininin etki ettiği ve şekillendirdiği bir medeniyettir. Bu medeniyete etki eden ve kurucu unsurlar olarak zikredebileceğimiz iki temel faktör ise İslam dininin ana kaynakları olan Kur'an ve Hz. Peygamberin hadisleri ve sünnetidir.

İslam toplumları tarafından büyük bir ciddiyetle ve özel ilmi yöntemlerle yazıya geçirilip, muhafaza edilen hadisler, İslam medeniyetinin, başta varlık, bilgi ve değer tasavvuru olmak üzere her alandaki tasavvurunu ve davranış biçimlerini derinden etkilemiştir. Bu durum, hadis ve sünnetin Müslümanların kurduğu bütün medeniyetlerde hayatın en ince ayrıntılarına kadar oldukça belirleyici bir rol oynamasına vesile olmuştur. Çünkü Hz. Peygamberin hadis ve sünneti, toplumsal anlamda ekonomi, yönetim ve hukuk alanlarını kapsadığı gibi aynı zamanda ferdi hayatın en ince ayrıntılarına kadar da bir insan hayatının bütün davranış ve faaliyetlerini kapsayan bir olgu olmuştur. Bu nedenle

tarihi süreç içerisinde Müslümanlar, farklı coğrafyalarda ve farklı zaman dilimlerinde, birbirinden tamamen bağımsız medeniyetler bile kurmuş olsalar, tüm bu medeniyetlerin değerler sistemi ve başlıca karakteristikleri büyük ölçüde benzerlikler göstermiştir. Bu durumun ana nedeni, Kur'an'la birlikte İslam medeniyetine kaynaklık eden Hz. Peygamberin hadisleri olmuştur. Biz de bu çalışma kapsamında hadislerin İslam medeniyetine kaynaklık etmesi bakımından incelenmesine katkı sunmayı hedefledik.

Anahtar kelimeler: Din, hadis, medeniyet, kültür.

ABSTRACT

HADITH AND SUNNAH IN THE CONTEXT OF BEING A SOURCE OF ISLAMIC CIVILIZATION

Abdulaziz KIRANŞAL

Ph.D. Thesis, Department of Basic Islamic Sciences
Supervisor: Prof. Dr. Muhammet Yılmaz
July 2023, 437 pages

It is possible to talk about many factors that have influenced and shaped the birth, growth and development of civilizations throughout history. For example, geographical conditions and social environment are very important factors in the establishment and development of a civilization. Many reasons such as the natural conditions of the geography in which the civilization emerged, the social conditions in which that civilization grew, economic and political factors have left serious and lasting effects on the basic codes of that civilization.

While geographical and social conditions affect some stages of civilizations materially, religion, which is the spiritual element of civilizations, has been a factor that has the power to affect all stages in the formation of a civilization. Because religion comes first among the factors that affect the morality, literature, art, economy, ties and relations between individuals, down to the smallest details of daily life, of a civilization. In this context, Islamic civilization is a civilization influenced and shaped by the religion of Islam. The two main factors affecting this civilization that we can mention as the founding elements are the Qur'an and the Prophet's hadith and sunnah which are the main sources of the religion of Islam.

The hadiths, which were written down and preserved by Islamic societies with great seriousness and special scientific methods, deeply affected the imagination and behavior patterns of Islamic civilization in every field, especially the conception of existence, knowledge and value. This situation caused hadith and sunnah to play a decisive role in all civilizations founded by Muslims, down to the smallest details of life. Because hadith and sunnah of the Prophet has been a phenomenon that covers all the behaviors and activities of a human life, down to the smallest details of individual life, as

well as covering the fields of economy, administration and law in the social sense. For this reason, even if Muslims have established completely independent civilizations in different geographies and different time periods, the value system and main characteristics of all these civilizations have shown great similarities. The main reason for this situation was the hadiths of the Prophet, who, together with the Qur'an, became the source of Islamic civilization. Within the scope of this study, we aimed to contribute to the examination of hadiths in terms of being a source for Islamic civilization.

Key words: Religion, hadith, civilization, culture.

ÖN SÖZ

Bir toplumun fertleri arasında ortak değerlerin oluşmasını sağlaması, fertler arasında manevi bir bağ meydana getirmesi, toplumu oluşturan fertler arasında aynı kavramlara aynı manaların yüklenmesini sağlaması açısından din, medeniyetleri etkilemesi ve şekillendirmesi açısından vazgeçilmez bir unsurdur. Çünkü bir medeniyeti güçlü kılan şey bilimi, kültürü ve teknolojisi kadar o medeniyetin temelini teşkil eden toplumun inanç birliğidir. İşte bu inanç birliğini sağlayan temel faktör ve manevi unsur, dindir. Hem dine ait ilahi kitapların insanlara ulaştırılması hem de bu kitaplardaki emirlerin nasıl uygulanacağına dair örneklik etmeleri açısından peygamberler, insanlık tarihi boyunca dinin medeniyetlere etki etme sürecinde aktif rol almışlardır. Doğal olarak Hz. Peygamber de hadisleri ve sünneti ile birlikte İslam medeniyetinin kurucu unsurlardan birisi olmuştur. Bu medeniyete varlık, bilgi ve değerler sistemi açısından kaynaklık eden hadis metinleri ise hem fertlerin hem de toplumların hayatını düzenlemeleri, onlara bir dünya görüşü sunmaları ve yeni bir değerler sistemi inşa etmeleri açısından Kur'an'dan sonra en köklü kurucu metinler olmuştur.

Hz. Peygamberin hadislerinin ilk dönem İslam medeniyetine etkisini incelediğimiz bu araştırmamızın birinci bölümünde başta medeniyet, kültür ve din olmak üzere konuyla ilgili kavramlar ele alınmış olup bunun yanında İslam medeniyetinin kuruluş sürecinde var olan Bizans, Sasani, Hindistan ve Habeşistan gibi Arap yarımadasına komşu devletlerdeki kültür ve medeniyete de değinilmiştir. Ayrıca bu bölümde Hz. Peygamberin muhatap olduğu toplumun inanç ve kültür yapısının ortaya konulması bakımından cahiliye toplumu, bedevi kültürü, Putperestlik, Haniflik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi din mensuplarının durumuna da kısaca değinilmiştir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde Kur'an ve hadislerde medeniyet olgusu, medeniyetin kuruluş sürecinde Hz. Peygamber tarafından gerçekleştirilen zihniyet değişimi ve bu değişimin ana ilkelerinden olan tedricilik, kolaylık, dinamizm, tutarlılık gibi ilkelerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Yine bu bölümde Hz. Peygamberin hadisleri bağlamında tevhid ve iman merkezli yeni düşünce ve değerler sisteminin inşası, İslam medeniyetinin ana ahlaki ilkelerinin belirlenmesi ve sosyal hayata yönelik düzenlemeler ele alınmıştır.

Araştırmamızın üçüncü ve son bölümünde ise hadislerde şehir, temizlik, adalet, eğitim, aile gibi konular ele alınarak bu konuların medeniyet ve hadislerle ilişkisi incelenmiştir. En sonunda ise Hz. Peygamberin kurulan medeniyetin sağlıklı bir şekilde

devam edebilmesi için aldığı tedbirler ele alınarak Emr-i bi'l maruf ve nehy-i ani'l münker, taklid, dünyevileşme, ahlaki çöküntü ve zulüm gibi konularda yaptığı uyarılar incelenmiştir.

Yapılan bu çalışmada, konunun tespitinden tamamlanmasına kadar beni destekleyen danışman hocam Prof. Dr. Muhammet YILMAZ'a, değerli fikirleri, rehberlikleri ve teşvikleriyle araştırmamın sonuçlanmasında büyük katkıları ve emekleri bulunan Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ, Prof. Dr. Sami KILINÇLI, Prof. Dr. Nimetullah AKIN ve Dr. Öğrt. Üyesi Mustafa AYDIN hocalarıma teşekkür ediyorum.

Abdulaziz KIRANŞAL

Adana / 2023

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET ..... İV
ABSTRACT ..... Vİ
ÖN SÖZ ..... Vİİİ
KISALTMALAR ..... Xİİİ
GİRİŞ 1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi 1
2. Araştırmanın Metodu ve Kaynak Değerlendirmesi 1

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL ARKA PLAN

1.1. Konu İle İlgili Kavramlar 3
1.1.1. Medeniyet Kavramı 3
1.1.3. Din Kavramı 9
1.1.4. Din Ve Medeniyet İlişkisi 11
1.2. Kur'an Ve Sünnette Medeniyet Kavramı 12
1.2.1. Kur'an'da Medeniyet Kavramı 12
1.2.2. Hadislerde Medeniyet Kavramı 20
1.3. Arap Yarımadasına Komşu Medeniyetler 29
1.3.1. Bizans Ve Sâsâni İmparatorlukları 30
1.3.2. Hindistan Ve Habeşistan 32
1.4. İnanç Ve Kültür Bakımından Hz. Peygamber'in Muhatap Olduğu Zemin 33
1.4.1. Cahiliye Kültürü Ve Bedevilik 33
1.4.2. Putperestlik 40
1.4.3. Ehl-İ Kitap: Yahudilik Ve Hıristiyanlık 45
1.4.4. Sabiilik, Mecûsilik Ve Dehrîlik 52

İKİNCİ BÖLÜM
İSLAM MEDENİYETİNDE ZİHNİYET DEĞİŞİMİ VE DÖNÜŞÜM İLKELERİ

2.1. Hz. Peygamber ve İslam Medeniyetinin Oluşum Sürecinde Zihniyet Değişimi . 55
2.2. İslam Medeniyetinde Zihniyet Dönüşümünün Ana İlkeleri 61

2.2.1. Kavramsal Değişim 61
2.2.2. Tedricilik 66
2.2.3. Kolaylık 72
2.2.4. Süreklilik 78
2.2.5. Bilgi Ve Bilinç 84
2.2.6. Beşerîlik 91
2.2.7. Gelenek 97
2.2.8. Tutarlılık 102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSLAM MEDENİYETİNİN İMAN AHLAK VE TOPLUM PARADİGMASI

3.1. İmani Paradigma 107
3.1.1. Allah'a İman Açısından Zihinsel Değişim 107
3.1.2. Peygambere İman Açısından Zihinsel Değişim 114
3.1.3. Kitaba İman Açısından Zihinsel Değişim 121
3.1.4. Ahirete İman Açısından Zihinsel Değişim 127
3.2. Tevhid Merkezli Düşünce Yapısının İnşası 132
3.2.1. İhlas İlkesinin Yerleştirilmesi 132
3.2.2. Takva İlkesinin Yerleştirilmesi 138
3.2.3. Tevekkül İlkesinin Yerleştirilmesi 144
3.2.4. Şükür İlkesinin Yerleştirilmesi 152
3.2.5. İhsan İlkesinin Yerleştirilmesi 157
3.3. Ahlaki Paradigma 164
3.3.1. Eminlik 171
3.3.2. Müsamaha 177
3.3.3. Vefa 184
3.3.4. İffet 189
3.3.5. Îsâr 197
3.3.6. Tevazu 204
3.3.7. Nezaket 209
3.3.8. Doğruluk 216
3.4. Bireysek Ve Toplumsal Paradigma 220
3.4.1. "Hak" Kavramının Tarifi 220

3.4.2. Kul/İnsan Hakkı 225
3.4.3. Kamu Hakki 233
3.4.4. İnanç Hürriyeti Hakkı 237
3.4.5. Düşünce ve İfade Özgürlüğü Hakkı 244
3.4.6. Hayvan Hakkı 250
3.4.7. Din Kardeşliği Temelinde Toplumsal Bütünlük Sağlanması 255
3.4.8. "Sılayı Rahim" Temelinde Akrabalık Bağlarının Düzenlenmesi 262
3.4.9. "Özel Hayatın Gizliliği" İlkesi Bağlamında İnsani İlişkilerin Düzenlenmesi 268
3.4.10. "İnfak" İlkesi Bağlamında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmanın Sağlanması 275
3.4.11. Engellilere Karşı Muamele 282
3.4.12. Helal Olgusunun Yerleştirilmesi 287

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İSLAM MEDENİYETİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ VE HADİSLERLE İLİŞKİSİ

4.1. Hadislerde Şehir ve Medeniyet İlişkisi 293
4.2. Hadislerde Çevre ve Medeniyet İlişkisi 306
4.3. Hadislerde Mescid ve Medeniyet İlişkisi 316
4.4. Hadislerde Adalet ve Medeniyet İlişkisi 326
4.5. Hadislerde Aile ve Medeniyet İlişkisi 336
4.6. Hadislerde Eğitim Medeniyet İlişkisi 345
4.7. Hadislerde Temizlik-Sağlık Medeniyet İlişkisi 354
4.8. Hz. Peygamber'in Yeni Medeniyetin Muhafazası İçin Aldığı Tebirler ve Yaptığı Uygulamalar 365
4.8.1 Emr-İ Bi'l-Ma'Rûf Nehy-İ Ani'l-Münker Uygulaması 365
4.8.2. Dünyevileşmenin Önlenmesi 373
4.8.3. Taklidin (Benzeşme) Yasaklanması 381
4.8.4. Ahlaki Çöküntünün Önlenmesi 387
4.8.5. Zulüm ve İsrafın Önlenmesi 393
SONUÇ 400
KAYNAKÇA 405

KISALTMALAR

(as): Aleyhi's-Selâm.

(ra): Radıyallâhü anhü.

(sav): Sallallâhü Aleyhi ve Sellem.

b.: İbn

bint.: Bint

Bkz.: Bakınız

c.: Cilt

Çev.: Çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB.: Diyanet İşleri Başkanlığı

DİBY.: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları

h.: Hicri

Haz.: Hazırlayan

Hz.: Hazreti

m.: Miladî

M.Ö.: Milattan Önce

M.S.: Milattan Sonra

No.: Numara

ö.: Ölüm Tarihi

s.: Sayfa

Tahk.: Tahkik eden

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TDVY: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Terc.: Tercüme eden

ts.: Tarihsiz

vd.: Ve diğerleri.

yy.: Yer yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bu araştırmamızın konusu, İslam medeniyetine kaynaklık etmeleri bakımından Hz. Peygamberin hadisleri ve ilgili hadislerin İslam medeniyetinin oluşum sürecindeki etkilerinin araştırılmasıdır. Bu bağlamda hadislerin muhtevasında medeniyet kavramının içerdiği anlamların tespiti, İslam medeniyetinin oluşum sürecinde toplumun medenileşmesine katkı sağlayan hadislerin incelenmesi ve Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerini içeren hadislerin medeniyet kurucu birer metin olarak İslam medeniyetinin tekâmülündeki rolünün ve fonksiyonel değerinin araştırılması öncelikli hedeflerimiz arasında olacaktır.

Bu araştırmamız esnasındaki en önemli amacımız, hadislerin hangi özellikleri dolayısıyla medeniyet kurucu bir unsur olarak nitelendirilebilecekleri, İslam medeniyetinin oluşum sürecindeki etkilerinin hangi nedenlerle incelenmesi gerektiğinin ortaya konulması, ilk dönem İslam toplumunun düşünce ve davranış biçimlerinin değişiminde ve hayat tasavvurlarının oluşumunda ortaya koydukları etkinin günümüz açısından neden önemli olduğunun açıklanmasıdır.

İslam medeniyetinin inanç, varlık, bilgi, ahlak ve değer tasavvurunun teşekkülüne kaynaklık etmesi bakımından ilgili hadislerin yeniden işlevsel hale getirilmesinin doğuracağı olumlu sonuçların ortaya konulması araştırmamızın önemini teşkil eden hedeflerin başında gelmektedir. Geçmiş dönemde Hz. Peygamberin hadislerinin medeniyetle ilişkisini inceleyen bir doktora tez çalışması yapılmıştır. Bu çalışma 2016 yılında Fatih Mehmet Yılmaz tarafından "Sünnetin Medeniyet İnşası" ismiyle gerçekleştirilmiştir.

2. Araştırmanın Metodu ve Kaynak Değerlendirmesi

İlk dönem İslam medeniyetinin hadis kaynaklarını ele alan bu araştırma, bilimsel alanda yapılan tüm çalışmalarda olduğu gibi belirli bir metot dâhilinde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda ilgili hadislerin değerlendirilmesi medeniyet kavramı bağlamında gerçekleştirileceğinden ilk önce medeniyet kavramının içerdiği anlamlar üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Medeniyet kavramının tahlilinden sonra ilk dönem İslam medeniyetinin ortaya çıktığı coğrafyada bulunan kültür ve medeniyetlerin özelliklerine değinilerek İslam medeniyetini farklı kılan yönlerine temas edilecektir.

Daha sonra ise İslam medeniyetinin inanç, ahlak, bilgi, değer, adalet, temizlik, şehir ve medeniyet anlayışı gibi temel özelliklerine kaynaklık ettiği düşünülen hadislerin ilgili başlıklar altında değerlendirilmesine geçilecektir. Hadislerin tek tek değerlendirilmesinden ziyade irtibatta oldukları başlıklar altında konu bütünlüğü dahilinde bir değerlendirme yapılacaktır. Yine hadislerin teknik bir değerlendirmeye tabi tutulmasından ziyade daha çok içerdikleri anlamların İslam medeniyetine katkısı üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Araştırma boyunca çalışmamıza konu olan başlıkların içerdiği kavramlar, hadislerle irtibatlı olarak ele alınacaktır. Hz. Peygamberin hadislerinin kaynaklığında gerçekleşen zihinsel ve toplumsal değişim incelenirken Hz. Peygamberden önceki inanç, düşünce ve davranış biçimlerinin nasıl olduğuna ve süreç içerisinde nasıl bir değişim geçirdiklerine de değinilmeye çalışılacaktır.

Araştırma yapılırken başta hadis kaynakları olmak üzere çalışmamızla irtibatı olan birçok eserden faydalanılmıştır. Bu bağlamda hadis âlimlerinden Buharî'nin (ö. 256/870) *Sahîh-i Buhârî,* Müslim'in *(ö. 261/875) Sahîh-i Müslim'i,* Tirmizî'nin *(ö. 279/892) Sünen-i Tirmizî,* Mâlik'in *(ö.179/796) el-Muvaṭṭa,* Aḥmed b. Ḥanbel'in *(ö.241/856) el-Musned* isimli eserleri başta olmak üzere bir çok hadis eserinden faydalanılmıştır. Hadislerin açıklanmasında hadis şerh edebiyatının önde gelen eserlerinden Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Meâlimü's-Sünen*, İbnʿ Abdilberr'in (ö.463/1071) *el-İstiẕkâr,* en-Nevevî'nin *(ö.676/1278) Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim,* et-Ṭîbî'nin *(ö. 743/1343) Şerḥu'ṭ-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîh,* İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî* ve Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr* isimli eserlerinden sıkça istifade edilmiştir. Kur'an ayetlerinin yorum ve tefsirinde Taberî'nin (ö. 310/923) *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf,* Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebir),* Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* ve İbn Kesir'in (ö. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim* gibi tefsir eserlerinden de sıkça faydalanılmıştır Hadislerin medeniyet bağlamında değerlendirilmesi yapılırken İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime,* Farabi'nin ise *Medîneti'l-Fâḍılâ, Kitâbü'l-Mille, Taḥṣîlü's-saʿâde* isimli eserleri başta olmak üzere medeniyet konusunu ihtiva eden bir çok eserden faydalanılmıştır. Tüm bunların dışında Türkiye Diyanet Vakfı'nın İslam Ansiklopedisi (DİA) ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hadislerle İslam isimli eserlerinden de yararlanılmıştır. Tezin yazılmasında, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım yönergesi esas alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL ARKA PLAN

1.1. Konu İle İlgili Kavramlar

1.1.1. Medeniyet Kavramı

Medeniyet kavramı Arapça "Medine" kelimesinden türemiştir. [1] Herhangi bir mekânda meskun bulunmak, yaşamak ve yerleşmek manalarına gelen Medine kelimesinin kökü konusunda ise temelde iki görüş mevcuttur. Bunlardan birincisine göre "medine" kelimesi (m – d – n) kökünden türemiş bir kelimedir. Bu görüşe göre kelimenin kast ettiği mana şehirleşmek ve yerleşmektir. [2] Diğer görüş ise sözcüğün *d – y – n* kökünden türediği görüşüdür. Bu görüşe göre ise kelimenin içerdiği mana bir otoritenin kontrolünde ve onun egemenliğinin kabul edildiği bir mekânda yerleşmek ve yaşamaktır. Bu mekânlara ise *medine* yani şehir anlamı verilir. [3] Arapçada din anlamı da içeren medine kavramı, bir toplumun dinin öngördüğü hukuk sistemine boyun eğmesi ve bu hukuk sistemi içerisinde yerleşik bir hayat yaşaması anlamlarını da beraberinde getirir. Her iki şekilde de bu kelime daha çok şehirli ve şehir hayatı yaşayanlar manasının kapsamı içerisinden kullanılmıştır. [4]

el-Bîrûnî (ö.440/1049), Medeniyetin aynı mekanda birlikte yaşayan insanların zaruri ihtiyaçları için yardımlaşabilecekleri bir ortamla mümkün olabileceğini söylemiş,[5] medeniyeti şehirlerde birlikte yaşama üzerinden değerlendiren es-Suyûṭî, (ö.911/1505) ise insanın tabiatı gereği topluluklarla birlikte yaşama özelliğine sahip olduğunu ve bu yüzden fıtartı gereği zaten medeni bir varlık olduğunu ifade etmiştir.[6] eş-Şevkânî (ö.1250/1834), Medeniyeti ve medeniliği şehirle irtibatlı olarak ele almış ve Medeni hayatın çöl hayatının zıddı olduğunu belirtmiş,[7] İbn Âşûr (ö.1393/1973) ise Medeniyetle ilgili değerlendirmede bulunurken insanların fıtri ihtiyaçları olan güvenliğin

---

[1] Bkz: Günay, Durmuş, Medenıyet Kavramını Açıklamak İçin Bir Yaklaşım, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 72, Kış 2020, s. 77; Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet, (Doğuşu, Gelişimi ve Çöküşü)*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 18

[2] Niyazi, Mehmet, *Medeniyetimizin Analizi ve Geleceği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 48.

[3] Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1996, s. 15.

[4] Mehmet Niyazi, *Medeniyetimizin Analizi ve Geleceği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 48.

[5] el-Bîrûnî, Ebu'r-Reyḥân Muḥammed b. Aḥmed el-Ḫârezmî (ö.440/1049), *Taḥḳîḳu mâ li'l-Hind min Maḳûletin Maḳbûle fi'l-ʿAḳl ev Merẕûle* (nşr.), ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1403H, s. 422.

[6] es-Suyûṭî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *el-Muzhir fî ʿUlûmi'l-Luġa ve Envâʿihâ* (nşr. Fuâd ʿAlî Manṣûr), I-II, Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1418/1998, I, 32.

[7] eş-Şevkânî, Muḥammed b. ʿAlî b. Muḥammed el-Yemenî (ö.1250/1834), *Neylu'l-Evṭâr* (nşr. ʿIsâmuddîn eṣ-Ṣabâbıṭî), I-VIII, Dâru'l-Ḫadîs, Mıṣır 1413/1993, V, 195.

sağlanabileceği ortamların oluşturulmasının medeniyet kavramının kapsamına girdiğini belirtmiştir.[8]

Medeniyet denildiğinde akla ilk gelen İslam düşünürlerinden İbn-i Haldûn (ö.808/1406), medeniyet kavramı yerine daha çok Umran kavramını kullanmıştır.[9] Umran, toplumsal bir varlık olan insanın hayatını sürdürebilmek için fiziki dünyada gerçekleştirdiği bir takım faaliyetler sonucu olarak ortaya çıkar. Şartların ve zamanın değişimi ile birlikte Umran da değişebilir ve gelişebilir.[10]

İbn-i Haldûn, bu kavramın kırsal hayata ve şehirli hayata dönük iki boyutu olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi kırsal hayatı kapsar ve Bedâvet kavramı ile ifade edilir. Diğeri ise yerleşik ve şehirli hayatı işaret eder ve Hadâret kavramı ile ifade edilir. İşte bu iki kavramdan yani bedevilik ve Hadârilik kavramlarından hem kırsal hayatı hem de şehirli hayatı kapsayan Umran meydana gelir.[11] Medenileşmenin ancak eğitimle mümkün olabileceğini söyleyen İbn Haldun, eğitimin ise üretilen bir şey olduğunu ve bu üretiminde ancak şehir hayatında gerçekleşebilceğini iddia eder. Ona göre kırsalda medeniyet açısından herhangi bir üretimin meydana gelmesi mümkün değildir çünkü kırsalda üretim yoktur.[12]

Ona göre toplumların hayat süreci Bedevilikten başlar ve Hadâriliğe doğru bir gelişme seyri takip eder. [13] Bu gelişme ve değişme seyri, Umran'ın ulaşacağı zirve yani medeni olan şehir hayatıdır.[14] İbn-i Haldûn'a göre bütün medeniyetlerin aynı insan hayatında olduğu gibi çocukluk evresi, büyüme ve gelişme evresi ve en son yaşlanma ve son bulma evreleri mevcuttur. Bu anlamıyla İbn-i Haldûn, medeniyetleri aynı bir canlıya benzetir ve bir canlının hayat seyrinin aynısıyla medeniyetlerde de kendisini göstereceğini iddia eder.[15]

İbn-i Haldun'a göre bir medeniyet oluşumu için vazgeçilmez şart olan şehir hayatı, bir toplumun siyasi, ekonomik, kültürel ve teknolojik bütün imkânlarının ortak bir

---

[8] İbn Âşûr, Muḥammed b. Ṭâhir b. ʿÂşûr (ö.1393/1973), *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 1984, XXII, 174.

[9] Bkz: İbn Ḫaldûn, Ebû Zeyd ʿAbdurrahman b. Muḥammed b. Muḥammed b. Ḫaldûn (ö.808/1406), *Rıḥletu ʾİbn Ḫaldûn* (nşr.), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1425/2004, s. 277, 299.

[10] İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 326.

[11] İbn Haldun, *Muḳaddime*, II, 467.

[12] İbn Ḫaldûn, Ebû Zeyd ʿAbdurrahman b. Muḥammed b. Muḥammed b. Ḫaldûn (ö.808/1406), *Dîvânu'l-Mubtedaʾ ve'l-Ḫaber fî Târîḫî'l-ʿArab ve'l-Berber ve men ʿÂsarahum min Ẑevî'ş-Şeʾni'l-Ekber* (nşr. Ḫalîl Şeḥâde), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1988,s. 548.

[13] İbn Ḫaldûn, *Dîvânu'l-Mubtedaʾ ve'l-Ḫaber fî Târîḫî'l-ʿArab ve'l-Berber ve men ʿÂsarahum min Ẑevî'ş-Şeʾni'l-Ekber*, s. 153.

[14] İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, I, s.161-163.

[15] Bkz: Günay, Ünver, *İslâm Dünyasında Bir Sosyoloji Öncüsü İbn Haldun*, Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 6, 1986, ss. 63-104. s. 78.

birikime ve menfaate dönüşmesiyle meydana gelir. İşte bu ictimai hayattır. İctimai hayat ise medeniyetin ve şehirli hayatın bizzat kendisidir.[16] İnsan için toplumsallık bir zarurettir, bu zaruret ister istemez birlikte yaşama ve hayatta kalma dürtüsü gereği asabiyeti doğurur. Asabiyet de mülkiyet ve otoriteyi zorunlu kılar. Böylece ictimai hayatın bütün şartları gerçekleşmiş olur. Medine kelimesinin ifade ettiği yerleşik hayatı ve şehirliliği işaret eden asıl mana işte budur.[17]

Fârâbî'nin medeniyet teorisi ise daha çok insanın hayatta kalması ve ihtiyaçlarını karşılaması için yardımlaşma ve dayanışmanın zorunlu olduğu ictimai hayat fikrine dayanır. Ona göre insanların oluşturduğu en küçük topluluklar olan aile, köy ve kasaba gibi topluluklar bir medeniyetin ulaşabileceği seviyeyi sağlayamaz. Ancak bu topluluklar şehirleri, şehirler, milletleri, milletler ise medeniyetleri oluşturur. Hepsinin dayandığı temel faktör insanların hayatta kalıp ihtiyaçlarını karşılayarak mutluluğa ulaşmaktır. Ancak toplumlar hangi gelişmişlik seviyesine ulaşırlarsa ulaşsınlar asıl mutluluk erdemli bir hayatla mümkündür.[18] Erdemlilik ise toplumsal hayat esnasında insanın saldırganlık, öfke, cesaret, cimrilik, cömertlik gibi huy ve duygularını dengeli hale getirmesi ile mümkündür. Bu durum ise ancak teşvik, rekabet ve zorlamanın kaçınılmaz olduğu toplumsal bir hayatla mümkündür. [19]

Medeniyet kavramının batı dillerinde kullanılan karşılığı ise ilk defa 1756 da Fransa'da kullanılan "Civilisation" kavramıdır. [20] Paris'e elçi olarak gönderilen Mustafa Reşit Paşa (1834) bu kavramı *"terbiye-i nas ve icray-i nizamat"* şeklinde ifade etmiştir. Daha sonra bu kavram Osmanlıcaya *Medeniyet* olarak geçmiştir. [21] Bu kavram en genel anlamıyla insanların ilkellikten ve basit hayattan gelişmiş toplum hayatına geçmelerini ve bu toplumun da etkisiyle kurumsal yapıları oluşturup medeniyetlerini kökleştirmelerini ifade eder. Tüm bu manalarla birlikte denilebilir ki, Medeniyet, daha çok insan, kâinat ve hayat arasındaki etkileşimin ve bu etkileşimle birlikte ortaya çıkan büyük birikimin bir sonucudur. [22] Batılı düşünüler, Medeniyet kavramı ile daha çok batının ulaştığı çağdaşlık ve gelişmişlik seviyesine vurgu yapan tanımlar yapmışlardır.

---

[16] İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, I, s. 69.
[17] Şulul, Kasım, *İbn Haldun'a Göre Şehir Hayatı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s.19.
[18] Fârâbi, Ebû Naṣr Muḥammed b. Muḥammed b. Ṭarḫân (339/951), *Ârâ'u Ehli'l-Medîneti'l-Fâḍılâ ve Meḍâdetuhâ* (nşr. ʿAlî Bû Mulḥim), Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995, s. 162.
[19] Fârâbi, *Ârâ'u Ehli'l-Medîneti'l-Fâḍılâ ve Meḍâdetuhâ* s. 162.
[20] Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 81.
[21] Şeker, Mehmet, *Medeniyet ve Kültür*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Ankara, 1976, Cilt XV, Sayı, 1, s. 53.
[22] El-Buti, Muhammed Said Ramazan, *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet*, Risale Yayınları, İstanbul 2007, s.15.

Batılı düşünürlerden Toynbee, Medeniyet kavramını genelde bu anlamıyla kullanır ve diğer toplumların da Medenileştirilmesi gerektiğine vurgu yapar. Bu bakış açısı Batının yaptığı sömürgeleştirme faaliyetlerinin asılında bir medenileştirme çabası olduğuna dair bir savunuyu da beraberinde getirir.[23]

Bir Fransız sömürgesi olan Cezayir'de doğan ve batının Medenileştirme adına kendi değerlerini diğer toplumlara nasıl dayattığını yakından gözlemleme fırsatı bulan Malik B. Nebi (1905-1973) Medeniyet kavramını fert yani tekil insandan başlayarak ele alır. İnsanın toplumsal hayata uyumu esnasında geçirdiği süreç ve gelişim aynı zamanda bir medeniyet yolculuğudur. Aynı insan gibi toplumlarda bir gelişim geçirir. Malik b. Nebi bu gelişimi şey (eşya) çağı, kişi çağı ve fikir çağı olarak tasnif eder. Bu üç çağın bir arada olması doğal olarak medenileşmeyi getirir. Ancak bu unsurdan birin bile eksik olması toplumları geri bırakır. Mesela eşya, teknoloji ve maddi açıdan bir toplum ne kadar gelişirse gelişsin eğer fikir açısından geri kalmışsa o toplumun istenilen medeniyet seviyesine ulaşması mümkün değildir.[24] Ona göre bir medeniyetin kâmil manada meydana gelebilmesi için insan, toprak ve zaman unsurlarının bir araya gelmesi gerekir. İnsanın en üst düzeyde eğitimi ve eğitilen bu insanın toprak ve zamanın unsurlarını yeterli seviyede kullanımı medeniyeti oluşturur.[25]

Anadolu'yu büyük bir Medeniyet havzası olarak gören Nurettin Topçu'ya göre ise medeniyet, insanlığın tarih boyunca çeşitli vasıtalarla çalışarak ürettiği teknik eserler, adetler ve toplumsal yaşayışlarının bütünüdür ve daha çok maddi hayatı ilgilendiren bir olgudur. Kültür ise toplumların daha çok, din, ahlak, sanat ve ilimle yani toplumların ruhuyla ilgili değerler bütünüdür. [26] Bu tanımdan hareketle Topçu, Avrupa'nın tamamen maddi ilerleme ve teknolojik üstünlüğe dayalı medeniyet anlayışını reddederek bir medeniyetin en önemli özelliğinin ruh olduğuna vurgu yapar. Onun sıklıkla üzerinde durduğu Anadoluculuk anlayışı da bir ırka dayalı milliyetçilik değil, İslam'dan kaynaklanan bir ruh davasıdır. Çünkü din, medeniyeti oluşturan toplumların ahlaklarını ve örflerini ve kalplerini yani ruhlarını şekillendiren en önemli unsurdur.[27] İnsanlığı bekleyen tehlikenin Avrupa'daki teknik ilerleyişle birlikte insanların ruhunu kaybetmiş ve birer makinaya dönüşme tehlikesi olduğunu belirten Topçu, bu tehlikenin ancak

[23] A. J. Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor* (trc. Ufuk Uyan), Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1980, s, 100-122.
[24] Malik b. Nebi, *Fikir ve Put*, çev. Cemal Aydın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2015, s. 30-34.
[25] Daha geniş bilgi için bknz: Çalışkan, M. Turan, *Malik B. Nebi'nin Kültür ve Medeniyet Yaklaşımı*, Tezkire Dergisi, İstanbul 2019, Sayı 70, s. 26-49.
[26] Topçu, Nurettin, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1978, s. 67.
[27] Topçu, Nurettin, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, s. 63.

milletlerin kendi yerel kültürlerinden ve dinlerinden kaynaklanan ruha dönüşle önlenebileceğini ifade eder.

Sezai Karakoç ise medeniyetin insanın yalnızca maddi ihtiyaçlarına cevap veren bir kavram olmadığını aynı zamanda toplumların metafizik, ahlak ve kültür açısından da ihtiyaçlarını karşılamak gibi bir amacı olduğunu belirtir. Bu anlamda medeniyet sadece fiziki bir ilerleme değil aynı zamanda ortak bir idealin gerçekleşmesidir.[28] Bu ideal vahiy temellidir ve ilk insan, ilk Peygamber Hz. Adem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar devam eden sürecin bütün birikimleri olarak ifade eder ve bunu "Hakikat Medeniyeti" olarak kavramsallaştırır. Sezai Karakoç doğu ve batı medeniyetleri bağlamında yapılan klasik medeniyet tasnifi yerine üçüncü bir medeniyet olarak vahye dayanan İslam Medeniyeti tanımını kullanır.[29]

Tüm bu tanımlamalar sonucunda diyebiliriz ki, medeniyet tarih boyunca bir toplumun maddi ve manevi birikimlerinin, teknik, bilim, fikir, sanat, teknoloji, ahlak gibi üretimlerinin tamamını ifade eder.

1.1.2. Kültür Kavramı

Medeniyet karamı kimi zaman kültür kavramı ile de eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Kültür kavramı medeniyetten farklı olarak Arapçada "sakâfe" kelimesi ile ifade edilmiştir. Anlam olarak ise daha çok bir topluma ait olan maddi ve manevi birikimlerinin tamamını ifade eden bir kavram olarak anlaşılmıştır. [30]

Bu konuda genel kabul, Medeniyetin birden fazla kültürün oluşturduğu bütün birikimleri içine alan bir kavram olduğu kabulüdür.[31] Örneğin bu tanıma göre İslam medeniyeti ifadesi aslında Arap, Türk, Hint, İran kültürleri gibi birden fazla kültürün oluşturduğu büyük bir birikimi kapsayan bir anlam da taşımaktadır. [32] Bu tanıma göre medeniyetlerin ilk nüveleri kültürlerdir. Kültürler gelişip, ekonomik ve siyasi açıdan da güçlenerek büyük coğrafyalara hitap eden güçlü devletler haline dönüştükleri zaman, barındırdıkları topraklardaki bütün kültürlerin oluşturduğu kolektif birikimlerden

[28] Karakoç, Sezai, *Düşünceler 1*, Diriliş Yayınları, İstanbul, 1985, s. 7.
[29] Koçak, Ahmet, *Sezai Karakoç'un Fikrî Yazılarında Doğu ve Batı Medeniyeti Tasavvuru*, Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 2016, Sayı, 51, s. 1.
[30] Hançerlioğlu, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 1986, s. 250.
[31] Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, 2. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994, s. 45.
[32] Doğan, İsmail, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, Pagem Yayınları, İstanbul 2004, s. 332.

oluşur.[33] Kültür daha çok insanlarla ilgilidir ve insan davranış ve düşünce açısından daha çok içinde yaşadığı kültüre göre şekillenip biçimlenmektedir.[34]

Kültür ve medeniyet kavramı birbirinden ayrı kavramlar olarak değerlendirenler ise kültür kavramını sanat, hukuk, din gibi manevi alanlara hitap eden bir kavram olarak; medeniyet kavramını ise teknoloji, mimari ve yol gibi daha çok maddi alanlara hitap eden bir kavram olarak tanımlarlar.[35] Diğer bir görüşe göre ise Medeniyet, toplumların oluşturdukları maddi bir sistem, kültür ise bu sisteme rengini veren yerel ve milli unsurulardır.[36] Bu sistem aynı zamanda bir düzen, disiplin, hiyerarşi ve kanuni yaptırımları da içermektedir. Medeniyet kavramı daha evrensel olanı, kültür kavramı ise daha milli ve yerel olanı ifade etmektedir.[37]

Kültürü meydana getiren faktörler ele alındığında o kültüre mensup insanların iletişimini sağlayan ve o kültürün aktarılmasına vesile olan birincil araç olan dil[38] ve mevcut kültüre mensup insanları inanç yönünden birbirine bağlayan din[39] en etkili faktörler olarak ilk sıralarda yer alır. Zaman içerisinde toplumsal menfaat hedefiyle oluşan adet, gelenek ve görenekler, yaşanılan coğrafya ve iklim şartları, komşu kültürlerin etkileri gibi faktörler bir kültürün oluşumundaki en önemli etkenlerdendir.

Alman düşünürler "Cultur" kavramını daha çok medeniyet anlamını ihtiva eden "Civilisation" kavramının karşılığı olarak kullanmışlardır. İngiliz düşünür Tylor ise, inanç, sanat, ahlak gibi insanın yaşadığı toplumda kazandığı yetenekleri kültürün muhtevası olarak sayar.[40] Ziya Gökalp kültür ve medeniyet kavramlarının birbirinden farkını ortaya koyarken "hars" kavramını kullanır ve evrensel alana ait olanların medeniyet, yerel alana ait olanların ise "hars" yani kültür kavramı ile ifade edilmesi gerektiğine vurgu yapar. [41]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Medeniyet daha çok milletlerin ortak bir çaba ile meydana getirdikleri ve daha evrensel olanı ifade eden ve aynı zamdan belli bir otorite ve nizam içeren sosyal ve tarihi birikimin bütünüdür. Kültür ise daha çok medeniyetin

---

[33] Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul 2006, s. 73.
[34] Sargut, Selami, *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim*, İmge Kitap Evi, Ankara 2001, s. 2.
[35] Canan İbrahim, *Peygamber'imizin Hadislerinde Medeniyet Kültür ve Teknik*, Cihan Yayınları, İstanbul 1984, s. 28.
[36] Bahar, Halil İbrahim, *Sosyoloji*, Hayat Yayın Grubu, İstanbul 2011, s. 114.
[37] Şeriati, Ali, *Medeniyet ve Modernizm*, çev: Ahmet Yüksekoğlu, İstanbul 1985, s. 41
[38] Şişman Mehmet, *Örgütler ve Kültürler*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2002, s.41

[40] Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, s.82.
[41] Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (İstanbul 1918), (haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1976, s. 42.

oluşmasına katkı sağlayan ve bir toplumun yerel değerlerini ve özelliklerini ifade eden bir kavramdır.

1.1.3. Din Kavramı

Arapça "deyn" kökünden türeyen "din" kavramı ceza, mükafat, adalet, teslimiyet gibi manalara gelir. Yine millet kavramı da din manasında kullanılan kavramlardandır. [42] Aynı zamanda yaratıcıya ibadet ve itaat konusunda tutulan yol anlamına da gelen din kavramı, [43] Istılahta ise Allah'n peygamberler aracılığı ile insanlara ulaştırdığı dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak olan emirler bütünü olarak tanımlanır.[44] Kur'an'da ibadet ve itaat,[45] ceza ve mükâfat günü,[46] tevhid ve islam,[47] hükü, yol, kanun ve şeriat[48] anlamlarında kullanılmıştır. Yine Kur'an'da Allah katında tek ve geçerli dinin İslam olduğu,[49] başka din arayanlardan bunun kabul edilmeyeceği,[50] dinde zorlama olmadığı,[51] dinin alay ve eğlence konusu edilmemesi gerektiği,[52] dinde (haddi aşarak) aşırılık yapaılmaması gerektiği[53] ve dinin yalnızca Allah'a has kılınması gerektiğine vurgu yapılmıştır.[54]

Hz. Peygamber, dinin Allah'a, onun kitabına, onun gönderdiği peygambere ve tüm Müslümanlara karşı nasihat (samimiyet) olduğunu bildirmiş[55] ve "Ben ne Yahudilik ne de Hıristiyanlıkla gönderildim. Ben, ancak hanîf ve kolay olan bir dinle gönderildim"[56] şeklinde buyurmuştur. Yine dinin kolaylık olduğunu,[57] bu nedenle dinde aşırı gidenlerin

---

[42] İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab* 169 ; Ahmed Avni Konuk, Fusûsu'l-hikem tercüme ve şerhi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2005), 1, s. 9.
[43] Sami, Şemseddin, Kamus-ı Türki, İkdam Matbaası, İstanbul 1899, "din", s. 645
[44] er-Râğıb el-Isfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳurʾân*, I, 323
[45] Bakara, 2/193.
[46] Hicr, 15/35.
[47] Bakara, 2/132.
[48] Bakara, 2/217.
[49] Âli İmran, 3/19.
[50] Âli İmran, 3/183.
[51] Bakara, 2/256.
[52] Maide, 5/57.
[53] Maide, 5/77.
[54] Zümer, 39/11.
[55] Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş Şerîf içinde, s. 1223-1608, Haz. Sâlih b. Abdulazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000, Edeb, 59.
[56] Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, -Birleşik Baskı- Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, Ürdün, 2005, V, 266.
[57] Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, (ö. 256/870) *Sahîh-i Buhârî,* (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1-631 Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000, Îmân, 29

helak olacağını[58] ya da dinden çıkacağını[59] ve yeryüzünde İslam dininin muhakkak üstün geleceğini[60] bildiren Hz. Peygamber, bu dinin direğinin namaz,[61] amellerinin ölçüsünün niyet,[62] dine dair ibadetlerin özünün dua,[63] ahlakının ise haya[64] olduğunu haber vermiştir. Cibril'in gelerek kendisine İslam, iman ve ihsan'a dair sorular sorduğu hadisinde, İslam'ı Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet etmek; namazı kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmak ve Kâbe'yi haccetmek olarak tarif etmiş, İmanı tanımlarken Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, hayır ve şerriyle kadere iman etmek olduğunu söylemiş, ihsanı ise Allah'a onu görüyormuş gibi kulluk etmek olarak tanımlamıştır.[65] Tüm bunlardan sonra ise orada bulunanlara bu soru ve cevaplar ile "Cibrîl size dininizi öğretti.[66] Şeklinde buyurmuştur.

Hadis alimlerinden İbn Receb, (ö.795/1393), Dinin boyun eğmek, yaklaşmak ve itaat etmek anlamına geldiğini ve Kur'an'da "Allah katında din ancak İslamdır"[67] ayetiyle dinden kastın İslam olduğunu söylemiştir.[68] Şemsuddîn el-Kirmânî, (ö. 786/1384), dinin özünün itaat olduğunu,[69] İbnu'l-Mulaḳḳın, (ö.804/1402) ve İbn Ḥacer el-Heytemî (ö.974/1566), dinin iman, İslam ve ihsandan oluştuğunu,[70] Bedruddîn el-ʿAynî, (ö.855/1451) ve el-Ḳasṭalânî, (ö.923/1517), dinin İslam olduğunu ve bundan başka bir dinin kabul edilmeyeceğini,[71] Alîyyul-Ḳârî, (ö.1014/1605) ise dinin Allah'ın bütün emirleri tazim etmek olduğunu söylemişlerdir.[72]

---

[58] Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünen-i Nesâî*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 2087-2453, Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000, Menâsikü'l-hac, 217.

[59] İbn Hanbel, III, 159.

[60] İbn Hanbel, V, 100

[61] Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabü'l-îmân,* Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410, 3, s.39.

[62] Buhârî, Bedü'l-vahy, 1.

[63] Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *Sünen-i Tirmizî*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1629-2061, Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000, Deavât, 1.

[64] İbn Mâce, Zühd, 17

[65] Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîh-i Müslim*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, (s. 673-1202 Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000, Îmân, 1; Buhârî, Îmân, 37; Buhârî, Îmân, 2.

[66] Buhârî, Îmân, 37.

[67] Ali İmran, 3/19.

[68] İbn Receb, *Fetḥu'l-Bârî Şerhu Ṣaḥîhi'l-Buḫârî,* I, 99, 101.

[69] Şemsuddîn el-Kirmânî, Muḥammed b. Yûsuf b. ʿAlî b. Saʿîd (ö. 786/1384), *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (nşr. ʿAlî b. Daḫîlullâh b. ʿUceyyân el-ʿAvfî), I-XXV, 2. Baskı, Beyrût, I, 171.

[70] İbnu'l-Mulaḳḳın, Ebû Ḥafṣ ʿOmer b. ʿAlî b. Aḥmed el-Mışrî (ö.804/1402), *el-Muʿîn ʿalâ Tefehhumi'l-Erbaʿîn* (nşr. Deǧeş b. Şebîb el-ʿAcmî), Ḥavallî, 1433/2012, s. 172; İbn Ḥacer el-Heytemî, Ebu'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî İbn Ḥacer el-Heytemî (ö.974/1566), *el-Fetḥu'l-Mubîn bi Şerḥi'l-Erbaʿîn* (nşr. Heyʾet), Cidde, 1428/2008, s. 186.

[71] Bedruddîn el-ʿAynî, Ebû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed (ö.855/1451), *ʿUmdetu'l-Ḳârî Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (nşr.), I-XXV, Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrût, I, 110, el-Ḳasṭalânî, Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Muḥammed (ö.923/1517), *İrşâdu's-Sârî li Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (nşr.), I-X, el-Maṭbaʿatu'l-Kubrâ'l-Emîrîyye, 1323H, I, 111.

[72] ʿAlîyyul-Ḳârî, Ebu'l-Ḥasen Nûruddîn ʿAlî el-Mollâ (ö.1014/1605), *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ Şerḥu Mişkâti'l-Meṣâbîḥ* (nşr.), I-IX, Dâru'l-Fikr, Beyrût - Lubnân 1422/2002, VIII, s. 34.

Bu söylenenler ışığında şunu ifade edebiliriz ki, din kişinin inandığı varlığa büyük bir saygı ile bağlanması ve bu bağlılığın yüklediği sorumluluk gereği ona ibadet ederek hayatını onun istediği biçimde şekillendirmesidir.[73] Bu bağlamda din, aynı zamanda insanın kutsal olanla ve insanlarla ilişkilerini belirleyen en temel olgudur.[74] Tüm bu anlamlarıyla birlikte kültür, sanat, ibadet, ahlak, hukuk gibi bir medeniyeti var eden bütün alanlara derin bir şekilde etki eden[75] din, aynı zamanda o medeniyete mensup fertleri aynı inanç birliği etrafında toplayarak medeniyetin birlik ve beraberliğini de tesis eder. [76]

1.1.4. Din ve Medeniyet İlişkisi

Tarih boyunca medeniyetlerin doğmasına, büyümesine ve gelişmesine etki eden, onları şekillendiren birçok faktörden söz etmek mümkündür. Örneğin coğrafi şartlar ve sosyal ortam bir medeniyetin kuruluşunda ve gelişiminde oldukça önemli faktörlerdendir. Medeniyetin ortaya çıktığı coğrafyanın tabiî şartları ve o medeniyetin içinde büyüdüğü sosyal şartlar, ekonomik ve siyasi etkenler gibi birçok sebep o medeniyetin temel kodlarına ciddi ve kalıcı etkiler bırakmıştır.[77] Medeniyetin var olduğu sosyal çevre ve bu sosyal çevreyle girdiği etkileşim ise o medeniyetin varlığını ve gelişim sürecini ciddi bir şekilde etkiler. Komşu medeniyetler ve toplumlarla sürekli savaş halinde olup bütün etkileşimlerini düşmanlık ve güvenlik üzerine gerçekleştiren medeniyetlere karşın barış, esenlik ve güven ortamında etkileşim kuran medeniyetler, hem ilerlemeleri hem de üretimleri açısından ciddi farklılıklar göstermişlerdir.[78]

Coğrafi ve sosyal şartlar, maddi açıdan medeniyetlerin bazı merhalelerine etki ederken medeniyetlerin sahip olduğu manevi unsur olan din ise bir medeniyetin oluşumunda tüm merhalelere etki etme gücüne sahip bir faktördür. Tarihi ilk insanla birlikte başlayan din kurumu, bir medeniyetin siyasetinden ekonomisine, kültüründen hukukuna, biliminden ahlakına kadar o medeniyeti oluşturan bütün katmanlara ciddi bir biçimde etki eder.[79] Dinin veya manevi unsurların etki etmediği bir toplumdan

---

[73] Şentürk, Halil, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, İz Yayıncılık, Isparta 2008, s. 13-14
[74] Bkz: Kurt, Abdurrahman, *"Sosyolojik Din Tanımları Ve Dine Teolojik Bakış Sorunu*", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, 17/2.
[75] Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İfav Yayınları, İstanbul 2016, s. 18.
[76] Akdoğan, Ali, *"Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslâm Medeniyeti"*, Dini Araştırmalar, (Eylül-Aralık, 2008), c. 11, sy. 32, s. 88.
[77] Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* s.18.
[78] Baltacı, Cahit, İslâm *Medeniyet Tarihi*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2016, 31-33.
[79] Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 18.

bahsedilemeyeceği için bu etkilerden bağımsız bir medeniyetten söz etmek de neredeyse imkânsızdır.

Bir toplumun fertleri arasında ortak değerlerin oluşmasını sağlaması, fertler arasında manevi bir bağ meydana getirmesi, toplumu oluşturan fertler arasında aynı kavramlara aynı manaların yüklenmesini sağlaması açısından din, medeniyetleri etkilemesi ve şekillendirmesi açısından vazgeçilmez bir unsurdur. Çünkü bir medeniyeti güçlü kılan şey bilimi, kültürü ve teknolojisi kadar o medeniyetin temelini teşkil eden toplumun inanç birliğidir. İşte bu inanç birliğini sağlayan temel faktör ve manevi unsur, dindir.[80]

Din, bir medeniyeti diğer medeniyetlerden ayıran en belirgin etkenlerdendir. Bu nedenle tarih boyunca bütün medeniyetler mensubu oldukları din veya sahip oldukları manevi unsurlarla birlikte tarif edilmiştir. Çünkü bir medeniyetin, ahlakını, edebiyatını, sanatını, ekonomisini, fertler arasındaki bağı ve ilişkileri, günlük hayatın en ince ayrıntılarına kadar din kadar etkileyen başka bir etken yoktur.[81] Medeniyetler büyük ölçüde insanlar ve toplumlar arası münasebetlerden etkilenirler. Din, hâkim olduğu toplumun fertleri arasındaki münasebetlerin nasıl olacağını belirlediği gibi diğer toplumlarla olan münasebetlerde de en belirleyici faktörlerdendir. Bu nedenle fertlere etki eden din ister istemez o fertlerin yaşadığı toplumun bütün ekonomik ve siyasi faaliyetlerine de etki edecektir.

İslam medeniyeti de İslam dinin etki ettiği ve şekillendirdiği bir medeniyettir. Bu medeniyete etki eden ve kurucu unsurlar olarak zikredebileceğimiz iki temel faktör ise İslam dinin ana kaynakları olan Kur'an ve Hz. Peygamberin hadisleri ve sünnetidir.

1.2. Kur'an ve Sünnette Medeniyet Kavramı

1.2.1. Kur'an'da Medeniyet Kavramı

Allah'ın Kur'an'da iman, ibadet, ahlak ve insanlar arası muamelatla ilgili gönderdiği emirler, insan hayatının her alanını düzenleyen emirlerdir. Yönetimden ekonomiye, ahlaktan aile hayatına kadar birçok emir ve yasaklar direkt veya dolaylı olarak Müslümanların yeryüzünde kurduğu medeniyetlere de etki etmiştir.

---

[80] Akdoğan, Ali, *"Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslâm Medeniyeti"* c. 11, sy. 32, s. 88.
[81] Turan, Osman, *"Din ve Medeniyet*", İslâm Medeniyeti, Aralık 1972, Yıl: 3, sy. 26, s. 2-7

Kur'an'ın genel muhtevasında bizzat medeniyet kavramına odaklanmış bir içeriğe rastlanmamakla birlikte medeniyet kavramının işaret ettiği manaların çeşitli vesilelerle ve özellikle geçmiş kavrimlerin tecrübelerinin aktarılması bağlamında Kur'an'ın gündemine girdiğini ifade edebiliriz.[82] Özellikle medeniyetleri ayakta tutan bilgi, inanç, hukuk, ahlak, sosyal düzen vb. konularda Kur'an, İslam medeniyetine temel teşkil eden ciddi ve evrensel ilkeler belirlemiştir diyebiliriz.

Medeniyet kavramı Kur'an'da direkt olarak geçmemekle birlikte Kur'an'ın kendine özgü anlatım tarzını ifade eden *Üslûbü'l-Kur'ân* bağlamında bir medeniyetin oluşması için gerekli maddi ve manevi unsurlardan Kur'an'da sıkça bahsedildiğini söyleyebiliriz. Örneğin medeniyetler için hayati önem taşıyan şehirleşme,[83] manevi değerler sistemi, maddi güç ve ekonomik imkânlar,[84] medeniyeti ayakta tutan yönetim ilkeleri[85] ve özellikle de medeniyetlerin çöküşüne zemin hazırlayan sebeplerin[86] Kur'an'da açıkça zikredildiğinden bahsetmek mümkündür.

Kavramsal olarak medeniyet kavramıyla tamamen aynı olmasa bile bu kavramın içerdiği manaları ifade eden bazı kavramlara da Kur'an'da sıkça rastlamak mümkündür. Örneğin *medeniyet* kavramı ile aynı kökten gelen *medine/medain* kavramı Kur'an'da on yedi yerde[87] kullanılmıştır. Arap dilinde yönetimsel bir otoriteden ziyade insanların yerleşip yaşadığı şehir[88] anlamında kullanılan bu kavram, Farabi'nin (ö. 339/950) ifadesiyle ortak hedefler doğrultusunda bir araya gelen insanların toplandığı yerleşim yeridir.[89] Eski medeniyetleri ve onları oluşturan milletleri ifade etmek için kullanılan ve Kur'an'da altmış dört yerde geçen[90] *ümmet* kavramı da Kur'an tarafından sıkça kullanılmaktadır. Bu kavram, kimi zaman iman eden toplumları[91] kimi zaman Allah'a asi olan toplumları[92] kimi zaman da hayvanlara ait toplulukları[93] ifade etmek için kullanılmıştır. Gerek medine gerekse ümmet kavramları, işaret ettikleri toplumlarla birlikte onlara ait değerler sistemi ve sosyal düzen hakkında da bilgi vermeleri açısından

---

[82] Kırca, Celal, *İnsanlık Tarihi Açısından Kur'an'ı Kerim'de Medeniyet*, İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı 2, Ekim 1986, s.38.
[83] el-Bakara 2/126; İbrâhîm 14/35; el-İsrâ 17/16-17; es-Sebe' 34/15
[84] Nahl, 16/112.
[85] Maide, 5/42.
[86] Hud, 11/116.
[87] A'râf, 7/123; et-Tevbe, 9/101, 120; Yûsuf, 12/30; vb.
[88] Hicr, 15/67, Yasin, 36/20.
[89] Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille (Din Kitabı)*, çev: Fatih Toktaş, Divan, sayı: 12, 2002/1, 261.
[90] Abdulbâkî, M. Fuad*, el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'an'il-Kerim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986, s. 80–81.
[91] Âl-i İmran 3/104.
[92] Neml 27/83.
[93] En'am 6/38.

medeniyet kavramı ile bağlantılı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca medeniyet kavramının ifade ettiği manaya ve kapsadığı alanlara en yakın kavramlar *karar ve kura* kavramlarıdır. Bir yerde sürekli ve istikrarlı bir şekilde kalmak, yerleşik hayata geçmek gibi manalara gelen *karar*[94] kavramı ve bir medeniyetin inşa edildiği alanı ya da bu meskûn alandaki hayatı oluşturan toplumları işaret eden *karye/kurâ* kavramı medeniyet kavramının ifade ettiği anlam açısından değerlendirilmeye tabi tutulması gereken bir kavramdır. Bu kavram bir yere veya bir şeye yönelmek, biriktirmek, toplamak[95] gibi manaları ifade etmekle birlikte basit ve sade evlerden oluşan küçük toplulukları da ifade etmektedir.[96] Bu tanım, bir medeniyetin oluşması için gerekli imkânların toplandığı en küçük birim olarak da ifade edilmektedir. Kur'an'da ise daha çok eski toplumların ve medeniyetlerin yaşadıkları yerleri ve bu medeniyet topluluklarının genel özelliklerini ifade etmek için kullanılmıştır.[97]

Kur'an'da "Biz peygamber gönderip uyarmadığımız şehirleri (Kurâ) helak etmeyiz."[98] ayeti, peygamberlerin özellikle medeniyetlerin merkezi olan şehirlere gönderildiğini açık bir şekilde ifade etmektedir. Nitekim, el-Meydânî (ö.1978), bu konuda Peygamberlerin özellikle yerleşim yerlerine, başkentlere ya da şehir merkezlerine gönderildiğini söylemiş ve budurumun toplumlara iletilmesi istenilen mesajın daha hızlı ve etkili bir şekilde ulaşmasını da sağlamıştır demiştir.[99] Benzer bir yorumu da el-Mâturîdî, (ö.333/945) yapmış ve peygamberler şehir merkezlerine değil de insanların yoğun olmadığı kırsal alanlara gönderilselerdi vahyin mesajının insanlara ulaşmasının zorlaşacağını belirtmiştir.[100] Yine İbn ʿAṭiyye (ö.542/1148), bu minval üzere bir değerlendirmede bulunarak Peygamberlerin özellikle medeniyetin yaygın olduğu şehirlere ve bu şehirlerin merkezlerine gönderildiğini bildirmiştir.[101] Hz. Peygamber'e "Bu kitabı sana şehirlerin anası "Ümmü'l-Kurâ" (Mekke) ve çevresindekileri uyarman için indirdik."[102] ayetinde geçen "Ümmü'l-Kurâ" kavramı şehirlerin merkezi, ana

---

[94] Mü'min, 40/64.

[95] Fiyrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb Mecduddin, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Dâru'l-Hadisi'l-Kahire, 2013, s. 1317-1318.

[96] Kal'aci, Muhammed Ravvâs, *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-müyessera*, Beyrut: 2000, II, 81

[97] Yûsuf 12/82, Neml 27/34, Sebe' 34/18,

[98] Kasas 28/59.

[99] el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *Meâricü't-tefekkür ve dekâiki't-tedebbür, Tefsîrun tedebbüriyyun li'l-Kur'âni'l-Kerîm bi hasebi tertîbi'n-nüzûli vifka menheci kitâbi "Kavâıdü't-tedebbüri'lemseli li Kitâbillâhi Azze ve Celle"* Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1420/2000, 5, 439-440.

[100] el-Mâturîdî, *et-Teʾvîlât*, VI, 298.

[101] İbn ʿAṭiyye, Ebû Muḥammed ʿAbdulḥaḳ b. Ğâlib b. ʿAbdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî (ö.542/1148), *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-ʿAzîz* (nşr. ʿAbdusselâm ʿAbduşşâfî Muḥammed), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1422, s. 286

[102] el-Enam, 6/92.

merkez, yeryüzünün temeli,[103] başkent (şehilerin özü ve aslı) gibi[104] manalar ifade etmektedir. Bu bilgiler aynı zamanda Hz. Peygamberin gönderildiği Mekke'nin de o dönem için bir merkez olduğunu vurgular. Mekke şehri de yeryüzünde inşa edilen ilk meskene ev sahipliği yapması, toplumların yüzünü döndüğü bir kıblenin orada bulunması ve bulunduğu bölgede hem dini hem de ticari bir merkez olması[105] nedeniyle bir medeniyete merkezlik edebilecek hemen hemen bütün özellikleri kendinde bir araya getirmiş ve peygamberlerin davetine muhatap olmuştur.

Kur'an'ın öngördüğü medeniyetin temeli vahiydir. Vahiy belli bir medeniyetin inşa edilmesinden ziyade bizzat medeniyeti kuracak olan insanın inşasına odaklanır. Bu sorumluluğu yerine getirebilmesi için insana bütün isimlerin öğretilmesi,[106] medeniyet inşası için gerekli meziyetlerle donatılıp en güzel biçimde yaratılması,[107] bu medeniyetin gelişmesi için gerekli düşünme, tefekkür ve akletme yeteneklerinin verilmesi[108] ise insanın yeryüzünde medeniyet kurucu bir unsur olarak ihtiyaç duyulan bilgi ve yeteneklerle donatıldığına işaret eder. Ayrıca insanın yeryüzünün imar vazifesi ile görevlendirilmesi,[109] yeryüzünün halifesi olarak nitelendirilmesi,[110] gerekli ilkelere riayet etmesi halinde ona yeryüzünün iktidarının verileceğinin bildirilmesi[111] ile ilgili ayetler insana yeryüzünde bir medeniyet kurma sorumluluğunun yüklendiğini açıkça ifade etmektedir.

Kurulan medeniyetin varlığını sürdürmesi, korunması ve gelişmesi için insana savaş ve barış hukukunun öğretilmesi,[112] bu medeniyetin sağlıklı bir şekilde işlemesi için adaletle hükmetme yeteneğinin verilmesi,[113] gerekli sosyal düzenin sağlanması ve insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesi için akrabalık hukuku,[114] komşuluk hukuku,[115] gibi sosyal ilkelerin yerleştirilmesi, kamu düzeninin sağlanması için yönetim ve siyasetle ilgili

---

[103] Yâḳût el-Ḥamevî, Ebû ʿAbdullâh Yâḳût b. ʿAbdullâh er-Rûmî (ö.626/1229), *Muʿcemu'l-Buldân*, I-VII, Dâru Ṣâdır, Beyrut 1995, I, 255.
[104] Râzî, Mefâtihu'l-ğayb, VIII, 299.
[105] ez-Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr (ö.538/1144), *el-Keşşâf ʿan Ḥaḳâîḳı Ğavâmiḍi't-Tenzîl* , I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût 1407, I, 386-387.
[106] Bakara, 2/31-32.
[107] Tin, 95/4.
[108] Bakara, 2/164.
[109] Hud, 11/61.
[110] Bakara, 2/30.
[111] Nur, 24/55.
[112] Bakara, 2.190.
[113] Nisa, 4/58.
[114] Rad, 13/25.
[115] Nisa, 2/36.

prensiplerin,[116] ekonomik ilkelerin,[117] borçlar hukukunun belirlenmesi, [118] sosyal düzenin, birlik ve beraberliğin korunmasına yönelik ilkelerin vaz edilmesi,[119] kurulan medeniyetlerin diğer medeniyetlerle ilişkilerinin düzenlenmesi için gerekli prensiplerin ve milletlerarası hukuka dair kuralların belirlenmesi,[120] hep insanın medeniyet kurucu yönüne işaret etmektedir.

Bunlarla birlikte Kur'an, medeniyet kurucu bir özne olarak mü'min kimliğinin inşasını da ihmal etmemiştir.[121] Bu kimliğin inşası esnasında ise cahiliye toplumunun maddeci anlayışına karşı manayı ve ruhu ön plana çıkarmıştır. Bu kimliğin farkını ortaya koymak için de nüzul sürecinde muhatap olunan Putperestlik, Hıristiyanlık, Yahudilik, Sabiilik, Mecusilik ve Dehrîlik gibi inanışlara sahip insan kimliğiyle yeni inşa edilen mü'min insan kimliğinin iman, ibadet, ahlak ve muamelat açısından farklarını kesin çizgilerle belirlemiş ve Allah'ın razı olmadığı yol ve inançlardan uzak durulması istenilmiştir.[122]

Ayrıca Kur'an, medeniyetlerin vazgeçilmez unsurları ve tarih boyunca bütün medeniyetlerin varolma ve gelişme sebeplerini teşkil eden güvenlik, temizlik, yol, mesken, seyahat özgürlüğü gibi nimetlerin de bizzat Allah tarafından verildiğini haber verir.[123]

Hem ilahi kitapların insanlara ulaştırılması hem de bu kitaplardaki emirlerin nasıl uygulanacağına dair örneklik etmeleri açısından peygamberler, insanlık tarihi boyunca dinin medeniyetlere etki etmesinde aktif rol almışlardır. Tarih boyunca peygamberlerin de katkılarıyla kurulan bütün medeniyetler bir şekilde birbirini etkilemiş ve oluşan ortak medeniyet birikiminden bütün insanlık faydalanmıştır.

Peygamberlerin özellikle yerleşik hayata geçmiş toplumlara ve medeniyet merkezlerine gönderilmesi, şehir ve medeni hayatın önemini vurgulaması açısından oldukça önemlidir. Hz. Hud'un gönderildiği Ad kavmi,[124] Hz. Salih'in gönderildiği

---

[116] Şura, 42/38.
[117] Furkan, 25/67.
[118] Bakara, 2/282.
[119] Ali imran, 3/103.
[120] Maide, 5/51.
[121] Geniş Bilgi İçin Bknz: Kilinçli, Sami, *Mekki Surlerde Mü'min Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimülsimlerle İlişkiler*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013.
[122] Bknz: Kilinçli, Sami, *Mekkî Surelerde Mü'minlerin Ehl-İ Kitap İle İlişkileri*, Bilimname, XXII, 2012/1, ss. 251-273, s. 255.
[123] Enbiya, 21/31; es-Sebe, 34/18; el-Kureyş, 106/1-4; et-Tevbe, 9/108.
[124] Araf, 7/65.

Semud kavmi,[125] Hz. Şuayb'ın gönderildiği Medyen kavmi[126] yaşadıkları bölge ve şehir itibariyle kendi dönemlerindeki medeniyetlere merkezlik eden yerleşim yerleridir. Şehir, bir medeniyetin oluşmasındaki en temel ögedir. Tarih boyunca şehirlerin birçoğu mensubu oldukları medeniyetin kültür, inanç, ibadet, mimari vb. birikimleri doğrultusunda şekillenmişlerdir. Çünkü medeniyetler, şehirleri, sahip oldukları değerler sistemine göre inşa eder.[127]

Tarihi süreç içerisinde şehir hayatına yakınlık veya uzaklık, fertlerin ve toplumların sosyal hayatlarına ve davranış biçimlerine etki ettiği gibi ahlak ve dini inanış açısından da birtakım etkileri olmuştur.[128] Şehir ve badiye hayatının insanlar ve toplumlar üzerinde farklı etkiler ortaya çıkarmasının en önemli nedeni şehir, insan tarafından şekillendirilirken çöl ise daha çok insanı şekillendiren bir etki ortaya çıkarmıştır. Nitekim İbn Haldun, şehir hayatının insanı olumsuz yönde değiştirdiğini ve derinden etkilediğini söylemiştir.[129] Çölde başa çıkılması ve değiştirilmesi imkânsız olan iklimsel ve coğrafi şartlarda yaşamak zorunda kalan toplumların bu şartlara uyum sağlamaktan başka çareleri kalmamıştır. Bu nedenle coğrafyanın, fertler ve toplumlar üzerinde ahlaktan inanç biçimlerine kadar etkili olduğu açık bir şekilde ifade edilebilir. Nitekim Kur'an'da "Bedevi Araplar, küfür ve nifakta daha katıdırlar. Allah'ın Resulüne indirdiği sınırları tanımamaya daha yatkındırlar. Allah, herşeyi bilendir, en iyi hüküm verendir."[130] buyurularak çölde yaşayan bedevilerin sert ve katı karakterlerinin onları küfür ve nifak konusunda da etkilediğine vurgu yapılır.

Tüm bunlardan başka Kur'an, muhtevasında barındırdığı ve eski toplumlara ait olan birçok kıssa ile de medeniyetlerin yükselme ve çöküş sebepleri ile ilgili birçok bilgi içermektedir.[131] Bu bilgiler, yeni medeniyetler inşa edecek olan toplumlar için ciddi tecrübeler ve ibretler içermektedir. Kur'an, medeniyetlerin gelişmesinde maddi imkânların yanında[132] inancın önemini de sürekli olarak vurgular ve asıl üstünlüğün sağlam bir inançla elde edilebileceğini belirtir.[133] İnancın bir gereği olarak ibadet ve salih amel ise toplumların yeryüzünde rahat ve güzel bir hayat yaşamalarının başlıca

[125] Araf, 7/73.
[126] Araf, 7/85.
[127] Narol, Süleyman, *Kur'an'da Medeniyet*, *Nübüvvet Ve Şehir İlişkisi*, s. 134-135.
[128] Narol, Süleyman, *Kur'an'da Medeniyet*, *Nübüvvet Ve Şehir İlişkisi*, s. 134.
[129] İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 327
[130] Tevbe, 9/97.
[131] En'âm 6/123; Hud, 11/117; İsra, 17/16; Mü'minûn 23/63; Kasas, 28/58.
[132] Nahl, 16/112.
[133] Al-i İmran, 3/139.

sebeplerinden biri olarak zikredilir.[134] Bütün bunlarla birlikte bir medeniyetin varlığını sürdürüp gerekli tekâmülü gerçekleştirebilmesi için övülen ve tavsiye edilen birçok özellikten bahseder. Örneğin toplumsal birlik ve kardeşliğin sağlanması,[135] sosyal yardımlaşma,[136] aile müessesesinin korunması,[137] ahlak,[138] istişare,[139] adalet,[140] iffet,[141] gibi temel değerler Kur'an'da medeniyetleri ayakta tutan temel ilkeler olarak zikredilebilir. Bu ilkelere önem vermeyen medeniyetler kimi zaman tarih sahnesinden tamamen silinmiş, kimi zaman siyasi ve ekonomik üstünlüklerini kaybetmiş, kimi zaman da kültür ve medeniyet açısından etkisiz hale gelmişlerdir.[142]

Kur'an'a göre tüm bu olup bitenlerin asıl nedeni ise toplumların kendi elleriyle yapıp ettikleridir.[143] Bir toplumun kendilerine verilen özellikleri değiştirmedikleri müddetçe Allah'ın onların durumunu değiştirmeyeceğine işaret eden ayetler,[144] yaşanan bela ve musibetlerin toplumların kendi elleriyle yaptıklarından dolayı meydana geldiğini vurgulayan ayetler,[145] karada ve denizde düzenin bozulmasına ve fesadın ortaya çıkmasına insanların davranışlarının neden olduğuna işaret eden ayetler[146] hep bir medeniyetin çöküşünün yine o medeniyeti var eden kendi iç dinamiklerinin hasar görmesiyle ilgili olduğunu belirtmektedir. Bu dinamikler kimi zaman maddi sebepler ve nimetlerin yerli yerinde kullanılmaması, kimi zaman da manevi değerlerden sapma ve uzaklaşma olarak değerlendirilebilir. Örneğin Kur'an, Hz. Nuh'un kavminin şirk ve itikadi sapkınlık,[147] Ad kavminin israf ve şımarıklık,[148] Semud kavminin lüks ve azgınlık,[149] Medyen toplumunun ekonomik adaletsizlik ve haksızlık,[150] Lut kavminin ahlaki sapkınlık,[151] gibi sebeplerle helak olduklarını ve kurdukları medeniyetlerin çöktüğünden bahseder. Bu çöküşün başlıca sebeplerinden birisi de toplumsal bozulma karşısında sergilenen vurdumduymazlıktır. Toplumların kurdukları medeniyetleri

[134] Nahl, 16/97.
[135] Hucurat, 49/14.
[136] Maide, 5/2, Bakara, 2/177
[137] Rum, 30/21.
[138] Kalem, 68/4.
[139] Hucurat, 49/10.
[140] Nahl, 16/90.
[141] Nur, 24/30.
[142] En'âm 6/123; Hud, 11/117; İsra, 17/16; Mü'minûn 23/63; Kasas, 28/58.
[143] Rum, 39/41.
[144] Enfal, 8/53-54, Ra'd, 13/11.
[145] Şura, 42/30.
[146] Rum, 30/41
[147] Araf, 7/64.
[148] Ahkaf, 46/25.
[149] Araf, 7/75.
[150] Arâf 7/85-92.
[151] Hûd 11/82.

kendilerini var eden değerlerin yozlaşmasına karşı takındıkları umursamaz tavır, sosyal düzenin bozulmasındaki en önemli sebeplerdendir. Bu nedenle Kur'an bu bozulmaya karşı iyiliği emretme ve kötülükten menetme görevini terk eden toplumların da hızlı bir çöküş sürecine girerek yok olacağını bildirir. Örneğin "Onlar, işledikleri kötülükten, birbirini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Andolsun yaptıkları ne kötüdür."[152] ayetiyle, helak edilerek tarih sahnesinden kaybolan bir kavmin yok olma ve çöküş nedeninin kötülüklere karşı etkisiz kalmaları olduğu beyan edilmiştir.

Bu bağlamda Kur'an, kötü özellikleriyle ön plana çıkan ve tüm insanlığa bir ibret vesilesi olarak gösterdiği kavimleri kimi zaman hakikate karşı direnen ve inat eden kavim anlamında "kavmen luddâ"[153] şeklinde, kimi zaman şirk ve zulümden vazgeçmeyen zalim kavim anlamında "kavmi'z -zâlimîne",[154] kimi zaman peygamberlere ve onların çağrılarına karşı büyüklenen kavim anlamında "kavmen mucrimîn",[155] kendilerini hakikate çağıranlardan üstün gören zorba kavim anlamında "kavmen âlîn",[156] yeryüzünde bozgunculuk ve fesad çıkaran kavim anlamında "kavmi'l- mufsidîn"[157] gibi kavramlarla ifade etmiştir.

Kıssalar aracılığı ile tarih boyunca var olan çeşitli medeniyetlerin yükselmesi ve yok olmasına dair verilen bu bilgiler, insanlık için bir medeniyet tecrübesi sunması açısından oldukça önemlidir. Müşriklerin bu kıssalara "Esâtîru'l-evvelîn" gibi benzetmeler yapmalarına karşın Kur'an'ın, onları bu kıssalar aracılığı ile geçmiş milletlerin ve medeniyetlerin uğradığı kötü akıbetin sebepleri üzerinde düşünmeye ve ibret almaya davet etmesi, bu bilgilerin toplumlar açısından önemine işaret eder.[158]

Kur'an'ın geçmiş milletlere dair verdiği haberler üzerinde düşünmeye davet etmesi,[159] aslında geçmiş medeniyetlerin var olma ve yok olma sebeplerini ve bu sebeplerin temel dinamiklerini araştırmaya yönelik bir çağrıdır. Böylece insanlık, yeni medeniyetler kurarken geçmişin bilgi, birikim ve tecrübelerinden ibret alarak hareket etmiş olacaktır.

İslam medeniyetinin birinci kaynağı olan Kur'an'ın geçmiş milletlerin kıssalarını anlatırken verdiği temel mesaj, rablerinin koyduğu kurallara riayet eden, belirlediği

---

[152] Maide, 5/78-79.
[153] Meryem, 19/97.
[154] Mü'min, 23/90.
[155] Yunus, 10/75.
[156] Mü'minun, 23/46.
[157] Ankebut, 29/30.
[158] Neml 27/68-69
[159] Âl-i İmran, 3/137.

maddi ve manevi ilkelere sahip çıkan toplumların ayakta kalabileceği, bu kuralları ve ilkeleri ihlal eden toplumların ise yok olacağı mesajıdır.[160] İşte bu kuralları kıyamete kadar barındıracak olan kitap Kur'an'dır. Kur'an bizzat Allah tarafından korunmaktadır.[161] Kur'an'ın Allah tarafından korunması demek, yeryüzünde medeniyet inşa etmek için gerekli olan bilgi ve tecrübenin de kıyamete kadar muhafaza edilip insanlığın faydasına sunulması demektir. Geçmiş milletlerin kendilerine indirilen kitaplarını tahrif etmiş olmaları aynı zamanda vahye dayanan medeniyet ilkelerini de ortadan kaldırmaları anlamına gelmektedir.

Görüldüğü gibi Kur'an birçok ayet vesilesiyle medeniyetlerin bilgi, teknik, güvenlik, sosyal düzen, yol ve seyahat özgürlüğü ve şehirleşme gibi birçok temel dinamikle yükselebileceğini vurgularken şımarıklık, azgınlık, şirk, peygambere itaatsizlik ve ahlaki sapkınlık gibi birçok sebeple de çökebileceği mesajını vermektedir.[162]

Sonuç olarak bu değerlendirmelerle birlikte şunu ifade edebiliriz ki, Kur'an'da medeniyetin inşa edileceği yeryüzünün ve bir medeniyetin inşa edilmesi için gerekli maddi ve manevi unsurların insanın hizmetine bizzat Allah tarafından sunulduğu bildirilmektedir. Yine bu medeniyetin vahye dayalı ilkeler üzerine bina edilmesi için gerekli bilgileri ihtiva eden ilahi kitapların Allah tarafından gönderildiği belirtilir. Tüm bunların dışında medeniyetin kurucu unsuru olarak insanın Allah tarafından gerekli meziyetlerle donatılıp yaratıldığı ve medeniyet kuruluş sürecinde de ona rehberlik etmesi için peygamberlerin de bizzat Allah tarafından gönderildiği bildirilmiştir diyebiliriz. Ayrıca medeniyet kavramının Kur'an'da bugün ki anlamıyla kullanılmadığını ancak bu anlamın içerdiği ve bir medeniyeti var eden veya o medeniyetin ortadan kalmasına sebep teşkil eden temel dinamiklerin Kur'an tarafından zikredildiği ifade edebiliriz.

1.2.2. Hadislerde Medeniyet Kavramı

Her dinin onu benimseyen medeniyetlere etki etmesi gibi İslam dini de Müslümanların kurduğu medeniyetlere etki etmiştir.[163] Ancak İslam dinini diğer dinlerden faklı kılan şey, Müslümanların kurduğu medeniyetlere daha derinden ve daha

---

[160] Mohamad, Mohamad, Zaidin, *Kur'ân Perspektifinden Medeniyetin Yükselmesinin Ve Çökmesinin Faktörler*, Çev: Mehmet Emin Yurt, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 13, sayı 1, 2011, s. 258.

[161] Hicr, 15/9.

[162] Mohamad, *Kur'ân Perspektifinden Medeniyetin Yükselmesinin Ve Çökmesinin Faktörler*, s. 248-249.

[163] Akdoğan, Ali, *"Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslâm Medeniyeti"*, cilt, 11, Sayı, 32, ss. 87-106, s. 88.

kalıcı bir şekilde etkilemiş olmasıdır. Bu duruma dair belli başlı bazı sebeplerden söz edilebilir. Ancak İslam medeniyetinin ana kaynağı olan Kur'an'ın Hz. Peygamberin vefatından kısa bir süre sonra iki kapak arasına alınan bir kitap haline getirilip günümüze kadar orjinaletisini koruması[164] ve hem Kur'an'ı açıklaması hem de bir kurucu irade olması açısında Hz. Peygamberin hadisleri ve sünnetinin günümüze kadar muhafaza edilmesi, bu sebeplerin en önemlilerindendir. [165] Hz. Peygamberin *"el-ehâdîsü'l-kavliyye"* diye ifade edilen sözleri, "*el-ehâdîsü'l-fi'liyye"* diye ifade edilen davranışları ve *"el-ehâdîsü't-takrîriyye"* diye ifade edilen onayladığı şeylere dair bilgiler,[166] İslam toplumları tarafından büyük bir ciddiyetle ve özel ilmi yöntemlerle yazıya geçirilip, muhafaza edilmiştir. Muhafaza edilen bu bilgiler ise İslam medeniyetinin, başta varlık, bilgi ve değer tasavvuru olmak üzere her alandaki tasavvurunu derinden etkilemiştir.[167]Ayrıca bu bilgiler, Hz. Peygamberin "Kim ümmetimin fesada uğradığı zaman sünnetime sarılırsa ona yüz şehit sevabı vardır."[168] Meyanında sünneti yaşamaya teşvik eden hadisleriyle toplum tarafından günlük hayatlarında uygulanmış ve davranış şekli olarak da nesilden nesile taşınmıştır.

Bu bağlamda diğer dinlerde İslam'daki gibi tam manasıyla bir hadis ve sünnet geleneğinin oluşmamış olması bu dinlere mensup medeniyetlere dinin etkisini ancak belli sınırlar çerçevesinde mümkün kıldığı söylenebilir. Örneğin Hıristiyanlıkta asıl olan içteki imandır. Kurtuluş da ancak İsa Mesih'e imanla mümkündür. Onlara göre İsa'nın en önemli tavsiyesi inançta samimiyettir. Yahudilik'te ise yazılı Tora'nın yanında bir de sözlü Tora'nın varlığı söz konusudur. Bu durum, Yahudilerin kendi kitaplarını Hz. Musa'dan itibaren aktarma usullerinin bir anlamda, hadis nakil usulüyle birtakım benzerlik gösterdiği söylenebilir.[169] Ancak yine de İslam'da olduğu gibi Yahudilikte Hz. Musa'nın bütün hayatını ve davranışlarını en ince ayrıntılarına kadar inceleyen ve nakleden bir hadis ve sünnet geleneğinin oluştuğu söylenemez. Yahudi ve Hıristiyan

---

[164] Önal, Mehmet, *Erdemli Şehir ve Hikmetli Bilgi İlişkisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl: 2, Sayı: 31, 2013, s. 39.

[165] Bkz: Hıdır, Özcan, *Hadis, Sünnet, Kültür İlişkisi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2022, s. 247; Kesgin, Salih, *İslam Medeniyetinin Hadis ve Sünnetteki Temelleri*, Muhafazakar Düşünce Dergisi, Nisan-Mayıs-Haziran, 2015, Yıl 11, Sayı 44, ss. 27-57, s. 29.

[166] Ebû'l-Beḳâʾ, Eyyûb b. Mûsâ el-Ḥuseynî el-Kefevî el-Ḥanefî (ö.1094/1683), *el-Kulliyyât* (nşr. ʿAdnân Dervîş, Muḥammed el-Mışrî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, s. 370-402.

[167] Kesgin, Salih, *İslam Medeniyetinin Hadis ve Sünnetteki Temelleri*, s. 30.

[168] İbn ʿAdiy, Ebû Aḥmed ʿAbdullâh b. ʿAdiy el-Curcânî (365/976), *el-Kâmil fî Ḍuʿafâʾi'r-Ricâl* (nşr. ʿÂdil Aḥmed ʿAbdulmevcûd - ʿAlî Muḥammed Muʿavviḍ), I-IX, el-Kutubu'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1418/1997, III, 174 ; Abdulʿaẕîm el-Munẕirî, Ebû Muḥammed ʿAbdulʿaẕîm b. ʿAbdulḳavî (ö.656/1258), *et-Terġîb ve't-Terhîb mine'l-Ḥadîsi'ş-Şerîf*, I-IV, Beyrut 1388/1968, I, 80.

[169] Toprak, Mehmet Sait, *Yahudilik ve Yahudilerin Yaşayan Sünneti*, Yeni Türkiye, 86, 2016, s. 410.

gelenekten farklı olarak İslam toplumları peygamberlerinin sözlerinin yazılı hale getirilip geleceğe aktarılması için özel bir çaba sarf etmişlerdir. Bu nedenle hadisleri ezberleme, rivayet etme, kaydetme, tedvin, tasnif ve isnad gibi kendine özgü terimleri, usul ve kaideleri olan müstakil bir ilim dalı (Ulûmü'l-hadîs) oluşmuştur.[170]

İslam medeniyetinin ana kaynağı olan Kur'an'ın "Kim peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur,[171] Onda sizin için güzel örnekler vardır."[172] meyanındaki ayetleri, İslam toplumlarını Hz. Peygamberin her sözünü ve davranışlarını bir ibadet bilinci ile uygulamaya ve hayatlarına aktarmaya sevk etmiştir. Yine Hz. Peygamber "Size iki şey bırakıyorum. Onlara sımsıkı sarıldığınız sürece yolunuzu asla şaşırmazsınız. Bunlar, Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünnetidir."[173] hadisinde Kur'an'la birlikte sünnetini ve dolayısıyla onları barındıran hadislerini ümmete büyük bir emanet olarak bıraktığını ifade etmiştir. İbn Abdilberr (ö.463/1071) Hz. peygamberin sünnetinin yine vahiy kaynaklı olduğunu ve insanların bu sünnete ve emanetlere tabi oldukları müddetçe yoldan sapmayacaklarını beşlirtmiştir.[174] es-San'ânî (ö.1182/1768) Hz. peygamberin bağlanılması gereken sünnetinin hem sözleri hem fiilleri hem de takrirleri olduğunu ifade ederek sünnetin ayrılmaz bir bütün oldğunu özellikle ifade etmiştir.[175] Evrensel bir mesajı beyan etmesi nedeniyle bu emanetlerin başkalarına da ulaştırılması gerektiğini ifade eden Hz. Peygamber, "Benden bir söz işitip, onu tebliğ etmek için (başkalarına ulaştırmak için) ezberleyen kişinin Allah yüzünü ak etsin. Zira kendisine ulaştırılan öyleleri vardır ki bizzat işitenden daha iyi anlarlar."[176] hadisiyle sözlerinin bütün insanlara ulaştırtılması gerektiğini de bildirmiştir.[177] Ayrıca "Kim ümmetimin fesada uğradığı zaman sünnetime

---

[170] Bayraktutar, Muammer, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Cilt 1, 2014 s. 273-281; Dayhan, Ahmet Tahir, *İlk Dönem Hadis Tarihinde Mana ile Rivayet Meselesi*, İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı, 1, Cilt, 3, 2000, ss. 93-100, s.93

[171] Nisa, 4/80.

[172] Ahzap, 90/21.

[173] Mâlik b. Enes, Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî (ö.179/796), *el-Muvaṭṭaʾ* (nşr. Muḥammed Fuʾâd ʿAbdulbâḳî), Dâru İḥyâʾi Turâsi'l-ʿArabî, Beyrut 1406/1985, Kader, 3.

[174] İbn ʿAbdilberr, Ebû ʿOmer Yûsuf b. ʿAbdullâh b. Muḥammed b. ʿAbdilberr en-Nemerî (ö.463/1071), *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-Meʿânî ve'l-ʾEsânîd* (nşr. Muṣṭafâ b. ʾAḥmed el-ʿAlevî, Muḥammed ʿAbdulkebîr el-Bekrî), I-XXIV, Vezâratu ʿUmumi'l-ʾEvḳâf ve'ş-Şuʾûni'l-İslâmiyye, Mağrib 1387/1967, XXIV, 331.

[175] es-San'ânî, Ebû İbrahîm Muḥammed b. İsmail el-Kaḥlânî (ö.1182/1768), *et-Tenvîru Şerḥu'l-Câmiʿi's-Ṣaġîr* (nşr. Muḥammed İsḥâḳ Muḥammed İbrâhîm), I-XI, Riyad 1432/2011, V, 33; Ayrıca **es-San'ânî** Kur'an ve sünnete sarılmanın hakkının verildiği taktirde dalelete düşmekten önleyeceği gibi insanı hidayete ulaştıracağını da söylemiştir. eṣ-Ṣanʿânî, *et-Taḥrîr li İḍâḥi Meʿânî't-Teysîr*, I, 246.

[176] Tirmizî, İlim, 7

[177] es-Sindî (ö.1138/1726) Hz. Peygamberin kendisinden bir hadisi başkasına ulaştıran için Allah onun yüzünü ak etsin ifadesinin bu görevi yapan her kes için bir dua olduğunu ve bu duadan kastın da Allah onun yüzünü güzelleştirsin manası olduğunu ifade etmiştir: es-Sindî, Ebû'l-Ḥasan Muḥammed b. ʿAbdi'l-Hâdî et-Tatvî Nûru'd-Dîn (ö.1138/1726), *Kifâyetu'l-Ḥâce fî Şerḥi Süneni İbn Mâce* (nşr.), Dâru âlcîl -

sarılırsa ona yüz şehit sevabı vardır."[178] şeklindeki sözleriyle de sünnete uymanın faziletine dair ümmetini teşvik etmiştir. es-San'ânî, burdaki sünnetin Hz. Peygamberin getirdiği şeriat olduğunu,[179] İbnu'l-Melek (ö. 854/1450), sünnete sarılmanın onunla amel etmek ve bu şekilde fesat zamanında cehalet ve günahların nefse galebe çalmasını önlemek olduğunu,[180] Alîyyul-Ḳârî (ö.1014/1605), özellikle bidat, cehalet ve fıskın yaygınlaştığı zamanlarda sünnete sarılmanın ifade edildiğini[181] söylemiştir.

Tüm bunlar, Müslümanları Hz. Peygamberin sözlerini ezberlemeye, muhafaza etmeye ve başkalarına aktarmaya sevk etmiştir. Bu durum, hadis ve sünnetin Müslümanların kurduğu bütün medeniyetlerde hayatın en ince ayrıntılarına kadar oldukça belirleyici bir rol oynamasına vesile olmuştur. Çünkü sünnet, toplumsal anlamda ekonomi, yönetim ve hukuk alanlarını kapsadığı gibi aynı zamanda ferdi hayatın en ince ayrıntılarına kadar da bir insan hayatının bütün davranış ve faaliyetlerini kapsayan bir olgudur.[182] Hz. Peygamberin sünnetinin bu kuşatıcılığı ister istemez Müslümanların tarih boyunca kurdukları medeniyetleri de en ince ayrıntılarına kadar etkilemiştir. Sünnet, bir yandan Kur'an'ı açıklayıcı etkisi bir yandan da pratik hayata dair ortaya koyduğu davranış modelleri ve değerler sistemiyle Yesrib'in bir medeniyet merkezi olan Medine'ye dönüşmesini sağlamıştır.[183] Bu yeni değerler sisteminde inanç açısından tevhid, toplumsal açıdan can, mal ve namus güvenliği, yönetim bakımından ise adalet ve merhamet, ehliyet ve liyakat gibi kavramlar ön plana çıkmıştır.[184]

İslam dini bu yeni değerler sistemi ile birlikte bir yandan bir din olarak genişleyip yayılırken bir yandan da medeniyet kurucu bir unsur olarak büyümüştür. Yani İslam dinini kabul eden toplumlar, aynı zamanda medeniyet olarak da bu dinin şekillendirdiği toplumlar haline dönüşmüşlerdir.[185] Bu nedenle tarihi süreç içerisinde Müslümanlar farklı coğrafyalarda ve farklı zaman dilimlerinde birbirinden tamamen bağımsız medeniyetler bile kurmuş olsalar tüm bu medeniyetlerin değerler sistemi ve başlıca karakteristikleri büyük ölçüde benzerlikler göstermiştir.[186] Bu medeniyetler ister batıda ister doğuda ister

---

Beyrût. s. 102. et-Ṭîbî (ö. 743/1343) ise bu duayla ilim öğretenlerin dünyada yüksek bir konuma, ahirette ise güzel nimetlere kavuşacaklarını belirtmiştir. et-Ṭîbî, *Şerḥu'ṭ-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîh*, II, 683.

[178] İbni Adiy, *el-Kamil fi'd-Duafa*, 2:739; el-Münziri, *et-Terğib ve't-Terhib*, 1/41; Taberani, *el-Mecmeu'l-Kebir*, 1394; el-Heysemi, Mecmeu'z-Zevaid, 7:282.

[179] es-San'ânî, *et-Tenvîru Şerḥu'l-Câmiʿi's-Ṣağîr*, X, 464.

[180] İbnu'l-Melek, *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne*, I, 180.

[181] Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ Şerḥu Mişkâti'l-Meṣâbîḥ,* I, 262.

[182] Hıdır, Özcan, *Hadis, Sünnet, Kültür İlişkisi*, s. 255.

[183] Buhârî, Fedâilu'l-Medîne 2; İbn Hanbel, II, 248

[184] Sarıçam ve Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 55.

[185] Hıdır, Özcan, Hadis, Sünnet, Kültür İlişkisi, s. 252.

[186] Hıdır, Özcan, Hadis, Sünnet, Kültür İlişkisi, s. 252.

Avrupa'da isterse Asya'da olsun temel özellikleri bakımından hep aynı referanslarla hareket etmişlerdir. Böylece bu referanslar aynı zamanda medeniyetler açısından birer evrensel ilkeye de dönüşmüştür.[187] İşte bu temel referanslar Kur'an'la birlikte Hz. Peygamber'in hadisleridir. Bu nedenle tarihi süreç içerisinde hangi coğrafyada Müslümanların etki ettiği bir medeniyet kurulmuşsa orada Hz. Peygamberin hadisleri kurucu bir unsur olarak muhakkak yer almıştır.[188]

Hadislerin İslam medeniyetini bu denli etkilemesi ve bir kurucu unsur olarak kabul edilmesinin en önemli sebeplerinden birisi de ilk dönem İslam toplumu içerisinde meydana gelen sosyal, siyasal, ekonomik ve ahlaki problemlerin, krizlerin ve sorunların bizzat Hz. Peygamber tarafından çözüme kavuşturulmasıdır. Esbâbü Vürûdi'l Hadîs, Hz. Peygamber'in söylediği sözlerin sebeplerini yani bir hadisin niçin söylendiğini araştıran ilim dalıdır.[189] Hz. Peygamber'in birçok hadisinin İslam toplumu içerisinde meydana gelen olaylar üzerine söylendiğini ispat eden bu ilim dalı, aynı zamanda İslam medeniyetinin oluşum sürecinde hadislerin pratik ve kriz çözücü bir role sahip olduğunu da kanıtlamaktadır.

Bu özellikleri ile hadisler, hem sonradan Müslümanların kurduğu medeniyetler içerisinde meydana gelen krizler için de birer çözüm yöntemi olmuş hem de sorunların çözümünde başka medeniyetlerin yol ve yöntemlerinin kullanılmasının önüne geçmiştir. Bu durum, İslam medeniyetini kendine has ve özgün bir medeniyet haline getirdiği gibi durağan değil aktif bir medeniyet olmasını da sağlamıştır. İslam medeniyetine hem varlık, hem bilgi hem de değerler felsefesi açısından kaynaklık eden hadis metinleri, hem Müslüman ferdin hem de Müslüman toplumların hayatını düzenlemeleri, onlara bir dünya görüşü sunmaları açısından Kur'an'dan sonra en köklü kurucu metinler olmuştur diyebiliriz.[190]

Hz. Peygamberin hadislerinde bu günkü anlamıyla medeniyet kavramına rastlamamakla birlikte medeniyet kavramının kapsamına giren, medeniyeti ve medeniliği işaret eden bir çok özelliğe rastlamak mümkündür. Özellikle medeniyet kavramının ifade ettiği birçok anlamı barındıran *Medine* kavramı ve Hz. Peygamberin Medine'deki uygulamaları üzerinden onun medeniyet perspektifine dair birtakım çıkarımlar yapmak

---

[187] Akdoğan, Ali, *"Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslâm Medeniyeti"*, s. 109.
[188] Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis-Sünnet Üzerine Tartışmalar ve Değerlendirmeler*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, İstanbul, 2015, s. 175-176
[189] Demir, Serkan, *Esbâbü Vürûdi'l Hadîs ile Esbâbü'n-Nüzûl Arasındaki İlişki*, Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, Güz, 2011, s. 559.
[190] Çakan, *İsmail Lütfi, Hadis-Sünnet Üzerine Tartışmalar ve Değerlendirmeler*, s. 175-176

mümkündür. Yine medeniyet açısından vazgeçilmez bir unsur olan yerleşik hayat ve şehirleşme bağlamında Hz. Peygamberin bedevilere karşı izlediği siyaset ve şehir hayatına dair ön plana çıkardığı temel ilkeleri inceleyerek onun kurduğu medeniyetin bazı temel umdelerinin bulunabileceği kanaatindeyiz. Ayrıca Hz. Peygamberin geçmiş medeniyetlerin yükseliş ve çöküş sebeplerine dair söylediği hadisleri de bize Hz. Peygamberin nazarında medeniyetlerin var olma ve yok olma sebepleri ile ilgili gerekli bilgilere ulaştıracağına inanmaktayız.

Medeniyetin yeşerip büyüdüğü yer anlamında kullanılan *Medine* kavramı ilk kullanımlarından birisi Hz. Peygamberin Medine'ye hicret etmeden önce "Ben karyeleri yiyen karyeye hicretle emrolundum. Oraya Yesrib diyorlar. Burası Medîne'dir."[191] hadisinde rastlarız. Hz. Peygamber, kötü anlamlar ifade eden isimleri değiştirme ve yeni isimler verme sünneti gereği bozmak ve kınamak[192] gibi anlamlara gelen Yesrib ismini kullanmamış ve burayı Medine olarak isimlendirmiştir. Hz. Peygamber yalnızca bu isimlendirmeyle yetinmemiş şehrin ekonomi, siyaset, hukuk, ahlak ve sosyal yapı olarak en ince ayrıntılarına kadar bir medeniyet merkezi olarak şekillenmesini de sağlamıştır. Sözlü veya yazılı birer metin olan hadislerin günlük hayat içerisindeki uygulaması ve davranış modelleri olan sünnet, bir anlamda vahyin temellerini oluşturduğu medeniyet teorisinin Hz. Peygamberin şahsında pratiğe dönüşmesi demektir. Hz. Peygamberin bu pratiği daha çok şehir hayatını merkeze alan Medine'de uygulaması, İslam medeniyetinin bedeviliği değil şehirliliği tercih eden ve bu bağlamda gelişen bir medeniyet olmasını sağlamıştır. Hz. Peygamberin sünnetinin bu aktif ve derin etkisiyle cahili ve bedevi toplum, İslam dininin değerleri ile tanıştığı ilk andan itibaren hem fert hem de sosyal düzen bakımından büyük bir değişim geçirmiştir. Bu değişim, sünnetin de etkisiyle yüzeysel bir değişim olmaktan ziyade oldukça kalıcı ve köklü bir değişim olmuştur.[193]

Bu değişim, medeniyetin en önemli ilkelerinden birisi olan yerleşik hayat prensibi üzerinden ilerlemiştir diyebiliriz. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği dönemde toplumun büyük bir kısmı çölde ikamet ediyordu. Bölge halkının şehirde ikamet eden kısmı henüz toplumun yüzde yirmisini bile oluşturmuyordu.[194] Bedevilerin[195] kendilerine

---

[191] Buhârî, Fedâilu'l-Medîne 2; İbn Hanbel, II, 248

[192] en-Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref (ö.676/1278), *Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât* (nşr.), I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, I, 41.

[193] Çalgan, Mehmet Ali, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Olarak Sünnet ve Hadisleri Anlamada Günümüz Sosyal Bilimlerinden İstifade Etme İmkanı*, İnönü Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s. 329.

[194] Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, 148.

[195] Aḥmed b. Ḥanbel (ö.241/856) ve el-Kirmânî (ö. 786/1384) Bedevi kavramın şehirlerde değil çöllerde çadır hayatı yaşayanları ifade ettiğini söylemiştir. Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî,* XVIII, s. 187; Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-

has karakterleri ve davranış biçimleri olduğu gibi aynı zamanda yine kendilerine özgü birtakım adet, gelenek ve görenekleri mevcuttu.[196] Sert çöl şartlarının oluşturduğu ahlak, yönetim, hukuk, savaş ve barış ilkeleri vardı. Şehirlere yerleşmiş olan Arap toplumun büyük bir kısmı da oldukça baskın olan bu kültürün davranış modellerinden ve hayat tarzından bir şekilde etkileniyorlardı. Dağınık kabilelerden oluşan bir toplumu ıslah etmek ve onları iman ilkeleriyle tanıştırmak için Medine ihtiyaç duyulan medeniyet merkezi olma özelliklerinin birçoğunu taşıyordu.[197]

Hz. Peygamber İslam medeniyetinin temellerini atacağı Medine için "Ey Allah'ım! Bize Mekke'yi sevdirdiğin gibi Medîne'yi de daha fazlasıyla sevdir."[198] buyurarak İslam toplumunun bu yeni yerleşim yerini sevmeleri için dua etmiş ve bu beldenin Müslümanlar tarafından sevilip benimsenmesi için özel bir çaba sarf etmiştir.[199] Yine bu beldenin bereketlenmesi ve halkının refahı için "Ya Rabbi! Medineliler'e ölçeklerinde bereket ihsan et. Onlara sa'larında ve müdlerinde bereket ver."[200] duasında bulunmuştur. Şehir dışındaki bedevi kabilelerin de buraya yerleşmesi veya burayı bir merkez olarak kabul etmesi için "İman ehli elbette Medine'ye toplanacaktır."[201] buyurarak Medine'nin inananların merkezi olması için teşvikte bulunmuştur. Bedevilere hicret ettikten sonra tekrar bedevi hayata dönmeyi de yasaklamıştır. Örneğin sahabeden Seleme b. Akva çölde yaşamaya başlayınca diğer sahabiler bu hadisi hatırlatarak ona Rasûlullah'ın bunu yasakladığını söyleyince "Ben Rasûlullahtan izin aldım" demiştir.[202]

Hz. Peygamber, bir medeniyeti ayakta tutacak olan ekonomik faaliyetlerin güvenle gerçekleşmesi, yeni nazil olan dinin rahat bir şekilde tebliğ edilebilmesi ve toplumsal kaynaşmanın sağlanması için şehirde emniyete ve güvenliğe büyük önem

---

Şeybânî (ö.241/856), *Musnedu'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel* (nşr. Aḥmed Muḥammed Şâkir), I-VIII, Dâru'l-Ḥadîs, Kahire 1995, VII, 86.

[196] Cevâd ʿAlî, *el-Mufaṣṣal fî Târîḫi'l-ʿArab Ḳable'l-İslâm*, I, s. 273.

[197] Cevâd ʿAlî, *el-Mufaṣṣal fî Târîḫi'l-ʿArab Ḳable'l-İslâm*, I, s. 274; el-Ḳanâzʿî (ö.413/1022), *Tefsîru'l-Muvaṭṭa'sında* bedevilerin temel ihtiyaçları olan sulak ve verimli arazileri bulabilmek için sürekli kırsal bölgelerde yaşadıklarını ve bu nedenle medenilikten ve sosyalleşmeden uzak olduklarını söylemiştir. el-Ḳanâziʿî, Ebû'l-Muṭṭarif ʿAbdurraḥmân b. Mervân el-Enṣârî (ö.413/1022), *Tefsîru'l-Muvaṭṭaʾ* (nşr. ʿÂmir Ḥasen Ṣabrî), I-II, Katar 1429/2008, I, 382; Abdurrezzâḳ b. Hemmâm (ö.211/827) Bedevilerin daha çok şehir olmadıklarına vurgu yaparak bu nedenle komşuluk ilişkilerinin zayıf olduğunu, evliliklerinin uzun süreli olmadığını, cimri olduklarını belirtmiştir. Abdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṣanʿânî (ö.211/827), *el-Muṣannef* (nşr. Heyet), Dâru't-Teʿṣîl, I-X, Kahire 1435/2015.

[198] Buhârî, Deavât, 43.

[199] Bedruddîn el-Aynî, Hz. Peygamberin bu hadisiyle müslümanların yenbi beldeleri olan Medi'nenin daha fazla sevilmesi için Allah'tan niyazda bulunduğunu ifade etmiştir. Bedruddîn el-Aynî *ʿUmdetu'l-Ḳârî Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (nşr.), I-XXV, Dâru İḥyâʾi't-Turâṣi'l-ʿArabî, Beyrût, XXIII, 7.

[200] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 12; Buhârî, Merdâ, 22; Buhârî, Deavât, 43.

[201] Müslim, Îmân, 233.

[202] Buhârî, Fiten, 14.

vermiştir. Enes b. Malik'ten yapılan bir rivayette "Medine şuradan şuraya kadar haremdir. Bu alanın ağacı kesilmez, burada bid'at[203] çıkarılmaz. Kim bu Medine Haremi içinde bir bid'at ortaya çıkarırsa Allah'ın, meleklerin, bütün insanların laneti onun üzerine olsun."[204] buyurarak en başından Medine'yi can, mal ve namus gibi en temel insan hakları açısından güvenli bir belde haline getirmeye gayret etmiştir. Yine Câbir b. Abdullah'tan rivayet edilen hadiste "İbrahim'in (as.) Mekke'yi haram kıldığı gibi ben de Medine'nin iki taşlığı arasını harem kıldım. Onun ağacı kesilmez, avı da avlanmaz."[205] buyurmuştur. Ayrıca "Medine'nin yaş otu koparılmaz, avı ürkütülemez, yitiği alınamaz. Ancak onu ilân eden (duyuran) kimse müstesna orada herhangi bir kimsenin savaş için silah taşıması ve oradan ağaç kesmesi uygun değildir, ancak bir kimse orada devesini otlatabilir." [206] buyurarak şehrin doğal hayatı ve çevesini de koruyacak tedbirler almıştır. Kâb b. Mâlik Hz. Peygamber'in Medine'nin harem sınırlarını belirlemek için kendisini görevlendirdiğini ve bu sınırları belirleyen işaretleri Zâtu'l-ceyş, Müşeyrib, Mâhid tepeleri ile Hufeyyâ, Uşeyrâ ve Teym yükseklikleri üzerine diktiğini bildirir." [207]

Hz. Peygamber İslam medeniyetinin merkezi olan Medine'ye ve oranın halkına karşı düşmanlık beslenmemesi için "Medine ahalisine kötülük planlayacak olan herhangi kişi, muhakkak tuzun su içinde erimesi gibi eriyecektir"[208] buyurmuştur. Ayrıca Enes b. Malik'ten yapılan rivayette bu beldenin güvenilirliğine işaret etmek için "Deccâl Medine'ye gelecek fakat melekler tarafından korunduğunu görecekler. Taun ve Deccal inşallah Medine'ye giremeyecektir." buyurmuştur.[209]

Hz. Peygamber Medine'ye "güzel, temiz şehir" anlamına gelen "Medinetü't-taybe, Tâbe" ismini vererek[210] inşa edilen yeni medeniyetin en önemli özelliklerinden birisinin de temizlik olduğunu vurgulamıştır.[211] Bu konuda Ebû Humeyd (r.a) Hz. Peygamber'in Tebük seferinden dönerken yüksek bir yerden Medine'ye bakarak "İşte

---

[203] Bid'ad: Kitap, sünnet ve icmaya aykırı olan yenilik, kadim bir sünneti ya da ashap tarafından tutulmuş bir yolu kaldıran ve değiştiren şeydir.
[204] Buhârî, Kitâbü'l-Hac, 210.
[205] Buhârî, Büyû', 53
[206] Buhârî, Cenâiz, 76; Buhârî, Hac, 43.
[207] Ebû Dâvûd, Menâsik, 95, 96, es-Semhûdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. ʿAbdullâh (ö.911/1505), *Vefâu'l-Vefâ bi Aḫbâri Dâri'l-Muṣṭafâ* (nşr. Ḫâlid ʿAbdulğanî Maḥfûẓ), I-IV, Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1419H, I, 81.
[208] Buhârî, "Kitâbu'l-Hac", 216.
[209] İbn Hanbel, II, 483.
[210] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 3
[211] İbnu'l-Cevzî (ö.597/1201) İslamda temizlikten kasıt yalnızca bedenin ya da bir yerin temizliği değil her anlamdaki temizliktir demiştir: İbnu'l-Cevzî, *Keşfu'l-Muşkil*, IV, 155. el-Beyḍâvî (ö.685/1286) temizliğin ilk önce şirk ve kötü ahlaktan temizlenmek olduğuna dikkat çekerek temizliğin manevi yönüne vurgu yapmıştır: el-Beyḍâvî, *Tuḥfetu'l-Ebrâr*, I, 166. İbn Receb (ö.795/1393) ise temizlikten kast edilen şeyin su ile yapılan temizlik olduğunu ifade etmiştir: İbn Receb, *Câmiʿu'l-ʿUlûm ve'l-Ḥikem*, s. 631.

tâbe" dediğini rivayet etmektedir.[212] Cabir bin Abdullah'ın rivayetinde ise "Medine şehri demirci körüğü gibidir; kirlisini, kötüsünü dışarı atar da temiz, hâlis olanı kalır."[213] buyurarak insan karakterleri açısından da Medine'nin temizliğine işaret etmiştir.

Hz. Peygamber İslam medeniyetinin merkezi olarak kabul ettiği Medine'nin terk edilmemesi ve boş bırakılmaması yönünde ashabına birçok tavsiye de bulunmuş tarihi süreç içerisinde gelişecek kriz ve sıkıntı anlarında Medine'de kalmalarını tavsiye etmiştir. Enes b. Malik'ten nakledilen bir rivayette Medine'nin etrafının korumasız kalmaması için mescidin yakınına taşınmak isteyen Selime oğullarına "Ey Selime oğulları! Sizler ayak izlerinizin (mescide yürümenin) sevabını düşünmüyor musunuz?" buyurarak onların kendi yurtlarında ikamet etmesini ve Medine çevresinin boş kalmamasına dair arzusunu bildirdi.[214]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in gerek Yesrib ismini Medine olarak değiştirmesi ve bu şehri İslam medeniyetinin merkezi haline getirmesi, gerekse bu şehre dair güvenlik ve temizlik konularında yaptığı tavsiyeler ve söylediği hadisler, onun bir medeniyet merkezi inşa etme konusundaki hedef ve kararlılığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu hedef ve bu hedefe yönelik uygulamaları kapsayan hadisler, Müslümanlar için hayatın her alanına müdahale eden, aktif ve canlı bir medeniyet tasavvuru imkânı sunmuştur. Hz. Peygamberin hayatın her alanına dair söylediği sözler ve verdiği talimatlar, Medine'ye dönüşen Yesrib'in yeni bir medeniyet merkezi olarak şekillenmesini sağlamıştır. Bu yeni medeniyetin oluşumunda Hz. Peygamber'in sözleri yani hadisler, temel kurucu unsur olmuştur.[215]

Bu anlamda diyebiliriz ki, hadis ve sünnet, sadece dini birer talimat, nasihat veya öğüt değil, aynı zamanda İslam medeniyetinin kurucu unsuru olmaları bakımından da oldukça önemlidir. Çünkü bu medeniyetin hem devlet düzeni hem ekonomik yapısı hem de ahlaki kuralları Kur'an'la birlikte hadisler yoluyla şekillenmiştir.[216]

Kur'an içerdiği yazılı kurallarla İslam medeniyetini yönetimden aile hayatına kadar, ferdi hayattan ictimai hayatına kadar derin bir şekilde etkilemiş ve şekillendirmiştir. Sünnet ise bu yazılı kuralların toplumda nasıl uygulanacağını Hz.

---

[212] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 3

[213] İbn Hanbel, II, 248; Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 2; Mâlik b. Enes, Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî (ö.179/796), *el-Muvaṭṭaʾ* (nşr. Muḥammed Fuʾâd ʿAbdulbâḳî), Dâru İḥyâʾi Turâsi'l-ʿArabî, Beyrut 1406/1985, Câmi', 5.

[214] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, ll.

[215] Şulul, *İbn Haldun'a Göre Şehir Hayatı*, s. 191; Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis-Sünnet Üzerine Tartışmalar ve Değerlendirmeler*, s. 175-6.

[216] Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 40.

Peygamber'in örnekliğinde ortaya koymuştur. Bu anlamda İslam dini, diğer dinlerden farklı olarak etkilediği medeniyetleri sadece birtakım yazılı kurallar açısından değil hayatın bizzat içerisinde, fertler arası ilişkiler ve davranış biçimleri bakımından da ciddi bir şekilde etkilemiştir.[217] Bu etkinin ana kaynağı ise Kur'an'ı yaşayarak nasıl uygulanacağını gösteren Hz. Peygamberin sünneti ve örnekliğidir.

Hadis ve sünnetin Kur'an'dan sonra hem dinin hem de yeni kurulan medeniyet ilkelerinin ikinci ana kaynağı olduğu sahabe tarafından da biliniyordu. Hicri 9. yılda Yemen'e gönderilen Muaz b. Cebel'in kendisine orada nasıl hüküm vereceğini soran Hz. Peygamber'e önce Allah'ın kitabına bakacağını aradığı hükmü orada bulmazsa Hz. Peygamber'in sünnetine[218] bakacağına dair verdiği cevap bu durumu açık bir şekilde göstermektedir. Yine Abdullah b. Mes'ud'un sizden birisi bir hüküm verecekse önce Allah'ın kitabına baksın. Orada bulamazsa meseleyi Hz. Peygamber'in verdiği hükümlere göre çözsün[219] şeklindeki yorumu da aynı duruma işaret etmektedir. Hadis ve sünnet, İslam medeniyetinin Hz. Peygamber sonrası kıyamete kadar karşılaşacağı yeni durumlar ve krizler konusunda da ana çözüm mercilerinden birisidir. Hz. Peygamber, kendisinden sonra ihtilaflar ve krizlerle karşılaşmamaları için bidatlerden kaçınılmasını ve kendi sünnetine göre amel edilmesini tavsiye etmiştir.[220] Hz. Peygamber'in bu tavsiyeleri tarih boyunca Müslümanlar tarafından uygulanmış ve Müslümanların kurduğu medeniyetlerde hadis ve sünnet, krizler esnasında bir çözüm mercii olarak görülmüştür.

Hz. Peygamber'in hadisleri, coğrafya, iklim, âdet ve gelenek açısından farklı olmalarına rağmen tarih boyunca Müslümanların kurduğu bütün medeniyetlere hitap etmiş ve İslam toplumlarını aynı inanç, aynı düşünce ve aynı eksen etrafında tutmuştur.[221] Bu sayede Müslümanlar karşılaştıkları yeni medeniyetler, kültürler ve toplumlar tarafından asimile olmaktan korunmuş ve kendi medeniyet değerleriyle varlıklarını sürdürmeyi başarabilmişlerdir.

1.3. Arap Yarımadasına Komşu Medeniyetler

İslam öncesi ve Hz. Peygamber dönemi Arap yarımadasının askeri, siyasi ve ekonomik açıdan önemli iki devleti Bizans İmparatorluğu ve Sâsâni devletidir. Bu iki

---

[217] Köktaş, Yavuz, *Hadis İlıninde Metin Eksenli Birikimin Mahiyeti ve Güncelleştirilmesi*, Hadis Tetkikleri Dergisi, 2007, cilt: V, sayı: 2, s.145-156. s149.
[218] Tirmizî, Aḥkâm, 3.
[219] Nesâî, Âdâbü'l kudât, 11.
[220] Tirmizî, İlim, 16; Ebû Dâvûd, Sünnet, 5.
[221] Hıdır, Özcan, *Hadis, Sünnet, Kültür İlişkisi*, s.242.

devlet hem bölgede edindikleri siyasi otoriteleri hem de kurdukları medeniyetlerle Arap yarımadasına doğrudan etki etmiş devletlerdir. İslam'ın doğduğu VII. yüzyıl başlarında Arap yarımadasına komşu olan bu iki devlet aynı zamanda Müslümanların her dönemde ana hedefleri arasında yer almıştır. VII. yüzyılın ortalarında Müslümanlarla yapılan savaşlar neticesinde tarih sahnesinden çekilen Sâsâni imparatorluğunun aksine Bizans imparatorluğu varlığını Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te İstanbul'u fethine kadar sürdürmüştür. Bu devletler yanında Arap yarımadasına komşu olan ve Arap yarımadasında yaşayan toplulukların çeşitli münasebetler kurduğu diğer iki devlet ise Hindistan ve Habeşistan'dır. Kendine has sosyal sınıf sistemi ve neredeyse sayısız dini anlayışa sahip olan Hindistan ve Müslümanların ilk hicretlerini gerçekleştirdikleri Habeşistan, İslam medeniyetinin kuruluş süreci gündeme geldiğinde incelenmesi gereken devletlerdendir.

1.3.1. Bizans ve Sâsâni İmparatorlukları

Bizans, Roma imparatorluğunun iç kargaşalar ve savaşlar sonucunda bölünerek yıkılmasından sonra Constantinapolis merkezli olarak kurulmuş bir devlettir. Romanın ikiye bölünmesinden sonra kurulan Batı roma imparatorluğunun aksine Doğru Roma olarak da isimlendirilen Bizans devleti, bin yıldan fazla bir süre varlığını sürdürmüştür.[222] İslami kaynaklarda Bizans imparatorları için genel olarak "Kayser", "Melikü'r-Rum, "Sahibü'r-Rum" gibi ifadeler kullanılmıştır. Bu imparatorlardan I. Constantinus, Bizans'ın başkenti olarak Constantinapolis yani şimdiki ismiyle İstanbul'u tercih etmiştir.[223]

İmparatorluğun yönetim sisteminde büyük değişiklikler yapan Constantinus, neredeyse tamamen yeni bir yönetim sistemi kurmuştur. Özellikle Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle birlikte imparator hem devlet başkanı hem de kilise otoritesinin en üst mercii olmuştur.[224] Böylece siyasi ve dini erk tek elde birleşmiştir. Devlet yapısındaki siyaset ve kilise münasebetleri Bizans'ın yıkılma sürecine kadar sıkı bir şekilde devam etmiştir. Oldukça uzun bir süre tarih sahnesinde varlığını sürdüren Bizans İmparatorluğu, bir yandan iç karışıklıklar, dini tartışmalar, ihtilaflar, ağır

---

[222] Demirkent, Işın, *"Bizans"*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1992, VI, ss. 230-243, s. 230

[223] İbnü'l-Esîr, Ali b. Muḥammad b. Abdulkerim b. Abd al-Vahid el-Gazari es-Saibâni, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, bs. 1, Beyrut 1987, c. 1, s. 305

[224] Yakûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Yakub İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Yakubî, Târîhu'l-Ya'kubî, Mektebetü's-Sadık, bs. 1, Beyrut 2010. c. 1, s. 194

vergiler,[225] ekonomik sefalet bir yandan da başta Sâsâni devleti olmak üzere diğer devletlerle yaptığı savaşlarla, sürekli bir iç ve dış mücadeleyle varlığını sürdürmek zorunda kalmıştır.

Hz. Peygamberin çağrısının bölgeye yayıldığı dönemlerde sınırları Pakistan'ın İndus Irmağı'na kadar dayanan Sâsâni devleti ise yarı feodal bir yapılanmanın hâkim olduğu ve Aristokratlar, bozorganlar (büyükler), ruhaniler (din adamları), debiranlar (katipler), dihgananlar (orta boydaki toprak sahipleri), köylüler ve kölelerden oluşan sınıf sisteminin hakim olduğu bir yapıya sahipti.[226] Savaşların baskının[227] ve ekonomik adaletsizliğin büyük bir zulme dönüştüğü toplumsal yapıda köylüler ve köleler en fazla ezilen sınıfı temsil ediyordu. Devlete hâkim dini düşünce ise Zerdüştlüktü. Bu din daha çok eski İran inanışlarının karışımından meydana getirilmiş bir inanç biçimiydi.[228] Zerdüştlük resmi din olarak kabul edilip siyasi ve ekonomik otoritenin desteğini aldıktan sonra halkın üzerindeki en büyük baskı araçlarından birine dönüşmüştü. Bu duruma tepki olarak toplumun bazı kesimleri ise Manizm, Mezdekizm, Zervanilik gibi inançlara yönelmişti. Zenginlerin ellerindeki nimetleri fakirlerle paylaşması gerektiğini ileri süren Mazdekizm ise Sâsâni devletinin iç mücadelelerinde ana aktörlerden biri olmuştur. Bu düşünceye göre bütün insanlar başta kadınlar ve mallar olmak üzere yaşamın ana kaynağı sayılan ateş, su ve otlaklarda ortaktırlar.[229] Bu inanç sistemi, kişinin kızı ve annesiyle evlenebileceği iddiası başta olmak üzere bir takım sapkın inanışları ortaya atarak toplumsal çürümeyi hızlandırmasıdır.

Kadınların alınıp satılan bir mal gibi görüldüğü toplumda zenginler ve güçlüler yani soylu sınıfı adalet karşısında da büyük ayrıcalıklara sahipti. Toplumun alt sınıflarına uygulanan hukuk kuralları onlara uygulanmazdı. [230] Ülkenin kuzeyinde ve doğusunda kölelik düzeninin baskısı yavaş yavaş feodalizme geçiş yapan batı ve güney bölgelere göre daha şiddetli hissediliyordu.[231]

Hem Sâsâni hem de Bizans imparatorluklarının içeride yaşadıkları dini ve siyasi tartışmalar, zülüm ve adaletsizlikler, savaşaşlar ve sapkın dini inanışlar, bu

---

[225] Canan, Mehmet Zeki, *İslâm Tarihi, Yelken Matbaası*, İstanbul 1977, c. 1, s. 99-101

[226] Niray Nasır, Nasır, *Sâsâni İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme*, Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, Güz 2001, Sayı 5, s.1.

[227] İbn İsḥâḳ, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ b. Yesâr el-Muṭṭalibî (ö.151/768), *es-Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî*) (nşr. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398/1978, s. 61.

[228] Zahid, Muhammed, *Mukaddimâtu'l-İmam el-Kevserî*, Dârü's-Süreyya, bs. 1, Dımaşk 1997, s. 38.

[229] eş-Şehristânî, Ebû'l-Feṯḥ Muḥammed b. ʿAbdulkerîm (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal* (nşr. Muḥammed Seyyid Keylânî), I-II, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut 1404H, I, 248.

[230] Nedvi, Süleyman, *Asrı Saâdet Peygamberimizin Tebligat ve Tâlimatı*, Sinan Matbaası, İstanbul 1967c. 1, s. 273-277.

[231] Niray, Nasır, Sâsâni İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme, s.21.

imparatorlukların halkları açısından büyük bir memnuniyetsizliği de beraberinde getirmiştir. Bu imparatorlukların dıştan görünen ihtişamlarının aksine içerideki çürümenin artık durdurulamaz bir boyuta ulaştığı bir zamanda Arabistan'da ortaya çıkan yeni din ve bu dinin tek tanrıya, ahlaka, adalete ve merhamete dayalı medeniyet çağrısı, Arabistan içlerinde yayıldığı gibi dışarıda da ilk önce Bizans ve Sâsâni devletini etkilemiştir.

Hz. Peygamber'in İstanbul'un muhakkak fethedileceğine,[232] Müslümanların bu bölgelere deniz seferleri düzenleyeceğine,[233] önce Kayserin şehrinin fethedileceğine[234] ve Kisra ve Kayser'in hazinelerinin Müslümanların eline geçip Allah yolunda sarf edileceğine[235] dair söylediği hadisler işin en başından itibaren Müslümanların hem Bizans hem de Sâsâni imparatorluklarıyla ilgilendiklerini ve hedef edindiklerini göstermektedir.

1.3.2. Hindistan ve Habeşistan

Bizans ve Sâsâni devletlerinin kurduğu medeniyetlerin yanında Hindistan ve Habeşistan da kurulan devletler ve medeniyetler de Müslümanların kuracağı medeniyetin etki alanında yer almıştır. Hz. Peygamber'in İslam çağrısına başladığı yıllarda krallıkların hâkim olduğu Hindistan aynı Bizans ve Sâsâni imparatorluklarında olduğu gibi derin bir ahlaki ve sosyal çöküşün eşiğindeydi.[236] Hindistan'da en yaygın inanış olan ve Hinduizm'in çekirdeğini teşkil eden Brahmanizm, Hindistan'da var olan kast sisteminin en üstünde yer alan Brahmanlar'a mahsus bir dinî anlayıştı. Hindistan'da da aynı Sâsâni imparatorluğunda olduğu gibi bir kast sistemi yani toplumsal sınıflar mevcuttu. Bu sınıflar Brahmanlar (din adamları), Kşatriyalar, asiller ve askerler, Vaisyalar (çiftçiler, sanatkârlar ve tüccarlar), Sudralar (işçiler) ve paryalar (köleler) şeklinde tasnif ediliyordu. Bölgenin yaygın anlayışının bir tezahürü olarak Hindistan'da da kadınlara değer verilmiyordu. Toplumda ruhun bir bedenden diğer bir bedene geçerek tekâmül sürecini tamamlayacağını savunan tenasüh inancı oldukça yaygındı.[237] Bir yandan kast sisteminin oluşturduğu sömürü ve kölelik düzeniyle ezilen toplum bir yandan da sayısız putların ve sapkın dini inanışların hâkim olduğu bir zeminde yaşamını sürdürmeye çalışıyordu.

---

[232] Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *el-Musned* (nşr. Ebû'l-Muʿâṭî en-Nûrî), I-VI, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998, IV, 335.
[233] Buhari, "Cihad", 93; İbn Hanbel, VI, 361.
[234] İbn Hanbel, ll, 176; Darimi, Mukaddime, 43.
[235] Buhari "Cihad", 157, Humus 8, Menakıb 25.
[236] Şehristânî, , *el-Milel ve'n-Nihal,* s. 705.
[237] Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İmaj, Ankara 2003, s. 12-13.

Bizans, Sâsâni ve Hindistan'daki bu duruma nazaran bölge devletlerinden olan Habeşistan'da durum biraz daha farklıydı. Hz. Peygamber'in tebliğe başladığı dönemde Habeşistan halkı Hıristiyanlık dinine mensuptu ve başlarında da Hz. Peygamber'in adaletine vurgu yaparak "Orada kimseye zulmetmeyen bir kral vardır"[238] dediği Necâşi vardı. Habeşistan Bizans'la kurduğu iyi ilişkiler[239] ve elde ettiği destek neticesinde Himyer devletini ortadan kaldırmış, ekonomik ve siyasi açıdan bir rahatlamaya kavuşmuştu. Hem bu durum hem de Necaşi'nin adaleti Mekke'de zulüm gören Müslümanların buraya hicret etmesine büyük etki etmiştir. Hz. Peygamber'in emriyle[240] Müslümanlardan bir grubun Habeşistan'a hicret etmesiyle birlikte Müslümanların Hristiyan dünyayla ilk ciddi teması da gerçekleşmiş oluyordu.

Sonuç olarak bölgede büyük siyasi, askeri ve ekonomik güce sahip olan Bizans ve Sâsâni imparatorlukları ve Habeşistan ve Hindistan gibi devletler, bir medeniyetin barındırması gereken ahlak, adalet ve merhamet gibi ilkelerden yoksun olmaları nedeniyle bölge halklarına, kendi aralarındaki siyasi, askeri ve ekonomik münasebetleri ve hakimiyet kurma mücadeleleriyle de bölgeye ciddi etkileri olan yapılardır. Hz. Peygamber'in davetine başladığı dönem, bu devletlerin halklarının her açıdan bir kurtarıcı beklediği ve yeni bir medeniyete ihtiyaç duyduğu bir zamana denk düşmektedir.[241]

1.4. İnanç ve Kültür Bakımından Hz. Peygamber'in Muhatap Olduğu Zemin

1.4.1. Cahiliye Kültürü ve Bedevilik

Hz. Peygamberin İslam davetine başladığı Arap yarımadası, bölgedeki millet ve devletlerin ticaret yollarının kesiştiği bir merkez halindeydi. Bölgede yaşayan nüfus, Arapça, Aramice ve Süryanice gibi dilleri konuşuyor ve bölgeye coğrafya ve iklim şartlarına göre bir dağılım sağlıyordu. Denize yakın ve tarıma elverişli olan Güney Arabistan, İran ve Bizans'a komşu olan Kuzey Arabistan tarım ve ticaret açısından gelişmişken iç bölgeler daha çok göçebe bir hayat sürdürüyordu. Bölge halkı ya şehir

---

[238] Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Ebû Abdillah Abdusselâm), Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 2004, IX, 17.

[239] Nedvi, *Asrı Saâdet Peygamberimizin Tebligat ve Tâlimatı*, haz. Eşref Edip, Sebîlürreşâd Neşriyatı, İstanbul 1387/1967, c.1, s.37.

[240] İbn İsḥâḳ, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ b. Yesâr el-Muṭṭalibî (ö.151/768), *es-Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî*) (nşr. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398/1978, *es-Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî*), s. 214.

[241] Nedvi, *Asrı Saâdet Peygamberimizin Tebligat ve Tâlimatı*, c. 1, s. 77-79.

merkezlerinde ticaret, zanaat ve tarımla uğraşarak yerleşik bir hayat yaşıyordu ya da göçebe bir hayat yaşayıp, ürettikleri hayvansal ürünlerin ticareti, silah ve ev malzemeleri ile uğraşıyorlardı.[242]

Bölge halkı sosyal açıdan ise köleler, hürler ve bu iki sınıf arasındaki azad edilmiş köle ve cariyelerden oluşan ve mevali[243] diye isimlendirilen sınıfsal yapılardan oluşuyordu. [244] Toplumsal sınıf farklılarının olduğu Arap Yarımadası'nda halkın çoğunluğu Arapça konuşmakta, bunların dışındaki farklı etnik kökene ve farklı inançlara mensup topluluklar ise Aramice, Süryânîce, Grekçe ve Latince gibi dilleri konuşmaktaydı. Bu coğrafyada çok eski zamanlarda yaşamış, devletler ve medeniyetler kurmuş,[245] Abdi Dahm, Ubeyl, Hadûra, Âd, Semûd, Medyen, Tasm, Cedîs, Amâlika, Câsim, gibi kavimler Arab-ı Baide diye isimlendirilmiştir.[246] Çeşitli zamanlarda Arabistan'ın farklı bölgelerine göç eden Kahtâniler ve onların soyundan gelenlere Arab-ı Arîbe, Adnânîler, İsmâilîler, Nizârîler gibi aslen Arap olmayan fakat sonradan Araplaşanlara da Arab-ı Müsta'rebe denilmiştir. [247]

Hz. Peygamberin gönderildiği coğrafyaya hâkim olan kültür cahiliye kültürü olarak bilinen kültürdü ve bu zaman dilimine de cahiliye çağı deniliyordu.[248] Cahiliye Arapça "cehl" kökünden türemiş ve cehalet, bilmemek, bilgiden yoksun kalmak,[249] barbarlık,[250] doğru olan şeyin aksine inanmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu kavram genel olarak İslam literatüründe Hz. Peygamber öncesi Arapların dini inanış, adet, gelenek ve göreneklerini ifade etmek için kullanılmıştır. [251] İçki, kumar, zina, tefecilik, kan davası, hayâsızlık, soygun ve yağma, kadınlara, kölelere ve kimsesizlere karşı zulüm ve haksızlık cahiliye çağının genel karakteristiğidir.[252] Kadınların hemen hemen hiçbir

---

[242] Derveze, İzzet, *Asru'n-Nebi Siretu'r-Rasul*, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul 1998, I,160; Susa, Ahmet, *Tarihte Araplar ve Yahudiler* (İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat), Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2005, 142, 170-173.

[243] Kapar, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, İlim Yayınları, İstanbul 1987, s. 70-71.

[244] Sarıçam, İbrahim – Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2006, s. 28-29.

[245] Sarıçam, İbrahim – Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2006, s. 28-29.

[246] İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, VII, 139.

[247] Cevâd ʿAlî, *el-Mufaṣṣal fî Târîḫi'l-ʿArab Ḳable'l-İslâm*, I-XX, 1422/2001, I, 294, II, 5-26-84; Hasan, Ali İbrahim, *Târîhu'l-İslami'l-Âmm el-Câhiliyye*, ed-Devletü'l-Arabiyye, edDevletü'l-Abbâsiyye, Kahire, ts, s. 25.

[248] Çağtay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü.İ.F. Ankara 1971, s. 98-99.

[249] er-Râğıb el-Iṣfehânî, Ebû'l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed (ö.502/1109), *el-Mufredât fî Garîbi'l-Ḳurʾân* (nşr. Ṣafvân ʿAdnân ed-Dâvûdî), Dâru'l-Ḳalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Dimeşḳ , Beyrût 1412H. s. 209.

[250] K. Hitti, Philip, *İslam Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1980, s. 131

[251] Fayda, Mustafa, *"Câhiliye"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul 1993, 7, 17

[252] Cevâd ʿAlî, *el-Mufaṣṣal*, X, 321; İbn Hişâm, Ebû Muḥammed ʿAbdulmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî (ö.213/829), *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (nşr. Muṣṭafâ es-Saḳḳâ v.dğr.), I-II, Mektebetu Muṣṭafâ el-Bâbî'l-Ḥalebî, Mısır 1375/1955, I, 206.

hakkının gözetilmediği, kız çocuklarının bir utanç kaynağı sayıldığı[253] ve mirastan hiçbir hak verilmediği cahiliye toplumunda savaş, soygun ve yağmalarda esir edilen kadınları fuhuş için kullanmak normal karşılanan bir adet haline gelmişti.[254] İbn Ḳuteybe (ö.276/890), *Teʾvîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîŝ* eserinde ölüm sonrası hayata inanmayan[255] bu yüzden de yapılan işlerin ahirette bir karşılığı olacağına da inanmayan cahiliye Araplarının sapkınlıklarından bahsedereken intikam almak,[256] sihir ve büyük yapmak,[257] cariyelerini fuhuş yapmaları ve para kazanmaları için zorlamak,[258] evde, kadında ve atta uğursuzluk olduğuna inanmak,[259] zamana sövmek[260] gibi bir takım yanlış inanış, adet ve uygulamalardan bahsetmiştir. el-Ḫaṭṭâbî (ö.388/998), ise onların Kâhinlere giderek bilgi elde etmek istediklerini,[261] uğursuzluğun kendilerine zarar vereceğine inandıklarını,[262] vücutlarına dövme yaptırmak ve faiz almak gibi alışkanlıkları olduğunu[263] bildirmiştir. İbn Baṭṭâl, (ö.449/1057), asabiyet anlayışları nedeniyle yalnızca soyları ve şerefleri eşit olanların evlenebileceğini düşündükleri için kendilerinden daha düşük tabakada gördükleri kölelerle evlenmediklerini[264] söylemiştir. Alîyyul-Ḳârî (ö.1014/1605) ise Cahiliye döneminin ve insanlarının genel özelliklerini belirtirken, gösteriş, riya ve kibrin yangın bir özellik olduğunu,[265] nesebleriyle gurur duyma,[266] ergenlik çağına girmeyenlere mirastan pay verilmediğini,[267] kız çocuklarından doayı utanç duyulduğunu[268] söylemiştir.

---

[253] Seydişehri, Mahmut Es'ad*, İslam Tarihi Tarih-i Din-i İslam Tarihi*, Marifet Yayınları, 1993, I, s. 224-225i

[254] Mevlana M. Ali, *Peygamberimiz*, (Çev: Ömer Rıza) İstanbul 1341, s. 27; Kapar, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, s. 13.

[255] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîŝ*, s. 325.

[256] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîŝ*, s. 363.

[257] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîŝ*, s. 187.

[258] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîŝ*, s. 451.

[259] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîŝ*, s. 508.

[260] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîŝ*, s. 324; el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed ʿAbdirraûf b. Tâcu'l-ʿÂrifîn el-Ḥaddâdî (ö.1031/1622), *Feyḍu'l-Ḳadîr fî Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣağîr* (nşr.), I-VI, el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, Mısır 1356/1937, VI, 403.

[261] el-Ḫaṭṭâbî, Ebû Suleymân Ḥamd b. Muḥammed b. İbrâhîm b. el-Ḫaṭṭâb el-Bustî (ö.388/998), *Meʿâlimu's-Sunen* , el-Maṭbaʿatu'l-ʿİlmiyye, Ḥaleb 1351/ 1932.

[262] el-Ḫaṭṭâbî, *Meʿâlimu's-Sunen*, s. 222.

[263] el-Ḫaṭṭâbî, Ebû Suleymân Ḥamd b. Muḥammed b. İbrâhîm b. el-Ḫaṭṭâb el-Bustî (ö.388/998), *Aʿlâmu'l-Ḥadîŝ* (nşr. Muḥammed b. Saʿd b. ʿAbdurraḥmân Âli Suʿûd), I-IV, 1409/1988, II, 1018; el-Kirmani de onların faiz konusundaki durumlarına değinmiştir: Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, IX, 208; İbnu'l-Mulaḳḳın, Ebû Ḥafṣ ʿOmer b. ʿAlî b. Aḥmed el-Mışrî (ö.804/1402), *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ* , I-XXXVI, Dimeşḳ, 1429/2008.

[264] İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, I, 33.

[265] Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ Şerḥu Mişkâti'l-Meṣâbîḥ*, III, 1227.

[266] Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, IX, 3792.

[267] Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, V, 2022.

[268] Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, VIII, 3119; İbnu'l-Melek de Cahiliye Araplarının kız çocukları olduğunda bundan utanç duyduklarını söylemiştir: İbnu'l-Melek, Muḥammed b. ʿİzzuddîn ʿAbdullaṭîf b. ʿAbdulʿazîz b. Emînuddîn b. Firiştâ er-Rûmî el-Kirmânî el-Ḥanefî (ö. 854/1450), *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne* (nşr. Nureddîn Ṭâlib vd.), I-VI, 1433/2012, V, 304.

Yine bu döneme has özellikler arasında cenazelerin ardından ağıt yakma ve ateş yakarak takip etme,[269] ataları ve soyları ile övünme,[270] başkalarının neseplerini ve soylarını kötüleme,[271] zinadan olan çocuğun zina yapılan erkeklerden birisine nisbet etme,[272] ganimet ve gösteriş için savaşma,[273] yemek davetlerine yalnızca zenginleri ve soyluları davet etme gibi adet ve uygulamalardan bashedilebilir.[274]

Cahiliye çağının birçok özelliğini taşıyan ve çöllerde göçebe olarak yaşayanlar ise genel olarak *Bedevi* diye isimlendirilmiştir. Bedevileri için kullanılan "el-A'rab" kavramı "a'rabe" fiilinden türemiştir. *A'rabe* fiili, genelde çöllerde yaşayan ve göçebelikten kaynaklanan sürekli hareketlilik ve canlılık manalarını da ifade etmektedir.[275] *"Bedevi"* kavramı ortaya çıkmak, görünmek manalarını ifade eden "b-d-v" kökünden türemiştir.[276] Aḥmed b. Ḥanbel (ö.241/856) ve el-Kirmânî (ö. 786/1384) bu kavramın şehirlerde değil çöllerde çadır hayatı yaşayanları ifade ettiğini söylemiştir.[277] Görüldüğü gibi daha çok çöllerde ikamet edenler manasında kullanılan bu kavram, medeni hayatı ifade eden *"el-hadar"* kavramının zıddıdır.[278] Kur'an'da bedevileri işaret etmek için yukarıda belirttiğimiz *"el-A'râb"* kavramı kullanılmıştır. *"el-A'rab"* kavramı Kur'an'dan da önce kullanılmakla birlikte, Kur'an'da çeşitli konularla ilgili olarak on kez zikredilmiştir.[279] Ayrıca Kur'an'ın nazil olduğu coğrafyanın büyük bir kısmı o dönemde bedevilerden oluştuğu için başka birçok ayette de bu kavram kullanılmadan onlara atıfta bulunulmuştur. Hadislerde ise bedevi kavramı şehir hayatından uzak, çölde yaşayan, kaba davranışlarda bulunan ve bilgisiz kimseleri ifade etmek için kullanılmıştır.[280] Birçok hadiste Hz. Peygamberin onların bu özelliklerinden ve davranışlarından memnun kalmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle katılıkları, inat etme özellikleri, görgü kurallarından

---

[269] İbn ʿAbdilberr, Ebû ʿOmer Yûsuf b. ʿAbdullâh b. Muḥammed b. ʿAbdilberr en-Nemerî (ö.463/1071), *el-İstiẕkâr* (nşr. Sâlim Muḥammed ʿAṭâ, Muḥammed ʿAlî Muʿavvıḍ), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1421/2000.

[270] el-Ḳâḍî ʿİyâḍ, Ebû'l-Faḍl ʿIyâḍ b. Mûsâ el-Yaḥṣubî (ö.544/1150), *İkmâlu'l-Muʿlim bi Fevâ'idi'l-Muslim* (nşr. Yaḥyâ İsmâʿîl), I-VIII, 1419/1998, VI, 132.

[271] en-Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref (ö.676/1278), *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim* (nşr.), I-XVIII (9 ciltte), Dâru İḥyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrût 1392/1972; Şemsuddîn el-Kirmânî, Muḥammed b. Yûsuf b. ʿAlî b. Saʿîd (ö. 786/1384), *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî,* II, 84.

[272] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 39.

[273] İbnu'l-Melek, *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne*, V, 546.

[274] eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evṭâr*, VI, 212.

[275] İsfehânî, müfredât, I, 328; Cevâd ʿAlî, *el-Mufaṣṣal*, I, 20.

[276] el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, s. 35

[277] Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî,* XVIII, s. 187; Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *Musnedu'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel* (nşr. Aḥmed Muḥammed Şâkir), I-VIII, Dâru'l-Ḥadîs, Kahire 1995, VII, 86.

[278] İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa,* I, 205.

[279] Ahzâb, 33/20, Hucurât, 49/14–18, Fetih, 48/11,15, Fetih, 48/16, Tevbe, 9/90-97-98-99-101-120

[280] Ebû Dâvud, Edahi, 24,25; Tirmîzî, Fiten, 69.

haberdar olmamaları, çoğunlukla toplumsal kurallara riayet etmemeleri bu hoşnutsuzluğun başlıca sebeplerindendir. Hz. Peygamberin cahiliyeye karşı verdiği mücadelede karşısındaki asıl yapı daha çok bedeviler tarafından oluşturulan yapıdır. Çünkü bedeviler, cahiliyenin hemen hemen bütün özelliklerine sahip kimselerdir.

Bedevilerin konu edildiği ayetler genelde onların olumsuz özelliklerinin zikredildiği ayetlerdir. [281] Bu olumsuz özelliklerin çöl hayatıyla birlikte zikredilmesi aynı zamanda Kur'an ve sünnetin şehir hayatına yani medeni hayata yaptığı vurguyu da ortaya koymaktadır. Bu nedenle Kur'an bu ayrımı açık bir şekilde ortaya koyarak ırkları aynı olmasına rağmen Araplardan şehir hayatı yaşayanlarla ilgili arab, çölde yaşayanlarla ilgili olarak ise a'rab kavramını kullanmıştır. [282]

Bedeviler yaşadıkları coğrafya nedeniyle dış etkilerden ve yabancı kültürlerden oldukça az etkilenmişlerdir. Etkileşimin azlığı ister istemez onların hayatlarında bir değişime ve gelişime de engel olmuştur. Bu durum uzun yıllar boyunca kendi hayat tarzlarını muhafaza etmelerini sağladığı gibi İslam davetine karşı da inatçı bir karaktere sahip olmalarının ana nedenlerindendir.[283] Bir bedevi için çöl, doğal bir yaşam alanı olduğu kadar kendi geleneğini, dilini ve soyunu muhafaza edebilmesi için de vazgeçilmez bir zemindir. Bu zeminde çoğunlukla hayatta kalma dürtüsünün sebep olduğu menfi özelliklerin yanında bir takım güzel vasıfları da oldukça gelişmiştir. [284] Örneğin şehirde yaşayan Araplara göre ahlaki açıdan daha saf ve temiz kalmaları, zorluk ve yokluk içerisinde yaşadıkları için dünyaya karşı daha zahid olmaları, basit ve sade bir hayatı tercih etmeleri, şeref ve izzet gibi değerlere oldukça önem vermeleri ve cesaretleri bu özelliklerden bazılarıdır.[285] Kur'an'da bedevilerin menfi özelliklerinin yanında birtakım özellikleri de örnek olarak gösterilmiştir. Tevbe suresindeki "Bedevîlerden kimileri de vardır ki, Allah'a ve ahiret gününe inanır. Harcayacaklarını, Allah katında yakınlığa ve Peygamberin dualarını almaya vesile sayarlar. Bilesiniz ki bu, (Allah katında) onlar için yakınlıktır. Allah, onları rahmetine sokacaktır. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." [286] ayeti bu durumun örneklerinden birisidir.

---

[281] Hucurât 49/14; et-Tevbe 9/97; el-Fetih 48/11.

[282] Fayda, Mustafa, *"Bedevi"*, DlA, İstanbul 1992, V, 312; Karmış, Orhan, *"Arab"*, DlA, İstanbul1992, III; 242.

[283] Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük Islam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, I. s 144.

[284] Bedivilik Hakkında Geniş Bilgi İçin Bkz: Erkut, Abdulkadir, *Kur'ân'ın Ana Konuları Açısından Bedevîlik*, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Haziran 2022, Sayı 6, ss. 258-285,

[285] Hassan, Ümit, *İbn Haldun/Metodu ve Siyaset Teorisi,* AÜSBF Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1982, s.195.

[286] Tevbe, 9/99.

el-Ḳanâzʿî (ö.413/1022), *Tefsîru'l-Muvaṭṭa'sında* bedevilerin temel ihtiyaçları olan sulak ve verimli arazileri bulabilmek için üsrekli kırsal bölgelerde yaşadıklarını ve bu nedenle medenilikten ve sosyalleşmeden uzak olduklarını söylemiştir.[287] es-Suyûṭî (ö.911/1505) ise Bedevileri tarif ederken bâdiye'de yaşayan ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için devesinin geminden tutarak dilediği yere giden topluluklar olarak tanımlamıştır.[288] Abdurrezzâḳ b. Hemmâm (ö.211/827) ise Bedevilerin daha çok şehir olmadıklarına vurgu yaparak bu nedenle komşuluk ilişkilerinin zayıf olduğunu, evliliklerinin uzun süreli olmadığını, cimri olduklarını belirtmiştir.[289] Muhaddis ve tarihçi Baḥşel, (ö.292/905) bedevilerin sürekli zor şartlarda yaşadıklarına dikkat çekmiş ve onların kıtlık içinde olduklarını ve bolluk olarak gördükleri şeyin ise hayvanlarından aldıkları verim olduğunu belirtmiştir.[290] Tüm bunların yanında Bedevilerin sosyal, siyasi ve hukuki hayatları kabile modeline dayanır. Kabile hayatının hem sosyal hem de hukuki açıdan kendine has kuralları vardır.[291] Bu kurallara uymayan o kabileden uzaklaştırılır ve bu da bir bedevi için hayati bir meseledir. Bu nedenle kabilenin kuralları ve yaşam şekli bedeviler için vazgeçilmezdir.[292] Zorlu çöl şartlarında hayatta kalmak hem kendinin hem de ailesinin güvenliğini sağlamak için kabilenin tüm kurallarına harfiyen uyulur.

Kabile hayatını ayakta tutan temel faktör ise *asabiyet* düşüncesidir. Aynı kan bağı dolayısıyla bir arada yaşayan bu toplulukta bulunanların güvenlik ve yiyecek ihtiyacı gibi insan hayatının vazgeçilmez unsurları konusunda yardımlaşmalarını ve beraber hareket etmelerini sağlayan duyguya da "asabiyet" denilmektedir. [293] Her toplumda asabiyet duygusunun bulunması doğaldır. Ancak zorlu çöl şartlarında yaşayan ve hayatta kalabilmek için her alanda birbiriyle yardımlaşmaya ihtiyaç duyan Bediveler için asabiyet en güçlü duygulardandır. Bu nedenle bedevi bir toplumda haklılık ya da haksızlığına bakılmaksızın herkes kendi asabesini desteklemek ve onunla birlikte hareket etmek zorundadır.[294] İşte bu duygu ve hareket tarzı cahiliye toplumundaki kabile ırkçılığının

---

[287] el-Ḳanâziʿî, Ebû'l-Muṭṭarif ʿAbdurraḥmân b. Mervân el-Enṣârî (ö.413/1022), *Tefsîru'l-Muvaṭṭaʾ* (nşr. ʿÂmir Ḥasen Ṣabrî), I-II, Katar 1429/2008, I, 382.

[288] es-Suyûṭî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *ed-Dîbâc ʿalâ Ṣaḥîḥ Muslim b. el-Ḥaccâc* (nşr.), I-VI, Dâru b. ʿAffân, 1416/1996, I, 15.

[289] Abdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṣanʿânî (ö.211/827), *el-Muṣannef* (nşr. Heyet), Dâru't-Teʿṣîl, I-X, Kahire 1435/2015.

[290] Baḥşel, Ebû'l-Ḥasen Eslem b. Sehl el-Vâsıṭî (ö.292/905), *Târîḫu Vâsıṭ* (nşr. Kûrkîs ʿAvvâd), ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1406/1985, s. 55.

[291] Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İslam Araştırmalar Dergisi, Sayı 12, s.3, ss. 153-156, İstanbul 2004.

[292] Philip K Hitti, *İslam Tarihi* I, s. 49,50.

[293] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 605-606.

[294] Bkz: Apak, *Asabiyet, Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 153-156.

temel kaynağıdır. Cahiliye toplumundaki ırkçılık düşüncesini farklı kılan şey, bu düşüncenin bir fikir ve bir ideolojiye bağlı olmak ya da kendi ırkına sevgi duyup, kan bağına sadakat duymaktan ziyade hayatta kalmak ve varlığı devam ettirmek için hayati bir zorunluluk olmasıdır. Kabilecilik düşüncesi Arap yarımadasını etkileyen en önemli siyasi ve ekonomik unsurlardandır. Hz. Peygamberden önce olduğu gibi Hz. Peygamber dönemi ve ondan sonraki Raşid Halifeler, Emevîler ve Abbasîler dönemine de etki eden kabilecilik anlayışı siyasi ve askeri ittifaklardan, ekonomik ve sosyal hayata kadar Arapların bütün hayatını etkilemiştir.[295]

Bir yandan ağır çöl şartları bir yandan da daha doğar doğmaz kendilerini içinde buldukları asabiyet ruhu, bedevilerin hem hayat biçimleri hem karakterlerini hem de duygu ve düşüncelerini derinden etkilemiştir. Hz. Peygamber *"Kim çölde yaşarsa katılaşır."* [296] hadisiyle çölün insan karakteri üzerindeki etkisini ifade etmiştir. Nitekim en-Nevevî (ö.676/1278), bu hadisten yola çıkarak kabalık, sertlik ve nefretin Bedevilerin genel karakteristiği olduğunu söylemiş ve onların yaşam tarzlarının medeniliğin zıddı olduğunu ifade etmiştir.[297] Çölün onlar üzerindeki bu etkisi, hem onların Hz. Peygamberin çağrısına karşı diğer insanlardan daha inatçı bir tavır takınmalarına neden olmuş hem de Müslüman olduktan sonra ahlak ve davranışlarının değişimini zorlaştırmıştır. Tevbe suresindeki "Bedevîler inkârcılık ve iki yüzlülükte daha ileridedirler; Allah'ın resulüne indirdiklerinin sınırlarını tanımamaya daha yatkındırlar. Allah her şeyi bilmekte ve hikmetle yönetmektedir." [298] ayeti onların bu özelliklerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in *"*Kendini beğenme, büyüklenme/kibir, at ve deve sahibi olan yaygaracı bedevilerde, vakar/sekinet ise koyun sahiplerindedir."[299] hadisi de Kur'an'ın bedevilerle ilgili bu tespitine işaret etmektedir.

Bedeviler bu menfi özellikleri dolayısıyla hem kendi aralarında hem de diğer kabilelerle yıllarca süren savaş ve çatışmalara girmişlerdir. Eyyâmü'l-Arab diye isimlendirilen bu savaşlar, genellikle iki şahıs veya kabile arasında çok basit sebeplerden dolayı başlar ancak inatçı karakterleri, kabilecilik ve asabiyet anlayışları dolayısıyla uzun bir süre devam ederdi. Bu savaşların ve çatışmaların çıkış sebebi ne olursa olsun asıl hedef intikam almak olurdu. Bedeviler dökülen kanlarının intikamını alıncaya kadar kendilerine içki içmek, koku kullanmak ve hanımlarıyla birlikte olmak gibi birtakım

---

[295] Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem islam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, s. 155.
[296] Müsned, II, 371, 440.
[297] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim,* s. 169, I, 72.
[298] Tevbe, 9/97.
[299] Müslim, İman, 85, 86, 87, 89, 91.

yasaklar koyardı. Ne zaman intikamlarının alındığına inanırlarsa bu yasaklardan o zaman vazgeçerlerdi.[300]

Bedevi kabilelerdeki bu inatçı karakter ve değişime karşı gösterdikleri direnç, yeni kurulan İslam medeniyetinin aşması gereken en önemli sorunlardan birisi olmuştur. Çünkü Hz. Peygamberin davetinin ilk yıllarında muhatap olunan kitlenin ekseriyeti çölde hayat süren bedevi kabilelerden oluşmaktadır. Şehirlere gelerek yerleşik hayata geçmiş Arapların da büyük bir kısmı bedevi gelenek ve göreneklerine bağlı bir hayat sürdürmektedir. [301] Şehirlere yerleşmiş olan Araplar her ne kadar bir şehir hayat yaşasalar da bu hayatı bedeviliğin temel karakterlerinden olan kabilecilik ve asabiyet duygusu temelinde şekillendirmişlerdir.[302]

1.4.2. Putperestlik

Peygamberlik görevinin verilmesiyle birlikte Tevhid dini olan İslam davetine başlayan Hz. Peygamber, ehl-i kitap olarak kabul edilen Yahudilik ve Hıristiyanlığın yanında, Sabiilik, Mecusilik gibi dini inançlarla da muhatap olmuştur.

Hz. Peygamberin nübüvvet görevi öncesi ve sonrası muhatap olduğu en geniş kitleyi temsil eden inanış biçimi ise Müşrik Arap toplumunun dini olan Putperestlik teşkil etmiştir.[303] Putperest Arap toplumunun bir kısmı tabiat menşeli bir tanrı anlayışıyla tabiat kanunlarına ve zamana inanırken,[304] bir kısmı da Allah'a inanmakla birlikte ahireti ve peygamberliği inkâr ediyordu. [305] Tüm bu inanışlar bir şekilde Putperestlik çatısı altında toplanıyordu. [306] O dönemde Arap toplumunda olduğu gibi Mezopotamya, Yunanistan ve Mısır'da da putperestlik oldukça yaygındı. Bolluk ve bereket, savaş ve barış, deniz ve hava tanrısı gibi inançlara sahip toplumlar kendi kültür ve gelenekleriyle tanrı inanışlarını farklı şekillerde tasvir ediyorlardı. Kimi tanrı anlayışları, Araplarda olduğu gibi somut ve cisimleştirilmiş putlardan oluşuyorken kimi toplumlarda daha soyut Tanrı inanışlarına rastlamak mümkündü. Putperest toplumların inançlarının şekillenmesinde kendi kültür ve geleneklerinin etkisi görüldüğü gibi başka kültür ve

---

[300] en-Nas, İhsân, "*Eyyâmu'l-Arab fi'l Câhiliyye"*, el-Mevsûatü'l-Arabiyye, Dımaşk 2001, IV, s. 342.
[301] Mahmasânî, Subhi, *el-Evdâu't-Teşrîyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye Mâdîhâ ve Hâdıruhâ*, Beyrut: Dâru'l-Ilm li'l-Melâyîn, 1981, s. 21.
[302] Cevâd Alî, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 1422/2001, I, s. 273.
[303] Kapar, M. Ali, *Hz. Muhammed'in (sav) Müşriklerle Münasebetleri*, s. 24.
[304] Kurt, Hasan, *Semantik Açıdan Dehrî Kavramı ve Kelamcıların Dehrîlere Bakışı*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14, 2006, s.111.
[305] En'am, 6/89.
[306] Şibli, Mevlana, *Büyük İslam Tarihi, Asrı Saadet*, (Çev: Ömer Riza Doğrul),Eser Kitabevi, İstanbul 1977, s. 95.

medeniyetlerin etkisine rastlamak da mümkündü. Örneğin Araplarda var olan Putperestlik inancına, tarihi süreç içerisinde Helenistik kültürün ve dış etkilerin de tesiriyle yıldızlara ve güneşe tapınma inancı da eklenmiş ve adeta Arapların kendilerine has yerli ve milli dini haline gelmişti.[307]

Arapça "Şerike" den türeyen şirk kavramı "ortak koşmak" anlamında bir kimsenin diğer bir kimseye ortak olması manalarında kullanılmıştır.[308] Dini bir kavram olarak ise Allah için söz konusu olan özellik ve sıfatların başka varlıklara verilmesi anlamına gelen şirk kavramı[309] sadece Allah'a has olan bir takım otorite ve yetkilerin insan ve diğer varlıklar için de söz konusu edilmesi olarak anlaşılmıştır.[310] Kur'an'a göre Allah eş olarak tanınan varlık, kimi zaman bir insan, kimi zaman bir melek veya şeytan kimi zaman da herhangi bir tabiat kanunu olabilir.[311] Kur'an'da bu kavram, büyük bir kısmının şirk koşması hasebiyle daha çok Putperest Mekke toplumunu işaret eden bir şekilde kullanılmıştır.[312] Arapça "sanem" kelimesi ile ifade edilen Put sözcüğünün çoğulu "Esnam" dır.[313] Sanem, çeşitli madenler, taş, toprak ve tahtadan yapılan[314] ve inanış biçimlerine göre çeşitli kutsallıklar atfedilen şeylere verilen isimdir.[315] Kur'an'da türevleriyle beraber beş yerde atıf yapılan[316] Putperestlik, Yahudilikte "Gentile"[317] Hıristiyanlıkta ise "İdolatry" olarak ifade edilmiştir.[318] Muhaddislerden İbn ʿAbdilberr (ö.463/1071), Müşrik Arapların adına Vesen dedikleri, gümüş veya altından imal edip önlerinde çeşitli ibadetler yaptıkları putları olduğundan bahsetmiştir.[319] el-Beyḍâvî (ö.685/1286), her Arap kavminin kendine ait bir putu bulunduğunu,[320] İbn Baṭṭâl, (ö.449/1057) Arapların önünde ibadet ettikleri ve değer verdikleri en önemli putlardan birisinin Hubel olduğunu,[321] en-Nevevî, (ö.676/1278) adına İsaf ve Naile denilen bazı

---

[307] Emir, Ali, *İslâm'ın Özü, İslâm ve Hıristiyanlığın Mukayesesi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sad. ve Thk. Musa K.Yılmaz, Ankara 2007, s. 74-75.
[308] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, X, s. 448-449.
[309] Râğıb İsfahânî, el-Müfredât, s. 452.
[310] Matûridî, Ebû Mansûr Muhammed, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* I-X, Dâru'l-Kütübi'lİlmiyye, Beyrut 2005, X/243.
[311] Derveze, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, s. 326.
[312] Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Pınar Yayınları, İstanbul 2007, s. 109.
[313] İbn Manzûr, *Lisânü'l - Arab*, XII, s.349.
[314] İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, XII, 349.
[315] İbn Manzûr, *Lisânü'l - Arab*, XII, s.349; el-Ḫaṭṭâbî, *ʾAʿlâmu'l-Ḥadîŝ*, III, 1753.
[316] Araf 7/ 138; İbrahim 14/ 35; Enam 6/ 74; Şuara 26/ 71; Enbiya 21/ 57.
[317] Hirsch, Emil G. Hirsch, *"Gentile"* , İsidore Singer, The Jewish Encyclopedia, Newyork, 1987, c, 5, s. 615.
[318] Ries, Julien, *"Idolatry",* The Encyclopedia of Religion, Editör Mircae Eliade, Macmillan Publishing, Newyork, 1987, c, VII, s. 72
[319] İbn ʿAbdilberr, *et-Temhîd*, V, 45.
[320] el-Beyḍâvî, Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. ʿOmer el-Şîrâzî (ö.685/1286), *Tuḥfetu'l-Ebrâr Şerḥu Meŝâbîḥi's-Sunne* (nşr. Nûreddîn Ṭâlib), I-III, Kuveyt 1433/2012, II, 395.
[321] İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, V, 196; İbn ʿAbdilberr, *el-İstiẕkâr*, IV, 225.

putların deniz kenarında yapıldığını[322] ve müşriklerin kimi zaman putlarının önünde kurban kestiklerini[323] bildirmişlerdir.

Arap yarımadasının büyük bir kısmını etkisi altına alan ve yüzyıllarca bu etkisini sürdüren Putperestlik inancının aslında Arap toplumlarına pagan olan eski kavimlerden miras kaldığı da rivayet edilir. Bu iddiaya göre Tevhid'e dayalı İbrahim'i dinlerin bu bölgedeki asıl mücadelesi, paganlığa dayalı bu inanış biçimleriyle olmuş ancak işin sonunda Putperestlik bölgeye hâkim olmuştur.[324] Yine Putperestliğin ilk çıkışı ile ilgili rivayetlerde Kâbe ve Hacerü'l-Esved'e duyulan saygının zamanla değişime uğraması,[325] çok sevilen salih zatların ölümlerinden sonra yapılan temsillerine ve kabirlerine olan saygının zamanla putperestliğe dönüştüğüne dair rivayetler de vardır. Tarihi kaynaklarda Veddy, Suva, Yeğus, Yauk ve Nesr isimli putların Nuh kavmine mensup olan salih zatları, İsaf ve Naile isimli putların ise eski Arap toplumundaki salih zatları nitelediğine dair rivayet edilir.[326] Ancak zaman içerisinde birçok değişime uğrayan Putperestlik inancının bölgeye ilk kez Huzaa Kabilesinin lideri Amr b. Luhay tarafından taşındığına dair tüm bu iddialar arasındaki en güçlü ihtimal olarak görülmektedir.[327] Hz. Peygamber'in bu duruma işaret eden ve Amr b. Luhay'ın cehennemde büyük bir azaba duçar olacağını[328] belirten hadisi de bu iddiayı desteklemektedir.

Arap toplumunda genel olarak *Vesen* olarak adlandırılan putlar, genellikle somut varlıklar olup, taştan[329] veya ağaçtan insan suretinde yapılan, yere dikilen ve Allah dışında ibadet edilen putlardır.[330] Sanem olarak isimlendirilen putlar ise cüssesiz bir şekilde yapılan ve genelde altın ve gümüşten müteşekkil putlardır.[331] Çeşitli etkilere, savaşlara ve uzun tarihi sürece rağmen Putperestliğin Arap toplumunda istikrarlı bir

---

[322] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 21; el-Bâcî, Ebû'l-Velîd Suleymân b. Ḫalef (ö.474/1082), *el-Munteḳâ Şerḥu'l-Muvaṭṭâʾ* (nşr.), I-VII, Maṭbaʿatu's-Saʿâde, Mısır 1332/1914, III, 112.

[323] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 136; el-Bâcî, *el-Munteḳâ Şerḥu'l-Muvaṭṭâʾ*, III, 112; el-Ḫaṭṭâbî, Ebû Suleymân Ḥamd b. Muḥammed b. İbrâhîm b. el-Ḫaṭṭâb el-Bustî (ö.388/998), *Meʿâlimu's-Sunen* , el-Maṭbaʿatu'l-ʿİlmiyye, Ḥaleb 1351/ 1932, s. 226.

[324] Gündüz, Şemseddin, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s. 24.

[325] İbnü'l-Kelbî, Geçmişten Günümüze Putlar, I, s.6.

[326] Vakidî, Muhammed b. Ömer, *el-Meğâzi I-III*, Dâru'l-E'lemi, Beyrut 1989, II/841.

[327] el-Kelbî, Ebi Munzir Hişam b. Muhammed b. Es- Saib, *Kitabu'l Esnam*, (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahira 2000, I, s. 13; en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 22; es-Suyûṭî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Ḥâşiyetu's-Sindî ʿalâ Suneni'n-Nesâʾî* (nşr.), I-VIII, Mektebu'l-Maṭbûʿâti'l-İslâmiyye, 1406/1986.

[328] Buhâri: Menâkıb, 10.

[329] İbnu'l-Melek, *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne*, III, 386.

[330] Güç Ahmet, "Put" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiplopedisi, XXXIV, s.414, ss. 364-365, İstanbul, 2007; eṣ-Ṣanʿânî, Ebû İbrahîm Muḥammed b. İsmail el-Kaḥlânî (ö.1182/1768), *et-Tenvîru Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaġîr* (nşr. Muḥammed İsḥâḳ Muḥammed İbrâhîm), I-XI, Riyad 1432/2011, II, 402; İbnu'l-Melek, *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne,* III, 386.

[331] el- Kelbi, *Kitabu'l Esnam*, I, s. 53.

şekilde devam etmesinin en önemli sebeplerinden birisi bu toplumda eskiden beri var olan atalara ve onlardan kalan geleneklere bağlılık ve kavmiyetçilik anlayışıdır. Ne olursa olsun atalarının geleneklerinden ve mensubu oldukları kabilenin adetlerinden vazgeçmek istemeyen Arap toplumu, bu tavrı ile Şirk ve Putperestliğin İslam dini gelene bu coğrafyada kalıcı olmasını ve nesilden nesile aktarımını sağlamışlardır. [332]

Mekke Müşriklerinin çoğunluğu bir Allah inancına sahip olmakla birlikte putları Allah ile kendi aralarında bir aracı olarak görüyorlardı.[333] Bu aracılık anlayışı, dua, ihtiyaç ve sığınma gibi düşüncelerle birlikte putların kendilerine şefaat edeceği inancına dönüşmüştü. Müşriklerin bu iddiaları Kur'an tarafından açık bir şekilde reddedilmiştir.[334] Putların tamamen uydurma isimlendirmelerden oluştuğuna vurgu yapan Kur'an, onların ne dünyada ne de ahirette insanlara hiçbir faydası olmayacağını bildirmiştir.[335]

Putperest Müşriklerin büyük çoğunluğu, her şeyin Allah tarafından yaratıldığını kabul ediyor,[336] tapındıkları putların herhangi bir şeyi yaratamayacağını da biliyorlardı.[337] Fakat inandıkları ve bağlandıkları putların tanrı yetkisi ve otoritesi açısından Allah'a ortak olduğunu da kabul etmekten geri durmuyorlardı. Bazı Müşrikler ise kendilerini Allah'a ibadete layık görmüyor ancak putlara ibadetle Allah'a ibadet etmiş olabileceklerine inanıyorlardı. [338] Putlara tapınan Araplardan bazıları da bir çeşit hulul inancına sahiptiler. İnandıkları yüce ilahın istediği zaman yıldızlar ve güneş gibi bazı gök cisimlerine ve kıymetli madenlerden yapılan put ve heykellere hulul edebileceği inancını taşıyorlardı.[339]

Tüm bunlarla birlikte Müşrik Araplar, İslam öncesi dönemde de peygamberlik müessesesi ve Tevhid inancına yabancı değillerdi. Çünkü Arabistan'ın yakın bölgelerinden Şam civarında Âd Kavmi yaşamış ve bu kavme Hz. Hud gönderilmiş,[340] aynı coğrafyaya yakın bölgelerde Semud Kavmi yaşamış ve kendilerine Hz. Salih gönderilmişti.[341] Putperest Araplar tüm bu kavimler ve peygamberlerle ilgili tarihi

---

[332] Demircan, Adnan, *"Son Peygamber'in Geldigi Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Cahiliye Arapları*", Ahmet Yaman (Ed.) Cahiliyye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu, 13-15 Nisan 2007- Konya: Bildiriler (ss. 39-98), Fecr Yayınları, Ankara 2007, s. 64.
[333] Ahkaf, 46/28.
[334] Yasin, 36/23,75.
[335] Enam, 6/24.
[336] Ankebût, 29/61.
[337] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîs*, s. 63.
[338] er-Râzî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Ömer et-Teymî (ö.606/1210), *Mefâtîḥu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1421/2000, XIII, 112, XVII, s. 59.
[339] Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 227, II, s. 113, III, 98.
[340] Araf, 7/65.
[341] Araf, 7/73.

bilgilere sahip oldukları gibi kendi ataları olarak kabul ettikleri Hz. İbrahim'in ve Hz. İsmail'in birlikte verdiği mücadeleden de haberdardılar.[342] Araplar ve soyları için oldukça önemli olan bu iki Peygamber'in verdiği mücadele ve bu mücadelelere dair anlatılar hemen hemen bölgedeki tüm Araplar tarafından bilinmekteydi. Bu nedenle yaptıkları birçok iş ve inanışı ataları olarak gördükleri bu Peygamberlere nispet ederlerdi.[343]

Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından inşa edilen Kâbe'ye saygı gösterir, putlarının en önemlilerini orada muhafaza ederler, Kâbe'ye kurban adarlardı.[344] Kâbe dışında da put evleri edinir ve oraları birer ibadet mekânı gibi görürlerdi.[345] İyice bozulup asıl biçiminden uzaklaşmasına rağmen Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den kalma gelenekler olarak gördükleri Hac ve Umre ibadeti, putperest Araplar tarafından bilinmekte ve bozulmuş şekliyle yapılmaktaydı.[346] İçine putperestliği karıştırdıkları ve kendilerince belirledikleri bir takım hac uygulamalarını yerine getiren Müşrikler, ibadetlerinin sonunda *Kudeyd* olarak adlandırılan yerde *Menat* putu için ihrama girer, ziyaretlerini gerçekleştirir ve ibadetlerini sonlandırırlardı.[347] Putperest Araplar, Hac ibadeti gibi yine Hz. İbrahim'den kalma Kurban ibadetini de biliyorlardı. *el-İtr* denilen yerde putları için kurban keser, kurban ettikleri hayvanları da *el-Atâ'ir* olarak isimlendirirlerdi[348] Kesilen kurbanları kendileri, putları ve Allah arasında taksim ederlerdi.[349]

Hz. Peygamber çocukluk ve gençlik yılları da dâhil olmak üzere sürekli muhatap olduğu ve çok iyi tanıdığı Müşriklere ve onların şirk bulaşmış inanç ve ibadet anlayışlarına karşı İslam'ın Tevhid inanıcını öne çıkararak mücadele etmiştir. Davetin ilk yıllarından itibaren Müşrik Arap topluma karşı sürekli Tevhid vurgusu yapan Hz. Peygamber, [350] Allah'ın birliğine şehadet edenlerin cennetin sekiz kapısından birisinden muhakkak cennete gireceğini bildirmiştir.[351] Şirki terk edip tevhidi benimseyenleri cennetle müjdeleyen Hz. Peygamber kalbiyle Allah'tan başka ilah olmadığını tasdik edenlere Allah'ın cehennemi de haram kılacağını bildirmiştir.[352] Tevhid kelimesini dil

---

[342] Nas, İhsan, *Kitâbu Kabâili'l-Arab*, Beyrut 2000, I, s.72-77.
[343] İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. ʿOmer b. Kesîr ed-Dimeşḳî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. ʿAbdullâh b. ʿAbdi'l-Muḥsin et-Turkî), I-XXI, Dâru Hicr, 1418/1997, II, s. 221-223.
[344] es-Suyûṭî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Şerḥu Süneni İbn Mâce* (nşr.), s. 224.
[345] Bkz: Palabıyık, Hanefi, *Araplarda Putperestlik Ve Hicaz Putlarından/ Beytlerinden Biri Olarak "Zülhalesa*", Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 3, Cilt 3, Sayı 1, Bahar 2017, ss. 8-37, s. 19.
[346] İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed, et-Tabakâtu'l-Kubrâ, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y., III/613.
[347] Ebi Munzir Hişam b. Muhammed b. Es- Saib El- Kelbi, *Kitabu'l Esnam*, I, s.13.
[348] Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y I, s.255-56
[349] En'âm 6/136.
[350] Buhârî, Îmân, 2; Müslim, Îmân, 1.
[351] Müslim, Îmân, 46.
[352] Buhârî, İlim, 49.

ile söylemenin bile bir ibadet olduğunu bildiren Hz. Peygamber, en faziletli zikirin, lâ ilâhe illâllâh"[353] demek olduğunu, sabah akşam yüzer kere 'lâ ilâhe illâllâh' diyen kimsenin, İsmâiloğulları'ndan yüz köle azat etmiş gibi sevap kazanacağını[354] ve şefaatinin de ancak Lâ ilâhe illâllâh diyenler için olacağını belirtmiş[355] ve nübüvvet vazifesi boyunca şirke ve putperestliğe karşı mücadele etmiştir.

Kaynaklarda Hz. Peygamberin muhatap olduğu toplumda Putperestliğin dışında Arabistan'ın farklı bölgelerinde ve kabilelerinde genel anlayış olan şirk inancından uzaklaşmış, düşünen, akıl yürüten, Hz. İbrahim'in mensup olduğu Hanif dinini araştıran ve bir tek tanrı olduğuna dair kesin kanaat getiren insanların varlığından bahsedilmektedir.[356] Bu insanlar bugün ki anlamıyla belli bir otoriteye tabi olan ve belli bir birliktelik içinde bulunan bir topluluk ya da cemaat olmamakla birlikte yaptıkları araştırmalar ve akıl yürütmeler sonucunda aynı tevhid eksenli inanca ulaşmış insanlardı.[357]

Şam'da en son vefat eden sahabîlerden Ebû Ümame el-Bâhilî'nin bahsettiği bir olay bu duruma işaret etmesi açısında önemlidir. Ebû Ümame, Hz. Peygamberle birlikte çıktıkları bir yolculukta su ve yiyecek imkânları olan bir mağara gördüğünü ve burada uzlet hayatı yaşamak için Hz. Peygamberden izin istediğini, Hz. Peygamber'in ise "Ben ne Yahudilik ne de Hıristiyanlıkla gönderildim. Ben, ancak Hanîf ve kolay olan bir dinle gönderildim. Allah'a yemin olsun ki, Allah yolunda sabah ya da akşam vakti çıkılacak bir yolculuk, dünya ve dünyadaki her şeyden daha hayırlıdır. Müslümanlar arasında yer almanız, tek başınıza uzlette kalacağınız altmış senelik namazdan daha hayırlıdır."[358] buyurduğunu anlatır.

1.4.3. Ehl-i Kitap: Yahudilik ve Hıristiyanlık

İslam'dan önce Arap yarımadasında Putperestliğin yanında Yahudilik ve Hristiyanlığa mensup insanlar da yaşamaktaydı. Hz. Peygamber içinde yaşadığı toplumsal zeminin bir gereği olarak Ehl-i kitap olarak adlandırılan Yahudilik ve Hıristiyanlıkla da muhatap olmuştur. Kendilerine has inanış biçimleri, dini öğretileri,

---

[353] Tirmizî, Deavât, 9.
[354] Tirmizî, Deavât, 61.
[355] Buhârî, Tevhîd, 36.
[356] İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî (ö.597/1201), *Zâdu'l-Mesîr fî ʿİlmi't-Tefsîr* (nşr. ʿAbdurrezzâḳ el-Mehdî), Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût 1422/2001, I, 116.
[357] Kuzgun, Şaban, *İslam Kaynaklarına Göre Haniflik*, Ankara 1985, 150.
[358] İbn Hanbel, V, 266.

ibadetleri, din adamları ve hayat tarzları ile Arap toplumu arasında farklı bir konuma sahip olan Ehl-i Kitab'ın varlığı bu coğrafyada oldukça eski zamanlara dayanmaktadır.[359] Daha çok Mekke dönemi sonrasında kullanılan bir kavram olan Ehl-i Kitap deyimi,[360] Yahudi ve Hristiyanları nitelemekle birlikte daha önce indirilen vahyin bilgisine sahip olan ve bu şekliyle o gün ki müşrik/putperest toplumdan ayrılanları işaret etmek için de kullanılmıştır.[361]

Ehl-i Kitap'tan olan ve bulundukları dönemde Hıristiyanlıktan çok daha etkin olan Yahudilik, hem bir dini inanış hem de Yahudi isimlendirmesi olarak İslamiyet'ten önce de Araplar arasında biliniyor ve Arap şiirlerine de konu oluyordu.[362]

Dinlerini kendilerine has milli bir din, kendilerini ise tanrı tarafından seçilmiş özel bir kavim olarak gören Yahudiler'in[363] Arabistan'a gelişlerine dair rivayetler MÖ. 586-587 yıllarını işaret etmektedir. Babil Kralı Nabukadnazar'ın Küdüs'ü işgal edip, Süleyman Mabed'ni yıkması ve büyük bir Yahudi katliamı yapması sonrası hayatta kalanların bir kısmının Arabistan'a gelerek önce Yemen'e ardından da Vadi'l-Kura, Teyma ve Yesrib'e yerleştikleri rivayet edilmektedir.[364] Bu bölgelerde genelde sulak ve verimli arazilere yerleşen Yahudiler, gerek geçmişte yaşadıkları katliamların gerekse yeni bir bölgeye gelmenin ortaya çıkardığı birliktelik ve güvenlik duygusuyla küçük kabileler halinde fakat birbirlerine ve inancalarına sıkı sıkıya bağlı olarak yaşamaya çalışmışlardır. Bu kabilelerden Beni Nadir, Beni Kureyza, Beni Kaynuka, Beni İkrime, ve Beni Sa'lebe gibi kabileler daha çok Medine çevresini yurt olarak tutmuştur.[365]

Hz. Peygamberin nübüvvet görevinde önce Arap yarımadasına yerleşmiş olan Yahudiler, Ehl-i Kitap olmaları hasebiyle bir tek tanrıya inanmakla beraber o tanrının yalnızca Yahudiler'in tanrısı olduğunu iddia ediyorlar ve bu durumun bir göstergesi olarak bir konuda yemin edecekleri zaman Yahudilerin Rabbine andolsun şeklinde yemin ediyorlardı.[366] Onları bu seçilmişlik, ayrıcalık ve özel kavim olma fikrine sevk eden temel faktörlerden birisi Tevrat'ın kendi kavimlerine verilmiş olmasıdır. Yaşadıkları toplumda gerek İslam öncesi müşrik topluma gerekse İslam sonrası Müslümanlara karşı kibirlenmelerinin en önemli sebebi Yahudilerin ilahının onlara Tevrat'ı vererek kendi

[359] Güner, Osman, *Rasulullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri*, Fecr Yayınevi, Ankara 1997, s. 57-59.
[360] Güner, Osman, *Rasûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri*, s. 56.
[361] Ulutürk, Veli, *Kur'an'da Ehl-i Kitap, İnsan Yayınları*, İstanbul,1996, s. 33.
[362] Fayda, Mustafa, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1987, s. 7-8.
[363] Katar, Mehmet, *"İsrail Kavminin Seçilmişliği Üzerine Bir Araştırma"*, Journal of Islamic Research 2007, s. 459-460.
[364] Kapar, M. Ali Kapar, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, s. 45.
[365] Cevâd ʿAlî, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, XII, 95.
[366] İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, II, s. 275

ilminden bir pay verdiği ve onları diğer toplumlara üstüne kıldığı ve onların cehenneme girmeyeceği inancıdır.[367]

Atalarının peygamber olmasıyla sürekli övünen ve bu durumu yaşadıkları toplumda bir üstünlük sebebi olarak gören Yahudiler, ahiret hayatında Peygamber olan atalarının kendilerine yapacağı şefaatle kurtulacaklarına inanıyorlardı.[368] Hz. Üzeyr'i Allah'ın oğlu olduğunu iddia ediyor, bu sebeple Allah'ın ona kaybolan Tevrat'ı bizzat yeniden yazdırdığını söylüyor ve onu İkinci Musa olarak kabul ediyorlardı.[369] Kitap ve peygamber inancı gibi meleklere ve ahirete de inanan Yahudiler, Melekleri Allah'ın kızları olarak görüyor[370] ahiret hayatını da sadece kendilerinin kurtulacağı ve sadece kendilerinin ve kendi soylarından gelenlerin cennete girebileceği bir hayat olarak görüyorlardı.[371]

İbadetlerini Sinagog'larda cemaatle yapan Yahudiler, ibadet esnasında Kudüs'e dönüyorlardı.[372] Şemle'atü'l-Yahud denilen kendilerine has sallanma şekliyle ibadet ediyorlar ve namazlarında ise ellerini bellerine koyuyorlardı.[373] Diğer ümmetlere farz kılınan oruç ibadetini Yahudiler de bir ibadet biçimi olarak kabul **ediyorlardı**. Hicri aylardan Muharrem'in onuncu gününü oruçlu geçiriyor ve bu orucu kendilerine farz kılınmış bir oruç olduğuna inanıyorlardı.[374] Oruçlarında Müslümanlardan farklı olarak sahur yapmayan Yahudiler iftarlarını da bir günden bir saat daha fazla uzatarak yapıyorlardı.

Tüm bunların dışında Hz. Peygamber'in muhatap olduğu Yahudi topluluklardan bazılarının Kâbenin kutsallığını kabul ettikleri bilinmekle birlikte ibadet maksatlı ziyaretlerinin ana merkezi olarak Kudüs'ü kabul ediyorlardı.[375] Bakara suresindeki, "İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı hakkıyla kılın, zekâtı verin!"[376] ayetinden kendilerine zekâtın da farz kılındığı anlaşılan Yahudiler, Tevrat kaynaklarında geçtiğine göre toprak ürünlerinin onda birini ihtiyaç sahiplerine vermekle emrolunmuşlardı.[377]

---

[367] el-Ḳurṭubî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḫazrecî (ö.671/1273), *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân* (nşr. Hişâm Semîr el-Buḫârî), Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, Riyad 1423/2003, II, 7.
[368] Vâhıdî, *el-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, I, 104.
[369] Muḳâtil b. Suleymân, Ebû'l-Ḥasen Muḳâtil b. Suleymân el-Belḫî (ö.150/767), *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân* (nşr. ʿAbdullâh Maḥmûd Şeḥâte), I-V, Beyrut, 1423/2002, II, 167.
[370] İbn Ebî Ḥâtim, *Tefsîru'l Ḳurʾâni'l-ʿAzîm,* VII, 2332.
[371] İbnü'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesîr fî ʿİlmi't-Tefsîr*, I, s. 102.
[372] İbn Haldun, *Mukaddime,* Il, s. 831.
[373] el-Ya'kūbî, *Tarih*, I, s. 67.
[374] Levililer 16/29; 23/27; Sayılar 29/7.
[375] İbn İsḥâḳ, *es-Sîre,* s. 30.
[376] Bakara, 2/83
[377] Tesniye, 14/29; 26/12.

Ayrıca Yahudilerin ibadet dışında başka bir işle meşgul olmamakla yükümlü oldukları "Sebt" günü adı verilen ve cumartesine denk gelen kutsal bir günleri de mevcuttu.[378] Onlar için bu gün, Sinagoglara toplanarak cemaatle ibadet yapma günüydü.

Hz. Peygamberin davete başladığı dönemde Mekke'de büyük bir Yahudi nüfustan ve Kureyş kabilesi gibi köklü kabilelerde Yahudiliği benimseyenlerden bahsetmek mümkün değildir. Ancak bazı kaynaklarda buraya dışarıdan işçi ve sanatkâr olarak gelen küçük Yahudi grupların varlığından bahsedildiği görülebilir.[379]

Mekke'nin aksine Medine'de ise ciddi sayılabilecek bir Yahudi varlığından söz etmek mümkündür.[380] Medine ve çevresinde Beni Kureyza, Beni Nadir, Beni Kaynuka, Beni Zaura, Beni Hedl adlı kabilelerden müteşekkil olan Yahudiler, büyük ve güçlü kabilelere sahip olmalarına rağmen kendi aralarında tek bir otorite ve hukukun olduğu bir birlik sağlayamamışlardır.[381] Bu kabilelerden Beni Kaynuka kabilesi ticaretle uğraşırken diğer kabileler daha çok çiftçiliğe yönelmişlerdi.[382] Ekonomik alanda oldukça başarılı olan Yahudiler büyük bir maddi güce kavuşmuş, ellerindeki sermaye gücünü ve Arap toplumun içinde bulunduğu ekonomik şartları kullanarak kurdukları faizcilik[383] sistemi ile bölgedeki verimli arazi ve değerli mülklerin büyük bir kısmına sahip olmaya çalışıyorlardı.

Hz. Peygamber henüz İslam davetine başlamadan önce Yahudiler, kendi kitaplarına dayanarak bir Peygamberin geleceğinden bahsediyor[384] ve gelecek bu Peygamber'in kendilerinden olacağını iddia ederek bu durumu Ehl-i Kitap olmayan Araplara karşı bir üstünlük vesilesi olacağına inanıyorlardı. Ancak Hz. Peygamber'in ortaya çıkmasıyla birlikte büyük bir hayal kırıklığı yaşamış ve sırf kendi kavimlerden olmadığı için ona imanı ilk reddedenlerden olmuşlardı.[385]

Hz. Peygamber nübüvvet görevi boyunca muhatap olduğu Yahudilerle ekonomik ve siyasi ilişkiler kurmaktan kaçınmamış, birer insan olmaları hasebiyle onların insanlık

---

[378] Tirmizi, İsti'zan, 33; İbn Mace, Edeb, 16; Tirmizi, Tefsirü'l Kur'an, 17.
[379] Kilinçli, Sami, *Mekkî Surelerde Mü'minlerin Ehl-İ Kitap İle İlişkileri*, Bilimname, XXII, 2012/1, 251-273, s.252.
[380] Yılmaz, Bedriye, *Erken Dönem Kur'an Tefsirlerine Göre Medine Yahudilerinin Kimlik ve Geleneklerine Genel Bir Bakış*, Milel ve Nihal Dergisi, 18, 2021. (1), s. 68, ss. 67-96.
[381] Belazuri, Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud, *Fütuhu'l -Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, c. I s. 20-45.
[382] Sönmez, Abidin, *Rasulullah'ın Diplomatik Münasebetleri ve Sulh Muahedeleri*, İnkılab Yayınları, İstanbul, 1984, s. 74
[383] Nisâ, 4/160-161; Kitâb-ı Mukaddes, Tesniye, 23, 19- 20.
[384] Kitâb-ı Mukaddes, Tesniye, 18, 15-18.
[385] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* I, 211; el-Bakara, 2/89.

onuruna saygı gösterilmesini istemiş,[386] ancak inanç ve ibadet konusunda ise onlarla İslam toplumu arasına kesin ve net çizgiler koymuştur.[387]

Hz. Peygamber'in muhatap olduğu dini zeminde Ehl-i Kitap'tan olan Yahudiler haricinde Hristiyanlar da bulunmaktaydı. Hem sayısal açıdan hem de ekonomik ve siyasi açıdan Yahudiler kadar etkili ve kalabalık olmasalar da Hıristiyanlık dinine mensup olanlar o gün ki Arap toplumunun az da olsa bir parçasını oluşturuyorlardı.[388]

Hz. Peygamber'in davetine başladığı dönemde Arap yarımadasında etki olan iki İmparatorluktan Doğu Roma'nın resmi dini Hıristiyanlık, Sâsâni imparatorluğunun dini ise Mecûsilikti.[389] Hıristiyanlık daha çok Roma imparatorluğunun etkili olduğu kuzey ve güneybatı bölgelerinde yayılmaya başlamış, Hicaz ve çevresinde ise bir anlamda Arapların yerli dini olan Putperestlik hâkim konumdaydı.

Daha çok Doğu Roma imparatorluğunun gayretleriyle Arap yarımadasında yayılmaya başlayan Hıristiyanlık[390] Ya'akubî, Melkî ve Nastûri mezheplerinin de etkisiyle bu bölgede yer edinmeye başlamıştır. Nastûriler Hire, Yakûbîler ise daha çok Gassâniler üzerinde etkili olmuştur.[391] Doğru Roma imparatorluğunun resmi dininin Hıristiyanlık olması bölgedeki Araplar üzerinde bu dini daha etkili hale getirmiştir. Ayrıca Güney Arabistan'da Habeşistan, Kuzey Arabistan'da ise Suriye etkisi Hristiyanlığın bölgeye yayılımında başlıca etkenlerden olmuştur.[392] Doğu Roma İmparatorluğunun ticaret yolları üzerinde yaptırdığı manastır ve kiliseler, ticaretle ve kervancılıkla uğraşan Arapların Hıristiyanlığı tanımaları açısından ve ilişki kurmaları açısından bir diğer önemli vesile olmuştur.[393]

Her ne kadar geniş kitleleri ve güçlü Arap kabilelerini etkileyemese de tüm bu vesilelerle Arabistan'da yayılmaya başlayan Hıristiyanlık için bir merkez olarak kabul edilebilecek ilk bölge Necran olmuştur. Kervan yollarının kesiştiği bir merkez olan Necran'da Hıristiyanlığın yayılmasında başlıca etken Hıristiyan tüccarlar olmuştur.[394] Daha sonra bölgenin Habeşistan tarafından işgal edilmesi diğer kabileler arasında da

---

[386] Müslim, Cenâiz, 81; Buhârî, Cenâiz, 49.
[387] Müslim, Sıyâm, 128; Buhârî, Savm, 69.
[388] Öztürk, Levent, *Medine İslam Toplumunda Müslümanlar Ve Hrıstıyanlar*, Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber Ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu, Mardin 2015, s. 144-145.
[389] Zeydân, Corcî, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Sad. Mümin Çevik, İstanbul 1976, I, 51-63.
[390] Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam Tarihi*, 1, s. 505.
[391] Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1975, s. 134.
[392] Mevlana Şibli, *Büyük İslam Tarihi*, Asrı Saadet, I, s. 98.
[393] Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev: S. Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, Ankara 1963, s. 100; Bernard Lewis, Tarihte Araplar, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979, 18-19.
[394] Cevâd ʿAlî, *el-Mufaṣṣal fî Târîḫi'l-ʿArab Ḳable'l-İslâm* , III, 256; I, s. 221.

Hıristiyanlığın yayılmasında etkili olmuştur.[395] Diğer bölgelere Hıristiyan nüfusun daha az olduğu Arabistan'ın orta bölümlerinde ise Kinde'de halkın büyük bir kısmı putperest olmakla beraber az da olsa Hıristiyan topluluklara rastlamak mümkündür.[396]

Hz. Peygamberin İslam davetine başladığı yer olan Mekke halkı ise özellikle bölgede kurulan Ukaz ve Mecenne panayırları vesilesiyle bölgeye gelen Hıristiyanlarla çeşitli münasebetlerde bulunmuş, siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmuşlardır. Kurulan bu ilişkiler sonucunda Araplar Doğu Roma imparatorluğunun ve Habeşistan'ın hakim olduğu topraklarda serbestçe ticaret yapabilmişlerdir.[397] Bölgede ve Mekke'de Hıristiyanlardan ve Ehl-i Kitaptan bazı kimseler Mekke yöneticilerinin ve halkının güvenini kazanılmışlardı. Bu güvenin de sağladığı fırsatlarla zaman zaman Putperest Mekkelileri Hıristiyanlaştırmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuş Kâbe içerisine Hz. İsa ve Meryem resimleri bile çizebilecek bazı imtiyazlar elde etmişlerdi.[398] Ancak tüm bunlar Hıristiyanlaştırma çabaları açısından Mekkeliler üzerinde çok fazla etkisi olmamıştır. Mekke müşrikleri hem Bizans ve Habeşistan'la sürdükleri siyasi ve ticari münasebetlerini bozmamak için hem de bu Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini kendi inançları açısından büyük bir tehlike olarak görmedikleri için onlarla ilişkilerini bozmamışlardır.[399]

Arap toplumu içerisinde yaşaması ve ticaret yapması hasebiyle Hz. Peygamber de gerek panayırlarda gerekse ticaret vesilesiyle gittiği yerlerde Hıristiyanlarla karşılaşmıştır. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in Suriye tarafına yaptığı iki yolculuktan bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi daha dokuz veya on iki yaşlarında amcası Ebu Talip'le birlikte Gassânîlerin hüküm sürdüğü Busra bölgesine yaptığı yolculuk[400] diğer ise Hz. Hatice'nin kölesi Meysere ile birlikte Şam'a yaptığı yolculuktur. Bu iki yolculuğun da ana amacı ticarettir.[401]

Hz. Peygamber İslam öncesi bahsi geçen ticari yolculuklar ve çeşitli vesilelerle karşılaştığı Hıristiyanlarla Peygamberlik sonrası ise tebliğ ve davet faaliyetleri esnasında muhatap olmuştur. Ehl-i Kitap olmaları hasebiyle onlara müşriklerden farklı davranan ve

---

[395] el-Hatîb, Muhammed, *Ed-Dinu ve'l-Ustûratu Inde'l Arab fi'l-Câhiliye*, Dımeşk 2004, s. 30.
[396] Susa, Ahmet, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*, s.130.
[397] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 359-361.
[398] Bkz: Yüksel, Ayşe Ersay, *İslam Öncesi Dönemde Kâbe'deki Resimler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 57:1 2016, ss.175-194.
[399] Kilinçli, *Sami, Mekkî Surelerde Mü'minlerin Ehl-İ Kitap İle İlişkileri*, s.254.
[400] İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâʾ İsmâîl b. ʿOmer b. Kesîr ed-Dimeşḳî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. ʿAlî Şîrî), Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, 1408/ 1988, s. 345.
[401] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* I, s. 188.

onlarla münasebetlerinde Tevhid akidesini ön plana çıkaran[402] Hz. Peygamber, Mekke'de zulme uğrayan Müslümanların Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden ve başlarındaki Hristiyan kral Necaşi tarafından adaletle yönetilen Habeşistan'a hicret etmelerine müsaade etmiştir. İslam'a davet için gittiği Taif dönüşü ise yine bir Hıristiyan olan Addas isimli köleyle karşılaşmış ve onu İslam'a davet etmiştir.[403] Medine döneminde ise İslam medeniyetinin yavaş yavaş kurumsal yapısının oluşmasıyla birlikte hem gelen heyetler hem de gönderilen elçiler, davet mektupları ve askeri hareketler vesilesiyle Hıristiyanlarla münasebetler devam etmiştir. Örneğin Necran'dan gelen bir Hıristiyan heyetle çeşitli görüşmeler yapan Hz. Peygamber, onlara bir takım teminat mektupları vermiş ve bölgenin ödeyeceği maddi bedel karşılığında bir takım dini özgürlükler tanımıştır.[404] Tüm bunların dışında İslam'ı anlatması için görevlendirdiği elçiler vesilesiyle Yemen Hıristiyanları,[405] gönderdiği davet mektupları vesilesiyle Umman Hıristiyanları, Dûmetu'l-Cendel,[406] Tebük[407] ve Mute[408] askeri seferler vesilesiyle de bölgedeki Bizans ve hakimiyetindeki bölgelerle münasebetler kurulmuştur.

Hz. Peygamber İslam toplumu içinde yaşayan Ehl-i Kitabın ve Hıristiyanların haklarının korunmasına özel bir önem göstermiş, zimmi olarak nitelendirilen bu vatandaşlara karşı kim bir haksızlık yaparsa, alacağını eksik verirse, gücünün üstünde bir şeyler talep ederse kıyamet gününde bunu yapanın hasmının bizzat kendisi olacağını belirtmiştir.[409] Ehl-i kitaptan Müslüman olanlara iki mükâfat olacağını[410] bildiren Hz. Peygamber, zimmilere eziyet ve işkence yapılmasını kesin bir dille yasaklamıştır. [411]

---

[402] Âl-i İmran 3/64; Bakara 2/62.

[403] İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III, 167; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, s. 421.

[404] İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâʾ İsmâîl b. ʿOmer b. Keşîr ed-Dimeşḳî (ö.774/1373), *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm* (nşr. Sâmî b. Muḥammed Selâme), I-VIII, Dâru Ṭayyibe, 1420/1999, II, 53.; **İbn Keşîr**, Ebû'l-Fidâʾ İsmâîl b. ʿOmer b. Keşîr ed-Dimeşḳî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. ʿAlî Şîrî), Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, 1408/ 1988, s. 67.

Yurdaydın, Hüseyin Yurdaydın, "*İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu"*, AÜİFD, Ankara 1985, C. XXVII, s. 97.

[405] İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* s. 298, 306, 310; Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* (Hz. Peygamber Döneminin Siyasi- İdari Belgeleri, Çev. Vecdi Akyüz, bby. ve ty. Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 229.

[406] el-Vâḳıdî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî (ö.207/823), *el-Meğâzî* (nşr. Marsden Jones), I-III, Dâru'l-Alemî, Beyrut 1409/1989, I, 403.

[407] Vâkidî, Kitâbu'l-Megâzî, III, 989.

[408] ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b.Osman, *Târihu'l-İslâm ve Vefiyâtu'l-Meşahiru'l-İ'lâm, el-Meğazî*, Beyrut 1990, (I-LIV), II, s. 479-499.

[409] Ebû Dâvûd, İmâre, 31, 33.

[410] İbn Hanbel, V, 259.

[411] İbn Hanbel, III, 404.

1.4.4. Sabiilik, Mecûsilik ve Dehrîlik

Hz. Peygamber'in muhatap olduğu dini zeminde putperestler, Yahûdiler ve Hıristiyanlar dışında bir de Sabiiler ve ateşe tapan Mecûsiler de bulunmaktaydı.[412]

Doğru Roma'nın Hıristiyanlığı resmi din kabul etmesinin Arabistan'da meydana getirdiği etkiler kadar olmasa da Sasâni imparatorluğunun Mecûsiliği resmi din olarak kabul etmesinin Arap yarımadasında Mecûsilik açısından bir takım etkileri olmuştur. Ateşperest İranlıların bir anlamda Peygamber olduğuna inandıkları Zerdüşt'ün öğretilerine dayandırdıkları Mecûsilik[413] bir dönem özellikle Bahreyn, Umman ve Irak bölgelerinde yayılmış ancak hiçbir zaman Arap kabileleri arasında büyük kitlelerin teveccüh gösterdiği bir inanç şeklini alamamıştır.[414] İbn Âşûr (ö.1393/1973) Mecûsîlerin Nur ve Zulmet tanrısı olmak üzere iki tanrıya inandıklarını iyilikleri nur tanrısından kötülükleri ise zulmet yani karanlık tanrısından bildiklerini söyler.[415] İbn Keŝîr, (ö.774/1373) Onların ateşe tapanlar olduğunu söylemiştir.[416] el-Mâturîdî, (ö.333/945), Hz. Peygamberin onlara savaş ya da cizye teklifi sunduğunu onların da cizyeyi kabul ettiklerini aktarmıştır.[417]

İslam öncesi Arap yarımadasında yukarıda zikredilen inanç sistemlerinin dışında dönmek, değişmek bir dinden başka bir dine geçiş yapmak gibi manalara gelen ve Sabiilik olarak isimlendirilen bir inanç sistemi daha bulunmaktaydı.[418] Yahudilik, Hıristiyanlık, Putperestlik ve Mecusilik gibi o günkü toplumda var olan her hangi bir dine mensup olmayan Sabiiler, bir yüce varlık ve yaratıcı inancına sahiptirler.[419] Peygamberlerden Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa'ya ve mesajlarına inanmadıkları; Hz. Şit ve Hz. Yahya'nın gerçek ve hakiki Peygamber olduğuna inandıkları da rivayet edilmektedir.[420] Ebu's-Suʿûd (982/1574), sabiilerin yıldızlara ve meleklere taptıklarını ve inanışlarının Nuh peygamber döneminden kaldığını söylemiştir.[421] Daha çok Gnostik bir din anlayışıyla hareket eden

---

[412] Geniş bilgi için bkz: Söylemez, Mahfuz, *Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler*, İslami İlimler Dergisi Yayınları, Çorum 2007, s. 384-393.

[413] Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, 248-249.

[415] İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 20.

[416] İbn Keŝîr, *et-Tefsîr*, VI, 302.

[417] el-Mâturîdî, *et-Teʾvîlât*, II, 239.

[418] İbn Manzur, Lisânü'l-Arab, I, s. 107.

[419] Nasoraıo, Brikha, *Sabiilikte Tanrı*, Evren, Akıl ve Bilgi Anlayışı, Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu 25-27 Mayıs, Malatya, 2012, s. 79.

[420] Günaltay, Şemsettin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 83.

[421] Ebu's-Suʿûd, Muḥammed b. Muḥammed b. Muṣṭafâ el-ʿİmâdî (982/1574), *İrşâdu'l-ʿÂḳli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (nşr.), Dâru İḥyâʾi't-Turâŝi'l-ʿArabî, Beyrût, I, 108.

Sabiilerden Kur'an'da üç yerde bahsedilmiş fakat detaylı bir bilgi verilmemiştir.[422] Sabiiliğin Arap yarımadasına ne zaman geldiği bilinmemekle beraber, özellikle güney Arabistan'daki bazı kabileler arasında var olduğu bilinmektedir.[423] İbnu'l-Esîr (ö.630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîḫ'inde* Sabiilerin ruhlara ya da metafizik varlıklara taptıklarını, melek olduklarına inadıklarını ve kendilerini alemin yaratıcısı olan hâkim, kâdir ve mukaddes varlığa ulaştıracaklarını düşündüklerinden bahsetmiştir.[424] Mucâhid (ö.104/723) ve el-Mâturîdî, (ö.333/945), Sabiilerin Mecusiler ve Yahudiler arasındaki zındık bir kavim olduğunu söylemişler,[425] Muḳâtil b. Suleymân (ö.150/767), bunların Zebur okuduklarını ve meleklere taptıklarını ifade etmiş,[426] eṭ-Ṭaberî, (ö.310/923) ise İslam'da dahil herhangi bir dinden çıkanların bu şekilde nitelendirildiklerini söylemişlerdir.[427]

Mekke toplumu genel olarak Putperest ve Müşrik bir toplum olarak nitelendirilse de bu toplumun tamamında şirk anlayışının aynı olduğu söylenemez.[428] Genel olarak Allah'ı ve ahireti inkâr edip zaman ve evrenin sonsuz olduğunu iddia eden bu inanış biçimine Mekke toplumunda da rastlamak mümkündür.[429] De-He-Ra kökünden türeyen Dehr kavramı, daha çok zaman ve asır anlamında kullanılmıştır. [430] el-Ḫârizmî (ö.383/993) ve el-Mâturîdî, (ö.333/945), Allah'ı inkar eden Dehrîlerin doğal olarak kainatın da Allah tarafından yaratıldığını inkar etiklerini, bütün varoluşu zamana ve tabiat kurallarına bağladıklarını ifade etmişlerdir.[431] Maddeyi ezeli olarak kabul eden Dehrîler ahireti de inkâr ediyorlardı.[432] Kur'an'da geçen "Bir de şöyle demektedirler: 'Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi öldüren ise zamandan başkası

---

[422] Bakara 2/62; Mâide 5/69; Hac 22/17.
[423] Güaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 85.
[424] el-Cezerî (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîḫ* I, 62.
[425] Mucâhid b. Cebr, Ebû'l-Ḥaccâc Mucâhid b. Cebr el-Ḳureşî (ö.104/723), *Tefsîru Mucâhid* (nşr. Muḥammed ʿAbdu's-Selâm Ebû'n-Nîl), Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, Mısır 1410/1989, s. 204; el-Mâturîdî, *et-Teʾvîlât*, I, 485.
[426] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, I, 112; ʿAbdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṣanʿânî (ö.211/827), *Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ* (nşr. Maḥmûd Muḥammed ʿAbduh), I-III, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1419/1999, II, 408; İbn Ebî Ḥâtim, *Tefsîru'l Ḳurʾâni'l-ʿAzîm* I, 127.
[427] eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân,* II, 145; ez-Zeccâc, *Meʿâni'l-Ḳur'ân*, I, 146; el-Vâḥidî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî (ö.468/1076), *et-Tefsîru'l-Basîṭ* , 1430, s. 607.
[428] Kilinçli, Sami, *Mekki Surelerde Mümin Kimliğinin Oluşumu ve Gayri Müslimlerle İlişkiler*, s. 57.
[429] Kurt, Hasan, *Semantik Açıdan Dehrî Kavramı ve Kelamcıların Dehrîlere Bakışı*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14, 2006, s.111.
[430] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, IV, s. 292,
[431] el-Ḫârizmî, Ebû Bekir Muḥammed b. el-ʿAbbâs el-Ḫârizmî (ö.383/993), *Mufîdu'l-ʿUlûm ve Mubîdu'l-Humûm*, el-Mektebetu'l-ʿUnṣuriyye, Beyrut 1418/1997, s. 106; el-Mâturîdî, Ebû Manṣûr Muḥammed b. Muḥammed (ö.333/945), *Teʾvîlâtu Ehli's-Sunne* (nşr. Mecdî Bâsellûm), I-X, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1426/2005, III, 404; el-Ḳurṭubî, *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, X, 31.
[432] İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, I, 239; İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm*, s. 510.

değildir.' halbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, onlar sadece boş iddiada bulunuyorlar."[433] ayeti Mekke toplumunda bulunan Dehrîlerin genel inanış biçimini açıkça ifade etmektedir. er-Râzî (ö.606/1210), bu ayet bağlamında dehrilerin kendilerini ancak zamanın yok edebileceğine inandıklarını söyler.[434] Kur'an'da onların bu iddiaları gündeme getirilmekle birlikte kim oldukları ve başka nasıl iddialarda bulunduklarına dair ayrıntıya girilmemektedir. Hz. Peygamber'in risâletine şiddetli bir şekilde karşı çıkan ve onun davetinin yayılmaması için baskı, işkence ve zulme başvuran müşrik önderlerin büyük bir kısmının bu inanışa sahip olduğu da söylenmektedir.[435]

İndirildiği toplumun bütün kesimlerini muhatap alan Kur'an hitabının[436] bu metodu gereği Hz. Peygamber de İslam'a davetle yükümlü olduğu tüm dini inanç ve görüşlere davetini ulaştırma çabası içinde bulunmuştur. Yaşadığı toplumda var olan farklı dini inanca mensup topluluklarla insani, siyasi ve ekonomik ilişkiler kuran Hz. Peygamber, bu topluluklarla kurulan her münasebeti İslam'a davet ve batıl inançların ortadan kaldırılması için bir fırsat olarak görmüştür.

---

[433] Casiye, 35/24.

[434] er-Râzî, Ebû ʿAbdullah Muḥammed b. ʿOmer et-Teymi (ö.606/1210), *Min Esrâri't-Tenzîl* (nşr. ʿAbdulḳâdir Aḥmed ʿAṭâ), Dâru'l-Muslim, Mısır, s. 43.

[435] Kilinçli, Sami, *Mekki Surelerde Mümin Kimliğinin Oluşumu ve Gayri Müslimlerle İlişkiler*, 57-62.

[436] Kilinçli, Sami, *Mekki Surelerde Mümin Kimliğinin Oluşumu ve Gayri Müslimlerle İlişkiler*, Bilimname, XXII, 2012/1, s. 252.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİNDE ZİHNİYET DEĞİŞİMİ VE DÖNÜŞÜM İLKELERİ

2.1. Hz. Peygamber ve İslam Medeniyetinin Oluşum Sürecinde Zihniyet Değişimi

Din, kültür, coğrafya, ekonomi gibi zihniyetleri etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Her din kendisine ait birtakım özelliklerle muhatap olduğu toplumun zihniyet yapısında birtakım değişiklikler meydana getirmiştir.[437] Bu değişiklikler önce düşüncede başlamış sonra bireysel hayata oradan da toplumsal yapıya ve medeniyete kadar sirayet etmiştir. Toplumların yaratıcıları ile ilişkilerini belirleyen dinlerin zihniyetler üzerindeki etkisini incelemek, hem geçmiş medeniyet tecrübesini anlamak, hem şuan yaşanılan medeniyet krizlerini anlamlandırmak hem de medeniyetlerin gelecekleri ve genel tavırlarıyla ilgili birtakım çıkarımlarda bulunmak açısından oldukça önemlidir.

Zihniyeti en genel anlamıyla bir ferdin dünyaya, olaylara ve hayata bakış açısı olarak tarif etmek mümkündür.[438] Bu bakış açısını oluşturan temel referanslar arasında din, en önemli faktörlerden birisidir. Bir medeniyeti kuran, geliştiren ve koruyan ana etkenlerin başında, o medeniyete mensup fertlerin dünya görüşlerinin yani zihniyetlerinin uyumudur.[439] Çünkü insanlar çoğunlukla zihniyetlerine uygun davranışlarda bulunur ve zihniyetlerine göre bir aile, toplum, düzen ve medeniyet inşa etmek isterler. Medeniyetleri ayakta tutan şey de o medeniyete mensup insanların aynı zihniyet yapısıyla birbirlerine bağlanmaları ve ortak bir şuurla hareket etmeleridir.

Dinler sadece inanç ve ibadet alanına hitap eden bir olgu değil, aynı zamanda ahlak, muamelat, düşünce ve davranış gibi birçok ilişkiler ağını kapsayan sosyal sistemlerdir.[440] Hz. Peygamber'in dine dayalı gerçekleştirdiği zihniyet değişimi de sadece metafizik alana dayalı bir değişim değildir. Çünkü bu zihniyet değişiminin kaynağı olan İslam dini siyasetten hukuka, ekonomiden sosyal hayata, ahlaktan aile hayatına kadar hayatın bütün alanlarına müdahale eden bir dindir. Hayatın bütün alanlarına dair söyleyecek sözü olan bir dinin gerçekleştirdiği zihniyet değişiminin toplumsal bir değişime dönüşmemesi mümkün değildir. Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği zihniyet

---

[437] Pakdemir, Köksal, *Zihniyet-Din Ve Toplumsal Değişim İlişkisi*, *Ülgener Örneği*, Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi, Sayı 1, Haziran 2018, s.17.
[438] Ülgener, Sabri, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, Ankara 1983, s. 21-28.
[439] Pakdemir, Köksal, *Zihniyet-Din Ve Toplumsal Değişim İlişkisi*, *Ülgener Örneği*, s. 20.
[440] Okumuş, Ejder, *Dinin Toplumsal İnşası*, Akçağ yayınları, Ankara, 2015, s. 85.

değişimi, bir anlamıyla bir paradigma değişimi ve yeni bir değerler sistemi oluştururken bir anlamıyla da yeryüzünü imar ve inşa edecek insanın inşasındaki öncelikli adımlardan birisi olmuştur. Çünkü bu imar ve inşa faaliyetinin gerçekleşmesi, bu sorumluluğu her anlamda kavrayan bir zihin yapısının oluşmasıyla mümkündür.

Diyebiliriz ki, Hz. Peygamber, muhataplarında gerçekleştirdiği zihniyet değişimiyle onların hem inanç sistemlerini hem de bu inanç sisteminin oluşturduğu tutum, davranış ve sosyal yapıyı da tümden değiştirmeyi hedeflemiştir. Çünkü her değişim beraberinde bu değişime uygun bir inanç, ahlak ve nizamı da beraberinde getirmektedir.

Zihniyet değişiminin gerçekleşmesi için iki faktör oldukça önemlidir. Bunlardan birincisi kişiyi bir zihniyet değişimine iten ve büyük bir baskı unsuru haline getiren inanç, ahlak, adalet ve ekonomi gibi alanlardaki memnuniyetsizliği ve bir değişim isteğidir. İkinci önemli faktör ise bu memnuniyetsizliği giderecek alternatif modellerin ortaya çıkmasıdır.[441] Bu iki faktörün ortaya çıktığı dönemlerde zihniyet değişimleri kaçınılmaz olmuştur. Hz. Peygamber'in İslam davetine başladığı dönem tam da böyle bir döneme denk gelmektedir. Arap toplumunda var olan şirk ve putperestlik inancı, sapkın cahiliye kültürü, sosyal açıdan kabilecilik, ırkçılık ve kölelik, ekonomik bakımdan tefecilik ve sömürü anlayışı toplumsal bir memnuniyetsizliği ve bu memnuniyetsizlik sonucunda bir değişim talebini de beraberinde getirmiştir. Çünkü hayatın her merhalesine yayılmış ve sıradanlaşmış tüm bu olumsuzluklar, toplumun her kesimine etki eden haksızlıklar, adaletsizlikler, zulüm ve baskılar üretmiştir.[442]

Tam da bu talebin içten içe kendini hissettirmeye başladığı bir dönemde Hz. Peygamber'in şirke karşı tevhid[443], kabilecilik ve ırkçılığa karşı İslam kardeşliği,[444] köleliğe karşı insan onuru ve özgürlük, tefecilik,[445] faiz ve sömürüye karşı adil paylaşım[446] gibi ilkeleri barındıran İslam davetiyle ortaya çıkması zihniyet değişimi ve yeni bir medeniyetin kurulması açısından bütün şartların oluşması anlamını taşıyordu.

Hz. Peygamber'in hadisleri ve sünneti, vahiy rehberliğinde teşekkül etmiştir. Bu nedenle cahiliye toplumundan medeni topluma geçiş sürecinin Kur'an'dan bağımsız bir şekilde değerlendirilmesi mümkün değildir. Kur'an Hz. Peygamber'in muhatap olduğu

---

[441] Muchielli, Alex, *Zihniyetler*, trc. Ahmet, İletişim Yayınları, İstanbu 1991, s. 60-61.
[442] Zengin Feyzullah, *Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme*, İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Güz 2016/7, (2) s. 62.
[443] Buhârî, Îmân, 2; Müslim, Îmân, 1.
[444] Müslim, Birr 58; Tirmizî, Hudud 3.
[445] Buhârî, Îmân 22, Itk 15, Edep 44; Müslim, Eymân 40, Ebû Dâvûd, Edeb 124; Tirmizî, Birr 29; İbni Mâce, Edeb 10.
[446] Müslim, Eşribe, 179, 180; Tirmizî, Et'ime, 21.

cahiliye zihniyetini tarif ederken Allah hakkında yanlış yargılarda bulunmayı ifade eden; Zannu'l-cahiliyye;[447] Allah'ın hükmünü tanımamayı ifade eden; Hükmü'l-cahiliyye;[448] teşhircilik ve toplumsal ifsâda neden olmayı ifade eden; Teberrucü'l-cahiliyye[449] kibir ve gururla hakikate ulaşmanın önündeki cahiliye taassubunu ifade eden; Hamiyyetü'l-cahiliyye[450] kavramlarını kullanır. Tüm bu kavramlar, değiştirilmesi gereken cahiliye zihniyetini ifade eden kavramlardır. Hz. peygamber bu kavramların ifade ettiği cahiliye adetlerinden en yayıgınları olan soyca şerefli olan insanın kanının diğer insanlardan üstün olduğu,[451] kız çocuklarının diri diri gömülmesi,[452] zina eden kadının çocuğunu zina ettiği erkeklerden istediğine nisbet etmek gibi[453] bir çok uygulama, adet ve anlayışı ortadan kaldırmıştır. Yine Cahiliye döneminde Allah hakkında yanlış zan, onu hakkıyla tanıyayamama ve şirk gibi itikadi sapkınlıkları da reddetmiştir.[454] Bu kavramların ifade ettiği cahiliye zihniyeti, sadece Hz. Peygamber öncesi döneme veya insanlık tarihinin belli bir dönemine has bir zihniyet değil, aynı durumların ortaya çıktığı her zaman dilimini ifade eden bir zihniyet yapısıdır.[455]

Bu zihniyet yapısının değişmesindeki önemli iki etkenden birisi vahiy ikincisi ise Hz. Peygamberin Müslüman bir bilinç ve dünya görüşü inşa eden hadisleri ve sünnetidir.[456] Özellikle Mekke dönemi Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği zihinsel değişimin en açık tezahürlerinin görüldüğü bir zaman dilimidir. Bu dönemde bazen olaylardan bağımsız, bazen olaylara paralel bir şekilde, bazen ise olayların sonucunda inen vahiy ve Hz. Peygamber'in bu bağlamda söylediği hadisler, yeni kurulan İslam toplumunun zihin yapısını inşa etmiştir.[457]

---

[447] Âl-i İmrân, 3/154.
[448] Mâide, 5/49–50.
[449] Ahzap, 33/33.
[450] Fetih, 48/25-26.
[451] el-Ḫaṭṭâbî, *Meʿâlimu's-Sunen*, el-Maṭbaʿatu'l-ʿİlmiyye, s. 313.
[452] İbn ʿAbdilberr, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-Meʿânî ve'l-ʾEsânîd*, VII, s. 229; eş-Şevkânî, , *Neylu'l-Evṭâr*, VII, 26.
[453] İbnu'l-Eŝîr, Ebû's-Saʿâdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî (ö.606/1210), *eş-Şâfî fî Şerḥi Musnedi'ş-Şâfiʿî* (nşr. Aḥmed b. Suleymân , Ebî Temîm Yâsir b. İbrâhîm), I-V, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 2005, IV, 182.
[454] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî* (nşr. Muḥibbuddîn el-Ḫaṭîb), I-XIII, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut 1379/1959, V, 98; İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ*, X, 117; Bedruddîn el-ʿAynî, *ʿUmdetu'l-Ḳârî Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, XVII, 154.
[455] Bkz: Sar, Mehmet Salih, *Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci*, *Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu*, İstem Dergisi, Yıl:2, Sayı:4, 2004, s. 175-190
[456] Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis-Sünnet Üzerine Tartışmalar ve Değerlendirmeler*, s. 175-176
[457] Çalışkan, İsmail, *Kur'an Vahyinin Mekke Yıllarında Kelimelerle ve Kavramlarla Zihniyet İnşası*, Kur'an Nüzûlunun Mekke Dönemi Sempozyumu, Çorum, 2012, s. 257.

Mekke dönemi, sadece bir dini tebliğ dönemi değil, kurulacak medeniyetin ana dokusunun ve zihniyet yapısının oluştuğu bir inşa zemini olmuştur. Hz. Peygamber, bu dönemde putperest Mekke toplumunun büyük reaksiyonlarıyla karşılaşmasına rağmen yeni dinin ve onun kuracağı medeniyetinin temel zihin kodlarını oluşturmayı başarmıştır.[458] Hicretle birlikte başlayan Medine döneminde ise on üç yıllık Mekke zemininde gerekli zihniyet değişimini büyük ölçüde tamamlamış fertlerin sosyo-kültürel, iktisadi ve siyasi bir yapılanma ve kurumsallaşmaya gittiği bir dönemdir. Hz. Peygamberle birlikte, sadece aynı dünya görüşüne sahip ve aynı inanç birliğiyle hareket eden bir ümmet oluşmamış mevcut toplumsal, iktisadi, siyasi, sosyal ve ahlaki yapıda büyük kültür değişimleri ve medeniyet hamleleri de gerçekleştirilmiştir.[459]

Hz. Peygamber'in risaleti boyunca gerçekleştirdiği değişim ve dönüşümün bizzat hayatın içindeki en önemli yapı taşı, onun hadisleri ve sünneti olmuştur.[460] Hadis ve sünnetten üretilen ilke ve prensipler hem yeni kurulan İslam medeniyetinde ortaya çıkan krizlerin çözümünde hem de gelecekte ortaya çıkması muhtemel sorunların giderilmesinde İslam toplumunun elindeki en pratik imkân olmuştur. Kur'an'dan sonra hadisler ve sünnet ekseninde şekillenen ve gelişen İslam kültürü tarih boyunca kurulan tüm İslam medeniyetlerine renk vermiş ve onları bir arada tutan, aynı olaylar karşısında aynı tepkileri vermelerini, farklı kültürlerin bünyeye uyum sağlamasını ve birbirlerine kenetlenmelerini sağlayan bir harç vazifesi görmüştür.[461]

Peygamberin söz ve fiilleri olması bakımından kutsal bir kaynağa ve manevi bir değere haiz olmaları, hadisleri ve sünneti tarih boyunca İslam toplum ve medeniyetleri açısından son derece belirleyici ve etkili bir konuma sahip kılmıştır.[462] Teorik bir bilgiden ziyade Hz. Peygamber'in hayatın içindeki pratik uygulamaları olan sünnet, İslam toplumları, doğum[463] ve ölüm törenlerinden[464] akraba[465] ve komşuluk münasebetlerine[466],

---

[458] Salih, Mehmet, *Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu*, s. 182.

[459] Açık, Fatih, *Hz. Peygamber Dönemi Toplumsal Değişimin Öne Çıkan Yönleri*, Uluslararası Sosyal Arartırmalar Dergisi, cilt 8, Sayı 38, Haziran 2015, s. 105.

[460] Bkz: Çalgan, Mehmet Ali, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Olarak Sünnet ve Hadisleri Anlamada Günümüz Sosyal Bilimlerinden İstifade Etme İmkânı*, s. 329-330.

[461] Çap, Sabri, *İlk Üç Asırda Diğer Kültür ve Medeniyetlerin Hadis Ve Sünnet'in Yorumlanmasına Etkileri*, İnönü Ünibersitesi Yayınları, Ankara, 2019, s. 363-364.

[462] Coşkun, Ebru Nur, *Hadis Sünnet Kültürü Araştırmaları*, Eskiyeni Dergisi, 23/99, 2011, s. 100.

[463] Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Edebü'l-müfred*, (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1989, s. 286.

[464] Ebû Dâvûd, Libâs, 13

[465] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme 42; İbn Mâce, Et'ıme, 1.

[466] Fayda, "Cahiliye", DİA. VII, 18.

nasıl uyuyacaklarından suyu nasıl içeceklerine[467] kadar hayatın en ince teferruat olarak görülen alanlarında bile hadislere başvurmuş ve sünnet çerçevesinde davranış biçimleri geliştirmişlerdir. Gelişen bu davranış formları da İslam medeniyetinin temel kültürünü ve değerler sistemini ayakta tutmuştur.

Bugün İslam toplumlarının gündelik hayatlarında sergiledikleri temel davranış modelleri incelendiğinde görülecektir ki, ferdi, ailevi, sosyal hayat dâhil olmak üzere birçok alışkanlığın temelinde Hz. Peygamber'in sünnet ve uygulamaları yatmaktadır.[468] Bu anlamıyla bir toplumun maddi ve manevi değer bütünü olan kültür, İslam toplumlarında neredeyse sünnetle aynı içeriğe sahip olmuştur. Çünkü bu toplumlarda maddi ve manevi değer üretmelerini sağlayan temel etkenin bir İslam kültürü olarak da tarif edilebilecek olan sünnet[469] olduğu ifade edilebilir. Özellikle hadis mecmualarının Kitabu'l- Et'ime ve'l-Eşribe, Kitabu'l-Libas, Kitabu't-Taharet, Kitabu'n-Nikah ve Kitabu'l-Ahlak gibi bölümleri İslam medeniyeti içinde var olan toplumların oluşturdukları gündelik davranış kalıplarının, adet ve geleneklerinin temel kaynağı seviyesine gelmiştir.[470] Bu bağlamda şehir veya taşra kültürü fark etmeksizin hayatın her alanında Hz. Peygamberin bir söz veya filinin halen en canlı bir şekilde var olduğunu söylemek mümkündür.[471]

Hadisler ve sünnetin toplumların gündelik hayatına dair belirleyiciliği yanında İslam medeniyetinin sanat ve edebiyat hayatına da derin etkileri olmuştur.[472] Kırk hadis geleneği, Hz. Peygamberin divan edebiyatındaki şemailini tarif eden kaside ve şiirler, Muhammediye ve Ahmediye gibi eserler, sünnetin sanat ve edebiyat hayatı içinde var olmasına büyük katkı sağlamıştır. Bunun yanında Hz. Peygamber'in koyduğu dini ölçüler, İslam medeniyetinde sanat ve edebiyat hayatının sınırlarının çizilmesi ve belli fıkhi ve ahlaki ölçülere riayet edilmesi açısından belirleyici olmuştur.[473]

Hz. Peygamber'in gönderildiği toplumun birçok sorununa kolay, pratik ve uygulanabilir çözümler sunması, sürekli gündemde kalmasını, söz ve fiilleriyle belirleyici ve kendisine ittiba edilen bir konuma çıkmasını sağlamış, bu da İslam toplumu açısından

---

[467] İbn Hanbel, I, 136.
[468] Coşkun, Ebru Nur, *Hadis Sünnet Kültürü Araştırmaları*, s. 100.
[469] Coşkun, Ebru Nur, *Hadis Sünnet Kültürü Araştırmaları*, s. 101.
[470] Şeker, Necmeddin, *İslam Kültürü ve Değişim Bağlamında Sünnet Algısı*, Ekev Akademi Dergisi, Bahar 2011, s. 181.
[471] Bu alanda yapılmış istatistiksel araştırma için: Bkz: Coşkun, Ebru Nur, *Hadis Sünnet Kültürü Araştırmaları*, s. 100-104.
[472] Özafşar, Mehmet Emin, *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, s. 90.
[473] Necmeddin Şeker, *İslam Kültürü ve Değişim Bağlamında Sünnet Algısı*, s. 184.

inşa edici bir etki ortaya koymuştur.[474] Bu süreçte kendisine karşı yapılan saldırılara, ithamlara, iftiralara karşı gösterdiği sabır ve kararlılık, Müslümanlara karşı ise son derece merhametli ve müsamahakâr davranması,[475] yeni medeniyetin kuruluş aşamasında muhatapların ona duyduğu saygı ve güveni arttırmıştır.[476] Bu durum Hz. Peygamberin yaşadığı toplumda eylem ve söylemleriyle düşmanları tarafından bile dikkate alınıp muhatap kabul edilmesini sağlamıştır. Gerçekleşen değişim ve dönüşümde Hz. Peygamberin bu duruşu ve tavrı büyük rol oynamıştır.

Hz. Peygamberin hadisleri ve bir anlamda bu hadislerin uygulanmış şekli olan sünnet,[477] hem Müslümanlar için hem de bütün insanlık için son derece kapsamlı ve bir o kadar da evrensel bir zihin yapısı ve hayat modeli ortaya koymuştur.[478] Hz. Peygamberin hadisleri ve sünneti, cahiliye döneminde yerinden edilmiş olan dünya ve ahiret dengesini, madde ve mana dengesini ifrat ve tefritten uzak bir şekilde yeniden asıl yerine oturtan bir denge unsuru olmuştur.[479] Bunun yanında cahiliye dönemi fertlerinin zihninde münkerin yerine marufu yerleştirmiştir. Bu anlamıyla Hz. Peygamber'in hadisleri ve sünneti İslam kültür ve medeniyeti açısından kurucu bir unsur olmasının yanında Müslümanlar açısından tarih boyunca devam edecek olan, derinlikli, kuşatıcı, dinamik ve aktif bir kültür aktarımı olmuştur.[480]

Tüm bunların ışığında diyebiliriz ki, Hz. Peygamber'in hadisleri ve sünneti ile ortaya koyduğu medeniyet ilkeleri, özü itibariyle tüm zamanlara uyum sağlayacak bir esnekliği ve tüm toplumlar tarafından benimsenebilecek bir kolaylığı, gerçekçiliği, mutedilliği, örnekliği barındırmakla birlikte fıtrata uygunluk ve insanilik gibi özellikleri de taşımaktadır. Bu bağlamda hızlı ve sürekli bir değişim geçiren zaman ve şartlara göre yeniden yorumlanabilme kapasitesi, hadislerin ve sünnetin evrenselliğini kendi içinde tasdik eden bir durum olma özelliği taşır. Bugün hala dili, kültürü ve coğrafyası birbirinden son derece farklı toplumlarda sünnetin hala canlı bir şekilde yaşıyor olması, hadislerin ise fertlerin ve toplumların hayatına her alanda yön veren aktif bir rol oynaması bu durumun en açık delillerinden birisidir.

---

[474] Görgün, Tahsin, *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, s. 40.
[475] İbn Hanbel, V, 266.
[476] Bilgin, Beyza, *İslam ve Hoşgörü*, Diyanet İlmi Dergi, Ankara 1998, XXXVI, Sayı, 1, s.116.
[477] Bkz: Kırış Necmettin, *Yeni Sünnet Tanımları Bağlamında Sünnet-Dindarlık İlişkisi Üzerine Bazı Mülâhazalar*, Hadis Tetkikleri Dergisi, XV, 2, 2017, s. 13-15.
[478] Şeker, Necmeddin, İslam Kültürü ve Değişim Bağlamında Sünnet Algısı, s. 176.
[479] Şeker, Necmettin, *İslam Kültürü ve Değişim Bağlamında Sünnet Algısı*, s. 176
[480] Şeker, Necmeddin, *İslam Kültürü ve Değişim Bağlamında Sünnet Algısı*, s. 179.

2.2. İslam Medeniyetinde Zihniyet Dönüşümünün Ana İlkeleri

2.2.1. Kavramsal Değişim

Dini değerlerin aktarımı ancak o dine ait kavramların toplumda yerleştirilmesi ve anlaşılır hale getirilmesiyle mümkündür. Çünkü belli bir inanca ait düşünce dünyası, ancak o inacın kavramlarıyla inşa edilebilir. Kendi kavramlarını ve dünya görüşlerini oluşturamamış medeniyetlerin ayakta kalması mümkün değildir.[481] Aynı zamanda dini değerlerin de gerektiği biçimde ifade edilmesi ve muhatap toplumun bu değerleri kabul edebilmesi için dinin muhatap aldığı toplumun zihninde o dine ait kavramları ve din dilini inşa etmesi zorunludur.[482] Kavram, bir objenin ya da bir şeyin zihinde tasavvurudur.[483] Dini kavramlar, o dinin inanlarının din anlayışlarını, dinden kaynaklanan düşünüş ve davranış biçimlerini yöneten ve ortak bir tasavvur oluşturan bir yapıya sahiptirler. Farklı coğrafyalarda, farklı kültür ve geleneklere sahip toplumların dinin emir ve yasakları konusunda aynı düşünüş, algılayış ve uygulayış biçimine ve aynı dünya görüşüne sahip olmaları da yine onların zihinlerindeki kavramların inşası ve din dili ile ilgilidir.[484]

Bu nedenle zihniyet değişiminin ilk adımı, o zihniyeti oluşturan kavramların anlam alanlarındaki değişimin gerçekleşmesiyle direkt olarak bağlantılıdır. Bilgi, fikir ve mevcut toplumsal yapının anlayış biçiminden yoksun bir kavramsal değişim ancak var olan kavramların içinin boşaltılması ve belirsizlikle sonuçlanır. Bu nedenle uzun yıllar davetle görevlendirildiği toplumla birlikte yaşayan ve o toplumda büyüyen Hz. Peygamber, muhatap olduğu toplumun zihninde var olan kavramların hangi anlam içerikleriyle dolu olduğunu, bu içeriklerin gerekçelerini ve bu kavramlarla düşünmenin hangi davranış kalıplarını doğuracağını çok iyi biliyor ve buna göre bir strateji izliyordu. Hz. Peygamberin bu değişim stratejisi tamamen Kur'an rehberliğinde gerçekleşiyordu.[485] Nitekim Suyûti (ö. 911/1505) bu konuya dair değerlendirmede bulunurken dil bilimci İbn Fâris'in (ö. 395/1004) konuya dair şu görüşlerine yer verir: "Cahiliye dönemi araplarının dil ve edebiyat konusundaki birikimleri kendilerine atalarından intikal etmiştir. Ancak Kur'an'ın nüzulü ve doğal olarak Hz. Peygamberin gelen emirleri topluma açıklamaya başlamasıyla Cahiliye Araplarının kullandığı dil ve kavramlarda birtakım değişiklikler

---

[481] Tan, Zeki, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi*, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 16, Ekim 2018, s. 121-122.
[482] Cebeci, Suat, *Din Dilinin Mahiyeti ve Kavramsal Uzlaşı Sorunu*, Değerler Eğitimi Dergisi, Cilt 2, Sayı 5, 2004, s. 7.
[483] Öner, Necati, *Klasik Mantık*, AÜİF, Ankara, 1982, s. 16.
[484] Cebeci, Suat, *Din Dilinin Mahiyeti ve Kavramsal Uzlaşı Sorunu*, s. 9.
[485] Necm, 53/3.

meydana geldi. Bu değişiklikler kimi zaman ekleme ve çıkarma yoluyla kimi zaman da kavramlara yeni anlamlar yükleme şeklinde gerçekleşti. Böylece kelime ve kavramlara yüklenen yeni anlamlar eski anlamların yerini aldı. Örneğin Cahiliye Arapları, Mü'min ve Müslim kavramlarından tasdik manasında iman anlamını çıkarırken İslam'ın gelmesi ve Hz. Peygamberle birlikte bu kavramlara birtakım şartlar ve vasıflar eklenmiştir."[486] Örneğin imanı tarif ederken "Allah'a, meleklerine, kitabına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye[487] iman etmek" olarak tarif etmiş, İslam'ı ise "Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik etmek, namazı kılmak, zekâtı vermek, ramazan orucunu tutmak ve hacca gitmek"[488] olarak tarif etmiştir.

Kavramlar yalnızca düşünce boyutunda bir değer ifade etmezler, aynı zamanda hayatın bütününü etkileyip şekillendirecek bir fikir ve eylem bütünlüğünü de beraberinde taşırlar. Hz. Peygamberin yeni dinle birlikte gerçekleştirdiği değişim, sadece dilde kalan bir değişim değil aynı zamanda Cahiliye Araplarının dünyaya ve insana dair fikirlerini de kökünden değiştiren, ahlaki ve dini boyutu da olan bir değişim olmuştur.[489] Örneğin Takva[490] kavramı Cahiliye Arapları tarafından daha çok başta yırtıcı hayvanlar olmak üzere maddi tehlikelere karşı korunma anlamıyla kullanılırken[491] "Ey insanlar Allah'a karşı takvalı olun."[492] buyuran Hz. Peygamber tarafından daha çok Allah'a karşı saygı, O'nun emir ve yasakları konusunda titizlik ve Allah korkusu[493] olarak tarif edilmiş[494] ve kavramın içeriği değişerek anlam genişlemesine uğramıştır.[495] İbn Manẓûr (ö.711/1311) Takvanın bir şeyden ya da kendisine zarar ve eziyet verebilecek bir durumdan korunmak olduğunu ifade etmiş,[496] hadis alimlerdinden İbn Ḥacer el-Heytemî, (ö.974/1566), ise takva'nın lugat manasının korkulan ne varsa ondan korunmak olduğunu ancak İslam'daki manasının ise nefsi haram ve yasak kılınan şeylerden korumak olduğunu söylemiş[497] ve Hz. peygamberle birlikte gerçekleşen anlamsal değişime işaret etmiştir. İbn Ḥacer el-Asḳalânî, (ö.852/1448), ise takvadan muradın nefsi başta şirk olmak üzere kötü inanç ve

---

[486] es-Suyûṭî, *el-Muzhir fî ʿUlûmi'l-Luġa ve Envâʿihâ,* I, 235.
[487] Müslim, Îmân, 5.
[488] Müslim, Îman 1.
[489] Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*. s. 19.
[490] Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,* s. 370; I, 232; III, 139.
[491] İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî (ö.395/1005), *Muʿcemu Meḳâyîsi'l-Luġa* (nşr. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn), I-VI, İttiḥâdu'l-Kuttâbi'l-ʿArab, 1423/2002, VI, 99.
[492] İbn Mâce, Ticâret, 2.
[493] Çalışkan, Mehmet, *Hucurat Sûresi Bağlamında Takva*, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11/11 2017/11, s. 95.
[494] Tirmizî, Birr, 55; Tirmizî, Birr, 62; İbn Hanbel, V, 236; Müslim, İmaâre, 16; Müslim, İmâre, 17.
[495] Çalışkan, Mehmet, *Hucurat Sûresi Bağlamında Takva*, s. 93.
[496] İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, XV, 402.
[497] İbn Ḥacer el-Heytemî, *el-Feṭḥu'l-Mubîn bi Şerḥi'l-Erbaʿîn*, s. 242.

amellerden koruyarak hayra yönelmek olduğunu söylemiş ve bununda ancak Allah korkusu sayesinde olabileceğini belirterek takvanın Hz. Peygamberden sonra daha çok Allah korkusu anlamı kazandığına işaret etmiştir.[498] İbn Receb, (ö.795/1393) takva kavramının amellerin kabul olunma şartlarından birisi olduğunu söylemiş,[499] İbnu'l-Mulaḳḳın (ö.804/1402), ise gerçek bir imana ancak takva ile ulaşabileceğini vurgulamıştır.[500] Yine Araplar tarafından sütün halis olması gibi bir şeyin halis ve katışıksız, saf olması anlamında kullanılan[501] İhlas kavramı "Allah, ancak (ihlasla) samimiyetle sadece kendisi için ve rızası gözetilerek yapılan ameli kabul eder."[502] şeklinde buyuran Hz. Peygamber tarafından İslam ahlak düşüncesi bağlamında yapılan iş ve ibadetlerin yalnızca Allah için yapılması anlamında kullanılmıştır. el-Ḫaṭṭâbî, (ö.388/998) ve el-Beyḍâvî, (ö.685/1286), İslam düşüncesinde İhlas'ın aynı zamadan İhsân manasında Allah'ın gördüğünü bilerek iş yapmak anlamı kazandığını,[503] en-Nevevî, (ö.676/1278) ve İbn Daḳîḳ (ö.702/1303), ise riyanın ve gösterişin zıddı olduğunu söylemişlerdir.[504] İbn Abdilberr (ö.463/1071), taşıdığı bu anlamlar itibariyle ihlasız bir amelin kabul edilmeyeceğini belirtmiştir.[505] Cahiliye Araplarının günlük hayatlarında kendisine arzu duyulan, hoşa giden beğenilen, adaletten daha üstün olan, iyi olan anlamında kullandıkları "ihsan"[506] kavramı Hz. Peygamber tarafından Allah'ı görür gibi ibadet etmek olarak tarif edilmiş[507] ve muhtevasına dini bir anlam da yükenmiştir. Hadis âlimlerinden İbn ʿAbdilberr, (ö.463/1071) Hz. Peygamberin sıkça kullandığı ihsan kavramını tarif ederken insanın ölüm anındaki kefenlenmesi de dâhil yapılan her işin en güzel bir şekilde yapılması olduğunu söylemiş,[508] İbn Daḳîḳ, (ö.702/1303) bir işi yaparken şeriatın istediği ve öngördüğü şekilde yapmak olduğunu belirtmiş,[509] et-Ṭûfî (ö.716/1316), iman ve amelde sürekli ihlas ve murakabe üzere olmak şeklinde tarif

---

[498] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî,* I, 48.
[499] İbn Receb, Ebû'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. Aḥmed b. Receb (ö.795/1393), *Câmiʿu'l-ʿUlûm ve'l-Ḥikem* (nşr. Muḥammed el-Aḥmedî Ebu'n-Nûr), I-III, Dâru's-Selâm, 1424/2004, I, s. 69.
[500] İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, II, 446.
[501] İbn Manzûr, Lisânu'l – Arab, VII, s.26; Ayrıca İbn Manẓûr (ö.711/1311), İhlasın kurtulmak manası da taşıdığını dinde ise şirkten ve riyadan kurtularak tevhid ehli olmak ve yalnızca Allah'a kulluk etmek olduğunu söylemiştir: İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, VII, 26.
[502] Nesâî, Cihâd, 24.
[503] el-Ḫaṭṭâbî, *Aʿlâmu'l-Ḥadîṣ,* I, 181; el-Beyḍâvî, *Tuḥfetu'l-Ebrâr Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne*, I, 33.
[504] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim,* s. 122; İbn Daḳîḳ el-ʿÎd, Ebu'l-Feṭḥ Muḥammed b. ʿAlî (ö.702/1303), *İḥkâmu'l-Aḥkâm Şerḥu ʿUmdeti'l-Aḥkâm* (nşr.), I-II, Maṭbaʿatu's-Sunneti'l-Muḥammediyye, II, 318.
[505] İbn ʿAbdilberr, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-Meʿânî ve'l-ʾEsânîd*, VI, 50.
[506] er-Râğıb el-Iṣfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳurʾân,* s. 236-237.
[507] Buhari, İman,37.
[508] İbn ʿAbdilberr, *el-İstiẕkâr*, III, 19.
[509] İbn Daḳîḳ el-ʿÎd, *Şerḥu'l-İlmâm bi Eḥâdîsi'l-Aḥkâm*, V, 166.

etmiş,[510] İbnu'l-Mulaḳḳın, (ö.804/1402), bu kavramın uğradığı değişimle birlikte dinin tarifinde İman ve İslam'la birlikte muhtevayı ifade eden kavramlardan birisi haline geldiğini söylemiştir.[511] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), ise ihsanı iş ve amellerde tam bir ihlas ile davranmak,[512] es-Suyûṭî (ö.911/1505) ise ibadette ihlas, huşu ve aklı ve kalbi sürekli Allah'a yönlendirmek olarak açıklamıştır.[513] Hz. Peygamber bazen içinde yaşadığı toplumun günlük dilde kullandığı kelime ve kavramlara yeni anlamlar yüklemiş, dar olan anlam çerçevelerini genişletme yoluna gitmiştir. Hatta bazen kelimelerin ifade ettiği anlamı tersine çevirdiği olmuştur. Hz. Peygamber'in diliyle anlam daralmasına veya anlam genişlemesine uğrayan kelimeler olduğu gibi anlam kayması geçirenler de olmuştur. Hz. Peygamber'in kavramlaştırma yoluyla bir hakikati nasıl yerleştirmeye çalıştığı, Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edilen şu hadiste açıkça görülür. Buna göre bir gün Hz. Peygamber, "Sizce pehlivan kimdir?" diye sorar. Orada bulananlar, "Pehlivan, kimsenin onu güreşte yenemediği kimsedir." diye cevap verirler. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle der: "Hayır; asıl pehlivan, öfkelendiği zaman nefsini kontrol edebilen kimsedir."[514] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, insanların fiziksel güç manasını yükledikleri "pehlivanlık" kavramını nefsini yenmek manasında manevi güç olarak tanımlamıştır.

Bu ve benzeri kavramlarla birlikte yeni medeniyete mensup fertlerin zihin dünyasını inşa eden Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği değişim aynı zamanda vahiy merkezli bir değişimdir. İlahi vahyin rehberliğinde fedakâr ve erdemli bir toplum oluşturmayı hedefleyen Hz. Peygamber, yeni kavramlar veya kavramların muhtevasındaki değişikliklerle topluma yeni bir bakış açısı ve dünya görüşü sunmuştur. Örneğin; ilk önce bu yeni medeniyeti oluşturan fertlerin zihninde dünya hayatına dair İslam dininin öngördüğü bir bilinç oluşturmak isteyen Hz. Peygamber, dünya hayatının mü'min için zindan kâfir için ise cennet gibi olduğunu vurgulamış,[515] dünyanın ahiretin yanında denize sokulan bir parmağın üzerindeki su kadar olduğunu belirtmiş,[516] asıl akıllı kişinin ahiret için çalışan kişi olduğunu beyan etmiş,[517] Mü'minin dünyada geçici bir

[510] et-Ṭûfî, *et-Taʿyîn fî Şerḥi'l-Erbaʿîn*, s. 62.
[511] İbnu'l-Mulaḳḳın, *el-Muʿîn ʿalâ Tefehhumi'l-Erbaʿîn*, s. 172.
[512] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî* (nşr. Muḥibbuddîn el-Ḫaṭîb), I-XIII, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut 1379/1959. I, 89.
[513] es-Suyûṭî, *Ḥâşiyetu's-Sindî ʿalâ Suneni'n-Nesâʾî*, VIII, 99.
[514] Müslim, Birr, 106; Ebû Dâvûd, Edeb, 3.
[515] İbn Mâce, Zühd, 1.
[516] Müslim, Cennet, 55.
[517] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25.

süreliğine bulunan bir yolcu gibi olduğuna işaret etmiş[518] ve tüm bu hadisleriyle bütün amacı dünya hayatı olan cahiliye anlayışının yerine dünya ve ahiret dengesini koruyan ve asıl hedef olarak da ahireti belirleyen bir toplum yapısı oluşturmaya çalışmıştır. Yine cahiliye toplumundaki kan bağı ve asabiyet[519] merkezli kardeşlik anlayışı yerine din bağını merkeze alan bir kardeşlik anlayışı oluşturan Hz. Peygamber, "Müslüman, Müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, (onu zalime) teslim etmez. Kim din kardeşinin bir ihtiyacını giderirse, Allah da onun ihtiyacını giderir. Kim bir Müslümanın bir sıkıntısını giderirse, Allah da onun kıyamet sıkıntılarından birini giderir. Kim bir Müslümanın kusurunu örterse Allah da kıyamet günü onu örter."[520] buyurarak yeni medeniyetin kardeşlik anlayışının din merkezli olacağına vurgu yapmış ve İslam toplumunu her ferdi ile bir bütün haline getirmiştir. Böylece kabilesi, dili ve rengi ne olursa olsun İslam medeniyetini oluşturan fertlerin din kaynaklı bir kardeşlikle birbirilerine bağlanması mümkün olmuştur. İslam toplumunu bireycilikten koruyup, her durumda birbirini koruyup gözeten bir toplum oluşturmak için kardeşini kendine tercih etmek ve ikramda bulunmak gibi manalara gelen "îsâr"[521] kavramına davetinde özel bir yer vermiştir. Kur'an'da "Kendileri ihtiyaç içinde olsalar da onları (kardeşlerini) kendilerine tercih ederler."[522] ayetiyle mü'minlerin özellikleri arasında sayılan "îsâr" kavramının taşıdığı mana, Hz. Peygamber tarafından İslam toplumunda yaşayan fertlerin kendileri için ne istiyorlarsa kardeşleri için de aynısı istemesi[523] ve hatta gerekirse kardeşini kendine tercih etmesi şeklinde ifade edilmiştir. Hz. Peygamber bu ve buna benzer hadisleriyle toplumu bir cahiliye ahlakı olan bencillikten uzaklaştırıp bir İslam ahlakı olan "îsâr'a" yönlendirmeyi hedeflemiştir. Gerçekleşen zihni ve kavramsal değişimle birlikte doğal olarak ortaya vahiy merkezli yeni bir dünya görüşü ve bakış açısı çıkmıştır. Örneğin Hz. Peygamber, toplumda zaten varolan "maruf/iyilik" kavramını tarif ederken Kur'an'ın öngördüğü kötülüğe karşı iyilikle muamele etme[524] anlayışını ön plana çıkarıp en üstün iyiliğin kötülüklere karşı iyilik olduğunu vurgulamıştır.[525] Böylece "maruf/iyilik" kavramının muhtevasında kötülüğe karşı yapılan iyilikleri öncelikli iyilik olarak ifade etmiştir. Böylece henüz cahiliye ahlakının kalıntılarından kurtulamamış ve

[518] Buhârî, Rikak 3.
[519] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, I, 605-606.
[520] Müslim, "Birr" 58; Tirmizî, "Hudud" 3.
[521] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, IV, s. 7.
[522] Haşr, 9/24.
[523] Tirmizî, Sıfat'ül Kıyâme, 59.
[524] Kasas, 28/54.
[525] Ebû Dâvud, Edeb, 36.

her kötülüğe misliyle cevap verme anlayışını taşıyan fertlerin toplumsal huzuru bozmalarının ve kardeşlik hukukunu zedelemelerinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Bu örnekte de açıkça görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in sıkça kullandığı ahlaki kavramların anlam alanı incelendiğinde fark edilecektir ki, insanın doğal hayatına uygun ilkelerle toplumun bir arada yaşama kültürü inşa edilmek istenmiştir.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber insana, hayata, siyasete, ekonomiye ve ahlaka dair hayatın bütün alanında yeni dinin inananlarının zihinlerindeki kavramları vahiy merkezli bir tadil sürecine tabi tutmuştur.[526] Bu süreçte kimi zaman kavramların eski anlamları tamamen silinmiş, kimi zaman kavramın eski anlamına tamamen zıt yeni manalar ortaya çıkmış[527], kimi zaman da doğru bağlantılar kurularak o kavramın İslam inancı açısından doğru biçimde anlamlandırılması ve ifade edilmesi sağlanmıştır.[528] Hz. Peygamber Arap dilinin imkânları içerisinde gerçekleştirdiği kavramsal değişimle İslam medeniyetinin kurucu toplumu olan ilk dönem Müslümanlarının aynı kavramlara aynı anlamları yükleyerek ortak bir hedef doğrultusunda bir birliktelik oluşturmuştur.[529] Bu bağlamda Hz. Peygamberin Kur'an rehberliğinde gerçekleştirdiği kavramsal değişim, Arap dilinde yer alan kavramların lugavi anlamlarından tamamen kopması ya da müstakil bir yeni kavram inşasından daha ziyade Kur'an'ın ve peygamberin muradını ifadeye yönelik değişimdir diyebiliriz.[530] Gerçekleşen bu kavramsal değişim ya da tâdilatla birlikte İslam toplumunun yeni dinin hükümlerini anlamasını ve kavramasını sağlayacak zihinsel süreç ve gerekli zemin inşa edilmiştir.[531]

2.2.2. Tedricilik

Tüm toplumsal değişimler belirli bir zamana ihtiyaç duyarlar. Bu değişimler, toplumun durumuna göre kimi zaman hızlı bir şekilde kendini gösterirken kimi zaman da değişime muhatap olan toplumun kültür ve medeniyet alt yapısı ve toplumun o değişime karşı gösterdiği dirence göre uzun zaman alabilir.[532] Hz. Peygamber de risalet vazifesi

---

[526] Tan, Zeki, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi*, s.122.

[527] Bkz: Soysalıdı, Mehmet, *"Kur'an'ı Doğru Anlamada Semantik Metodun Önemi"*, Kur'an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2001, ss. 31-50.

[528] Karagöz, Mustafa, *"Kur'ân Kelimelerinin Anlamlarını Belirlemede Artzamanlı ve Eşzamanlı Semantiğin Rolü",* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XLIII, 2017/2, ss. 313-363, s. 51-55.

[529] Tan, Zeki, Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi, s.122

[530] el-Âmidî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Ebî ʿAlî Seyyiduddîn es-Saʿlebî (ö.631/1234), *el-İḥkâm fî Uṣûli'l-Aḥkâm* (nşr. ʿAbdurrezzâḳ ʿAfîfî), I-IV, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût, Dimeşḳ, I, 62-72.

[531] Kahveci, Nuri, *Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi*, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, Sayı,6, s. 52.

[532] Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993, s. 271-274.

gereği muhatap olduğu toplumu vahye dayalı bilgiden haberdar etmek ve bu bilginin rehberliğinde bir değişim gerçekleştirmekle görevliydi. Bu değişim öncelikle zihinsel ve imani bir değişimi içermekle birlikte toplumun sosyal, ahlaki, siyasi ve ekonomik yapısının da büyük ölçüde değişmesini öngören bir değişimdir. Hz. Peygamber son derece kapsamlı değişiklikler içeren bu süreci gelişigüzel bir şekilde yönetmemiş, bir strateji, plan ve program çerçevesinde gerçekleştirmiştir.[533] Bu çerçeve, en genel anlamıyla muhatap kitle olan cahiliye toplumunun zihniyet değişimi gerçekleştirilirken ve bedevi toplumdan medeni topluma geçilirken bir hazırlık süreci olarak tarif edebileceğimiz "tedricilik" ilkesi bağlamında gerçekleşmiştir.[534]

Tedricilik, yüzyıllardır toplumsal bir alışkanlık haline dönüşen adet ve gelenekler kaldırılırken sosyal bir dirençle karşılaşmamak, çıkacak toplumsal krizlerin önüne geçmek ve o topluma emredilen hükümlerin hikmetinin kavranabilmesi için zaman tanınmasıdır. Kavram olarak derece anlamına gelen "tedric", bir şeye aşamalı olarak yaklaşma[535] manalarına gelmekle birlikte tebliğ sürecinde insani ve sosyal olguların dikkate alınarak varılmak istenilen hedefe belli bir süreç içerisinde ulaşmayı ifade eder. (Örneğin içkinin yasaklanma süreci)[536] Tedrici metotta genel olarak dinin asli hükümlerine öncelik verilmiş, tamamlayıcı hükümler ise zamana yayılmıştır. Gerekli merhaleler tamamlandıktan sonra nihai netice konulmuştur.[537] Hz. Peygamber'in uyguladığı tedricilik metodu aynı zamanda bir Kur'an metodudur. Kur'an'da İçki ve faizin yasaklanması tedrici metot için en açık örneklerdendir.[538]

Bu bağlamda Hz. Aişe Kur'an'ın nazil oluşu ve Hz. Peygamber'in inen emirleri topluma bildirme sürecini anlatırken ilk önce ahiret inancını inşa eden, cennete ve cehennemi anlatan yani daha çok iman merkezli kısa surelerin nazil olduğunu ardından da helal ve haramlara dair emirlerin gönderildiğini bildirmiştir. Eğer ilk önce içki ve zina gibi konulardaki yasaklar inmiş olsaydı insanların ben bunları yapamam diyebileceğini bildiren Hz. Aişe,[539] bu sözleriyle tedricilik metodunun toplum üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Hz. Peygamber, toplumu ilk önce tevhide davet etmiş, bu davete ve davetin

---

[533] Demirci Muhsin, *Kur'an'ın Nüzul Sürecined Tediriclik*, Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi, 2002, 175.
[534] Solmaz, *Mekki, Kur'ân'da Birey ve Toplumun İnşası*, Batman Akademi Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2022, s.36.
[535] İbn Manzur, Lisanu'l - Arab II, s. 266-267, XII, 213, XI, 338.
[536] eş-Şâṭıbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḫmî el-Ğırnâṭî (ö.790/1388), el-Muvâfaḳât (nşr. Ebû ʿUbeyde Meşhûr b. Ḥasen es-Selmân), I-VII, Dâru İbn ʿAffân, 1417/1997, I, 275, III, 336; Durmuş, Arslan, *Metodolojik Kur'an'ın Tedriciliği*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü, Sivas 1999, 27-31.
[537] Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İFAV Yay., 3. bs., İstanbul, 1994, s. 140.
[538] Bkz: Ünal, Necdet, *Kur'an'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma*, Kelam Araştırmaları 9:2 (2011), s. 151-181.
[539] Buhari, Fezailü'l Kur'an, 62.

gereklerine uyanlara cennet nimetlerini müjdelemiş, itaatsizlik yapanlara ise cehennem azabını bildirmiştir. Bu aşamada tevhid inancına karşı toplumun kalplerinin ısınması ve mutmain olması sağlanmış, ahkâm ayetleri ise bu merhaleden sonra topluma belli bir süreç ve düzen içerisinde sunulmuştur.[540] Böylece Hz. Peygamber, önce tevhid inancını kalplere yerleştirmiş sonra da bu inanca mensup olanların yapmaları ve kaçınmaları gereken şeyleri peyderpey topluma bildirmiştir.

en-Nevevî (ö.676/1278), İslam dinin sorumlulukları insanlara tedricen yüklediğini, ibadet ve itaat konularında da yine tedricen teşvik ettiğini söylemiş ve bu durumun fertlerin sorumululuklarını üstlenmesini kolaylaştırdığını ifade etmiştir. Bu şekilde bir metodun kolaylaştırıcı yönüne dikkat çeken Nevevî, haramlardan uzaklaştırma konusunda da aynı metodun uygulandığını çünkü insanların haramlardan birden biri uzaklaşamayacağını belirtmiştir.[541] İbnu'l-Mulaḳḳın (ö.804/1402), Kur'an ve sünnetteki tedrici açıklarken ibadetler üzerinden örnek vermis ve insanların fıtratları gereği ibadet konusunda bir sürece ihtiyaç duyacaklarını çünkü vücutların belli ibadetlere yavaş yavaş alışabileceğini söylemiştir. [542] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), tedriciliğin bir süreç içerdiğini ve kolaydan zora doğru devam ettiğini, başlangıçtaki bu kolaylığın ise insanlar için bir müjde olduğunu söylemiştir. [543] Bedruddîn el-ʿAynî, (ö.855/1451), insanlara müjdeleyerek ve yavaş yavaş yani tedrîcen anlatmanın ve öğretmenin hem İslam'a girişi hem de İslam'a girdikten sonraki ibadet sürecini kolaylaştıracağını belirtmiştir. [544] İnsanların müslüman olduktan sonraki eğitimlerinde tedirici metodun uygulanmasının onların sabır ve dayanıklılıklarını arttırdığını söyleyen el-Ḳasṭalânî, (ö.923/1517) bu durumun aynı zamanda sıkıntı ve bunalmayı da önleyeceğini söylemiştir.[545] Bu bağlamda Hz. peygamberin de bu metodu uyguladığını belirten es-Sindî, (ö.1138/1726) onun insanları eğitirken yavaş yavaş ve belli bir süreç içersinde eğittiğini, [546] başka yerlere gönderdiği davetçilerden de aynı metodu uygulamalarını istediğini söylemiştir. Bu konuda Hz. Peygamberin Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ona İslam'a davette tedric metodunu tavsiye ettiğini örnek vermiştir. [547] İbn Âşûr (ö.1393/1973) tedirice delil

---

[540] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî*, IX, 40.
[541] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 41.
[542] İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ*, s. XXIV, 165.
[543] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî,* I, 116, 163.
[544] Bedruddîn el-ʿAynî, *ʿUmdetu'l-Ḳârî Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, II,47.*
[545] el-Ḳasṭalânî, *İrşâdu's-Sârî li Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (nşr.), IX, 235.
[546] es-Sindî, Ebû'l-Ḥasan Muḥammed b. ʿAbdi'l-Hâdî et-Tatvî Nûru'd-Dîn (ö.1138/1726), *el-Ḥâşiye ʿalâ Süneni'n-Nesâʾî (Sunen'le beraber)* (nşr.), I-VIII, Mektebetu'l-Maṭbûʿâti'l-İslâmiyye, Ḥaleb 1406/1986, III, 92.
[547] es-Sindî, *el-Ḥâşiye ʿalâ'n-Nesâʾî*, V, 3.

olarak içkinin yasaklanma sürecini örnek vermis,[548] Sehârenpûrî (1852-1927) ise Hz. Peygamberin kendisine sorulan sorulara hemen cevap vermeyip, belli bir süreç içerisinde vahyin inişini beklemesini delil olarak göstermiştir.[549]

Hükümlerin toptan inmesi, henüz hazır olmayan toplumun büyük meşakkatlerle karşılaşmasına, fertlerin usanmasına ve dinden uzaklaşmasına, alışılagelen hayat biçiminin bozulmasıyla toplumsal düzenin altüst olması gibi sonuçlara sebep olabileceği[550] için Hz. Peygamber de toplumsal değişim esnasında Kur'an'ın benimsediği tedricilik metodunu benimsemiş ve toplumun psikolojisini, fertlerin anlık değişen duygu ve düşünlerini de göz önüne almıştır. Uzun yıllardan beri aynı zihni kodlarla hareket eden bir toplumun değişiminde tedricilik, bu değişimin gerçekleşmesi yolundaki en önemli usullerdendir.

Hz. Peygamber'in amacı, gönderildiği topluma dini emirleri beyan etmek olduğu gibi bu emirlerin sonucunda bütün insanlığa örnek teşkil edecek ideal bir ümmet ve yeni bir medeniyet oluşturmaktı. Bu medeniyet kurulurken Hz. Peygamber, içinde yaşadığı toplumun örfünü asla yok saymamıştır. "Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir."[551] buyurarak Müslüman olan toplumun örf kabul ettiği, benimsediği, değer verdiği ve dinin ruhuna aykırı olmayan şeylerle ilgili ya herhangi bir değişim yapmamış ya da bu değişime öncelik vermemiştir. Çünkü Hz. Peygamber, muhatap olduğu toplumun eskiden beri var olan örf, adet, gelenek ve göreneklerinin olduğunu ve toplumun bütün bunlardan bir anda vazgeçmesini beklemenin davet sürecini olumsuz etkileyeceğini göz önüne alarak bir müddet ertelenmesi durumunda dinin ana temellerinin zarar görmeyeceği durumlarda müsamahalı davranmayı tercih etmiştir. Örneğin Kabe'yi yıkıp Hz. İbrahim'in belirlediği temeller üzerinde yeniden inşa etmek istemesine rağmen yeni Müslüman olan toplumun bu durumu anlamayacağı endişesiyle bu işten vazgeçmesi,[552] zihniyet değişiminde uyguladığı tedricilik usulünün delillerindendir. Muhatap olduğu toplumun maslahatını gözetmek ve tebliğde insanların örfünü gözardı etmemek, Hz. Peygamberin tedircilik bağlamında önem verdiği ilkelerdendir.[553]

Hz. Peygamber toplumsal değişim konusunda tedricilik ilkesine riayet ettiği gibi dinin emirlerini insanlara anlatırken de aynı metodu benimsemiştir. Bir seferinde Necid

---

[548] İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, XXV, 247.
[549] Sehârenpûrî, Halîl Ahmed, *Beẕlü'l-mechûd fî ḥalli Ebî Dâvûd, VII, 177.*
[550] Şahbi, İbrâhim b. Mûsâ, *el-Muvafakal*, *İslami İlimler Metodolojisi*, Çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayınları, İstanbul 1990, c. 2, s. 91.
[551] Müsned, I, 379.
[552] Buhari, Hac, 42.
[553] Önkal, Ahmet, *Rasulüllah'ın İslam'a Davet Metodu,* Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2014, s. 259-260.

ahalisinden bir kişi Hz. Peygamberin yanına gelmişti. Ondan İslam'ın ne olduğunu kendisine anlatmasını istedi. Hz. Peygamber, bütün emirleri ardı ardına sıralamak yerine anlatmaya ilk önce gün içerisinde kılınması gereken namazdan başladı ve soruyu sorana gün içerisinde beş vakit namaz kılması gerektiğini beyan etti. Adam, başka kılmam gereken namaz var mı diye sorunca Hz. Peygamber eğer istersen nafile olarak kılabilirsin şeklinde buyurdu. Namazdan sonra ise soruyu sorana oruçtan bahseden Hz. Peygamber, yıl içerisinde tutulması gereken Ramazan orucunu bildirdi. Adam başka oruç var mı diye sorunca Hz. Peygamber hayır ancak istersen nafile olarak tutabilirsin diye buyurdu. Adam Hz. Peygamber'in tek tek söylediği bu emirleri kabul ettikten sonra yapması gereken başka bir şey olup olmadığını sordu. Hz. Peygamber bu seferde ona zekâttan bahsetti ve dilerse bu zekâttan başkaca da nafile olarak sadaka verebileceğini bildirdi. Necid'li adam vallahi bunlardan ne bir eksik ne de fazla bir şey yapmam dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber eğer adam doğru söylüyorsa kurtulmuştur diye buyurdu.[554] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, Müslüman olan bir kimsenin yapması gereken bütün sorumlulukları muhataba bir anda yüklememiş, belli bir metot çerçevesinde peyderpey bildirmiştir.

Hz. Peygamber hem kendisi bu metoda göre hareket ediyor hem de davetle görevlendirdiği davetçilerin de bu metod çerçevesinde hareket etmesini özellikle tavsiye ediyordu. Muaz b. Cebel'i risaletini insanlara duyurmak üzere Yemen'e gönderirken, ona şu talimatı vermişti: "Ey Muaz! Sen kitap ehli bir topluma gidiyorsun, bu itibarla Allah'a (cc) ibadet etmek, onları çağıracağın ilk şey olsun. Allah'ı tanıdıkları zaman onlara şunu haber ver: Allah gece ve gündüz olmak üzere beş vakit namazı farz kılmıştır. Bunu yaptıkları takdirde, onlara şunu haber ver: Allah zenginlerinden alınıp fakirlerine verilmek üzere zekâtı farz kılmıştır. Buna da itaat ederlerse, onlardan zekâtı al, fakat mallarının en iyilerinden değil!"[555]

Medine'ye hicret ettiğinde topluma yaptığı ilk tavsiyelerden birini Abdullah b. Selâm şöyle anlatır: "Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde insanlar onu karşıladı. Ben de gittim ve ondan şunları dinledim. 'Ey insanlar! Aranızda selâmı yayın, yemek yedirin, akrabalarınızla bağlarınızı koparmayın, insanlar uyurken namaz kılın ve cennete selâmetle girin."[556] Hz. Peygamber'in Medine'de yeni medeniyetin temellerini atarken yaptığı ilk tavsiyelerden birisi olan bu konuşmasını incelediğimizde selamı yaymak, yemek yedirmek, akraba ilişkilerine önem vermek gibi toplumu bir arada tutacak,

[554] Buhârî, Îmân 34; Ebû Dâvûd, Salât 1.
[555] Buhârî, Zekât 41; Müslim, Cihad 29.
[556] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme 42; İbn Mâce, Et'ıme, 1.

kardeşlik ortamını tesis edecek konulara öncelik verildiğine şahit oluruz. Çünkü hicretle birlikte Mekke'den gelen insanlarla Medineli Ensârın kaynaşmasını sağlamak, Hz. Peygamber için yapılması gereken öncelikli işlerdendi. Bu hadiste sayılan maddeler, toplumsal kaynaşmayı en hızlı bir şekilde sağlayacak olan unsurlardır. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in uyguladığı tedric, kendi içinde de her zaman bir öncelikler sıralaması barındırmıştır, çünkü tedrici metodun en belirgin yanı öncelikler sıralamasını dikkate alan bir yaklaşıma sahip olmasıdır.[557]

Yine Hz. Peygamber, emir ve yasaklar konusunda da aynı tavrı benimsemiştir. Örneğin kendisine Allah katındaki en hayırlı amel sorulduğunda ilk önce vaktinde kılınan namazı, ardından anne babaya iyiliği en son ise Allah yolunda cihadı zikretmiştir.[558] Bu sıralamayla öncelikler listesinde ilk önce namazla birlikte Allah'a karşı sorumluluk zikredilmiş, sonra anne-babayla birlikte yakınlara karşı görevlere vurgu yapılmış, en son ise toplumun tamamını ilgilendiren konularda cihad ibadeti gündeme gelmiştir. Hz. Peygamber, emirler konusunda bir öncelikler sıralaması yaptığı gibi yasaklar konusunda da aynı zihin yapısını inşa etmiştir. Örneğin ashabına büyük günahlardan bahsederken öncelikle şirk koşmanın büyüklüğünden bahsetmiş, bundan sonra ise anne-babaya karşı hürmetsizliğin de büyük bir günah olduğunu bildirmiştir.[559] Tüm bunların dışında Hz. Peygamber, yeni medeniyetin temellerini atarken davet ettiği kitle açısından da tedrici bir metod uygulamış ve davete ilk önce ailesinden, sonra yakın akrabaları ve dostlarından daha sonra ise bir halka daha dışarı çıkarak Mekke halkının davetinden başlamıştır. Bu uygulama aynı zamanda Kur'an'daki "Önce en yakınlarını uyar."[560] emirinin de bir tezahürü olmuştur. Hz. Peygamber, böylece az bir topluluktan başlayarak ilk önce yeni medeniyetin ilkelerini tüm insanlığa taşıyacak çekirdek bir kadro oluşturmuş daha sonra bu kadronun da desteğiyle daveti bütün insanlığa ulaştırmaya çalışmıştır. Bu strateji Hz. Peygamberin tebliğinin tedriciliğe dayanan genel karakteristiği olmuştur.[561]

Tüm bunlar ışığında diyebiliriz ki, Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin temellerini aterken, muhatap olduğu toplumların, örf, adet ve geleneklerini dikkate aldığı gibi, toplumun genel alışkanlıklarını görmezden gelmemiş, gerçekleştirdiği sosyal

---

[557] Solmaz, *Mekki, Kur'ân'da Birey ve Toplumun İnşası*, s. 29.
[558] Müslim, Îmân, 139; Buhârî, Edeb, 1.
[559] Buhârî, Edeb, 6.
[560] Şuara, 26/214.
[561] Bkz: Zorulu Cem, *Tebliğde Öncelik ve Tedricilik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006, s. 237-240.

değişimi "tedricilik" metodu bağlamında bir plan ve bir düzen içerisinde gerçekleştirmiştir.

2.2.3. Kolaylık

İnsan fıtratı gereği kolay olana meyyal bir varlıktır. Tercihlerinde ve kararlarında kolay olanı seçmek, insanın yaratılış özelliklerinden birisidir. Bu bağlamda dinlerin kolaylık ve yaşanılabilirlik özellikleri ön plana çıkarılmadan topluma sunulması, o toplumun dini kabul sürecini derinden etkiler.[562] Bunun için Hz. Peygamber, hem ahlaki kurallar açsından hem de ibadetler açısından aşırılıktan, insan kapasitesini zorlayacak tekliflerden ve toplumun psikolojisini gözetmeyen yükümlülüklerden mümkün olduğu kadar uzak duran bir tebliğ yöntemi benimsemiştir.[563] Bu bağlamda bir yandan cahiliyenin zulüm, haksızlık, adaletsizlik ve zorbalık gibi zorluklarına muhatap olarak yaşayan[564] bir yandan da yaşadıkları coğrafya, iklim ve çöl şartları dolayısıyla doğal zorluklarla karşı karşıya kalan cahiliye toplumu, [565] Hz. Peygamberin kolaylığa ve kolaylaştırıcılığa dayanan, dini emirleri ve ahlaki kuralları bir külfet olmaktan çıkaran değişim çağrısına karşı umursamaz kalamamıştır.

Bu bağlamda Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği zihniyet değişiminde öne çıkan önemli özelliklerden birisinin de kolaylaştırıcılık ve anlaşılırlık prensibi olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda hadis alimlerinden el-Ḫaṭṭâbî, (ö.388/998), Allah kullarının gece gündüz ibadet etmelerini istemedi, onlara ancak nefislerini zorlamayacak orta halli belli başlı görevler verdi ve bunları yerine getirmelerini istedi. İşte bu dinin kolaylık tarafıdır demiştir.[566] Bu nedenle Hz. peygamberin getirdiği din, her alanda insanların kolaylık[567] üzere yaşayabilecekleri bir dindir. İbnu'l-Cevzî (ö.597/1201), din ancak güzellikle ve kolayıkla hakim olur. Çünkü kolaylık demek yapılabilecek işler demektir. Nefis zorlamaya gerek yoktur. Çünkü dinin kendisi zaten bir kolaylıktan ibarettir

---

[562] Sancaklı, Saffet, *Hz. Peygamberin İbadetlerde Öngördüğü İtidal ve Kolaylık Anlayışı*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 9, Cilt, 9, 2000, s. 377.

[563] Sancaklı, Saffet, *Hz. Peygamberin İbadetlerde Öngördüğü İtidal ve Kolaylık Anlayışı*, s. 379.

[564] Cevâd ʿAlî, *el-Mufaṣṣal*, X, 321; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 206.

[565] İbnu'l-Esir, Mecdüddin Ebu's-Saadat, *en-Nihâye fî Garibi'I-Hadis ve'l-Eser*, Nşr., Tâhir Ahmed ez-Zavi-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut 1963/1383, III, s. 202.

[566] el-Ḫaṭṭâbî, *ʾAʿlâmu'l-Ḥadîs*, I, 170.

[567] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî buradaki kolaylıktan kastın orta yol olduğupunu söylemiştir. Bkz: İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Fetḥu'l-Bârî*, XI, 298; İbnu'l-Mulaḳḳın, kolaylığın zorluk olan ne varsa onun zıddı olduğunu söylemiştir. Bkz: İbnu'l-Mulaḳḳın*, et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ*, III, 83; eş-Şevkânî ise İslam dini nefret ettirmek üzere değil kolaylaştımak üzere indirilen hükümler üzere bina edilmiştir der. eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evṭâr*, VI, 123.

demiştir.[568] Hac suresindeki "Allah dinde sizin için bir zorluk yüklememiştir"[569] ayetini dinin kolaylık içerdiği konusunda delil olarak sunan el-Beyḍâvî (ö.685/1286) ise bu bağlamda Hz. peygamberin de insanlara musamahakar davrandığını ve bunu öğütlediğini söyler.[570] İbn Receb (ö.795/1393) ise *Fetḥu'l-Bârî Şerhu Ṣaḥîhi'l-Buḫârî* isimli eserinde Kur'an'da ve Hz. peygamberin hadislerinde insanların dinde aşırıya gitmekten nehyedildiklerini, ancak yapabileceklerini yapmaları ve üstesinden gelemeyecekleri işlerin altına girmemeleri konusunda uyarıldıklarını söylemiş[571] ve buna örnek olarak da "Amellerin en hayırlısı az da olsa devamlı olanıdır" hadisini göstermiştir.[572] İbnu'l-Mulaḳḳın (ö.804/1402), İslam dininin Allah tarafından kolay olarak indirildiğine dair şu örnekleri verir: Eski milletlerde birisi günah işlediği zaman o günah onun kapısına yazılırdı fakat bu İslam dinin de yoktur, yine İsrailoğulları eskiden elbiselerine pislik bulaştığı zaman o parçayı kesip atarlardı ancak bu İslam dininde kaldırılmış ve temizlik yeterli görüşmüştür.[573] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî de (ö.852/1448) aynı duruma dikkat çekerek önceki milletler de günah işlendiği zaman onların tevbeleri kendilerini öldürmeleriydi ancak İslam'da tevbe yeterlidir demiş ve İslam dininin önceki dinlere nisbetle kolaylık konusunda daha üstün olduğunu belirtmiştir.[574] Bedruddîn el-ʿAynî, (ö.855/1451) bu ümmete zorluğun kaldırıldığını, İslam dinindeki kolaylığın orta yol anlamına geldiğini, yeryüzünün tamamının bu ümmete ibadet yapabilecekleri mescit kılındığını, temizlik ve tevbe konusunda da ağır yükler yüklenmediğini bildirmiştir.[575] İbnu'l-Melek (ö. 854/1450), ise dindeki kolaylığın Allah'ın kullarına üstesinden gelemeyecekleri übadetler ve sorumluluklar yüklememesidir demiştir.[576] Işte bu nedenledir ki, ki Hz. Peygamber, zihinlerde ilk önce kolay olanın yer etmesi için gayret etmiş, muhatap olduğu Mekke sokaklarında yaşayan insanların algılayamayacağı şeyleri gündeme getirmekten kaçınmıştır.

---

[568] İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî (ö.597/1201), *Keşfu'l-Muşkil min Ḥadîsi'ṣ-Ṣaḥîḥayn* (nşr. ʿAlî Ḥuseyn el-Bevvâb), I-IV, Dâru'l-Vaṭan, Riyâḍ. III, 531.
[569] Hac, 22/78.
[570] el-Beyḍâvî, Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. ʿOmer el-Şîrâzî (ö.685/1286), *Tuḥfetu'l-Ebrâr Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne* (nşr. Nûreddîn Ṭâlib), I-III, Kuveyt 1433/2012, I, 368.
[571] İbn Receb, *Fetḥu'l-Bârî*, I, 149, 165
[572] Ebû Dâvûd, Tatavvu, 27.
[573] İbnu'l-Mulaḳḳın, *el-Muʿîn ʿalâ Tefehhumi'l-Erbaʿîn*, s. 54.
[574] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Fetḥu'l-Bârî*, I, 93; Benzer görüşler için Bkz: İbn Ḥacer el-Heytemî, *el-Fetḥu'l-Mubîn bi Şerḥi'l-Erbaʿîn*, s. 97.
[575] Bedruddîn el-ʿAynî, *ʿUmdetu'l-Ḳârî*, I, 235; Benzer görüşler için, Bkz: es-Suyûṭî, *Ḥâşiyetu's-Sindî ʿalâ Suneni'n-Nesâʾî*, VIII, 122.
[576] İbnu'l-Melek, *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne*, II, 172.

Bu prensip gereği hem kendi hayatında iki durum arasında kalırsa kolay olanı tercih etmiş[577] hem de ashabına kolaylaştırıcı olmayı tavsiye etmiştir. "Din kolaylıktır,[578] kimse kendini (aşırı ibadet ve taatle) zorlayıp dine üstüne gelemez,[579] siz orta yolu takip etmeye bakın.",[580] "Takatiniz yettiği işleri yapın, Allah usanmaz ama sizi usanırsınız."[581] diye buyuran Hz. Peygamber, Yemen'e gönderdiği Muaz b. Cebel'e "Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; sevdiriniz, nefret ettirmeyiniz."[582] tavsiyesinde bulunmuş, çeşitli konularda görevlendirdiği ashabına her fırsatta sizler kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz diye hatırlatmış,[583] başta Yahudiler olmak üzere diğer din mensuplarının İslam'ın bir kolaylık dini olduğunu bilmesi için de özel bir gayret sarf etmiş,[584] "Size bir şey emrettiğimde onu gücünüz ölçüsünde yapınız."[585] buyurarak her fırsatta kolaylığı ve kolaylaştırıcı olmayı tavsiye etmiştir.

Hz. Peygamber yeni Müslüman olan toplumu sıkmamak, usandırmamak ve onları dinden uzaklaştırmamak için kendi nasihatleri konusunda bile fazla uzatmaktan, insanların işlerine ve sosyal hayatlarına engel olacak kadar uzun sohbetler ve nasihatlerden kaçınmıştır. Abdullah İbn-i Mesud bu konuda şöyle demiştir: "Hz. Peygamber, bizlere usanç gelmesinden endişe ettiği için bizim durumumuza uygun zamanlar gözetirdi."[586]

İslam toplumunun kuruluş sürecinde henüz yeni dinin ahlak kurallarını tam olarak benimseyememiş ve henüz bedevi kültürün etkisinden kurtulamamış insanların yaptıkları hataların Hz. Peygamber tarafından büyük bir müsamaha ile karşılanması ve son derece kolaylaştırıcı bit tutumla krizlerin çözülmesi, değişim sürecini hızlandıran en önemli etkenlerdendir. Örneğin Hz. Peygamberi dinlemek üzere mescide gelmiş olan bir bedevi vardı. Bu bedevi bir müddet sonra kalkıp mescidin duvarına bevletti. Orada bulunan sahabiler hemen tepki gösterdiler. Ancak Hz. Peygamber, hemen tepkileri yatıştırmış, bir kova suyla bevledilen yerin temizlenmesini istemiş ardından da bu bedeviye davranışının yanlışlığını anlatmış ve doğru olanı yapması konusunda nasihat etmiştir.[587] Normalde

---

[577] Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, *Sünen-i Ebû Dâvûd,* (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1223-1608, Haz. Sâlih b. Abdulazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000, Edeb, 4.
[578] Buhârî, İmân, 29; Nesâî, İmân, 28; İbn Hanbel, Müsned, V, 29.
[579] Müslim, Fezail, 20.
[580] Müslim, Fezail, 20.
[581] Müslim, Salatu'l Müsafirin, 215.
[582] Buhari, Meğazi, 60.
[583] Buhari, Vüdü', 58; Ebû Davud, Taharet, 136.
[584] İbn Hanbel, VI. 116.
[585] Müslim, Hilm, 7.
[586] Buhârî, Kitabu'l-İlm, 13.
[587] Buhari, Vudu', 58; Ebû Davud, Taharet, 136; Tirmizi, Taharet, 112.

büyük bir kriz çıkaracak bu mesele, Hz. Peygamberin yumuşak tavrı ve sorunun çözümünü kolaylaştırıcı usulü ile hemen halledilmiştir. Benzer bir durumda Muaviye b. Hakem'in başına gelmiştir. Muaviye aynı safta namaz kıldığı bir Müslümanın aksırması üzerine ona namazın içindeyken Allah sana merhamet etsin demişti. Bunun üzerine namaz içinde yapılmaması gereken bu davranış nedeniyle ashab kendisine tepki göstermişti. Ancak Hz. Peygamber onu çağırıp yapması gereken doğru davranışı, onun anlayabileceği bir dil ve kolaylaştırıcı bir üslupla anlatmıştı. Muaviye bu konu da şöyle der. "Vallahi Hz. Peygamber bana kızmadı ve beni eleştirmedi."[588]

Hz. Peygamber, ahlak ve edep alanında olduğu gibi yeni kurulan İslam toplumunun bütünlüğünü korumak, fertler arasında kardeşlik ve vefa bağını güçlendirmek için de kolaylaştırıcılık ilkesinden faydalanmıştır. Örneğin "Bir şeyi satarken ve alırken kolaylık gösterene Allah rahmet etsin."[589], "Kim kolaylık gösterirse Allah onu cennete nail etsin."[590] şeklindeki hadisleriyle toplumun ticari ve sosyal ilişkilerinden de birbirlerine karşı kolaylaştırıcı olmasını tavsiye etmiştir.

Hz. Peygamber sadece sosyal ilişkiler ve görgü kuralları açısından değil ibadetler hususunda da son derece kolaylaştırıcı bir tavır benimsemiştir. Ramazan ayında bir kimse Hz. Peygamberin yanın geldi ve yaptığı hatadan dolayı helak olduğunu söyledi. Hz. Peygamber ona helak eden şeyin ne olduğunu sorunca, adam oruçluyken eşine yaklaştığını söyledi. Hz. Peygamber, bu durum karşısında adama köle azat edip edemeyeceğini sordu. Adam hayır cevabını verince bu sefer de iki ay oruç tutup tutamayacağını sordu. Adam onu da yapamayacağını söyleyince Hz. Peygamber oturup beklemesini söyledi. Birazdan Hz. Peygamber için bir sepet hurma geldi. Hz. Peygamber sepeti adama verip bunu hatasının bedeli olarak fakirlere dağıtmasını söyledi Adam benden daha fakiri yoktur deyince Hz. Peygamber tebessüm ederek al o zaman götür ailene yedir dedi.[591]

Yine bir hastalıktan dolayı Hz. Peygambere gelen ve nasıl namaz kılması gerektiğini soran İmrân b. Husayn'a Hz. Peygamber şu cevabı verdi: "Namazı ayakta kıl, buna gücün yetmezse oturarak kıl, buna da gücün yetmezse yan üstü yatarak kıl."[592] Hz. Peygamberin ibadetler hususundaki bu kolaylaştırıcı ve rahatlatıcı tavrı İslam dininin

[588] Müslim, Mesacid, 33; Ahmed, V/447-448.
[589] Buhari, Buyu, 16;
[590] İbn Mace, Ticaret, 28.
[591] Buhârî, Savm, 30; Tirmizi, Savm, 29; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl, Sünen-i Dârimî, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, Haz. Sâlih b. Abdulazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000, Savm, 19.
[592] Buhârî, Taksîru's-salât, 19.

ibadet şekilleri ile yeni karşılaşılan ve hele de namaz gibi her gün yerine getirilmesi gereken ibadetler hususunda fertlerin omuzlarındaki yükü büyük oranda hafifletmiş ve onların İslam toplumuna ibadet bilinci ve istikrarı açısından uyum sorunlarını büyük oranda gidermiştir.

Benzer bir örneği de Câbir b. Abdullah anlatmış ve şöyle demiştir: "Bir sefere çıkmıştık. İçimizden bir adamın başına bir taş geldi ve başı yarıldı. Sonra bu adam ihtilâm oldu. Yanındakilere, 'Benim başım yaralı, teyemmüm edebilir miyim?' diye sordu. Onlar, 'Suyu kullanabilme imkânın varken, teyemmüm etmeni uygun bulmuyoruz.' dediler. Bunun üzerine adam gusül abdesti aldı ve (yarası su ile temas edince) öldü. Onunla beraber olanlar Hz. Peygamber'in huzuruna geldiklerinde bu olayı ona haber verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Onu öldürdüler, Allah da onların canını alsın. Bilmediklerini sorsalardı ya! Cehaletin ilacı sormaktır. Onun teyemmüm etmesi, yarasının üzerine bir bez bağlayıp sonra üzerine meshetmesi ve vücudunun geri kalan kısmını da yıkaması yeterliydi."[593] buyurarak sağlık sorunları olanlar için kolaylık prensibine sarılmak varken zorluğu tercih etmenin insan hayatını tehlikeye atacak kadar büyük bir hata olduğunu beyan etti.

Tüm bu örneklerde de görüldüğü gibi Hz. Peygamber, kolaylık ve kolaylaştırıcılık ilkesiyle cahiliye toplumundan İslam toplumuna geçiş sürecini büyük bir müsamaha, kolaylaştırıcılık, sabır ve empati sergileyerek yönetmiştir. Bu durum, o toplumda yaşayan fertlerin kalplerini hem Hz. Peygambere hem de onun getirdiği yeni dine daha hızlı bir şekilde yöneltmiştir.

Hz. Peygamber gerçekleştirdiği değişim sürecinde sadece kolaylık prensibini değil aynı zamanda denge prensibini de gözetmiştir. "Din ile ilgili meselelerde aşırılıktan sakının! Sizden önceki toplumların helakine sebep olan şey, onların dini meselelerde aşırı gitmeleri, haddi aşmalarıdır."[594] buyuran Hz. Peygamber, bir konu ibadet alanının konusu bile olsa dengeli olmayı tavsiye etmiş ve "Şüphesiz en çok takva sahibi olanınız ve Allah'ı en iyi bileniniz benim."[595] buyurarak topluma her konuda örnek olarak kendisini göstermiştir. Bir gün Hz. Peygamberin nasıl ibadet ettiğini öğrenmek için sahabeden bir topluluk Hz. Peygamberin hanımlarının yanına geldiler. Onun yaptığı ibadetleri öğrendikten sonra içlerinden birisi ben artık her gece sabaha kadar namaz kılacağım dedi. Diğeri, ben sürekli oruçlu bulunmaya çalışacağım dedi. Sonuncusu ise ben de

[593] Ebû Davûd, Tahâret, 125.
[594] İbn Mâce, Menâsik, 63; Nesâî, Menâsikü'l-hac, 217.
[595] Buhârî, Îmân, 13.

evlenmeyeceğim ve kadınlardan uzak duracağım dedi. Bu üç kişinin sözleri Hz. Peygambere ulaşınca onları çağırıp şöyle buyurdu; "Allah'a yemin ederim ki, ben aranızda Allah'tan en çok korkan ve O'na en bağlı olanınızım. Bununla beraber benim oruç tuttuğum da olur, tutmadığım günler de olur. Namazımı da kılarım, uykumu da uyurum. Kadınlarla da evlenirim. Her kim benim bu sünnetimden yüz çevirirse, o benden değildir."[596]

Yine sürekli güneşin altında ayakta durmayı, gölgelenmemeyi ve hiç konuşmadan oruç tutmayı adayan Ebu İsrail adındaki birinin varlığından haberdar edilen Hz. Peygamber, "Söyleyin ona gölgelensin, konuşsun, otursun ve orucunu tamamlasın."[597] buyurarak ibadette her türlü aşırılığı reddetmiştir. Abdullah b. Amr'ın geceleri sabaha kadar ibadet edip, gündüzleri de oruç tuttuğunu öğrenince, "Sen böyle yaparsan gözlerin çöker, bedenin yorulur. Şüphesiz bedeninin sende hakkı vardır. Ailenin sende hakkı vardır. Onun için bazı günler oruç tut, bazı günler tutma; gecenin bir bölümünde namaz kıl, geri kalan kısmında da uyu." buyurmuştur.[598] Hz. Peygamber, ibadet vesilesi ile dahi olsa İslam toplumunun günlük sosyal hayattan kopmasına, kendine, ailesine ve çevresine karşı olan sorumluluklarını ihmal etmesine asla izin vermemiştir. Örneğin kendisini ibadetten alıkoyduğu gerekçesiyle ticareti bırakan ve kendisini ibadete veren Ebu'd-Derdâ'ya bu yaptığının hoş olmadığını ve yanlış yaptığını söyleyen Selmanı Fârisi'nin nasihatlerini duyan Hz. Peygamber, "Selmân doğru söylemiş." buyurarak[599] ruhbanlığa kapı açan tavır ve davranışları yasaklamıştır. Hz. Peygamberin sürekli kolay olanı tercih etmesi ile ilgili onun ev hayatına da şahitlik eden Hz. Âişe şöyle demiştir: "Allah'ın Peygamberi'nin (sav) ne bir gecede Kur'an'ı baştan sona okuduğunu, ne bir gece sabaha kadar namaz kıldığını ve ne de Ramazan dışında bir ayın tamamını oruçla geçirdiğini bilmiyorum."[600]

Hz. Peygamberin hadislerinde kolaylığı esas alması yeni toplumun her alanda medeni bir toplum olmasını sağlamıştır.[601] Hz. Peygamberin her alanda kolaylığa dayalı uygulamaları, medeniyetin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan ve dinin özüne ve ruhuna aykırı olmayan bilim, teknik, sanat ve kültür alanındaki her yeni gelişmeden

---

[596] Müslim, Nikâh, 5.
[597] Buhari, Eyman, 31.
[598] Buhârî, Teheccüd, 20.
[599] Buhari Savm, 51; Tirmizî, Zühd, 63.
[600] Nesâî, Sıyâm, 70; Müslim, Müsâfirîn, 139.
[601] Çiftçi, Şaban, *Kur'an ve Sünnet Işığında Evrensel Barışın Vazgeçilmezi "Müsamaha- Kolaylık*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume, Ankara, 9/2, s. 529.

Müslümanların medeniyetinin faydalanmasını sağlamış ve İslam toplumlarının uyum sağlaması açısından sünneti engelleyici değil teşvik edici bir rol oynamasını sağlamıştır.[602] Hz. Peygamberin kolaylık prensibi aynı zamanda makullük ve kabul edilebilirlik prensibini de beraberinde getirmiştir. Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetinin hayatın hangi alanında olursa olsun insani realiteyi göz ardı etmemesi, hadis ve sünnetin tekliflerinin geniş kitlelerce kabul edilmesini sağlamıştır. Bu toplumsal kabulde Hz. Peygamber'in getirdiği ilkelerle toplumun sosyal gerçeklerini gözetmesi büyük rol oynamıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in dili ve üslubu da bu kabulün en önemli sebeplerinden birisidir. Çünkü Hz. Peygamber muhatap olduğu toplumun anlayış seviyesine göre konuşmuş, onların anlayabileceği ve kültürel arka planına sahip oldukları misaller vermiş ve gerektiğinde tekrara başvurmuştur.[603]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber cahiliye toplumunun değişim sürecini hem kolaylaştırıcılık hem de itidal ilkesini gözeterek yürütmüştür. Bu şekilde İslam dini ile yeni muhatap olan toplum hem ibadetler konusunda hem de ahlaki yükümlülükler konusunda ağır yükler altına girmeden, bıkkınlık ve usanç gibi duygulara kapılmadan yeni dini tanımış ve uygulamışlardır. Kolaylık ve denge ilkesi, yeni kurulan medeniyetin her alanında kendisini hissettirmiş, bu durum toplumun birbirlerine karşı sevgi ve saygısını arttırarak toplumsal bütünlüğün ve huzurun sağlanmasına büyük katkılar sunmuştur diyebiliriz.

2.2.4. Süreklilik

İnsan, fıtratı gereği her zaman ve zeminde sürekli değişime, tekamüle, tecdide ve olgunlaşmaya açık bir şekilde yaratılmıştır. Ancak insanın iyiye ve doğruya doğru tekâmülünün gerçekleşmesi için belli bir nizam ve bu nizamın ürettiği ve sabit hale getirdiği bir ilkeler bütününe de ihtiyaç vardır. Bu ilkeler bütününü ferdi alanda "fıtrat", toplumsal ve sosyal zeminde ise "sünnetullah" olarak tarif etmek mümkündür.[604] Hz. Peygamber tarafından temelleri atılan İslam medeniyeti, ürettiği değerler sistemi ile dinamik ve sürekliliği olan bir medeniyettir. Kaynağını vahiyden alan bu değerler, şartların ve zamanın değişmesiyle birlikte ortadan kalkan veya etkisini kaybeden değerler

---

[602] Bkz: Bakkal, Ali, *Hz. Peygamberin Bilim ve Teknolojiyi Teşvik Eden Uygulamaları*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl, 23, Sayı, 39, Haziran, 2018, s. 14-18.

[603] Şeker, Necmeddin, *Sözlü İletişimde Nebevî Metot Hz. Muhammed'in (A.s) Konuşma Üslubu Ve Adabı*, Toplum Bilimleri Dergisi, 5/10, Aralık, 2011, s. 119.

[604] Macit, Yunus, *Sünnet ve Değişim Olgusu*: *Tehditler Kuşağında Sünnetin Toplumsal Yapıyı İnşa Keyfiyeti*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, Sayı, 32, s. 8.

değil aksine her zaman ve şartta toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bir tazeliğe ve dinamizme sahip olan değerlerdir.[605]

Bu değerler sisteminin sürekliliğini, tazeliğini ve dinamizmini korumasının ana sebebi, bu değerlerin ilahi vahiy merkezli olması ve her zaman ve şartta nihai iyiye ve doğruya ulaştıracak bir seviyede gönderilmiş olmasıdır. Son vahiy olan Kur'an, yalnızca indirildiğine döneme ve o dönemin toplumlarına hitap eden bir kitap değil kıyamete kadar bütün insanlığa hitap edecek olan bir kitaptır.[606] Yirmi üç yıllık tedrici bir süreçle birlikte nazil olan ve ortaya çıkan krizlere anında çözüm üreten ve yeni bakış açıları sunabilen bir kitap olan Kur'an, özellikle İslam medeniyetinin kuruluş dönemindeki dinamizmin ana sebebidir.[607] Kur'an'daki mekki ve medeni ayrımı İslam'ın muhatap aldığı toplumun tezahürlerine, iç ve dış bütün dinamiklere göre yeni bakış açıları ve teklifler sunabilecek bir dinamizme sahip olduğunun en açık kanıtlarından birisidir.[608]

Gelişen ve değişen toplumun sorunlarının çözümünde Kur'an'ın hakem olarak tayin ettiği Hz. Peygamber,[609] vahyin bu dinamik tarzını hayatın içinde eylem ve söylemleri ile devam ettirmiş ve örnek olmuştur. Böylece İslam dini, bir yandan vahyin aşkın ve orijinal bilgisi bir yandan da Hz. Peygamber'in toplum içerisinde her durumda ve özellikle günlük sorular karşısındaki örnek ve aktif rehberliğiyle göçebelikten büyük bir medeniyete evrilen toplumsal değişimin temel dinamiği olmuştur.[610] Hz. Peygamberin örnekliği dini anlama ve yaşama konusunda aktif bir sürecin de devam etmesini sağlamıştır. Örneğin insanlar abdest almayı, namaz kılmayı bizzat Hz. Peygamberden öğrenmişler ve hayatlarına uygulamışlardır. İlahi vahyin tebliğcisi ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamberin örnekliği de yine kıyamete kadar devam edecek bir örnekliktir. Bu nedenle temelleri Kur'an rehberliğinde bizzat Hz. Peygamber tarafından atılan İslam medeniyetinin sahip olduğu değerler sistemi, kıyamete kadar bütün fert ve toplumların ihtiyaç duyduğu evrensel ilkeleri bünyesinde barındıran bir medeniyettir diyebiliriz. Bu anlamda medeniyetin kuruculuğunu yapan Hz. Peygamberin hadis ve sünneti, İslam

---

[605] Düzenli, Muhittin, *Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Dinamik Hadis Algısı*, Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları Sempozyumu, Samsun, 2011, 215.

[606] Soysaldı Mehmet, *Kur'an'ın Getirdiği Evrensel Prensipler*, e-Journal of New World Sciences Academy, Cilt, 2, Sayı, 3, 2007, s. 144.

[607] Bkz: Yavuz, Yusunus Vehbi, *İslam Fıkhına Dinamizm Veren Unsurlar ve Çağdaş Fıkhı Oluşturma Zarureti*, Kurav Yayınları, Bursa, 2006, 81.

[608] Bkz: Okumuş, Mesut, *Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci BağlamÖnda Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine*, Eskiyeni Dergis, 27/Güz 2013, s. 7-21.

[609] Nisa, 4/65.

[610] Okumuş, Mesut, *Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine*, s. 11.

kültür ve medeniyetinin evrenselleşmesi ve dinamikleşmesi açısından İslam toplumlarının elindeki en etkili imkânlardan birisi olmuştur.

İslam toplumunun değişim ve dönüşümü esnasında en büyük avantajı, her sorunu anında götürebilecekleri Hz. Peygamber gibi bir otoritenin var olmasıydı. Hz. Peygamber toplumun sorunlarıyla çözümler arasındaki vahyin irtibatının dinamik bir şekilde devam etmesini sağlıyordu.[611] Bu dinamizmi sağlayan en önemli etkenlerden birisi de toplumun günlük hayat içerisinde merak ettikleri konuları Hz. Peygambere sorup hemen öğrenebilme imkânına sahip olmalarıydı.[612] Örneğin sahabe Hz. Peygambere Ramazan'da oruç bozulduğunda ne yapılacağını,[613] öncelikli olarak kime iyilik yapılması gerektiğini,[614] cennete hangi amellerin götüreceğini,[615] büyük günahların neler olduğunu,[616] canlıların nasıl yaratıldığını,[617] ibadetlerin nasıl ve ne zaman yapılacağını,[618] infakın nasıl yapılacağını[619] ve bir çok konuda merak ettiklerini sormuş ve gereken cevapları almışlardır. Hz. Peygamberden sonra ise onun krizler esnasında bir çözüm önerisi olarak söylediği hadisler, aynı dinamik vazifeyi görmüştür. Hz. Peygamber toplumsal gelişme ve değişim sonucunda ortaya çıkan yeni ihtiyaçları karşılama konusunda son derece dinamik bir tavır belirlemiştir.[620] Onun bu tavrı doğal olarak hadislerine ve sünnetine yansımıştır. Bu dinamik tavırla birlikte Hz. Peygamberin sünneti toplum içerisinde hayatın kılcal damarlarına kadar yaşayan bir düşünce ve davranış biçimine dönüşmüştür.[621]

Hz. Peygamberin söylediği hadisler, değişen şartlar ve zaman bağlamında yorumlanabilme özelliği açısından içinde bir durağanlığı değil dinamizmi barındırır.[622] Hz. Peygamberin hadisleri ve sünneti müstakil bir olgu olmasına rağmen asla insanlık tarihinin geçmişinden veya ulaşacağı gelecekten kopuk değildir. Kıyamete kadar tüm insanlığa ve tüm zamanlara gönderilen bir peygamberin hadisleri ve sünneti de hikmet ve maslahat boyutuyla doğal olarak tüm zamanları kuşatana bir potansiyele sahiptir. Bunun

---

[611] Okumuş, Mesut, *Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine*, s. 11.
[612] Çap, Sabri, *İslam ve Yorum III*, İnönü Üniversitesi Yayınevi, Ankara, 2019, s. 347.
[613] Buhârî, Savm, 30.
[614] Müslim, Birr, 2.
[615] İbn Hanbel, V, 245.
[616] Buhârî, Tefsîr, (Furkân) 2
[617] Tirmizî, Sıfatü"l-cenne, 2
[618] Müslim, Hac, 412.
[619] Buhârî, Vesâyâ, 7
[620] Bkz: Ünal, Hakkı, *İslam Kültürünün Sürekliliğini Sağlamada Hadis ve Sünnetin Rolü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 25-31.
[621] Coşkun, Ebru Nur, *Hadis Sünnet Kültürü Araştırmaları*, s. 101
[622] Necmeddin Şeker, *İslam Kültürü ve Değişim Bağlamında Sünnet Algısı*, s. 175.

aksini düşünmek dinin ruhuna aykırı düşer.[623] Hadisler, İslam dinamizminin temel bir kaynağı olarak kurucu, belirleyici, yönlendirici ve inşa edici özelliklerini bugün de hayatın her alanında sürdürmektedir. İslam medeniyetine kaynaklık etmeleri açısından hadisler, bir yandan kendisinden önce de var olan ve insanlık için iyiyi, doğruyu ve faydalıyı içeren bilgi ve davranışları tasdik etmiş, bir yandan da şuurlu tercihlere değil körü körüne bağlığa dayanan taklidi reddetmiştir.

Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği zihni değişim ve bu değişimle birlikte oluşan İslam medeniyetinin durağan değil dinamik bir yapıya sahip en önemli sebeplerinden birisi de bu medeniyetin "teşşebühü"[624] (benzeşme ve talit) reddeden bir bünyeye sahip olmasıdır. "Teşebbüh", olumlu manada gerçekleşen her değişim ve dönüşümü bekleyen en büyük tehlikedir. İslam medeniyetinin kendini var eden değerlerini terk edip düşünüş ve yaşayış bakımından başka medeniyetlere benzemesinin ilk sonucu, bu medeniyetin dinamizmini kaybetmesi olacaktır. Hz. Peygamber, "Kim bir kavme benzerse onlardandır."[625] hadisi ile daha işin başında iken "teşebbühe" karşı net bir tavır ortaya koymuş ve kuruculuğunu yaptığı medeniyetin dinamizmini kaybettirecek en büyük tehlikelerden birisine dikkat çekmiştir. es-Sanʿânî (ö.211/827), Hz. peygamberin bu hadiste yalnızca kafileri değil benzenilmemesi gereken kim varsa onları kastettiğine vurgu yaparak fasıklara benzeyenler onlardan olur, kafirlere bezeneyenler onlardan olur, bidateçilere bezeneler de onlardan olur demiştir.[626]

Yine "Sizden öncekilerin yollarını karış karış izleyeceksiniz. Onlar bir kertenkele deliğine girecek dahi olsalar arkalarından gideceksiniz."[627] hadisiyle Yahudi ve Hıristiyanlara benzeme tehlikesine karşı ashabını uyarmış, "Bizden başkasına benzemeye çalışan bizden değildir."[628] buyurarak başka din mensuplarına bilinçli bir benzeme çabasının kişiyi İslam ümmetinin ferdi olmaktan çıkaracağına dair uyarılarda bulunmuş, müşriklerin bayramlarını kutlayanların onlarla birlikte haşrolacağını bildirerek teşebbühün ahirette de bir cezasının olacağını beyan etmiştir.[629] Hz. Peygamberin tüm bu hadisleri ve oldukça açık tavrı, tarih boyunca İslam medeniyetini oluşturan toplumların başta inanç değerleri olmak üzere bir medeniyeti var eden ahlakı, kültürü ve sosyal bütünlüğü bozacak olan "teşşebbüh'e" karşı bir teyakkuz hali içerisinde olmalarını

---

[623] Şeker, *Necmeddin, İslam Kültürü ve Değişim Bağlamında Sünnet Algısı*, s. 179.
[624] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab XIII, s. 503.
[625] Ebû Dâvûd, Libâs, 5.
[626] eṣ-Ṣanʿânî, Ebû İbrahîm Muḥammed b. İsmail el-Kaḥlânî (ö.1182/1768), *Subulu's-Selâm* , I-II, II, 646.
[627] Buhârî, Enbiyâ, 50, İ'tisâm, 14; Müslim, İlm, 6; Ahmed, III, 84, 89, 94.
[628] Tirmizî, İsti'zân, 7.
[629] Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, IX, 234.

sağlamıştır. Hz. Peygamber, başka toplumlarla benzeşmeyi reddettiği gibi geçmiş cahiliye zihniyetlerine benzeyen davranışları da reddetmiştir. "Şunu iyi bilin ki câhiliye zihniyetinden kaynaklanan her şey ayaklarımın altındadır..."[630] buyurarak İslam medeniyetinde cahiliyeyle ilgili en ufak bir "teşşebüh" riskine dahi yer olmayacağını bildirmiştir.

Muhaddislerden İbn ʿAbdilberr (ö.463/1071), buradaki teşebbühün yani benzeşmenin fiillerdeki benzeşme olduğunu,[631] Alîyyul-Ḳârî, (ö.1014/1605) ise alolanın ahlak ve karakterde benzeşememek olduğunu,[632] Şemsuddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384), fiiler gibi sözlerde de benzeşmemenin gerektiğini söylemiş,[633] İbnu'l-Melek (ö. 854/1450), kapsamı biraz daha genişleterek giysi, kıyafet ve günah hususunda da benzeşmenin kastedildiğini söylemiştir.[634] Bedruddîn el-ʿAynî, (ö.855/1451) ise biraz daha farklı bir yaklaşımla Hz. peygamberin benzeşmeme emrinin aynı zamanda bir muhalafet anlamıda içerdiğini bu nedenle Yahudi ve Hıristiyanlara her konuda muhalefet edilmesi gerektiğini söylemiştir.[635] el-Munâvî (ö.1031/1622) benzeşmeyi, hükümlerde ve ahlakta helak onlara kavimlere benzeyerek onlar gibi rezil bir duruma ve hayat tarzına sahip olmak olarak tarif etmiştir.[636]

Hz. Peygamber tüm bunların yanında İslam medeniyetine mensup toplumların durağanlaşmalarına veya gerilemelerine neden olabilecek konularda da birtakım uyarılarda bulunmuştur. Bu bağlamda ümmetini bekleyen en büyük tehlikenin fakirlik değil dünyaya dalma tehlikesi olduğu,[637] başta Lut kavmi olmak üzere başka kavimlerin işledikleri ahlaksızlıkların benzerlerini işlenmesinin toplumu helake götürebileceği,[638] aşırı mal ve servet düşkünlüğü yüzünden çıkacak iç kargaşalar,[639] kazancın helal ya da haram olmasının önemsenmemesi,[640] gibi birçok meselede uyarılarda bulunarak bu konularda dikkatli olunmazsa İslam medeniyetinin dinamizmini kaybetme ve çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalabileceğine işaret eden uyarılarda bulunmuştur.

---

630 Müslim, Hac, 147.
631 İbn ʿAbdilberr, *et-Temhîd*, VI, 80.
632 ʿAlîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, VII, 2782.
633 Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, XXI, 34.
634 İbnu'l-Melek, *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne*, V, 24.
635 Bedruddîn el-ʿAynî, Ebû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed (ö.855/1451), *Nuḫabu'l-Efkâr fî Tenḳîḥi Mebânî'l-Aḫbâr fî Şerḥi Meʿânî'l-Âṯâr* (nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm), I-XIX, 1429/2008, VIII, 434.
636 el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed ʿAbdirraûf b. Tâcu'l-ʿÂrifîn el-Ḥaddâdî (ö.1031/1622), *et-Teysîr bi Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣağîr* (nşr.), I-II, Mektebetu'l-İmâm eş-Şâfiʿî, Riyâḍ 1408/1988, I, 434.
637 Müslim, Zühd, 6.
638 İbn Mâce, Hudûd, 12; Tirmizî, Hudûd, 24.
639 İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, VI, 202.
640 Buhârî, Büyû', 7.

Hz. Peygamber aynı zamanda bir insan olması hasebiyle herkes gibi günlük bir hayat yaşamış bir aile hayatı olmuş, ticari ve siyasi münasebetlerde bulunmuş, yemek, içmek, temizlenmek gibi en doğal insani davranışları sergilemiştir. Tüm bu davranış ve ilişkiler bütünü insanlara her alanda bir sünneti uygulama fırsatı sunduğu gibi aynı zamanda da bir sünnet yerine başka bir sünneti tercih etme dinamizmini de sunmuştur.[641] Bu anlamıyla sünnet, İslam medeniyetini oluşturan toplumlar için hayatın bizzat içinde yaşayan, her an uygulanabilen canlı ve aktif bir gelenek haline de dönüşmüştür.

Hz. Peygamber, kurulan yeni medeniyetin dinamizminin devam etmesi ve tekâmülünü sürdürebilmesi için toplumu sürekli yeni iyiliklere ve hayra teşvik etmiştir. "Kim İslâm'da güzel bir işe öncülük eder ve kendisinden sonra bununla amel edilirse kendisinden sonra o işi yapanlar gibi sevap alır. Üstelik onların sevaplarından da bir şey eksilmez. Kim de İslâm'da kötü bir davranışa ön ayak olur ve kendisinden sonra bununla amel edilirse, kendisinden sonra onu yapanlar gibi günah alır. Onların günahlarından da bir şey eksilmez."[642] hadisinde olduğu gibi toplumu üretilen iyi işlerinden insanlar faydalandığı müddetçe kişiye hayır kazandıracağını beyan etmiş, aynı durumun kötülükler için de söz konusu olduğunu bildirerek kötülüklerin sorumluluğunun da topluma etki ettikleri müddetçe kişiyi bağlayacağını bildirmiştir. Bu bakış açısı toplumu bir yandan sürekli iyilikleri ve hayrı çoğaltmaya yöneltirken bir yandan da kötülüklere ortak olmaktan alıkoymuştur. Alîyyul-Ḳârî, (ö.1014/1605), *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ'inde* burada kötülüklere öncülük etmekten kastın Hz. Peygamberin getirdiği dinde olmayan bidatler olduğunu iyiliğin ise Allah'ın razı olduğu ne varsa onun tamamını kapsadığını söylemiştir.[643]

Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında gerçekleşen fetihler ve kurulan şehirlere giden sahabiler bu dinamizmi oralara da taşıdılar ve Hz. Peygamberden öğrendikleri evrensel ilkelerle önlerine çıkan yeni krizlere çözümler ürettiler. Ashab, sünneti yalnızca kendi dönemlerine has bir olgu olarak görmedikleri için onu değişen zaman ve şartlara veya farklı coğrafya ve kültürlere göre yorumlama konusunda büyük bir başarı ortaya koydular ve adeta onu muhatap olduğu her toplumun içinde aktif ve yaşayan bir kültür ve gelenek haline getirdiler.[644] Hz. Peygamber'in hadisleriyle birlikte ilk zamanlardaki sahabe, fetva ve yorumlarının "Sünen" içeriklerinde yer alması, Medinelilerin amellerinin

---

[641] Bkz: Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnete Bağlayıcılık Açısından Bakışları*, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt, 10, Sayı, 1,2,3,4, s. 59-68
[642] Müslim, İlim, 15.
[643] ʿAlîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, I, 294.
[644] Çap, Sabri, *İslam ve Yorum III*, s. 348.

delil olarak kabul edilmesi, esbâb-ı vürud, nesh, ihtilafu'l-hadis gibi meselelerde oldukça geniş bir literatürün oluşması, ashabın hadis ve sünnetin yalnızca tarihsel bağlamıyla değil aynı zamanda onların hikmet, gaye ve hedefleriyle de yakından ilgilendiğini göstermektedir.[645]

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, Hz. Peygamberin gerçekleştirdiği zihni değişim sadece belli bir coğrafyaya ya da belli bir zamana hitap eden bir değişim değildir. Bu değişimin ve kurulan yeni medeniyetin vahiy kaynaklı olması, teşebbühü reddetmesi, vahyin hakem ve örnek olarak tayin ettiği Hz. Peygamberin karşılaşılan sorunları son derece dinamik bir bakış açısıyla çözüme kavuşturması ve bu çözümlerin gelecek zamanlara da hitap edebilmesi, Hz. Peygamberin bu dinamik bakış açısının hadis ve sünneti ile birlikte kıyamete kadar devam edecek olması, ashabın Hz. Peygamberden gördükleri sünneti ve duydukları hadisleri başka coğrafyalara ve şartlara taşıyıp uygulayabilmeleri, İslam medeniyetinin ve onu oluşturan zihin yapısının dinamikliği ve sürekliliği açısından elimizdeki en önemli delillerdendir diyebiliriz.

2.2.5. Bilgi ve Bilinç

Bir toplumda zihniyet ve sosyal değişimin sebeplerinden birisi de gerekli bilgi birikiminin oluşmasıdır. Değişimi sağlayacak bilginin hayat içerisinde hiçbir alanı boş bırakmayacak düzeyde birikmesi ve pratik alanda uygulanabilir olması değişimin niteliğini ve hızını etkileyen en önemli faktörlerdendir. Bu anlamda zihinsel, sosyal ve toplumsal değişimin ortak noktalarından birisi de bilgi birikimidir.[646] Toplumdan talep edilen yeniliklerin gerçekleşmesi bu yeniliğin neden ve nasıl olacağını açıklayan bilgi birikimine bağlıdır. Bu bilginin toplumun günlük hayatında kullanılabilirliği ve kolayca uygulanabilirliği, değişimin kabullenilmesini ve hızını da belirler. Zihniyet değişiminin gerçekleşmesi için ilk değişmesi gereken şeylerin başında bilgi anlayışı ve bilginin kaynakları gelir. İslam literatüründe el-İlim veya el-Ma'rife olarak nitelendirilen bilginin kaynak ve değerini inceleyen bilim dalı epistemolojidir.[647]

Kur'an'da kesin, açık ve doğru bilgi anlamında kullanılan el-İlim kavramı, bazen "Burhan" ile de aynı anlamda kullanılmıştır.[648] Allah, insanları başıboş yaratmamış ve

---

[645] Polat, Salahaddin, *Hz. Peygamber'in Sünneti ve Değişim*, Değişim Sürecinde İslam Sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 19.
[646] İşçi, Metin, *Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme*, Der Yayınları, İstanbul, 2000, s. 59.
[647] Yakıt, İsmail, *İhvân-ı Safa Felsefesinde Bilgi Problemi*, İ.Ü., Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1992, s. 7
[648] Kemal Sözen, *Hz. Peygamber'in Bilgi Kaynakları*, s. 53.

tarihin çeşitli dönemlerinde onlara peygamberler göndererek rehberlik etmiştir.[649] Bu rehberlik ancak Allah'ın insanları birtakım konularda bilgi sahibi kılması ile mümkündür. Bu bilgi ise vahiy yoluyla peygamberlere bildirilmiştir. Hz. Peygamber ilk vahye muhatap olduğu andan itibaren temel bilgi kaynağı vahiy olmuştur. Vahiy, her peygamber gibi Hz. Peygamberin de kesin bilgiye/burhan'a ulaşmasını mümkün kılmıştır. "İşte biz böylece sana da emrimizden Kur'ân'ı vahyettik. Yoksa sen kitap nedir? İman nedir? bilmiyordun. Fakat biz onu bir nur kıldık. Onunla kullarımızdan dilediğimizi doğru yola iletiyoruz. Şüphesiz ki sen de insanları doğru bir yola götürüyorsun."[650] ayeti, Hz. Peygamber'in vahiyle buluşmadan önce vahyin kendisine sunacağı kesin bilgilerden habersiz olduğunu belirtir.

Hz. Peygamber'in muhatap olduğu cahiliye toplumu, yıldızlara bakarak kehanette bulunan kâhinlerden, falcılıkla gelecekten haber verdiğini iddia eden falcılardan,[651] Yahudi âlimlerden ve eski toplumlara ait bir kısım haberlere sahip olan Haniflerden bilgi ediniyor ve onların sözlerine büyük önem veriyorlardı. Ümmî bir toplum olan yani yazılı bir kültür ve bilgi kaynağı olmayan, herhangi bir kutsal kitabı okuma becerisi olmayan ve daha çok irticali bir kültüre sahip olan Arap toplumu, Hz. Peygamber ve onun getirdiği vahiyle birlikte ilahi bilgi ile tanışmış oldu. Bu durum aynı zamanda ümmi[652] olan bir toplumun kitabi bir toplum olma yolundaki ilk adımı olmuştur. Zihniyetleri ümmîlik kavramı çerçevesinde inşa edilmiş toplumda Kur'an'ın nüzulü ve Hz. Peygamberin gönderilmesiyle birlikte kitabîliğe dayalı bir zihniyet değişimi başlamıştır.

Kitabîlik, medeniyete giden yoldaki en önemli adımlarından birisidir. Hz. Peygamberin inşa edeceği medeniyetin ana bilgi kaynağı vahiy yani Kur'an ve bu Kur'an'ın Hz. Peygamber'in şahsında yaşanmış şekli olan sünnet ve onun sözlü hali olarak tarif edebileceğimiz hadislerdir. Elbette ki Hz. Peygamber de vahiy dışında diğer bilgi kaynakları olan akıl ve duyu organlarını da kullanmıştır. Ancak akıl ve zekâ bakımından üstün bir kabiliyetle yaratılan diğer peygamberler gibi Hz. Peygamber de vahiy dışında gelen bilgileri vahiy süzgecinden geçirerek değerlendirmiştir diyebiliriz. İslam kelamcıları, vahiy dışında el-haberü's-sâdık[653] denen doğru haberi de bilgi kaynağı

---

[649] Bakara, 2/213.
[650] eş-Şura, 42/52.
[651] Bknz: Kızmaz, Müslime, Cahiliye Dönemi'nde Bilgi Kaynağı Olarak Kabul Edilen "Kehânet Ve Falcılık İnancının Epistemolojik Bağlamda Değerlendirilmesi, Genç Mütefekkirler Dergisi, Nisan 2020, ss. 19-31.
[652] Soyasaldı, Mehmet- Şimşek,Songül,"Kur'an'da Ümmî Kavramının Semantik Analizi ve Bu Bağlamda Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi",EKEV Akademi Dergisi, c. VII, sy. 16, 2003, s. 91.
[653] el-Eş'arî, Ebû Bekr Muhammed İbn Fûrek, *Mücerred makalâti'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan*, thk. Daniel Gimaret Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1986, s.10-33.

olarak kabul etmiş ve bu kavramı daha çok mütevatir haber ve Hz. Peygamber'den gelen haberler olarak anlamlandırmışlardır.[654] Böylece vahiy dışında Hz. Peygamberden gelen mütevatir haberler ve sünnet de İslam medeniyeti açısından bilgi kaynağı olarak kabul edilmiştir.[655]

Hz. Peygamber'in daveti, muhatap toplumun hayatının her alanını kapsayan bir davettir. Bu anlamda O, inançtan amele, ahlaktan hukuka kadar ihtiyaç duyulan her bilgiyi topluma sunmuştur. Bu veçhesiyle Hz. Peygamber, inşa edilmek istenen yeni toplum ve medeniyetin hem ana kaynaklarından birisi hem de bilgi vasıtası konumuna yükselmiştir. "Biz sana içinde her şeyin açıklandığı bir kitabı indirdik."[656] ayetiyle kendisine ihtiyaç duyulan bilginin Kur'an aracılığı ile verildiği bildirilen Hz. Peygamber, aldığı bu ilahi bilgi ile cahiliye toplumunu yeniden inşa etme çabasını ortaya koymuştur.

Bu bağlamada şunu da özellikle belirtmemiz gerekir ki, cahiliye kavramı salt bilgisizliği değil ilahi bilgiden yoksunluğu ya da ilahi bilgiye karşı çıkışı da ifade eder. Yoksa cahiliye toplumu içerisinde bilgi ve kültürüyle ön plana çıkmış karakterler de mevcuttur. Bunlardan birisi de İslam'dan önce Ebû'l-Hakem (Bilgeliğin Babası) olarak isimlendirilen Amr bin Hişam'dır. İslam öncesi toplumda bilgi ve kültürüyle tanınan ve insanların sıklıkla baş vurdukları Amr bin Hişam, vahiyle birlikte gönderilen ilahi bilgiye ve Hz. Peygambere karşı duruşuyla birlikte tüm bilgi ve kültürüne rağmen "Ebu Cehil" yani "Cehaletin Babası" olarak isimlendirilmiştir. Bu durum açık bir şekilde göstermektedir ki, Mekke toplumunda yetişen ilk dönem Müslümanlarının zihninde cahiliye kavramı salt bilgisizliği değil, vahyin getirdiği bilgiyi ve bu bilgiye dayanan düşünce, ahlak ve ameli reddetmeyi içeriyordu. Bu anlamda cahiliye döneminin bilgisizlik çağı olarak değil barbarlık çağı olarak tarif edilmesinin daha doğru olduğu ifade edilebilir. Hz. İsa'dan Hz. Peygambere kadar geçen ve fetret devri olarak nitelendirilen süreç olarak da kabul edilen cahiliye dönemi, salt bilgi yoksunluğu değil, ilahi bilgiden uzaklaşma ya da vahye dayalı bilgiden yoksunluk olarak da tanımlanabilir.

Cafer b. Ebi Talib'in Habeşistan da Necâşi karşısında "Ey Kral! Biz cahiliye zihniyetine sahip bir toplumduk; putlara tapar, ölmüş hayvanların etleri yer, fuhuş yapardık; akrabalık bağlarına önem vermez, komşularımıza da kötülük ederdik, güçlü

---

[654] Özalp, Ahmet, *Din Eğitimi Bağlamında İnsanın Kutsalla İlişkisinin Araçları Olarak İslam Düşüncesinde Bilginin Kaynakları*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 11, Sayı: 24, Haziran 2020, s. 49.

[655] Ökten, Gülşen, *Kur'an'a Göre Bilgi Kaynakları*, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 39, 2015, s. 209.

[656] Nahl 16/89.

olanlarımız da zayıfları ezerdi."[657] şeklindeki konuşması ve Hz. Peygamber'in cahiliyeyi tarif ederken cahiliye kalıntıları olarak saydığı, kabilesiyle övünmek, başkasının ırkına ve soyuna hakaret etmek, ölünün ardından bağırarak ağlamak, yıldızları vesile sayarak dua etmek, yağmur ve yardım istemek[658] gibi özellikler irdelendiğinde görülecektir ki, cahiliye kavramı Hz. Peygamber'in ve ilk dönem Müslümanlarının zihninde de bilgisizlikten ziyade ahlak, merhamet, adalet gibi fıtri özelliklerin ortadan kalkması, gaddarlık, kin ve sapkınlık gibi özelliklerin hakim olması olarak var olmuştur denilebilir. Cahiliye dönemi Arap şiirlerine bakıldığında da yine benzer tariflere rastlamak mümkündür. Örneğin, Cahiliye Araplarının yaşayışları, kullandıkları kavramlar, gelenek ve görenekleri ile ilgili önemli bilgiler veren Amr b. Külsûm, şiirlerinde cahiliye kavramını kullanırken cehaleti daha çok şiddet, barbarlık ve haksız yere saldırganlık olarak kullanmıştır.[659] Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi cahiliye kavramı, olmuş bitmiş bir dönem için değil aynı tecrübenin tekrar ettiği ve edebileceği her dönem için kullanılabilecek bir kavramdır.

Aynı zamanda bir muallim olarak gönderilen[660] ve "Öğreten, öğrenen, dinleyen ya da ilmi seven/destekleyen ol, beşincisi olma, helâk olursun!"[661] şeklinde buyuran Hz. Peygamber'in ana vazifelerinden birisi de işte bu cahiliye toplumuna hakikatin bilgisini ulaştırmaktır. Bu anlamda 'Allah, bizden bir söz işitip, onu işittiği gibi (başkasına) ulaştıran kişinin yüzünü ak etsin.",[662] "Benden bir âyet bile olsa ulaştırınız.",[663] ve "İlim için yola koyulan kimse, dönünceye kadar Allah yolundadır."[664] buyurarak hadislerinin yani vahye dayalı bilginin tüm topluma ulaştırılması için insanları teşvik etmiş, "İlim yoluna girenlere Allah'ın cennet yolunu kolaylaştıracağını"[665] bildirerek toplumunu aynı zamanda ilme, araştırmaya ve bilgiye dayalı bir inanca da davet etmiştir. Hadis âlimlerinden İbn Ḳurḳûl, (ö. 569/1174), ilim yoluna girmenin sürekli ilmi talep etmek ve

---

[657] İbn Hanbel, I, 202; İbn Huzeyme, Sahîh, IV, 13.
[658] Müslim, Cenaiz, 29, 1.
[659] ez-Zevzenî, Abdullâh el-Hasen b. Ahmed, *Şerh-u'-Mu'allakâti's-Seb'a*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1425/2005, s. 184.
[660] İbn Mâce, Sünnet, 17.
[661] Dârimî, 34; Mukaddime, 26.
[662] Dârimî, Mukaddime, 24; Tirmizî, İlim, 7; es-Sindî (ö.1138/1726) Hz. Peygamberin kendisinden bir hadisi başkasına ulaştıran için Allah onun yüzünü ak etsin ifadesinin bu görevi yapan her kes için bir dua olduğunu ve bu duadan kastın da Allah onun yüzünü güzelleştirsin manası olduğunu ifade etmiştir: es-Sindî, Ebû'l-Ḥasan Muḥammed b. ʿAbdi'l-Hâdî et-Tatvî Nûru'd-Dîn (ö.1138/1726), *Kifâyetu'l-Ḥâce fî Şerḥi Süneni İbn Mâce* (nşr.), Dâru âlcîl - Beyrût. s. 102. et-Ṭîbî (ö. 743/1343) ise bu duayla ilim öğretenlerin dünyada yüksek bir konuma, ahirette ise güzel nimetlere kavuşacaklarını belirtmiştir. et-Ṭîbî, *Şerḥu'ṭ-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîh*, II, 683.
[663] Buhari, Enbiya,50.
[664] Tirmizî, İlim, 2.
[665] Ebû Dâvûd, İlim 1; Tirmizî, İlim 19.

araştırmak olduğunu,[666] et-Ṭûfî (ö.716/1316), ilim yolunda olmanın ilim sahibi olmayı istemek olduğunu ve burada ilimden kastın şer'î ilimler olduğunu,[667] Alîyyul-Ḳârî, (ö.1014/1605) yakında ya da uzakta olsun ilim elde etmek için harekete geçmek olduğunu[668] et-Ṭîbî (ö. 743/1343) ise Hz. Peygamberin burada ilim öğrenmeyi ve öğretmeyi kastettiğini söylemiştir.[669] İbnu'l-Melek (ö. 854/1450), İlim yoluna girenlerenlere yalnızca cennet yolunun değil bu dünyadaki her zorluğun da kolaylaştırılacağını ifade etmiştir.[670] "Sırf dünyalık menfaatler için ilim öğrenenler cennetin kokusunu alamazlar."[671] diye buyuran Hz. Peygamber, medeniyetin temellerini atarken ilmin ancak Allah rızası ve hakikate ulaşma çabası için öğrenilmesi gerektiğini belirtmiştir. "Bildiğini gizleyen kimseye kıyamet gününde ateşten bir gem vurulacaktır."[672] diye buyuran Hz. Peygamber, ulaşılan hakikat bilgisinin gizlenmesini yasaklamıştır. "Sadakanın en faziletlisi, Müslüman'ın bir bilgi öğrenmesi, sonra da o bilgiyi Müslüman kardeşine öğretmesidir."[673] şeklinde bildiren Hz. Peygamber, tüm bu uyarılar ve tavsiyelerle birlikte İslam medeniyeti açısından bilgiyi tüm insanlığın ortak malı haline getirmiştir.

Bilginin toplumun her kesimine ulaşması için gayret eden Hz. Peygamber, kadınların eğitimi için özel bir gün ve saat belirlemiş,[674] çocukların okuma yazma öğrenmesi için esirlerden on çocuğa okuma yazma öğretenlerin serbest bırakılacağını bildirmiş,[675] hem Kur'an öğretmek hem de yeni dinin temel konularını Medinelilere öğretmeleri için Abdullah b. Saîd b. el-Âs'ı, Mus'ab b. Umeyr'i ve İbn Ümmü Mektûm'u Medine'ye öğretici olarak göndermiştir.[676]

Hz. Peygamber, yeni medeniyetin kurulması sürecinde vahye dayalı sahih bilginin topluma ulaşması için bizzat kendisi de ilim öğretme konusunda örnek olmuştur. Mescidini namaz vakitleri ve ibadetler dışında sürekli bir eğitim merkezi haline dönüştüren Hz. Peygamber, itikat ve ibadete ait bilgiler dışında yeni medeniyetin

---

[666] İbn Ḳurḳûl, Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Ḥamzî (ö. 569/1174), *Meṭâliʾu'l-Envâr ʿalâ Ṣıḥâḥi'l-Âŝâr* , I-VI, 1433/2012, III, 435.
[667] et-Ṭûfî , Ebu'r-Rebiʿ Suleymân b. ʿAbdulḳavî b. el-Kerîm es-Ṣarṣarî (ö.716/1316) , *et-Taʿyîn fî Şerḥi'l-Erbaʿîn* (nşr. Aḥmed Hâc Muḥammed ʿOsmân), Beyrût, 1419/1998, , s. 306.
[668] ʿAlîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, I, 286.
[669] et-Ṭîbî, Ebû Muḥammed Ḥuseyn b. ʿAbdullâh (ö. 743/1343), *Şerḥu'ṭ-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîh* (nşr. ʿAbdulḥâmîd Hindâvî), I-XIII, 1417/1997, II, 666.
[670] İbnu'l-Melek, *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne*, I, 194.
[671] İbni Mace, 252.
[672] Ebû Davûd, İlim, 17; Tirmizi, İlim 3.
[673] İbn Mace, Sünen, 20.
[674] Buhârî, İlim, 35.
[675] İbn Sa'd, 42 Tabakât, II, 22.
[676] Buhârî, Menâkıbü'lensâr, 46; İbn Abdülber, 43 İstîâb, s. 434.

temellerini atacak sosyal, siyasi, ekonomik ve ahlaki ilkeleri bu mescitten öğretmeye başlamıştır. Mescidin yanı başında sadece ilim talebeleri için Suffe[677] denilen özel bir mekân ayrılmıştır.[678] Okuma-yazma ve Kur'an öğretilen bu eğitim yuvasından yalnızca o dönemde değil, asırlar sonra bile ilim meclislerinde isimleri sıkça anılan İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre, Ebû Zer, Ammâr b. Yâsir, Bilâl b. Rebâh gibi pek çok âlim sahâbî yetişmiştir.[679] İbn Battâl (ö.449/1057), Hz. peygamberin burada kalanlarak ilim öğrenen ve öğreten bu topluluğu İslam'ın misafirleri olarak netelendirdiğini ve onların ihtiyaçlarıyla bizzat ilgilendiğini bildirmiştir.[680] Bir gün mescitte bir kısmı ibadetle bir kısmı da ilimle uğraşan iki gruba rastlamış ve "Ben de bir muallim (ilim öğreten) olarak gönderildim." diye buyurmuş ve o iki gruptan ilim öğrenenlerin daha üstün olduğunu belirterek[681] yeni medeniyetin ilmi temeller üzerinde yükselmesini sağlayacak yönlendirmelerde bulunmuştur.

İslam toplumlarının diğer dinlere ait toplumlardan farklı olarak sünnet bilgisine sahip olması, bu toplumların tepeden tırnağa bir zihniyet tutum değişikliği yaşamasını sağlamış, hangi zaman ve mekânda olursa olsun sünnet bilgisine göre hareket eden toplumlarda davranış, dünya görüşü ve değer yargısı birliği oluşmuştur. Hz. Peygamberin vahiy bilgisinin rehberliğinde gerçekleştirdiği zihni değişim, birtakım toplumsal değişimleri ve düzenlemeleri de zaruri kılmıştır. Büyük bir hızla değişen toplumda ortaya çıkan sorunlar, Kur'an merkezli dinamik bir ilmi çabayla çözüme kavuşturulmuştur. Tefsir ve fıkıh gibi ilimlerin ilk dönemi, yeni kurulan medeniyetin Medine döneminde oluşmaya başlamıştır. İslam ilmi, özünde Kur'an'dan kaynaklanan bir gelişme seyri sergilemiştir.[682]

Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği bu değişimlerin kalıcı olmasının en önemli nedenlerinden birisi de topluma teklif edilen işlerin hikmet ve sebeplerinin bizzat Hz. Peygamber tarafından en sade şekliyle topluma kavratılmasıdır. Düşünmeye, anlamaya

---

[677] en-Nevevî, (ö.676/1278) Suffe ehlinin kaldığı bu mekanın mescidden ayrı bir gölgelik olduğunu söylemiştir; en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 47. Alîyyul-Ḳârî (ö.1014/1605) ise burada kalanların sayılarının kimi zaman iki yüze kadar ulaştığını ve bunların başta Kur'an öğrenimi ve öğretimi olmak üzere ilimle meşgul olduklarını, Hz. Peygamberin zaman zaman onları başka kabilelere davetçi ve muallim olarak gönderdiğini bildirmiştir. Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, IV, 1453.

[678] Salihî, Muhammed b. Yusuf, *Sübülü'l-hedy ve'l-irşâd fî sîreti ḫayri'l-ʿibâd*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud- Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993, VI, 120.

[679] Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (thk. Hamdî ed-Demirdâş Muhammed), el-Mektebetü'l-Asriyye, Mekke, 2000, Müstedrek, V, 1614 (3/18).

[680] İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣahîḥi'l-Buḫârî*, X, 175.

[681] Dârimî, 44 Mukaddime, 32.

[682] Günay, Ünver, *Toplumsal Değişme ve İslamiyet, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 1*, Cilt 1, Yıl 2001, s. 48.

ve eylemlerin bilinçli bir şekilde yapılmasına son derece büyük önem veren Hz. Peygamber, "İnsanlarla akli seviyelerine göre konuşmakla emrolunduğunu"[683] bildirerek bu konuya dikkat çekmiştir.

Düşünce ve davranışta büyük bir değişimle muhatap olan toplumun neyi niçin yaptığı tam manasıyla kavrayıp bilinçli eylemler ortaya koymasını isteyen Hz. Peygamber, insanların kendisinden gördükleri işleri bilinçsizce taklit etmemesini ve yine kendisinden duydukları hadisleri anlamadan anlatmamalarını istemiştir. Bir namaz esnasında Hz. Peygamber'in ayakkabılarını çıkarıp sol tarafına koyduğunu gören sahabiler de aynı şekilde yapmış ancak Hz. Peygamber, "Ben bunu Cebrail bana ayakkabılarımda pislik olduğunu bildirdiği için yaptım." diyerek onları bilinçsizce taklit yapmamaları konusunda uyarmıştır. Yine ondan duydukları sözleri de tam anlayarak nakletmelerini isteyen Hz. Peygamber, kendi sözlerinin başkalarına nakledilmesini ve ulaştırılmasını istediği bir hadisinde "Bazı anlayış sahipleri vardır ki, tam bir anlayış gücüne sahip değillerdir."[684] buyurarak sözlerinin iyice anlaşılıp kavranılmasını ve bunun sonucunda da bilinçli eylemlere dönüşmesini istemiştir.

"Muhakkak Allah, ilmi kullarının arasından çekip almaz, bilakis âlimlerin ölümüyle alır. Bunun üzerine insanlar da cahilleri önder edinirler. Onlara sorular sorulur, onlar da bilgisizce cevap verirler. Böylece hem kendileri sapar hem de insanları saptırırlar."[685] buyuran Hz. Peygamber, bu uyarılarıyla İslam medeniyetini sekteye uğratacak ve İslam toplumlarının sapmasına sebep olacak en büyük tehlikelerden birisinin de cehalet ve yanlış bilgi olduğunu vurgulamıştır.

Görüldüğü üzere Hz. Peygamberin gerçekleştirdiği değişim, bilgi ve bilince dayalı bir değişimdir. O, bu değişimi gerçekleştirirken Kur'an'dan sonra vahiy merkezli bilginin hem kaynağı hem de bizzat öğreticisi ve uygulayıcısı olmuştur. Hz. Peygamberi gerçekleştirdiği değişim esnasında ilk önce cahiliye toplumunun cehalete, kehanete ve hurafeye dayalı bilgi kaynaklarını değiştirmiş, bu kaynakların yerine vahyin bilgisi olan Kur'an'ı ve Kur'an'ın uygulanmış şekli olan kendi sünnetini koymuştur. Böylece cahili bir toplumdan kitabî bir topluma geçiş süreci başlamıştır.

---

[683] Buhârî, Edeb, 34; Ebû Davud, Edeb, 20
[684] Ebû Davud, 24. illm 10; Tirmizi, 39, illm 7, ibn Mace, Mukaddime 18,
[685] Buhârî, İlim, 34.

2.2.6. Beşerîlik

Hz. Peygamberin gerçekleştirdiği değişim her şeyden önce beşer ve fıtrat merkezli bir değişimdir. Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği tevhid inancı ile birlikte fertlerin zihninde ve hayatında yeni bir değerler sistemi oluşmuş, dünya ve ahiret, madde ve mana dengesi yeniden dizayn edilmiştir. Bu bağlamda değişim, medeniyeti oluşturacak olan her ferdin ilahi emirler doğrultusundaki irade, duygu, düşünce, davranış ve fedakârlığı ile doğru orantılı olarak geçekleşmiştir.

İnsanı merkeze alan bu değişim süreci, aynı zamanda insan merkezli maslahatlar muvacehesinde kendini göstermiştir. Yine Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği değişim, salt bir eskiden yeniye geçiş süreci değil önce fert fert sonra da tüm insanlığın faydasını gözeten, ihtiyaçlarına cevap veren, krizlerine çözüm teklifleri sunan bir değişimdir. Bu bağlamda hadis ve sünnet yalnızca fertlerin bireysel hayatlarını düzenleyen bir yapıya değil aynı zamanda milletlerin ve toplumların temel karakteristik özelliklerini şekillendiren bir etkiye de sahiptirler. Bu açıdan insanın ilk önce sorumluluk bilincine sahip olmasını isteyen Hz. Peygamber, "Hepiniz çobansınız (sorumlusunuz). Hepiniz yönettiklerinizden (sürünüzden) sorumlusunuz. Âmir memurlarının çobanıdır. Erkek ailesinin çobanıdır. Kadın da evinin ve çocuğunun çobanıdır. Netice itibariyle hepiniz çobansınız ve hepiniz idâre ettiklerinizden sorumlusunuz."[686] buyurarak insanı diğer varlıklardan faklı kılan sorumluluklarına vurgu yapmıştır. Hz. Peygamberin gerçekleştirdiği insan merkezli değişimin en önemli dayanaklarından olan sorumluluk bilinci, aynı zamanda tüm insanların Allah'ın karşısında eşit olması ve başkalarının haklarına riayet etme düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Böylece cahiliye zihniyetinin ürettiği sınıfsal[687] sisteme karşı üstünlüğün ancak takvada olduğu düşüncesine dayanan bir zihniyet yapısı oluşturulmuştur.[688] Nitekim Buhâri şârihi İbn Baṭṭâl (ö.449/1057), *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* isimli eserinde Hz. Peygamberin yukarıda zikredilen hadisinde kastteği sorumluluğun Hz. Ali'ye göre başkalarının haklarına riayet etmek, insanlar arasında eşit davranmak ve adil olmak manasına geldiğini aktarmıştır.[689]

---

[686] Buhârî, İstikrâz, 20; en-Nevevi buradaki sorumluluğun adalet, güvenlik ve din ya da dünya hususunda elinin altındakilerin menfaatini gözetmek olarak tanımlamıştır. en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 213; Yine yakın bir anlatım için bkz: Şemsuddîn el-Birmâvî, Ebû ʿAbdillâh Şemsuddîn Muḥammed b. ʿAbdiddâʾim b. Mûsâ el-ʿAsḳalânî (ö. 831/1428), *el-Lâmiʿu'ṣ-Ṣaḥîḥ bi Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ* (nşr. Nûreddîn Ṭâlib vd.), I-XVIII, 1433/2012; s. 271; İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, VIII, 426

[687] Necdet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi*, s.118

[688] Beyhâki, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Şuabü'l İmân,* Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut*,* 1410, IV, 285.

[689] İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî,* VIII, 426.

Bu açıdan Hz. Peygamberin gerçekleştirdiği zihniyet değişimine göre köleler, garipler, kimsesizler güçlülerle aynı haklara sahiptirler. Nitekim bu hadisi şerh eden el-Kirmânî (ö. 786/1384), bir kimsenin sorumluluğunu üstleneceğini bir ailesi yoksa bu sorumluluğun toplumsal bir sorumluluk olarak da algılanabileceğini, yani kişinin arakadaşına, dostuna veya muhatap olduğu kim varsa onlara karşı da aynı sorumluluğu taşıması gerektiğini ifade etmiştir.[690] "Hepiniz Âdem'in neslindensiniz. Âdem de topraktan yaratılmıştır. Arabın, Arap olmayanlar üzerinde veya Arap olmayanın Arap karşısında üstünlüğü yoktur. Bu üstünlük ancak Allah'tan korkmakla (takva ile) olur."[691] şeklinde buyuran Hz. Peygamber bu hadisiyle İslam medeniyetinin insana bakışını, tüm insanların kanun önünde aynı olduğunu, üstünlüğün ancak Allah'a yakınlıkla olabileceğini bildirilmiştir.

Hz. Peygamber, "Müslüman'ın haysiyeti, malı ve kanı (haramdır) hürmete layıktır, ona dokunulamaz. Takva (kalbini göstererek) işte şuradadır. Müslüman'ın, Müslüman kardeşini hor görmesi, kötülük olarak ona yeter."[692] buyurarak ilk önce İslam toplumunda yaşayan fertlerin birbirlerine karşı bakış açılarını inşa etmiş, fertlerin dokunulmaz alanlarının sınırlarını çizmiştir. es-Sanʿânî (ö.211/827) böylece İslam toplumunda ve medeniyetinde "La ilahe İllallah" diyen her insanın bütün haklarıyla birlikte doğal bir muhafaza altına gireceğini belirtmiştir.[693] İbn Abdilberr (ö.463/1071), Hz. peygamberin bu hadisiyle İslam toplumu içindeki herkesin birbirine aynı şekilde davranması gerektiğini vurguladığını söyler. Bunun dışındaki davranışların ise zulüm kapsamına gireceğini belirtir.[694] Hz. peygamber bu hadisiyle İslam medeniyeti içerisinde herkes tarafından riayet edilmesi gereken temel insan haklarını koruma altına alarak hayatın sağlıklı bir şekilde devamına yönelik evrenesel bir ilke koymuştur. Nitekim et-Ṭûfî (ö.716/1316), Hz. peygamberin Müslümanın kanını, malını ve ırızını haram kılarak insan hayatının devamını koruma altına almıştır der. Çünkü kanın korunması hayatın korunmasıdır. Yine malın koruma altına alınması da hayatın korunması anlamına gelir çünkü hayatın devamı ancak mal olarak ifade edilen maddelerle mümkündür. Irzın koruma altına alınması da insan hayatının korunmasıdır. Çünkü neslin devamı da ancak

---

[690] Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, VI, 16.
[691] İbn Hanbel, V, 411.
[692] Tirmizî, Birr, 18; İbn Ḥacer el-Heytemî, haram olanın bunlara zarar vermek veya teşebbüs etmek olduğunu söylemiştir: İbn Ḥacer el-Heytemî, *el-Fetḥu'l-Mubîn bi Şerḥi'l-Erbaʿîn*, s. 517.
[693] eṣ-Ṣanʿânî, *et-Tenvîru Şerḥu'l-Câmiʿi's-Ṣağîr*, V, 149.
[694] İbn ʿAbdilberr, *et-Temhîd*, XX, 157.

bununla mümkündür demiştir.[695] Böyelce insanın hayatı koruma altına alınarak onun kuracağı medeniyet de korunmuş olur. Her fırsatta maddi durumu, kılığı, kıyafeti ne olursa olsun insanın kıymetini vurgulayan Hz. Peygamber, "Üstü başı pejmürde görülen insan vardır ki, onlar bir şey için Allah'a yemin etseler Allah onu yemininde haklı çıkarır."[696] buyurarak asıl olanın insanın Allah katındaki değeri olduğunu belirtmiştir. İnsana sırf insan olduğu için değer veren Hz. Peygamber, Müslüman olsun olmasın her din mensubuna insan olarak hak ettiği muameleyi göstermiştir. Örneğin bir Yahudi cenazesi geçerken aya kalkmış, bunun bir Yahudi cenazesi olduğu kendisine bildirilince olsun oda bir insan değil midir demiş,[697] kendisine hizmet eden Yahudi bir çocuk hastalandığında onu ziyaret etmiştir.[698] Kendisine zulmetmelerine ve İslam'ı reddetmelerine rağmen insanlara beddua etmemiş ve onlar hakkında ümidini koruyarak "Umuyorum ki, Allah onların sulbünden sadece Allah'a ibadet eden ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayan bir nesil çıkartacaktır."[699] buyurmuştur. "Câhiliye döneminde iyi olanlar, Müslüman olduktan sonra da iyi olurlar. Yeter ki İslâm'ı tam olarak kavrasınlar."[700] buyurarak fıtraten iyi olan insanların kafir dahi olsalar bu fıtratları gereği Müslüman olduktan sonra da değerli olacaklarını belirterek insani özelliklerin önemine vurgu yapmıştır. Bir insanın bile cehennemde yanmaması ve İslam'dan uzak kalmaması için büyük çaba harcayan Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye hitaben, "Allah'a yemin olsun ki senin aracılığınla Allah'ın bir kişiye hidayet vermesi, senin için, kızıl develere sahip olmandan daha iyidir."[701] buyurarak hidayetin insanlara ulaştırılması için ashabını sürekli olarak teşvik etmiştir. Tüm çabalarına rağmen iman etmeyen insanları görünce büyük üzüntü yaşayan Hz. Peygamber, Allah tarafından "İman etmiyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin!"[702] buyurularak teselli edilmiştir.

Daha önceki bölümlerde ele aldığımız gibi toplumsal değişimde tedricilik ilkesi bağlamında gerekli koşulların oluşumuna önem veren Kur'an, bu değişimin ana karakteri olarak insanı merkeze almış ve "Bir toplum kendini değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez."[703] yine "Bir toplum kendi nefislerinde olanı değiştirmedikçe,

---

[695] et-Ṭûfî, *et-Taʿyîn fî Şerḥi'l-Erbaʿîn*, s. 305; Aynı minavelde bir yorum için bkz: ʿAlîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, VII, 3105.
[696] Müslim, Birr, 138.
[697] Buhârî, Cenâiz, 49; Nesâî, Cenâiz, 45-47.
[698] Buhari cenaiz 79; Ebû Dâvûd, Cenâiz, 2.
[699] Buhârî, Bed'ü'l-halk, 7.
[700] Vâkıdî, Meğâzî, III, 1094- 1095.
[701] Buhârî, Cihâd, 102; Müslim, Fedâilü'ssahâbe, 34; Ebû Dâvûd, İlim, 10.
[702] Şuara, 26/3.
[703] Rad, 13/11.

Allah da onların içinde bulunduğu durumunu değiştirmez."[704] meyanındaki ayetlerle değişimin sorumluluğunu insanın omuzlarına yüklemiştir. Bu sorumluluk, toplumsal değişim gibi zihniyet ve ferdi değişim için de geçerlidir. Çünkü toplumsal değişimin dayandığı iki temelden birisi, o değişimi gerçekleştirecek bir zihniyet yapısının oluşması diğeri ise bu zihniyet yapısına göre davranışlar sergileyecek ferdin var olmasıdır. Bu durum, medeniyetlerin yükselme ve yok olma nedenlerini içinde barından ilahi bir sebep sonuç ilişkisine[705] yani "Sünnetullah'a"[706] işaret etmektedir.

Toplumsal değişimin sorumluluğunu insanın omuzlarına yükleyen Kur'an, bu sorumluluğun liderliğini ve örnekliğini ise toplumu iyi ve doğru bir değişim için müjdeleyip uyaracak olan[707] Hz. Peyagmber'e vermiştir. Peygamberler, değişim süreci içinde vahiy bilgisine sahip olmaları ve "karizma" olarak ifade edilen birtakım üstün özellikleriyle tarih boyunca değişimin öncüleri olmuşlardır.[708] İçinde bulundukları toplumun yapısını kökten sorgulayarak değişimin temel dinamiklerini harekete geçiren ve fertlere varlıklarının anlamını hatırlatan peygamberler, topluma sundukları medeniyet teklifinin de biricik örneği olmuşlardır.

Bir toplumun ya da medeniyetin yükselmesi, o toplumu oluşturan ve medeniyete yön verecek olan fertlerin bireysel yükselişleri ile de doğrudan orantılıdır. İşte bu nedenle Hz. Peygamber'in İslam medeniyetinin kurucu adımlarını atarken en fazla önem verdiği şeylerden birisi de toplumu oluşturan fertlerin tek tek bireysel gelişimlerinin sağlanması ilkesi olmuştur. Hz. Peygamber'in bu çabası, onun, hayatın akışı içinde insanın iradesine, etkisine ve belirleyiciliğine verdiği önemin de bir göstergesidir. Bu ilke, bir yandan İslam medeniyetini oluşturacak fertlerin şahsiyetinin gelişmesine bir yandan da bu kamil şahsiyetlerin oluşturacağı medeniyetin dinamik bir şekilde yükselmesine neden olmuştur. Medeniyet kurucu bir varlık olarak insanın fıratı gereği medeni olduğunu söyleyen[709] muhaddis Şemsuddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384), insanın gelişiminin yani kâmil insan makamına ulaşabilmesinin ancak medeniyetle mümkün olabileceğini vurgular. Çünkü Medeniyetin bir gereği olan salih toplum insanı gelirştirerir ve kâmil hale getirir.[710]

---

[704] Enfal, 8/53.
[705] Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İstanbul 1996, s. 487.
[706] Bigiyef, Musa Carullah, *Kur'an-Sünnet ilişkisine Farklı Bir Yaklaşım*, Kitiibu's-Sünne, (çev. Mehmet Görmez), Ankara 1998, s. 5.
[707] Fâtır, 24/45.
[708] Bkz: Bağcı, Hacı Musa*, Modern Dünyada Peygamber Algısı, Eskiyeni Dergisi*, Sayı 17, İlkbahar 2010, 2-15.
[709] Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, I, 110.
[710] Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, I, 110-111.

İnsanın akıl, şehvet ve öfkesini kontrol edip dizginlediği ölçüde kâmilleşeceğini ifade eden el-Kirmânî, aklın ancak hikmetle, şehvetin iffetle, öfkenin ise yerli yerinde bir caretle control edilebileceğini söyler.[711] Bu da ancak fertlerin ruhi gelişimleriyle mümkündür.

Bu bağlamda Hz. Peygamber, insani değişimi gerçekleştirirken ruhi değişime de büyük önem vermiştir. Çünkü insanın karakter ve şahsiyetini etkileyen faktörlerin başında ruh gelmektedir.[712] İnsanın ruhi yönünü şekillendiren kâmil hale getiren temel etki de din ve inanç sistemidir. Hz. Peygamber getirdiği yeni dini emirler ve inanç biçimi ile fertlerin ruhi terbiyelerini gerçekleştirmelerine ve onların fıtratlarında var olan iyinin ortaya çıkmasına çaba göstermiştir. İyilik, yaratıcı tarafından insan fıtratına yerleştirilmiş beşeri bir olgudur. Müslüman olmasa bile insan, iyiliğe meyyal yaratılmıştır. Örneğin Mekke'de yaşayan bazı Haniflerin henüz İslam dininin emirleri nazil olmamışken fıtratları gereği putlara tapmadıkları, leş yani ölmüş hayvanların etlerinden yemedikleri, yaygın bir adet olan kız çocuklarının diri diri gömülmesi adetini kabul etmedikleri bilinmektedir.[713] Bu anlamda Hz. Peygamber, önce fertlerin içindeki iyiliği fıtrattan gelen erdemi ortaya çıkarmak ve onları ıslah etmek istemiştir. Fertlerin ıslahıyla da toplumun ıslahı hedefine ulaşılacak böylece insan merkezli bir ıslah çabasıyla İslam medeniyetinin hedeflemiş olduğu ictimai ıslah ortaya çıkacaktır.[714] Bu aynı zamanda bir medenileşmeyi de beraberinde getirecektir. Çünkü medenileşmeyi sağlayacak olan kâmil insana, İbnu'l-Mulaḳḳın'in (ö.804/1402) dediği gibi ancak ahlak ve erdemle ulaşılabilir.[715] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), hedeflenen bu kamil insana bütüm erdemlerin özünü teşkil eden iyiliğe emretmek, cahilerden yüz çevirmek, iffetle ve hikmetle ulaşılabileceğini,[716] el-Ḳasṭalânî, (ö.923/1517) ise bu konuda dosdoğru bir inanç, iyi geçinmeyi sağlayacak bir ahlak ve nefsi arındırmanın fayda sağlayacağını belirtmiştir.[717] Ancak şu da bilinmelidir ki, bireysel değişim bir anda gerçekleşen, hızlı ve doğrusal bir değişim değildir. Çünkü fertlerin değişimi, içinde yaşadıkları kültür yapısına göre birtakım

---

[711] Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, XVII, 120.
[712] Aybey, Salih, *"Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü"*, TurkishStudies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkishor Turkich Volume 10/11 Summer 2015, ss. 201-214, s. 204.
[713] Demircan, Adnan, *Son Peygamber'in Geldiği Cografya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Câhiliye Arapları*, Câhiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu, 13-15 Nisan 2007, Konya, Fecr Yayınları, İstanbul, 2007, s. 88.
[714] Tahir b. Âşûr, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, Çev. Vecdi Akyüz, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 137.
[715] İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, XIX, 527.
[716] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Fetḥu'l-Bârî*, VIII, 306.
[717] el-Ḳasṭalânî, *İrşâdu's-Sârî*, I, 91.

zorluklar ve çatışmalar içerebilir.[718] İşte bu nedenle Hz. Peygamber, bu değişimi gerçekleştirirken insanın fıtratına bizzat Allah tarafından yerleştirilmiş olan iyi huy ve özellikleri ortaya çıkaracak bir ruhi terbiye metodu uygulamıştır.

Bu terbiye esnasında cahiliyeden İslam'a geçmiş fertlerin değişimindeki en önemli faktör, tevhid inancından sonra Hz. Peygamber'in onların zihinlerinde oluşturduğu ahiret inancıydı. "Ben, şiddetli bir azabın (ahiret azabı) öncesinde size gönderilen bir uyarıcıyım!"[719] buyuran Hz. Peygamber, gönderiliş gayelerinden birisinin de ahirete dair uyarılar yapmak olduğunu bildirmiştir. Cahiliye Araplarında bir Allah inancı mevcuttu. Ancak bu inancın ahirete yönelik bir yönü bulunmamaktaydı. Ahiret inancıyla birlikte bu dünyada yapıp ettiklerinin hesabını öte dünyada verecekleri bilincine ulaşan[720] fertlerin bütün düşünce, söz ve eylemlerinde belirgin ve etkili bir değişim meydana geldi.

Cahiliye Araplarının bütün hayatlarını etkileyen düşünce biçimlerinden birisi de kavmiyetçilik anlayışıydı. Onların Hz. Peygamber'e karşı öne sürdükleri en önemli argümanlarından birisi de hayatta kalmalarını, geçimlerini sağlamalarını, kendilerini ve ailelerini korumalarını sağlayan kabilecilik anlayışının getirilen yeni din tarafından reddedilmesiydi. Çünkü ağır çöl şartlarında bedevi kültür gereği kabileler ancak başka kabilelerle savaşarak, onların mallarını ve topraklarını yağmalayarak varlıklarını sürdürebiliyorlardı.[721] Bu ağır şartlarda, savaş ve çatışma ortamında ayakta kalmalarını da kabilecilik anlayışlarının temelini oluşturan asabiyet düşüncesine bağlıyorlardı.[722] Hz peygamber, din birliği ve din kardeşliği ilkesiyle o toplumun fertlerini birbirine kardeş kılmış ve bu kardeşliğin önüne hiçbir kavim, kabile ve asabiyet anlayışının geçmesine müsaade etmemişti. Fert fert değişimi sağlayan en önemli faktörlerden birisi de işte bu din kardeşliğine bağlı anlayış olmuştur. Çünkü din kardeşliği anlayışının kabilecilik anlayışından daha kuşatıcı, daha sağlam ve daha etkili bir bağ olduğunu anlayan fertlerin hem birbirlerine bakışı değişmiş hem de yeni dine olan güvenleri artmıştı. Asabiyet anlayışı gereği kendi kabilelerinden ve akrabalarından birisi haksız da olsa onu destekleyen ve himaye eden fertlerin,[723] din kardeşliği gereği hak ve hukuk

---

[718] Yıldırım, Duran Ali, *Kur'an'da Fesat*, Çimke Matbaası, Konya, 2016, s. 248-254.
[719] Müslim, İman, 355; Nesâî, Vesâyâ 6.
[720] Sarı, Mehmet Salih, *Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci*: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu, İstem, Yıl:2, Sayı:4, 2004, s. 175 – 190. s. 175-190.
[721] Özdemir, Mehmet Nadir, *Bir Dönüşüm: Cahiliye Yağmacılığından Bedir Gazvesi Ganimetlerine*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9/2, 2020, s. 1884.
[722] Derveze, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz.Muhammed'in Hayatı*, I, 39- 41.
[723] Buhârî, Mezalim, 4; İkrah, 7.

anlayışlarında da baştan aşağı bir değişim gerçekleşti. İslam kardeşliği, kan bağı ve soy bağı gibi tüm bağların üstünde bir bağ oluşturdu.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, gerçekleştirdiği değişime önce fertlerin değişimiyle başlamış bu değişim esnasında insan iradesini, maslahatını ve sorumluluğunu gözardı etmemiştir. Fertlerin değişimiyle toplumda iyiye, doğruya ve faydalıya doğru bir gelişme meydana gelmiş, kötülükler ise büyük oranda ortadan kalkmaya başlamıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan sonuçlar, İslam medeniyetinin daha işin başındayken tüm insanlığa fayda sağlayacak bir medeniyet haline gelmesini sağlamıştır. İşte bu nedenledir ki hem değişimin bizzat öznesi olması hem de değişimin tüm sonuçlarından faydalanması açısından insan, İslam medeniyetine giden süreçte değişimin merkezinde yer almıştır.

2.2.7. Gelenek

Peygamberler, elçi olarak geldikleri toplumun hayatında gönderildikleri şeriata aykırı olan şeyleri değiştirirler, bu şeriata aykırı olmayan şeyleri ise olduğu gibi bırakırlar. Çünkü onların amacı, bir toplumun yapısını tepeden tırnağa değiştirmek değil, o toplumun itikadi ve ameli yapısını gönderildikleri şeriata uygun hale getirmektir.[724]

Hz. Peygamber, cahiliye toplumunun değişim ve dönüşümünü gerçekleştirirken o topumun sahip olduğu köklü geleneği de görmezden gelmemiştir.[725] Çünkü gelenek, aynı insanlardaki alışkanlıklar gibi toplumsal bir alışkanlıktır. Bu alışkanlığın değişimi birçok sebebi birlikte talep eder. Her toplum gibi cahiliye toplumu da kendi sosyal yapısını ve düşünce biçimini koruma eğilimi göstermiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber, değişimin mümkün olduğunca bir dirençle karşılaşmadan gerçekleşmesi için büyük bir çaba harcamıştır. Ebû Mâlik el-Eş'arî'nin rivayet ettiğine göre, "Ümmetimde câhiliye âdetlerinden kalma dört şey vardır ki bunları (kolaylıkla) terk edemezler. Bunlar; asaleti ile övünme, nesepleri kötüleme, yıldızlarla yağmur isteme ve bağıra çağıra ölülere yas tutmadır."[726] buyuran Hz. Peygamber, muhatap olduğu toplumun adet ve geleneklerine ne kadar bağlı olduğunu biliyordu. İşte bu nedenle değişmesi gereken dinamiklerin neden

---

[724] Dihlevi, Şah Veliyullah, *Hüccetullâhi'I Bâliğa*, Çev. Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul, 1994, c. 1, s. 386-387.

[725] Bkz: eş-Şâtıbî, Ebû İshâk, el-Muvâfakât -İslamî İlimler Metodolojisi, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010, II. 75; Şâtıbî, câhiliye döneminde Araplarda varolan ve İslam tarafından aykırı görülmeyen durumların olduğunu ve bunların İslam'dan sonra da devam ettirildiğini söyler; Yine boşanmaya dair Câhiliye de varolan bazı uygulamaların İslamî dönemde de kullanıldığına değinen bir çalışma olarak Bkz: Görgülü, Hasan Ali, "Câhiliye Devrinde Boşanma Çeşitleri ve İslam'ın Boşanmada Örfe İtibar Etmesi", SDÜİFD, Sayı:6, 1999, ss. 111-126.

[726] Müslim, Cenâiz, 29.

ve nasıl değişmesi gerektiğine dair açıklamalar yapmaktan ve büyük bir emek gerektiren toplumu ikna etme çabasından asla kaçınmamıştır. Hz. Peygamber bu hadisiyle İslam medeniyetini cahiliyeden ayıran temel umdelere dikkat çekmiş ve neseple övünme yani ırkçılığın, yıldızlardan ve gök cisimlerinden bir şey isteme yani şirkin, ölüye ağıt yakma yani dünya ve ahiret dengesini yitirmenin tehlikelerine vurguyaparak toplumu uyarmıştır. Alîyyul-Ḳârî, (ö.1014/1605), Hz. peygamberin bu hadisiyle cahiliyenin en alışılmış ve yaygın inanışlarını bir araya toplayarak uyarıda bulunduğunu,[727] Ebû Bekr İbnu'l-ʿArabî (ö.543/1149), Hz. Peygamberin bu uyarılarıyla ümmetin günah olduğunu bildikleri halde bazı nelerden vazgeçmekte zorlanacaklarını bildirere toplumu urardığını,[728] et-Ṭîbî (ö. 743/1343), ümmetin bu kötü alışkanlıkları toptan devam ettirmeyeceğini ancak birileri terk etse de birilerinin bu hasletlere devam edeceğini[729] belirtmiştir.

Kendisine sorulan bir mesele hakkında vahiy bilgisi yoksa toplumun yukarıdaki hadiste zikredildiği gibi dini değerlere aykırı olmayan örfünden de yararlanan Hz. Peygamber, böylece toplumun insanın faydasını gözeten birikimlerini kullanmayı da ihmal etmemiştir. Örneğin Hz. Âişe'nin anlattığına göre, Ebû Süfyân'ın hanımı olan Hind, bir gün Hz. Peygambere gelip bir soru sormuş ve şöyle demiştir: "Yâ Resûlallah! Ebû Süfyân mala düşkün, çok cimri bir adamdır. Bu nedenle onun malından kendime ve çocuklarıma yetecek miktarı haberi olmadan almamın benim üzerime bir günahı var mıdır?" Hz. Peygamber de ona, "Hayır yok. Sana ve çocuklarına, örfe göre yetecek miktarı al." buyurmuştur.[730] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber bu örnekte alınabilecek miktar konusunda ölçü olarak toplumun örfünü belirlemiştir. Yine bir aile için gerekli olan temel ihtiyaçlar konusunda da her toplumun kendi örfüne göre bir miktar belirleyebileceğini bildirmiştir.[731]

Bununla birlikte Hz. Peygamber, o toplumda tamamen ortadan kaldırılması ya da değiştirilip yerine yeni bir hükmün inşa edilmesi gereken durumlar dışında toplumun eskiden beri uygulayageldiği ve yeni dine aykırı olmayan düşünce biçimlerine, adet ve geleneklerin devamına müsaade etmiştir.[732] Hz. Peygamber tarih boyunca parça paraca bütün toplumların gelenek ve adetlerine karışmış olan ve adına "maruf geleneği"

---

[727] Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, III, 1234.
[728] Ebû Bekr İbnu'l-ʿArabî, Ebû Bekr Muḥammed b. ʿAbdullâh b. el-ʿArabî el-İşbîlî (ö.543/1149), *el-Mesâlik fî Şerḥi Muvaṭṭaʾi Malik* , I-VIII, 1428/2007, s. 578.
[729] et-Ṭîbî, Ebû Muḥammed Ḥuseyn b. ʿAbdullâh (ö. 743/1343), *Şerḥu'ṭ-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîh* (nşr. ʿAbdulḥâmîd Hindâvî), I-XIII, 1417/1997, IV, 1418.
[730] Buhari, Ahkam, 4; Buhârî, Büyû', 95.
[731] Müslim, Akdiye, 8.
[732] Hamidullah, *Muhammad, İslam Peygamberi*, c. ı, s. 898.

diyebileceğimiz İslam'ın özüyle çatışmayan iyiliklerin ve kuralların devamından ve geliştirilmesinden yana bir tavır belirlemiştir.[733] Sadece kültür ve gelenek alanında değil bazı hukuk kuralları ve cezalar konusunda da eskiden var olan uygulamalar devam ettirilmiştir. Örneğin Hz. Peygamber öncesinde de var olan kasıtlı olarak insan hayatına son verenlerin, eşkıyalık yapanların ve evliyken zina edenlerin öldürülmesi[734] veya diyet uygulanması,[735] hırsızlık yapanın elinin kesilmesi[736] gibi uygulamalar benzerleri ile devam etmiştir. Bununla birlikte kadınların o toplumda soylu olarak kabul edilen erkeklerden hamile kalması veya birçok erkekle birlikte olabilmesi ve fuhuş gibi gelenekleşmiş günahları tamamen ortadan kaldırmıştır.[737] Muta nikâhını tedrici olarak kaldırıp yine cahiliye toplumunda oldukça yaygın olan çok eşliliği dörtle sınırlamıştır.[738]

Din ve ahlakla alakası olmayan konularda yani medeniyetin daha çok maddi yönüne taalluk eden durumlarda mevcut olan uygulamalar, Hz. Peygamberin getirdiği dine aykırı değilse "takrir"[739] olarak isimlendirilen bir yöntem uygulanmıştır. Takrir, Hz. Peygamber'in bizzat şahit olduğu bir olay ya da sözü veya şahit olmadığı halde kendisine haber verilen bir durumu nehyetmemesi yani bir anlamda onaylamasıdır.[740] Hz. Peygamber bu alanlarda değişiklik yapmamıştır. Nikah, miras ve vasiyet gibi birtakım düzenlemelerle düzeltilebilecek alanlarda ise "ıslah" yöntemi uygulayarak bu alanları bazı değiştirme ve düzeltmelerle dine uygun hale getirdi. Şirk, putçuluk, faizcilik, zina, içki ve kumar gibi dinin ruhuna tamamen aykırı olan durumlarda ise toptan reddetme ve tamamen ortadan kaldırma tavrını benimsemiştir.[741]

Medine'de hurma aşılama işi yapanları gördüğünde kendi fikri farklı olmasına rağmen "Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz."[742] diyerek onların bu konudaki öteden beri süre gelen bilgi, tecrübe ve adetlerinden faydalanmaya devam etmelerini tavsiye etmiştir. Cahiliyede de faziletli davranışlar olarak kabul edilen misafir ağırlama, yetime sahip çıkma, komşuya iyi davranma gibi bazı uygulamaların İslam'dan sonra da faziletli

---

[733] Okumuş, Ejder, *Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim*, s.333.
[734] Buhârî, Vesâyâ, 23
[735] Ebû Dâvûd, Diyât, 3
[736] Nesâî, Kat'u's-sârık, 12.
[737] Buhârî, Hudûd, 44
[738] Bilgin, Vejdi, *Cahiliye'den İslam'a Değişim ve Süreklilik Bağlamında Sünnet*, Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu, Konya İlahiyat Derneği yayınları, Konya, 2007, s.138.
[739] ez-Zerkeşî, Bedreddin, *el-Baḥrü'l-muḥîṭ* (nşr. Ömer Süleyman el-Eşkar), Kahire 1988, IV, 201
[740] Ebû Gudde, Abdülfettâh, *et-Tetimme fi's-sünneti't-takrîriyye* (Zehebî, el-Mûḳıẓa [nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde] içinde), Halep 1405, s. 97. s. 97.
[741] Karaman, Hayrettin, *Zaman ve Mekanın Değişmesi Halinde Sünnetin Geçerliliği*, Sünnetin Dindeki Yeri Sempozyumu, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997, s. 45.
[742] Müslim, Fedail 141,

olduğunu bildirmiş ve ashabından bu davranışlara devam etmelerini istemiştir.[743] "Müslümanların iyi ve hoş gördükleri hususlar Allah katında da iyidir; Müslümanların kötü ve çirkin olduğuna karar verdikleri şeyler yani genel ahlâkî değerlere ters düşen tutum ve davranışlar ise Allah katında da kötüdür."[744] buyurarak eskiden kalma adet ve gelenekler içerisinden dinin ana kaidelerine aykırı olmayan ve toplum tarafından güzel görülen şeylerin devam etmesine müsaade etmiştir.

Hz. Peygamberin hicretin 9. yılında hac konuşması bu durumun en güzel örneklerinden birisidir. Hz. Peygamber bu konuşmasında "Ey insanlar artık hiç kimse Kabe'yi çıplak olarak tavaf edemez.", [745] "Cahiliye devrine ait tüm övünmeler ve kan davaları ayaklarımın altındadır ve kaldırılmıştır." buyurarak dinin uygun görmediği bütün uygulamaları kaldırmıştır. Ancak aynı konuşması içinde "Ancak hâlen devam etmekte olan Kâbe'nin hizmet ve bakımı (sidâne) ve hacılara su verilmesi (sikâye) bu hükmün dışındadır. Bu iki işi daha önceden yapanların devam etmesini onaylıyorum."[746] buyurarak dine uygun olan, toplumun menfaatine faydası olan ve insanlar tarafından güzel görünen "maruf" iyiliklerin devamından yana tavır belirlemiştir. Yine Avf b. Mâlik el-Eşcaî Hz. Peygambere "Ya Rasûlallah bizler eskiden câhiliye devrinde rukye yapardık. Bu konuda ne dersiniz diye sordu. Hz. Peygamber de "Bana rukyenizi gösterin! İçerisinde şirk olmadıkça rukyede bir beis yoktur."[747] buyurarak İslam öncesi dönemde de var olan fakat şirk ve benzeri cahiliye adetleri içermeyen meselelerde müsamahalı davranmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Hz. Peygamber, toplumda var olan adet ve gelenekleri dine uygunluğuna göre ya onaylamış ve devam etmesine müsaade etmiş ya ıslah etmiş ya da tamamen ortadan kaldırmıştır. Toplum için ciddi bir alışkanlık haline gelmiş bir adeti ortadan kaldırdığında çoğunlukla onun İslam'a uygun alternatiflerini getirmiştir. Örneğin, Enes b. Mâlik'in rivayetine göre Hz. Peygamber, Medine'ye geldiğinde cahiliye halkının kutladığı ve eğlendiği iki günün yerine Ramazan ve Kurban bayramlarının koyulmasını istemiş ve şöyle demiştir; "Allah, câhiliyedeki o günleri sizin için daha hayırlı iki günle değiştirdi. Bunlar Ramazan ve Kurban Bayramı günleridir."[748] Bedruddîn el-ʿAynî, (ö.855/1451), bu günlerin şükür günleri ve yapılan ibadet ve

[743] Fayda, "Cahiliye", DİA. VII, 18.
[744] İbn Hanbel, I, 379.
[745] Buhârî, Hac, 67.
[746] İbn Mâce, Diyât, 5.
[747] Müslim, Selâm, 64
[748] Nesâî, Îdeyn, 1; Cahiliyedeki günler Medinede çeşitli oyunların oynandığı bayram günleridir; İbn Receb, *Fetḥu'l-Bârî*, VI, 85; bu günler Mihrican ve Nevruz günleridir: eṡ-Ṡanʿânî, *et-Tenvîru Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣağîr*, I, 60.

zikirlerle müşriklere muhalefet edilerek onların kızdırıldığı günler olduğunu söylemiştir.[749] Böylece Müslümanlara ait bayram günlerinin belirlenmesiyle İslam medeniyetinin hürmet edilmesi gereken gün ve zaman anlayışı inşa edilerek cahiliye toplumuyla bir farkı daha netleştirilmiştir. Nitekim es-Sanʿânî (ö.211/827), bu günlerle birlikte İslam dinin müşriklere benzemeyi haram kıldınığının tekara hatırladığını söylemiştir.[750]

Hz. Peygamberin toplumun imkânlarından faydalanma konusundaki en önemli uygulamalarından birisi de istişare uygulamasıdır. Sosyal düzenin inşasında hakkında nas bulunmayan ya da vahiy dışındaki meselelerde toplumun görüşüne başvurarak hareket etmiş, onların geçmişe ait bilgi, tecrübe ve stratejilerinden faydalanmıştır. Bedir'de esirlerle ilgili olarak[751] ve Uhud savaşında Medine dışında savaşma kararı alırken hep istişare müessesesine başvurmuştur.[752] İstişare kültürü sayesinde yapılan işlerin sorumluluğu ve sonuçları toplum tarafından rahatlıkla kabul edilmiş ve yeni medeniyetin dayanışma kültürü oluşmuştur. Bu ilke sayesinde gerçekleşen büyük sosyal değişim esnasında toplumun her kesimi Hz. Peygamber'in yanında yer almıştır.

Bugün İslam toplumlarının kültür, gelenek ve adetleri incelendiğinde görülecektir ki, bu toplumlarda halen güçlü bir şekilde varlığını sürdüren adet, kültür ve geleneklerin birçoğu Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetleridir. Yeni doğan bebeklerin kulağına ezan okunmak,[753] cenaze evine komşu ve akrabaların yemek götürmeleri[754] gibi âdetler bunlardan bazılarıdır. Hadislerin sahip olduğu zengin içerik, pratiklik ve doğallık, bu içeriğin tarih boyunca toplumlar tarafından doğal hayat içinde benimsenmesini ve yaşatılmasını sağlamıştır. Hz. Peygamber'in muhatap olduğu toplumun vahye aykırı olmayan imkân, adet, örf ve geleneklerinden faydalanması, toplumun kalbinin Hz. Peygambere ve emirlerine karşı ısınmasını sağlamıştır. Yine Hz. Peygamberin hadislerinin ve sünnetinin değişime ve gelişime açık olması, farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda da insanlar tarafından kolaylıkla benimsenmesini ve süreç içerisinde hayatın içerisinde yaşayan bir kültüre dönüşmesini sağlamıştır.

---

[749] Bedruddîn el-ʿAynî, *Şerḥu Ebî Dâvûd*, IV, 477.
[750] eṣ-Ṣanʿânî, *et-Tenvîru Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaġîr*, I, 60.
[751] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 8.
[752] Vâkıdî, Meğâzî, I, 210-11
[753] Tirmizî, Edâhî, 16
[754] Tirmizî, Cenâiz, 21

2.2.8. Tutarlılık

İnsan ve onun oluşturduğu toplum, Hz. Âdem'den buyana sürekli bir değişim ve gelişim içerisindedir. Bu gelişim ve değişim hem insan hem de toplum için bir halden başka bir hale geçişi ifade etmektedir. İnsanın süreklilik arz eden bu değişime ayak uydurabilmesinin en önemli nedeni fıtratı gereği değişime açık ve uygun yaratılmış olmasıdır. İnsanın, yaratıcının murad ettiği şekilde ve yönde değişiminin rehberleri ve taşıyıcıları peygamberler olmuştur. Peygamberlerin taşıdığı mesaj, toplumların sosyal ve kültürel durumlarına göre birtakım farklılıklar içerse de bu mesajların başta "Tevhid ilkesi" olmak üzere ana omurgasında bir tutarsızlığa ve çelişkiye rastlamak mümkün değildir.[755] Çünkü tüm mesajlar aynı ana ilkelerle aynı kaynaktan alınmış ve insanlığa tebliğ edilmiştir. Din de dâhil bir fikir ve iddianın en önemli özelliklerinden birisi de bir tutarlılık ve insicama sahip olmasıdır.[756] Peygamberlerin taşıdıkları mesajların birbiriyle çelişmesi söz konusu olmadığı gibi bir Peygamber'in taşıdığı mesajın kendi içinde çelişmesi ve tutarsızlık arz etmesi söz konusu değildir.[757] Allah tarafından ilahi mesajı taşımakla ve bu mesaj kaynaklığında toplumu değiştirip dönüştürmekle görevli olan Hz. Peygamberin, değişim ilkelerinde somut ve katiyyen değişmeyecek ilkeler olduğu gibi zaman ve şartlara göre değişebilen ilkeler de mevcuttur. İşte bu nedenle bazı ilkelerin zaman içerisinde Hz. Peygamber tarafından değiştirilmesi bir tutarsızlığa değil aksine bütünlüğe işaret eder.

Hz. Peygamber'in davetinin aynı zamanda zihinsel bir tutarlılık içermesi onun insan aklını muhatap aldığının en önemli göstergesidir. Çünkü Hz. Peygamber, şüphe ve ihtilaf üreten değil tüm şüpheleri ve ihtilafları gidermekle, çözüme kavuşturmakla ve toplumu dönüştürücü bir liderlik yapmakla görevlidir.[758] Ayrıca söylediği sözler ve gerçekleştirdiği uygulamalarla zihinlerde sürekli şüpheler, tutarsızlıklar ve çelişkiler üreten kararsız bir liderin hakikate çağırması ve toplumu harekete geçirmesi imkânsızıdır.[759] Hz. Peygamber, zaman zaman değişim gösteren bazı uygulamaları ve sözlerinin muhataplarının aklında bir çelişki ve tutarsızlığa mahal vermemesi için "hikmet" prensibi gereği olay ve durumların her açıdan kavranmasına büyük önem

---

[755] Kiraz, Celil, *Peygamberlerin Mesajlarlndaki Birlik ve Bütünlük*, Uludag Üniversitesi İlahıyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, 2001, s. 242.

[756] Sevim, Hasan, *Kur'ân İslâm'ı Söyleminde Tutarlılık Sorunu: Vahy-İ Gayr-İ Metlüv*, Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Cilt, 8, Sayı, 15, s. 67-68.

[757] Sevim, Hasan, *Kur'ân İslâm'ı Söyleminde Tutarlılık Sorunu*: *Vahy-İ Gayr-İ Metlüv*, s. 49.

[758] Kanbaz, İsmail, *Hz. Peygamber'in Kişiliğinin Temel Bir Bileşeni Olarak Elemîn Sıfatı*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı, 1, Ekim, 2022, s. 3.

[759] Kanbaz, İsmail, *Hz. Peygamber'in Kişiliğinin Temel Bir Bileşeni Olarak Elemîn Sıfatı*, s. 7.

vermiştir. Neyin niçin yapıldığını ortaya koyan "hikmet" prensibi, hem ilk kez vahye muhatap olan toplumun kafa karışıklığını önlemiş hem de Hz. Peygamberin uygulamalarının ve sözlerinin toplum tarafından bilinçli bir şekilde kabul edilmesini sağlamıştır. "hikmet" ilkesi aynı zamanda kurulan yeni medeniyetin farklı coğrafyalarda ve farlkı insan toplumları içerisinden dinin emirlerinin aynı sebepten kaynaklanıp aynı sonucu doğuracak şekilde uygulanmasını sağlamıştır. Olayların sonuçlarını öngörme, bir sözü veya bir davranışı bağlamıyla değerlendirme gibi içeriklere sahip olan "hikmet" ilkesi, İslam medeniyetindeki bütün uygulamaların alt yapısında yer alan en önemli kavramlardandır. Muhaddis İbn Ḳuteybe (ö.276/890), Hz. Peygamberin söz ve eylemlerindeki tutarlılğı açıklarken iki hadis üzerinden örnek verir. Bunlardan birincisi Buhari'de geçen "Kimse Yunus b. Mettâ'dan daha hayırlı (faziletli) değildir"[760] hadisidir. Diğeri ise "Ben kıyamet gününde âdemoğullarının efendisiyim"[761] hadisidir. İbn Ḳuteybe görünüşte bu hadislerin birbiriyle çeliştiği düşünülebilir. Ancak öyle değildir der ve şu açıklamayı yapar. Buradaki efendilik kıyamet gününü ile ilgilidir. Hz. peygamberin Yunus b. Mettâ'nın daha hayırlı olduğuna işaret eden sözü ise onu tevazusundan ibarettir demiştir.[762] el-Ḳasṭalânî (ö.923/1517) ise kendisine "Şüphesiz bu iş (hilafet), dini ayakta tuttukları (ikame ettikleri) müddetçe Kureyş'te olacaktır**."[763]** Hadisi ile "Kahtanlı bir adam çıkıp insanları idare etmeden kıyamet kopmaz."**[764]** Hadisi arasında bir tutarsızlık olup olmadığını soranlara şu cevabı vermiştir. Bu hadisler arasında bir çelişki yoktur çünkü birinci hadiste Kureyş dini ayakta tuttuğu ibaresi vardır. İkinci hadis ise ahire zamandan bahsetmektedir. Bu da bu denömde dinin Kureyş tarafından ikame edilemeyeceği anlamına gelir diyerek işin hikmetinin bu olduğuna işaret demiştir.[765] Alîyyul-Ḳârî'nin (ö.1014/1605), Kur'an ve sünneti en iyi şekilde bilmek olarak tariff ettiği[766] hikmet kavramı çerçevesindeki ilkesellik ve tutarlılık, Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarının ayrılmaz bir parçasıdır.[767] Çünkü ilahi vahiyle desteklenen bir Peygamberin gerçekleştireceği toplumsal değişimin ve inşa edeceği medeniyetin süreçlerini öngörememesi düşünülemez.[768]

---

[760] Buhârî, Enbiyâ, 35.
[761] Ebû Dâvûd, Sünnet, 14.
[762] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîŝ*, s. 182.
[763] Buhârî, Menâkıb, 2.
[764] Buharî, Menakıb 7.
[765] el-Ḳasṭalânî, *İrşâdu's-Sârî*, VI, 6.
[766] ʿAlîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, IV, 1577.
[767] Kanbaz, *İsmail, Hz. Peygamber'in Kişiliğinin Temel Bir Bileşeni Olarak Elemîn Sıfatı*, s. 2.
[768] Kanbaz, *İsmail, Hz. Peygamber'in Kişiliğinin Temel Bir Bileşeni Olarak Elemîn Sıfatı*, s.2

Zihinsel ve toplumsal değişim sürecinde ve medeniyetin kurulma merhalelerinde birtakım değişiklikler yapılsa da bu değişiklikler büyük tutarsızlıklara yol açacak asıllarda değil hikmet kavramıyla açıklanacak teferruatlarda gerçekleşmiştir. Hz. Peygamberin yirmi üç yıllık risalet sürecinde düşmanlarının bile onun sözlerini, davranışlarını ve uygulamalarını tutarsızlık ve çelişkiyle itham edememeleri, onun gerçekleştirdiği değişim ve dönüşümün ilkeselliğini kanıtlayan en önemli delillerdendir.[769]

Hz. Peygamberin yeni medeniyeti inşa sürecinde birtakım merhalelerin ve bu merhalelere göre tasarlanmış alternatiflerin olması son derece doğaldır. Şartların ve zamanın değişimiyle birtakım uygulamaların kaldırılması ve yerlerine yenilerinin konulması aslında çelişkiye değil medeniyetin dinamizmine ve hızlı bir şekilde gelişim sürecine işaret eder.[770] Hz. Peygamberin süreç içerisinde benimsediği farklı söylem ve uygulamalar, inanç, ahlak ve ibadet gibi temel hükümlerin değişimine değil, dönemsel mana ifade eden bazı olguların değişimine işaret eder. Hz. Peygamber'in kendisinden önceki peygamberler gibi belli bir coğrafyaya, belli bir insan topluluğuna ve belli bir zamana değil bütün insanlığa ve kıyamete kadar bütün zamanlara gönderilmiş son elçi olması, ona tali sayılabilecek bazı alanlarda birtakım farklı söylemlerde ve uygulamalarda bulunma alanı açmaktadır.[771]

Bu bağlamda Hz. Peygamber'in aynı durum ve olaylarla ilgili kimi zaman söylediği farklı hadisler aslında aynı konunun farklı yönlerine vurgu yapan hadislerdir. Parçaya değil bütüne bakıldığında Hz. Peygamber'in aynı durumlarla ilgili aynı hikmete hizmet eden farklı alternatifler sunmayı hedeflediği görülecektir.[772] Aynı zamanda yıllardan beri süregelen adet, gelenek ve alışkanlıkların değişmesi için Hz. Peygamberin muhatap olduğu topluma onların kendi içinde bulundukları durum ve karaktere göre birtakım alternatifler sunması gerekmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarında birtakım merhalelerin, seçeneklerin ve alternatiflerin olması son derece doğaldır.

Zaman ve şartlar gereği Hz. Peygamber aynı durumlarla ilgili kimi zaman farklı tavsiyelerde bulunmuştur. Mesela kendisinden salih ve hayırlı ameller konusunda tavsiye isteyenlerden bazılarına en hayırlı salih amel olarak güzel ahlak[773], bazılarına Allah

---

[769] Kanbaz, İsmail, *Muhammedü'l-Emin'den Resulullâh Muhammed'e Hz. Peygamber'de söz-eylem bütünlüğü*, Yetkin Düşünce Dergisi, 4/14, 166-172.

[770] Topaloğlu, Nuri, *Hadislerin Anlaşılmasında Zaman, Mekan, Şahıs ve Şartların Önemi*, Hadisin Dünü-Bugünü ve Geleceği Sempozyumu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 1993, s. 214.

[771] Bkz: Kiraz, Celil, *Peygamberlerin Mesajlarlndaki Birlik ve Bütünlük*, s. 249-256.

[772] Geniş Bilgi İçin Bkz: Topaloğlu, Nuri, *Hadisin Dünü-Bugünü ve Geleceği Sempozyumu*, s. 211-24.

[773] Müslim, İman, 13,138.

yolunda cihad,[774] bazılarına anne-babaya hürmet,[775] bazılarına da namazı vaktinde kılmak olarak nasihatte bulunmuştur. Hz. Peygamber'in en hayırlı ameller konusundaki bu farklı tavsiyeleri, bir tutarsızlık değil, muhatap olduğu fertlerin içinde bulundukları hal ve durumların farklılıklarından kaynaklandığı aşikârdır.[776] Bu durum sünnetin kendi içindeki canlılığının ve dinamikliğinin de bir göstergesidir. Hadis ve sünnetin bu özelliği İslam medeniyetini oluşturan fertlerin kendi içinde bulundukları zaman ve şartlara göre ya da karakter ve ruh hallerine göre muhakkak tabi olabilecekleri bir sünnet alternatifi de sunmuştur. Mesela Hz. Peygamber, bir dönem kabir ziyaretini yasaklamış fakat daha sonra zamanın değişmesi ve şartların olgunlaşmasıyla birlikte kabir ziyaretini tekrar serbest bırakmıştır.[777] Yine Hz. Aişe'nin bildirdiğine göre Hz. Peygamber, insanların kıtlık ve açlıkla imtihan edildiği bir yılda Rasulullah'ın kurban etlerinin üç günden fazla saklanmasını yasaklayıp bu uygulamayla zenginlerin fakirleri doyurmasını arzu etmiştir.[778] Daha sonra kıtlık bitip sosyal ve ekonomik durum normale dönünce "Size kurban etlerini üç günden sonra tüketmek üzere ayırmanızı yasaklamıştım. Fakat Allah size bolluk verdi ve hayırlara kavuşturdu. Dolayısıyla o etlerden yiyebilir, sadaka olarak verebilir ve istediğiniz kadar da kendiniz için ayırabilirsiniz."[779] buyurarak toplumun sosyal ve ekonomik durumunu gözeten yeni bir uygulamaya geçmiştir. Bu örneklerde de görüldüğü gibi Hz. Peygamber, söz ve eylemlerinde toplumsal menfaat anlayışını gözetmeyi de asla ihmal etmemiştir.

Hz. Peygamber kimi zaman da "Dünya işlerini siz benden daha iyi bilirsiniz."[780] diyerek kendisine birtakım dünyalık ya da gündelik işlerle ilgili soru soranlara vahye, sünnete ve toplumsal menfaate aykırı olmamak şartıyla kendi iradeleriyle karar verme imkânı sunmuştur. Bu durum, İslam medeniyetinin kurucu neslinin şahsiyetlerinin, özgüvenlerinin, değerlendirme yeteneklerinin ve sorumluluk alma bilinçlerinin de en üst seviyeye çıkmasına vesile olmuştur. Bu aynı zamanda Hz. Peygamber'in bir medeniyeti oluşturacak fertlerin zihin ve karakter gelişimine verdiği öneme işaret eder.

Bazen de sahabe Hz. Peygamberin verdiği bir emri bazen birbirinden çok farklı şekillerde anlamış ve yorumlamıştır. Hz. Peygamber, bizzat kendisi tarafından verilen

---

[774] Buhârî, Mevâkît 5, Cihâd 1.
[775] Tirmizî, Salât 14.
[776] Şeker, Necmeddin, *İslam Kültürü ve Değişim Bağlamında Sünnet Olgusu*, Ekev Akademi Dergisi, Bahar 2011, s.184.
[777] Buhari, Cenaiz,32; Müslim, Cenaiz, 106, Edahi, 37; Tirmizi, Cenaiz, 60, Eşribe, 40.
[778] Buhari, Et'ime 27, Edahi 16; Müslim, Edahi 28.
[779] Müslim, Cenaiz,106, Edahi, 37; Tirmizi, Edahi, 14; Nesai, Cenaiz, 100; İbn Mace, Edahi, 16.
[780] Müslim, Fedail, 139.

emirler hakkındaki farklı yorum, anlama ve uygulama biçimleri konusunda da son derece müsamahakâr davranarak dinin özüne aykırı bir durum veya sonuç ortaya çıkmadıkça sahabenin bu anlama ve yorumlama çabasının devamı yönünde tavır belirlemiştir. Örneğin Yahudiler üzerine yaptığı bir seferde "Hiç kimse Beni Kurayza yurduna ulaşmadan ikindi namazını eda etmesin." emrini vermiştir. Fakat ordu yoldayken güneşin batması ve namazın kaçırılması riski ile karşı karşıya kalmıştır. Bunun üzerine sahabeden bazıları, Hz. Peygamber'in bu emrinden maksadın yolda kesinlikle namaz kılınmaması değil gidilecek yere hızlıca gidilmesi olduğu şeklinde yorumlayıp namazlarını yolda kılmışlardır. Ancak diğer bir kısım sahabe de Hz. Peygamber'in emrinin bizzat lafzi manasına bağlı kalarak kesinlikle yolda namaz kılınmasını kabul etmemiş ve gittikleri yerde namazlarını kaza etmeyi tercih etmişlerdir. Sonrası bu olay ve iki farklı yorum Hz. Peygamber'e aktarıldığında Hz. Peygamber her iki anlama ve yorumlama biçimini de tasdik etmiştir.[781]

Tüm bunların dışında cahiliye toplumundan İslam toplumuna geçiş sürecinde Hz. Peygamberin sergilediği eylem ve söylem tutarlılığı ve dürüstlülüğü muhataplarını etki altına alan en önemli etkenlerden birisi olmuştur. Bu bağlamda kendisini eleştirmek için fırsat kollayan muarızlarından hiç birisi sen bize söylediklerini kendin yapmıyorsun şeklinde bir eleştiri getirememişlerdir.[782] Çünkü Hz. Peygamber, ibadetler konusunda topluma ne emretmişse bizzat uygulamış, infak, cihad, ahlak, sabır ve merhamet gibi konularda muhataplarına yaptığı tekliflerin tamamıyla ilgili birincil örnek olmuştur. Çünkü örneklik onun temel vasıflarındandır.[783]

Görüldüğü gibi bağlamları gözardı edilmediği, hikmet ve gayeleri ihmal edilmediği takdirde görülecektir ki sünnet ve hadisler, büyük bir tutarlılık içinde tüm insanlığın faydasını gözeten söz ve eylemlerdir. Hem Hz. Peygamberin söylediklerileyle çelişen eylemlerde bulunmaması hem de sözlerinin kendi içinde belli bir tutarlılığa sahip olması, onun davetinin toplum üzerinde değiştirici ve dönüştürücü etkisini daha da arttırmıştır diyebiliriz.

---

[781] Buhari, Megazi, 30, Salatu'l Havf, 5; Müslim, Cihat, 23.
[782] Kanbaz, *İsmail, Hz. Peygamber'in Kişiliğinin Temel Bir Bileşeni Olarak Elemîn Sıfatı*, s. 4-5.
[783] Ahzâb, 33/21.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİNİN İMAN AHLAK VE TOPLUM PARADİGMASI

3.1. İmani Paradigma

3.1.1. Allah'a İman Açısından Zihinsel Değişim

Hz. Peygamberin getirdiği mesajın ve bu mesajın rehberliğinde kurulan medeniyetin doğru anlaşılabilmesi için herşeyden önce ilk muhatapların şirke dayalı inanç biçiminin, bu inanç biçiminin hayatlarına ne ölçüde etki ettiğinin ve Hz. Peygamberin bu inanç biçimini nasıl değiştirdiğinin tahlil edilmesi yerinde olacaktır. İsteyerek kabul etmek, tam bir güven duymak, tasdik etmek gibi manalara gelen iman/inanç kavramı, Arapça "emn" kökünden türemiştir.[784] Dini bir terim olarak ise, Hz. Peygamberin vahiy yoluyla Allah'tan aldığı ve tebliğ ettiği bilgilerin kesinliğine ve doğruluğuna inanmak ve onların tamamını tasdik etmek olarak tarif edilebilir.[785] İmanın kaynaklık ettiği inanç esasları, toplumların ve medeniyetlerin ibadet, ahlak ve sosyal hayatlarına dair bütün davranış biçimlerini etkileyen en önemli etkenlerdendir.

Hz. Peygamberin muhatap olduğu cahiliye toplumu Allah'a iman etmekle birlikte inandıkları ve tüm ilahların ilahı veya tüm rablerin rabbi olarak gördükleri bu Allah,[786] onlar için diğer ilahlardan bir ilah gibidir ve insanların dünya işlerine karışmamaktadır.[787] Cahiliye Arapları, putları, Allah katında kendilerine "Şefaatçi"[788] olarak görüyor, onları Kur'an'ın tarifiyle "Endad"[789] edinerek Allah'a ait vasıfları putlara veriyorlar, onları "Veli"[790] edinerek fayda ve zarar verebileceklerine inanıyorlar, onları "Şahit"[791] edinerek doğru yolda olduklarına dair kendilerine dest olacaklarına inanıyorlar, onları "Şüraka"[792] edinerek uluhiyette ve rububiyette Allah'a eş koşuyorlardı. Piramit şeklinde tarif edilebilecek bu inanç sisteminin en üstünde aşkın bir varlık olarak bir Allah inancı bulunmakla birlikte aşağı kademelere doğru Allah'ın sahip olduğu güç ve yetkiler yaratma sıfatı haricinde putlara dağıtılmıştır. Böylece aracı olarak kabul edilen putlardan

---

[784] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XIII, 21-24; Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid*, Hazırlayan, Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1980, s. 276.
[785] Topaloğlu, Bekir, *İslam'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2014, s. 34.
[786] el-Feyyumî, Muhammed İbrahim, *Tarihu'l-fikr ed-dinî el-Cahilî*, Daru'l-Fikr elArabî, Beyrut 1994, s. 468.
[787] Toshihiko İzutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, s. 93.
[788] Yunus 10/18.
[789] Bakara 2/165.
[790] Rad 13/16.
[791] Enam 6/150.
[792] Enam 6/22; Yunus 10/34-35; Yusuf 12/106; Rum 30/40; Sebe 34/22; Fatır 35/40

bile daha etkisiz bir Allah inancı ortaya çıkmıştır.[793] Risalet vazifesi ile görevlendirilen Hz. Peygamber, bu yanlış inanç biçimine karşı ilk önce Kur'an'ın emrettiği bir inanç inşa etmiş ve gerçekleşen bütün değişim, bu inanç çerçevesinde gerçekleşmiştir.[794] "İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek ve ramazan orucunu tutmak."[795] buyuran Hz. Peygamber, cahiliye toplumunun şirk anlayışına karşı İslam inanç esaslarında tevhidi, sıralamanın ana maddesi olarak zikretmiş ve bir anlamda yeni kurulacak medeniyetin ana ilkesinin de tevhid olacağını beyan etmiştir. İşin (İslam'ın) başının Allah'tan başka ilah tanımamak olduğunu[796] kalbiyle tasdik ederek Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik edenin cehenneme girmeyeceğini,[797] son sözü "La ilahe illallah" yani kelime-i tevhid olanın cennete gideceğini,[798] en faziletli zikrin, lâ ilâhe illâllâh olduğunu,[799] bir kez kelme-i tevhid söylemenin yüz köle azad etmekten evla olduğunu,[800] kalbinde zerre kadar iman olanın cehennemden çıkarılacağını,[801] Allah'a şirk koşmanın en büyük günah olduğunu[802] belirten Hz. Peygamber, tüm bu hadisleriyle cahiliyeden yeni çıkmış olan toplumun kalplerinde ve zihinlerinde tevhid inancını sağlamlaştırmayı hedeflemiş ve yeni kurulan medeniyetin temellerinin tevhid inancı doğrultusunda atılmasına gayret etmiştir.

Hz. Peygamberin davette muhatabı olan Cahiliye Arapları, sadece putları değil, üstün güçlere sahip olduklarını düşündükleri melekleri, cinleri, şeytanları ve kutsal olarak gördükleri insanları da Allah'a ortak koşmuşlar ve onlara yaptıkları ibadetler sonucunda ihtiyaçlarının karşılanacağına, Allah'a yaklaşacaklarına[803] ve şefaat edileceklerine inanmışlardır. Bunun sonucunda da Allah'ın sıfatlarını putlara ya da olağanüstü güçlere sahip olduklarına inandıkları varlıklara has kılarak zihin dünyalarında onları da ilahlaştırmışlardır.[804] Yağmur ve karın yağması, güneş ve ay tutulması, rüzgar esmesi gibi birtakım olayları putlara bağlayan[805] müşrik inanış biçimine karşın Hz. Peygamber, başta

[793] Söylemez, Mahfuz, *İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı*, El Milel ve Nihal, 2016, 13, s. 72.
[794] Tan, Zeki, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi*, s.124.
[795] Buhârî, Îmân, 2; Müslim, Îmân, 1.
[796] İbn Hanbel, V, 1 245.
[797] Buhârî, İlim, 49.
[798] Ebû Dâvûd, Cenâiz, 20
[799] Tirmizî, Deavât, 9.
[800] Tirmizî, Deavât, 9.
[801] Müslim, Îmân, 325.
[802] Buhârî, Edeb, 6.
[803] Zümer 39/3.
[804] Âlûsî, Mahmud Şükrî, *Bülûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, II, s. 197.
[805] İbn Hanbel, IV, 112.

yağmur gibi bütün doğa olaylarının Allah'ın izniyle olduğunu ve yağmuru yağdıranın yıldızlar değil Allah olduğunu vurgulamış, bunun aksini düşünenin Allah'a değil yıldıza iman ettiğini bildirmiştir.[806] Putların herhangi bir zarar ya da fayda veremeyeceğine dikkat çeken Hz. Peygamber, İbn Abbas'a "Şunu bil ki bütün insanlık sana bir fayda vermek için bir araya gelse, ancak Allah yazmışsa sana bu faydayı verebilirler. Yine insanlık sana bir zarar dokundurmak için toplansa, ancak Allah yazmışsa sana zarar verebilirler..."[807] buyurmuş ve insanın talep ettiği ya da korktuğu ne varsa tüm bunların Allah'ın takdiri ile olabileceğini belirmiştir. Oğlu İbrahim vefat ettiği zaman câhiliye zihniyetinin kalıntılarını taşıyan bazı kimselerin güneş ve ay tutulmasını Hz. Peygamberin oğlu İbrâhim'in ölümüne bağlamalarını ve gökyüzünün bile üzüntüden yas tuttuğunu dillendirmeleri üzerine "Güneş ve ay, Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Hiç kimsenin ölümünden ya da doğumundan dolayı tutulmazlar."[808] buyurarak bu cahiliye inanışını reddetmiştir. Cahiliye toplumunda putlara ve çeşitli varlıklara inanmaktan kaynaklanan ve günümüzde iki bayram arası evlenilemeyeceği gibi yanlış inanışlara benzeyen uğursuzluk düşüncesini de reddeden Hz. Peygamber, Şevval ayında evlenmenin uğursuzluk getireceği inancını,[809] Safer ayının uğursuz sayılmasını,[810] "Ğul" denilen uğrusuz varlıklar olduğunu,[811] hac aylarında umre yapmanın çirkin olduğu düşüncesini reddetmiş[812] ve bu yanlış cahiliye inanışlarını da tamamen ortadan kaldırmıştır. Hz. Peygamberin bu kararlı tavrı, cahiliyeden kalma hurafelerin ve batıl inançların yeni kurulan İslam toplumuna ve medeniyete tesirinin önüne geçilmiştir.

Hz. Peygamber, batıl inançlara ve hurafelere karşı tavrıyla ve tebliğ ettiği yeni dinin tevhide dayalı inanç esaslarıyla bir yandan çoklu tanrı inancına sahip Mekke toplumunu itikadi olarak tek tanrı inancına davet etmiş bir yandan da bu inancın bütün alanlarıyla şekillendirdiği yeni bir toplumsal yapı inşa etmiştir.[813] Tevhid inancına dayalı bu yapı, yeni kurulacak olan İslam medeniyetinin temelini oluşturmuştur. Hz. Peygamberin gerçekleştirdiği bu imân merkezli değişimle birlikte cahiliye döneminden

---

[806] İbn Hanbel, IV, 112.
[807] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 59.
[808] Buhârî, Küsûf, 2;Müslim, Küsûf, 1.
[809] Müslim, Nikâh, 73;.
[810] Buhârî, Hac, 34; Ebû Dâvûd, Tıb, 24; Buhârî, Tıb, 19.
[811] Müslim, Selâm, 107.
[812] Buhârî, Hac, 34; Müslim, Hac, 198.
[813] Günay, Ünver, *Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslamiyet İlişkileri*, Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam Sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s. 45.

tevhid inancının şekillendirdiği medeniyet dönemine bir geçiş gerçekleşmiştir.[814] Bu değişimle birlikte aynı zamanda sözlü kültürün hâkim olduğu kabile düzeninin yerine iman edilen kitabın emirlerinin hâkim olduğu kitabî bir medeniyet kurulmuştur.[815] Bu medeniyetin merkezindeki temel kaynak ise Kur'an olmuştur.

Kur'an, İslam öncesi Arap medeniyetinin sahip olduğu şirk düşüncesini ve putçuluğu toptan reddetmiştir.[816] Allah'ın sıfatlarının putlara verildiği cahiliye toplumundaki Allah inancı, yaratan ama insanların hayatlarına, ahlaklarına, siyasetlerine, ekonomilerine, aile ilişkilerine, yaşam tarzlarına etki etmeyen bir inanç biçimidir.[817] Farâbi'nin ifadesiyle Müşrik toplum, Allah inancının etki etmediği hayatlarını kendi inanç biçimlerine göre şekillendirdikleri "el-Medînetu'l Cahile"[818] denilen şehirlerin ve toplumların içinde sürdürmüşlerdir. Bu toplumlarda bütün mesele dünyayla ve maddeyle sınırlı bir şan, şeref, lezzet ve şehvet meselesidir. Bu nedenle her sınıfın ana hedefi, bahsi geçen dünyalık lezzet ve güce ulaşabilmek için diğer sınıflara zulüm ve sömürüdür. Bu cahiliye zihniyetine göre bu döngü içerisinde bir şekilde diğerini ezen veya yok eden, gıpta edilecek bir mevkiye yükselir. İşte bu da onlara göre dünyevi adaletin ta kendisidir.[819]

Bu yanlış inanç ve yaşam biçimine karşı Hz. Peygamber, "İmanın yetmiş küsur şubesi[820] vardır. Bunların en üstünü 'Lâ ilâhe illâllâh' (Allah'tan başka ilâh yoktur.) sözüdür. En alt derecesi ise yoldaki eziyet veren şeyleri kaldırmaktır. Hayâ da imanın bir şubesidir."[821] buyurarak imanlarının hayatlarına etki etmediği müşrik toplumun aksine İslam medeniyetinde yoldaki bir taşı kaldırmanın ve utanmanın bile imanla ilintili olduğunu vurgulamış ve bu konuları İslam'ın temeli olan tevhid ilkesiyle birlikte aynı hadisinde zikretmiştir.[822] "Her kim Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsa komşusuna

---

[814] Ünver Günay, Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslamiyet İlişkileri, s. 45.
[815] Ünver Günay, Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslamiyet İlişkileri, s. 45.
[816] Nisa, 4/117.
[817] Temizer, Aydın, *Kur'an'a Göre Cahiliye Zihniyetinin Rububiyet Anlayışındaki Çelişki*, Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi, Bişkek 2013, s. 12.
[818] Farâbi, *Medinetü'I-Fâzıla* s. 117-124.
[819] Farâbi, el- Medinetü'I-Fâzıla, s. 117-124.
[820] Beyhakî'nin (458/1066) Şuabü'l-îmân'ın adlı hadis kitabına kaynaklık eden ve Hüseyin b. Hasan el-Halîmî (403/1012) tarafından kaleme alınan Kitâbü'l-minhâc fî şuabi'l-îmân adlı eserinde imanın şubelerinden bahsedilirken Allah'a iman, peygamberlere iman, meleklere iman, kitaplara iman, kadere/hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman, kıyamet gününe iman, öldükten sonra dirilmeye iman, hesaba çekilmeye ve mizana iman, cennet ve cehenneme iman gibi iman esasları sayılmış Bunların yanında Allah sevgisi ve korkusu, tevekkül, ilim öğrenmek, temizlik gibi bir çok mesele de imanın şubeleri olarak zikredilmiştir.
[821] Nesâî, Îmân, 16; Müslim, Îmân, 58.
[822] Müslim, Îmân, 58.

eziyet etmesin. Kim Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsa misafirine ikramda bulunsun. Kim Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsa ya hayır söylesin ya da sussun!"[823] buyuran Hz. Peygamber, iyi komşuluk, misafirperverlik, gereksiz konuşmamak gibi hasletlerin de tamamını imanla bağlantılı olarak zikretmiştir. Müslümanların birbirini sevmedikçe gerçek manada iman etmiş olmayacaklarını,[824] yemek yedirmenin, tanıdık tanımadık herkese selam vermenin en hayırlı iman olduğunu[825] bildirmiştir. Tüm bunların dışında borcu güzellikle ödemenin,[826] hanımlarına güzel davranmanın,[827] salih amellerde bulunmanın,[828] Kur'an'ı öğrenme ve öğretmenin,[829] Allah yolunda cihad etmenin, insanlara kötülük etmemenin,[830] hep hayırlı bir Mü'min olmaya işaret ettiğini ve tüm bu davranışların da imandan kaynaklandığını vurgulamıştır. Tüm bu hadisleriyle Hz. Peygamber, cahiliyenin hayata etki etmeyen iman anlayışına karşın İslam toplumunun zihninde hayatın her alanına ve insanın her davranışına etki eden bir iman anlayışı oluşturmuştur. İslam medeniyetini şekillendiren ve İslam toplumunun bütün münasebetlerine tesir eden, işte bu iman anlayışıdır diyebiliriz.

Cahiliye toplumunun hayata müdahale etmeyen iman anlayışlarının ana nedeni, iman ettiklerini iddia ettikleri Allah'ı ulaşılması güç bir ilah olarak nitelendirmeleridir. Bu nitelendirmenin bir gereği olarak ona ulaşabilmek için aracılar yani putlar edinmişlerdir.[831] Kaynaklarda İslam öncesi dönemde Kâbe içerisinde bulunan 360 farklı put, müşriklere göre Allah nezdinde çok değerlidir ve bu nedenle Allah onlara tapınılmasından hoşnut olmaktadır.[832] Müşrik toplumunun ulaşılması güç Allah inancına karşın Hz. Peygamber bir kutsi hadiste "Kulum beni nasıl düşünüyorsa ben öyleyim. O beni anarken ben onunla beraberim. O beni kendi başına anarsa, ben de onu kendim anarım. O beni bir topluluk içinde anarsa, ben onu daha hayırlı bir topluluk içinde anarım. O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşırım. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak giderim."[833] buyurarak yeni Müslüman olan toplumun cahiliyeden kalma aracısız ulaşılması mümkün

---

[823] Ebû Dâvûd, Edeb, 122, 123.
[824] Ebû Dâvûd, Edeb, 130.
[825] Buhârî, Îmân, 6; İsti'zân, 9.
[826] İbn Mâce, Ticâret, 62; Dârimî, Büyû', 31.
[827] İbn Mâce, Nikâh, 50.
[828] Dârimî, Rikâk, 30.
[829] İbn Mâce, Sünnet, 16
[830] Buhârî, Rikâk, 34.
[831] Kaya, Remzi, *"Vahiy öncesi Hicaz'da müşrik Arapların inanç esasları"*, Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu (Sempozyum), İstanbul 2011, s. 123.
[832] Alusî, *Bülûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, II, s. 197.
[833] Müslim, Zikir, 2.

olmayan Allah düşüncesinin yerine kendisine sena edilince duyan ve son derece yakın olunabilen bir Allah inancı inşa etmiştir.

Hayatlarına müdahale etmeyen Allah inancı, Müşrik toplumu aynı zamanda hevalarına göre yaşamaya sevk etmiştir.[834] Kur'an'da bu toplumun ileri gelenlerinin sürekli yemin etmeleri, başkalarının ayıp ve kusurlarını araştırmaları, laf taşımaları, yapılan hayır ve iyilikleri engellemeleri, günahın her türlüsüne rahatça dalmaları,[835] sürekli bir kibir, düşmanlık ve ihtilaf halinde olmaları,[836] hevalarına uyduklarının bir kanıtı olarak sunulmuştur. Zaten cahiliye toplumu denilince akla gelen şirk, asabiyet, zorbalık, övünme, kan davası, fuhuş, faiz, içki ve kumar gibi ağır haramlar ve günahlar, hep Allah'tan bağımsız bir hayatın sonucu oluşmuş hallerdir.[837]

Tüm bunlara karşın Hz. Peygamber, İslam toplumunun teşekkül döneminde muhataplarının zihninde onları günahlardan ve sapkınlıklardan uzak tutacak, sosyal ve ahlaki çürümeyi önleyecek bir Allah korkusu fikri inşa etmiştir. Toplumların işledikleri cürümlerin cezalarının Allah tarafından bu dünya hayatında da verilebileceğini bildiren Hz. Peygamber,[838] "Allah'a şirk koşmak, sihir ve büyü yapmak, haksız yere bir insanı öldürmek, faiz ve yetim malı yemek, savaştan kaçmak, evli, namuslu ve hiçbir şeyden haberi olmayan kadınlara zina isnad etmek"[839] gibi haramların toplumları helak edecek haramlardan olduğunu bildirmiştir. Yine bir toplumda "gulûl" yani devlet malından hırsızlık ortaya çıkarsa, o toplumun kalplerini korkunun kaplayacağını, zina yaygın hale gelirse ölümlerin artacağını, ölçü ve tartıda hile yapılırsa rızkın azalacağını, adaletsizlik yaygınlaşırsa kan davalarının çoğalacağını, sözünden dönme ve ahde vefasızlık artarsa o toplumlara düşmanların musallat olacağını bildiren[840] Hz. Peygamber, Allah'ın dilerse işlenen cürümlerinin cezalarını bu dünyada da verebileceğini vurgulamıştır. Sosyal çürümenin arttığı, ahlak ve değer kaybının çoğaldığı ve insanların günahlara daldığı böyle dönemlerde iyiliği emretmeyen ve kötülükten menetmeyenlerin de aynı cezalara muhatap olacağını bildiren[841] Hz. Peygamber, "İnsanlar bir zalimi görürler de onun zulmüne engel

---

[834] Kotan, Şevket, *"Cahiliye Araplarında Nübüvvet İnancı "Kur'an Merkezli Bir Çalışma",* Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi Mart 2020, s. 116.
[835] Kalem 68/10- 16
[836] Sâd 38/1–2
[837] Kaya, Ali, *Câhiliyeden Kur'an'a Kerem Kavramı*, Dergiabant, Cilt: 9, Sayı: 1 (Mayıs 2021), s. 374-375.
[838] Nesâî, Vasâyâ 12.
[839] Buhârî, Vasâyâ 23, Tıb 38, Hudûd 44; Müslim, Îmân 145. Ebû Dâvûd, Vasâyâ 10; Nesâî, Vasâyâ 12.
[840] Mâlik, Muvatta, Cihad 13. Hadis, İbn Abbas'tan (r.a.) mevkuf olarak rivayet edilmiştir. Ancak Ebû Amr, bu gibi rivayetlerle bir kanaate varılamayacağını belirtip hadisin muttasıl senetle de geldiğini söylemiştir. Bk. İbn Abdülber, el-İstizkâr, V, 94. Hadisin benzer rivayeti için bk. Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, XI, 45.
[841] Ebû Dâvûd, Melâhim, 17; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5.

olmazlarsa, Allah'ın onları genel bir azaba uğratması kaçınılmazdır."[842] buyurarak İslam toplumunu hem haramlara ve günahlara karşı hem de zulüm ve haksızlıklara karşı teyakkuz halinde olmaya davet etmiştir. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, yeni medeniyetin temellerini atarken Müslümanların zihninde Allah korkusu ve kötülüklere karşı harekete geçme bilincini ifade eden emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker[843] düşüncesini de yerleştirmiştir.

Cahiliye Araplarındaki putçuluk inancı, onları birtakım sapkınlıklara sürüklemekle birlikte toplumsal olarak da bir adalet ve hukuk sisteminin oluşmasına engel olmuştur.[844] Çünkü Cahiliye Arapları herhangi bir konuda ne yapacaklarına ve nasıl davranacaklarına karar verirken bir yargıca ya da hukuk sitemine başvurmak yerine putların önündeki fal oklarına müracaat etmeyi tercih etmişlerdir.[845] Bir meselede yap ya da yapma gibi seçeneklerle başvurdukları fal oklarından çıkan sonuç, onlar için hem dini hem de hukuki bir sonuç oluşturmuştur. Bu durum, toplumun adalet ve hak anlayışının büyük oradan ortadan kalkmasına neden olmuştur. İslam medeniyetinin oluşum sürecinde adalete özel bir önem veren Hz. Peygamber, "Allah'a yemin ederim ki ben sizin aranızda elbette Allah'ın Kitabı'na göre hüküm vereceğim."[846] buyurarak adalet konusunda temel ölçünün iman edilen kitap olduğunu bildirmiş ve adalete dair davranışların kaynağının da iman olduğuna vurgu yapmıştır. Allah adaleti emreder[847] ilahi emri gereği kıyamet günü Allah'ın adaletsizlik yapanlardan yüz çevireceğini,[848] haksız bir dava açana Allah'ın gazap edeceğini,[849] adaleti tesis etmekle görevli olanların Allah'tan korkmalarını,[850] adil olarak hükmedenlerin kıyamet günü arşın gölgesinde gölgeleneceğini,[851] haksızlığa uğramış mazlumun bedduasıyla Allah arasında perde olmayacağını[852] bildiren Hz. Peygamber, tüm bu hadisleriyle hak ve adaleti hep Allah'a imanla bağdaştırmıştır. Böylece yeni kurulan İslam medeniyetinde adalet, Allah'a olan imanın bir tezahürü ve gereği olarak görülmüştür.

---

[842] Tefsîru'l-Kur'ân, 5; Ebû Dâvûd, Melâhim, 17.
[843] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5.
[844] Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri*, s. 9-50.
[845] el-Ezraḳî, Ebû'l-Velîd Muḥammed b. ʿAbdullâh el-Ğassânî (ö.250/864), *Aḫbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âsâr* (nşr. Ruşdî es-Ṣâliḥ Mulaḥḥas), I-II, Dâru'l-Endelus, Beyrut 1403/1983, I, 117.
[846] Buhârî, Ahbâru'l-âhâd, 1; Buhârî, İ'tisâm, 2.
[847] Nalh, 16/90.
[848] Ebû Dâvûd, Nüzûr, 1.
[849] Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 14; İbn Hanbel, II, 71.
[850] Müslim, İmâre, 43.
[851] Buhârî, Ezân, 36.
[852] Buhârî, Mezâlim 9; Müslim, İman 29.

Tüm bunlardan sonra ferdi ve toplumsal hayata dair bütün emir ve tavsiyelerini iman merkezli olarak gerçekleştiren Hz. Peygamberin yeni kurulan medeniyetin temellerini tevhid ve iman üzere attığını ifade edebiliriz. İslam'ı tarif ederken kelime-i şehadet, namaz, oruç, hac ve zekatı saydıktan sonra İslam'ın bu beş şey üzerine bina edildiğini[853] bildiren Hz. Peygamber, hayânın,[854] Müslüman kardeşlerini sevmenin,[855] Allah için sevinip, Allah için buğzetmenin,[856] kendisi için istediğini kardeşi için de istemenin,[857] yemek yedirmenin ve herkese selam vermenin,[858] aldatmamanın,[859] sabırlı ve hoş görülü olmanın da[860] imandan kaynaklandığını beyan etmiştir. Böylece imanın sadece bu beş şeyden oluşmadığını aksine bu beş şeyin temel olduğunu, bu temelin üzerine ahlak, adalet, merhamet, kardeşlik, komşuluk, yardımseverlik, sabır ve hoşgörü gibi fıtri olarak insanda bulunan bütün güzel ve evrensel hasletleri inşa etmenin gerekli olduğunu bildirmiştir. İşte bu beş temel iman ilkesi ve üzerine inşa edilmiş bahsi geçen fıtri hasletler, İslam medeniyetinin de temellerini oluşturmuştur diyebiliriz.

3.1.2. Peygambere İman Açısından Zihinsel Değişim

Peygamber inancı, ilahi dinlerin olmazsa olmaz ilkelerindendir. Çünkü peygamberler, vahyin insanlara ulaştırılmasıyla görevlidirler. Kaynaklarda[861] Cahiliye Araplarının bir peygamber bilgisine sahip oldukları ancak eski kutsal metinleri ve rivayetleri okuyup anlayabilecek âlimlerinin olmaması nedeniyle bu bilgilerinin yalnızca ehl-i kitap din adamlarının verdiği bilgiler ve diğer memleketlere yaptıkları ticari yolculuklar esnasında edindikleri bilgilerle sınırlı olduğu rivayet edilir.[862] Rivayetlerde Hz. Ebubekir'in Şam'a yaptığı bir ziyarette gördüğü bir rüyayı Rahip Bahirâ'ya anlattığı, onun da bulunduğu topraklarda bir peygamber çıkacak dediği rivayet edilir.[863] Hz. Osman'ın Müslüman oluşuna dair bir rivayette de onun Şam'da iken insanlara "uyanın Mekke'de Ahmet zuhur edecek" diyen birilerini duyduğu ve Hz. Peygamberin çıkışından

[853] Buhârî, Îmân, 2; Müslim, Îmân, 1.
[854] Nesâî, Îmân, 16; Müslim, Îmân, 58.
[855] Ebû Dâvûd, Edeb, 130.
[856] İbn Hanbel, V, 248.
[857] İbn Hanbel, V, 248.
[858] Buhârî, Îmân, 6; İsti'zân, 9.
[859] Ebû Dâvûd, Cihâd, 157.
[860] İbn Hanbel, IV, 386.
[861] el-Kureşî, Abdullah İbn Abbas, *Tenvîru'l-mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 2004, 463.
[862] el-Ya'merî, Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidinnâsi'n-Nâs, *'Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzî ve'ş-Şemâil ve's-Siyer*, Beyrut 1993, I, s. 62.
[863] es-Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed, *er-Ravdu'l-Ünuf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Beyrut 1991, III, s. 21.

sonra gelerek bunu ona anlattığı belirtilir.[864] Talha b. Ubeydullah'ın ticaret maksadıyla gittiği Busra'da pazarlarda bazı şahısların Mekke'den gelenlere "Ahmet zuhur etti mi?" diye sorduklarına dair rivayetler vardır.[865] Yine Ebû Süfyân ve Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın Şam'a gittiklerinde misafir oldukları bir köyde Hıristiyan din adamlarından Mekke'de çıkacak bir peygambere dair bilgi aldıkları rivayet edilir.[866]

Tüm bu rivayetler ve özellikle de rahip Bahira[867] ve rahip Nastura'ya[868] dair rivayetler o zamanın ehl-i kitap alimlerinin gelecek bir peygambere dair bilgileri olduğuna işaret etmektedir. Kur'an'da ehl-i kitabın, peygamberi "O peygamberi öz oğulları gibi tanırlar."[869] mealinden ayetler, bu rivayetleri tasdik etmektedir. Ayrıca Mekke müşriklerinin eski peygamberlere dair birtakım bilgilere sahip olduklarının en önemli delillerinden birisi de Kâbe içerisinde yer alan ve Hz. İsa, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'e dair çeşitli tasvirlerdir.[870]

Cahiliye Arapları tüm bu malumatlarına rağmen hayat tasavvurları ve inanç biçimleri, kabile ve cahiliye taassupları nedeniyle Hz. Peygamberi kabullenme[871] konusunda olumsuz bir tavır içine girmiş ve onu kâhin,[872] şair[873] ve mecnun[874] olarak nitelendirmişlerdir. Irkçılık, kabilecilik ve asabiyetin, peygamberi kabullenmeme konusundaki etkisine dair en önemli örneklerden birisi, Müşriklerin ileri gelenlerinin kendilerini İslam'a davet eden Hz. Peygamber'in ardından "Allah'a yemin olsun ki Muhammed'in söylediklerinin doğru olduğunu biz de biliyoruz. Ancak Kusayyoğulları Hicâb, Sikâye, Nedve, Livâ ve hacıların yemek yedirme işlerine dair ne varsa hepsine sahip çıktılar. Şimdi peygamber de onlardan olursa artık bunu kabul edemeyiz."[875] demişlerdir. Tüm bunların yanında Mekke müşriklerinin Hz. Peygambere karşı tasavvurlarını etkileyen faktörlerden birisi de Yahudilerdir. Cahiliye Arapları içerisinde saygınlığı bulunan Yahudi alimler, müşrikleri sürekli Hz. Peygambere karşı kışkırtıyor

---

[864] İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, III, s. 55.
[865] İbn Hacer el-Askalânî, el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, Beyrut 1991, III, s. 530-531.
[866] İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr.), I-XV, Dâru'l-Fikr, 1407/1986. II, 221.
[867] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* I, s. 180-182.
[868] el-Ya'merî, Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidinnâsi'n-Nâs, '*Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzî ve'ş-Şemâil ve's-Siyer,* I, s. 62.
[869] Bakara, 2/146; Âl-i 'İmrân, 3/81; el-En'âm, 6/20.
[870] el-Vâkidî, Muhammed b. Ömer Ebû Abdillâh, *el-Megâzî*, II, 834.
[871] İbn Ḳuteybe, *Te'vîlu Muḫtelifi'l-Ḥadîs*, s. 63.
[872] Tûr, 52/29; el-Hâkka, 69/42-43.
[873] Enbiyâ, 21/5; Saffât, 37/35-37; Tûr, 52/30-31; Hâkka, 69/39-41.
[874] Hicr, 15/6-7; Saffât, 35/37; Duhân, 44/13-14; Tûr, 52/29; Kalem, 68/1-2; Kalem, 68/51; Tekvîr, 81/19-22.
[875] İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, III, s. 64-65.

ve "Sizin içinde olduğunuz din, elbette Muhammed'in getirdiği dinden daha hayırlıdır."[876] diyerek onları kendi batıl inançları üzere sabit bırakmaya çalışıyorlardı. Buna karşın Hz. Peygamber, "Benim ve Allah'ın bana verdiği görevin misali, bir kavme gelip, 'Düşman ordusunu gözlerimle gördüm, ben çıplak uyarıcıyım. Kurtulmaya bakın!' diyen kimsenin hâline benzer. O toplumdan bir kısmı, onun bu uyarısını dikkate almış ve geceleyin sessizce kaçıp kurtulmuş, bir kısmı ise onu yalanlamış, sabaha kadar bulundukları yerden ayrılmamış ve sabahleyin gelen ordu tarafından helâk edilmiştir. İşte bana itaat edip getirdiğime uyan kimsenin durumu ile bana isyan edip getirdiğim gerçeği yalanlayanın durumu buna benzer."[877] buyurarak ferdi ve toplumsal kurtuluşun ancak kendisine iman ve itaat etmekten geçtiğini ifade etmiştir. Mekke müşriklerinin kendisine karşı gösterdiği bütün dirence karşılık "Benim ve sizin durumunuz, (gece) yaktığı ateşe üşüşen pervanelere engel olmaya çalışan adamın durumuna benzer. Ben sizi ateşten korumak için kuşaklarınızdan tutuyorum, siz ise benim elimden kaçıp ateşe girmeye çalışıyorsunuz."[878] buyuran Hz. Peygamber, kendisine ve getirdiği ilkelere imanın onları cehennem ateşinden koruyacak yegâne imkân olduğunu vurgulamıştır.

Yaşadıkları coğrafya itibari ile geçmişte Hûd, Sâlih ve Şuayb peygamberlerin gönderildiği Ad, Semud ve Yemen kavimleri bu bölgelerde yaşamış olan Cahiliye Arapları, aslında bir peygamber fikrine yabancı değillerdi.[879] Ayrıca bir peygamber inancına sahip olan Yahudi, Hıristiyan, Hanif din adamlarıyla yüzyıllardır aynı toplumda yaşıyorlardı.[880] Kur'an'da bu konuyla ilgili ayetler tahlil edildiğinde, bir kısım Cahiliye Araplarının bir nübüvvet inancından haberdar oldukları ve kendilerini Hz. İbrahim'e nisbet etmeyi sevdikleri görülecektir.[881] İbn Abbas'ın rivayetine göre Cahiliye Arapları Hz. Peygamber gelmeden önce Allah'a yemin ederek kendilerine rehberlik edecek bir peygamber gönderilirse Yahudi ve Hıristiyanlardan bile daha çok dinlerine bağlı olacaklarına dair yeminler etmişlerdir.[882] Kur'an'da bu durum "Eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, diğer toplumlardan kesinlikle daha doğru yolda olacaklarına dair var güçleriyle Allah'a yeminler etmişlerdi. Fakat onlara uyarıcı geldiğinde bu onların yalnızca

---

[876] İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I s.562.
[877] Müslim, Fedâil, 16.
[878] Müslim, Fedâil, 19.
[879] Hemadani, *Kitabi'l-İklim min ahbari'l-Yemen ve ensabu Himyer*, thk. Muhammed b. All b. el-Hüseyin el-Ekva' el-Hivali, Vizaretü's Sekafe ve's-Seyyahe, San'a 2004/1425, II, 294.
[880] Hasan, Hüseyin el-Hac, *Hadâratü'l-'Arap fi Asri'l-Cahiliyye,* el-Müessesetü'l-Camiyye li'd-dirasât ve'n nuşu' ve't-tevzi , Beyrut 1409/1989, s. 162, 181, 184.
[881] Kotan, Şevket *"Cahiliye Araplarında Nübüvvet İnancı "Kur'an Merkezli Bir Çalışma*". Dinbilimleri Akademik s. 95-127.
[882] el-Kureşî, Abdullah İbn Abbas, *Tenvîru'l-mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*, s. 463.

nefretlerini artırdı."[883] ayetiyle de bildirilmiştir. Bir kısım müşrikler Hz. Peygamberin nübüvvetine değil daha çok peygamber olarak onun gönderilmesine karşı çıkmışlardır. Çünkü onlara göre bu kutsal görev ya meleklere[884] ya da soy ve güç bakımından daha yetkin isimlere verilmeliydi.[885] Velîd b. Muğîre'nin Hz. Peygambere "Madem böyle bir iş var diyorsun o zaman bu işe ben senden daha layığım. Çünkü ben senden büyüğüm ve senden zenginim." demişti. Yine Ebû Cehil de kendi kabilesi için ona da peygamberlik verilmesini istemiştir.[886] Tüm bu örneklerden hareketle Cahiliye Araplarının son derece seçkinci ve beşer üstü bir nübüvvet anlayışına sahip oldukları değerlendirmesini yapabiliriz.[887]

Bu bağlamda Cahiliye Arapları peygamberden sürekli olağanüstü haller beklemiş, onu, insan olması, yemek yemesi,[888] çarşılarda dolaşması,[889] melek olmaması gibi birtakım mazeretlerle eleştirmiş, ona bir hazine[890] ya da gökten bir bahçe[891] verilmesi gerektiğini ya da yanında görevli bir melek[892] olması gerektiğine dair birtakım söylemlerde bulunmuşlardır. Cahiliye Araplarının bu beşerüstü peygamber fikrine karşın "Ben de ancak sizin gibi bir insanım."[893] buyuran Hz. Peygamber, bir beşer olduğunu sıkılıkla vurgulamıştır. Bazı dünya işleri ve davalarıyla kendisine gelenlere "Siz bana bazı davalarla geliyorsunuz. Belki biriniz delilini diğerinden daha güzel ifade eder ve ben de ondan duyduğuma göre onun lehine hüküm vermiş olabilirim. Bu şekilde kime (yanlışlıkla) kardeşinin hakkından bir şey vermişsem asla onu almasın. Zira bu takdirde ona ancak bir ateş parçası vermişimdir."[894] buyurarak insani özelliklerine dikkat çekmiş, kendisine bazı dünya işlerinden soranlara "Siz kendi dünyanızın işlerini daha iyi bilirsiniz!" buyurduğu nakledilmiştir.[895]

Hz. Ömer'den gelen bir rivayette onun insani vasıflarını yok sayarak yapılan övgüleri hoş karşılamamış ve 'Hıristiyanların Meryem oğlu İsâ'ya yaptıkları gibi beni aşırı şekilde övmeyin! Ben ancak Allah'ın kuluyum. Bana 'Allah'ın kulu ve Rasûlü'

---

[883] Fâtır, 35/42.
[884] Enam, 6/8.
[885] Zuhruf, 43/31-32.
[886] Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, III, 2047.
[887] Kotan, Şevket, *"Cahiliye Araplarında Nübüvvet İnancı "Kur'an Merkezli Bir Çalışma",* s. 109-106.
[888] Furkan, 25/7.
[889] Furkan, 25/7.
[890] Hud, 11/12.
[891] Furkan, 25/8.
[892] Hud, 11/12.
[893] Muvatta', Akdiye, 1; Buhârî, Ahkâm, 20. Vâkıdî, Meğâzî, 31 II, 478.
[894] Muvatta', Akdiye, 1; Buhârî, Ahkâm, 20. Vâkıdî, Meğâzî, 31 II, 478.
[895] Müslim, Fedâil, 141.

deyin!"[896] buyurmuştur. Hakkında vahiy olmayan konularda ya kendi görüşlerini uygulamış[897] ya da "İş konusunda onlara danış."[898] emri gereği ashabıyla istişarede bulunmuştur. Bu konuda Ebu Hureyre'nin 'Hz. Peygamber kadar istişare eden başka birisini görmedim' dediği rivayet edilir.[899] Hz. Âişe'nin İfk Hadisesi'ndeki durumundan[900] barış ve savaş usulüne[901] ve esirler hakkında ne yapılacağına[902] varıncaya kadar birçok alanda ashabıyla istişare de bulunmuş, yalnızca emrolunduğu konularda istişareden uzak durmuş ve Allah'ın emirlerini uygulamıştır.[903] Çünkü Hz. Peygamber, Allah'tan kendisine vahyolunanlara uymakla,[904] insanlar arasında Allah'ın indirdiği ile hükmetmekle emrolunmuştu.[905] Bu emirler gereği Hz. Peygamber, kendisine sorulan bazı soruların ardından âyetler inmişse inen bu âyetleri açıklıyor ve onlara göre karar veriyordu.[906] Bazen konu ya da soru ile ilgili vahyi bekliyor ve ona göre cevap veriyordu.[907] Kimi zamanda vahiy gelmezse önceki ayetlere dayanarak birtakım cevaplar veriyordu.[908]

Tüm bu rivayetlerde de görüldüğü gibi Hz. Peygamberin sıklıkla bir beşer olduğunu vurgulaması, yapılacak işler konusunda ashabının fikirlerine başvurması, kendisine sorulan bazı sorular için vahiy beklemesi ve bazı dünya işleriyle ilgili olarak siz bunları daha iyi bilirsiniz bağlamında cevaplar vermesi,[909] İslam toplumunun zihninde bir cahiliye kalıntısı olarak kalabilecek insanüstü peygamber anlayışını ortadan kaldırmıştır. Bu durum, toplum nazarında peygamberin örneklik misyonu açısından oldukça önemli bir adımdır. Çünkü melek ya da insanüstü güçlere sahip bir peygamberi insanların örnek alması, onu taklit etmeleri mümkün değildir. Oysa İslam medeniyeti, Hz. Peygamberin örnekliği ve sünneti çerçevesinde şekillenmiş bir medeniyettir.

İslam öncesi Arap toplumunun cahiliye toplumu olarak nitelendirilecek kadar sapkınlaşmasının en önemli sebeplerinden birisi de önlerinde örnek alabilecekleri bir

---

[896] Buhârî, Enbiyâ 48.
[897] Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 7
[898] Âl-i İmrân, 3/159
[899] Tirmizî, Cihâd, 35; İbn Hanbel, IV, 329.
[900] Buhârî, Şehâdât, 15; Müslim, Tevbe, 56.
[901] Vâkıdî, Meğâzî, II, 444-445.
[902] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 8
[903] Abdürrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, V, 367.
[904] En'âm, 6/106; el-Ahzâb, 33/2
[905] Mâide, 5/48
[906] Buhârî, İlim, 47; Müslim, Hayız, 16; Bakara, 2/189, 215, 217, 220, 222
[907] Buhârî, İ'tisâm, 8; Müslim, Ferâiz, 5.
[908] Buhârî, Cihâd, 48; Müslim, Zekât, 24.
[909] Müslim, Fedâil, 141.

rehberlerinin olmamasıdır. Peygamberlik inancı zaman içerisinde kaybolduğu için çeşitli ilhamlar ve haberler aldığını iddia eden ve adına "Sâdin" veya "Kâhin" denilen din adamları toplum nazarında belli bir itibar elde etmişlerdi.[910] Ancak bunlar bir peygamber gibi hayatın bütün alanlarına dair örneklik yapabilecek bir misyona sahip değillerdi. Bunlar mabetlerde putların yanında durur bir çeşit şiir gibi kafiye içeren şeyler söyler ve bunun sonucunda putlardan aldıklarını iddia ettikleri gaybi şeyleri insanlara aktarırlardı.[911] Kâhinler aynı zamanda putlara yapılması gereken ibadet şekillerini insanlara öğretir ve insanlara bir işi yapıp yapmayacakları konusunda putlar adına açıklamalarda bulunurlardı.[912] İnsanlar onların ellerinde şifa bulduklarına inanır ve hastalandıklarında onlara başvurarak başlarını sıvazlatırlar,[913] bir işi yapıp yapmama konusunda onların bilgilerine başvururlardı.[914] Kahinler, toplumun ahlakına, aile hayatına, insani münasebetlerine, siyaset ve hukuklarına dair kural koyucu herhangi bir etkileri yoktu. Toplumu ıslah edecek, rehberlik edecek, örnek olacak bir tesire de sahip değillerdi. Toplum üzerindeki etkileri, gaybtan verdiklerini iddia ettikleri haberlere ve şeytani ilhamlara dayanıyordu.[915] Kâhinler dışında insanların saygı duyduğu diğer gruplar, Hanifler ve Yahudi bilginlerdi. Hanifler, Hz. İbrahim'den kalma tevhid inancını koruyor, putlara tapmıyor ve eskiden kalma birtakım ahlaki ilkelere bağlı olarak yaşıyorlardı.[916] Yahudi bilginler ise bu bölgede gerek ekonomik güçleri gerekse dini bilgileri nedeniyle Müşriklerin saygı duydukları diğer bir sınıftı.[917]

Ancak ne kâhinler ne Hanifler ne de Yahudi din adamları toplumu iyiye ve doğruya yönlendirebilecek ve en önemlisi de örnek olabilecek bir durumda değillerdi. İşte tam da bu vasatta Hz. Peygamberin bir beşer olarak, örnek alınabilecek bir peygamber olması, toplumsal değişim açısından büyük önem arzetmektedir. Çünkü bu toplum, cahiliyeden İslam medeniyetine doğru gerçekleştirdiği değişimi tamamen Hz. Peygamberin örnekliğinde ve rehberliğinde gerçekleştirmiştir. "Şüphesiz sizin için Allah Rasûlünde güzel bir örnek vardır."[918] ayetiyle örnekliği tasdik edilmiştir. "Allah'a yemin ederim ki ben içinizde Allah'ı en iyi bileniniz ve Allah'tan en çok korkanınızım!"[919]

---

[910] Hüseyin el-Hac Hasan, Hadâratul-'Arab fi 'asri'l-Cahiliyye, el Müessesetü'l-camiiyye li'd-dirasat, Beyrut 1409/1989, s. 51-52.
[911] Cevad Ali, el-Mufassal fi tarihi'l-'Arab gable'l-İslam, XII, s. 334.
[912] Cevad Ali, el-Mufassal fi tarihi'l-'Arab gable'l-İslam, III s.111.
[913] Cevad Ali, el-Mufassal fi tarihi'l-'Arab gable'l-İslam, XVI, 15.
[914] Cevad Ali, el-Mufassal fi tarihi'l-'Arab gable'l-İslam, III s.111.
[915] Cevad Ali, el-Mufassal fi tarihi'l-'Arab gable'l-İslam, XII, s. 334; XV, 126.
[916] Philip K Hitti, *"Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi",* s.158.
[917] Alûsi, *Bulûğu'l-Ereb fî Mârifeti Ahlavlu'l-Arab*, I, 234.
[918] Ahzab, 33/21.
[919] İbn Hanbel, V, 278.

buyuran Hz. Peygamber, başta namaz ve diğer ibadetler olmak üzere dinin, kendisinden görüldüğü gibi yaşanmasını emretmiş,[920] "Kim benim sünnetimden yüz çevirirse o benden değildir."[921] diye buyurarak dinin yaşanması konusunda sünnetine sıkı sıkıya bağlı kalınmasını emretmiştir. Enes b. Mâlik'in naklettiğine göre sahabîlerinden birkaçı Hz. Peygamberin eşlerinden, onun nasıl ibadet yaptığını sorup öğrendiler. Bunun üzerine kendi yaptıkları ibadetleri az gördüler. İçlerinden birisi "ben artık kadınlarla evlenmeyeceğim."; birisi, "ben artık et yemeyeceğim."; birisi de "Yatakta uyumayacağım." dedi. Bu sözleri duyan Hz. Peygamber, "Bazılarına ne oluyor da bu sözleri söylüyorlar? Hâlbuki ben namaz da kılarım, uyurum da oruç da tutarım, tutmadığım da olur; kadınlarla da evlenirim. Her kim benim sünnetimden yüz çevirirse, benden değildir."[922] buyurmuştur. Hz. Peygamber tüm bu hadisleri ve uygulamalarıyla cahiliyeden kalma insanüstü peygamber düşüncesini kökünden reddetmiş ve içinde bulunduğu topluma ibadetlerden en basit insani münasebetlere kadar örneklik ve rehberlik etmiştir. İlahi vahyin açıklanması ve tatbik edilmesi bakımından Hz. Peygamberin örnekliği, İslam medeniyetinin kuruluş sürecindeki en etkili faktör olmuştur.

Cahiliye toplumu, bilgi kaynağı olarak ise adına "İrafet" denilen ve güneşe ya da küre biçiminde bir şekle bakarak, ortaya çıkan renk ve şekillere göre yorum yapmak,[923] "İyafet" denilen bir kuşu uçurup hareketlerine ve konacağı yere göre çeşitli çıkarımlarda bulunmak,[924] "Kitfe" olarak nitelendirilen ve koyun kemiklerindeki renk ve işaretle göre yorumlar yapma,[925] "Turuk" olarak isimlendirilen ve çakıl taşlarıyla kehanette bulunma[926] gibi birçok batıl uygulamayı bilgi kaynağı olarak kabul ediyordu. Hz. Peygamber, örnekliğinin yanında cahiliyenin hurafelere ve mistik inanışlara dayanan bu bilgi kaynaklarını ortadan kaldırıp yerine İslam medeniyetinin ana bilgi kaynağı olan vahyi yerleştirmiştir. Böylece yeni toplumun bilgi kaynağı Kur'an olmuş, Hz. Peygamber ise hem bu bilgiyi insanlara ulaştıran hem de bu bilginin nasıl uygulanacağını gösteren yegâne örnek haline gelmiştir. Ümmî[927] bir toplum olan yani yazılı bir kültür ve bilgi

---

[920] Buhârî, Ezân, 18.
[921] Müslim, Nikâh, 5.
[922] Müslim, Nikâh, 5.
[923] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, IX, s.238.
[924] Mahmûd, Mahmûd Arefe, *el-Arabkable'l-İslâm*, 1. Baskı, İskenderiye: Aynûnli'd-Dirâsât ve'l-Bûhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, 1995, s.303.
[925] Albayrak, Kadir, *Dinlerin Rengi Renklerin Dili*, Sarkaç Yayınları, İstanbul, 2010, s.18.
[926] Mahmûd, el-Arabkable'l-İslâm, s.304
[927] Soysaldı Mehmet - Şimşek Songül*, "Kur'an'da Ümmî Kavramının Semantik Analizi ve Bu Bağlamda Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi"*,EKEV Akademi Dergisi, 2003, c. VII, sy. 16, s. 91.

kaynağı olmayan, herhangi bir kutsal kitabı okuma becerisi olmayan ve daha çok irticali bir kültüre sahip olan Arap toplumu, Hz. Peygamber ve onun getirdiği vahiyle birlikte ilahi bilgi ile tanışmış oldu.

Kur'an'da Hz. Peygamberin risalet görevinin gereği yeni toplumsal ve itikadi yapının inşası için gerekli bilgiye sahip olduğu "Biz sana içinde herşeyin açıklandığı bir kitabı indirdik."[928] ayetiyle beyan edilmiştir. "Benim ve benden önceki peygamberlerin durumu, bir ev inşa eden kimseye benzer. O kimse evi güzelce yapıp mükemmel hâle getirmiş fakat bir köşede sadece bir tuğla yeri boş kalmıştır. İnsanlar bu evi dolaşırlar, ona hayran olurlar ve şöyle derler: 'Keşke şu tuğla da yerine konulmuş olsaydı.' İşte ben, o (yeri boş bırakılan) tuğlayım; ben peygamberlerin sonuncusuyum."[929] buyuran Hz. Peygamber, Hz. Adem'den bu yana bütün peygamberler silsilesinin aynı kaynaktan insanlığa ulaştırdıkları ilahi bilgiyi taşımış ve yeni toplumun ve medeniyetin bu bilgi kaynaklığında teşekkül etmesini sağlamıştır.

Böylece Hz. Peygamber, hem bir medeniyetin kurulması için gerekli olan bilgi birikiminin[930] oluşmasını sağlamış hem de bu bilginin yeni kurulan medeniyette en doğru bir biçimde uygulanması için örneklik etmiştir. Çünkü Hz. Peygamberin sünneti, ilahi vahyin görünür ve hayata dönüşmüş biçimidir. İslam medeniyet tasavvuruna kaynaklık eden vahyin normdan gündelik hayat içerisinde bir forma dönüşümünü sağlayan Hz. Peygamberin örnekliği, İslam medeniyetinin aynı zamanda bir hadis ve sünnet medeniyeti olarak tanımlanmasını sağlamıştır.[931]

3.1.3. Kitaba İman Açısından Zihinsel Değişim

Cahiliye döneminden İslam medeniyetine geçiş sürecindeki değişimin ana kaynağı, bu değişimi sağlayan ilahi bilgiyi barından Kur'an'dır.[932] Herhangi bir yazılı metne sahip olmadığı gibi bir yazılı metni okuma becerisi olmayan ümmî bir toplum, Hz. Peygamber ve onun getirdiği vahiyle birlikte ilahi bilgi ile tanışmış oldu. Bu durum aynı zamanda ümmi[933] olan bir toplumun kitabi bir toplum olma yolundaki ilk adımı olmuştur.

---

[928] Nahl 16/89.
[929] Buhârî, Menâkıb, 18.
[930] İşçi, Metin *Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme*, s. 59
[931] Kesgin, Salih, *İslam Medeniyetinin Hadis ve Sünnetteki Temelleri*, el-Câmiu's-sahih Bağlamında Varlık, Bilgi Ve Değer Tasavvuru Eksenli Bir Analiz, Muhafazakâr Düşünce, Yıl 11, Sayı 4, 2015, s. 29.
[932] Sarıçam, İbrahim, *Câhiliyenin Asr-ı Saâdet'e Dönüşümünde Kur'ân'ın Rolü,* III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1997, s. 22.
[933] Mehmet Soyasaldı- Songül Şimşek*, "Kur'an'da Ümmî Kavramının Semantik Analizi ve Bu Bağlamda Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi"*, EKEV Akademi Dergisi, 2003, c. VII, sy. 16, s. 91.

Zihniyetleri ümmîlik kavramı çerçevesinde inşa edilmiş toplumda Kur'an'ın nüzulü ve Hz. Peygamberin gönderilmesiyle birlikte kitabîliğe yani Kur'an'a dayalı bir zihniyet değişimi başlamıştır.

"Allah'ın Kitabı'nda sizden öncekilerin bilgisi ve sizden sonrakilerin haberi vardır. Aranızdaki meselelerin hükmü ondadır. O, (hak ile bâtılı birbirinden ayıran) kesin bir hüküm olup anlamsız boş söz ve oyun değildir. Allah onu terk eden zorbayı rezil eder. Her kim doğru yolu Allah'ın Kitabı'ndan başkasında ararsa Allah onu sapıklığa düşürür. O, Allah'ın sağlam ipidir ve hikmet dolu sözleridir. O, dosdoğru yoldur... Ona dayanarak konuşan tasdik olunur. Onunla amel eden sevap kazanır, onunla hükmeden adaletli davranmış, ona davet eden doğru yola iletmiş olur."[934] buyuran Hz. Peygamber, iman, amel, ahlak ve hüküm konusunda yeni medeniyetin ana bilgi kaynağının Kur'an olacağını bildirmiştir.

Bilgi paradigması, medeniyetleri oluşturan ana güç kaynaklarındadır. İslam medeniyetinin bilgi paradigması da vahiy merkezli olmak üzere Hz. Peygamber tarafından oluşturulmuştur. İlim öğrenmenin her Müslümanın üzerine farz olduğunu[935] bildiren bilginin yeni medeniyeti oluşturan fertlerin öncelikleri arasında olmasını sağlamıştır. "Benden bir ayet bile olsa insanlara ulaştırınız."[936] buyuran Hz. Peygamber, ulaştırılması, yayılması ve öğretilmesi gereken bilginin öncelikli olarak Kur'an olduğuna işaret etmiştir. Çünkü Kur'an, Allah'ın murad ettiği medeniyeti oluşturacak olan ilahi bilginin ana kaynağıdır. Bu bağlamda ilmi insanlara ulaştırmak için yola çıkanların Allah yolunda olduğunu,[937] alimlerin peygamberlerin varisleri olduğunu ve geride miras olarak ancak ilim bırakacaklarını,[938] ilmi başkalarına öğretenlerin, öğrettikleri kişilerin bu ilimle yaptıkları amellerden de bir pay alacaklarını[939] bildiren Hz. Peygamber, vahiy ve vahyin kaynaklık ettiği ilahi bilginin insanlara ulaştırılmasını teşvik etmiştir.

Hz. Peygamberin teşvikiyle ilahi bilgilinin kendilerine ulaştırılması gereken Cahiliye Arapları, bir kitap bilgisine sahip olmakla birlikte bu kitapların içindeki ilahi bilgiden yoksun bir toplumdu. Cahiliye şiirleri ve Mekke'ye dair tarihi rivayetlerin yanında Müşriklerin kitaba dair tasavvurlarının öğrenileceği en eski kaynak Kur'an'dır.

---

[934] Tirmizi, Fedâilü'l Kur'ân, 14.
[935] İbn Mâce, Mukaddime, 17.
[936] Buhârî, Enbiyâ 50, Tirmizî, İlm 13
[937] Tirmizî, İlim, 2.
[938] Tirmizî, İlim, 19.
[939] İbn Mâce, Sünnet, 20.

Çünkü Kur'an, o döneme ait elimizdeki en önemli yazılı metindir.[940] Arap yarımadasında Ehl-i Kitap'la birlikte yaşayan Mekke müşrikleri, bu nedenle genel bir kitap bilgisine sahiplerdi.[941] Onların kitaba dair inançlarıyla tezimizin bir önceki bölümünde değindiğimiz peygamberle ilgili inançları arasında bir paralellik vardır. "Eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, diğer toplumlardan kesinlikle daha doğru yolda olacaklarına dair var güçleriyle Allah'a yeminler etmişlerdi. Fakat onlara uyarıcı geldiğinde bu onların yalnızca nefretlerini artırdı."[942] ayetinde belirtildiği gibi içinde bulundukları durumdan kurtulmak için bir uyarıcı talep eden müşrikler, "Yanımızda öncekilere verilen öğüt gibi bir öğüt olsaydı biz de Allah'ın ihlaslı kullarından olurduk."[943] diyerek aynı zamanda doğru yolu bulmak için bir kitap talebinde de bulunuyorlardı.[944] Onların hayatlarına etki edecek bir kitaba ve peygambere dair bu talepleri, bir kitap ve peygamber bilgisine sahip olduklarının da delilidir.[945] Müşriklerin bu çıkışlarına karşılık Kur'an'da "Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi; biz ise onların okuduklarından tamamen habersiziz" demeyesiniz, yahut "Bize de kitap indirilseydi, doğru yolu bulmada onları geçerdik." demeyesiniz diye (Kur'an'ı indirdik). [946] buyurularak onların mazeretleri ortadan kaldırılmıştır. Tüm bu ayetlerden anlaşılacağı üzere Cahiliye Arapları, Yahudilere ve Hıristiyanlara gönderilen kitapları biliyor ve fakat gerek cahiliye taassupları gerekse dillerine vakıf olmamaları sebebiyle bu kitaplara iman etmiyorlardı.[947]

Hz. Peygamber, cahiliye toplumunu, bir şekilde haberdar oldukları kitaba imana davet etmiş, "Hiçbir peygamber yoktur ki, insanların inanmaları için kendisine mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah'ın vahyettiği vahiy (Kur'ân-ı Kerîm)dir."[948] buyurarak onların dikkatini bir mucize olarak nitelendirdiği Kur'an'a yöneltmiş ve onları bu kitaba imana davet etmiştir. "Şüphesiz Allah, bu Kitap sayesinde bazı toplulukları yüceltir, diğerlerini de alçaltır."[949] buyurarak toplumsal ve sosyal üstünlüğün ancak Kur'an'a bağlılıkla mümkün olduğunu bildirmiş, "Size öyle bir şey bıraktım ki ona

---

[940] Demircan, Adanan, *Cahiliye Tarihinin Kaynağı Olarak Kur'an*, 3.UluslararasıAhmed-i HânîSempozyumu "İslamBilim ve Kültür Tarihçisi olarak Prof. Dr. Fuat SEZGİN" Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 931.
[941] Tan, Zeki, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi*, s.126.
[942] Fatır, 35/42.
[943] Saffat, 37/168-169.
[944] Daha geniş bilgi için; Tan, Zeki, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi*, s. 114-134.
[945] Zeki Tan, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi*, s.126.
[946] Enam, 6/156-157.
[947] Zeki Tan, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi*, s.127.
[948] Buhârî, İ'tisâm, 1; Müslim, Îmân, 239.
[949] Müslim, Müsâfirîn, 269.

sımsıkı sarılırsanız sapıtmazsınız: Allah'ın Kitabı."[950] hadisiyle bu üstünlüğü korumanın ve tevhid inancının inşa ettiği ilkeler üzerinde sabit kalmanın yolunun kitaba bağlılıktan geçtiğine vurgulamış, "Kur'an'ı ezberleyip okuyan kişi, Allah katındaki seçkin meleklerle birlikte olacaktır."[951] ve "Kalplerinizi onunla (Kur'an ile) mâmur kılın."[952] buyurarak ferdi ıslahın ve üstünlüğün de ancak Kur'an'la mümkün olacağını bildirmiştir.

Bu şekilde muhatap olduğu toplumun hem sosyal hayatına hem de ferdi hayatına etki edecek sahih bir kitap inancı oluşturan Hz. Peygamber,[953] seslerin tertipli halini kitap olarak nitelendiren müşriklerin kavram dünyasını değiştirerek kitabın Allah tarafından peygambere gönderilen ilahi vahiy olduğuna dair yeni bir düşünce dünyası inşa etmiştir.[954] Böylece sahih bilgiden uzak olan toplumun yeni bilgi kaynağı da kitap yani Kur'an olmuştur. Bu vesileyle yeni kurulan medeniyetin inanç, ibadet, ahlak ve muamelat hiyerarşisinin merkezine vahyin bilgisini yerleştirmiştir. Çünkü Cahiliye Arapları yukarıda da zikredildiği gibi bir kitap bilgisine sahip olmakla birlikte ilahi vayhin kaynaklık ettiği hakikat bilgisinden yoksunlardı. Bu nedenle bilgi edinmek için kimi zaman kâhinlere kimi zaman da Ehl-i Kitap din adamlarına başvuruyorlardı.[955] Bunun için putlara çeşitli hediyeler takdim eder ve kâhinlerin putlardan çıkan sesleri yorumlamasına göre karar verirlerdi.[956] Onlar putların ve kâhinlerin gayb âlemi ile bir çeşit vahiy münasebeti kurduklarına inanırlardı. Aynı şekilde şeytandan birtakım ilhamlar ve bilgiler aldıklarına inandıkları ve adına "Tağut" dedikleri birtakım kimselerin verdiği bilgilere de inanırlardı.[957] Gaybi bilgilere ve ilhamlara sahip olduklarına inanılan bu kimseler, önemli işlerde, iki kişi arasında veya iki kabile arasında çıkan sorunlarda, suçlular hakkında karar vermede, savaşa çıkma ya da barış ilan etme gibi durumlarda ana bilgi ve hüküm kaynağı görevi yapıyorlardı. Gizli bilgilere vakıf olduğuna inanılan bu kimselerin kişinin eşini aldatıp aldatmadığını, bir suç işlenmişse bu suçu kimin işlediğini bildiklerine inanırlar ve onların vereceği hükme razı olurlardı.[958]

---

[950] Müslim, Hac, 147.
[951] Buhârî, Tefsîr, (Abese) 1.
[952] Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 4.
[953] Bakara, 2/74.
[954] Zeki Tan, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi,* s.133.
[955] Zeki Tan, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi*, s.120.
[956] Cevad Ali, *el Mufassal fi tarihil'l-'Arab Gablel'l-İslam*, XI, 410.
[957] Cevad Ali, *el Mufassal fi tarihil'l-'Arab Gablel'l-İslam*, XII, 332.
[958] Bölükbaşı, Mehmet, *Cahiliye Devri Araplarında Kehânet ve Kâhinlik*, Nüsha Dergisi, Sayı: 47, 2018, s. 132.

Kur'an'ın "Kaleme ve kalemin yazdıklarına."[959] "Yaratan Rabbinin adıyla oku."[960] bağlamındaki ayetlerini topluma aktaran Hz. Peygamber, aynı zamanda okuma-yazma işinden son derece uzak olan cahiliye toplumuna ilahi bilgiye ulaşmanın yolunu da göstermiş ve kurulacak yeni medeniyetin bilgiye, düşünceye ve ilme dayanan kitâbi bir medeniyet olacağını beyan etmiştir. Kur'an'ı "Gökyüzünden yeryüzüne sarkıtılmış bir ip"[961] olarak tarif eden Hz. Peygamber, muhatap olduğu toplumun anlayış seviyesine göre bir tarif yaparak vahiy bilgisi de dâhil ilahi olana ulaşmada Kur'an'ın vazifesine dikkat çekmiştir. "Sizin en hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğretendir."[962] ve "Vallahi birinizin her gün sabahleyin mescide gidip Allah'ın Kitabı'ndan iki âyet öğrenmesi, onun için iki deveden daha hayırlıdır. Eğer üç âyet öğrenirse üç deveden hayırlıdır. Dört âyet öğrenirse onun için dört deveden hayırlıdır."[963] şeklinde buyuran Hz. Peygamber, toplumun ilahi bilgi kaynağından kopmaması için Kur'an öğrenmenin ve öğretmenin önemine dikkat çekmiştir. Allah katında Kur'an'dan daha değerli bir söz olmadığını,[964] Kur'an okumanın bir anlamda kişinin rabbiyle konuşması olduğunu,[965] Kur'an'ın Allah'ın kulları için hazırladığı bir ziyafet sofrası olduğunu,[966] Kur'an öğrenen, okuyan ve gereğini yapan kimsenin güzel koku saçan bir misk kabına benzediğini,[967] "Kur'ân-ı Kerîm'i okuyan ve hükümleriyle amel edenin anne-babasına kıyamet günü bir taç giydirileceğini[968] bildirmiş ve tüm bu hadisleriyle İslam toplumunun Kur'an'la olan ilişkisini sağlamlaştırmıştır. Toplum içinde Kur'an'la meşgul olanları örnek olarak göstermiş ve "Sadece şu iki kimseye gıpta edilir: Biri Allah'ın kendisine Kur'an verdiği ve gece gündüz onunla meşgul olan kimse, diğeri Allah'ın kendisine mal verdiği ve bu malı gece gündüz O'nun yolunda harcayan kimse."[969] buyurarak Kur'an'ı öğrenmek, okumak ve anlamak için vakit ayıranları gıpta edilmesi gerekenler olarak zikretmiştir.

Hz. Peygamber Kur'an okumaya ve öğrenmeye dair bu ve benzeri vurgularıyla İslam medeniyetinin kurucu nesli olan sahabe neslinin zihin dünyasını Kur'an kavramlarının inşa etmesini sağlamıştır. Çünkü Kur'an, cahiliyeden yeni çıkmış toplumun zihninde birtakım yeni kavramlar inşa etmekle birlikte şirk ve şirke yönlendiren

---

[959] Kalem, 68/1-2.
[960] Alak, 96/1.
[961] İbn Hanbel Müsned, III, 14, 17; İbn Kesîr, Tefsir, I, 51.
[962] Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 15.
[963] Müslim, Müsâfirîn, 251.
[964] Dârimî, Fedâilü'l- Kur'ân, 5.
[965] İbn Hanbel, III, 94; Ebû Dâvûd, Tatavvu', 25.
[966] Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 1.
[967] Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 2.
[968] Ebû Dâvûd, Vitr, 72 14.
[969] Buhârî, İlm 15, Zekât 5, Ahkâm 3, Temennî 5, İ'tisâm 13, Tevhîd 45.

kavramların temsil ettiği manayı tamamen reddetmiştir. Küfür,[970] fasık,[971] nifak[972] gibi bazı kavramların içeriğini ise tevhid inancına göre yeniden doldurmuştur.[973] Bu bağlamda cahiliye zihniyetinin değişim ve dönüşümündeki en etkili faktörlerden birisi, Hz. Peygamber rehberliğinde Kur'an'ın inşa ettiği bu yeni kavramlar dünyasının olduğunu söyleyebiliriz.[974]

Hz. Peygamber, yeni medeniyetin kurucu kaynağı olan Kur'an'ı öğrenme ve okumaya dair yaptığı vurguların yanında ondan uzaklaşmanın toplumları sapıklığa düşüreceğini,[975] Kur'an'ı öğrenmesine rağmen onunla ilgilenmeyenlerden Kur'an'ın ahirette şikâyetçi olacağını,[976] geçmiş kavimlerin Allah'ın kitabı üzerinde ihtilafa düşmeleri ve tartışmaları nedeniyle helak olduklarını,[977] kitabı okuduğu halde içindekilerden faydalanmayanların Yahudilerin ve Hıristiyanların akıbetine uğrayacağını[978] bildirerek, kitaba sahip çıkma ve içindeki emirleri uygulama konusunda ümmetini uyarmış, eski milletlerin kurduğu medeniyetlerin çökmesinin ve helake giden sürecin ana sebebinin vahiyden uzaklaşmak olduğunu bildirmiştir.

Vahyin Hz. Peygambere ulaştırılmasına aracılık etmesi bakımından meleklere iman da aynı kitaba iman gibi İslam akaidinin en önemli maddelerinden birisidir. Kur'an, melekleri Allah'ın kızları olarak gören,[979] yaptıkları bazı putları melek şeklinde tasvir eden ve tapınan[980] cahiliye Araplarının bu inanışlarını da reddetmiştir. Böylece vahyi Hz. Peygambere ulaştıran melekler, cahiliye Araplarının şirk sisteminden tamamen çıkarılarak yanlış melek inancı nedeniyle Arap toplumunun zihninde Kur'an'la ilgili ortaya çıkabilecek şüphelerin en başından önüne geçilmiştir.[981]

Bu bilgilerin ışığında diyebiliriz ki, kuruluş sürecinde vahiy, İslam medeniyetinin varlık kaynağı vazifesini görürken Hz. Peygamberin hadisleri ve sünneti ise bu varlık kaynağını beyan eden ve nasıl uygulanacağını gösteren kurucu irade rolünü

---

[970] Ali İmran, 3/80.
[971] Bakara, 2/26.
[972] Tevbe, 9/97.
[973] Tan, Zeki, *Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi*, s.122.
[974] Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 142-207
[975] Tirmizi Fedâilü'l Kur'ân, 14.
[976] eŝ-Ŝaʿlebî, Ebû İsḥâḳ Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm (ö.427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyân* (nşr. Ebû Muḥammed b. ʿÂşûr), I-X, Dâru İḥyâi't-Turâŝi'l-ʿArabî, Beyrut 1422/2002, VII, 132.
[977] İbn Hanbel, II, 185.
[978] İbn Hanbel, V, 160.
[979] İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, c. VII, s. 84
[980] Cevâd 'Ali, el-Mufassal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm, c. VII, s. 161
[981] Bkz: Karataş, Şuayip, *Kur'ân'ın Mekke Müşriklerinin Melek Algısına Müdahalesi,* Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 13, Nisan 2019.

üstlenmiştir.[982] Böylece ilahi vahiy ve Hz. Peygamberin hadisleri, mikro düzeyde Müslüman ferdin makro düzeyde İslam toplumlarının ve bu toplumların oluşturdukları medeniyetlerin bilgi, varlık, ahlak, siyaset ve adalet anlayışları başta olmak üzere hayat biçimlerini ve dünya görüşlerini şekillendiren bir paradigma oluşturmuştur. Bu paradigmayla birlikte ümmî toplum, kitabî bir toplum haline evrilmiş ve bu toplumun ana bilgi kaynağı da vahiy olmuştur.

3.1.4. Ahirete İman Açısından Zihinsel Değişim

Ahiret, ilk ve önce anlamına gelen evvel kelimesinin karşıtıdır ve bütün ilahi dinlerde dünya hayatından sonraki hayat olarak tarif edilir.[983] İslam inanç esaslarının üç maddeyle özetlenmiş şekli olan uluhiyet, nübüvvet ve ahiret maddelerinden oluşan usûl-ü selâse maddelerinden birini temsil eder.[984] Ahiret inancı, sonsuza kadar yaşama isteğine sahip olan insan için fıtri bir duyudur.[985] Yaptığı iyi ve kötü davranışların ahiretteki karşılığını göreceğine inanan insan, bu dünya hayatında daha düzenli ve ahenkli bir hayat yaşar.[986] Bu bağlamda ahiret inancı, erdemli bir hayat yaşamanın en temel motivasyonlarından da birisidir.[987] Hz. Peygamber, muhatap olduğu cahiliye toplumunun en basit insani erdemlerden bile yoksun hallerini düzeltmek için en sık başvurduğu iman esaslarından birisi de ahiret inancı olmuştur. "Ey insanlar! Allah'ın varlığını aklınızdan çıkarmayın. Râcife'nin (bütün canlılara ölüm getirecek olan, sûra ilk üfürülmenin) zamanı geldi, bunun hemen ardından da Râdife (bütün canlıları diriltecek olan üfleniş) gelecektir. Ölüm, her türlü şiddet ve sancılarıyla mutlaka gelecektir; ölüm, mutlaka herkesi bulacaktır."[988] buyurup muhataplarına nasihat ederek ölüm, dirilme ve insanların dirilip sorguya çekileceği ahiret hayatını toplumun sürekli gündeminde tutmuştur.

Hz. Peygamberin risâlet göreviyle gönderildiği Cahiliye Arapları ile ilgili genel kanaat, ahirete ve dirilişe inanmadıkları yönündedir. Kur'an'da "Derler ki hayat ancak ahiret hayatıdır. Tekrar dirilecek değiliz."[989] dedikleri aktarılan ve rivayetlerde Dehrîler

---

[982] Kesgin, Salih, *İslam Medeniyetinin Hadis ve Sünnetteki Temelleri, el-Câmiu's-sahih Bağlamında Varlık, Bilgi Ve Değer Tasavvuru Eksenli Bir Analiz*, Muhafazakâr Düşünce, Yıl 11, Sayı 4, 2015, s. 29.
[983] Bakara, 2/4; el-Nisa, 4/136.
[984] Karadaş, Cağfer, *İslam'da Ahiret İnancı*, Cumhuriyet Ün. İlahiyat Fak. Sivas Yay. Sivas s.62; Güllüce, Veysel *Kur'an-ı Kerim'de Ahiret İnancının Temelleri*, Ekev Yay. Erzurum, 2001, s.67.
[985] Hökelekli, Hayati, *İslam'da Ahiret İnancı*, Cumhuriyet Ün. İlahiyat Fak, Sivas Yay, Sivas, 2007, s. 139.
[986] Hakkı, İzmirli İsmail, *el-Cevabu's-Sedid Fi Beyânı Dini't-Tevhid*, Ankara, 1339-1341, s. 189
[987] İbn Rüşd, Ebu'I-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (595/1198), *Tehâfütü't-tehâfüt*, Thk. Süleyman Dünya, Daru'l-Maarif, Kahire, 1966, s. 585.
[988] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 23.
[989] El-Enam,6/ 29.

olduklarına inanılan bu kesim, herşeyin failinin zaman olduğunu iddia etmişlerdir.[990] "Biz kupkuru bir kemik yığını ve ufalanmış bir avuç toprak hâline geldiğimiz zaman mı, yani biz o halde iken mi yeni bir yaratılışla tekrar diriltileceğiz? Bu, olacak şey değil!",[991] "Kâfirler kesinlikle tekrar diriltilmeyeceklerini iddia ettiler.",[992] "Onlar: Toprakta yok olup kaybolduktan sonra yeniden mi yaratılacağız? dediler."[993] gibi ayetlerde de belirtildiği üzere Cahiliye Araplarının kahir ekseriyeti ve özellikle de yönetici kesimi kesinlikle bir diriliş ve ahiret inancına sahip değillerdi. Bu insanlar putlara birtakım hediyeler ve kurbanlar takdim eder, birtakım iyiliklerde bulunurlardı ancak bunu ahirette iyi bir hayat sürmek için değil bu dünya hayatında birtakım iyiliklerle karşılaşmak için yaparlardı. Çünkü onlar için hayat sadece bu dünyayla sınırlıydı.[994] Ancak o döneme ait rivayetleri değerlendiren bazı ilim adamları Cahiliye Araplarının belli bir ahiret inancına sahip olduklarını söylemektedirler. Örneğin cahiliye döneminde ölen bazı kimselerin yıkanması,[995] kefenlenmesi,[996] kullandıkları eşyaların kabirde yanına konulması,[997] defnedildikten sonra "el-Beliyye" olarak isimlendirilen bineğinin getirilip kabrinin başına konulması ve dirilişten sonra tekrar bu hayvana bineceğine inanılması[998] gibi cahiliye adet ve gelenekleri bu iddiayı desteklemek için kullanmıştır. Yemenlilerin ve Himyerlilerin ise bu adetlere ek olarak kabirlerin başına putlar diktikleri ve ölülerin dirileceği güne kadar bu putların onları koruyacaklarına inandıkları rivayet edilmektedir.[999] Cahiliye Arapları ölümü bedenin sükûn ve rahat bulması olarak tarif etmişlerdir. Onlara göre ruhun mekânı kandır. Kan çekildikten sonra ruh bedeni terk eder[1000] ve "Hamme" denilen bir kuşa dönüşürdü.[1001] Bu bilgiler ışığında şunu ifade edebiliriz ki, Cahiliye Araplarının ahiret inancı hakkında fikir beyan eden her iki görüşün de ortak noktasının ahiret inancının onların bu dünyadaki hayatlarına direkt bir etkisi yoktur.

---

[990] Alusî, Buluğu'l-Ereb, II, s. 220.
[991] İsra, 17/49.
[992] Teğabun, 64/7.
[993] Secde, 32/10.
[994] Cevad Ali, Mufassal, XI, s. 126.
[995] Alusî, *Buluğu'l-ereb fi ma'rifetiahvâli'l-Arab*, II, s. 287.
[996] Habib, Ebû Ca'fer Muhammed, (ö.240/854), *Kitabu'l-muhabber*, Beyrut, ty, s. 320.
[997] Cevad Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, V, s. 137.
[998] Habib, *Kitabu'l-muhabber*, s. 319.
[999] İbn Hişâm, Ebû Muḥammed ʿAbdulmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî (ö.213/829), *et-Tîcân fî Mulûki Ḥimyer*, Merkezu'd-Dirâsâti ve'l-Ebḥâsi'l-Yemeniyye, Ṣan'â 1347, I, s. 218.
[1000] Cevad Ali, Mufassal, V, s. 117.
[1001] Alusî, Buluğu'l-ereb, II, s. 311.

Hz. Peygamber Mekke döneminde davete başladığında "Yakın akrabalarını uyar."[1002] emri gereği Safa tepesine çıkarak "Ey Kureyş topluluğu, ne dersiniz, size şu vâdîde birtakım düşmanların olduğunu ve üzerinize baskın yapmak istediklerini söylesem, bana inanır mısınız? dedi. Onlar da: Evet, inanırız, zira senin her zaman doğrudan başka bir şey söylemediğini gördük! dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, öyleyse ben, şiddetli bir azabın (ahiret azabı) öncesinde size gönderilen bir uyarıcıyım!"[1003] buyurmuştur. Böylece Hz. Peygamber, ahirete imanı büyük ölçüde reddeden muhataplarını ahiret azabını da kapsayan azap tehdidiyle korkutarak daha ilk andan itibaren ahirete iman ilkesini toplumun gündemine taşımıştır.

Mekke döneminin ilk davetlerinden birini ahirete iman bağlamında gerçekleştiren Hz. Peygamber, Medine yakınlarında Sâlim b. Avfoğulları'nın ikamet ettiği Rânûnâ'da kıldırıdığı ilk cuma namazı hutbesinde Medine'deki muhataplarını da ahirete iman ilkesi bağlamında uyarmış ve şöyle buyurmuştur. "Ey İnsanlar, (âhiret gelip çatmadan) Önceden, kendiniz için önden bir şeyler gönderin. Siz de biliyorsunuz ki, Allah'a yemin olsun, sizden birisi ölecek ve hayvanlarını da çobansız bırakacak. Muhakkak ki, sonra rabbi ona tercümansız ve arada bir perde olmadan soracak; 'Resûl gelip de sana tebliğ etmedi mi? Ben sana mal vermedim mi, çeşitli ihsanlarda bulunmadım mı? Önceden kendin için ne hazırladın?' diye soracak. O da sağa ve sola baktığında bir şey görmeyecek. Sonra ise önüne bakıp yalnızca cehennemi görecek. Öyleyse herkes gücünün yettiğince kendini cehennemden korusun. Yarım hurma ile dahi olsa bunu yapsın. Bunu da bulamıyorsa, güzel bir sözle de olsa kendisini cehennemden korusun. Çünkü muhakkak ahirette her iyiliğin karşılığı on katından yüz katına kadar verilir. Allah'ın selâmı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun."[1004] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, Mekke davetinin temellerini atarken ahirete iman ilkesini ön plana çıkardığı gibi Medine'de yeni medeniyetin kuruluş aşamasındaki ilk uyarılarını da Allah'a, Peygambere ve kitaba iman gibi ahirete imanı da merkeze alarak gerçekleştirmiştir.

Tarih boyunca İslam medeniyetine mensup toplumların sosyal bütünlüğünü sağlayan, fertlerin kişisel hak ve özgürlüklerini garanti altına alan en önemli ilkelerden biri olan kul haklarına riayet ilkesini ahirete imanla bağlantılı olarak anlatan Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Müflis kimdir bilir misiniz?" Ashâbdan bazıları, "Bizim aramızda müflis, malı mülkü olmayan kimsedir." dedi. Bu cevap üzerine Hz. Peygamber

---

[1002] Şuara, 26/214.
[1003] Müslim, İman, 355; Nesâî, Vesâyâ 6.
[1004] İbn Hişâm**,** *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* I, 501.

şöyle buyurdu: "Asıl müflis, kıyamet gününde kıldığı namaz, tuttuğu oruç ve verdiği zekâtla gelir. Ancak dünyada iken şuna sövmüş, buna iftira atmış, ötekinin malını yemiş, berikinin kanını dökmüş, bir başkasını da dövmüştür. (İhlâl ettiği bu hakların karşılığı olarak) iyiliklerinden alınıp hak sahiplerine verilir. Şayet hesabı görülmeden iyilikleri biterse, mağdur ettiği insanların günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenir, sonra da cehenneme atılır."[1005] Hz. Peygamber bu sözleriyle cahiliyeden kalma davranış biçimleri olan küfürlü konuşma, kaba davranma, iftira ve başkasının malına el uzatma gibi kötü hasletlerin tamamının karşılığının ahiret hayatında görüleceğini bildirmiştir. Birbirlerine karşı haksızlık yapanların ateş üzerinde kurulan bir köprüde kısas yapılacaklarını,[1006] abdest azalarından tanıdığı kardeşleriyle kevser havuzunun başında buluşacağını,[1007] cennete dair misk kokulu toprak, inci ve yakut, nehirler, baldan tatlı sular, kardan beyaz içeceklerden[1008] bahsetmiş, cehennemde ise birtakım köprülerin, kanca ve çengellerin, sırat ve mizanın[1009] olacağından haber veren Hz. Peygamber, ahiret hayatına dair yaptığı tasvirlerle muhataplarının zihninde ölüm sonrası hayata dair bir bilinç inşa etmiştir.

Bazen bu tasvirleri yeterli bulmayan ashabının soruları üzerine onların anlayışlarına göre bu tasvirleri daha da somutlaştırmıştır. Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber sırattan bahsederken birisi "Sırat köprüsü nedir yâ Resûlallah?" diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Sırat kaypak ve kaygan bir şeydir. Onda kancalar, çengeller ve Necid'de bulunan sa'dân denilen dikene benzer dikenler vardır. Müminler (sırattan) kimi göz kırpacak kadar az bir zamanda, kimi şimşek gibi, kimi rüzgâr, kimi kuş gibi, kimi de iyi cins yürük at ve deve gibi hızla geçecekler. Bazısı bakarsın sapasağlam kurtulmuş, diğeri tırmalanmış da salınıvermiş, kimi de cehennem ateşine yığılmış kalmıştır."[1010] diye buyurdu. Hz. Peygamberin bu somutlaştırmaları ahiret hayatını daha iyi kavrayan muhatapların ölüm sonrasına imanlarının hayatlarının her alanına etki etmesini ve ahirete endeksli olarak yaşayan bir toplumun teşekkül etmesini sağlamıştır.

Ahiretin çeşitli merhalelerden oluşacağını haber veren Hz. Peygamber, kabrin ahiret duraklarının ilki olduğunu haber vermiş, bu duraktan güzelce kurtulanların hesabının da kolay olacağını belirtmiştir.[1011] Her fırsatta ahirete imanın gündelik hayata

[1005] Müslim, Birr, 59.
[1006] Buhârî, Rikâk, 48.
[1007] Nesâî, Tahâret, 110.
[1008] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 108.
[1009] Müslim, Îmân, 302.
[1010] Müslim, Îmân, 302.
[1011] İbn Mâce, Zühd, 32; Tirmizî, Zühd.

etki etmesine çaba sarfeden Hz. Peygamber, ashabıyla birlikte bir kabrin yanından geçerken şöyle buyurmuştur: "Bunlar burada azaba uğruyorlar. Azaba uğrama sebepleri de büyük bir günah değildir. Kabirdekilerden birisi idrardan sakınmazdı. Diğeri ise, insanlar arasında söz taşırdı."[1012] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, temiz bir toplum oluşmasını sağlayacak ilkeler hakkında ve insanlar arasında laf taşıyarak sosyal bütünlüğü bozabilecek davranışlar hakkında da ahirete atıflar yaparak açıklamalarda bulunmuştur. Başka bir seferinde ise kabristana uğradığında "Esselâmü aleyküm ey mü'minler diyarının sakinleri!" diyerek selâm vermiş ve "İnşaallah biz de yakında size katılacağız." diye buyurarak,[1013] ahiret hayatının varlığına ve kesinliğine dair muhataplarına son derece canlı bir örnek sunmuştur. Hz. Peygamber bu tür hadisleri ve davranışlarıyla yeni kurulan medeniyetin ahiret inancının kökleşmesini ve en basit davranışlarını bile denetim altına almasını sağlamıştır.

Kabirden sonraki aşamanın haşr[1014] aşaması olacağını bildiren Hz. Peygamber, ilk haşr olacak kişinin kendisi olacağını,[1015] beyan etmiştir. Haşrın insanların amellerine göre farklılık arzedeceğini, haşr meydanında insanların amellerine göre yaya, binekli ve yüz üstü sürünerek ilerleyeceğini,[1016] insanlardan bir kısmı Allah'ın arşının gölgesinde gölgeleneceğini,[1017] bir grubun ağızına kadar ter içinde kalacağını[1018] bildiren ve kimi zaman dehşetli sahnelerle kimi zamanda müjdeleyici sahnelerle ahiret hayatını anlatan Hz. Peygamber, İslam toplumunun kalplerinde ahirete iman ilkesinin kökleşmesini sağlamıştır.

Bu bağlamda Hz. Peygamber'in İslam medeniyetinin kuruluş evresinde en çok vurguladığı iman esaslarından olan ahirete iman, bir toplumun birbirlerinin haklarına karşı saygılı olmaları,[1019] kamu malıyla ilgili titiz davranmaları,[1020] Müslüman kardeşlerinin ırz ve namuslarını korumaları,[1021] yetim ve yoksulu gözetmeleri,[1022] elleriyle ve dilleriyle kimseye eziyet etmemeleri[1023] gibi temel sosyal kuralların o toplumda yerleşmesini sağlayan en önemli iman esaslarından birisidir.

[1012] Buhârî, Cenâiz, 81; Müslim, Tahâret, 111.
[1013] Müslim, Tahâret, 39; Nesâî, Tahâret, 110.
[1014] Kıyâmet,75/3-4.
[1015] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 17
[1016] Nesâî, Cenâiz, 118.
[1017] Tirmizî, Zühd, 53.
[1018] Buhârî, Rikâk, 47; Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 2
[1019] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 49; Tirmizî, Büyû', 73
[1020] Nesâî, İmâmet, 58; İbn Hanbel, VI, 391.
[1021] Ebû Dâvûd, Menâsik, 87.
[1022] İbn Mâce, Edeb, 6.
[1023] Müslim, Birr, 59.

Toplum içinde insanların zaman zaman birtakım haddi aşan davranışlar sergilediğini gören Hz. Peygamber, "Aslında sizler ölümü çok sık hatırlamış olsaydınız şu gördüğüm vaziyette olmazdınız. Öyleyse lezzetleri yok edeni (yani ölümü ve sonrasını) çok hatırlayın!",[1024] "Azan, haddi aşan, nereden geldiğini ve nereye gittiğini unutan kul ne bedbahttır!"[1025] buyurarak bu tür davranışları engellemek için hep ölümü ve sonrasını hatırlatmıştır. Çünkü ölümden sonraki hayata iman, gündelik hayatta ölçülü davranışlar sergileyebilmenin temel nedenlerindendir.

Ahirete imanın İslam toplumunun tüm hayatlarını ve davranışlarını şekillendirmesini isteyen Hz. Peygamber, kendisine hangi malın daha hayırlı olduğunu soran Hz. Ömer'e "Şükreden bir kalp, zikreden bir dil ve âhiret hususunda yardımcı olacak imanlı bir eş"[1026] sahibi olmasını tavsiye ederek asıl hayırlı olanın ahirette faydalı olacak şeyler olduğunu bildirmiş ve evlenirken dahi ahirete iman ilkesinin göz önünde tutulmasını istemiştir. İnsanın en hayırlı yatırımının ahirete dair yatırımları olduğunu beyan eden Hz. Peygamber, "Âdemoğlu, 'Malım, malım!' diyor. Ey âdemoğlu, senin yiyip tükettiğin, giyip eskittiğin ve sadaka verip önceden (âhirete) gönderdiğin dışında bir malın mı var?"[1027] buyurarak insanın bu dünyada hayır yolunda harcadığı her şeyi önceden ahiret yurduna gönderilmiş bir kıymet olarak nitelendirmiştir.

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, Hz. Peygamber gerek ahiret hayatına dair yaptığı canlı ve etkili tasvirlerle, kul hakkı ve kamu hakkı gibi hakların ahirette görülecek karşılığına yönelik olarak yaptığı vurgularla, kabir, haşr, sırat ve mizan gibi ahiret merhaleleriyle ilgili anlatımlarıyla yeni kurulan İslam medeniyetinin temelinde ahirete iman ve bu imanın günlük hayata dönük tezahürlerinin yer almasını hedeflemiştir.

3.2. Tevhid Merkezli Düşünce Yapısının İnşası

3.2.1. İhlas İlkesinin Yerleştirilmesi

Hz. Peygamber, tebliğ ettiği iman esaslarıyla toplumu ve bu toplumun değerler sistemini yeniden inşa etmiştir. Bu değerler sisteminin inşası bağlamında yapılan ibadet ve amellere dair neyin hak neyin batıl olduğuna dair birtakım yeni kıstaslar ortaya koymuştur. Bu kıstaslar ise yeni kavramların oluşumunu ya da zaten var olan kavramlarda

[1024] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 26
[1025] Tirmizî, Sıfâtü'l-kıyâme, 17
[1026] İbn Mâce, Nikâh, 5; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 9.
[1027] Müslim, Zühd, 3.

birtakım içerik değişikliklerini zaruri kılmıştır. Bu süreçte "İhlas"[1028] kavramı, İslam toplumu tarafından yapılan ibadet, iş ve amellerin değerini, hak ya da batıl oluşunu iman esasları açısından belirleyen bir kavram olmuştur. Fertlerin hayatlarına yön veren, ibadetlerine mana katan, dünya görüşlerini, duygu ve düşüncelerini şekillendiren[1029] ihlas kavramı, tüm bu anlamlarıyla İslam medeniyetinin toplumsal yapısına derinden etki eden bir içeriğe sahiptir.

Arapça h-l-s kökünden türeyen, arınmak, kurtulmak,[1030] saflaşmak[1031] manalarına gelen "ihlas" kavramı, dini bir terim olarak ise yapılan işlerin başka hiçbir niyet gözetmeksizin her türlü şirkten uzak olarak yalnızca Allah için yapılmasını,[1032] Allah'tan gayrı başka bir şeye teveccüh edilmemesini[1033] ifade eder. İbn Manẓûr (ö.711/1311), İhlasın kurtulmak manası da taşıdığını dinde ise şirkten ve riyadan kurtularak tevhid ehli olmak ve yalnızca Allah'a kulluk etmek olduğunu söylemiştir.[1034] "Kim hiçbir ortağı olmayan, tek olan Allah'a ihlâsla ibadet ederek ölürse, Allah kendisinden razı olmuş olarak ölür."[1035] buyuran Hz. Peygamber, Allah'ın rızasının yapılan iş ve ibadetlerde ihlaslı olmaya bağlı olduğunu bildirmiş ve muhatap olduğu toplumu ihlasa davet etmiştir. İhlas kavramı Kur'an'da "Muhlisîne lehu'd-din"[1036] ifadesindeki en genel manasıyla şirk koşmadan "dini yalnız Allah'a has kılmak" olarak anlam kazanmıştır.[1037] Yine Kur'an'da bu kavramın karşıtı, yapılan iş ve amelleri Allah'tan başkası için yapmak, ondan başkasından karşılık beklemek, ondan başkasını razı etmek ve sevgisini kazanmak manalarına gelen "şirk"tir.[1038] Bu anlamda Kur'an, Allah'ın kendisine şirk koşulmasını bağışlamayacağını bildirmiştir.[1039] Hz. Peygamber aynı zamanda bir Kur'an kavramı olan ihlası daha geniş bir şekilde açıklamış, imanın ve ibadetlerin kabulüne dair bir ölçü olarak beyan etmiştir.[1040] Bu bağlamda niyetle ilgili meşhur hadisinde "Ameller niyete göredir.

[1028] İsfehani, el-Müfredat, s. 161.
[1029] İlgaçlı, Emine Elif Çakmak, *Amellerin zahirî ve batınî yönlerini etkileyen iki kavram: Niyet ve ihlâs,* Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı: 2, Aralık 2020, s. 1-2
[1030] İbn Manzur, Lisanu'l – Arab, VII, s.26.
[1031] Âsım Efendî, Ebû'l-Kemâl Ahmed, *el-Ûkyânûsu'l-Besît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* (İstanbul ts.), "hls", 2/373.
[1032] Ebu'l-Beka el-Kefevi, el-*Külliyât*, s, 414, 434, 64.
[1033] el-Ḳuşeyrî, Abdulkerîm, ʿAbdulkerîm b. Hevâzin b. ʿAbdulmelik el-Ḳuşeyrî (465/1073), *Leṭâîfu'l-İşârât* (nşr. İbrâhîm el-Besyûnî), 3. Baskı, el-Heyʾetu'l-Mıṣriyyi'l-ʿÂmme, 2000, c. IV, s. 105.
[1034] İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, VII, 26.
[1035] İbn Mâce, Sünnet, 9.
[1036] Ankebut, 29/65, Nisa, 4/146, Zümer, 39/2, Arâf, 7/29, Beyyine, 98/5.
[1037] Ali b. Ahmed el-Vahidî, ei-Vasît fî Tefsiri'I-Kur'âni'I-Mecîd, Beyrut 1994, c. VI, s. 540.
[1038] Askeri, Ebû Hilal, *Kitabu'l-Furûk*, Trablus Lübnan 1994, s. 253.
[1039] Nîsa, 4/48
[1040] Ekin, Yunus, *Kur'an'da Bazı İman Konularının Ele Alınışı*, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Yıl 3, Sayı 9, Ankara, 2002, s. 157.

Herkes sadece niyetinin karşılığını alır. Kim Allah ve Resûlü için hicret ederse, hicreti Allah ve Resûlü'nedir. Kim de erişeceği bir dünyalık veya evleneceği bir kadından dolayı hicret ederse, onun hicreti de hicretine sebep olan şeyedir."[1041] buyuran Hz. Peygamber, İslam toplumunun eylem, davranış, düşünce ve ibadette tüm niyetlerini Allah'a has kılması gerektiğini bildirmiştir. Allah'ın insanların suretlerine ve mallarına değil ancak kalplerine ve amellerine bakacağını,[1042] amellerin direğinin niyet olduğunu ve yapılan amellerin hayırlı olması için ihlasa muhtaç olduğunu[1043] bildiren Hz. Peygamber, cahiliye toplumunun dünyacı ve maddeci bakış açısından kaynaklanan amellerin dış görünüşüne önem verme anlayışını kökünden değiştiren bir düşünce yapısı oluşturmuştur. Özellikle "Müminin niyeti, amelinden daha hayırlıdır."[1044] buyurarak İslam toplumunda yapılan işlerin niyetle ve ihlasla kıymet bulacağını, amelin dış görüntüsünden, büyüklüğünden, çokluğundan ziyade Allah için yapılması gerektiğini bildirmiştir. Bu yönüyle şirkten yeni kurtulmuş olan toplumun niyetlerinin de yalnızca Allah'a yönelmesini hedeflemiştir. Hadis âlimlerinden el-Ḫaṭṭâbî, (ö.388/998) Hz. Peygamberin niyette ihlasa dair yaptığı bu hadisleri yorumlarken amellerin sıhhat şartının niyet olduğunu, niyet olmadan hiç bir şey elde edilemeyeceğini belirtmiş,[1045] İbn Fûrek (406/1016), amellerin ancak niyetlerle doğrulanabileceğini, niyet olmadan amellerin kabul olunmaycağını söylemiş,[1046] İbn Daḳîḳ el-ʿÎd ise (ö.702/1303) dinin zahirinin amel batının ise niyet olduğunu ifade ederek niyetin önemine vurgu yapmıştır.[1047]

Risâlet göreviyle gönderildiği coğrafyada yaşayan Yahudilerin teşbih, Hıristiyanların teslis, müşriklerin putperestlik ve şirk inancına karşı kulluğu yalnızca Allah'a has kılmak olan ihlası merkeze alan[1048] Hz. Peygamber, toplumun imandan kaynaklanan değişim ve dönüşümünü niyetten başlatarak ilk önce niyetlerin Allah'a yönelmesini sağlamıştır. Çünkü doğru ve sahih bir iman anlayışı önce niyette her türlü şirkten arınmayla mümkün olur. Bu anlamda önce imanda ihlasa davet eden Hz. Peygamber, Yemen'e gönderdiği Muâz b. Cebel'e, "Önce inancında (imanında) samimi (ihlâslı) ol. O zaman sana az bir amel de yeter."[1049] buyurarak ihlasın önce imanda ve inançta olması gerektiğini beyan etmiştir. Yeni teşekkül eden İslam toplumunun imanda

[1041] Müslim, İmâre, 155; Buhârî, Bedü'l'vahy, 1.
[1042] Müslim, Birr, 34.
[1043] Müslim, İmare, 45
[1044] Tebarânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, V, 185
[1045] el-Ḫaṭṭâbî, *Meʿâlimu's-Sunen*, s. 244.
[1046] İbn Fûrek, *Muşkilu'l-Ḥadîŝ ve Beyânuhu*, s. 270.
[1047] İbn Daḳîḳ el-ʿÎd, *Şerḥu'l-Erbaʿîne'n-Neveviyye fi'l-Eḥâdîŝi'ṣ-Ṣaḥîḥati'n-Nebeviyye*, s. 22.
[1048] İsfehani, el-Müfredat, s. 163.
[1049] Hakim, *Müstedrek*, VIII, 2797 (4/306)

ihlaslı olması, o toplumun davranışlarında da ihlası ortaya çıkaracaktır. Çünkü ibadet ve amelleri yaptıran güç imandır. Fert neye iman etmişse iman ettiği şey onu bu imanın gerektirdiği şekilde amel yapmaya sevk edecektir. Bu duruma işaret eden bir hadiste "Din samimiyettir." şeklinde buyuran Hz. Peygamber, ashâbın kime karşı samimiyet sorusuna cevap verirken ilk önce Allah'a karşı samimi olunması gerektiğini bildirmiştir.[1050] İşte bu samimiyetin kavramsal ifadesi İhlastır. Tüm bu hadisleriyle ilk önce imanda samimiyete ve ihlasa davet eden Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin toplumsal yapısının her alanda büyük bir samimiyet üzerine bina edilmesini hedeflemiştir.

Toplumda imanda ihlasla birlikte ibadette ihlas ilkesini yerleştirmeyi hedefleyen Hz. Peygamber, "Allah, ancak samimiyetle sadece kendisi için yapılmış ameli kabul eder."[1051] buyurarak müşriklerin yalnızca bedenle yaptığı ibadetlere karşın İslam'da ibadetlerin doğru bir niyetle yapılması gerektiğini ve ibadetlerin kabul edilmesi için doğru niyetin yani ihlasın temel şart olduğu beyan etmiştir. Mü'minin niyetinin amelinden üstün olduğunu[1052] söyleyen Hz. Peygamber, ibadetlerde Allah'tan başkasının rızasını ve beğenisini gözetmeyi gizli şirk olarak nitelendirmiş, [1053] bir kişinin namaza başlayıp kendisini gören başka birisinin bakışlarından dolayı namazını daha da güzelleştirmeye çalışmasını bu gizli şirk bağlamında olacağını söylemiştir.[1054] Allah'ın kendisine ortak koşulanların en uzağı ve yücesi olduğunu, her kim bir amel işler de Allah'la birlikte bu ameline başkasını ona ortak ederse Allah'ın onu şirkiyle baş başa bırakacağını[1055] beyan eden Hz. Peygamber, ibadette ihlasın karşıtı olan "riyayı" gizli şirk olarak nitelendirmiştir. Raâ kökünden türemişolan riya ihlasın zıddıdır.[1056] Kulluğun ruhuna tamamen aykırı olan riya, Allah'a kulluk yapıyormuş gibi görünüp aslında bu kullukta insanların rızasını kazanma, takdir görme ve çeşitli dünyalıklar elde etme niyetinin bir ifadesidir.[1057] Riyanın tehlikelerine işaret eden Hz. Peygamber bir hadisinde "Sizin için en çok korktuğum şey küçük şirktir" diye buyurmuştur. Ashabtan bazılarının küçük şirkin

---

[1050] Müslim, Îmân, 95.
[1051] Nesâî, Cihâd, 24.
[1052] Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, (thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî), Dâru İhyâi'tTürâsi'l-Arabî, y.y., 2002. V, 185.
[1053] İbn Mâce, Zühd, 21
[1054] İbn Mâce, Zühd, 21.
[1055] Müslim, Zühd, 46.
[1056] el-Âlûsî, Maḥmûd b. ʿAbdullâh el-Ḥuseynî (ö.1270/1854), *Rûḥu'l-Meʿânî fî Tefsîr el-Ḳur'âni'l-ʿAẕîm ve's-Sebʿu'l-Mesânî* (nşr ʿAlî ʿAbdubârî ʿAṭiyye), I-XVI, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye - Beyrut 1415, s. 397,447.
[1057] ez-Zebîdî, Muḥammed b. Muḥammed b. ʿAbdurrezzâḳ (ö.1205/1790), *Tâcu'l-ʿArûs min Cevâhiri'l-Ḳâmûs* (nşr. Heyet), I-XL, Dâru'l-Hidâye, XXXVIII, s. 105.

ne olduğunu kendisine sorması üzerine de "Küçük şirk riyadır."[1058] şeklinde cevap vermiştir. ''Dikkat edin! Ümmetim bundan sonra Güneş'e, Ay'a, taşa ve puta tapacaklar demiyorum. Ancak, ibadetlerini riyâ (gösteriş) içinde yapacaklardır."[1059] buyuran Hz. Peygamber, riyayı ümmeti için en çok korktuğu ve İslam toplumunu şirk gibi çökertebilecek tehlikelerden birisi olarak nitelendirmiştir. Hz. Peygamber, tüm bu uyarılarla, yeni kurulan medeniyetin sosyal yapısının korunması, her açıdan samimi bir toplum oluşturması sağlanmış ve yeniden şirk gibi sapkınlıklara dönülmesinin önündeki en büyük engellerden birisinin de ihlas olduğu vurgulanmıştır.

İman ve ibadette ihlas gibi yapılan her işte İslam toplumunun çıkar, menfaat, aldatma ve ikiyüzlülükten uzak bir toplum olmasını hedefleyen Hz. Peygamber "Kıyamet gününde, Allah indinde en kötü insanlardan bazılarını ikiyüzlülerin oluşturduğunu göreceksiniz. Bunlar, bazılarına bir yüzle, diğer bazılarına da başka bir yüzle giden insanlardır."[1060] buyurarak insanların beğenilerine göre tavır belirlemeyi yasaklayarak yalnızca Allah'ın rızasının gözetilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Hz. Peygamber bu hadisleriyle özellikle Cahiliye Arapları arasında son derece yaygın olan şan, şeref, şöhret gibi taleplerle hayır hasenata yönelme, yaptığı iyiliklerle toplumda itibar ve üstünlük elde etme gibi niyetlerin İslam toplumuna sirayet etmesinin önünü kesmeyi hedeflemiştir. Cahiliye toplumunda kerem[1061] kavramıyla ifade edilen ve birtakım hayır, yardım, cömertlik, merhamet ve iyilik gösterilerinin altında yatan sebep, şahsının ya da kabilesinin insanlar arasında saygın hale gelmesi, dünyevi birtakım kazanımlar elde etmesidir. Özellikle cahiliye kültürünün en belirgin özeliklerinden birisi olan misafirlere aşırı ikram düşüncesinin ana nedeni, kendileri de misafir olduklarında aynı saygıyı ve hürmeti görme isteğidir.[1062] Kur'an Cahiliye Araplarının yetimi itip kaktıklarını,[1063] yetim mallarını haksız yere yediklerini,[1064] cimrilik yaptıklarını,[1065] gösteriş ve övünmek için çok para ve mal harcadıklarını[1066] bildirerek onların görünürde yaptıkları birtakım iyiliklerin birer cömertlik gösterisinden ibaret olduğunu,[1067] asıl maksadın kendilerinin,

---

[1058] Tirmizi, Hudut, 24.
[1059] İbn Mâce, Zühd 21.
[1060] Buhari, Edeb 52; Müslim, Fedâil 199; Tirmizi, Birr 78,; Ebû Davud, Edeb 39.
[1061] Öznurhan, Halim, *"Kur'an'ın Arap Diline Tesiri*", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrıcı Kuramer Yayınları, İstanbul 2019, 116-158.
[1062] Hûfî, Ahmed Muhammed, *el-Hayâtu'l-'arabiyyetu mine'ş-şi'ri'l-câhilî*, Mektebetu Nahda Mısır ve Matbaatuhâ, 2. Basım, Kahire,1952, s. 240.
[1063] Fecr 89/17-18; Mâûn 107/2-3.
[1064] Nisâ 4/10.
[1065] Âl-i İmrân 3/180.
[1066] Beled 90/5-6.
[1067] Öğmüş, Harun *Câhiliyye Döneminde Araplar*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 241.

soylarının ve kabilelerinin şan ve şöhretini yaymak, övgü kazanmak ve korku salmak olduğunu ifade eder.[1068] Hz. Peygamber böylelerini arzu ve hevalarının peşine düşerek dinlerini dünyaya alet eden insanların en kötüleri olarak nitelendirmiştir. [1069] Çünkü insanı riyaya iten temel sebep, hevânın arzuladığı dünyalık kazanımları elde etme duygusudur. Bu duygu nedeniyle insan, dini değerleri, ibadetleri ve yaptığı hayırları bile gösteriş için kullanabilir. İslam öncesi Müşriklerin yaşadıkları toplumun cahiliye toplumu olarak nitelendirilmesinin, şirk, zulüm ve sapkınlıklarının ana nedenlerinden birisi de bu toplumun heva ve arzularının peşine düşmeleridir.[1070]

İslam toplumunun bir cahiliye hasleti olan gösterişçi dindarlık[1071] olarak nitelendirebileceğimiz hayır ve hasenatta gösteriş yapma, hayırlarını işittirme[1072] ve dünyevi kazanımlar elde etme hasletine yakalanmaması için çaba sarfeden Hz. Peygamber, bu konuda cehennemlik olan üç kişinin kıssasını örnek verir. Bunlardan birincisi canını Allah yolunda verdiğini, diğeri malını Allah yolunda sarf ettiğini, sonuncusu da ilmini Allah yolunda harcadığını iddia eder. Ancak onların yalan söylediklerini beyan eden Allah, canını verenin insanların kendisine cesur demesi için savaştığını, malını verenin insanların kendisine cömert demesi için infak ettiğini, ilmini harcayanın da insanların kendisine alim demesi için tüm bunları yaptıkları açıklanır. Ve herkesin beklediği övgüyü zaten dünyada aldığı belirtilerek üçü de amellerindeki gösterişten dolayı cehenneme atılırlar.[1073] Gösterişçi dindarlığın İslam toplumu için en tehlikeli sonuçlarından birisi de ikiyüzlülüktür. Gösterişçi dindar, iki dilli (zû'l-lisâneyn)[1074] ve ikiyüzlü (zu'l-vecheyn)[1075] olup birine bir şekilde konuşur, diğerine başka bir şekilde; birine başka, diğerine başka bir yüzle gelir. Bu karakter tipi, toplumların sosyal bütünlüğüne en fazla zarar veren karakter çeşitlerindendir. Çünkü bu karakterler bir toplumda yalan, cimrilik, fesat, bencillik, hırs, kıskançlık, dalkavukluk, bilgiçlik ve güvensizlik gibi kötü hasletlerin yayılmasına sebep oldukları gibi ibadetlerin ve dine ait davranışların dünyevi itibar için kullanılmasının önünü açarlar.[1076]

[1068] Apak, Adem, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, Kuramer Yayınları, İstanbu 2017, s. 152.
[1069] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 17.
[1070] Ünal, Ali, *Kuran'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İstanbul, 2003, s. 325.
[1071] Hökelekli, Hayati, *Gösterişçi Dindarlık*, Dindarlık Olgusu Sempozyumu, Kurav Yayınları, Bursa 2016, 113-123.
[1072] Ebû Dâvûd, Et'ıme, 3; Cihâd, 24; Tirmizî, Nikâh, 11; İbn Mâce, Nikâh, 25; Buhârî, Rikâk, 36.
[1073] Müslim, İmâre, 152.
[1074] Gazzâlî, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed (ö.505/1112), *İḥyâ'u ʿUlûmi'd-Dîn* (nşr.), I-IV, Dâru'l-Maʿrife, Beyrût, I, 123.
[1075] Buhârî, Menâkıb, 1; Edeb, 52; Ahkâm, 27
[1076] Şucai, Muhammed, *Makâlât*, c. 2, Çev. Ali Eren, lnsan Yayınları, İstanbul 200 I, s. 320-321.

Hem ferdi anlamda hem toplumsal anlamda ihlas ilkesinin yerleşmesi için çaba gösteren Hz. Peygamber, düğün yemeğinin bir gösterişe dönüşmemesi için ikinci günden sonra yemeğin sürdürülmesini uygun bulmamış,[1077] şöhret elde etmek için hayırlarını insanlara duyuranların gizli hallerinin ortaya çıkarılacağını belirtmiş, [1078] amelini gizli tutanların iki kat mükâfat kazanacağını müjdelemiş,[1079] Allah'ın en sevdiği üç kişiden birinin ibadetlerini ve hayırlarını gizli olarak yapanlar olduğunu bildirmiştir. [1080]

Hz. Peygamber tüm bu hadisleriyle Mü'minlerin en temel özelliklerinden biri olan ihlasın üzerinde ısrarla durmuş ve yeni kurulan medeniyete mensup toplumların temel niteliklerinden birisinin ihlas olmasını hedeflemişdir. Çünkü ihlas, bir toplumda güven ve huzuru sağlayan en önemli etkenlerdendir. Samimiyetsiz, ikiyüzlü, kötü niyetli veya yaptığı iş ve amellerde birtakım gizli niyetler taşıyan fertlerden oluşan bir toplumun güvenlik içinde olması ve huzur bulması imkânsızdır.[1081] İhlaslı bir toplum, aynı zamanda hayatına anlam kazandırmış, kendiyle barışık bir toplumdur. Bu anlam, yalnızca yüce yaratıcının rızasına göre hareket etme arzusudur. Bu anlayışla kurulan medeniyetler başta şirk, zulüm, haksızlık ve adaletsizlik gibi tüm insanlığı tehdit eden kötülüklerden de uzak bir medeniyet olacaktır.

3.2.2. Takva İlkesinin Yerleştirilmesi

Medeniyetlerin ayakta durmasını sağlayan unsurlardan birisi de o medeniyete mensup fertleri ahlaka, adalete, merhamete ve birbirlerinin haklarını gözetmeye sevk eden inanç değerleridir. Bu değerler, manevi bir iç denetim mekanizması gibi toplumun kendi kendini muhasebe etmesini sağlayacak toplumsal ilkeler üreten değerlerdir. Hz. Peygamberin rehberliğinde ve ilahi vahyin himayesinde oluşan İslam medeniyetinin temelleri de İslam dinine ait değerler sisteminin ürettiği ilkeler doğrultusunda atılmıştır. Tüm insanlık için evrensel ahlak ve adalet prensiplerini gözeten bu ilkelerden birisi de "takvadır".[1082] V-k-y kökünden türemiş olan takva, korumak, saklamak, sakınmak gibi manalara gelir.[1083] Dini bir terim olarak ise kişinin yalnızca Allah rızasını gözeterek

---

[1077] Ebû Dâvûd, Et'ıme, 3; İbn Mâce, Nikâh, 25
[1078] Buhârî, Rikâk, 36; Müslim, Zühd, 47.
[1079] Tirmizî, Zühd, 49.
[1080] Tirmizî, Zühd, 53.
[1081] Karagöz, İsmail, *Kur'an'da İhlas Kavramı ve Muhlis İnsanın Vasıfları*, Diyanet İlmi Dergi, Cilt 3, Sayı 4, Ankara 1997, s. 84.
[1082] Çalışkan, Mehmet, *Hucurat Sûresi Bağlamında Takva*, s. 91.
[1083] Isfahânî, *Müfredât*, s. 530; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, X, s. 396.

günahlardan ve haramlardan korunma çabasını ifade eder.[1084] İbn Manẓûr (ö.711/1311) takvanın bir şeyden ya da kendisine zarar ve eziyet verebilecek bir durumdan korunmak olduğunu ifade etmiştir.[1085] Takva kavramı, Kur'an'da şirkten,[1086] günahlardan,[1087] batıl inançlardan[1088] ve kalbi meşguliyetlerden[1089] korunma anlamında kullanılmıştır. "Ey insanlar! Allah'a karşı takvalı olun."[1090] buyuran Hz. Peygamber ise takvayı Kur'an'daki bu anlamlarıyla birlikte daha çok Allah'a karşı saygı, onun emir ve yasakları konusunda titizlik ve Allah korkusu[1091] olarak tarif etmiştir.[1092] Böylece Cahiliye Arapları tarafından vahşi havyanlar gibi daha çok maddi tehlikelerden korunmak için kullanılan takva kavramı,[1093] İslam ahlakı ile bütünleşerek anlam genişlemesine uğramıştır.[1094] İlk İslam toplumunun takvayı nasıl anladığına dair en güzel açıklamalardan birisi sahabeden Übeyy b. Kâb'a aittir. Hz. Ömer'in kendisine takva nedir diye sorması üzerine Übeyy b. Kab da: "Sen hiç dikenli yola girdin mi?" demiştir. Hz. Ömer, "Girdim." deyince de Übey b. Kab bu yolda nasıl davrandığını sormuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Paçalarımı sıvadım ve kendimi korudum." demiştir. Übeyy b. Kab, "İşte takvâ'nın manası budur." diyerek takva kavramını nasıl anladığını bildirmiştir.[1095] Muhaddislerden İbn Ḥacer el-Asḳalânî, (ö.852/1448) takvadan muradın nefsi başta şirk olmak üzere kötü inanç ve amellerden koruyarak hayra yönelmek olduğunu söylemiş ve bununda ancak Allah korkusu sayesinde olabileceğini belirtmiş[1096] İbn Receb, (ö.795/1393) takva kavramının amellerin kabul olunma şartlarından birisi olduğunu söylemiş,[1097] İbnu'l-Mulaḳḳın (ö.804/1402), ise gerçek bir imana takva ile ulaşabileceğini vurgulamıştır.[1098]

Hz. Peygamberin toplumda yukarıda açıkladığımız takva kavramını yerleştirerek hedeflediği öncelikli amaçlardan birisi, cahiliyenin günah ve sapkınlıklarından arınmış bir toplum oluşturmaktır. Çünkü takva, yeni Müslüman olmuş toplumu cahiliyenin başta

---

[1084] Taberî, Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, XIX, s. 370.
[1085] İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, XV, 402.
[1086] Fetih, 48/26.
[1087] A'râf, 7/96.
[1088] Bakara, 2/103; Âl-i İmrân, 3/179; el-A'râf, 7/96; el-Fetih, 48/26.
[1089] Ali İmran, 3/102.
[1090] İbn Mâce, Ticâret, 2.
[1091] Çalışkan, Mehmet, Hucurat Sûresi Bağlamında Takva, s. 95.
[1092] Tirmizî, Birr, 55; Tirmizî, Birr, 62; İbn Hanbel, V, 236; Müslim, İmaâre, 16; Müslim, İmâre, 17.
[1093] Soysaldı, Mehmet, Kur'an'ı Anlama Metodolojisi, Fecr Yayınları, Ankara 2001, 45
[1094] Mehmet Çalışkan, Hucurat Sûresi Bağlamında Takva, s. 93.
[1095] Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, I, s. 114.
[1096] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî* (nşr. Muḥibbuddîn el-Ḫaṭîb), I-XIII, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut 1379/1959, I, 48.
[1097] İbn Receb, Ebû'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. Aḥmed b. Receb (ö.795/1393), *Câmiʿu'l-ʿUlûm ve'l-Ḥikem* (nşr. Muḥammed el-Aḥmedî Ebu'n-Nûr), I-III, Dâru's-Selâm, 1424/2004, I, s. 69.
[1098] İbnu'l-Mulaḳḳın, Ebû Ḥafṣ ʿOmer b. ʿAlî b. Aḥmed el-Mışrî (ö.804/1402), *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ* , I-XXXVI, Dimeşḳ, 1429/2008, II, 446.

şirk[1099] olmak üzere, kız çocuklarını diri diri gömmek,[1100] barbarlık,[1101] içki, kumar, zina, [1102] faiz, kan davası gibi birçok günaha ve sapkınlığa[1103] geri dönmekten alıkoyacak en etkili ilkelerden birisidir. Nerede olunursa olunsun Allah'a karşı takvalı olmayı[1104] tavsiye eden Hz. Peygamber, bir Müslümanın ister toplum içinde ister yalnız başına kalsın, herşeyi hakkıyla görüp gözeten[1105] ve kendilerine çok yakın olan Allah'ın denetiminde olduğunu unutmamasını tavsiye etmiştir.[1106] Takvaya, yeni oluşan İslam toplumunun fertleri için onları günahlardan alıkoyacak bir iç denetim mekanizması görevi görmüştür. Kur'an'da kalplerin takvası olarak geçen "takve'l-kulûb"[1107] ifadesi ve Hz. Peygamberin kalbini işaret ederek "takva buradadır"[1108] buyurması takvanın kişinin iç dünyasında yaşadığı muhasebeye ve kontrole işaret eder.

Toplumun fertlerini imandan kaynaklanan bir öz denetim olan murakabeye[1109] yönlendiren takva, İslam toplumunun hem Allah'ın haklarına hem de onun kullarının haklarına saygılı, bilgiyi, ahlakı, hikmeti, insani değerleri benimseyen, cahiliye adetlerinden ve günahlardan uzak duran bir toplum olmasını sağlamıştır. Bu anlamıyla fertlerin ve toplumların ilk önce her türlü kötülük ve günahtan uzak durmasını sağlayan takva, onların sonuçta iyi olana yani Hz. Peygamberin hedeflediği toplum yapısına ulaşmasını da sağlayacaktır.[1110] Kendisine tavsiye de bulunmasını isteyen Ebû Zer el-Gıfârî'ye "Sana Allah'tan sakınmanı (takvayı) tavsiye ederim, çünkü işin (dinin) başı budur."[1111] şeklinde nasihat eden Hz. Peygamber, takvanın İslam dininin değerler sistemi içerisindeki önceliğine dikkat çekmiştir. Bunun yanında takva ilkesi gereği her yerde Allah'tan çekinmeyi emreden Hz. Peygamber, her kötülüğün peşinden bir iyilik yapılmasını ve insanlara karşı güzel ahlakla davranılmasını da tavsiye ederek[1112]

[1099] İzzet Derveze, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, I, s. 326; Demircan, Adnan, "Câhiliye Araplarında Kız Çocuklarını Gömme Adeti", İstem Yayınları, cilt 2, Sayı 3, 2004, s. 18; bkz. Öğmüş, Harun, Câhiliye Döneminde Araplar, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, ss. 181-191.

[1100] Es'ad, Mahmut, *İslam Tarihi Tarih-i Din-i İslam Tarihi,* (Sad; A.L.Kazancı, O Kazancı), 1995. .I, s.224-225.

[1101] Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, s. 131

[1102] Seydişehri, Mevlana M. Ali, *Peygamberimiz,* (Çev: Ömer Rıza) İstanbul 1341, s. 27; Kapar, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, s.13.

[1103] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* I, 206.

[1104] Tirmizî, Birr, 55.

[1105] Ahzab, 33/52.

[1106] Ebû Dâvûd, Vitr, 23.

[1107] Hac, 15 /32.

[1108] İbn Hanbel, III, 134.

[1109] Âsım Efendi, *Kâmûsi'l-Muhît* 1/428-429.

[1110] Şekeroğlu, Sami, *Matüridi'de Zühd ve Takva Anlayışı*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 14 Sayı: 22, Şanlıurfa 2009, s. 60.

[1111] Taberanî, el-Mu'cemü'l-kebîr, II, 157.

[1112] Tirmizî, Birr, 55.

kötülüğün yerine iyiliğin ve güzel ahlakın ikame edildiği muttakî[1113] yani haramlardan kaçınan bir toplum inşa etmek istemiştir.

Bu bağlamda insanların cennete girmesine en çok vesile olan şeyin takva ve güzel ahlak olduğunu,[1114] en hayırlı insanın en takva sahibi insan olduğunu,[1115] kıyamet günü takva sahibi olanların kendi şefaatini hak edeceğini[1116] bildiren Hz. Peygamber, "Şunu iyi bilin ki, vallahi, aranızda Allah'tan en çok korkanınız ve O'na karşı en çok takva sahibi olanınız benim."[1117] buyurarak, muhataplarına hem takvanın onlara kazandıracağı nimetleri hatırlatıp onları takvaya teşvik etmiş hem de bu konuda en güzel örneğin kendisi olduğunu bildirmiştir. İslam toplumunun tekrar eski cahiliye adaletlerine ve günahlarına dönmemesi için onlara sürekli takvayı hatırlatan Hz. Peygamber, "Ey insanlar! Aman takvanıza sahip çıkın! Sakın şeytan sizi aldatmasın!"[1118] şeklinde uyarılarda bulunarak takvanın şeytanın tuzaklarına karşı sahip çıkılması ve bu konuda sürekli teyakkuz halinde olunması gerek bir değer olduğunu bildirmiştir.

Tüm bunların yanında Hz. Peygamber, takva ilkesiyle toplumda cahiliyeden kalma sosyal statü ve asabiyet gerekçesiyle üstünlük iddia etme âdetini de ortadan kaldırmıştır. İslam öncesinde soylarıyla, belâgatlarıyla, çokluklarıyla, kabileleriyle, atlarıyla ve kılıçlarıyla övünen Cahiliye Arapları, tüm bunları diğer insanlara karşı bir üstünlük vesilesi olarak görürlerdi.[1119] Bundan dolayı soyları ve nesepleri bilinmeyenleri hakir görmüş,[1120] kızlarını Arap olmayanlarla evlendirmeyi reddetmişlerdir.[1121] Cahiliye döneminde sadece müşrik Araplar değil Yahudiler de seçilmiş olduklarını söyleyerek üstünlük iddia etmişlerdir.[1122] Tüm bunlara karşın Hz. Peygamber, "Allah katından en üstününüz takvalı olanınızdır."[1123] buyurarak yeni kurulan toplumda tavka dışında hiçbir imtiyaz ölçüsünü kabul etmemiştir. Böylece insanların mal, makam ve soylarına dayanarak başkalarına karşı tekebbürde bulunmaları engellenmiş, takva ölçüsü bağlamında sosyal bütünlüğün ve eşitliğin korunması hedeflenmiştir.

[1113] Râzî, Mefâtîḥu'l-gayb, II, 258.
[1114] Tirmizî, Birr, 62.
[1115] İbn Mâce, Ticâret, 1.
[1116] İbn Mâce, Zühd, 37.
[1117] Buhârî, Nikâh, 1; Müslim, Nikâh, 5.
[1118] İbn Hanbel, III, 154.
[1119] Şehbenderzâde, Ahmed Hilmi, *İslâm tarihi, (I-II),* Ötüken yayınları. İstanbul 2006, I, 134.
[1120] Bkz: Öğmüş, Harun, *Câhiliye Döneminde Araplar,* s. 44
[1121] Cevâd Alî, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, IV, 543-544.
[1122] Derveze, İzzet, *Kur'ân'a göre Hz. Muhammed'in hayatı*, I, 102.
[1123] İbn Hanbel, V, 236.

Kur'an'ın "Allah katında en değerli olanınız ona karşı en takvalı olanınızdır"[1124] hitabı, Hz. Peygamberin gönderildiği cahiliye toplumunda kendisini üstün görme fikrinin ne denli yaygın olduğunu göstermektedir.[1125] Bunun için insanların farklı kabile ve milletler olarak yaratılmasının sebebinin birbirlerine karşı bir üstünlük yarışına girmeleri için değil tanışıp kaynaşmaları için olduğunu vurgulayan Kur'an,[1126] başta insanların renklerinin ve dillerinin farklı olmasının Allah'ın ayetlerinden bir ayet olduğunu beyan etmiştir.[1127]

Takva ilkesini ilahi vahyin rehberliğinde yerleştiren Hz. Peygamber de "Ey insanlar! Dikkat edin, şüphesiz Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Dikkat edin! Arab'ın aceme, acemin Arab'a, kırmızının siyaha, siyahın kırmızıya takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur."[1128] buyurarak cahiliye adetlerinden olan haseb ve nesebe dayalı tüm üstünlük iddialarını kökünden reddetmiştir. Yine Mekke fethinin ardından yaptığı konuşmada bu ve benzeri cahiliye düşüncelerini kökünden reddeden Hz. Peygamber, "Allah, câhiliye gururunu ve atalarla övünme âdetini ortadan kaldırmıştır. 'Takva sahibi mümin' ve 'bedbaht günahkâr' ayrımı vardır. İnsanlar Âdem'in çocuklarıdır, Âdem ise topraktan yaratılmıştır."[1129] diye buyurmuş, kendisinin de rengi kırmızı ya da siyah olsun bütün inanlar için bir peygamber olarak gönderildiğini beyan etmiştir.[1130]

Hz. Peygamberin takva merkezli olarak inşa ettiği İslam toplumunda saygın bir kabilenin mensubu olmak, soylu bir ailenin ferdi olmak, ekonomik ya da siyasi olarak belli bir güce sahip olmak bir üstünlük sebebi değildir.[1131] Aksine bu toplumda fakir ya da zengin, işçi ya da patron, soylu ya da sıradan insanların hepsi değerlidir ve hepsinin aynı hakları vardır.[1132] Takvadan kaynaklanan bu anlayış yalnızca o dönemin insanlarına has bir anlayış değil, ilahi vahyin değerler sistemini benimseyen tüm insanlara sunulan bir anlayıştır.

Takva yukarıda değindiğimiz ferdi ve toplumsal etkilerinin yanında aynı zamanda toplumsal menfaati gözeten değerler üreten bir kavramdır. Müslümanların birbirlerinin

---

[1124] Hucûrat, 49/13.
[1125] Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ Şerḥu Mişkâti'l-Meṣâbîḥ,* III, s. 1227.
[1126] Hucûrat, 49/13.
[1127] Rûm, 30/22.
[1128] İbn Hanbel, V, 236; Taberânî'nin el-Kebîr'inde "Müslümanlar kardeştir. Hiç kimsenin diğerinden takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur' şeklinde bir başka rivâyet daha nakledilmektedir. et-Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, IV, 25.
[1129] Tirmizî, Menâkıb, 74.
[1130] Buhârî, Teyemmüm 3, Salât 56; Müslim, Mesâcid 3.
[1131] İbn Manẓûr (ö.711/1311) Takvanın bir şeyden ya da kendisine zarar ve eziyet verebilecek bir durumdan korunmak olduğunu ifade etmiştir: İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, XV, 402.
[1132] es-Sağîr, Celâluddin Ali, *Devru't-Takvâ fi'l-Harekâti'l-İctimâiyye*, Beyrut: Dâru'l-A'râf, 1993, s. 9.

haklarını gözetmesi, kimsenin kimseyi tahkir etmemesi gibi toplumsal erdemlerin takvadan kaynaklandığını beyan eden Hz. Peygamber "Müslüman'ın kişilik onuru, malı ve kanı saygındır, ona dokunulamaz. Takva (Allah'a karşı sorumluluk bilinci) işte şuradadır. Müslüman'ın, Müslüman kardeşini küçük görmesi, kötülük olarak ona yeter." [1133] buyurmuştur. Yine başka bir hadisinde "Birbirinize haset etmeyin! (Fiyatı yükseltmek için) müşteri kızıştırmayın! Birbirinize buğuz etmeyin! Birbirinize sırt çevirmeyin! Hiçbiriniz diğerinin (gerçekleştirdiği) satış üzerine (ikinci bir) satış yapmasın! Kardeş olun ey Allah'ın kulları! Müslüman Müslüman'ın kardeşidir. Ona zulmetmez, onu yardımsız bırakmaz, onu küçük görmez. Takva işte buradadır."[1134] buyurmuş ve kalbini göstererek, kıskançlık, buğz, zulüm, hor görme ve ticari ahlaksızlıklardan uzak durmayı sağlayacak değer olarak takvaya işaret etmiştir. Kendisinden nasihat isteyen Süleym b. Câbir el-Hüceymî'ye yaptığı nasihatlerde "Allah'a karşı takva sahibi ol. (Kuyudan) su çekmek isteyenin kabına kendi kovandan su boşaltman, ya da kardeşinle güler yüzle konuşman dâhil hiçbir iyiliği küçük görme. Elbiseni yere sarkıtıp sürümekten sakın. Çünkü bu kibirdendir ve Allah kibri sevmez. Eğer bir kimse sende bildiği bir kusurla seni ayıplarsa, sen onda bildiğin bir kusurla onu ayıplama. Bırak onu, yaptığının günahı ona sevabı sana olsun. Hiçbir şeye sövme."[1135] diyerek, Müslümana yardımcı olmak, güler yüzlü olmak, kibirli olmamak, kimseyi ayıplamamak gibi erdemlerin takvadan kaynaklandığını beyan etmiştir.

Takva ve adaletle hükmedenlerin büyük sevaplar kazanacağını,[1136] evlenenin dininin yarısını koruduğunu, diğer yarısını ise ancak takvayla koruyabileceğini,[1137] kişiyi Allah katında yükseltenin takva olduğunu[1138] ve insanların en faziletlilerinin takva sahibi kimseler olduğunu[1139] bildiren Hz. Peygamber, takvanın bireysel ve toplumsal birçok etkisine dikkat çekmiştir.

Hz. Peygamberin tüm bu hadisleri çerçevesinde diyebiliriz ki takva, eşitlik ve Allah korkusu bağlamında fert ve toplum ahlakını düzenleyen, fertleri birbirlerine karşı saygılı olmaya sevk eden, yalnız başına kalsa dahi kişiyi Allah'ın emir ve yasaklarına ve başkalarının haklarına riayet etme duygusuna yönlendiren inanç kaynaklı bir ilkedir. Bu

---

[1133] Tirmizî, Birr, 18.
[1134] Müslim, Birr, 32.
[1135] Buhârî, el-Edebü'l-müfred, 403
[1136] Buhari, Cihad, 109, Müslim, İmâre, 53.
[1137] Ali el-Müttakî, Alâüddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttakî el-Hindî, Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl, (thk. Bekrî Hayyânî, Saffet Sakka), Müessesetü'r-Risâle, 1981, XVI, 271; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, IV, 382.
[1138] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 49.
[1139] İbn Mâce, Zühd,24.

ilkeye bağlı toplumların birbirlerine bağlığı, huzur ve güvenliği, edep ve ahlakı, sosyal hukuka riayetleri en üst seviyede olmuştur. Hz. Peygamber yeni kurulan medeniyetin temellerini atarken takva ilkesini yerleştirerek İslam toplumlarının en üstün medeniyet seviyesine ulaşmasını hedeflemiştir.

3.2.3. Tevekkül İlkesinin Yerleştirilmesi

Şirkin hâkim olduğu bir coğrafyaya gönderilen Hz. Peygamberin öncelikli hedefi, İslam dininin ve vahyin temeli olan tevhid yani Allah'ın birliği ilkesidir. Tevhid ile yakından irtibatlı kavramlardan birisi de "Tevekkül" kavramıdır. Çünkü Allah kullarından yalnızca kendisine inanmalarını ve bu inancın bir gereği olarak da yalnızca kendisine güvenmelerini istemektedir.[1140] Güvenmek ve itaat etmek,[1141] bir işi başkasına ısmarlamak,[1142] teminat vermek[1143] gibi manalara gelen tevekkül kavramı, Arapça v-k-l kökünden türemiştir.[1144] İbn Manẓûr (ö.711/1311) tevekkülün garanti veremek, kefil olmak gibi anlamlara gelmekle birlikte dini bir terim olarak ise Allah'a güvenmek ve işleri ona havele etmek anlamı taşıdığını belirtmiştir.[1145] Genel olarak insanın iradesiyle yapabileceklerini yaptıktan ve sebeplere başvurduktan sonra Allah'a dayanması[1146] ve işlerin sonuçları konusunda ona güvenmesi anlamında kullanılır.[1147]

Kur'an ve sünnetin en önemli ve en temel kavramlarından birisi olan "Tevekkül"[1148] kavramı Allah'a imanın itikadi ve ameli bir tezahürüdür. Çünkü tevekkülün içerisindeki güven hem Allah'ın koyduğu yasalara hem de onun güç ve kudretine yöneliktir.[1149] İslam dinine göre her işin ve her eylemin yaratıcısı Allah'tır.[1150] Onun iradesi olmadan hiçbir şey kendiliğinden meydana gelemez.[1151] Allah insanların rızıkları, ecelleri ve amelleri üzerinde söz sahibidir. Tevekkül, Allah'ın bu sınırsız

---

[1140] Ali İmran, 3/159.
[1141] Alûsî, Rûhu'l-meanî c. III, s.106.
[1142] Cevherî, es-sıhâh "vkl", 5/1844.
[1143] İbn Havâle'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber ileride meydana gelecek bir takım fitnelerden bahsetmiş ve insanların bölük bölük Şam, Yemen ve Irak'ta bulunacağını söylemiştir. Hadisin devamında ise "Gerçekten Allah bana Şam ve Şam halkı hakkında teminat verdi." Şeklinde buyurmuştur. Ebû Dâvûd, Cihad, 3.
[1144] eş-Şerîf el-Curcânî, ʿAlî b. Muḥammed b. ʿAlî eş-Şerîf (ö.816/1413), *Kitâbu't-Taʿrîfât* (nşr. Heyet), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1403/1983, s. 70. s.78
[1145] İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, XI, 734.
[1146] Razi, *Tefsir*, c.9-10, s, 55.
[1147] İbn Fâris, *Mu'cem Mekayısu'l luga*, s. 136; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.10, s. 487.
[1148] Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.10, s. 487.
[1149] Ünverdi, Mustafa, *"Kelâm ve Tasavvuf Açısından Kadere İman-Tevekkül İlişkisi",* Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader], 2020, cilt: XVIII, sayı: 1, s. 204.
[1150] Haşr, 59/24.
[1151] Tekvir, 81/29.

iradesine bağlanmak ve teslim olmaktır. Allah'tan başkasına tevekkül etmek, yaratıcıya ait sıfatların başkalarına verilmesi demektir ki, Kur'an'ın bilgisiz[1152] olarak nitelendirdiği Cahiliye Araplarının bir özelliği de tevekküllerini aracı olarak kabul ettikleri putlara yapmaları ve onlardan yardım beklemeleridir.[1153] Cahiliye Araplarının putlardan medet uman şirk inanışına karşın Hz. Peygamber, "Allah'ım! Yalnızca sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim ve sana yöneldim."[1154] buyurarak insan üzerinde vekil olmaya layık tek varlığın Allah olduğunu ilan etmiş ve tevvekkül konusunda da tevhide davet etmiştir. Çünkü Hz. Peygamberin getirdiği tevhid dini Allah'a ümit bağlar gibi başkasına ümit bağlamayı, güvenmeyi, ihtiyaçlarını arzetmeyi, sığınma talep etmeyi yasaklamıştır.[1155]

İdeal anlamda bir imanın en önemli unsurlarından birisi de yalnızca Allah'a tevekkül etmektir. Çünkü İslam inancına göre kendisine tam bir güvenle tevekkül edilecek olan yalnızca Allah'tır. Kur'an'da birçok kez "Mü'minler yalnızca Allah'a tevekkül etsinler."[1156] hitabıyla tavsiye edilen tevekkül, Allah'a imandan kaynaklanan bir ilkedir. Bu bağlamda Kur'an'da başta Hz. Nuh,[1157] Hz. Hud,[1158] Hz. Yakub,[1159] Hz. Musa[1160] olmak üzere peygamberlerin tevekküllerinden birçok örnek verilmiştir. Sabır, azim, gayret ve teslimiyet gibi birçok unsuru da kapsayan tevekkül, imanın İslam toplumlarına has bir tezahürüdür. Kur'an'da "De ki: O benim Rabbimdir; Ondan başka ilah yoktur. Ben O'na tevekkül ettim."[1161] ayetinde görüldüğü gibi kelime-i tevhid ile birlikte zikredilen tevekkül, tevhid inancına dayalı İslam inanç sisteminin bir ürünüdür.

İslam medeniyetine ve tevhid inancına mensup fertlerin yalnızca Allah'a tevekkül etmelerini hedefleyen Hz. Peygamber, "Allah bize yeter, O ne güzel vekildir. Sadece Allah'a tevekkül ettik, deyiniz."[1162] buyurarak, ashabına her konuda Allah'a tevekkül etmeyi tavsiye etmiştir. Bu bağlamda tevekkül, kulların yaratıcıları ile ilişkilerini güçlendiren, münasebetlerini sağlamlaştıran, her an ona yönelip güvenmelerini sağlayan

---

[1152] Maide, 5/104.
[1153] Âlûsî, *Buluğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, s.197-198.
[1154] Müslim, Zikir, 67.
[1155] Hatip, Abdulaziz, Tevekkülün hakikati, *Fazileti ve İnsan Sâ'yi İle Bağdaşabilirlik Problemi*, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2006, Sayı, 17, s. 45.
[1156] Ali İmran, 3/160, 122; Nisa, 4/81; Maide, 5/11, 23; Enfal, 8/2.
[1157] Yunus, 10/71.
[1158] Hud, 11/56.
[1159] Yusuf, 12/67.
[1160] Yunus, 10/84.
[1161] Rad, 13/30.
[1162] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 8; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 39.

ve Allah'a olan imanı sürekli canlı tutan bir faktördür.[1163] Bu nedenle Hz. Peygamber, insanlara olaylar karşısında ellerinden geleni yaptıktan sonra Allah'tan başka bir güç ve kuvvete dayanmamaları ve sürekli ona güvenmeleri için "Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh"[1164] demelerini, halk arasında Allah'ın dilediği olur, dilemediği de olmaz manasında kullanılan "Mâşallah"[1165] demeyi çokça tavsiye etmiştir. Bu kelimelerin toplumun gündelik hayatında sıkça kullanılmasını sağlayan Hz. Peygamber, insanların Allah ile münasebetlerini sağlamlaştırmaya gayret etmiştir. Cahiliyeden kalma putların ve birtakım varlıkların güçlerine ve uğursuzluklarına inanma âdetini ortadan kaldırmak için "Uğursuzluğa inanmak şirktir." buyurmuş, kalbe gelen bu düşüncelerin ancak Allah'a dayanıp yalnızca ona tevekkül edenlerden giderileceğini beyan etmiştir.[1166] Başka bir seferinde ise "Ümmetimden yetmiş bin kişi hesaba çekilmeden cennete girecektir." şeklinde buyurmuş, orada bulunanlar, bunların kim olduğunu sorduklarında, "Onlar, (vücutlarını kızgın demirle) dağlamayanlar, üfürükçülük yapmayanlar ve Rablerine tevekkül edenlerdir"[1167] diyerek bu kimselerin cahiliyeden kalma bu adetleri terk edenler ve yalnızca Allah'a tevekkül edenler olduğunu bildirmiştir. İbnu'l-Mulaḳḳın (ö.804/1402) buradaki tevekkülün istenilen bir şeyin ya da bir yemeğin hemen gökten gelmesini beklemek değil, hakkıyla Allah'a güvenmek olduğunu belirtmiş,[1168] Bedruddîn el-ʿAynî (ö.855/1451) sebeplere değil yalnızca Allah'a güvenmek olduğunu ifade etmiş,[1169] ʿAlîyyul-Ḳârî (ö.1014/1605) ise sebeplere başvurup, önreğin tedavi olmak gerekiyorsa tedavi olup işin sonunda ise Allah'a güvenmek olarak tarif etmiştir.[1170] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber yeni oluşan İslam toplumunun hem eski cahiliye adetlerinden kurtulması hem de sağlam bir tevhid inancına sahip olması için tevekkül ilkesini sürekli onların gündeminde tutmuştur.

"Âdemoğlunun kalbinden bütün (arzu) vadilerine (uzanan) yollar vardır. Allah, kalbini bütün bu yollara açmış olan kişiyi bunların hangisinde helâk ettiğini önemsemez, fakat kim Allah'a güvenirse Allah onu (arzularının) keşmekeşliğinden kurtarır."[1171] buyuran Hz. Peygamber, tevekkül ilkesiyle ruhsal ve psikolojik olarak dengeli, moral ve

---

[1163] Gökcan, Mansur, *"Tasavvufta Tevekkül Anlayışı",* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018, cilt: XVIII, sayı: 1, s. 161.
[1164] Müslim, Zikir, 47.
[1165] Ebû Dâvûd, Edeb, 100-101.
[1166] Ebû Dâvûd, Tıb, 24.
[1167] Müslim, Îmân, 371.
[1168] İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, I, 239.
[1169] Bedruddîn el-ʿAynî, *ʿUmdetu'l-Ḳârî*, IX, 139.
[1170] ʿAlîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, VIII, 3315.
[1171] İbn Mâce, Zühd, 14.

motivasyon açısında sağlam fertler inşa etmeyi hedeflemiştir. Çünkü tevekkülün en önemli faydalarından birisi de fertlere her şart ve durumda yüksek bir moral, huzur ve güven vermesidir.[1172] Tevekkül, Hz. Peygamberin "kalp keşmekeşliği"[1173] olarak tarif ettiği kalpteki kaygı ve endişe düzeylerini azalttığı gibi, insanı bilmediği gelecek karşısında Allah'a yöneltir. Bu anlamda insan kalbine büyük bir sükûnet veren tevekkül, psikolojik açıdan imani bir kuvveti insanın faydasına sunar. İnsan olup bitenler karşısında acziyetini gördüğü zaman kendini son derece zayıf ve yalnız hissedecektir. İşte tam bu durumda tevekkül anlayışı onu sonsuz güç ve kudret sahibi olan Allah'a ve ona güvenmeye sevk edecektir. Bu da Müslüman fertlerin her şart ve durumda sağlam bir psikolojiye sahip olmalarını sağlayacaktır.[1174]

Müslüman toplumun hayatlarının her alanında Allah'a güvenen bir toplum olmasını isteyen Hz. Peygamber, Allah'a güven konusunda fertlerin hayatlarına etki eden aktif bir inanca sahip olmalarını hedeflemiştir. Bu bağlamda İbn Abbâs'a şu nasihatleri yapmıştır: "Yavrucuğum! Sana bazı sözler öğreteceğim: Allah'ın hakkını koru ki Allah da seni korusun. Allah'ın hakkını gözet ki O'nu hep yanında bulasın. Bir şey isteyeceğinde Allah'tan iste. Yardım dileyeceğinde Allah'tan yardım dile. Şunu bilmelisin ki bütün insanlar bir konuda senin yararına bir şey yapmak için bir araya gelse ancak Allah yazmışsa sana destek verebilirler. Yine bütün insanlar sana zarar vermek için bir araya gelse ancak Allah yazmışsa sana zarar verebilirler."[1175] buyurarak Allah'ın güç ve kudretinin kapsayıcılığını beyan etmiştir. Bu hadisiyle tevekkülün insanın hayatta karşılaştığı olaylar karşısında korku ve ümit dengesini kaybetmemesini sağlayan[1176] yönüne dikkat çeken Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin kurucu nesli olacak sahabenin müşrikler karşısında cesur ve kararlı bir şahsiyete sahip olması için onların karakter inşasında tevekkül ilkesini ön plana çıkarmıştır diyebiliriz. Çünkü bu sağlam karakterlerin ancak her şeyin yaratıcısı,[1177] ölümsüz ve daima diri olan,[1178] engin

---

[1172] Karaman, Fikret, "*Tevekkül İnancı Üzerine Bir Araştırma"*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 1, s. 88.
[1173] İbn Mâce, Zühd, 14.
[1174] eş-Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîru'ş-Şa'râvi,* Matabiu Ahbâri'l-Yevm, 1997, 3/1841-1842; Agitoğlu, Nurullah, *Allah'a Dayanmanın İnsan Hayatına Yansıması*: Tevekkül İle İlgili Bazı Hadisler Üzerine, Uluslararası Hasankeyf Bilimsel Çalışmalar ve İnovasyon Kongresi, Batman, Kasım 2021, s. 325-3226.
[1175] Tirmizi, Sıfatü'l-kıyâme, 59.
[1176] Karataş Kasım- Baloğlu, Mustafa, *"Tevekkülün Psikolojik Yansımaları"*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XIX, sayı: 1, 2019, s. 112.
[1177] Zümer, 39/62.
[1178] Furkan, 25/58.

merhamet sahibi,[1179] kullarına yardım eden,[1180] onları her zorluktan kurtaran[1181] bir Allah tasavvuru ile mümkündür. Gerçek anlamda tevekkül eden bir toplum, inancı konusunda da son derece kararlı olur.[1182] Allah'a güvenin verdiği bu kararlılık, onların en zor zamanlarda bile sakinliklerini muhafaza etmelerini ve kurtuluşa yönelik umutlularını korumalarını sağlar.[1183]

Hz. Peygamber kendisine "Ya Rasûlallah! Devemi bağlayıp da mı Allah'a tevekkül edeyim, yoksa bağlamadan mı tevekkül edeyim." diye soran bir adama "Önce deveni bağla, sonra Allah'a tevekkül et." [1184] şeklinde cevap vermiştir. Böylece tevekkülü ilk önce kulun sebeplere başvurması sonrasında ise işin sonuçları hakkında Allah'a güvenmesi olarak tanımlamıştır. Tevekkül için kişinin ilk önce ataleti terk edip, tedbir alması gerekir. Hz. Peygamberin bu tanımından da anlaşılacağı üzere tevekkül, insanın gayret ve çabasına engel değil aksine üstün bir çabayı gerektiren bir tavırdır. Çünkü tevekkül edilen ilahi iradenin bizzat kendisi, gerekli fiillerin yapılmasını ve sürekli bir çabayı emretmektedir.[1185] Başka bir örnekte ise Hz. Peygamber, bir dava konusunda iki kişi arasında hüküm vermişti. Bu davada aleyhine hüküm verilen kişi dönüp giderken, "Allah bana yeter. O, ne güzel bir vekildir." dedi. Adamın bu sözlerini duyan Hz. Peygamber, "Allah, ihmalkârlık ve gevşeklikten hoşlanmaz. Senin akıllı davranman gerekir. Fakat artık yapabileceğin bir şey kalmadığı zaman, bana Allah yeter. O, ne güzel bir vekildir de!" şeklinde tavsiyede bulunmuştu.[1186] Bu hadislerden de anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygamber İslam toplumunun sürekli çalışan, çabalayan, gayret eden ve gücünün yettiğini yaptıktan sonra Allah'a dayanan, kuvvetli ve önder bir toplum olmasını istemiştir. Bu nedenle "Kuvvetli mü'min, (Allah katında) zayıf mü'minden daha hayırlı ve daha sevimlidir. (Bununla beraber) her ikisinde de hayır vardır." [1187] buyuran Hz. Peygamber, "Sen, sana yararlı olan şeyi elde etmeye çalış. Allah'tan yardım dile ve asla acz gösterme. Başına bir şey gelirse, 'Şöyle yapsaydım, böyle olurdu' diye hayıflanıp durma. Allah'ın takdiri bu, O, ne dilerse yapar, de. Zira 'eğer şöyle yapsaydım' sözü

[1179] Şuara, 26/217.
[1180] Ali imran, 3/160.
[1181] En'âm 6/ 64.
[1182] Aydın, Hayati, *Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül*, Tasavvuf, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, yıl: 9, sayı: 22, 2008, s. 73.
[1183] el-Ḳuşeyrî, Abdulkerîm, *Leṭâîfu'l-İşârât* c.I, s, 394.
[1184] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 60
[1185] Abdulaziz Hatip, Allah'a Tevekkülün Lüzumu Ve Mütevekkilin Alametleri, Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İmi Dergisi, Bişkek 2017, Sayı, 3-4, s. 38.
[1186] Ebû Dâvûd, Kadâ', Akdiye, 28
[1187] Müslim, Kader, 34; İbni Mâce, Mukaddime 10.

şeytanı memnun edecek işlerin kapısını açar."[1188] buyurarak fayda görülen konularda sürekli bir gayreti ve kararlı olmayı tavsiye etmiştir. Bu açıdan tevekkül, insanın karşılaştığı sıkıntılar karşısında sızlanma ve şikâyet yerine sürekli bir azim ve gayret içine girmesini sağlar.

Tevekkülü İslam medeniyetinin kurucu nesli olan sahabe de Hz. Peygamberin tarif ettiği şekilde anlamıştır. Bu durumun en sarih örneklerinden birisi Hz. Ömer'le ilgilidir. Bir gün Hz. Ömer, bir iş yapmadan boş boş gezen Yemenli bir gruba rastladı ve onlara kim olduklarını sordu. Onlar da biz tevekkül edenleriz yani mütevekkilleriz diye cevap verdiler. Bunun üzerine Hz. Ömer "Aksine siz hazır yiyiciler, müteekkillersiniz. Asıl tevekkül eden, tohumunu yere atıp (sonra) Allah'a tevekkül etmektir."[1189] diye cevap verdi. Görüldüğü gibi Hz. Ömer, sebepleri gözardı eden ve kişiyi tembelliğe ve acziyete sevk eden bir tevekkül anlayışının yanlış olduğunu beyan etmiş ve aslolanın önce elinden geleni yapmak olduğunu vurgulamıştır.

Bu hadislerde de görüldüğü gibi insana ilk önce gerekli çabayı göstermesini öğütleyen Hz. Peygamber, "Tedbir gibi akıl yoktur."[1190] buyurarak bütün hayatı boyunca bu tavsiyelerini ilk önce kendi hayatında uygulamıştır. Allah'ın kendisine yüklediği davet görevini yerine getirebilmek için tedbir gereği üç yıl gizli davete devam etmiş,[1191] açıktan davete başlamasıyla birlikte dur durak bilmeden her türlü vasıtaya başvurarak kabile kabile gezerek İslam'a davet etmiş,[1192] gerekli bütün sebeplere başvurmak için Ukaz, Zülmecâz, ve Mecenne panayırlarına gidip davet için çabalamış,[1193] Müşriklerin davete gösterdikleri direnç sebebiyle Taif'e gitmiş,[1194] farklı bir strateji uygulayarak ashabının bir kısmını Habeşistan'a göndermiştir.[1195] Medine'ye hicret etmeden önce ise yolcukta kullanmak için önceden Hz. Ebubekir'e deve hazırlamasını emretmiş,[1196] hicret yolculuğu esnasında gece yolculuğunu tercih etmiş, müşrikleri yanıltmak için Medine tarafına değil ters tarafa doğru yol alıp özel bir rota takip etmiş,[1197] görünmemek için mağaraya sığınmıştır. Yolculuk esnasında elinden gelen bütün çabayı sarf ettikten sonra da yanında korku hisseden Hz. Ebubekir'e "Üçüncüsü Allah olan iki kişiye sen ne

[1188] Müslim, Kader, 34; İbni Mâce, Mukaddime 10.
[1189] İbn Receb, *Câmiʿu'l-ʿUlûm ve'l-Ḥikem,* s. 1278.
[1190] İbn Mâce, Zühd, 2.
[1191] el-Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî (ö.450/1058), *Aʿlâmu'n-Nubuvve* (nşr.), Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1409H, s. 241.
[1192] et-Taberî, *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* II, s. 348.
[1193] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* 1/422.
[1194] İbn Sa'd, *Tabakât*, I, s. 211- 212.
[1195] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/322.
[1196] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2, s. 482.
[1197] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1, s. 491; *İbn Sa'd, Tabakât*, 1/199.

olacağını zannediyorsun?",[1198] "Sakın üzülme Allah bizimledir."[1199] diyerek hem sebeplere başvurma hem tedbir alma hem de de işin sonucunda Allaha güvenme açısında tevekkülün en açık örneklerinden birini sergilemiştir. Tedbir aldığı gibi bu tedbirlere güvenip müstağni davranmamış işin sonucunda başarılı olmak için sürekli rabbine yönelmiştir. Bedir savaşı için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra bütün geceyi ibadet ve duayla geçirip, "Ya Rabb! İşte Kureyş! Kibir ve gururla geldi. Meydan okuyor ve elçini yalanlıyor. Ya Rabb! Peygamberlere yardım sözünü, bana da özel olarak zafer vaadini yerine getirmeni senden diliyorum. Allah'ım! Eğer sen şu bir avuç Müslümanı helâk edersen sana ibadet eden kalmayacaktır."[1200] buyurarak tevekkül etmiştir. Ashabına Hz. İbrahim'in duası olarak öğrettiği "Hasbünallâh ve ni'me'l-vekîl"[1201] (Allah bize yeter. O ne güzel vekildir!) duasını öğretmiş, onlarda Uhud savaşında düşmanın kendilerine karşı ordu topladığını duyunca bu cümleyi söyleyerek Allah'a tevekkül etmişlerdir.[1202]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, vahiyle desteklenmesine rağmen hiçbir işini tesadüfe bırakmadan önceden gerekli plan ve stratejileri yapmıştır. Hayatının hiçbir döneminde bir olağanüstülük beklemeden bir insan olarak Allah'ın tabiata koyduğu "sünnetullah" kanunlarına göre tedbirleri[1203] alarak takdire razı olmuştur. Hz. Peygamber, ibadet hayatından cihada kadar, hayatının her döneminde tedbire büyük önem vermiş işlerin sonucunu ise rabbine bırakmıştır. Onun rabbine olan tevekkülü sayesinde yaşadığı asrın en büyük güçleri olan Kisra'ya, Hirakl'a ve Mısır Mukavkıs'ına mektup göndererek[1204] onları kendisine tabi olmaya davet etmiştir. Gatafan seferinde silahsız bir şekilde dinlenirken kendisine kılıç çeken düşman askeri seni benden kim koruyacak dediğinde tereddüt etmeden "Allah korur."[1205] diye cevap vermiştir. Bu tavrıyla İslam medeniyetine mensup fertlere her alanda olduğu gibi cesaret, plan, hazırlık, strateji, tedbir ve çaba konusunda da güzel bir örnek olmuştur. İslam toplumunun her alanda güçlü, üstün, tok gözlü ve takva sahibi bir toplum olması için tevekkülü ana ilkelerden birisi olarak vazetmiştir.[1206]

[1198] Buhârî, Fedâilü ashâbi'n-nebî, 2; Müslim, Zühd, 75.
[1199] Tevbe, 9/40.
[1200] el-Vâkıdî, Kitâbu'l-Meğâzî 1/70; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* I, 621.
[1201] Buhârî, Tefsîr, (Âl-i İmrân) 13
[1202] Âl-i İmrân, 3/173; Buhârî, Tefsîr, (Âl-i İmrân) 13.
[1203] Bir işe başlamadan gerekli sebeplere başvurmak: Bkz: Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif Cürcânî, Kitâbu't-Tâ'rifat (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983),
[1204] Hatip, Abdulaziz, *Allah'a Tevekkülün Lüzumu Ve Mütevekkilin Alametleri*, s. 51.
[1205] Buhârî, Cihâd, 84, 87; Müslim, Fedâil, 13; Ahmed, Müsned, III, 390.
[1206] Bkz: İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm*, VII, 100.

Tüm bu örnekliği ve hadisleriyle İslam toplumunda tevekkül anlayışını yerleştirmek isteyen Hz. Peygamber, tevekkülün Müslümanların günlük işleri de dahil bütün hayatlarını kapsamasını hedeflemiştir. "Kişi evinden çıkacağı zaman, 'Bismillâh, tevekkeltü alâllâh, lâ havle velâ kuvvete illâ billâh. (Allah'ın adıyla. Allah'a tevekkül ettim. Güç ve kuvvet sadece Allah'tandır.) dediğinde (ona) şöyle denilir: '(İşte şimdi) sana rehberlik edilir, ihtiyaçların karşılanır ve korunursun..."[1207] buyurarak güne başlarken Allah'a tevekkül edilmesi gerektiğini öğütlemiş, bela ve musibetlerden korunmak için Allah'a tevekkülü içeren "Allah'ım! Sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim ve sana yöneldim. Senin yardımınla mücadele (gücü elde) ettim."[1208] duasını öğretmiş, tevekkül edenlerin mahşer günü kolay bir şekilde cennete gireceğini bildirmiştir.[1209]

Hz. Peygamber, "Eğer siz Allah'a gereği gibi tevekkül etmiş olsaydınız, tıpkı sabahleyin kursakları boş olarak çıkıp akşam doymuş bir şekilde dönen kuşların rızıklandırıldığı gibi sizler de rızıklandırılırdınız."[1210] buyurarak, İslam toplumunun tevekkül ediyorum diyerek rızık konusunda çaba sarf etmeyen ve miskinleşen bir toplum olmasını istemeyen Hz. Peygamber, kuşların yuvalarından ayrılmasını rızık için bir gayret örneği olarak vermiş ve bu gayretin sonunda da Allah'ın onların kursaklarını doldurduğunu bildirmiştir. Böylece rızık elde etmek isteyenin ilk önce meşru yolları sonuna kadar kullanması gerektiğine işaret etmiştir. Yalnızca rızık için değil hayatın her alanında çabayı temel şart olarak gören Hz. Peygamber, insan için en hayırlı olanın çalışarak kazandığı kendi el emeği olduğunu bildirmiş,[1211] şifa niyetine yapılan okumaların, tedavilerin ve korunma tedbirlerinin önemini vurgulamış,[1212] Allah'ın verdiği her hastalığın şifasını da verdiğini bildirerek şifanın aranmasını istemiş,[1213] bulaşıcı hastalıklardan korunmak için çaba gösterilmesini emrederek "Bir yerde veba hastalığının olduğunu işitirseniz oraya girmeyin. Bulunduğunuz yerde de veba hastalığı varsa oradan çıkmayın."[1214] buyurarak gerekli tedbirlerin alınmasını istemiş, sağlığı korumak için beslenme konusunda aşırı yemekten kaçınmayı tavsiye etmiş,[1215] "Bize

[1207] Ebû Dâvûd, Edeb, 102-103.
[1208] Müslim, Zikir, 67.
[1209] Buhârî, Rikâk, 50; Buhârî, Tıb, 42; Müslim, Îmân, 371; Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 16.
[1210] Tirmizî, Zühd, 33; İbn Mâce, Zühd, 14.
[1211] Buhârî, Büyû', 15.
[1212] Tirmizî, Tıb, 21.
[1213] Buhârî, Tıb, 1.
[1214] Müslim, Selâm, 98; Ebû Dâvûd, Cenâiz, 6.
[1215] Tirmizî, Zühd, 47.

ruhbanlık emredilmedi."[1216] buyurarak dünya işlerinden el etek çekilmesini yasaklamış, takva sahibi bir kimse için çalışıp zengin olmanın bir sakıncası olmadığını bildirmiştir.[1217] Tüm bu hadislerin ışığında şunu ifade edebiliriz ki, Hz. Peygamber tevekkül bahanesiyle miskinliği, tembelliği ve acizliği yasaklamış, aksine İslam toplumun sürekli çalışan, üreten, tedbir alan bir toplum olmasını hedeflemiştir.[1218] Düşmana karşı kuvvet hazırlamayı ve hazırlık yapmayı,[1219] savaşta her türlü tedbire başvurmayı[1220] ve kuvvetli olmayı öğütlemiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin bahsettiği tevekkül inancı, bireysel ya da toplumsal krizler, afetler, hastalıklar, savaşlar ve felaketler esnasında insana bir dayanma gücü sağladığı gibi insana iyimserliğe dayanan bir sığınma, umut ve güven duygusu da verir.[1221]

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, tevekkül, İslam toplumlarının Allah'a olan inançlarından kaynaklanan ve bu inancı her zaman diri tutan bir unsurdur. Kulun Allah ile olan irtibatını daha güçlü bir hale getiren tevekkül, insanı yaratıcısına karşı sürekli bir güven duygusuna sevk eder. Elinden gelen çabayı sarf ettikten sonra işlerin sonuçlarını Allah'a bırakmayı sağlayan tevekkül, toplumları sürekli olarak çalışmaya, üretmeye, gayrete ve en sonunda da Allah'ın takdirine razı olmaya sevk etmiştir. Çünkü hayatın her alanında insanın yaratıcısına güvenmesini sağlayan tevekkül, savaşta, tedavide, korunmada, yeme içmede, hayatın bilinmezliklerine karşı sürekli bir tedbiri ve çabayı gerektirir. İslam medeniyetinin kuruluş merhalesinde Hz. Peygamberin sıkça kullandığı ve imanın bir tezahürü olarak gördüğü tevekkül, kurucu kavramlar arasında yer almıştır.

3.2.4. Şükür İlkesinin Yerleştirilmesi

Hz. Peygamberin yeni medeniyeti kurarken toplumda yerleştirdiği en önemli kavramlardan birisi de "şükürdür."[1222] Şükür, fertleri ve toplumları nimetlere minnettarlık konusunda yalnızca Allah'a yönlendiren tevhid inancının değerler siteminin ürettiği bir

---

[1216] İbn Hanbel, VI, 226.
[1217] İbn Hanbel, V, 372.
[1218] İbnu'l-Mulaḳḳın (ö.804/1402) tevekkülün istenilen bir şeyin ya da bir yemeğin hemen gökten gelmesini beklemek değil, hakkıyla Allah'a güvenmek olduğunu belirtmiştir: İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, I, 239. Bedruddîn el-ʿAynî (ö.855/1451) sebeplere değil yalnızca Allah'a güvenmek olduğunu ifade etmiştir: Bedruddîn el-ʿAynî, *ʿUmdetu'l-Ḳârî*, IX, 139. ʿAlîyyul-Ḳârî (ö.1014/1605) ise sebeplere başvurup, önreğin tedavi olmak gerekiyorsa tedavi olup işin sonunda ise Allah'a güvenmek olarak tarif etmiştir. Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, VIII, 3315.
[1219] Buhârî, Cihâd, 78; Müslim, İmâre, 169; Nesâî, Hayl, 16; Tirmizî, Cihâd, 22.
[1220] İbn Mâce, Cihad, 18.
[1221] Akto, Akif, *Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi*, Tevekkül, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, , cilt 8, Sayı, Kasım 2016, 2, s. 890.
[1222] Fîruzabâdi, *"şükür"* md, I-IV.

ilkedir. Hz. Peygamber şükrü imanla bağlantılı bir şekilde zikrederek "Şükür, imanın yarısıdır."[1223] buyurmuştur. Zaten şükrün anlamlarından birisi de nimeti verenin kim olduğunu bilip onun ilah oluşunu kâmil bir şekilde idrak etmektir.[1224]

Arapça ş-k-r kökünden türemiş olan şükür kavramı, nimet verene karşı minnettarlık hissetmek,[1225] iyiliğin ne olduğunu bilip yapmak gibi anlamlara gelir.[1226] İbn Manẓûr (ö.711/1311) şükr'ü iyiliği bilmek, yaymak, yapılan bir iyliğe karşılık olarak sözle ve fiille övüp karşılık vermek olarak tarif etmiştir.[1227]

Kur'an'da dil ile,[1228] kalp ile,[1229] beden ile,[1230] amel ile,[1231] mal ile[1232] şükür yapılması gerektiğine dair atıflar, şükrün yalnızca bir dil ameli değil insanın Allah'a karşı bütün hayatını ve azalarını kapsayan bir muhabbet, hürmet, minnettarlık ve amel olduğuna delalet eder. Şükrün asıl hakikatinin de bu olduğu ifade edilmiştir.[1233] Günümüzde halk arasında şükür kavramıyla hemen hemen aynı manada kullanılan "Hamd"[1234] kavramı ise şükür kavramının ifade ettiği manaları kapsamakla birlikte daha geniş manalar ifade etmektedir. Bu nedenle her hamd eden aynı zamanda da şükretmiş sayılır. Hamd kavramı, daha çok bir nimete binaen övmek[1235] ya da bir nimet olmadan da minnettarlığı ifade etmek manasında kullanılır.[1236] Hz. Peygamber "Mü'mine bir hayır ulaştığında rabbine hamd ve şükreder."[1237] buyurarak bazen hamd ve şükür kavramlarını beraber de kullanmıştır. Bazen de "İnsanlara şükretmeyen (hamdetmeyen), Allâh'a şükretmemiş (hamdetmemiş) olur."[1238] sözünde olduğu gibi hamd ve şükür kelimelerini hemen hemen aynı manaya gelecek şekilde kullanmıştır.[1239]

[1223] es-Suyûṭî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *el-Câmiʿu'ṣ-Ṣağîr ve Ziyâdetuhû* (nşr.), . s. 5118.
[1224] Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed, *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, Doğuş Devrinde Tasavvuf Taarruf, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbu 1992, 150.
[1225] Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011, s. 306.
[1226] İbn Manzûr, Lisanü'l-Arab, IV, 423.
[1227] İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, IV, 424.
[1228] Duha, 93/11.
[1229] Ahzab, 33/9.
[1230] Nahl, 16/78.
[1231] Sebe, 34/13.
[1232] Bakara, 2/267.
[1233] Gazzâlî, İhyâ-u ulûmi'd-dîn, IV, 80-81; et-Taberî, , *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XVII, s. 265; Muhammed Alî es-Sâbûnî, Safvetü't-tefâsîr (İstanbul: Dersaadet Kitabevi, ts.), 2/137.
[1234] ez-Zebidî, *Tâc'u-l Ârûs min Cevâhir'i-l Kâmûs*, VIII, 38-44.
[1235] Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,* c. 1, s. 138-139.
[1236] İbn Cüzey, Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî, *Kitabü 't-Teshil li-ʿulûmi't-tenzîl*, Kahire, ts. I, 3 I.
[1237] Ahmed b. Hanbel, I,73.
[1238] Tirmizî, Birr, 35.
[1239] Yurt, Mehmet Emin, *Hamd*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 13, sayı 2, 2011, s.158.

Minnettarlıklarını ve şükürlerini Allah ile aracı olarak kabul ettikleri putlara ve çeşitli gök cisimlerine sunan cahiliye toplumunun[1240] bu yanlış anlayışına karşı Hz. Peygamber, İslam toplumunun başta ibadetleri olmak üzere söz, fiil ve amelleri ile şükürde de[1241] iman ettikleri Allah'a yönelen bir toplum olmasını hedeflemiştir. Çünkü nimetlerin asıl kaynağını bilmek ve minnettarlığını yalnızca ona sunmak imanın bir tezahürüdür. Bu anlamda şükrü fertlerin bir hayat biçimi haline getirmek isteyen Hz. Peygamber, onlara her işlerinde Allah'a şükretmeyi öğütlemiştir. Her konuda olduğu gibi bu konuda da topluma ilk önce kendisi örneklik etmiş, uykudan uyandığında,[1242] bir işe başladığında,[1243] bir şey yedikten ve içtikten sonra,[1244] güzel bir rüya gördüğünde,[1245] aksırdığında,[1246] hutbe ya da konuşmalarına başladığında,[1247] tuvaletten çıktığında,[1248] namazlarından sonra,[1249] sevindirici bir nimete kavuştuğunda,[1250] iftarını açtığında[1251] sürekli şükreder ve insanların da kendisi gibi şükretmesini isterdi. Hz. Peygamberin bu konudaki hassasiyeti ve titizliği ile ilgili Hz. Aişe şunları bildirmektedir: "Hz. Peygamber, bir gece bana, 'Ey Âişe! İzin verirsen kalkıp bu gece Rabbime ibadet edeyim.' dedi. Ben de 'Vallahi, ben sana yakın olmayı da seni sevindirecek şeyi de severim' dedim. Kalkıp abdest aldı. Sonra namaza başladı. Namazda ağladı ve gözyaşları göğsüne, sakalına ve secde ettiği yere damladı. Daha sonra Bilâl-i Habeşî sabah ezanını okumaya geldi. Hz. Peygamber'in ağladığını görünce, 'Yâ Resûlallah! Yüce Allah geçmiş ve gelecek bütün günahlarını affettiği hâlde niçin ağlıyorsun?' dedi. Allah Resûlü ona şu cevabı verdi: 'Ben Allah'a şükreden bir kul olmayayım mı?[1252] şeklinde buyurmuştur.

Hz. Peygamber, şükür ilkesini İslam toplumunda yerleştirmek için sık sık şükretmenin faziletlerini, insana ve topluma kazandıracağı faydaları vurgulamıştır. "Allah'a hamdedilmeden başlanan her işin bereketsiz kalacağını" bildirerek[1253] mü'minler toplumunun her işlerinde Allah'ı hatırlamalarını ve işlerinde başarı ve bereket

---

[1240] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s.255-56
[1241] Mâturîdi, Ebû'l-Mansur, *Kitâbu't-Tevhid*, Haz: Bekir Topaloğlu, M. Aruçi, GSAM yayınları, Ankara, 2005, s.278.
[1242] Buhârî, Deavât, 8; Müslim, Zikir, 59.
[1243] İbn Mâce, Nikâh, 19
[1244] Buhârî, Et'ıme, 54.
[1245] Buhârî, Ta'bîr, 3.
[1246] Buhârî, Edeb, 123
[1247] İbn Hanbel, III, 371
[1248] İbn Mâce, Tahâret, 10.
[1249] Ebû Dâvûd, Vitr, 24; Dârimî, Salât, 90.
[1250] İbn Mâce, Kitâbu'l- Edeb, 55,
[1251] Ebû Dâvûd, Sıyâm, 22.
[1252] Buhârî, Teheccüd, 6; İbn Hıbbân, Sahîh, II, 386.
[1253] İbn Mâce, Nikâh, 19; Ebû Dâvûd, Edeb 18.

için ona hamdetmelerini tavsiye etmiş, "Mü'minin durumu ne gariptir! Her hâli kendisi için hayırlıdır. Bu hâl sadece mü'mine mahsustur. Onun başına kendisini sevindirecek bir hâl geldiğinde şükreder; bu durum onun için hayır olur. Başına bir sıkıntı gelecek olursa ona da sabreder; bu da onun için hayır olur."[1254] buyurarak, şükretmeyi alışkanlık haline getiren ferdin her durumunun hayır olduğunu bildirmiş, "Allah'ın verdiği nimet karşısında kulun "Elhamdülillâh" diyerek hamdetmesi, o nimetten daha da değerlidir."[1255] buyurarak, nimetler karşısında şükretmenin değerine işaret etmiş, "Kıyamette cennete ilk çağırılacak olanlardan bir grup, bolluk zamanında da darlık zamanında da Allah'a hamdedenlerdir."[1256] buyurarak hamd ve şükrün ahiretteki faydalarına dikkat çekmiştir. Şemsuddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384) Hz. Peygamberin hadislerinde sıkça vurgu yaptığı şükrü tarif ederken nimet sahibi olan kimsenin verilen nimetin şükrünü ifa ederek onu açığa çıkarması, onu nimet sahibi olmayan kimsenin sabredek ulaştığı sevaba ulaştırır demiştir.[1257] es-Sanʿânî (ö.1182/1768) ise şükrün hakikatinin Allah'a itaat ve onun yasaklarından uzak durmak olduğunu ifade etmiştir.[1258]

Bir toplumda şükür düzeyinin ve minnettarlık duygusunun artmasıyla o toplumun huzur ve mutluluk düzeyi de aynı oranda artar. Elde edilen ya da farkında olunan nimetlere söz, fiil ve amelle mukabelede bulunup şükretmek bir anlamda mutluluğun da ifadesidir.[1259] Bu anlamda Allah'ın kendisine verdiği nimeti yedikten veya ondan istifade ettikten sonra Allah'a olan minnettarlığını ifade etmek için şükreden kimsenin oruç tutanlar gibi sevap kazanacağını bildirmiştir.[1260] Bir nimetle karşılaşıldığında şükretmeyi tavsiye ettiği gibi "Hamdetmek, şükrün başıdır, Allah'a hamdetmeyen şükür de etmemiş olur."[1261] buyurmuştur. En kötü şartlarda bile içinde bulunulan duruma hamd edilmesini tavsiye etmiş, "Hayat şartları sizinkinden daha aşağı olanlara bakınız; sizden daha iyi olanlara bakmayınız. Bu, Allah'ın üzerinizdeki nimetini hor görmemenize daha uygun bir davranıştır."[1262] buyurmuştur. Böylece İslam toplumunu oluşturan fertlerin nimet anında da külfet anında da yalnızca Allah'a yönelmesini hedeflemiştir.

Şükür duygusu, aynı zamanda deprem, sel, savaş, hastalık ve ölüm gibi durumlarda fertlerin ve toplumların dirençlerini arttıran ve onları ayakta tutan en önemli

---

[1254] Müslim, Zühd, 64.
[1255] İbn Mâce, Edeb, 55.
[1256] Müslim, Zühd, 64.
[1257] Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, XX, 66.
[1258] eṣ-Ṣanʿânî, *et-Tenvîru Şerḥu'l-Câmiʿi's-Ṣağîr*, III, 114.
[1259] Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 71-72.
[1260] Tirmizî, Sıfâtü'l-kıyâme, 43; İbn Mâce, Sıyâm, 55.
[1261] Beyhakî, Şuabü'l-îmân, IV, 96.
[1262] Müslim, Zühd 9; Tirmizî, Kıyamet 58, Libâs 38; İbni Mâce, Zühd 9.

etkenlerdendir.[1263] Bu bağlamda bir insanın karşılaşabileceği en büyük imtihanlardan birisi olan evlat acısıyla ilgili bir örnek veren Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bir kulun çocuğu öldüğü zaman Allah meleklerine, 'Kulumun çocuğunu elinden aldınız, öyle mi?' diye sorar. Onlar da 'Evet.' diye cevap verirler. Allah, 'Kulumun gönül meyvesini mi kopardınız?' diye sorar. Melekler, 'Evet.' diye cevap verirler. Allah tekrar, 'Kulum o zaman ne dedi?' diye sorar. Melekler, 'Sana hamdetti ve "İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn" dedi diye cevap verirler. O zaman Allah şöyle buyurur: '(Öyleyse) kulum için cennette bir köşk yapın ve ona 'Hamd Köşkü' adını verin der."[1264] Toplumların her şart ve durumda kendilerini yaratan rablerine karşı şükür ve hamd duygusu içinde olması toplumlara verilecek yeni nimetlerin kapısını açar.[1265] Zaten Kur'an'da "Eğer şükrederseniz size nimetimi arttırırım"[1266] hitabı bu durumu açık bir şekilde ifade etmektedir. Hz. Peygamber "Allâh bir kula bir nimet verip de o kul 'elhamdulillah' diyecek olursa, Allâh'ın ona verdiği şey ondan aldığından mutlaka daha faziletli olur"[1267] hadisiyle de aynı duruma işaret etmiştir.

Hz. Peygamber, "İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a da şükretmez."[1268] buyurarak şükrün aynı zamanda fertlerarası münasebetleri düzenleyen bir yönü olduğuna da dikkat çekmiştir. Çünkü insanlar genel olarak yaptıkları iyiliklere karşılık bekler ve aldıkları karşılık onları daha çok iyilik yapmaya ya da karşı tarafla dostlukları güçlendirmeye neden olur.[1269] Cahiliye toplumunda bir bedevi karakteri olan sertlik ve kabalığa karşı bir nezaket ifadesi olan teşekkür etmeyi öğütleyen Hz. Peygamber, teşekkürü İslam toplumunun kalıcı bir nezaket kuralı olarak yerleştirmiştir. Bunun için "Kendisine bir şey ikram edilen kimse, gücü yettiği takdirde karşılığını versin. Bulamazsa iyilik yapana övgüde bulunsun. Çünkü iyiliği öven, şükran borcunu yerine getirmiş olur. İyiliği gizleyen ise nankörlük etmiş olur."[1270] buyurmuştur. Yeni kurulan İslam toplumunda fertlerin birbiri ile kaynaşmaları için teşekkür gibi nezaket kurallarına büyük önem veren Hz. Peygamber, iyilik yapana teşekkür manasında 'Allah seni hayırla mükâfatlandırsın'[1271] demeyi, elinden bir şey gelmezse hiç olmazsa yapılan iyiliği dile

[1263] Yurt, Mehmet Emin, *Hamd,* s. 163.
[1264] Tirmizî, Cenâiz, 36.
[1265] Razî, Mefâtih'u-l Gayb, I, 228-229.
[1266] İbrahîm, 14/7-8.
[1267] İbn Mâce, Kitâbu'l- Edeb, 55,
[1268] Tirmizî, Birr, 35.
[1269] Yurt, Mehmet Emin, *Hamd,* s. 165.
[1270] Ebû Davud Edeb, 11; Tirmizî, Birr, 87.
[1271] Tirmizî, Birr, 88.

getirmeyi,[1272] tavsiye etmiş, kıyamet günü Allah'ın yapılan iyliklere karşı teşekkür etmeyenlerin yüzlerine bakmayacağını bildirmiştir.[1273]

"Aza şükretmeyen çoğa da şükretmez; insanlara teşekkür etmeyen Allah'a da şükretmez. Allah'ın nimetini her zaman anmak şükür, bunu terketmek ise nankörlüktür; toplulukta rahmet, tefrikada âfet vardır."[1274] buyuran Hz. Peygamber, şükürsüzlüğün insanları aç gözlülüğe, kıymet bilmemezliğe ve Allah'ın nimetlerine karşı nankörlüğe sürükleyeceğine işaret ederek nimetlere nankörlüğü İslam toplumları için büyük bir tehlike olarak görmüştür. Nitekim Kur'an'da "Allah şöyle bir şehri örnek veriyor: Bu şehir güvenlikli ve huzurluydu; her yerden oraya bol rızık geliyordu. Derken ahalisi Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük etti, Allah da onlara yapıp ettikleri yüzünden genel bir açlık ve korku felâketini tattırdı."[1275] ayetiyle nankörlüklerine karşılık cezalandırılan kavmin akıbeti de aynı durumu ifade etmektedir. Hz. Peygamber Buhari'de geçen başka bir hadisinde ise kel, âmâ ve abraş olan üç kişinin Allah tarafından bir melek gönderilerek imtihan edildiğinden bahseder. Bu imtihanda yokluk ve hastalık içindeyken büyük nimetlere kavuşan ancak bu nimetlerin şükrünü eda etmeyenlerin ellerindekinin tamamını kaybettiklerini bildiren Hz. Peygamber, yalnızca kendisine verilen nimetlerin şükrünü eda edenlerin kurtulacağını vurgular.[1276]

Hz. Peygamberin tüm bu hadisleri ve tavsiyeleri İslam medeniyetinin temellerini atarken şükrü vazgeçilmez bir ilke olarak yerleştirmiş ve bu ilkeyle şirkten yeni çıkmış toplumu her anında tek olan Allah'a yönlendirmiştir. İman kaynaklı şükür ilkesiyle toplumun dar ve sıkıntılı zamanlarında direncinin artmasını hedefleyen Hz. Peygamber, aynı zamanda bu ilkeyi fertler arasında yaygın bir nezaket kuralı olarak da yerleşmesine çaba göstermiştir.

3.2.5. İhsan İlkesinin Yerleştirilmesi

Hz. Peygamberin İslam medeniyetinin kuruluş aşamasında kullandığı ve iman, ibadet, ahlak ve muamelat alanlarının tamamını kuşatan kavramlardan birisi de "ihsan" kavramıdır. Hoşa giden, güzel görünen ve hayranlık veren, iyi davranma[1277] anlamlarında

[1272] Ebû Dâvûd, Edeb, 11.
[1273] Nesâî, es-Sünenü'lkübrâ, V, 354.
[1274] Ebû Dâvûd, Edeb, 11; Tirmizî, Birr, 35.
[1275] Nahl, 16/112
[1276] Buhârî, Enbiyâ, 51;
[1277] ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza, *Tacu'l- Arus*, 9, s. 175; Cevheri, *es-Sıhah*, 5: 2099; İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 291.

kullanılan ihsan, Arapça h-s-n kökünden türemiştir.[1278] İbn Manẓûr'a göre (ö.711/1311) ihsan iylik olan her şeydir.[1279] Kur'an'ın "Allah ihsanı emreder."[1280] ayeti ve Hz. Peygamberin "Sizden biriniz iş yaptığında onu en güzel şekilde (ihsan ile) yapsın. Çünkü Allah insanın, yaptığı işi sağlam yapmasından hoşlanır."[1281] hadisi gereği hem ilahi hem de nebevi bir emir olan ihsan, İslam medeniyetinin temelini oluşturan kavramlardandır. Kur'an'da ihsan kavramı hem Allah'a nispetle hem de insana nispetle kullanılmıştır. Allah için kullanıldığında onun yaratmasının mükemmelliğine,[1282] insan için kullanıldığında ise insanın hem Allah'a hem de kullara karşı görevlerindeki iyiliğe ve güzelliğe işaret emiştir.[1283] İslam toplumunu oluşturacak fertlerin ana özelliklerinden birisi olan ihsan ile hareket edenler, Kur'an'da Muhsin[1284] olarak isimlendirilmiştir. Kur'an her işlerini en güzel bir şekilde yapmaya gayret eden Muhsinlerden bahsederken onların dar zamanda da bolluk zamanlarında da infak ettiklerini, öfkelerine hâkim olduklarını, kendilerine yapılan kötülükleri affettiklerini, bir hata yaptıklarında ise hemen Allah'ı hatırladıklarını bildirmiştir.[1285]

İhsan kavramı İbn Abbas (ö. 68/687) tarafından Allah'ın haramlarından kaçıp farzları yerine getirmek, kötülüğe karşı iyilikle muamele etmek ve Allah'a ibadet ederken onu görüyormuş gibi ibadet etmek olarak tanımlarken[1286] Taberi (ö.310/922) bu kavramı farz olan görevleri eda etmek ve Allah'a isyan sayılacak söz, fiil ve davranışlardan kaçınmak olarak tarif etmiştir.[1287] İbn ʿAbdilberr, (ö.463/1071) ihsanı tarif ederken insanın ölüm anındaki kefenlenmesi de dahil yapılan her işin en güzel bir şekilde yapılması olduğunu söylemiş,[1288] İbn Daḳîḳ, (ö.702/1303) bir işi yaparken şeriatın istediği ve öngördüğü şekilde yapmak olduğunu belirtmiş,[1289] et-Ṭûfî (ö.716/1316), iman ve amelde sürekli ihlas ve murakabe üzere olmak şeklinde tarif etmiş,[1290] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), iş ve amellerde tam bir ihlas ile davranmak,[1291] es-Suyûṭî

[1278] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 114-115; Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, IV, 590.
[1279] İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, XIII, 115.
[1280] Nahl, 16/90.
[1281] İbn Sa'd, 54 *Tabakât*, I, 142; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XXIV, 306.
[1282] Kasas, 28/77; Talâk, 65/11,
[1283] Kasas 28/77.
[1284] Lokman, 31/3.
[1285] Al-i İmrân, 3/134-135.
[1286] Hazin, Alaüddin Ali b. Muhammed, *Lübabü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, *Mecmuatün Mine't-Tefasîr*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, ll, 7.
[1287] Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîliʾl-Âyi'l-Ḳur'ân*, XVII, 279.
[1288] İbn ʿAbdilberr, *el-İstiẕkâr*, III, 19.
[1289] İbn Daḳîḳ el-ʿÎd, *Şerḥu'l-İlmâm bi Eḥâdîsi'l-Aḥkâm*, V, 166.
[1290] et-Ṭûfî, *et-Taʿyîn fî Şerḥi'l-Erbaʿîn*, s. 62.
[1291] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî* (nşr. Muḥibbuddîn el-Ḫaṭîb), I-XIII, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut 1379/1959. I, 89.

(ö.911/1505) ise ibadette ihlas, huşu ve aklı ve kalbi sürekli Allah'a yönlendirmek olarak açıklamıştır.[1292] Çağdaş alimlerden Hamdi Yazır (ö.1951) iser bir amelin hakkını vererek onu en güzel bir şekilde yapmak olarak,[1293]

Kavram tüm bu manalarla birlikte asıl anlamını hadis literatüründe Cibril Hadisi olarak meşhur olan ve ihsanın iman ve İslam'la birlikte zikredildiği rivayette Hz. Peygamberin anlamlandırdığı şekliyle bulmuştur diyebiliriz. Cibril hadisiyle ilgili olarak Hz. Ömer şunları anlatmıştır: "Bir gün Resûlullah'ın yanında iken bir adam geldi. Elbisesi bembeyaz, saçları simsiyahtı ve üstünde bir yolculuk emaresi de yoktu. Aramızda kimse onu tanımıyordu. Hz. Peygamberin hemen yanına oturdu. Dizlerini Hz. Peygamberin dizine dayayıp ellerini de onun uylukları üzerine koydu. Sonra, 'Ey Muhammed! 'Bana İslâm'ı anlat.' dedi. Bunun üzerine Rasûlullah şöyle buyurdu: 'İslâm, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik etmen; namazı kılman, zekâtı vermen, ramazan orucunu tutman ve eğer gücün yetiyorsa haccı yerine getirmendir.' Bunun üzerine adam, 'Doğru söyledin!' dedi. Biz ise, adamın hem soru sorup hem de onu tasdik etmesine şaşırdık. Sonra, 'Bana imanı anlat.' dedi. O da 'İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe ve kadere inanmandır.' şeklinde karşılık verdi. Adam yine, 'Doğru söyledin!' deyip peşinden, 'Bana ihsanı anlat.' dedi. O da şöyle söyledi: 'İhsan, Allah'ı görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Çünkü sen O'nu görmesen de O seni görmektedir.' Daha sonra adam, 'Bana kıyameti anlat.' dediğinde, Hz. Peygamber, 'Bu konuda kendisine soru sorulan kimse, soruyu sorandan daha bilgili değildir.' dedi. Adam, 'Öyleyse bana onun alâmetlerini söyle.' deyince, şunları saydı: 'Cariyenin efendisini doğurması ve yalın ayak, çıplak, fakir sürü çobanlarının yüksek binaları yapmada yarıştıklarını görmendir.' Sonra adam gitti. Bir süre sonra Hz. Peygamber bana soru soranın kim olduğunu bilip bilmediğimi sordu. Ben, Allah ve Resûlü en iyisini bilir dediğimde: 'O, Cibrîl idi. Size dininizi öğretmeye gelmişti.'[1294] şeklinde buyurdu." Hz. Peygamberin bu tarifi ihsanla ilgili hemen hemen bütün tarifleri kapsamaktadır.[1295]

Görüldüğü gibi ihsanı, yapılan işleri Allah'ın gördüğü bilinci ile yapmak olarak tanımlayan Hz. Peygamber, ihsanı, Allah'a imanın ve onun denetiminin bütün hayata yansıyan bir tezahürü olarak tarif etmiştir. Çünkü ihsan, iman eden insanın tüm

---

[1292] es-Suyûtî, *Ḥâşiyetu's-Sindî ʿalâ Suneni'n-Nesâ'î*, VIII, 99.
[1293] Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1, 468.
[1294] Müslim, Îman 1; Buhârî, Îmân, 37.
[1295] Şeker, Necmeddin – Yeksek, Ferize, *Hadislerde İhsan Kavramı*, Akademik-Us, 2019, Cilt 3, Sayı 1, s. 19.

davranışlarını sürekli olarak iman ettiği yaratıcının denetiminde olduğunu bilerek yapması anlamına gelir. Bu bilinç ister istemez büyük bir sorumluluğu da beraberinde getirir. Bu sorumluluk, kulun her işini Allah'ın beğeneceği yol, yöntem ve şekilde yapma sorumluluğudur. Bu tanımdan hareketle ihsan bilincinin insanın bütün hayatına yön veren bir bilinç seviyesi olduğunu söyleyebiliriz. İslam medeniyetinin kuruluş aşamasındaki ana kavramlardan birisi olan ihsan, İslam toplumunun her an Allah'ın denetiminde olduğu bilincine sevk etmiştir.

İmam Nevevî (ö. 676/1277) Hz. Peygamberin ihsan kavramına dair tanımını onun "cevâmiu'l- kelîm" yani mananın tamamını en öz bir şekilde ifade edebilen bir özelliğe sahip olmasından kaynaklandığını ifade eder. Bu tanımla birlikte bir insanın en mükemmel iş ve bidati ancak Allah'ın kendisini gördüğü bilinci ile hareket ederek yapabileceğine dikkat çeker. İşte Hz. Peygamber tam da bunu ifade etmiştir, der.[1296] Hz. Peygamberin Allah'ı görüyormuşçasına kulluk etmek olarak tanımladığı ihsan,[1297] zaman ve mekân fark etmeksizin her şeyi gören ve işiten Allah inancının İslam toplumunun bütün hal ve tavırlarına yansımasını sağlamıştır. Bu anlamda sürekli ilahi bir denetim altında olan insanların yaptıkları iş ve ibadetleri eksik ve kusurlu yapmalarının, günaha ve harama yönelmelerinin, kul hakkı ve kamu hakkına tenezzül etmelerinin önündeki en büyük engellerden birisi de ihsan anlayışı olmuştur. Bu anlamda "Utanmıyorsan dilediğini yap!"[1298] buyuran Hz. Peygamber, insanları ilk önce Allah'tan utanmaya ve çekinmeye davet etmiştir.

İman kaynaklı bir kavram olan ihsan kavramı, imanın yalnızca vicdani bir şey olmadığını açıklayan en önemli kavramlardan birisidir. Çünkü ihsan anlayışını benimsemiş bir insanın tüm duygu, düşünce, söz ve fiilleri Allah'a iman ve onun denetimi çerçevesinde şekillenir ve hayatının tamamını kuşatır.[1299] Bu durum İslam medeniyetine mensup toplumların hiç kimsenin olmadığı yerlerde bile hakkaniyetli ve ahlaklı hareket etmesini ve amelde bulunmasını sağlar. Ayrıca ibadet ve amellerin insanlardan ziyade Allah'a beğendirilmesi bilincine de yönlendiren ihsan anlayışı, bu düşüncenin hâkim olduğu toplumların her işinin örnek ve mükemmel olmasını sağlar. Hz. Ali'nin, "Kişinin değeri, işindeki ihsanıyla ölçülür."[1300] sözünde olduğu gibi ihsan, İslam toplumunu üstün ve değerli bir toplum haline getiren bir ilke olmuştur.

[1296] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim,* s. 157.
[1297] Müslim, Îmân, 1.
[1298] Buhârî, Edeb, 78; Ebû Dâvûd, Edeb, 6.
[1299] Şeker, Necmeddin – Yeksek, Ferize, *Hadislerde İhsan Kavramı*, s. 25.
[1300] İsfehânî, *Müfredât*, s. 399.

Tüm işlerini ihsan şuuru ile yapan ve Kur'an'ın tanımıyla "üsve-i hasene"[1301] olan Hz. Peygamberin hayatı incelendiğinde ibadet, ahlak ve muamelata taalluk eden bütün alanlarda ihsanın birçok tezahürünün görülmesi mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber, tek başınayken de halk içindeyken de, özel hayatında da devlet işlerinde de, tanıdıklarıyla birlikteyken de hiç tanımadığı insanların yanındayken de, savaşta da barışta da, zor ve sıkıntılı zamanlarda da bolluk anlarında da hem sözleri hem de davranışlarıyla ihsan açısından İslam toplumuna en güzel örnek olmuştur.[1302] Evladı İbrahim'in cenaze işleri esnasında kazılan kabirde ufak bir eğrilik görmüş ve düzeltilmesini istemiş ve şöyle buyurmuştur, "Bu iş ölen kimseye herhangi bir zarar ya da fayda vermez, ancak yaşayanların gözlerine hoş görünür. Sizden biriniz iş yaptığında onu en güzel şekilde yapsın. Çünkü Allah insanın, yaptığı işi sağlam yapmasından hoşlanır"[1303] buyurmuştur.

"Allah güzeldir güzeli sever."[1304] buyurarak yapılan işlerin ilk önce Allah'ın seveceği ve beğeneceği şekilde yapılması gerektiğine işaret eden Hz. Peygamber, bu tavrı ile ilk dönem İslam medeniyetinin sanat ve estetik anlayışına da yöne vermiştir. Çünkü ihsan kavramı aynı zamanda insanın aklına, gözüne ve duygularına da hitap eden güzellikleri kapsayan bir kavramdır. Yaratılış olarak güzel ve estetik olana meyilli yaratılmış olan insan,[1305] ihsanın olduğu her şeyi benimseyen ve beğenen bir fıtrata sahiptir. Bu bağlamda "Sizler kıyamet gününde kendi isimleriniz ve babalarınızın isimleri ile çağrılacaksınız. O halde isimlerinizi güzel yapın."[1306] buyuran Hz. Peygamber, hoş ve güzel olan şeylerin insanların isimlerinde bile görünmesini istemiştir. Bu bağlamda oğluna savaş anlamına gelen Harb isimini vermek isteyen Hz. Ali'yi uyarmış ve iyi ve güzel anlamına gelen Hasan ismini vermiştir.[1307] Çocukların isimleri gibi terbiyelerinin de güzel yapılmasını isteyen Hz. Peygamber, bir babanın evladına vereceği en üstün hediyenin güzel bir terbiye olduğuna dikkat çekmiş[1308] ve özellikle kız çocuklarını güzel terbiye edenlerin cennetle mükâfatlandırılacağını bildirmiştir.[1309] Herşeyin güzel yapılması için büyük titizlik gösteren Hz. Peygamber, "Biriniz, din kardeşini kefenlediği zaman, onu güzelce kefenlesin."[1310] buyurarak insan hayatı son bulduktan sonra da

---

[1301] Ahzab, 33/21.
[1302] Karadâvî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem Sünnetin Teşrii Değeri*, Trc, Bünaymin Erul, Nida Yayınları, İstanbul 2014, s. 25.
[1303] İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 142; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XXIV, 306.
[1304] Muslim, İman, 147.
[1305] Tunalı, İsmail, *Estetik,* Remzi Yayınları, İstanbul 1989, s. 13.
[1306] Ebû Dâvûd, Edeb, 69.
[1307] Müsned, I, 98, 118
[1308] Tirmizi , Birr, 33.
[1309] Ebû Davûd, Edeb, 120-121; İbn Hanbel, I/363.
[1310] Müslim, Cenaiz, 49.

onunla ilgili işlerin en güzel bir şekilde yapılmasını istemiştir. Başta beden temizliği olmak üzere temizliğin de en güzel şekilde yapılmasını emreden Hz. Peygamber, yedi günde bir yıkanmanın,[1311] saç bakımı yapmanın[1312] Müslümanlar üzerine bir hak olduğunu beyan etmiş, İslam toplumlarının görüntü, giyim, kuşam ve temizlik açısından da zirve bir toplum olmasını hedeflemiştir.[1313] Savaşırken bile belli ilkelere dikkat edilmesini isteyen Hz. Peygamber, ağaçları kesmeyi,[1314] ibadethanelere zarar vermeyi,[1315] yaşlı, kadın ve çocukları öldürmeyi,[1316] işkence ve müsleyi[1317] yasaklamıştır.[1318] Hz. Peygamberin yukarıdaki hadislerinde de görüldüğü gibi hem göze hem akla hem de ruha hitap eden iyiye ve güzele yani ihsana daveti aynı zamanda İslam'a da bir davettir. Çünkü insan yaratılışı gereği hakikati aradığı gibi sürekli iyi ve güzeli de aramış, bulduğunda ise tâbi olmuştur. Çünkü bu onun fıtratının bir gereğidir.[1319]

Bu anlamda tüm üretimlerini tevhid kaynaklı olarak gerçekleştiren İslam medeniyeti, sanat ve estetik alanında da imanın bir tezahürü olan ihsan kavramı temelinde şekillenmiş ve böylece tevhid ile ilişkisini hiç kaybetmemiştir diyebiliriz. Çünkü ihsan, her iş ve amelde önce Allah'ın beğenisini ve denetimini dikkate almayı gerektiren bir kavramdır. Böylece ihsan bilinciyle hareket eden İslam toplumları tüm işlerini Allah'ı görüyormuşçasına yapacakları için imanları onların hayatlarının tamamına etki ettiği gibi sanat ve estetik alanındaki tüm üretimlerini de etkileyecektir.

Hz. Peygamber kulun her an Allah'ın denetiminde olduğu bilinciyle hareket etmesini sağlayan ihsan kavramıyla toplumun ahlaki yapısını da inşa etmeyi hedeflemiştir. "Allah'ım! Benim yaratılışımı güzel kıldığın gibi ahlâkımı da güzelleştir."[1320] buyurarak muhsin olanların en güzel ahlaki hasletlere sahip olmaları

[1311] Müslim, Cum'a, 9; Buhârî, Cum'a, 12
[1312] Ebû Dâvûd, Tereccül, 3.
[1313] İbnu'l-Cevzî (ö.597/1201) İslamda temizlikten kasıt yalnızca bedenin ya da bir yerin temizliği değil her anlamdaki temizliktir demiştir: İbnu'l-Cevzî, *Keşfu'l-Muşkil*, IV, 155. el-Beyḍâvî (ö.685/1286) temizliğin ilk önce şirk ve kötü ahlaktan temizlenmek olduğuna dikkat çekerek temizliğin manevi yönüne vurgu yapmıştır: el-Beyḍâvî, *Tuḥfetu'l-Ebrâr*, I, 166. İbn Receb (ö.795/1393) ise temizlikten kast edilen şeyin su ile yapılan temizlik olduğunu ifade etmiştir: İbn Receb, *Câmiʿu'l-ʿUlûm ve'l-Ḥikem*, s. 631.
[1314] Manṣûr, Saʿîd b**.** Ebû ʿOŝmân Saʿîd b. Manṣûr el-Ḫorâsânî (ö.227/842), *es-Sunen* (nşr. Ḥabîburraḥmân el-ʾAʿẓamî), I-II, ed-Dâru's-Selefiyye, Hindistan 1403/1982, II, 183.
[1315] Abdurrezzâk, el-Musannef, V, 220.
[1316] Müslim, Cihad 24-25; Ebû Dâvûd, Cihad, 82; İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Kitâbu'l-Muṣannef fi'l-Eḥâdîŝ ve'l-ʾÂŝâr*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1983, VI, 487. (numaralandırmasında Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından yapılmış olan dokuz (7+2) ciltlik baskıdaki numaralar esas alınmıştır)
[1317] Taberânî, el-Mu'cemü's-sağîr, *er-Ravḍu'd-Dânî* (nşr. Muḥammed Şekûr Maḥmûd el-Ḥâc ʾEmrîr), I-II, el-Mektebu'l-İslâmî, Dâru ʿAmmâr, Beyrut, ʿAmmân 1405/1985, I, 87,
[1318] Ebû Dâvûd, Dahâyâ, 10-11.
[1319] Altıntaş, Ramazan*, İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*, Pınar Yayınları 2002, s. 11.
[1320] İbn Hanbel, Müsned, I, 403

gerektiğine de işaret etmiştir. "Allah, her işte ihsanı (güzel davranmayı) emretmiştir..."[1321] buyuran Hz. Peygamber, ahlaki hasletler konusunda da en güzel davranışları sergileyen bir toplum yapısı oluşturmak istemiştir. Bu bağlamda ana babaya güzel davranılmasını öğütlemiş,[1322] "Kim yanındaki cariyeyi terbiye eder ama ihsan ile terbiye eder, okutup yetiştirir ama ihsan ile okutup yetiştirirse, özgürlüğüne kavuşturur sonunda da evlendirirse iki mükâfat kazanır."[1323] buyurarak başta çocuk eğitimi olmak üzere terbiye ve eğitimin ihsan ile yapılmasını tavsiye etmiş, "Faziletlerin en üstünü, seninle akrabalık bağlarını kesenle ilişkini sürdürmen, sana vermeyene vermen, sana kötü söz söyleyeni bağışlamandır."[1324] buyurarak akrabalık ilişkileri konusunda da ihsana yakışır davranışlar sergilenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Komşularla olan münasebetler konusunda "Komşuna ihsanda bulun ki mü'min olasın."[1325] buyurmuş, "İnsanlar iyilik yaparlarsa biz de iyilik yaparız, zulmederlerse biz de zulmederiz diyen zayıf karakterli kimseler olmayın. Bilakis iyilik yaptıklarında insanlara iyilikle karşılık vermeyi, kötülük yaptıklarında ise onlara zulmetmemeyi alışkanlık hâline getirin."[1326] buyurarak muhsinlerin en önemli özelliklerinden birisinin de kendilerine karşı yapılan kötülüklere iyilikle muamele etmek olduğuna işaret etmiştir. Bu ihsanın en üstün derecesidir.

Cibril hadisinin Müslim'de geçen başka bir rivayetinde "murakebe" anlamına daha yakın olarak "Allah'tan, O'nu görüyor gibi sakınmandır."[1327] şeklinde zikredilmiştir. Bu haliyle ihsan kavramı, insanın ibadetlerinde Allah'ın her an kendisini gördüğü bilinciyle hareket etmesini sağlayan bir kavram olmuştur.[1328] Bu da İslam toplumlarının ibadetlerini daha samimi ve daha ihlaslı yapmasını sağlamıştır. Bu bağlamda abdest alırken bunu güzel yapmaya ve titiz davranmaya çalışan kimsenin günahlarının affolunacağını müjdelemiş,[1329] namazın rükû, secde, kıyam ve kıraat dâhil tüm inceliklerine kadar güzel kılınmasını tavsiye etmiş, [1330] oruca zarar verecek ve ihsan ile bağdaşmayacak çirkin davranışlardan kaçınılmasını emretmiş,[1331] kurban kesileceği zaman bu işin ihsan ile yapılmasını ve hayvana eziyet edilmemesi gerektiğini

---

[1321] Tirmizî, Diyât, 14; Müslim, Sayd, 57.
[1322] Müslim, Akdiye, 12.
[1323] Buhari, Itk, 16; İbn Mâce, Nikâh, 42.
[1324] İbn Hanbel, III, 439.
[1325] Tirmizî, Zühd, 2.
[1326] Tirmizî, Birr, 63.
[1327] Müslim, Îmân, 7.
[1328] Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Zeynülislam Abdülkerim b. Hevâzin, *er-Risâle*, (thk. el-Ârif Billah el-İmâm Abdulhalîm Mahmûd-Dr. Mahmûd b. eş-Şerîf), Müessesetü Dâru'ş-Şa'b, Kâhire, 1989. s. 332.
[1329] Buhârî, Vudû,' 24; Müslim, Tahâret, 7.
[1330] Buhârî, Ezân, 122; Nesâî, Sehv, 67; Tirmizî, Salât, 110.
[1331] Buhârî, Savm, 2.

bildirmiş,[1332] borç alışverişlerine dair, "Sizin en hayırlınız, borcunu ihsan ile (en güzel şekilde) ödeyeninizdir"[1333] diye buyurmuştur. Ashabıyla birlikte bir tepeye çıkarken sahabenin Allah'ı yüksek sesle zikretmesi üzerine "Sakin olun! Siz sağır ve burada olmayan bir Allah'a seslenmiyorsunuz. Aksine, her şeyi işiten, gören ve size çok yakın olan bir Allah'a sesleniyorsunuz."[1334] buyurarak onları uyarmıştır. Görüldüğü gibi ihsan kaynaklı "murakebe'nin" yani kişinin Allah'ın kendisini gördüğü bilinciyle kendi kendisini denetlemesinin[1335] ilk sonuçlarından birisi, kişinin Allah'a olan kulluk görevlerinde titizliktir.

Görüldüğü gibi imanın bir tezahürü olan ihsan kavramı ibadetten sosyal hayata, ahlaktan savaş hukukuna, estetik ve sanat anlayışından edep kurallarına kadar İslam medeniyetinin kuruluş aşamasındaki en etkili kavramlardan birisi olmuştur. Kendisi de hayatının her anında ihsanla hareket eden Hz. Peygamber, bu konuda tüm hal ve davranışlarıyla İslam toplumuna örneklik etmiştir. İmanla yeni tanışan toplumun her iş ve ibadetlerini Allah'ın kendilerini sürekli denetlediği bilinci ile yapmaya yönelten ihsan anlayışı, tevhid inancının etkilerinin zaman ve mekân gözetmeksizin hayatın tamamını kuşatmasını sağlamıştır. Çünkü ihsan sürekli bir murakabe halini de beraberinde getirmiş bu da toplumun yaratıcıları ile münasebetlerinin aktif ve canlı olmasını sağlamıştır.

3.3. Ahlaki Paradigma

İslam medeniyeti, itikat, ahlak ve ibadet olmak üzere bu medeniyetin ana kaynağı olan İslam dininin üç temel esası[1336] üzere kurulmuş bir medeniyettir. Bu üç temel esastan biri olan ahlak, birey, toplum ve medeniyetlerin olmazsa olmazlarındandır. Çünkü iyi ve kötü hakkında ortak bir düşünce yapısı oluşturan ahlak olmadan toplumların ve medeniyetlerin bir arada yaşaması, huzur ve güven ortamının temin edilmesi mümkün değildir. Aynı zamanda ahlak, hem toplumlar hem de fertler açısından inşa edici bir işleve sahiptir. Bu anlamda medeniyet inşa eden değerlerin başında ahlaki değerler gelir. Huy, karakter ve tabiat anlamlarına gelen ahlak kavramı[1337] İbn Hazm ise kötü bir tabiatı kontrol altına almak ve ahlaki açıdan iyi örneklikler sergilemek ancak erdemli ve ahlaklı

[1332] Tirmizî, Diyât, 14; Müslim, Sayd, 57
[1333] Buhârî, İstikrâz, 7.
[1334] Buhârî, Tevhid, 8.
[1335] Cevherî, *es-Sıḥaḥ*: "murakabe", 1/137-138.
[1336] Çetintaş, İbrahim, *İslâm Medeniyetinin Kırılan Dinamiği: Ahlâk*, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 2014, Sayı, 23. s. 86.
[1337] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, X, s. 86.

insanların yapabileceği bir şeydir ve bu da ancak akıl ve temyiz yeteneğinin kullanılmasıyla mümkündür demiştir. İbn Hazm'a göre yalnızca peygamberler Allah'tan aldıkları bilgiler sayesinde saf ve güzel ahlakın yegâne örnekleri olabilirler.[1338] Maturudî, "Maruf" yani mutlak iyi olan ne varsa o ahlaktır der ve ahlaklı ve erdemli kimseyi "kendisi hakkında ma'rûf'un gerçekleştiği kimse" olarak tarif eder.[1339] Ahlakı medeniyetle ilintili olarak ele alan İbn Haldun ise medeniyete dair yaptığı Hadari ve Bedevi ayrımında şehir hayatının hâkim olduğu Hadarî Umran sakinlerinin ahlaki yapısı hakkında olumsuz düşünceler serdeder ve şehir hayatının ahlaki yapıyı olumsuz yönde etkilediğini iddia eder.[1340] Ahlaki bozulmayı dünya nimetlerine karşı aşırı meyletmeye bağlayan İbn Haldun, şehir hayatının bu olumsuz durumu teşvik ettiğini söyler.[1341] "Avrupa medeniyeti, bir medeniyet-i fazıla, bir medeniyet-i hakikiye-i insaniye değildir."[1342] diyen Mehmet Akif Ersoy ise İslam medeniyetinin ayırt edici özelliği olarak ahlakı işaret etmiş, ahlakın kaynağı olan dinin ise medenileşmeye engel değil tam aksine medenileşmeyi sağlayan faktör olduğunu vurgulamıştır.[1343]

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere ahlaki değerler olmadan bir medeniyetten bahsetmek mümkün değildir. Ahlakın merkezinde insan vardır. Medeniyetlerin merkezini oluşturan "medine" yani şehir ise o şehri inşa eden insan ve onun ahlakı ile birebir ilişkilidir. Bu bağlamda medeniyetlerin kurucu unsuru olan insanın sahip olduğu ahlak, o medeniyetlerin hangi değerler etrafında oluşacağını belirleyen temel etkendir.[1344] Hz. Peygamberin rehberliğinde Yesrib'in Medine'ye dönüşüm süreci de bir mimari dönüşümden ziyade merkezinde nebevi ahlak olan dünya görüşü, hayat tarzı ve ortak değerler manzumesi ile gerçekleşmiştir. Ahlaki değerler manzumesinin bir yandan vahiy merkezli hukuk kuralları ile korunması ve tevhid merkezli ibadetlerle bütünleşerek desteklenmesi, İslam medeniyetinin temellerini sağlamlaştıran başlıca unsurlardan olmuştur. Çünkü ahlak, hukuk ve dinin oluşturduğu güç birliği, bir yandan toplumun

---

[1338] İbn Ḥazm, Ebû Muḥammed ʿAlî b. Aḥmed el-Endelusî (ö.456/1064), *Resâîlu İbn Ḥazm* (nşr. İḥsân ʿAbbâs), I-IV, el-Muessesetu'l-ʿArabiyye, Beyrût 1980, s. 65-66, 346.

[1339] Şekeroğlu, Sami, *Mâturîdî Ahlak'ında 'Erdem'* cilt 7, sayı 2, s. 179.

[1340] Muhaddis ve tarihçi Baḥşel, (ö.292/905) bedevilerin sürekli zor şartlarda yaşadıklarına dikkat çekmiş ve onların kıtlık içinde olduklarını ve bolluk olarak gördükleri şeyin ise hayvanlarından aldıkları verim olduğunu belirtmiştir. Baḥşel, Ebû'l-Ḥasen Eslem b. Sehl el-Vâsıṭî (ö.292/905), *Târîḫu Vâsıṭ* (nşr. Kûrkîs ʿAvvâd), ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1406/1985, s. 55.

[1341] İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 327.

[1342] Ersoy, Mehmed Âkif, *Safahat*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 169

[1343] İmamoğlu, Abdulvahit, *"Mehmet Akif'te Medeniyet Kavramı"*, İslâmî Araştırmalar 2010, C. 21, S. 3, s. 165-71, s. 170.

[1344] Kılıç, Reep, *Ahlak ve Medeniyet İlişkisi Üzerine*, Türkiyede Dinler Tarihinin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 198.

değişim ve dönüşümünü sağlamış bir yandan da yeni bir medeniyetin temayüz etmesini sağlamıştır.[1345]

Kuşkusuz din, kimi zaman sınırlı olsa da her medeniyete etki etmiştir. Ancak "Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."[1346] buyuran ve Kur'an'ın deyimiyle "üsvetün hasenetün"[1347] olan Hz. Peygamber, getirdiği ahlaki ilkeler ve örnekliği ile İslam medeniyetinin değerler sistemi açsından özgün bir medeniyet olarak vücut bulmasını sağlamıştır. Çünkü Hz. Peygamber, sürekli toplum içinde oluşu, ahlaki ilkeleri kolaylaştırıcı bir şekilde uygulayışı ve bu ilkeleri açıklayan ve teşvik eden hadisleriyle İslam medeniyetinin hayatının tamamına etki eden[1348] bir ahlak anlayışıyla şekillenmesini ağlamıştır. "Her dinin kendine has bir ahlakı vardır. İslam'ın ahlakı da hayâdır."[1349] buyuran Hz. Peygamber, İslam dininin kendine has ahlaki meziyetleri olduğunu bildirmiştir. Bu anlamda İslam medeniyetinin Yahudilik ve Hıristiyanlığın kaynaklık ettiği medeniyetler karşısında en önemli ayırt edici vasıflarından birisi de büyük bir medeniyet birikimi olarak muhafaza edilen ve içerisinde İslam dinine has değerler manzumesini barından Hz. Peygamberin hadis ve sünnetidir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Hz. Peygamberin diğer tavsiyelerinde olduğu gibi ahlaka dair tavsiyelerinin ve sünnet olarak yaptığı uygulamalarının kaynağı da Kur'an'dır. Nitekim Hz. Aişe'ye Hz. Peygamberin ahlakı sorulduğunda "Onun ahlakı Kur'an'dır."[1350] diye cevap vermiştir. Bu anlamda içki, kumar, faiz vb. günahlarla birlikte ahlakın dibe vurduğu[1351] cahiliye toplumunu kısa sayılabilecek bir süre içerisinde değiştirip dönüştüren Hz. Peygamberin hadislerinin, ahlaki sorunların din ve vahiy kaynaklı olarak çözülmesi konusunda en önemli kaynak olduğunu söyleyebiliriz. Hadis kitapları özellikle de câmi ve musannaflar incelendiğinde görülecektir ki, ahlaka dair pek çok bölüm bulunmaktadır. Bu bölümler başta "Birr", "Sıla", "Edep", "İsti'zan", "Fedail", "Rikak" ve "Zühd" olmak üzere Hz. Peygamberin İslam medeniyetinin oluşum sürecine kaynaklık eden çok miktarda ahlak hadisini barındırmaktadır. Ayrıca ahlak konusunda müstakil olarak yazılmış Edep, Mekârim, Fedail ve Zühd kitapları da yine aynı kategoride değerlendirilebilir.

[1345] Kılıç, Recep, *Ahlak ve Medeniyet İlişkisi Üzerine*, 204.
[1346] İbn Hanbel, II, 381.
[1347] Ahzâb, 33/21.
[1348] Yavuz, Adil, *"Gazzali'nin Yönetim Anlayışında, Hadis ve Sünnet Kültürünün Etkisi"*, Necmettin Erbakan Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, Sayı. 34, s. 8.
[1349] İbn Mace, Zuhd, 17.
[1350] Müslim, Müsaifirin, 139.
[1351] Cevâd ʿAlî, *el-Mufaṣṣal*, X, 321; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* I, 206.

Hz. Peygamberin risâlet görevi ile gönderildiği Cahiliye Araplarının şirk inancı, onların hayatlarına ve ahlaklarına etki edecek kadar güçlü değildi. Putlara yaptıkları ibadetler ve tâzimler[1352] onların ibadet ihtiyacını karşılamakla birlikte bu ibadetleri onların ahlaki hayatlarına kadar tesir edemiyordu. Etkin bir ahiret inançlarının olmaması[1353] da bir ahlak ve değerler siteminin oluşmasını engellemişti. Ebetteki Hz. Peygamber öncesi müşrik Arap toplumunda da birtakım ahlaki hasletler vardı. Örneğin Hz. Peygamber nübüvvetten önce beraber ticaret yaptığı Sâib b. Ebî Sâib'e "Ey Sâib! Cahiliyede yaptığın davranışlarını Müslümanlıkta da devam ettir. Misafiri ağırla, yetime ikram et ve komşuna da iyi muamelede bulun."[1354] buyurmuştur. Cahiliye toplumunda yukarıdaki hadiste geçtiği üzere başta misafirperverlik olmak üzere, cömertlik, cesaret, sığınanı himaye etmek, yardımlaşma gibi birtakım erdemlerden bahsetmek mümkündür. Ancak sergilenen bu erdemlerin altında yatan sebepler genellikle kabilecilik, asabiyet, ırkçılık ve gösteriş gibi birtakım dünyevi kaygılardan ibaretti. Hz. Peygamberin getirdiği ahlak anlayışı ise başta tevhid olmak üzere ilahi vahyin öngördüğü ilkelere dayanıyordu. "Müminlerin iman bakımından en hayırlısı, ahlâk bakımından en güzel olanıdır."[1355] buyuran Hz. Peygamber ahlakta mükemmelliğin imanda mükemmelliğin bir göstergesi olduğuna işaret etmiştir. Sergilenen tüm ahlaki davranışların yalnızca tek olan Allah'ın rızası için yapılması ve bu temelde yapılan her ahlaklı davranışın karşılığının ahirette alınacağına inanılması, İslam ahlakını cahiliye ahlakından ayıran temel farklardandır. İşte bu nedenle yukarıda zikredilen hadisin başka bir rivayetinde Hz. Peygamber, "Ey Sâib! Cahiliyede bazı ameller yapıyordun ki bunlar kabul edilmiyordu. Bugün ise Müslüman olduğun için artık kabul görecektir."[1356] buyurarak ahlakın imanla olan münasebetine dikkat çekmiştir. Başka bir hadisinde "İnsanlar gümüş ve altın madenleri gibi madenlerdir. İslâm'dan önce iyi olanları İslâm'dan sonra da iyidir. Yeter ki (dinlerini) iyi kavrasınlar."[1357] buyurarak İslam öncesinde de insanlarda birtakım güzel hasletler bulunabileceğine işaret etmiş ancak bu hasletlerin dinin kavranması ve imanla birlikte asıl hüviyetine kavuşacağına işaret etmiştir. Ahlakın imanla olan yakın münasebeti dolayısıyla bazı hadis eserlerinde ahlak, imanın şubelerinden bir şube olarak

---

[1352] el-Ezraḳî, Ebû'l-Velîd Muḥammed b. ʿAbdullâh el-Ğassânî (ö.250/864), *Aḫbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âsâr* (nşr. Ruşdî es-Sâliḥ Mulaḥḥas), I-II, Dâru'l-Endelus, Beyrut 1403/1983. I/232.

[1353] Yasin, 36/78.

[1354] İbn Ḥanbel, Musned, III/425.

[1355] Ebu bû Dâvûd, Sünnet, 15; Tirmizî, Radâ', 11.

[1356] İbn Ḥanbel, Musned, III/425.

[1357] Müslim, Birr, 160.

zikredilmiştir. Örneğin Beyhâki (ö. 458/1066) imanın şubelerinden bahsettiği Şu'abu'l-îmân isimli eserinde imanın şubelerini sayarken güzel ahlakı iman şubelerinden birisi olarak zikretmiş ve İslam ahlakının kaynağının iman olduğuna işaret etmiştir.[1358]

Hz. Peygamber islam toplumunun oluşum sürecinde ahlaki ilkelerin yerleşmesine ve ahlakı bir toplum oluşmasına büyük önem vermiştir. Hz. Aişe'den yapılan bir rivayette Hz. Peygamberin toplumda yerleştirmek istediği iman merkezli ahlak anlayışına dair on madde zikredilir. Bunlar, doğru söz söylemek, zorluklara göğüs germek, isteyeni boş çevirmemek, iyilik yapana mukabelede bulunmak, sıla-i rahime devam etmek, emanete riayet etmek, komşuya güzel muamelede bulunmak, arkadaşa iyi davranmak, misafire ikram ve hayâdır.[1359] Bu hadiste zikredilen maddelerden birçoğu cahiliye toplumu tarafından da kabul gören ve uygulanan erdemlerdi. Ancak onlar tüm bu erdemleri dünyevi bir menfaat ya da asabiyet motivasyonuyla yapıyorlardı. Hz. Peygamber ilk önce bu hasletlerin neden yapılmasına dair bir imani bilinç oluşturmuş ve tüm erdemli davranışların yalnızca Allah'a olan iman dolayısıyla yapılmasını öğütlemiştir.

Allah'a iman gibi ahirete imanı da ahlakın kaynağı olarak gören Hz. Peygamber "Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi misafirine ikram etsin. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi komşusunu rahatsız etmesin. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi ya hayır söylesin ya da sussun."[1360] buyurarak herkes tarafından kabul gören toplumsal ahlak konularında Allah'a imanla birlikte ahirete imanı da zikretmiştir. Yine cinsel ahlak konusunda "Allaha ve ahirete inananların zina etmesi helal değildir."[1361] şeklinde buyurmuş, komşuluk münasebetleri hakkında komşularını diliyle incitenlerin ahirette cehennemlik olacağını bildirmiştir.[1362] Toplumu ahirete iman bağlamında ahlaklı davranmaya yönlendirmeyi hedefleyen Hz. Peygamber, cehennemden kurtulmak için neler yapması gerektiğini soran birisine "Allah'a şirk koşmadan ibadet etmeye devam et, farz namazı kıl, farz olan zekâtı ver, ramazan orucunu tut, insanların sana davranmasını istediğin şekilde onlara davran, insanların sana davranmasını istemediğin şekilde onlara davranmayı terk et!"[1363] diyerek, tevhid ilkesi ve farz ibadetlerin yanında insanların hoşlanacağı güzel ahlak ilkelerini de cehennemden kurtuluşun sebepleri arasında saymıştır. "Kıyamet günü mü'minin mizanında güzel ahlâktan daha ağır bir şey yoktur.

[1358] Beyhaḳî, *Şu'abu'l-îmân*, c.10, s.350.
[1359] İbn Ebî'd-Dunyâ, Ebû Bekr ʿAbdullâh b. Muḥammed el-Ḳureşî (ö.281/894), *Mekârimu'l-Aḫlâḳ* (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrahim), Mektebetu'l-Ḳur'ân, Kahire, s. 26.
[1360] Ebû Dâvûd, Edeb, 122, 123.
[1361] İbn Hanbel, IV, 108.
[1362] İbn Hanbel, II, 440.
[1363] İbn Hanbel, VI, 384.

Muhakkak ki Allah, söz ve fiilleri çirkin kimselere son derece öfkelenir."[1364] şeklinde buyuran Hz. Peygamber, ahirete hazırlık konusunda ahlakın en temel amellerden olduğunu bildirmiştir.

Tüm bunların ışığında İslam medeniyetinin temellerinden birini oluşturan İslâm ahlâkını cahiliye ahlakından ayırt eden bazı özelliklerin var olduğunu söylememiz mümkündür. Bu özelliklerin başında "Allah'a iman"[1365] ve "ahirete iman"[1366] gelir. Çünkü bu iki iman ilkesi insanın ahlaklı davranmasının ana nedenlerindendir. Nitekim Hz. Peygamber "Güzel ahlâk da dinin yarısıdır."[1367] buyurarak ahlakın dinle olan münasebetini dinin yarısı gibi büyük bir atıfla açıklamıştır. Bunların dışında "hasbîlik"[1368] yani hiçbir dünyevi menfaat gözetmeden ahlaklı davranmak, "ihsan"[1369] yani her ahlaki davranışını Allah'ı görüyormuşçasına yapmak, "ihlas"[1370] yalnızca Allah rızası için ahlaklı davranmak da bu özellikler arasında sayılabilir.

Ahlak, Hz. Peygamberin kuruculuğunu yaptığı İslam medeniyeti de dâhil medeniyetleri var eden en temel unsurlardandır. Peygamberler ise vahye aracılık etmeleri bakımından ahlakı oluşturan değerler sisteminin ana kaynaklarındandır. Bu anlamda İslam medeniyetinin kuruluş sürecinde ortak değerler manzumesinin oluşması ve bu değerlerin uygulanması konusunda Hz. Peygamber, getirdiği ahlaki ilkeler ile kurucu bir rol üstlenmiş diyebiliriz. Nitekim "Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."[1371] buyuran Hz. Peygamber bir anlamda oluşturacağı toplumun ve kuracağı medeniyetin temellerinin en güzel ahlaki ilkeler üzerine kurulacağını da işaret etmiştir. İyi olan ne varsa onu güzel ahlakın bir parçası ve gereği olarak gören Hz. Peygamber, "İyilik güzel ahlâktır. Kötülük ise kalbini huzursuz eden ve başkalarının bilmesini istemediğin şeydir."[1372] buyurarak iyiliği en sade şekliyle güzel ahlak olarak tarif etmiştir.

Hz. Peygamber en başından beri toplumu güzel ahlaklı olmaya teşvik etmiştir. Bunun en sarih örneği nübüvvetin ilk yıllarında kendisine gelerek biat edenlerden iman ilkeleri yanında birtakım temel ahlaki ilkeler konusunda da söz almış olmasıdır. Örneğin Ubâde b. Sâmit ile beraber bir grup Medineli kendisine biat etmeye geldiklerinde

---

[1364] Tirmizî, Birr, 62.
[1365] Bkz: Topaloğlu, Bekir, *İslam'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2014, s. 34.
[1366] Bkz: Karadaş, Cağfer, *İslam'da Ahiret İnancı*, s.62; Güllüce, Veysel, *Kur'an-ı Kerim'de Ahiret İnancının Temelleri,* s.67.
[1367] Müttakî el-Hindî, *Kenzü'lummâl*, III, 49.
[1368] Bakara, 2/207.
[1369] Bkz: en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim,* s. 157.
[1370] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, II, s. 143.; Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* c. 1, s. 138-139.
[1371] İbn Hanbel, II, 381.
[1372] Müslim, Birr, 14.

onlardan Allah'a şirk koşmamanın yanı sıra hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocukları öldürmemek, iftira etmemek gibi ahlâkî konularda da söz almıştır.[1373] Muâz b. Cebel'i Yemen halkını İslam'a davet etmeye gönderirken "Ey Muâz! İnsanlara güzel ahlâkla muamele et." diye tavsiyede bulunmuştur.[1374]

"Huylar Allah'ın elindedir. O, onlardan güzel olan huyları dilediği kullarına bağışlar."[1375] buyuran Hz. Peygamber, ahlakın kaynağının Allah olduğuna işaret etmiştir. Tevhid ilkesi gereği her konuda toplumu Allah'a yönlendiren Hz. Peygamber bu hadisiyle güzel ahlaklı olmak için de Allah'a yönelmek gerektiğini bildirmiştir. Yaptığı dualarda "...(Allah'ım!) Beni güzel ahlâka eriştir. Senden başka güzel ahlâka eriştirecek yoktur. Kötü ahlâkı benden uzaklaştır. Senden başka kötü ahlâkı benden uzaklaştıracak yoktur."[1376] diye dua ederek İslam toplumuna örnek olmuştur.

Mü'minlerin iman bakımından en iyilerinin en güzel ahlaklılar olduğunu müjdelemiş,[1377] cahiliye adetleri arasında olan laf taşıma, sövüp sayma ve soy sopla övünme gibi kötü hasletlerin bir mü'minde bir araya gelemeyeceğini bildirmiş,[1378] güzel ahlaklıların gündüzleri oruç tutanlar, gecelerini de namaz kılanlar gibi hayır kazanacaklarını beyan etmiş,[1379] insanlara sürekli güzel ahlaklı olmayı ve bu ahlakın bir gereği olarak her kötülükten sonra bir iyilik yapmayı öğütleyerek[1380] toplumun ahlak temelinde şekillenmesini hedeflemiştir.

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin kuruluş aşamasında tıpkı iman gibi ahlakı da bu medeniyetin ana temellerinden birisi olarak görmüştür. Bu anlamda ahlaki davranışların kaynağının Allah'a ve ahirete iman olması gerektiğini vurgulamış, cahiliye toplumunda olduğu gibi asabiyet, gösteriş kaynaklı değil, tevhid ilkesi gereği ihlas ve ihsan temelinde bir ahlaki yapı oluşturmaya çabalamıştır. Tüm bu süreçte hem ahlaka dair hadisleri ve sünneti hem de toplum içerisindeki örnekliği ile yeni kurulan medeniyetin en güzel ve evrensel ahlaki ilkeler üzerine kurulmasını sağlamıştır.

[1373] Buhârî, Îmân, 11.
[1374] Muvatta, Hüsnü'l-hulk, 1; İbn Abdülber, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-Meʿânî ve'l-ʾEsânîd*, VI, 55.
[1375] Ebi'd-Dünyâ, Mekârimü'l-ahlâk, s. 25
[1376] Müslim, Müsâfirîn, 201.
[1377] Ebû Dâvûd, Sünnet, 15.
[1378] Taberânî, el *Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 340.
[1379] Ebû Dâvûd, Edeb, 7.
[1380] Tirmizî, Birr, 55.

3.3.1. Eminlik

Sulh, selamet ve esenlik gibi anlamlara gelen İslam dini, hem ferdi hem de toplumsal anlamda bir güven ortamı oluşturmayı hedeflemiştir. Bu nedenle İslam dininin kaynaklık edeceği medeniyet aklın, dinin, canın, malın ve ailenin emniyet içerisinde olduğu bir güven ve huzur medeniyetidir. Esasen güven ve emniyet duygusu tüm canlılar için fıtri bir duygudur.[1381] İnsanın diğer insanlarla ve yaratıcıyla olan ilişkilerini düzenleyen güven duygusu, insanın hayatı boyunca aradığı güvenilir fert, güvenilir toplum ve eminlik arayışının da temel kaynağıdır.[1382] Güvenilir olmak, doğru olmak ve muhataba emniyet telkin etmek[1383] gibi manalara gelen "emn" kavramı, ferdi ve toplumsal anlamda insanlardan korku ve endişeyi gidermek, itimat, rahatlama, huzur ve güvence vermek anlamında "güven" kavramının ifade ettiği manaları da kapsar.[1384] Eminlik ve güvenilirlik anlamlarını da kapsayan sıdk ve emanet, yeryüzünde Allah'ın murad ettiği güven ve huzur toplumunun oluşturulmasına rehberlik edecek olan peygamberlerin ana özelliklerindendir. Bu bağlamda Kur'ân peygamberlerden bahsederken Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih ve Hz. Şuayb örneklerinde olduğu gibi onların güvenilirlik özelliklerini tüm insanlığa örnek göstermiştir.[1385]

Kur'an'ın tanıttığı diğer peygamberler gibi İslam medeniyetinin kurucusu olan Hz. Peygamber de kendi toplumu tarafından emin ve güvenilir olarak tanınmıştır. Özellikle câhiliye toplumunun ileri gelenleri bütün düşmanlıklarına rağmen Hz. Peygamberi "Muhammedü'l-Emîn" (Güvenilir Muhammed) olarak nitelendirmişlerdir.[1386] Örneğin, Hz. Peygamber'e karşı kini ve düşmanlığı ile bilinen Ebû Cehil bile Hz. Peygamberin getirdiği dine karşı çıkmasına rağmen onun toplumun en güvenilir ve doğru şahsiyeti olduğunu kabul ediyordu.[1387] Yine Kureyş'in şeytanı olarak bilinen ve Bedir savaşında müşrik ordusunun sancağını taşıyan Nadr b. Hâris,[1388] kavmine yaptığı konuşmada Hz. Peygambere atılan deli, şair ve kahin iftiralarını reddetmiş ve onun doğru ve emin bir şahsiyet olduğunu kabul etmiştir.[1389] Müslüman

---

[1381] Kavaklıoğlu, Mahmut, *Nebevi Bir Mesaj Olarak Güven ve Emniyet*, İslami İlimler Dergisi Yayınları, Özkan Matbaacılık, Aralık 2007, s. 639.
[1382] Çapcıoğlu, İhsan, *İslam'da Emanet Bilinci ve Güven Duygusu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Halk Kitapları 300, Ankara 2017, s. 25.
[1383] Zebîdî, Tâcu'l-arûs, XVIII. 23.
[1384] Hallaf, Abdulvahhab, *İlmu Usuli'l-Fıkhi ve Hulasatu't-Teşriî'l-İslamî*, Matbaatu'l-Medeni, Mısır2016, 1/226.
[1385] A'râf, 7/62, 67, 68, 79, 93.
[1386] İbn Sad, *Tabakât*, I, 146; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, III, 436, Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 116.
[1387] Tirmîzî, Tefsîru'l-Kur'ân, 6.
[1388] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, I, 157
[1389] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 270;

olmadan önce ticaret için Şam'a giden ve Hz. Peygambere olan düşmanlığı ile tanınan Ebû Sufyan, Rum kayseri Hirakl'in sorusu üzerine Hz. Peygamberden bahsederken hiç yalan söylemediğini ve sözünden asla dönmediğini beyan etmiştir.[1390] Ca'fer b. Ebû Tâlib de Habeş kralı Necâşî'nin soruları üzerine Hz. Peygamberi tanıtırken onu ilk önce emin ve güvenilir bir kişi olarak tanıtmış ve kendilerine de doğru sözlü ve güvenilir olmayı tavsiye ettiğini söylemiştir.[1391]

Mekke toplumunun Hz. Peygambere olan güvenine dair en önemli örneklerden birisi de Hz. Peygamberin Safâ tepesinde açıktan davete başladığında Müşriklerle yaşadığı diyalogdur. Hz. Peygamber onlara "Ne dersiniz, size şu dağın arkasından atlılar geliyor diye haber versem bana inanır mıydınız?" diye sorduğunda onlar, "Biz senin hiç yalan söylediğini görmedik." demişlerdir.[1392] Onun bu özelliği sadece Müşrikler tarafından değil aynı toplumda birlikte yaşadığı diğer din mensupları tarafından da kabul edilmiştir. Örneğin, Yahudi din adamlarından Abdullah b. Selâm Hz. Peygamberi gördüğünde "O'nun yüzünü gördüğümde anladım ki bu yüz, bir yalancı yüzü değildir."[1393] demiştir. Hz. Peygamberin emin ve güvenilir şahsiyeti nedeniyle Yahudiler, hakemlik gereken bir mesele olduğunda Hz. Peygambere başvurmuş ve onun hakemliğini kabul etmişlerdir.[1394]

Hz. Peygamberin bu özelliği, O'nun temellerini atacağı İslam medeniyetinin her merhalesinde eminlik, doğruluk ve güvenilirliğin ön plana çıkmasını sağlamıştır. İslam Medeniyetinin merkezi olan Medine'nin tüm canlılar için tam bir güven ve huzur merkezi olmasını isteyen Hz. Peygamber, Medine etrafındaki on iki millik mesafeyi güvenli bölge olarak ilan etmiş ve bu bölgedeki ağaçları kesmeyi bile yasaklamıştır.[1395] Tam bir güven ve huzur ortamı oluşturmak ve beşeri münasebetlerde hile, aldatma ve ihanetin önlenmesi için insanlar arası kardeşliği ve muhabbeti temin etmek isteyen Hz. Peygamber, ensar ve muhacir arasında kardeşliği sağlamış,[1396] güven ve emniyetin simgesi olan "selâm"ın yayılması seferberliği başlatmış,[1397] her Müslümanın öncelikle birbirine karşı samimi davranmasını tavsiye etmiştir.[1398] Çünkü İslam dinin hedeflediği güven toplumunun

[1390] Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1.
[1391] İbn Hanbel, I, 202; İbn Huzeyme, Sahîh, IV, 13.
[1392] Buhârî, Tefsîr, 7 (Leheb) 1.
[1393] Tirmizî, Sıfatü'l- kıyâme, 42; Dârimî, Salât, 156.
[1394] Müslim Hudûd, 24; Müslim, Hudûd, 26.
[1395] Ebû Dâvûd, Menâsik, 95, 96.
[1396] Buhârî, İ'tisâm, 16.
[1397] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 42; İbn Mâce, İkâmet, 174.
[1398] Buhârî, Îmân, 42.

oluşması ancak selam, samimiyet ve kardeşliğin hâkim olduğu bir atmosferde mümkündür.

Bir toplumun emin ve güvenilir bir toplum olabilmesi için ilk önce o toplumu oluşturan fertlerin bu özelliğe sahip olması gerektiğini bilen Hz. Peygamber, bu nedenle ilk önce eminlik ve güvenilirlik vasfına sahip fertlerin yetişmesini hedeflemiştir. Bunun içinde ashabını sürekli doğruluğa ve dürüstlüğe yönlendiren tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin en faziletli Müslüman kimdir sorusuna cevap verirken "Dilinden ve elinden diğer Müslümanların güven içinde oldukları kimsedir!"[1399] diye buyurmuş ve Müslümanın değerinin eminliği ve güvenilirliği ile doğru orantılı olduğunu beyan etmiş ve gerçek mü'minlerin de ancak insanların can ve mal konusunda güvenebildiği kimseler olduğunu bildirmiştir.[1400] "Bana altı şey hakkında güvence verin, ben de size cennete gireceğinize dair güvence vereyim."[1401] diyerek ashabından altı konuda güvence isteyen Hz. Peygamber, "Konuştuğunuzda doğru söyleyin, söz verdiğinizde sözünüzü tutun, size emanet edildiğinde emanete riayet edin, iffetinizi koruyun, gözlerinizi haramdan sakının ve ellerinizi de haramdan çekin."[1402] şeklinde buyurmuştur. Hz. Peygamberin saydığı altı maddeyi tahlil ettiğimizde görürüz ki, bu maddelerin tamamı doğruluk, can güvenliği, mal güvenliği ve ırz güvenliği gibi Müslümanın her anlamda emin ve güvenilir olması gerektiğini ifade eden maddelerdir.

Eminlik vasfının en önemli bölümlerinden birisinin de emanete riayet olduğuna işaret eden Hz. Peygamber, emanetin hakkıyla korunmasını ve teslim edildiği şekliyle geri iade edilmesini, hainliğe maruz kalınsa bile emanete riayet ilkesinden vazgeçilmemesini emretmiştir.[1403] Kendisi de bir peygamber olmasına rağmen hainlik etmekten ve hainliğe uğramaktan Allah'a sığınmış,[1404] emanete hainlik edenlerle ilgili olarak "Kıyamet gününü hainlik yapan her bir kimse için bir bayrak dikilecek ve bu filan kimsenin ihanetidir denilecektir."[1405] şeklinde uyarılarda bulunmuştur. Münafıklık özelliklerini sayarken yalan konuşmayı, emanete ihaneti ve sözünden dönmeyi başlıca münafıklık özellikleri olarak sayan Hz. Peygamber,[1406] emin ve güvenilir bir kimsenin kardeşine yerine getiremeyeceği sözler vermesini de yasaklamıştır.[1407] Görüldüğü gibi

[1399] Buhârî, Îmân, 5; Müslim, Îmân, 66
[1400] İbn Hanbel, VI, 1 22; Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 2.
[1401] İbn Hanbel, V, 323.
[1402] İbn Hanbel, V, 323.
[1403] Tirmizî, Büyû', 38; Ebû Dâvûd, Büyû', İcâre, 79.
[1404] Ebû Davûd, Vitr, 32; Nesâî, İstiâze, 19
[1405] Müslim, Cihâd ve siyer, 12.
[1406] Buhâri, İman 24; Müslim, Îmân, 106.
[1407] Tirmizî, Birr, 58.

eminlik ve insanların emanetlerine ihanet etmemek, Hz. Peygamberin İslam toplumuna örnek olan en önemli sünnetlerindendir. Nitekim Enes b. Malik, Hz. Peygamberin kendisine "Kalbinde kimseye hainlik beslemeden sabahla işte bu benim sünnetimdir."[1408] şeklinde buyurduğunu rivayet etmiştir.

İnsanın kendini emin ve huzurlu olarak hissettiği ilk ortam ailedir. Bu nedenle fertlerin sahip olduğu eminlik ve güvenilirlik ahlakının İslam toplumunun aile yapısına hâkim olmasını isteyen Hz. Peygamber, ilk önce karı koca arasındaki eminliğin sağlanması gerektiğine işaret ederek "Şüphesiz ki kıyamet günü Allah'ın en çok ehemmiyet vereceği emanet, karı koca arasındaki emanettir. Karı ile koca birbiriyle içli dışlı olduktan sonra hanımının sırlarını erkeğin etrafa yayması, o gün en büyük ihanettir."[1409] şeklinde buyurmuştur. Eşlerin birbirlerine güvenerek emanet ettikleri sırların açıklanmasını yasaklayan Hz. Peygamber, yetişen nesillerin de hile ve aldatmaya alışmaması için çocukların da aldatılmasını yasaklamıştır. Bu konuda Abdullah b. Âmir şunları rivayet etmektedir: "Ben küçük bir çocukken Rasulullah evimize gelmişti. Ben oynamak için dışarı çıktığımda annem beni çağırarak gel bak sana ne vereceğim dedi. Rasûlullah bunu duyunca anneme çocuğa ne vereceksin diye sordu. Annem de hurma vereceğini söyledi. Bunun üzerine Rasûlullah 'Eğer çocuğa bir şey vermeseydin, bu söz bir yalan olarak yazılacaktı.'"[1410] şeklinde buyurdu. Eşlerden birini aldatarak ya da kandırarak eşine karşı kışkırtmayı, Müslüman kişiliğinden ayrılmak olarak değerlendirmiş,[1411] yine bir evdeki hizmetçiyi aldatarak efendisiyle arasını açmayı da kendi yolundan ayrılmak olarak nitelendirmiştir.[1412] Görüldüğü gibi hizmetçisinden eşlere kadar ailedeki herkesin birbirlerine karşı güvenmesini hem de çocukların aldatılmadan güven içinde bir atmosferde büyümesini isteyen Hz. Peygamber, böylece İslam medeniyetinin aile yapısının da eminlik ve güvenilirlik üzerine kurulması gerektiğini işaret etmiştir.

Müslümanların her ferdiyle güvenilir olmasını isteyen Hz. Peygamber, eminlik ve güvenilirlik vasfının yalnızca kişisel bir ahlak olarak kalmasını değil İslam toplumunun ve medeniyetinin da en ayırt edici özelliklerinden birisi olması için çabalamıştır. Nitekim bugün de evrensel bir ahlak ilkesi olarak tüm insanlığa ışık tutan "Aldatan bizden

[1408] Tirmizî, İlim, 16.
[1409] Müslim, Nikâh, 123-124.
[1410] İbn Hanbel, III, 447.
[1411] Ebû Dâvûd, Talâk, 1.
[1412] Ebû Dâvûd, Edeb, 125-126.

değildir."[1413] hadisi şerifindeki "biz" ifadesiyle Hz. Peygamber, her anlamda güven, doğruluk, dürüstlük, eminlik vasıflarına haiz olan İslam toplumunu tarif etmiştir. Medine pazarında buğday satan bir esnafın alt tarafa ıslak olan buğdayları üste ise kuru buğdayları koyup insanları aldattığını görünce "Müslümanlar arasında aldatma olamaz! Bizi aldatan, bizden değildir!"[1414] buyurarak, insanları aldatmayı yasaklamıştır. Çünkü aldatma İslam toplumunun fertleri arasında birbirlerine karşı güven ve emniyet duygusunu ortadan kaldırır. Bunun için ekonomik ilişkilerde tam bir güven ortamı tesis edecek ilkeler belirleyen Hz. Peygamber, alım satım esnasında yapılan bu ticaretle ilgili ince ayrıntıların bile konuşulmasını ve anlaşılmasını şart koşmuş,[1415] kusurlu bir malın bu kusur alıcıya beyan edilmeden satışını yasaklamış,[1416] sağmal hayvanların daha sütlü görünmesi için birkaç gün sağmadan bekletilmesinin helal olmadığını bildirmiştir.[1417] Ayrıca karaborsacılığı[1418] ve insanları inandırmak için çok yemin etmeyi yasaklamış,[1419] özürlü malın özrünü saklayarak satanların lanetleneceklerine dair uyarıda bulunmuş[1420] ve aldatılma ihtimali olan her alım satımı yasaklamıştır.[1421] Ticari ahlaksızlıklar konusunda sık sık ahireti hatırlatan Hz. Peygamber, süte su karıştırarak satan birisine "Mahşer gününde sana suyu sütten ayır! denildiğinde ne yapacaksın?"[1422] diyerek ahirete iman ilkesiyle insanları aldatmadan uzak tutmak istemiştir.

Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin eminlik ve güvenilirlik ahlakına aykırı düşen, aldatma riski olan[1423] ve cahiliye döneminde sıkça yapılan elde olmayan belirsiz malın satılmasını,[1424] ölçü ve tartıda sahtekarlık yapılmasını, [1425] satıcıyla anlaşmalı olarak alıcıyı aldatmaya yönelik hileli arttırmayı,[1426] köylünün aldatılmasına kapı aralayan şehirlinin köylü adına yaptığı satışı[1427] yasaklamıştır. Aynı zamanda "Dürüst ve güvenilir tüccar, peygamberler, sıddîklar ve şehitlerle beraberdir."[1428] diyerek ticarette eminliğin ve güvenilirliğin ahiretteki karşılığına dikkat çekmiştir.

[1413] Müslim, Îmân, 164.
[1414] Müslim, Îmân, 164; Dârimî, Büyû', 10.
[1415] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 51.
[1416] İbn Mâce, Ticâret, 45
[1417] İbn Mâce, Ticâret, 42.
[1418] İbn Mâce, Ticâret, 6.
[1419] Nesâî, Zekât, 77.
[1420] İbâce, Ticâret, 45.
[1421] Ebû Davud, Büyû' (İcâre), 58.
[1422] Beyhakî, Şuabü'l-îmân, IV, 333.
[1423] Ebû Dâvûd, Büyû', 24.
[1424] İbn Mace, Ticaret, 23.
[1425] İbn Mâce, Ticâret, 35.
[1426] Müslim Buyû, 11-12.
[1427] Müslim, Buyû, 20-21-22.
[1428] Tirmizî, Büyû, 4.

Bir ticari ahlaksızlık olan aldatmanın tüm çeşitlerini yasaklayarak iktisadi güven ortamını sağlayan Hz. Peygamber, İslam toplumunda yönetimde de güven ve eminlik ilkesini esas almıştır. Bu anlamda "Allah bir kulunu bir millete yönetici yapar da o yönetici de halkını aldatarak ölürse Allah tarafından cennet ona haram kılınır."[1429] buyurarak Müslüman bir yöneticinin emin ve güvenilir olması gerektiğini bildirmiş, yönettiği kimselerin kendisine güvenip yönetici yapmalarına rağmen onları sadakat ve samimiyetle koruyup gözetmeyen kimsenin, cennetin kokusunu alamayacağını beyan etmiştir.[1430] Davalılar arasında verilecek hükümde aldatmaya yönelik ve yanıltıcı beyanları da yasaklayan Hz. Peygamber, "Ben, ancak bir insanım. Davalarınızı bana getiriyorsunuz. Bir kısmınız delilini ifade etmede bir kısmınızdan daha başarılı olabilir ve ben de ondan dinlediklerime göre karar veririm. Şayet ben herhangi birine kardeşinin hakkı olan bir şeyin verilmesine hükmedersem, o kimse bunu almasın. Çünkü ben ona ateşten bir parça vermişimdir."[1431] buyurarak, hâkimi aldatmaya yönelik her davranışın ve söylemin sonucunun cehennem olacağını haber vermiştir.

Aldatmanın en büyüklerinden birisinin de kendi adına hadis uydurmak olduğuna işaret eden Hz. Peygamber, "Her kim benim adıma kasten yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın."[1432] buyurarak ilmi alanda da hile ve aldatmayı yasaklamıştır. Bu bağlamda kendisine bir şey sorulup ya da danışıldığında gerçek bilgiyi söylemeyenler ve aldatanlar hakkında "Her kim kardeşine bile bile gerçek dışı bir tavsiyede bulunursa kardeşine ihanet etmiş olur."[1433] diyerek uyarmıştır.

Eminliğin, güvenilirliğin, sadakatin ve ahde vefanın İslam medeniyetinde gerçekleşen her münasebete hakim olmasını hedefleyen Hz. Peygamber savaşta bile, "(Düşmanla)Yaptığınız antlaşmaları bozmayın."[1434] diye emretmiş, anlaşma devam ettiği halde öldürene cennetin haram kılınacağını bildirmiş,[1435] Allah'ın adı üzere verilen sözlerden dönenin kıyamet günü düşmanının bizzat kendisinin olacağını belirtmiş,[1436] zorlansa bile ne olursa olsun asla sözünden dönmeyeceğini ifade ederek ashabına da bunu tavsiye etmiştir.[1437] Hz. Peygamberin hangi şart altında olursa olsun sözünü tuttuğunu ve antlaşmasına sadık kaldığını gösteren örneklerden birisini Huzeyfe el Yemâni

[1429] Müslim, Îmân, 227.
[1430] Buhârî, Ahkâm, 8.
[1431] Buhârî, Ahkâm, 20; Müslim, Akdiye, 4
[1432] Müslim Mukaddime, 3; Buhârî, İlim, 38;
[1433] Ebû Dâvûd, İlim, 8.
[1434] Tirmizî, Siyer, 48.
[1435] Ebû Davûd, Cihâd, 153.
[1436] Buhârî, Büyû', 106.
[1437] Ebû Davûd ,Edeb, 42.

nakletmektedir. Bedir Savaşı'na katılmak için babamla birlikte yola çıkmıştık. Müşrikler bizi yakaladı ve savaşa katılmak için gidip gitmediğimizi sordu. Biz de savaşa değil Medine'ye gittiğimizi söyledik. Bunun üzerine savaşa katılmayacağımıza dair bizden Allah adına söz aldılar. Hz. Peygamberin yanına gidip durumu haber verdiğimizde" Siz geri dönün. Biz onlara verdiğimiz sözü tutarız, onlar karşısında yardımı da Allah'tan isteriz."[1438] şeklinde buyurdu. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber bir ölüm kalım mücadelesi olan Bedir savaşında bile asker sayısının azlığına rağmen eminlik ve güvenilirlik ahlakından taviz vermemiştir.

Evrensel bir medeniyet ilkesi olarak görebileceğimiz bu davranış sonraki Müslümanlar tarafından da örnek alınmış ve uygulanmıştır. Bu konuda Hz. Ömer'in bir komutanına yazdığı mektup örnek olarak zikredilebilir. Hz. Ömer'in komutana yazdığı mektup şu şekildedir: "Duyduğuma göre, bazılarınız kaçan İranlıları takip ediyor, onlar dağlara çıkınca da geri çekiliyor ve Farsça 'Korkma!' diyerek güvence veriyormuş. Sonra düşman askeri bu güvenceye inanarak teslim oluyor, ancak buna güvence veren Müslüman askerler onu yakalayıp öldürüyorlarmış. Allah'a yemin ederim ki bunu hiç kimsenin yapacağını zannetmiyorum. Fakat bu şekilde hareket eden varsa onun boynunu vururum."[1439] demiştir.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber tüm bu davranışları ve hadisleriyle ferdi ahlaktan idareci ahlakına, ailevi ilişkilerden ticari münasebetlere ve düşmanlarla olan ilişkilerinde bile eminlik ve güvenilirliğin hâkim olduğu bir medeniyetin kurulmasını hedeflemiştir. Bu bağlamda bu emniyet ve güven ortamının er ya da geç tayin edileceğine inanan ve ashabına da bu hedefi gösteren Hz. Peygamber, Adî b. Hâtim'e hitaben, "Eğer ömrün uzun olursa, devesi üzerinde yolculuk eden bir kadının, Allah'tan başka hiç kimseden korku duymadan Hîre şehrinden kalkıp gelerek Kâbe'yi tavaf edeceğini göreceksin."[1440] şeklinde buyurmuş ve İslam medeniyetinin hakim olduğu coğrafyaların nasıl bir emniyet ve güvene sahip olması gerektiğine işaret etmiştir.

3.3.2. Müsamaha

Hz. Peygamberin inşa ettiği medeniyetin temel hedeflerinden birisi de insanların hem dünyevi hem de uhrevi huzur ve mutluluğunu temin edebilmektir. Huzurlu ve mutlu bir toplumun oluşumuna temel teşkil eden faktörlerden birisi de ahlaktır. Cahiliye

[1438] Müslim, Cihâd ve siyer, 98.
[1439] Muvatta', Cihâd, 4.
[1440] Buhârî, Menâkıb, 25.

toplumunda kabile savaşları, yağma ve kan davasına dayalı sürekli bir kavga ve huzursuzluğun hüküm sürdüğü toplum düzeninin yerine huzurlu ve mutlu bir toplum yapısı inşa etmek isteyen Hz. Peygamber, yeni toplumsal yapıyı oluşturacak temellerden birisinin de hoşgörü ve müsamaha ahlakı olmasını istemiştir. Çünkü hoşgörü ve müsamaha toplumların iç barışını sağlayan faktörlerin başında gelmektedir.[1441] Müsamaha ahlakı, İslam medeniyetini oluşturan farklı ırk ve milletlerin birlikte yaşama kültürüne etki ettiği gibi, Hz. Peygamberin getirdiği ahlaki ilkelerin evrenselliğini temsil eden ahlaki özelliklerden birisidir.

Kur'an'da aldırmamak ve hoş görmek[1442] olarak tercüme edilen ve "safh"[1443] kelimesinin karşılığı olarak kullanılan "müsamaha" ve "hoşgörü" kavramları sıkça birbirlerinin yerine kullanılan kavramlardır. Bu kavramların gündelik Arap dilindeki asıl karşılıkları daha çok "Tesâmuh"[1444] kelimesi ile ifade edilmiş ve anlayışla karşılamak olarak anlamlandırılmıştır.[1445] Kur'an'da Hz. Yusuf'un kendisine yaptıkları kötülüklere rağmen onlara yönelik "Bugün size bir ayıplama, kınama ve hoşgörüsüzlük yoktur."[1446] ayetinde geçen ve azarlamak, kızmak, kınamak ve ayıplamak[1447] anlamlarına gelen "Tesrîb", hoşgörü ve müsamaha kavramının zıt anlamlarından birisidir.[1448] Bu bağlamda Hz. Peygamber, cahiliye toplumunda da var olan ancak başta tevhid ve ahiret gibi İslam dininin ana ilkeleriyle ters düşen gerek itikadi gerekse ahlaki kavram ve uygulamaların içeriğini, muhtevasını ve motivasyonunu Kur'an'ın murad ettiği biçimde dönüştürerek fıtrata ve aklı selime uygun bir hale getirmiştir.[1449]

"Ben Yahudilik ya da Hıristiyanlıkla değil, müsamahakâr olan Hanîf diniyle gönderildim."[1450] buyuran Hz. Peygamber, getirdiği dinin hem ibadet hem de o dine ait ahlak dâhil bütün uygulama ve emirlerinden müsamaha ve kolaylığı esas aldığını vurgulamıştır. Tebliğ ettiği dini ve onun ahlak ilkelerini açıklarken "Şüphesiz Allah, her hak sahibine hakkını vermiştir. Dikkat edin, Allah uyulması gereken sorumlulukları belirlemiş, kanunlarını bir bir ortaya koymuş, hadleri ve sınırları tayin etmiş, helâl ve

---

[1441] Bilgin, Beyza, *İslam ve Hoşgörü*, Diyanet İlmi Dergi, Ankara, 1998, XXXVI, Sayı, 1, s.116.
[1442] Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, KURAM, I, İstanbul, ts. VIII, 417, Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir,* Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul 1999, I, s. 30.
[1443] Maide, 5/13, Hicr, 15/85; Nur, 24/22.
[1444] Zebîdi, *Tâcu'l-Arûs*, s. 94.
[1445] Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyet ve Müesseseleri Tarihi*, s. 46.
[1446] Yusuf, 12/91.
[1447] İsfehani, *Müfredât*, s.106.
[1448] Alûsi, *Ruhu'l Meâni*, I, 562.
[1449] Tanrıverdi, Mustafa, *Hadislerde Vefa Kavramının Anlam Sahası Üzerine Bir Çözümleme*, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2022/21, s. 178.
[1450] İbn Hanbel, V, 266.

haram olanları belirleyerek dini ortaya koymuştur. O, dini kolay, müsamahalı ve genişliklerle dolu bir din olarak vazederken, onu asla daraltmamıştır."[1451] buyurarak İslam dinini tüm insanlar için müsamaha ve kolaylık temelinde açıklamayı tercih etmiştir. İnsanın Allah'a karşı vazifeleri olan ibadetlerde ve insanlarla münasebetlerini düzenleyen ahlaki ilkelerde kolaylığı ve müsamahayı esas alan Hz. Peygamber, dini zorlaştıranların dine karşı galip gelemeyeceğini ifade ederek "Bu dini kim zorlaştırırsa din ona üstün gelir."[1452] buyurmuştur. "Din kolaylıktır,[1453] siz orta yolu takip etmeye bakın",[1454] "Takatiniz yettiği işleri yapın, Allah usanmaz ama sizi usanırsınız",[1455] diye buyurmuştur. Tüm bunların yanında sefer esnasında isteyenin oruç tutmayabileceği,[1456] namazda insanların durumunu göze alarak kıraatin kısa tutulabileceğini,[1457] hac ve umre ibadetlerinde bilgisizlik kaynaklı hataların ibadete zarar vermeyeceğini[1458] belirtmiştir. Hz. Peygamberin müsamahaya dayalı bu hadisleri ve hoşgörü ahlakı, insanların İslam'ı daha hızlı bir şekilde kabullenmesini sağlamıştır.

Fıtratı gereği birlikte yaşamaya ve sosyalleşmeye meyyal yaratılmış olan insan[1459] için hoşgörü ve müsamaha fertler arasında ünsiyeti sağlayacak en önemli ahlaki ilkelerdendir. İslam toplumunun fertleri arasında gerekli ünsiyetin sağlamasına önem veren Hz. Peygamber, bu nedenle hoşgörü ve müsamaha ahlakının hakim olması için ashabına sürekli tavsiyelerde bulunmuştur. Bu bağlamda Hz. Peygamber, Yemen'e gönderdiği Muaz b. Cebel'e "Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; sevdiriniz, nefret ettirmeyiniz."[1460] tavsiyesinde bulunmuş, çeşitli konularda görevlendirdiği ashabına her fırsatta sizler kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz diye hatırlatmış,[1461] "Size bir şey emrettiğimde onu gücünüz ölçüsünde yapınız."[1462] buyurarak ibadetler dışındaki uygulamalarda da sürekli kolaylığı ve müsamahayı tavsiye etmiştir.

"Sen hoş gör ki, sen de hoş görülesin."[1463] buyuran Hz. Peygamber, İslam toplumunun birbirleriyle olan münasebetlerinde hoş görü ve müsamahayı merkeze alan

---

[1451] Tabrânî, 30 el-Mu'cemü'l-kebîr, XI, 170.
[1452] Buhârî, Îmân, 29.
[1453] Buhârî, İmân, 29; Nesâî, İmân, 28; İbn Hanbel, Müsned, V, 29.
[1454] Müslim, Fezail, 20.
[1455] Müslim, Salatu'l Müsafirin, 215.
[1456] Buhari, Savm, 38; Müslim, Sıyâm, 89.
[1457] Buhârî, Ezân, 64; Müslim, Salât, 192.
[1458] Buhârî, Hac, 125; Müslim, Hac, 328.
[1459] Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, 1/111-112.
[1460] Buhari, İlim, 11.
[1461] Buhari, Vüdü', 58; Ebû Davud, Taharet, 136.
[1462] Müslim, Hilm, 7.
[1463] İbn Hanbel, I, 249.

bir ahlaki yapı oluşturmayı hedeflemiştir. Çünkü hoşgörü ve müsamaha birlikte yaşama ahlakının temellerindendir. "Kim bu dünya hayatında birinin ayıbını örterse, Allah da kıyamet günü onun ayıbını örter."[1464] diyerek aynı toplum içinde beraber yaşadığı insanların kusurlarını ve ayıplarını örtmenin ahirette de mükâfat kazandıracak bir ahlak olduğunu bildirmiştir. Hoşgörü ve müsamaha ahlakının hayatın tamamında karşılık bulmasını isteyen Hz. Peygamber, ticari ilişkilerde müsamahanın Allah tarafından sevilen bir davranış olduğunu haber vermiş ve şöyle buyurmuştur: "Allah, satışın, alışın ve borç ödemenin müsamahalı olanını sever."[1465] Başka bir hadisinde ise insanlara müsamahalı davranan kullar hakkında kıyamet günü Allah'ın "Benim kullarıma müsamaha gösterdiği gibi siz de kuluma müsamaha gösterin!"[1466] buyuracağını bildirmiş ve cehennem ateşinin kendisinden uzak olacak kimselerin kolaylaştırıcı ve müsamahakâr bir ahlaka sahip olan kimseler olacağını müjdeleyerek[1467] İslam toplumunu sürekli müsamahalı olmaya teşvik etmiştir.

Her konuda olduğu gibi müsamaha ve hoşgörü konusunda da içinde yaşadığı topluma örneklik eden Hz. Peygamber'in bu ahlakıyla ilgili Enes b. Malik şöyle demektedir: "Allah'a yemin olsun ki, ben kendisine on yıl hizmet ettim. Yaptığım bir işten dolayı, 'Niye böyle yaptın?', yapmadığım bir işten dolayı da, 'Niçin böyle yapmadın?' dediğini hatırlamıyorum."[1468] Hz. Peygamber, aile iç münasebetlerde de daima müsamaha ahlakı ile hareket etmiştir. Bir gün Hz. Peygamberin diğer eşi Hz. Hafsa'nın gönderdiği yemeği kıskanan Hz. Aişe eliyle vurarak yemeği dökmüş ve tabağı da kırmıştır. Tüm bunların tamamı Hz. Peygamberin önünde olmasına rağmen Hz. Aişe'ye karşı son derece müsamahalı davranmıştır. Bir kadın olarak Hz. Aişe'nin bu kıskançlığını hoşgören Hz. Peygamber, diğer eşine yeni bir tabak göndermiş ve konuyu kapatmıştır. Hz. Aişe bu konuda Resûlullah'ın mübarek yüzünde herhangi bir olumsuz tavır görmediğini ifade etmiştir.[1469] Namaz içinde yapılması uygun olmayan bir davranış yapan ve insanlar tarafından kınanan Muaviye b. Hakem, insanların aksine Hz. Peygamberin kendisine müsamaha ile yaklaşmasından dolayı "Anam babam ona feda olsun. Ne ondan önce ne de ondan sonra daha güzel öğreteni görmedim çünkü o bana ne hakaret etti ne de vurdu."[1470] diyerek Hz. Peygamberin hoşgörüsünü dile getirmiştir. Yine

[1464] Müslim, Birr, 72.
[1465] Tirmizî, Büyû', 75.
[1466] İbn Hanbel, I, 4.
[1467] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 45.
[1468] Buhârî, Vesâyâ, 25.
[1469] İbn Mâce, Ahkâm, 14.
[1470] Müslim, Mesâcid, 33.

Ramazan'da zıhar yeminini bozduğu için kabilesi tarafından sert bir şekilde eleştirilen ancak Hz. Peygamber tarafından büyük müsamaha ile karşılanan Seleme b. Sahr, bu durum karşısında "Ben sizlerde dar görüş ve anlayışsızlık Rasûlullah'da ise hoşgörüyü ve anlayışı gördüm." [1471] demiştir.

İnsanların belli bir hürriyet içerisinde birbirlerinin ferdi ve toplumsal haklarına saygı gösterebilmeleri ancak belli bir medeni seviyeye ulaşmaları ile mümkündür. Çünkü medeniyet olmadan yalnızca hukuk kurallarının kişisel hak ve özgürlükleri koruması mümkün değildir.[1472] Bu anlamda Hz. Peygamberin müsamaha ve hoşgörü ahlakı, bir kısmı bedevilerden oluşan toplumun İslam'a davetindeki ve medenileşmesindeki en etkili ahlaki ilkelerden birisi olmuştur. Çünkü Hz. Peygamberin muhatap olduğu toplumsal yapının bir parçası da bedevilerdi.[1473] Bedeviler genelde çölde yaşar ve yalnızca zaruri ihtiyaçları için şehirlere gelirlerdi.[1474] Bedeviler uzun süre yaşadıkları çöl hayatı ve tabiat şartları dolayısıyla sert ve kaba bir karaktere sahiptiler.[1475] Hz. Peygamberi torunlarını öperken gören bir bedevinin şaşkınlıkla siz çocuklarınızı öper misiniz diye sorup kendisinin çocuklarını asla öpmediğini belirtmesi,[1476] onların karakterini göstermesi açısından açık örneklerden birisidir. Bu örnekte de görüldüğü gibi çölün çetin şartları[1477] onların ahlaklarına da sirayet etmiştir. Bedevilerin insani münasebetlerde nezâket ve edep kurallarını dikkate almayan bir karakterleri vardır. Hz. Peygamber onların bu karakterlerini tarif ederken sert ve kaba olmalarının yanında özellikle büyüklenme, kendini beğenme ve yaygaracılık gibi özelliklerine dikkat çekmiştir.[1478]

Bedevilerin medenileşme yani toplumun ortak değerlerini paylaşma ve saygı gösterme[1479] sürecinde Hz. Peygamberin hoşgörü ve müsamaha ahlakı en etkili faktörlerden olmuştur. İslam dininin önem verdiği nezaket kurallarından habersiz olan

---

[1471] Ebû Dâvûd, Talak, 17; es-Sicistânî, Suleymân b. el-Eşʿaŝ, (ö.275/889), *Sunenu Ebî Dâvûd* (nşr. Yâsir Ḥasen, ʿIzzu'd-Dîn Ḍalî, ʿİmâd eṭ-Ṭayyâr), Muʾessesetu'r-Risâle, Beyrut 1434/2013, s. 497.

[1472] Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti,* Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1990, s. 109.

[1473] es-Suyûṭî (ö.911/1505) ise Bedevileri tarif ederken bâdiye'de yaşayan ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için devesinin geminden tutarak dilediği yere giden topluluklar olarak tanımlamıştır. es-Suyûṭî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *ed-Dîbâc ʿalâ Ŝaḥîḥ Muslim b. el-Ḥaccâc* (nşr.), I-VI, Dâru b. ʿAffân, 1416/1996, I, 15; Muhaddis ve tarihçi Baḥşel, (ö.292/905) bedevilerin sürekli zor şartlarda yaşadıklarına dikkat çekmiş ve onların kıtlık içinde olduklarını ve bolluk olarak gördükleri şeyin ise hayvanlarından aldıkları verim olduğunu belirtmiştir. Baḥşel, Ebû'l-Ḥasen Eslem b. Sehl el-Vâsıṭî (ö.292/905), *Târîḫu Vâsıṭ* (nşr. Kûrkîs ʿAvvâd), ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1406/1985, s. 55.

[1474] İbnu'l-Esir, *en-Nihâye fî Garibi'I-Hadis ve'l-Eser*, III, s. 202.

[1475] İbn-i Haldun, *Mukaddime*, I, s. 160

[1476] Müslim, Fezâil, 64, İbn Mâce, Edeb, 3.

[1477] Apak, Adem, *Kabile*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017, s.11.

[1478] Müslim İman, 85; Buhari Menâkıb, 1.

[1479] Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, s. 30.

bedeviler kimi zaman tahammül edilmesi zor davranışlarda bulunmuşlar ancak Hz. Peygamber onlara karşı oldukça müsamahalı bir tavır sergilemiştir. Örneğin bir gün Hz. Peygamber mescitteyken içeri bir bedevi girmiş namaz kıldıktan sonra ellerini açarak, "Allah'ım! Bana ve Muhammed'e merhamet eyle, bizimle beraber başka kimseye de merhamet eyleme!" diyerek duada bulundu. Hz. Peygamber bunu duyduğunda "Sen, Allah'ın geniş olan rahmetini daralttın!" diyerek böyle söylememesi gerektiğini nasihat etti. Fakat bir müddet geçtikten sonra aynı bedevî mescidin bir köşesine bevletmeye başladı. Bunun üzerine öfkelenen ve onu durdurmak isteyen ashab bedeviye doğru gitmeye başladılar. Fakat Hz. Peygamber yine büyük bir müsamaha örneği göstererek onu bırakmalarını ve oraya su dökmelerini istedikten sonra "Siz kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz, zorlaştırıcı olarak değil."[1480] buyurdu. Normal şartlarda tahammül edilmesi zor davranışlar sergileyen bedeviye karşı Hz. Peygamberin müsamahalı yaklaşımı yaptığı hatanın farkına varmasını sağladı.[1481] Hz. Aişe'nin tarifiyle Hz. Peygamberin çirkin ağızlı ve kötü sözlü olmaması, çarşı ve pazarda bağırmaması, kötülüğe karşı kötülükle muamelede bulunmaması ve son derece bağışlayıcı ve hoşgörülü olması,[1482] başta bedeviler olmak üzere toplumun hem Hz. Peygambere hem de İslam'a kalbinin ısınmasını sağlıyordu. Enes b. Mâlik'in anlattığı başka bir örnek de şöyledir: "Rasulullah ile birlikte yürüyordum, üzerinde Necran kumaşından bir cübbe vardı. Bir bedevi gelerek cübbesini sert bir şekilde çekti. Rasûlullah'ın boynunda cübbenin izi kalmıştı. Bedevi daha sonra "Ya Muhammed! Allah'ın sende bulunan malından bana bir şeyler verilmesini emret." dedi. Bunun üzerine Rasulullah, adama döndü, güldü ve kendisine bir şeyler verilmesini emretti.[1483] Hz. Peygamber bedevilerin bu kaba davranışları yanında çok soru sormaları konusunda da son derece müsamahalı davranmıştır. Enes b. Malik bedevilerin Hz. Peygambere çekinmeden soru sormaları konusunda bazen memnun olduklarını çünkü kendilerinin sormaktan çekindekileri veya utandıkları soruları bedevilerin rahatlıkla sorduğunu bildirmiştir.[1484] Bedevilerin sorduğu sorularla ilgili hadis kaynaklarında bolca örnek bulmak mümkündür. Örneğin haccın yılda kaç kere yapılacağını,[1485] babalarının kim olduğunu,[1486] kıyametin ne zaman kopacağını,[1487] hangi amelleri yaparlarsa cennete

[1480] Tirmizî, Tahâret, 112; Ebû Dâvûd, Tahâret, 136.
[1481] İbn Mâce, Tahâret, 78; İbn Hanbel, II, 503.
[1482] Tirmizî, Birr, 69.
[1483] Buhâri, Humus, 19; Müslim, Zekât, 128; Tirmizi, Zekât, 23.
[1484] Buhâri, Edeb, 95; İlim, 1; Müslim, Birr, 165; Tirmizi, Zühd, 50.
[1485] İbn Mâce, Menasik, 2.
[1486] Buhâri, Mevâkit, 11. Müslim, Fezail, 138.
[1487] Buhâri, Edeb, 95; Müslim, Birr, 165; Tirmizi, Zühd, 50.

gidebileceklerini,[1488] hicretin başka bir yere yapılıp yapılamayacağını,[1489] cennetin meyvelerini ve elbiselerini,[1490] kertenkele ve bazı haşeratların durumu[1491] ve daha birçok konuda Hz. Peygambere sorular yöneltmişlerdir. Hz. Peygamber, bu sorulara sabırla cevaplar vermiş ve çoğu zaman edep kurallarını aşan soruları karşısında son derece müsamahalı davranmıştır.

Hz. Peygamberin müsamaha ahlakına dair evrensel nitelikteki örneklerden birisi Mekke'nin fethinde gerçekleşmiştir. Fetihten sonra kendisine yıllarca düşmanlık etmiş olan Mekke halkına büyük bir müsamaha ile "Haydi, gidin! Artık serbestsiniz."[1492] diyerek elinde intikam alabilecek her tülü güç varken bunu yapmaması İslam medeniyetinin müsamaha ahlakını göstermesi açısından evrensel bir örnek teşkil etmiştir. Yine Hz. Peygamberin diğer din mensuplarına karşı tavrı da tüm insanlığa örnek olabilecek düzeydedir. Hicretin dokuzuncu yılı olan "Heyetler Yılında" Necrân Hıristiyanlarının elçileri Medine'ye gelmişlerdi. Mescitte Hz. Peygamberi beklerken ibadet etmek istediler. Ancak bazı kimseler onlara engel olmak istedi. Dudumdan haberdar olan Hz. Peygamber, onların ibadetlerini rahatlıkla yapmalarına müsaade etti.[1493] Başka bir dine mensup insanların kendi mescidinden ibadet etmesine izine veren Hz. Peygamberin bu tavrı, İslam medeniyetinin dünya görüşü ve ahlakı açısından oldukça önemli bir örnektir. Hz. Peygamberin diğer din mensuplarına karşı sergilediği tavır, islam toplumları tarafından bir sünnet olarak benimsenmiştir. Bu durum diğer din mensuplarının İslam'a ve Müslümanlara bakışını derinden etkilemiştir. Nitekim Nastûrî Patriği olan 3. İşûayheb "Allah'ın yönetimi verdiği şu Araplar, bize asla zulmetmediler. Gerçekten onlar bizim dinimize ve bizim din adamlarımıza saygı gösterdiler, ibadet mekânlarımıza, kilise ve manastırlarımıza yardım ettiler."[1494] diyerek İslam medeniyetinin hoşgörü, müsamaha ve birlikte yaşama ahlakını dile getirmiştir.

Görüldüğü gibi hoşgörü ve müsamaha, Hz. Peygamberin davetinin temel taşlarındandır. Çünkü Hz. Peygamberin davet ettiği İslam dini af, merhamet, rıfk, kolaylık

[1488] Ebû Dâvud, Salat, 1; Nesâi, Salat, 4.
[1489] Müsned, II, 203, 224.
[1490] Müsned, II, 203, 224.
[1491] Müslim, Sayd, 51.
[1492] Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, IX, 195
[1493] İbn Saʿd, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ (ö.230/845), *eṭ-Ṭabaḳâtu'l-Kubrâ* (nşr. Muḥammed ʿAbdulḳâdir ʿAṭâ), I-VIII, Beyrût, 1410/1990, I, 268.
[1494] Thomas, Bishop of Margâ, *The Book of Governors*, edt. E. A. Wallis Budge, London 1893, II/156; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* II/920.

ve itidal gibi birçok ahlaki ilkeye davet eden bir dindir. Müsamaha ise toplu halde tüm bu ahlaki ilkelerin belli özelliklerini barından bir ahlak ilkesidir.[1495]

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, Hz. Peygamber kuruculuğunu yaptığı İslam medeniyetinin temellerini atarken yeni toplumun birlikte yaşama kültürünü ve fertlerarası ünsiyeti, hoşgörü ve müsamaha ahlakının da katkılarıyla bağlamında sağlamaya çalışmıştır. Özellikle bedevilerin medenileşme ve toplumsal yaşama katılma süreçlerinde Hz. Peygamberin gösterdiği ve ashabına da tavsiye ettiği müsamaha ahlakı, en etkili faktörlerden birisi olmuştur diyebiliriz. Yine Hz. Peygamber, aynı toplumda beraber yaşadığı Yahudi ve Hıristiyanların İslam dinine ve Müslümanların dünya görüşlerine bakış açılarını hoşgörü ve müsamaha ahlakının katkısıyla inşa etmeye çalışmıştır.

3.3.3. Vefa

Allah tarafından yaratılan insanın hem yaratıcısına hem de beraber yaşadığı insanlara karşı birtakım sorumlulukları vardır. Bu sorumlulukları yerine getirmek ise hem bir kulluk görevi hem de insanın içinde yaşadığı topluma karşı bir insanlık görevidir. Bu bağlamda medeniyetlerin sosyal hayatının sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için başta vefa olmak üzere birçok güzel hasletin yaşatılması gerekmektedir.[1496] Vefâ kavramı, toplumsal hayatın birçok alanı ile bağlantılı bir kavramdır. Ahlâkî bir değer olarak ise sosyal, iktisadi, ailevi ve eğitim gibi insanın günlük hayatının büyük bir kısmına tekabül etmektedir.[1497] Arapça, v-f-y kökünden türeyen[1498] vefa kavramı sözünde durma, ahdini yerine getirme, hakkı kâmil bir şekilde ödeme gibi anlamlara gelir.[1499] Kur'an ve sünnette daha çok ahit,[1500] akit,[1501] nezr[1502] gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Hz. Peygamber İslam'dan önce cahiliye döneminde gerçekleşmiş ahitlere ve sözlere de vefa gösterilmesini istemiş[1503] ve Arap toplumunda da var olan vefa kültürünü, özü İslam dinine uygun bir şekilde değiştirerek evrensel bir ahlaki değer haline

---

[1495] Bkz: Sakallı, Talat, Hadislerle İslam'da Hoşgörü ve Kolaylık, Çağlayan Kitabevi, İzmir, 1996.
[1496] Bkz: Tanrıverdi, Mustafa, *Hadislerde Vefa Kavramının Anlam Sahası Üzerine Bir Çözümleme*, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Haziran, 2022, s. 175.
[1497] Çıtır, Aslan, *Kur'an'da vefa Kavramının Etimolojik ve Semantik Tahlili*, Diyanet İlmî Dergi, 58 2022, s. 588.
[1498] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XV, s. 398-401.
[1499] eş-Şerîf el-Curcânî, *Kitâbu't-Taʿrîfât*, s. 146.
[1500] Bakara 2/40, 177; Âl-i İmrân 3/76; el-En'âm 6/152; et-Tevbe 9/111; er-Ra'd 13/20; en-Nahl 16/91; İsrâ 17/34; Fetih 48/10.
[1501] Mâide 5/1; Muhammed Fuad Abdülbâkī, el-Mu'cemü'l-müfehres, s. 468.
[1502] Hacc 22/29; İnsan 76/7.
[1503] Tirmizî, Siyer, 30.

getirmiştir.[1504] Cahiliye Arapları arasında da var olan bu tür ahlaki hasletler daha çok kabile asabiyeti ve dünyevi tutkular sebebiyle uygulanmıştır. Yani Müşrik Araplar uyguladıkları bu erdemler karşılığında bir dünyevi menfaat gözetmişlerdir. "Emanete riayet etmeyenin imanı yoktur; ahde vefa göstermeyenin ise dini yoktur."[1505] buyuran Hz. Peygamber, emanet ve ahde vefa gibi kavramların imanla bağlantısına işaret etmiş, "Vefa göstermek imandandır"[1506] buyurarak vefa olgusunun imandan kaynaklandığını vurgulamış ve özellikle ahitlere vefasızlığın ise bir nifak alameti olduğunu bildirmiştir.[1507] Hz. Peygamberin vahiy rehberliğinde gerçekleştirdiği değişim ve dönüşüm, müşrik Arap toplumunda da bulunan birtakım değerlerin özünün imanla bütünleşerek muhtevalarının da İslam diniyle uyumlu hale gelmesini sağlamıştır.[1508] Bu bağlamda başta vefa olmak üzere birçok ahlaki kavram, İslam medeniyetinin kuruluş sürecinde toplumun insani ilişkilerini düzenleyen ahlaki bir güce dönüşmüştür.[1509]

Topluma her konuda örnek olma vazifesi bakımında insanlara tebliğ ettiği mesajlara ve ahlaki ilkelere ilk önce kendisi vefa gösteren Hz. Peygamber, bir yandan uygulamaları bir yandan da nasihatleriyle vefa olgusu konusunda da güzel bir örneklik ortaya koymuştur. Kurduğu medeniyetinin aynı zamanda bir vefa medeniyeti olacağını gösteren en güzel davranışlardan birisini Mekke'nin fethi günü sergilemiş ve Kâbe'nin anahtarını yıllarca bu işle uğraşan Osman b. Talha'ya uzatarak, "Ey Osman! Bugün iyilik ve ahde vefa günüdür. Al anahtarını!"[1510] demiştir. Mekke'yi fethettikten sonra artık Hz. Peygamberin Medine'ye dönmeyeceğini düşünen Ensar'a yönelik büyük bir vefa örneği göstermiş ve "Ey ensar! Öyle bir şey yapmaktan Allah'a sığınırım. Ben sizin memleketinize hicret ettim. Hayatım da sizinle; ölümüm de sizinledir."[1511] buyurarak vefa kavramının insani ilişkilerdeki karşılığını ortaya koyan bir davranışta bulunmuştur. Bu tavrıyla aynı zamanda Akabe biatlarında güçlendiği zaman Peygamberin kendilerini terk edebileceği endişesine kapılan Medinelileri teskin etmek için "Kanınız kanım, mezarlığınız mezarımdır. Ben sizdenim, siz de bendensiniz. Düşmanlarınız düşmanım, dostlarınız dostumdur."[1512] diyerek verdiği sözüne de vefasını gösteriyordu. Taif dönüşünde Mekke'ye girebilmesi için kendisine himaye veren Nevfeloğulları'nın lideri

[1504] Tirmizi, Siyer, 30.
[1505] İbn Hanbel, III, 134.
[1506] Hakim, *Müstedrek*, I, 20.
[1507] Buhârî, Îmân, 24.
[1508] Tanrıverdi, Mustafa, *Hadislerde Vefa Kavramının Anlam Sahası Üzerine Bir Çözümleme*, s. 178.
[1509] İzutsu, Toshihiko, *Ḳur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 156.
[1510] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* II, s. 412.
[1511] Müslim, Cihâd ve siyer, 86.
[1512] İbn Hanbel, III, 461

Mut'im b. Adî'nin bu iyiliğini hiçbir zaman unutmadı. Bedir savaşı sonrasında esir edilen Müşriklerle ilgili "Eğer Mut'im b. Adî yaşasaydı ve şu kokuşmuş kişileri bağışlamamı isteseydi Mut'im için onları serbest bırakırdım."[1513] buyurarak kendisine iyiliği dokunanlara karşı vefasını göstermiştir. Eşi Hz. Hatice'nin vefatından sonra bile ona vefa gösteren Hz. Peygamber, kendisini ziyarete gelen Hz. Hatice'nin bir arkadaşına sırf eşine olan vefasından dolayı hürmet etmiş ve bu şekilde ahde vefa göstermenin imandan kaynaklandığını vurgulamıştır.[1514] Nitekim bu konuda Hz. Âişe'nin şu sözleri nakledilmiştir: "Ben Peygamber'in hanımlarından hiçbirini, Hatice'yi kıskandığım kadar kıskanmadım. Hâlbuki ben onu hiç görmemiştim. Ancak Hz. Peygamber ondan çok bahsederdi. Bazı zamanlar bir koyun keser, onu parçalara ayırır, sonra da o koyundan Hatice'nin dostlarına gönderirdi."[1515]

İslam toplumun beşerî ilişkilerinin vefa üzere olmasını hedefleyen Hz. Peygamber, "Size sığınan kimseyi koruyun. Allah için isteyen kimseye verin. Sizi davet edene icabet edin, size bir iyilik yapana karşılığını verin. Eğer onun karşılığını verecek bir şey bulamazsanız, karşılıkta bulunduğunuzu kanaat getirinceye kadar ona dua edin."[1516] buyuran Hz. Peygamber, ashabına sürekli vefayı tavsiye etmiş ve kendisi de bu şekilde davranmıştır. Huneyn savaşı sonrası esirler arasındaki süt kardeşi Şeyma'yı görünce ağlamış ve ona olan vefasından dolayı oturması için altına cübbesini sermiş,[1517] yanına bir erkek bir de kadın köle vererek onu Ci'râne mevkiine göndermiştir.[1518] Kendisine neden böyle davrandığını soran ashabına "Sizden birinin Uhud kadar altını olsa ve süt emzirmesi karşılığında sütünü emdiği kişiye onu verse, yine de onun hakkını ödemiş olmaz."[1519] buyurarak sütannesine olan vefasını ve bundan dolayı sütkardeşine de vefa gösterdiğini bildirmiştir. Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer arasında yaşanan bir tartışma nedeniyle kendisini en zor günlerde destekleyen Hz. Ebûbekir'e olan vefasından dolayı "Şüphesiz ki Allah, beni size peygamber göndermişti. Bunu size tebliğ ettiğimde hepiniz bana, "Yalan söyledin" demiştiniz. Ebû Bekir ise, "Doğru söyledin" demiş ve bana canı ve malı ile yâr ve yardımcı olmuştu, şimdi dostumu bana bırakın." [1520] diyerek ashabını uyarmıştır. Aynı şekilde en zor ve sıkıntılı günlerde ülkesine hicret eden sahabeyi kabul

[1513] Buhârî, Meğâzî, 12.
[1514] Hakim, *Müstedrek*, I, 20 .
[1515] Buhârî, Menâkıbü'l- 11 ensâr, 20.
[1516] Ebû Dâvud, Zekat, 38.
[1517] Abdürrezzâk, Musannef, VII, 479.
[1518] İbn Hişma, Sîret, V, 127-128.
[1519] Abdürrezzâk, Musannef, VII, 479.
[1520] Buhârî, Fedâilü ashâbi'n-nebî, 5.

eden Necâşi'nin ülkesinden gelen elçilere bizzat kendisi ikramda bulunmuş ve "Onlar benim ashâbıma iyilik yaptılar, ben de bizzat onlara iyilik yapmak istiyorum."[1521] şeklinde buyurarak vefasını göstermiştir.

Cahiliye toplumunun bencil, vefasız ve sosyal bütünlükten yoksun yapısının yerine[1522] her dönemde toplumsal bütünlüğünü muhafaza eden bir toplum yapısı oluşturmak isteyen Hz. Peygamber, bulduğu her fırsatta ashabına vefalı davranmayı öğütlemiştir. Bu anlamda vefasız davrananlarla ilgili olarak, "Kıyamet gününde her vefasızın, vefasızlığının göstergesi olarak bir sancağı olacaktır."[1523] buyurarak vefasız davranışların bu dünya hayatında sosyal yapıyı zedelediği gibi ahirette de bir karşılığı olacağını vurgulamıştır. Vefa olgusunu ahirete imanla ilişkili olarak değerlendiren Hz. Peygamber, bu hadisiyle aynı zamanda o dönemdeki Arap adetlerinden biri olan ve vefasızların siyah bayrakla kınanması uygulamasına işaret ederek mahşer günü de buna benzer bir uygulamayla karşılaşılabileceğini bildirmiştir.[1524]

Bir toplumda insani münasebetlerin güven merkezli yürüyebilmesi için vefa olgusu bir garanti mesabesindedir. Çünkü vefa, hem insanların birbirlerine verdikleri söz ve ahitlere sadık kalmalarını hem de yapılan iyiliklerin unutulmamasını sağlayarak böylece toplumsal birlik ve beraberliğe katkı veren bir haslettir. Bu nedenle Hz. Peygamber, toplumsal hayatın bir gereği olarak vefa olgusuna büyük önem vermiştir.[1525]

Vefa olgusunun toplumun temeli olan aile hayatına da hâkim olmasını isteyen Hz. Peygamber, "Hiçbir evlât ana babasının hakkını ödeyemez. Ancak onu köle olarak bulup satın alır ve azat ederse belki!"[1526] şeklinde buyurarak aile içi münasebetlerde de vefalı olunması gerektiğine vurgu yapmıştır. Kendisine Taif'ten gelen üzümden Nu'mân b. Beşîr'e vererek annesine götürmesini istemiş ancak onu yiyen ve annesine götüremeyen Nu'man'ı vefasız anlamına gelen "ğuder" diye isimlendirmiştir.[1527] Aileye karşı vefanın önemine dair, "Ailesini savunurken ölen şehittir."[1528] buyurmuş, eğer anne-baba ölmüşse onların yakın dostlarının ziyaret edilmesini ve onlara vefa gösterilmesini iyiliklerin en güzeli olarak ifade etmiştir.[1529] Bu anlamda kendisine sütannelik yapan Ebû Leheb'in

---

[1521] İbn Kesîr, Bidâye, III, 78.
[1522] Bkz: Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Pınar yayınları, İstanbul 2007, s.13-17.
[1523] Müslim, Cihâd ve siyer, 14.
[1524] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* VI, 284.
[1525] Bkz: Durmuş, Zülfikar, *Kur'an'a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlaki İlke: Ahde Vefa*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II, 2002, Sayı: 3, s. 94.
[1526] Müslim, Itk, 25; Tirmizî, Birr, 8.
[1527] İbn Mâce, Et'ıme, 61.
[1528] Nesâî, Muhârebe, 23.
[1529] Müslim, Birr, 11.

cariyesi Süveybe'ye karşı son derece vefalı davranmış ölümünden sonra onun yakınlarını araştırarak ikramlarda bulunmuştur.[1530] Anne ve babasını geride bırakıp cihada katılmak isteyen bir gence "Onların yanına geri dön ve ikisini de nasıl ağlattıysan öylece güldür!"[1531] buyurarak onlara karşı vefalı olunmasını tavsiye etmiştir. Yine evdeki hizmetleri görenlerle ilgili olarak onların bu hizmetlerine karşılık vefa duygusuyla davranılması gerektiğini işaret ederek, "Kardeşleriniz, Allah'ın sizin emrinize verdiği hizmetçilerinizdir. Her kimin kardeşi emri altında bulunursa ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin. Onlara güçlerini aşan işler yüklemeyin. Eğer ağır işler yüklerseniz onlara yardım edin."[1532] buyurmuş ve vefanın sadece akrabalık bağları ya da kan bağıyla sınırlı kalmadığına işaret etmiştir.

Vefa duygusu, bir yandan da insandaki sorumluluk duygusunu besleyen ahlaki bir erdemdir. Kişinin çevresine ve sevdiklerine karşı görevlerini hatırlatan vefa, İslam toplumunun birbirlerine karşı olan görev ve sorumluluklarını yerine getirmesini de sağlar.[1533]

Bu anlamda Hz. Peygamber, İslam uğrunda canını veren yakın dostlarının, arkadaşlarının ve davası uğrunda canını veren şehitlerin geride bıraktığı eşleri ve çocukları ile ilgili de son derece vefalı davranılmasını öğütlemiş ve onların işleriyle bizzat ilgilenmeye çalışmıştır. Bir gün kendi evinden sonra Ümmü Süleym'in evine gitmiş kendisine neden bunu yaptığını soranlara "Ben ona merhamet ediyorum çünkü onun kardeşi (Bi'r-i Maûne'de) benim yanımda şehit edildi."[1534] demiştir. Şehitlerin kabirlerini sıkça ziyaret etmiş ve onlara dua etmiş,[1535] geride bıraktıkları çocuklarının terbiyeleriyle bizzat alakadar olmuş,[1536] şehit yakınlarına vefa göstererek onları teskin etmiştir.[1537]

Bu örneklerde görüldüğü gibi vefa olgusunun insanlar arasında muhabbet temin eden, merhamet, fedakârlık, kalbi ısındırma gibi birçok yönüne dikkat çeken Hz. Peygamber, aynı zamanda verilen sözlere, yapılan anlaşmalara ve adaklara da vefalı olunması gerektiğini bildirmiştir. Bu bağlamda insanın ilk önce Allah'a verdiği sözlere karşı vefalı davranmasını öğütlemiş, kendisine kardeşinin hacca gitmeyi adadığını ancak

---

[1530] İbn Abdülber, İstîâb, I, 27-28.
[1531] Ebû Dâvûd, Cihâd, 31; Nesâî, Biat, 10; İbn Mâce, Cihâd, 12.
[1532] Buhârî, Îmân, 22; Buhârî, Edeb, 44; Buhârî, Itk, 15.
[1533] Altıkardeş, İsmet, Birey Ve Toplum İlişkilerinde Ahde Vefanın Önemi Ve Hz. Muhammed (s.av) *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, İslami İlimler Dergisi Yayınları, Aralık 2007, s. 696-697.
[1534] Buhârî, Cihâd, 38.
[1535] el-Vâḳıdî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî (ö.207/823), *el-Meğâzî* (nşr. Marsden Jones), I-III, Dâru'l-Alemî, Beyrut 1409/1989, I, 313.
[1536] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/610.
[1537] Buhârî, Cihâd 14.

vefat ettiğini bildiren bir kadına şöyle demiştir: "Kardeşinin bir borcu olsaydı, onu öder miydin…?" "O hâlde Allah'a borcunuzu ödeyin. Çünkü Allah vefa gösterilmeye daha lâyıktır."[1538] Yine gayri müslim vatandaşlarla yapılan anlaşmalara ve verilen sözlere uyulmasını istemiş, "Kim bir zimmiyi antlaşmalıyken öldürürse Allah ona cenneti haram kılar."[1539] şeklinde buyurmuştur. Her fırsatta amellerin niyetlere göre olduğunu vurgulayan Hz. Peygamber, yerine getirilemeyecek sözlerin verilmesini yasaklamış[1540] ancak "Kişi yerine getirme niyetiyle kardeşine bir söz verir, ancak onu yerine getiremez ve zamanında sözünü tutamazsa günahkâr olmaz."[1541] buyurarak aslolanın bir anlaşma yaparken veya söz verirken onu yerine getirme niyetini taşımak olduğunu bildirmiştir.

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, vefa olgusu İslam medeniyetinin kuruluş aşamasında bireysel ilişkileri düzenleyen ve sosyal bütünlüğü sağlayan etkili ahlaki ilkelerden birisi olmuştur. Ahitlere, anlaşmalara, akraba ilişkilerine ve yapılan iyiliklere karşı vefalı davranma ahlakı bizzat Hz. Peygamber tarafından evrensel bir ödev olarak tüm insanlığa sunulmuştur.

3.3.4. İffet

Hz. Peygamberin ahlak vurgusunu onun risâlet sürecinin tamamında görmek mümkündür. Ahlaki ilkeleri Mekke döneminde iman esaslarıyla bütünleşmiş bir şekilde sunan Hz. Peygamber, Medine dönemiyle birlikte ahlakı toplumsal bir yapının nasıl olması gerektiğini açıklayan hükümler eşliğinde sunmuştur. Böylece kuruculuğunu yaptığı İslam medeniyetinde ahlak ilkeleri hem imandan kaynaklanan hem de toplumsal yapıyı ayakta tutan ilkeler olarak varolmuştur. İşte bu temel ahlaki ilkelerden birisi de iffettir. Hz. Peygamberin "Allah'ım! senden iffet, hidayet, takva ve zenginlik istiyorum"[1542] hadisinde de bildirdiği gibi neredeyse tüm insani davranışlarla bir şekilde bağlantısı bulunan iffet daha çok cinsellikle ilgili konularda gündeme gelmiştir. Arapça "Aff" kökünden türeyen iffet kavramı, helal ve güzel olan ve her anlamdaki şehvetin insana üstün gelmesini engelleyen bir nitelik olarak anlamlandırılmıştır.[1543] İffet kavramını insandaki tüm güzel huylara kaynaklık eden temel bir ahlaki erdem olarak tanımlayan Gazzâlî (ö. 505/1111), israf, cimrilik, öfke, riya ve hased gibi kötü hasletleri

[1538] Nesâî, Menâsikü'l-hac, 7.
[1539] Ebû Dâvûd, Cihâd, 153.
[1540] Tirmizî, Birr, 58.
[1541] Ebû Dâvûd, Edeb, 82.
[1542] Müslim, Zikir, 72
[1543] er-Râğıb el-Iśfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳurʾân,* s. 573.

de iffetin yokluğu ile bağlantılı olarak ele alır. Bu anlamda iffeti sadece cinsel bir ahlak olarak değerlendirmeyip, her türlü şehveti kontrol altına alan bir olgu olarak değerlendirir.[1544] İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), iffeti, hikmet, cesaret ve adaletle birlikte insanın dört temel erdeminden birisi olarak tarif eder.[1545]

Ayet[1546] ve hadislerde,[1547] edep, çekinme ve utanma anlamlarına gelen "haya"[1548] kavramıyla da bağlantılı olarak kullanılan iffet, hem mala ve servete karşı[1549] hem de meşru olmayan cinsel isteklere karşı[1550] sakınma anlamında kullanılmıştır. Kur'an'da "Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder…"[1551] ayetinde belirtildiği gibi ihtiyaç sahibi olmalarına rağmen iffetleri dolayısıyla kimseden bir şey istemeyenler için kullanılan[1552] iffet kavramı, hem de "Evlenme imkânı bulamayanlar iffetleri korusunlar."[1553] denilerek cinsel iffet manasında kullanılmıştır.[1554] Hadisler de ise "Kim iffetli olmayı isterse, Allah onu iffetli kılar. Kim müstağni olursa (aza kanaat edip insanlardan bir şey istemezse), Allah onu zengin kılar."[1555] örneğinde olduğu gibi hem mal ve servetle ilgili kullanılmış hem de "Evlenme imkânı bulanınız evlensin. Çünkü evlenmek, gözü haramdan çevirmek ve iffeti korumak için en iyi yoldur."[1556] hadisinde olduğu gibi meşru olmayan cinsel davranışlardan korunmak anlamında kullanılmıştır. Hz. Peygamber, Cahiliye Araplarının sabır, tevazu, cömertlik ve ölçülü davranmak gibi diğer insanlara bir üstünlük vesilesi olarak gördükleri birçok ahlaki hasleti, içeriğini İslam'a uygun bir hale getirerek iffet kavramı ile ifade etmiştir.[1557] Tüm bu bilgilerin ışığında iffeti, hayatın her alanında helal kılınmayanlardan uzak durmak,[1558] namusu muhafaza

[1544] Gazzâlî, *İhyâʾü ʿulûmi'd-dîn*, III, 12.
[1545] İbn Miskeveyh, *Ahlakı Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener vd. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), 24-25.
[1546] Ahzâb, 33/53; Bakara 2/273.
[1547] Müslim, Îmân, 57.
[1548] İsfehânî, *el-Müfredât*, "hyy", 270.
[1549] Bakara 2/273; Müslim, Zekât, 124.
[1550] Nur, 24/33; Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 20.
[1551] Bakara 2/273.
[1552] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, I, 225.
[1553] Nur, 24/33.
[1554] Fahreddin er-Râzî, Mefâtîhu'l-gayb, XXIII, 371-372.
[1555] Müslim, Zekât, 124.
[1556] Tirmizî, Nikâh, 1; İbn Battâl, (ö.449/1057) bu hadisi yorumlarken gözleri ve iffeti korumanının dini tamamlamanın en iyi yolu olduğunu ifade etmiştir: İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, IV, 25. İbnu'l-Mulakkın, (ö.804/1402) evliliğe kuvveti yetmekten kastın en azından eşine sığınabilecek bir ev ve gerekli imkanları temin edebilmek olduğunu belirtmiştir: İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, XIII, 86.
[1557] Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, VII, 440.
[1558] Ebû'l-Beḳâʾel-Kefevî, *el-Kulliyyât*, s. 656.

etmek, her konuda tamah, hırs ve dilenmekten korunmak[1559] başkalarına el açmaktan kaçınmak[1560] şeklinde anlamak mümkündür.

İslam medeniyetini tüm insanlığa örnek ve evrensel ahlaki ilkeler üzerine bina eden Hz. Peygamber; "Ey Muhammed ümmeti! Vallahi erkek-kadın bütün kullarının iffetsizlik etmesini Allah'tan daha çok meneden kimse yoktur."[1561] buyurarak iffetsizliğin Allah'ın kesin yasaklarından birisi olduğunu bildirmiştir. Bu anlamda İslam toplumunun daha oluşum aşmasında tebliğ ettiği dine girenlerden biat alırken iffetli olmayı da ahitleşme maddeleri arasına katmıştır. Ubâde b. Sâmit ile beraber bir grup Medineli kendisine biat etmeye geldiklerinde onlardan Allah'a şirk koşmamanın yanı sıra hırsızlık yapmamak, zina etmemek, iftira etmemek hususunda da söz almıştır.[1562] Yine Ümeyme bnt. Rukayka Ensardan bir grup kadınla Hz. Peygamber'e biat ederken Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, iftira etmemek ve dinin emirleri konusunda Hz. Peygamber'e karşı gelmemek üzere biat ettiklerini bildirmiştir.[1563] Görüldüğü gibi biat maddeleri arasında hem zina ve zina iftirası yapmamak gibi cinsel iffete dair, hem de hırsızlık yapmamak gibi mal ve servete dair tamamı iffetin kapsamına giren ilkeler mevcuttur. Hz. Peygamberin İslam'ın ilk yıllarından itibaren yaptığı iffet vurgusuna dair en önemli delillerden birisi de Cafer b. Ebi Tâlib'in Habeş kıralı Necâşi'nin huzurunda yaptığı konuşmadır. Cafer b. Ebi Tâlib Necâşinin sorusu üzerine Hz. Peygamberin kendilerine; Allah'a şirk koşmamakla birlikte iffetli olmayı, zina yapmamayı, zina iftirası atmamayı, yetim malı yememeyi emrettiğini söylemiştir.[1564] Yine Bizans kralı Heraklius, Şam'a giden Ebû Süfyân'dan Hz. Peygamberle ilgili bilgi almak istediğinde Ebû Süfyân'ın "O bize namaz kılmayı, zekât vermeyi, akraba ile ilgilenmeyi ve iffetli olmayı emrediyor."[1565] sözü konuya dair en açık örneklerdendir. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, iffeti Allah'a imanla birlikte tavsiye etmiş ve böylece hem diğer ahlaki ilkeler gibi iffetin de iman kaynaklı bir ahlak ilkesi olduğuna işaret etmiş hem de tebliğinin daha ilk yıllarında iffete dair vurgusuyla yeni kurulacak İslam toplumunun ana ahlak ilkelerine değinmiştir.

[1559] İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Ḥadîs ve'l-Eŝer*, III, 264.
[1560] el-Ḳurṭubî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḫazrecî (ö.671/1273), *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân* (nşr. Hişâm Semîr el-Buḫârî), Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, Riyad 1423/2003, III, 342.
[1561] Müslim, Küsûf, 1; Müslim, Küsûf, 10.
[1562] Buhârî, Îmân, 11.
[1563] Nesâî, Bîat, 18.
[1564] İbn Hanbel, I, 202.
[1565] Buhariî, Tefsîr, (Âl-i 36 İmrân) 4.

Cahiliye toplumu "Mesaib'ul Arab" denilen ve fuhuş, zina ve zevke düşkünlük gibi her türlü iffetsizliği teşvik eden bir toplum yapısına sahipti.[1566] Bu toplumun değişim ve dönüşümü için sık sık iffetin faziletlerini ve iffetsizliğin doğuracağı kötü sonuçları dile getiren Hz. Peygamber, iffetli kimselerin cennete girecek ilk üç grup arasında yer alacaklarını bildirmiştir.[1567] "Kim bana iki dudağı arasındakini ve iki bacağı arasındakini korumayı garanti ederse, ben de ona cenneti garanti ederim."[1568] şeklinde buyurarak iffetli davrananlara cenneti vaad etmiştir. Buna mukabil iffetsiz davranışlarda bulunanların cehennemde bakırdan tırnaklarla yüzlerini ve göğüslerini tırmalayarak azab edileceklerine dair uyarıda bulunmuş,[1569] ilerlemiş yaşına rağmen iffetsizce davranıp zina eden ihtiyarların Allah'ın öfkesiyle karşılaşacaklarını bildirmiş,[1570] kıyamet gününde Allah'ın böyle insanların yüzüne bakmayacağını beyan etmiştir.[1571]

"Zinakâr, zina ederken mü'min olarak zina etmez."[1572] buyuran Hz. Peygamber, gerçek imanın kişiyi gayrı meşru cinsel münasebetlerden yani iffetsizlikten muhafaza etmesi gerektiğine dikkat çekerek bir anlamıyla da iffetin de imandan kaynaklandığını zikretmiştir.[1573] Fertlerin iffetsizliğe sürüklenmesini önleyen hayânın da imandan kaynaklandığını[1574] belirterek "İman, yetmiş küsur şubedir. Hayâ da imandan bir şubedir."[1575] buyurmuştur. Cahiliye döneminde daha çok dünyevi menfaatler için sergilenen ahlaki davranışların kaynağının İslam toplumunda Allah'a iman olduğuna dikkat çekmiştir. Allah'tan hakkıyla hayâ edilmesini isteyen Hz. Peygamber, bunun nasıl yapılacağını soranlara şöyle cevap vermiştir; "Allah'tan hakkıyla hayâ etmek, baş ve başta bulunan organlarla, karın ve karnın içine aldığı organları korumak, ölümü ve çürümeyi daima hatırlamaktır. Âhireti arzu eden, dünyanın süsünü terk eder. Kim bu şekilde davranırsa Allah'tan gereği gibi hayâ etmiş olur."[1576] Hz. Peygamber bu hadisiyle hem hayâ ve iffetin tüm organları kontrol altına alması gereken etkisinden behsetmiş hem de bu etkiyi sağlayacak olan şeyin ahirete iman olduğuna işaret etmiştir. Çünkü kişiyi iffetli olmaya sevkeden şeylerden birisi de yaptığı tüm davranışların karşılığını ahirette göreceğine dair imanıdır.

[1566] Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2001, s. 25.
[1567] Fedâilü'l-cihâd, 13.
[1568] Buhârî, Rikâk, 23.
[1569] Ebû Davud, Edeb, 35.
[1570] Nesâî, Zekât, 77.
[1571] Müslim, Îmân, 172.
[1572] Dârimî, *Mukaddime*, 43; Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 142
[1573] Dârimî, *Mukaddime*, 43; Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 142.
[1574] Buhârî, Îmân 16, Edeb 77; Müslim, Îmân 57-59.
[1575] Müslim, Îmân, 57.
[1576] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 24; İbn Hanbel, I, 387.

Hz. Peygamberin yukarıda zikredilen hadisinden de işaret edildiği gibi fertlerin gözleri, dilleri, kalpleri gibi bütün organlarında iffetin tezahürlerinin olması gerekmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber, iffete ve ahlakına yakışmayacak şekilde küfürlü ve müstehcen konuşan kimseleri cehennemlikler arasında zikretmiştir.[1577] Gözün iffetiyle ilgili olarak Hz. Ali'ye "Ey Ali! Bir bakışa ikincisini ekleme! Çünkü ilk bakış senin için affedilmiştir. Sonraki bakışa ise hakkın yoktur."[1578] buyurarak iffet gereği haram bakışlardan sakınılması gerektiğini dile getirmiştir. Yine "Âdemoğluna zinadan hissesine düşen pay yazılmıştır. Muhakkak buna erişir. Gözlerin zinası bakmak, kulakların zinası dinlemek, dilin zinası konuşmak, elin zinası tutmak, ayağın zinası da yürümektir. Kalp de heves edip arzular. Cinsiyet uzvu da ya tasdik ederek buna uyar ya da tekzip ederek buna uymaz."[1579] Bunların dışında insanın başta gözü olmak üzere tüm azalarını iffetsizlikten koruması gerektiğini ifade eden Hz. Peygamber, yollarda oturmayı terketmeyenlere hiç olmazsa bakışlarını aşağı indirerek gözlerini korumalarını istemiştir.[1580]

İffet aynı zamanda İslam toplumunun aile mahremiyeti açısından da en önemli ahlaki ilkelerden birisidir. Bu konuda "Kişinin eşiyle birlikte olduktan sonra onun sırrını ifşa etmesi, kıyamet gününde Allah katında (sorumluluğu) en büyük olan emanetlerdendir."[1581] buyuran Hz. Peygamber, diline sahip çıkamayarak cinsel hayatlarını ortaya dökenlerin Allah katında insanların en kötülerinden olduğunu bildirmiş[1582] ve "Cinsel hayatlarını açığa vurarak konuşan kimseler, (sanki) insanlar kendilerine bakıp dururken ilişkiye giren erkek ve dişi şeytan gibidir."[1583] buyurmuştur. Aileleri yıkabilecek dedikodulara yol açabileceği ve kişileri zinaya götürebileceği gibi sebepler dolayısıyla kişinin mahremi olmayan kadınlarla baş başa kalmasını da yasaklamıştır.[1584]

İffet, kişiyi gayrı meşru ilişkilerden uzak tutması bakımından İslam toplumunda neslin korunmasını sağlayan ahlaki kaidelerden birisidir. Hz. Peygamber bu konuda "Ey gençler! Aranızdan evlenmeye gücü yetenler evlensin. Çünkü evlenmek, gözü haramdan

[1577] Müslim, Cennet, 63.
[1578] Ebû Dâvûd, Nikâh, 42-43; Tirmizî, Edeb, 28.
[1579] Müslim, Kader, 21; Ebû Dâvud, Nikâh, 42.
[1580] Buhârî, İsti'zân, 2; Müslim, Selâm, 2
[1581] Müslim, Nikâh, 124.
[1582] Müslim, Nikâh, 123.
[1583] İbn Hanbel, VI, 457; Ebû Dâvûd, Nikâh, 48-49.
[1584] Buhârî, Nikâh 111, Cihâd 140; Müslim, Hac 424; Tirmizî, Radâ' 16, Fiten 7.

çevirmek ve iffeti korumak için en iyi yoldur...”[1585] buyurarak gençleri evlenmeye ve iffetlerini korumaya teşvik etmiştir. “Allah’ın üç gruba yardım etmesi haktır. Allah için cihad eden kimseye, özgür olmak için bedelini ödemeye çalışan köleye ve iffetini koruyabilmek için evlenen kimseye.”[1586] buyuran Hz. Peygamber, İslam toplumunun nesillerinin zinaya düşmemeleri için onlara evlenmeyi tavsiye etmiş ve bu konuda Allah’ın yardımını vaad etmiştir. Ayrıca neslin sağlıklı bir şekilde devamını önleyen nesebin karışmasına sebep fuhuş ve zinaya benzeyen câhiliye çağı evliliklerini yasaklamış, bir kadının yalnızca bir erkekle evlenebileceği kaidesini getirmiştir.[1587] Tüm bunlara rağmen zinaya meyledenler olursa da onlara iffetlerini koruma yönünde nasihatlerde bulunmuş, nasıl ki anneleriyle, kızlarıyla, halalarıyla, kız kardeşleriyle birisinin zinada bulunmasını istemedikleri gibi kendilerinin de bu fiilden kaçınmaları gerektiğini bildirerek onlara anlayış seviyelerine göre muamelede bulunup iffetli olmaları için dua etmiştir.[1588]

İffet, karakter eğitimi açısından bir denge unsurudur. Dengenin istikrarlı haline ise fazilet denir.[1589] Bu anlamda İslam toplumunun karakter yapısını iffet üzere inşa etmek isteyen Hz. Peygamber, “Her dinin bir ahlâkı vardır; İslâm ahlâkı ise hayâdır.”[1590] buyurarak toplumu oluşturan fertlerin haya ve iffet üzere bir karaktere sahip olmasını hedeflemiştir. Aynı zamanda İslam medeniyetini oluşturan toplumların ana ahlaki ilkesinin hem kullara hem de yaratılanlara karşı olan hayâ duygusu olduğunu bildirmiştir. Çünkü hayâ ve utanma duygusu, iffetsizliğin, günahların ve sapkınlıkların alenen yapılmasını ve meşrulaşmasını önleyen bir duygudur. Bu anlamda “İnsanlık, ilk günden beri bütün peygamberlerin üzerinde ittifak ettikleri bir söz bilir: Şayet utanmıyorsan, dilediğini yap!”[1591] diyen Hz. Peygamber, haya ve utanma duygusunun fıtri bir duygu, evrensel bir ahlaki ilke ve mü’minin karakteri olması gerektiğini vurgulamıştır. İffet ve hayâ yokluğunun hem fertlerin hem de toplumların hayatlarını çirkinleştireceğini bildiren Hz. Peygamber “Hayâsızlık nerede ve kimde olursa olsun çirkinleştirir; hayâ ise nerede

---

[1585] Buâri, Nikâh, 3; Müslim, Nikâh, 1; İbn Battâl, (ö.449/1057) bu hadisi yorumlarken gözleri ve iffeti korumanının dini tamamlamanın en iyi yolu olduğunu ifade etmiştir: İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḥârî*, IV, 25. İbnu'l-Mulakkın, (ö.804/1402) evliliğe kuvveti yetmekten kastın en azından eşine sığınabilecek bir ev ve gerekli imkanları temin edebilmek olduğunu belirtmiştir: İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, XIII, 86.

[1586] Tirmizî, Fedâilü’l-cihâd, 20.

[1587] Buhârî, Nikâh, 37.

[1588] İbn Hanbel, V, 256-257.

[1589] Güler, Zekeriya, *Hz. Peygamberin Hadislerinde İffet Kavramı*, Din ve Hayat Dergisi, Haziran 2013, s. 19.

[1590] İbn Mâce, Zühd, 17.

[1591] Buhârî, Edeb, 78.

ve kimde olursa olsun zarifleştirir."[1592] buyurarak bu gerçeğe dikkat çekmiştir. Kendisinden hayâ edilip utanılmaya en lâyık olanın Allah olduğunu bildiren[1593] Hz. Peygamber, İslam toplumunun fertlerinin yalnız başınayken de kendilerini kontrol edip Allah'tan utanacakları bir muhasebeye sahip olmaları gerektiğine işaret etmiştir. Bu açıdan kendisine yalnızken de hayâlı olmak gerekir mi şeklinde soran birine "Allah hayâ sahibidir, ayıp ve kusurları örter. Hayâyı ve örtünmeyi sever, sizden biriniz gusledeceğinde başkalarına görünmesin."[1594]

Cürcânî'nin (ö. 816/1413) ifadesiyle iffetli kişiler, aralarındaki işleri şeriat ve mürüvvete uygun olan kimselerdir.[1595] Böyle bir toplum da mürüvvet toplumudur. Cahiliye toplumunun aksine İslam toplumu tam bir iffet ve mürüvvet toplumu olmasını hedefleyen Hz. Peygamber, "Müslüman'ın Müslüman'a kanı, malı, ve ırzı haramdır."[1596] buyurmuştur. Hadiste geçen ırz ve mal kavramları aynı zamanda iffet kavramının kapsamı içerisindedir. Bu anlamda Hz. Peygamberin, beyan ettiği insani münasebetlerdeki dokunulmaz hakların korunması, iffet kavramı ile de doğrudan ilişkilidir. Çünkü iffet, hem gayrı meşru cinsel münasebetleri[1597] hem de gayrı meşru mal edinimini[1598] engelleyen temel ahlaki ilkelerdendir. Allah bir toplumun bekasını ve gelişmesini dilerse onları hoşgörü ve iffetle rızıklandaracağını"[1599] müjdeleyen Hz. Peygamber, toplumların gelişmesinin ve varlığını devam ettirebilmesinin sebepleri arasında iffeti de sayarak aynı zamanda İslam medeniyetini ayakta tutacak unsurlardan birisinin de iffet olacağını işaret etmiştir diyebiliriz. Tüm bunların yanında geçmiş kavimlerin helak sebepleri arasında iffetsizliği de sayan Hz. Peygamber, Ebû Hüreyre'den yapılan bir rivayette, "Yedi helâk ediciden sakının!" buyurmuş ve şirk, faiz, yetim malı, savaştan kaçmak, büyü yapmak, adam öldürmek gibi maddeleri saydıktan sonra hiçbir şeyden haberi olmayan bir masuma iffetsizlik yani zina iftirası atmayı da toplumları yok edecek düzeyde büyük günahlar arasında zikretmiştir.[1600] Çünkü bu iftiraların yayılması toplumsal güveni zedeler ve sosyal çözülmenin önünü açar. Bu bağlamda iffet, aynı zamanda toplumsal bütünlüğü yok edecek iftiraların önündeki en

---

[1592] Tirmizî, Birr, 47.
[1593] Tirmizî, Edeb, 22; Ebû Dâvûd, Hammâm, 2; Buhârî, Gusül, 20 (bab başlığı).
[1594] Ebû Dâvûd, Hammâm, 1.
[1595] Curcânî, eş-Şerîf, *Kitâbu't-Taʿrîfât*, I, s. 151.
[1596] İbn Mâce, Fiten, 2; Ebû Dâvûd, Edeb, 35.
[1597] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIII, 371-372.
[1598] Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, V, 23.
[1599] eṭ-Ṭaberânî, Ebû'l-Ḳâsım Suleymân b. Aḥmed b. Eyyûb eş-Şâmî (ö.360/971), *Musnedu'ş-Şâmiyyîn - et-Ṭaberânî* (nşr. Ḥamdî b. ʿAbdulmecîd es-Selefî), I-IV, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1405/1984, I, 34.
[1600] Buhârî, Hudûd, 44; Müslim, Îmân, 145.

büyük engellerden birini teşkil eder. Mâverdî de (v.450/1058) iffeti tanımlarken ikiye ayırmış birinci kısmın zina gibi büyük günahlardan kaçınmak ikinci kısmının ise zina iftirası gibi iftiralardan kaçınmak olarak tanımlamıştır.[1601] Buradan hareketle diyebiliriz ki iffet yalnızca kişinin kendi iffetiyle sorumlu olmasını değil aksine Müslüman kardeşlerinin iffetini de koruması demektir. Nitekim "Kim Müslüman kardeşinin iffetini korursa Allah da kıyamet gününde onun yüzünü cehennem ateşinden korur."[1602] buyuran Hz. Peygamber, bu duruma da işaret etmiş ve Allah bir toplumu ya da ferdi helak etmek istediğinde ondan ilk önce utanma duygusunu alır buyurmuştur.[1603] Çünkü utanma duygusu alınan bir insan bütün sapkınlıkları alenen işlemeye başlar ve helake kadar sürüklenir. Yine toplumun iffetli olmasını isteyenlerin ilk önce kendilerinin iffetli olması gerektiğini vurgulayan Hz. Peygamber, "Siz insanların kadınlarına karşı iffetli olun ki, kadınlarınız da iffetli olsun..." şeklinde buyurmuştur.[1604]

Hz. Peygamber iffeti yalnızca gayrı meşru cinsel münasebetleri yasaklayan bir ahlaki ilke olarak değil fert ve toplum hayatının tamamına etki eden bir olgu olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda kendisinden mal isteyen bazı kimselere "Bende olan hiçbir malı sizden esirgeyecek değilim. Ancak kim iffetli olmayı dilerse, Allah onu iffetli kılar. Kim müstağni olursa Allah onu zengin kılar. Kim de sabrederse, Allah ona sabır nasip eder. Hiç kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ikram verilmemiştir."[1605] buyurarak iffeti mal ve servet hırsı konusunda ölçülü davranmaya sevk eden bir ilke olarak zikretmiştir. Yine Übey b. Kab'ın alacağını muhatabından şiddet kullanarak istediğini gören Hz. Peygamber, "Hakkını isteyen iffetli bir şekilde istesin."[1606] şeklinde buyurdu. Übey b. Kab' iffetin ne olduğunu sorunca da ona hakaret etmeden, zorlamadan, kötü söz söylemeden ve eziyet etmeden istemektir!"[1607] buyurdu. İhtiyacı olmasına rağmen insanlara el açmamayı da iffet kapsamında değerlendiren Hz. Peygamber, "Allah ihtiyaç sahibi olmasına rağmen iffetli (Kimseye el açmayan), çoluk çocuk sahibi mü'min kulunu sever."[1608] buyurmuştur. Ayrıca Hz. Peygamber tüm bunların haricinde yeme içme konusunda aşırılıktan ve haramdan kaçınma anlamında iffetli davranmayı

[1601] el-Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî (ö.450/1058), *Edebu'd-Dunyâ ve'd-Dîn* (nşr.), Dâru Mektebeti'l-Ḥayât, 1986, s. 309.
[1602] Tirmizî, Birr, 20.
[1603] İbn Mâce, Fiten, 27.
[1604] Hâkim, IV, 170,171.
[1605] Müslim, Zekât, 124.
[1606] İbn Mâce, Sadakât, 15.
[1607] Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, VI, 83.
[1608] İbn Mâce, Zühd, 5.

öğütlemiş,[1609] savaşta bile olsa insanlara işkence etmeden öldürme ve azalarına zarar vermeme anlamında savaş ve öldürme konusunda da iffetli davranmayı emretmiştir.[1610]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber iffeti hem bireysel ahlakı düzenleyecek hem de toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bir şekilde vazetmiştir. Bu anlamda sabır, tok gözlülük, cömertlik, ırzı muhafaza, disiplin gibi birçok ahlaki hasletleri kapsayan iffet, Hz. Peygamber tarafından İslam toplumunun temel ahlak kaidelerinden biri haline getirilmiştir. İffetin yerleştiği toplum, aynı zamanda bir güven ve birbirinin her anlamda hak ve hukukuna riayet eden bir topluma dönüşmüştür.

3.3.5. Îsâr

İnsanlar fıtri olarak birlikte yaşamaya, yardımlaşmaya ve dayanışmaya meyyal olarak yaratılmışlardır. Birlikte yaşama ahlakının bir gereği olan bu hasletler, aynı zamanda toplumların medenilik düzeylerini de gösterir. Çünkü medeni toplumlarda sosyal dayanışma en üst seviyede gerçekleşir. Bu bağlamda İslam toplumunun yardımlaşmasını ve dayanışmasını sağlayan en önemli ahlaki olgulardan birisi de îsâr'dır. E-s-r fiilinden türeyen îsâr, diğerkâmlık, üstün tutmak,[1611] öncelik vermek, öne geçirmek[1612] gibi manalara gelir.[1613] Dini bir kavram olarak ise kendisi ihtiyaç içinde olsa dahi başkalarını tercih etmek için nefsinden fedakârlıkta bulunmak olarak tanımlanır. Kur'an'da "Kendileri zaruret içerisinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim böyle nefsinin hırs ve cimriliğinden korunursa, işte kurtuluşa erenler onlardır."[1614] ayetiyle kardeşini kendi nefsine tercih etmek manasında üstün bir ahlaki vasıf olarak örnek gösterilmiştir.[1615] Îsâr'ın[1616] zıt anlamlı kullanımı "Şuhh" yani aşırı cimriliktir. "Şuhh" insanın cimri olmasına sebep olan temel vasıftır.[1617] Îman ve bu imandan kaynaklanan fedakârlığın açık tezahürlerinden[1618] biri olarak değerlendirebileceğimiz îsâr, Gazzâlî'ye (v. 505/1111) göre insanın Allah'ın ahlakı olan cömertlik ve fedakârlıkta üstün seviyeye çıkmasıdır.[1619] Kurtûbî, (v. 671/1273) dini kazancı elde etmek için

---

[1609] İbn Hanbel, II, 177
[1610] Ebû Dâvud, Cihâd, 110; İbnu Mâce, Diyât, 30.
[1611] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, IV, s. 7.
[1612] İbn Fâris, *Muʿcemü meḳāyîsi'l-luġa*, I, s. 53.
[1613] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, s. 7-8
[1614] Haşr, 59/9.
[1615] İbn Kesîr, *Tefsîru'Kur'âni'l-azîm*, VIII, 67.
[1616] Yusuf, 12/91; et-Tâhâ, 20/72; en-Nâziât, 79/38; el-A'lâ, 87/16; el-Haşir, 59/9.
[1617] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XI, 23.
[1618] Sancaklı, Saffet "*Hz. Peygamber'in Erdemli İnsan Yetiştirme Bağlamında Îsâr Kavramına Verdiği Önem*", Tasavvuf: İlmi Ve Akademik Araştırma Dergisi 7/17 (2006), 31-32.
[1619] Gazzâlî, İhyâu ulûmi'd-dîn, III, 257.

dünyevi kazançtan fedakârlık yapmak,[1620] İbn Kayyim el-Cevziyye'ye (ö. 761/1360) göre başkasını kendi ihtiyacına tercih etmek,[1621] Cürcânî (v. 816/1413) ise kardeşliğin en üst seviyesi olarak tanımladığı îsâr'ı başkasının menfaati için kendi zararına razı olmak olarak tarif etmiştir.[1622]

Hangi tanımdan yola çıkarsak çıkalım büyük medeniyetler kurma ideali olan toplumlar için üstün ve evrensel bir ahlaki ilke olduğu anlaşılan îsar, Hz. Peygamber tarafından İslam medeniyetinin vazgeçilmez bir ahlaki kaidesi olarak sunulmuştur diyebiliriz. "Sizden biriniz kendisi için istediğini mü'min kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz."[1623] buyuran Hz. Peygamber, îsâr ahlakının ilk aşması olarak tarif edebileceğimiz kendisi için istediği tüm hayırları kardeşi için de isteminin imanın bir gereği olduğunu vurgulamıştır. "Kimin canı herhangi bir şeyi istemesine rağmen, kendi isteğine aldırmadan, bir başkasını kendi nefsine tercih ederek infak ederse, Allah onu bu yaptığından ötürü bağışlar."[1624] buyuran Hz. Peygamber, kardeşini kendi nefsine tercih etmenin Allah'ın rızasını ve affını kazandıracak bir meziyet olduğuna işaret etmiştir. Nitekim "Kendileri zaruret içerisinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler"[1625] mealindeki ayetin iniş sebebi ile ilgili rivayet, bu durumun en açık örneği olmuştur. Buhâri ve Müslim'de geçen bu rivayete göre aç ve fakir olduğunu belirten bir adam Hz. Peygamberden yardım talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber ilk önce kendi evinde bir şey olup olmadığını kontrol ettirmiştir. Bu adama verecek bir şey olmadığı haberi gelince de ashabından bu adamı misafir edip ona yardım edecek biri olup olmadığını sormuş ve bunu yapana Allah'ın merhamet edeceğini müjdelemiştir. Ensâr'dan Ebû Talha isimli bir şahıs bunu duyunca Hz. Peygamberin bu talebi için gönüllü olmuş ve o misafiri evine götürmüştür. Evdeki bütün yiyeceği adama ikram etmiş ve geceyi ailesiyle birlikte aç geçirmek zorunda kalmıştır. Ertesi sabah Hz. Peygamber Ebû Talha'ya Allah'ı razı edecek bir davranışta bulunduğuna işaret ederek "Bu gece misafirinize yaptığınızı Allah çok beğendi." demiş ve "Kendileri zaruret içerisinde bulunsalar bile, onları kendilerine tercih ederler."[1626] mealindeki âyet indirilmiştir.[1627] Bu

---

[1620] el-Ḳurṭubî, *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân*, III, 50.
[1621] İbnu'l-Ḳayyim, Muḥammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye (ö.751/1350), *Medâricu's-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Naʿbudu ve İyyâke Nesteʿîn* (nşr. Muḥammed el-Muʿtaṣm Billâh el-Bağdâdî), I-II, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût 1416 / 1996, II, 283-284.
[1622] eş-Şerîf el-Curcânî, *Kitâbu't-Taʿrîfât*, s. 59.
[1623] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 59.
[1624] Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 15/332.
[1625] Haşr, 59/9.
[1626] Haşr, 59/9.
[1627] Buharî, Menâkıbü'l- 2 ensâr,10; Müslim, Eşribe, 172; Haşr, 59/9.

örnekte de görüldüğü gibi îsâr, İslam toplumunda kardeşliğin zirve noktasını oluşturan bir ahlak ilkesi olmuştur.

Hadis alimleri îsarı tarif ederken daha çok Allahın rızasını, ahireti ve hayrı tercih gibi kulun tercihinin Rabbinin rızasıyla aynı doğrultuda olması üzerinden tanımlamışlardır. Örneğin el-Ḫaṭṭâbî, (ö.388/998) îsârı tanımlarken başkasını kendine tercih etmek gibi ahireti de dünyaya tercih etmektir demiş,[1628] en-Nevevî (ö.676/1278), kendi ihtiyacı olmasına ragmen dünya işlerinde başkalarını tercih edebilmek,[1629] İbn Seyyidi'n-Nâs (ö.734/1334), Allah'ın kullarına ahirette hazırladıklarını dünyada hazır olana tercih etmek,[1630] Şemsuddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384), dünyada kalmayı değil ahirete gitmeyi daha çok istemek yani ahireti tercih etmek ve doğal olarak ona göre amellerde bulunmak,[1631] İbnu'l-Mulaḳḳın (ö.804/1402), ağırda olsa amelleri rahata tercih etmek[1632] şeklinde tariff etmişlerdir.

Örnekliği ile İslam toplumunda îsâr anlayışının yerleşmesini sağlayan Hz. Peygamber, bu yönde yapılan fedakârlıkların ve cömertliklerin ana kaynağı durumundadır. Çünkü Hz. Peygamber, kişisel zenginlik adına sahip olduğu ne varsa Allah yolunda harcamış ve ihtiyaç sahiplerine dağıtarak ashabına örnek olmuştur.[1633] Nitekim İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), Hz. Peygamberin Suffe[1634] ehli ihtiyaç içindeyken kızı Hz. Fâtıma'nın yardım talebini geri çevirip Suffe ehlini tercih etmesini örnek vererek îsâr'ın gerçek manasının bu olduğunu ve bunun "îsâru'n-nebi" olduğunu ifade etmiştir.[1635] Bu konuda Câbir b. Abdullah şöyle demiştir: "Rasûlullah kendisinden bir şey istendiğinde asla hayır dememiştir."[1636] Her fırsatta zenginliğin, mal çokluğuyla değil,

---

[1628] el-Ḫaṭṭâbî, *Aʿlâmu'l-Ḥadîs*, II, 1190, III, 2262.
[1629] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 12.
[1630] İbn Seyyidi'n-Nâs, Ebû'l-Feth Muḥammed b. Muḥammed el-Yaʿmûrî (ö.734/1334), *en-Nefḥu'ş-Şezî Şerḥu Câmiʿi't-Tirmizî* (nşr. Ebû Câbir el-Enṣârî, ʿAbdulʿazîz Ebû Riḥle, Ṣâliḥ el-Laḥḥâm), I-IV, Riyad 1428/2007, IV, 181.
[1631] Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî,* XXIII, 26; Bedruddîn el-ʿAynî, *ʿUmdetu'l-Ḳârî*, VIII, 101.
[1632] İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, XI, 526.
[1633] Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu mişkâti'l-mesâbîh*, tahk., Sıdkı Muhammed Cemil Attâr, Beyrut 1994, c. IX, s. 89.
[1634] en-Nevevî, (ö.676/1278) Suffe ehlinin kaldığı bu mekanın mescidden ayrı bir gölgelik olduğunu söylemiştir; en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 47. İbn Battâl (ö.449/1057), Hz. peygamberin burada kalanlarak ilim öğrenen ve öğreten bu topluluğu İslam'ın misafirleri olarak netelendirdiğini ve onların ihtiyaçlarıyla bizzat ilgilendiğini bildirmiştir. İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, X, 175. Alîyyul-Ḳârî (ö.1014/1605) ise burada kalanların sayılarının kimi zaman iki yüze kadar ulaştığını ve bunların başta Kur'an öğrenimi ve öğretimi olmak üzere ilimle meşgul olduklarını, Hz. Peygamberin zaman zaman onları başka kabilelere davetçi ve muallim olarak gönderdiğini bildirmiştir. Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, IV, 1453.
[1635] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Fetḥu'l-Bârî*, I, 48.
[1636] Müslim, Fedâil, 56.

gönül tokluğuyla olacağını[1637] vurgulayan Hz. Peygamber, "Bir kişinin yiyeceği iki kişiye, iki kişinin yiyeceği dört kişiye dört kişinin yiyeceği sekiz kişiye yeter."[1638] buyurarak sürekli paylaşmayı tavsiye etmiştir. Bir kimsenin az malından yaptığı hayrın ve fedakârlığın çok maldan yapılan hayırdan ve sadakadan daha faziletli olduğunu[1639] ve bunun da fakirliğin cömertliği olduğunu bildirmiştir.[1640] Böylece toplumun ekonomik açıdan en alt sınıflarının dahi îsâr ahlakına yönelmesini hedeflemiştir. Çünkü zengini gibi yoksulu da îsâr ahlakına sahip bir toplum, sevgi, merhamet, cömertlik ve affetme gibi güzel huylar üzere yaşar ve o toplumdaki fertler arasında muhabbet, dayanışma ve paylaşım en üst seviyeye çıkar. Zira Hz. Peygamberin hedeflediği toplum modeli tam da bu şekildedir.

Enes b. Malik'in bildirdiğine göre yarın için herhangi bir şey biriktirme gibi bir çabası olmayan[1641] Hz. Peygamber, elindekini paylaşmak konusunda içinde yaşadığı toplumun en cömerti olmuştur.[1642] Kendisinden bir şey istendiğinde eğer yanında verecek bir şeyi yoksa "Şu anda sana verebilecek hiçbir şeyim yoktur. Ancak gidip benim adıma istediklerini alabilirsin. Ben de daha sonra gelecek olan mallardan onu öderim."[1643] diyen Hz. Peygamber, kendi ihtiyacı olan kıyafetleri bile başkaları tarafından istenildiğinde çıkarıp isteyene vermekten çekinmemiştir. Sehl b. Sa'd'ın anlattığına göre bir kadın kenarları işlenmiş bürde gibi bir kumaş getirmiş ve "Yâ Rasûlallah, bunu sizin için kendi elimle dokudum." demiştir. Böyle bir giysiye ihtiyacı olan Hz. Peygamber kumaşı almış ve izar şeklinde giyinerek ashabının yanına gitmiştir. Bunun üzerine orada bulunanlardan biri kumaşa dokunarak, Yâ Rasûlallah, bunu bana giydir! deyince Hz. Peygamber tamam deyip eve dönünce o kumaşı çıkarıp isteyen adama göndermiştir.[1644] Yine bir gün Hz. Aişe'ye evde kesilen koyundan geriye ne kaldığını sormuş, Hz. Aişe'nin koyunun ön kolu hariç gerisinin tasadduk edildiğini bildirmesi üzerine "(Demek ki) ön kolu hâriç tamamı (bize sevap olarak) kalmıştır!"[1645] buyurmuştur. Böylece yoksullar için yapılan her fedakârlığın aynı zamanda bir ahiret yatırımı olduğunu vurgulamıştır. Zaten îsâr'ın bir manası da ahiret için dünyevi olandan vazgeçebilmektir.[1646] Bu çerçevede Hz.

[1637] Buhârî, Rikâk, 15; 45 Müslim, Zekât, 120.
[1638] Müslim, Eşribe, 179, 180; Tirmizî, Et'ime, 21.
[1639] Nesâî, Zekât, 49.
[1640] Ebû Dâvud, Zekât, 40.
[1641] Tirmizî, Zühd 38.
[1642] Müslim, Fezâil 48.
[1643] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 56
[1644] Buhârî, Libâs, 18.
[1645] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 33.
[1646] el-Ḳurṭubî, *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân,* III, 50.

Peygamber, kişinin asıl servetinin ölmeden önce ahirete gönderdikleri olduğunu bildirmiştir.[1647] Tüm bu örneklerde de görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in ahlakından bahseden rivayetler incelendiğinde görülecektir ki, onun en önde gelen ahlaki özelliklerinden birisi cömertliktir.[1648]

Îsâr, üstün bir ahlaki ilke olmanın yanında aynı zamanda tebliğ açısından da muhatapların kalbini İslam'a ısındıran bir olgudur. Bu konuda en güzel örneklerden birisini Müslümanlıktan önce Hıristiyanlık dinine mensup olan Adiy b. Hatim nakletmektedir. Tayy kabilesinin reisi olan Adiyy b. Hatim esir edilen kız kardeşi için Medine'ye geldiğinde Hz. Peygamberin kendisine olan mualesini şöyle anlatır: "Hz. Peygamber beni alıp evine götürdü. Beni evine getirdiği zaman içi lifle dolu deriden bir minderi aldı ve onu bana vererek, şöyle dedi: 'Al buna otur.' dedi. Ben de kendisine şöyle dedim: 'Hayır, onun üzerine sen otur.' Bunun üzerine Allah Rasulü şöyle dedi: 'Hayır hayır onun üzerine sen otur.' Bundan sonra onun üzerine ben oturdum. Allah Rasulü ise, yere oturdu."[1649] Adiyy b. Hatim'i derinden etkileyen bu olayda Hz. Peygamber, kendi rahatından fedakârlık ederek yere oturmuş ve îsârın yalnızca mal ile yapılmayacağına dair bir örneklik sergilemiştir. Hz. Peygamber'in bu davranışında da görüldüğü gibi îsar'da aslolan eldeki imkânlardan fedakârlık yapmak ve başkasını tercih edebilmektir. Toplumun sıkıntılarına katlanmak ve sabırlı olmak da îsâr ahlakıyla yakından ilişkilidir. Nitekim Hz. Peygamber, "İnsanların arasına karışıp onların ezâlarına katlanan müslüman, onlara karışmayıp, ezâlarına katlanmayandan daha hayırlıdır."[1650] şeklinde buyurmuştur. İnsanların eziyetlerine rağmen onların iyiliği için buna sabredip kendinden ödün vermek de îsar ahlakındandır. Bu şekilde bir ahlak, bireyleri ve toplumu birbirine kaynaştıran, güven ve kardeşlik ortamını tesis eden nebevi bir haslettir.

Kolektif yaşanılan bir din olan İslam'ın tebliğcisi olan Hz. Peygamber, tüm bu örneklikleriyle her anlamda fedakâr ve kardeşini kendi nefsine tercih eden fertlerden meydana gelmiş erdemli bir toplum oluşturmak istemiştir. Bunun için bizzat kendi hayatına hâkim kıldığı îsâr ahlakının tüm topluma hâkim olması için sık sık paylaşmaya, dayanışmaya ve kendi yaşam standartlarından başkaları için fedakârlık yapmaya dair tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin, "Ben ve yanakları kararmış kadın, kıyamet günü şöyle yan yanayız. Bu kadın makam sahibi kocası ölünce dul kalmıştır. Neseb sahibi ve

[1647] Buhârî, Rikâk, 12.
[1648] Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yay., İstanbul 1980, s. 44.
[1649] İbnu Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* IV, 313-314.
[1650] Tirmizî, Kıyâmet, 55.

güzel olmasına rağmen yetimlerini büyütmek için evlenmez ve hayatının sonuna kadar kendini onlara hasreder."[1651] buyurarak çocuklarının geleceği için kendi hayatından fedakârlık eden kadının bu davranışını örnek bir davranış olarak sunmuştur. Buhari'de geçen başka bir rivayette ise Hz. Aişe'nin tasadduk ettiği tek bir hurmayı ikiye bölüp iki kızı arasında pay eden ve kendisi hiçbir şey yemeyen kadın hakkında "Kim bu şekilde kızlarla imtihan edilir o da onlara iyi davranırsa, kızlar, onun için, ateşe karşı perde olurlar."[1652] buyurarak bu annenin çocukları için aç kalmayı göze alan fedakârlığını takdir etmiştir. Yine bütün yiyeceklerini ve imkânlarını birbirleriyle paylaşan ve dayanışma içerinde olan Eş'ari kabilesini "onlar benden ben de onlardanım." [1653] diyerek övmüş ve onlar hakkında şöyle buyurmuştur: "Eş'arî kabilesinden olanlar, seferde yiyecekleri tükenmeye başladığı veya Medine'de ailelerinin azıkları azaldığı zaman, kendilerine ait ne varsa bir yaygının üzerine dökerler. Sonra da bir kapla bunu eşit bir şekilde pay ederler. İşte bu sebeple Eş'arîler bendendir, ben de onlardanım."[1654] demiştir.

Görüldüğü gibi paylaşmaya, dayanışmaya ve kardeşi için kendinden fedakârlığa dair her davranışı büyük bir takdirle karşılanan Hz. Peygamber, toplumun nasıl bir ahlaki olgunluk seviyesine ulaşması gerektiğini beyan etmiştir. Cahiliye Araplarının bencil ve yalnızca kan kardeşliğinden ve kabilecilikten kaynaklanan fedakârlık, paylaşma ve kardeşlik anlayışının yerine din kardeşliğini ve bu dinden kaynaklanan ahlaki ilkeleri ikame etmiştir.[1655] Kıtlık zamanı kendisinden destek isteyen kızına "Kızım, suffa ashabı açken size hizmetçi veremem!"[1656] diyerek din kardeşlerinin ihtiyaçlarını kan bağı olan kızının ihtiyaçlarından daha öncelikli görmüştür.

Yüksek bir ahlaki olgunluk seviyesi olan Îsar seviyesine ulaşmanın önündeki en büyük engel cimriliktir. Bu bağlamda İslam toplumunun cimrilikten kaçınmasını isteyen Hz. Peygamber, "Cimrilikten sakının. Çünkü o, sizden öncekileri helak etmiş, onları birbirlerinin kanını dökmeye ve haramları helal saymaya sevketmiştir."[1657] buyurarak cimriliğe ve cimriliğin yol açacağı kötü sonuçlara karşı ashabını uyarmış, kendisi de cimrilikten Allah'a sığınmıştır.[1658] Toplumun îsâr seviyesine ulaşması için onlara sürekli cömertliği, infakı ve sadakayı tavsiye etmiştir. Hz. Peygamberin bu konudaki hassasiyeti

---

[1651] Ebû Dâvud, Edeb, 121.
[1652] Buhârî, Zekât 10; Müslim, Birr 147; Tirmizî, Birr 13
[1653] Buhârî, Şirket 1.
[1654] Buhârî, Şirket 1.
[1655] Dabaşî Hamit, *İslâm'da Otorite*, çev.: S.E.Gündüz, İstanbul 1995, s. 86.
[1656] İbn Hanbel, Müsned, I, 106.
[1657] Ebû Dâvûd, Zekât, 46.
[1658] Buhârî, Cihâd, 74

ve örnekliği, îsâr ahlakı konusunda bir birbiriyle hayırda yarışan bir toplumun teşekkül etmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Allah yolunda harcama yapma konusunda en meşhur örneklerden birisi Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir arasındaki hayır yarışıdır. Zeyd b. Eslem'in anlattığına göre Hz. Ömer bu yarışta başarılı olmak için malının yarısını Allah yolunda sarfetmiş fakat Hz. Ebubekir geride ailesi için Allah'ı ve Rasûlünü bıraktığını ifade ederek bütün malını Allah yolunda infak etmiştir.[1659] Ensar'dan Ebu Talha, Mesid-i Nebevinin karşısındaki en değerli hurma bahçesi olan Beyrâhâ'yı infak etmiş ve şöyle demiştir; "O'nu Allah yoluna bağışlıyorum. Onun iyiliğini umuyor ve Allah katında bana azık olmasını temenni ediyorum."[1660]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamberin insanlar arasında oluşturmayı hedeflediği toplumsal birlikteliğin temelini din bağı ile kardeş oldukları insanların ihtiyaçlarının temini ve yine bu din bağından kaynaklanan ve îsâr ahlakının kapsamına giren ve Kur'an'da ensâr'ın övülen özelliklerinden olan fedakârlık, cömertlik, sabır, anlayış ve diğerkâmlık oluşturur.[1661] Bu bağlamda İslam medeniyetinde iman, îsâr ve kardeşlik arasında ayrılmaz ve sarsılmaz bir bağ kurulmuştur. Şüphesiz bu bağın kurulmasında Hz. Peygamberin öncülük ettiği Ensar ve Muhacir arasındaki kardeşlik anlaşması olan "Muâhât'ın"[1662] büyük bir yeri vardır. Hz. Peygamber bu anlaşmayla İslam toplumunun fertlerinin kardeşleri için her türlü fedakarlığı yapabilecekleri ve îsar ahlakına ulaşabilecekleri bir zemin hazırlamıştır. Bu minvalde Ensâr ve Muhâcirlerden her bir Müslümanı kardeş ilan eden Hz. Peygamber, Ensar'dan Sa'd b. Rebî ile muhâcirlerden Abdurrahman b. Avf'ı kardeş ilan etmiştir. Bunun üzerine Sa'd b. Rebî kardeşi için aynı zamanda bir îsâr örneği olarak da değerlendirebileceğimiz bir şekilde sahip olduğu imkânların yarısını Abdurrahman b. Avf'a vermeyi teklif etmiştir. Ancak Abdurrahman b. Avf, "Allah malını ve aileni sana bereketli kılsın. Siz bana çarşının yolunu gösterin." diyerek bu teklifi kabul etmeyip geçimini ticaretle kazanmak istediği beyan etmiştir.[1663] Fertler arasında oluşan bu kardeşlik duygusu, sadece bireysel bir duygu olarak kalmamış, toplumsal birlik, dayanışma ve yardımlaşmayı sağlayan temel bir ilke haline dönüşmüştür. Îsar ahlakının toplumsal bir kabul gördüğüne dair en açık örneklerden birisi Beni Nâdir ganimetlerinin dağıtılması esnasında yaşanmıştır. Hz. Peygamber, Beni Nadir ganimetleri pay edilirken Ensâra şöyle demiştir. "İsterseniz mallarınızdan ve evlerinizden

[1659] Ebû Dâvûd, Zekât, 40; Tirmizî, Menâkıb, 16.
[1660] Buhari, Zekat, 44; Müslim, Zekat, 14.
[1661] eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîliʾl-Âyi'l-Ḳur'ân*, s. 284.
[1662] Buhârî, Edeb, 67; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* II, 108.
[1663] Buhâri, Menakıbü'l-Ensar, 3.

muhacirlere de bir pay verir, bu ganimette de onlara ortak olursunuz. İsterseniz evleriniz ve mallarınız sizde kalır, bu ganimetten pay almazsınız." diyerek onlara tercih hakkı tanımıştı. Fakat Ensar "Biz hem mallarımızdan ve evlerimizden onlara hisse veririz, hem de ganimeti onlara bırakır, paylaştırılmasında kendilerine ortaklık da etmeyiz." dediler."[1664] Böylece Ensar, hem Muhacirleri kendi maddî imkânlarına ortak etmişler hem de ganimetin tamamını muhacirlere bırakmışlardır."[1665]

Görüldüğü gibi îsâr ahlakı, hırs, nefret ve kin gibi duyguları ortadan kaldırıp, insanların birbirlerine karşı iyilik ve ikram kapılarını açmalarını sağlayan bir olgudur. Ensar ve Muhacir arasında oluşan ve îsâr, kardeşlik ve fedakârlığa dayalı münasebet, Hz. Peygamberin hedeflediği İslam toplumunun özü olmuştur diyebiliriz.

3.3.6. Tevazu

"Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."[1666] buyuran Hz. Peygamberin İslam toplumunda yerleştirmeyi hedeflediği ahlaki olgulardan birisi de "tevazu"dur. Alçak gönüllü ve gösterişten uzak olmak manalarına gelen "tevazu",[1667] Kur'an'da övülen ve örnek gösterilen mü'minlerin özelliklerindendir.[1668] Tevazu'nun karşıtı kibirdir. Kibir, kişinin kendisini herhangi bir sebeple başkalarına üstün görmesi olarak tanımlanır.[1669] İnsanın kibirlenmesine sebep olan şeylerin kendisinden kaynaklandığını düşünmesi ve başkalarını hor ve hakir görmesi ise "Ucûb"dur.[1670] Kur'an'da sıklıkla insanın kibirlenmemesi için değersiz bir sudan yaratıldığı,[1671] aciz bir varlık olduğu[1672] ve bunları unutarak kibirlenen nice güçlü kavimlerin helak olduğu[1673] hatırlatılır.

Hz. Peygamberin gönderildiği cahiliye toplumunun belirgin özelliklerinden birisi de kibirdi.[1674] Zira hem Hz. Peygambere hem de onun getirdiği vahye karşı çıkış sebeplerinden birisi de sahip oldukları kibir anlayışıydı.[1675] Mal, evlat ve makam

---

[1664] Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.VII, s. 222.
[1665] Sancaklı, Saffet, *"Hz. Peygamber'in Erdemli İnsan Yetiştirme Bağlamında İsar Kavramına Verdiği Önem",* Tasavvuf Dergi, 2006, S.17, s
[1666] İbn Hanbel, II, 381.
[1667] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, VIII, 396-397.
[1668] Furkan, 25/63.
[1669] er-Râğıb el-Iṣfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳurʾân*, s. 697.
İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab V, 125.
[1670] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, , *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî*, X, 261.
[1671] Secde, 32/8; Mürselât, 77/20.
[1672] İsrâ, 17/37; Gâfir, 40/57.
[1673] En'am, 6/6; Gâfir, 40/82; Fussılet, 41/15; Kaf, 50/36.
[1674] Kur'an'daki hamiyyetü'l-câhiliyye tamlaması, onların benliklerinde yer eden kibirlerini ifade eder. (Fetih, 48/26).
[1675] Izutsu, Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s. 56, 61.

açısından Hz. Peygamberi küçümseyen ve kibirlenen Mekke müşrikleri "Kur'ân aramızdan ona mı indirilmiş?",[1676] "Bu Kur'an, şu iki şehirden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?"[1677] diyerek kibirlerini açığa vuruyorlardı. Onların bu kibirleri, yaşadıkları toplumun hem insani münasebetlerine hem de toplumlarının sosyal yapısına etki ediyordu. Nitekim Hz. Peygamberin yanına geldiklerinde zayıf, güçsüz ve fakir olarak gördükleri Hz. Peygamberin etrafındaki Müslümanlarla birlikte oturmak istemiyorlar ve kendilerine özel bir yer gösterilmesini talep ediyorlardı.[1678] Onların bu tavrı bir cahiliye kibriydi. Hz. Peygamber, toplumda yerleştirmek istediği mütevazılık ilkesiyle cahiliyeden kalma bütün kibir çeşitlerini yok etmeyi hedefliyordu. Bu bağlamda Bilâl-i Habeşî'yi annesinin zenci olmasından dolayı ayıplayan Ebû Zer el-Gıffâri'ye "Sende halen cahiliye izleri var." diyen Hz. Peygamberin cahiliye kalıntısı olarak nitelendirdiği şeylerden birisi de asabiyetten kaynaklanan ırk, soy ve renkle kibirlenme âdetidir.[1679] Zira Hz. Peygamber, cahiliye toplumunun önde gelen simalarından Ebu Cehil'i, kibir, inat ve küfründen dolayı "ümmetinin Firavunu"[1680] olarak isimlendirmiştir.

Bu bağlamda "Allah bana o kadar mütevazı olun ki kimse kimseye böbürlenmesin, kimse kimseye zulmetmesin! diye emretti."[1681] şeklinde buyuran Hz. Peygamber, bir anlamda kurulan medeniyetin kibir, böbürlenme, kendini beğenme, başkasını hor görme gibi kötü hasletlerden uzak bir tevazu medeniyeti olacağını da işaret etmiştir diyebiliriz. "Ey İnsanlar! Allah sizden câhiliye gururunu ve atalarla övünme âdetini gidermiştir... İnsanlar, Âdem'in çocuklarıdır ve Allah, Âdem'i topraktan yaratmıştır..."[1682] buyurarak, toplumu oluşturan fertlerin kimsenin kimseye üstünlük iddiasında bulunamayacağı şekilde eşit olduğunu vurgulamıştır. İslam toplumunun adeta birbirlerine kaynaşmış tuğlalar[1683] gibi olmasını isteyen Hz. Peygamber, sosyal bütünlüğe, birlik ve beraberliğe zarar verecek başta kibir olmak üzere her türlü kötü hasleti reddetmiş, herhangi bir sebeple bir Müslümanın diğer Müslüman kardeşini küçük görmesinin o kimseye günah olarak yeteceğini bildirmiştir.[1684]

Her konuda olduğu gibi mütevazılık konusunda da topluma örneklik yapan Hz. Peygamber, "Hıristiyanların Meryem oğlu İsa'yı aşırı derecede övdükleri gibi beni

---

[1676] Sâd, 38/8.
[1677] Zuhruf, 43/31
[1678] İbn Mâce, Zühd, 7.
[1679] Buhârî, Îmân, 22; Müslim, Eymân, 39- 40.
[1680] İbn Kesîr, el-Bidâye, III, 289.
[1681] Müslim, Cennet, 64; Ebû Dâvûd, Edeb 40; İbni Mâce, Zühd 16, 23.
[1682] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 49.
[1683] Buhari, Mezalim, 5; Müslim, Birr, 65.
[1684] Müslim, Birr, 32.

övmekte aşırıya gitmeyin; Şunu bilin ki, ben Allah'ın kuluyum. O halde bana Allah'ın kulu ve Rasülü deyin."[1685] şeklinde buyurmuş ve peygamberliğin yanında diğer insanlar gibi bir kul olduğunu belirtmiştir. Zira ona kral bir peygamber mi yoksa kul bir peygamber mi olmak istediği sorulduğunda kul peygamber olmayı tercih ettiğini belirtmiştir.[1686] Giysisi, yemesi, içmesi ve oturduğu yer itibariyle kendisini toplumdan ayırmayan Hz. Peygamber, bu mütevazı tavrıyla ashabının içindeyken onlardan birisi olarak görülmüştür. Nitekim Dımâm b. Sa'lebe, ilk kez Medine'ye geldiğinde mescitte sahabe ile birlikte oturan ve hem kıyafeti hem de oturduğu yer itibariyle ashabından farkı olmayan Hz. Peygamber'i tanıyamamış ve "Hanginiz Muhammed?" diye sormak zorunda kalmıştır.[1687] Bu olay hem bir devlet başkanı hem de bir peygamber olan Hz. Peygamberin sergilediği mütevazılık açısından evrensel bir örnek niteliğindedir. "Allah; kulunun, arkadaşları arasında imtiyazlı durumda bulunmasını sevmez."[1688] buyurarak mütevazılık ahlakına ters düşecek her türlü imtiyazı reddetmiştir. Nitekim onu ziyarete gelen Adî b. Hâtim'i onun bu mütevazı halini görünce onun bir kral değil ancak bir peygamber olabileceğini söylemiştir.[1689] Bu anlamda "Benim için kıyam etmeyiniz, kıyam yalnızca Allah'adır." [1690] buyurarak kimsenin kendi önünde ayağa kalkmasını istememiş,[1691] gariplerle birlikte oturmaktan ve onların yemeklerini yemekten imtina etmemiş,[1692] onların davetlerini geri çevirmemiş,[1693] önüne konan yemeği beğenmezlik etmemiş,[1694] tabakta kalan son kırıntıları bile israf olmasın diye toplamaktan çekinmemiş,[1695] toplumsal statüsü ne olursa olsun çocuklar da dâhil herkes selam vermiş,[1696] gençliğinde koyun güttüğünü ve çobanlık yaptığını insanlara anlatmaktan çekinmemiş[1697] ve tüm bu davranışlarının sebebini açıklarken "Allah bana mütevazılığı ve haddi aşmamayı vahyetti."[1698] şeklinde buyurmuştur.

[1685] Buhâri, Enbiya, 48.
[1686] Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, X, 288.
[1687] Buhârî, İlim, 6.
[1688] el-Ḳasṭalânî, Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Muḥammed (ö.923/1517), *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye bi'l-Menḥi'l-Muḥammediyye* (nşr.), I-III, el-Mektebetu't-Tevfîḳiyye, Kahire, II, 115.
[1689] İbn Hanbel, IV, 379.
[1690] Ebû dâvûd, Edeb, 165.
[1691] Tirmizî, Edeb, 13; İbn Hanbel, III, 132.
[1692] Buhârî, Rikâk, 17.
[1693] İbn Hanbel, I, 405.
[1694] Buhârî, Et'ıme, 21; Buhârî, Menâkıb, 23; Müslim, Eşribe, 188.
[1695] Müslim, Eşribe, 136.
[1696] Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 145; Ebû Dâvûd, Edeb, 135-136.
[1697] Buhârî, İcâre, 2.
[1698] Müslim, Cennet, 64.

Mekke'yi fethettiğinde muzaffer bir komutan tavrıyla değil kulluk ve şükür bilinciyle başını eğerek şehre girmiş,[1699] kendisiyle konuşmak isteyen birisi karşısında titremeye başlayınca "Sakin ol! Ben bir kral değilim. Sizin gibi kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum."[1700] diyerek muhatabının sakinleşmesini sağlamıştır. Onun ashabıyla birlikte yerde oturup yemek yemesini yadırgayan bir bedeviye "Şüphesiz ki Allah beni mütevazı bir kul kıldı. Zalim ve inatçı bir kimse eylemedi."[1701] demiş, veda haccında ashabıyla birlikte açık arazide uyumuş[1702] ve her fırsatta kulluğunu vurgulamıştır.[1703] Evinde de hayatı boyunca mütevazı bir hayat süren Hz. Peygamber, üzerinde yattığı hasırın vücudunda iz bıraktığını görenlerin kendisine bir yatak getirmek istemeleri üzerine "Benim dünya rahatlığı ile işim yok. Ben dünyada, bir ağacın altında bir süre gölgelenen ve sonra oradan ayrılarak yoluna devam eden bir yolcu gibiyim."[1704] buyurmuştur.

Kendi hayatında uyguladığı mütevazı olma ahlakını bütün ashabına tavsiye ederek "Allah için tevazulu davranan kimseyi Allah yüceltir."[1705] buyurarak muhataplarına mütevazı olmanın faziletlerini dile getirmiştir. "Size cennetlikleri bildireyim mi? Her alçakgönüllü ve zayıf kimsedir. Şayet o Allah adına yemin etse, Allah onu yemininde haklı çıkarır. Size cehennemlikleri haber vereyim mi? Kaba, bencil ve büyüklük taslayan herkes."[1706] buyurarak mütevaziliğin ve alçak gönüllülüğün cennet için bir vesile, büyüklenmenin ise cehennem için bir vesile olduğunu beyan etmiştir. Bu bağlamda maddi durumu el verdiği hâlde yalnızca Allah'ın rızası için gösterişli elbiselerden kaçınanların ahirette cennet elbiseleriyle ödüllendirileceklerini müjdelemiş[1707] ve cennetliklerin özelliklerinden birisinin de mütevazilik olduğunu bildirmiştir.[1708] Sadeliğin ve her anlamda mütevazılığın imandan kaynaklandığını belirten[1709] Hz. Peygamber, giyside, yeme-içmede ve davranışta sadeliğin imanın bir tezahürü olduğuna işaret etmiştir. Temizliğe ve zarafete de son derece önem veren Hz. Peygamber, İslam toplumunun güzel ve temiz giysiler giymesini tavsiye etmiş[1710] ancak onları kibre sürükleyecek

[1699] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* II, 405.
[1700] İbn Mace, Et'ıme, 30.
[1701] Ebû Dâvûd, Et'ıme, 17.
[1702] Vâkıdî, Meğâzî, III, 1099.
[1703] Abdürrezak, *Musannef*, X, 415.
[1704] Tirmizî, Zühd, 44; İbn Mâce, Zühd, 3.
[1705] Müslim, Birr, 69.
[1706] Buhârî, Edeb, 61; Müslim, Cennet, 46.
[1707] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 39.
[1708] Buhârî, Edeb, 61.
[1709] Ebû Dâvûd, Tereccül, 1.
[1710] Muvatta', Libâs, 1.

kıyafetlerden kaçınmaları gerektiğini bildirerek, o dönem için bir böbürlenme alameti olan elbiseyi yerde sürüklemeyi yasaklamış ve "Allah, sırf kibrinden dolayı kıyafetini yerde sürükleyen kimseye rahmet nazarıyla bakmaz."[1711] uyarısında bulunmuştur.

Tüm bunlarla birlikte insani münasebetler açısında da mütevazilik çağrısında bulunan Hz. Peyagmber, "İnsanların önünde ayağa kalkmasından hoşlanan kimse cehennemdeki yerine hazırlansın."[1712] diyerek, İslam toplumunun fertlerinin birbirlerine karşı böbürlenecek hareketlerden kaçınmasını istemiştir. "Sakın, tevazuyu elden bırakmayın. Tevazu ilk önce kalpte başlar. Hiçbir Müslüman diğerine eziyet etmesin. Yamalı elbiseler içinde olan nice garipler vardır ki, onlar Allah'ın adını vererek dua etseler duaları reddedilmez."[1713] buyurarak insanların kıyafetlerinden ve içinde bulundukları durumdan ötürü hor görülmesini yasaklamıştır. Hz. Peygamber, İslam toplumunun maddi imkânlara göre bölünmüş bir sınıf toplumu olmasını önlemek ve kimsenin kimseden üstün olmadığı anlayışını yerleştirmek için yemek getiren hizmetçilerin de ev sahibi ile birlikte yemeğe oturmasını istemiş, şayet yemek yeterli değilse hiç olmazsa yemekten bir iki lokma hizmetçiye de ikram edilmesini tavsiye etmiştir.[1714] Yine, Cahiliye döneminde hiçbir toplumsal statüye sahip olmayan kölelerle ilgili "Köleleriniz sizin kardeşleriniz ve Allah'ın sizin emrinize verdiği hizmetçilerinizdir. Her kimin kardeşi emri altında bulunursa ona yediğinden yedirsin, giydiğinden de giydirsin. Onlara güçlerini aşan işler yüklemeyin. Eğer ağır işler yüklerseniz onlara yardım edin."[1715] buyurarak hem kölelerin hukukunu korumuş hem de onlara karşı mütevazı davranılmasını emretmiştir.

Hz. Peygamberin tüm bu tavsiyeleri ve uygulamaları İslam toplumunun fertleri arasındaki münasebetleri, ırk, soy, mal, makam ve mevkii farketmeksizin mütevazılık esasına göre düzenlenmiştir. Hz. Peygamber aynı zamdan insani münasebetlerin yara almaması için en büyük anlamına gelen "Ekber"[1716] ve günahsız anlamına gelen "Berre" gibi sahibini kibre sevkedebilecek isimleri değiştirmiştir. Örneğin, İslam'dan önce ismi "Berre" olan Zeyneb bnt. Ebû Seleme'nin adını değiştirirken, "Siz kendinizi temize çıkarmayın! Sizin iyi olanlarınızı Allah zaten bilir."[1717] buyurarak insanları kibre yönlendirebilecek hiçbir şeye müsaade etmemiştir. Bu meyanda kaplan derisi üzerine

[1711] Müslim, Libâs ve zînet, 42; Buhârî, Libâs, 1
[1712] Ebû Davud, Edeb, 151-152.
[1713] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 186.
[1714] Müslim, Eymân, 42; Buhârî, Et'ıme, 55.
[1715] Buhârî, Îmân, 22; Buhârî, Edeb, 44; Buhârî, Itk, 15.
[1716] İbn Hacer, İsâbe, I, 106.
[1717] Müslim, Âdâb, 19.

oturmak,[1718] ipek elbise giymek, altın ve gümüşten tabak, bardak gibi eşyalar kullanmak[1719] ve süs eşyalarıyla gösteriş yapmak[1720] gibi kibir barındıran iş ve amelleri de yasaklamıştır. Bunun yanında "İsraf ve kibirden kaçınmak şartıyla yiyin, sadaka verin ve giyinin."[1721] buyurarak israfın ve kibrin olmadığı işlerde ashabını serbest bırakmıştır.

Hz. Peygamber kibri yasaklayarak İslam toplumunun kargaşa ve huzursuzluğa sürüklenmesinin de önüne geçmeyi hedeflemiştir. Çünkü kibir, riya, haset, nankörlük, böbürlenme gibi insani münasebetleri zedeleyip toplumsal bütünlüğüe zarar veren bir olgudur. Bu bağlamda tevazunun zıddı olan kibri "hakkı inkâr etmek ve insanları da küçük görmek"[1722] olarak tarif eden Hz. Peygamber, kalbinde zerre kadar kibir olan kimsenin cennete giremeyeceğini haber vermiştir.[1723] İnsanlara gösteriş yapmak ve kibirlenmek için yapılan amellerin kabul edilmeyeceğini bildiren bu duruma dair şu kıssayı anlatarak ashabını uyarmıştır: "Dünyadayken ilim öğrenmiş, öğretmiş ve Kur'an okumuş bir adam kıyamet günü Allah'ın huzuruna getirilir. Allah ona olan nimetlerini hatırlatır ve o da bunları tasdik eder. Sonra Allah ona 'Peki bunlara karşılık ne yaptın?' diye sorar. O da 'Yâ Rabbi! İlim öğrendim, öğrettim ve senin için Kur'an okudum' der. Allah, 'Hayır, yalan söyledin. Sen, falan kimse âlimdir desinler diye ilim öğrendin ve O, kâri'dir desinler diye Kur'an okudun, nitekim böyle denildi de' buyurur. Sonra Allah emreder ve o kişi yüz üstü sürüklenerek cehenneme atılır."[1724]

Hz. Peygamber tüm bu uygulama ve tavsiyeleriyle İslam toplumunun kibirlenerek haddi aşmayan, tevazu ahlakıyla birlikte fıtrata uygun yaşayan bir toplum olmasını hedeflemiştir. Çünkü İslam dini bir fıtrat dinidir. Kibir ve böbürlenme ise insan fıtratına aykırıdır. Fıtratla ihtilaf eden medeniyetlerin ise uzun süre ayakta kalması mümkün değildir.

3.3.7. Nezaket

Hz. Peygamber bir devlet adamı, siyasetçi, dini lider ve medeniyet kurucusu olarak, insanlık tarihe yön veren bir şahsiyettir. Bu bakımdan dünya kültür ve medeniyet sahnesine İslâm temelli yeni bir kültür ve medeniyetin çıkmasını sağlamıştır. Ve bu

[1718] Ebû Dâvûd, Menâsik, 23.
[1719] Buhari, Eşribe, 27; Nesâî, Ferâ' ve atîre, 7.
[1720] Ebû Davud, Hatem, 3.
[1721] Nesâî, Zekât, 66.
[1722] Müslim, Îmân, 147.
[1723] Müslim, Îmân, 149.
[1724] Müslim, İmâre, 32 152.

medeniyet, sadece Müslümanların değil tüm insanlığın ufkunu geliştirmiştir.[1725] Hz. Peygamberin en önemli özelliklerinden birisi de nezaket, saygı ve edep açısından yine bütün insanlığa örneklik teşkil edecek bir toplum modeli oluşturmuş olmasıdır.

Bu bağlamda toplumların huzurlu bir şekilde yaşaması o toplumun fertlerinin birbirleri ile sağlıklı münasebetler kurmasına bağlıdır. Fertlerarası ilişkilerde saygı ve nezaket kuralları dikkate alınmazsa insani ilişkiler bozulur, kin, nefret ve intikam duyguları devreye girer.[1726] Bu açıdan İslam toplumunun birbirlerine karşı nezaket kuralları ve edep ilkeleri çerçevesinde muamelede bulunmasını isteyen Hz. Peygamber, insanlara kendilerine nasıl davranılmasını istiyorsa başkalarına da o şekilde davranmalarını öğütleyerek[1727] insani ilişkiler açısından evrensel bir ahlak ilkesi belirlemiştir. Doğal olarak her insan kendisine saygılı ve nezaketle davranılmasını isteyeceği için bu şekilde davranmayı ahlak haline getiren bir toplum, aynı zamanda bir saygı ve nezaket toplumuna dönüşmüş olur. Buradan hareketle Gazzâli, insanî münasebetlerde kişinin başkalarına karşı nasıl davranacağını belirleyecek olan temel prensibin aynı davranışların kendisine de yapıldığını düşünmek ve ona göre hareket etmek olduğunu söylemiştir.[1728] Çünkü bu düşünce biçimi insanlar arasında nezaket kurallarının devreye girmesini sağlar. İslami literatürde nezaket kurallarını da kapsayan temel kavram edeptir. Edep, insanların iyi ve güzel davranışlar sergilemesini, kötü davranışlardan da kaçınmasını sağlayan incelik, saygı ve terbiyeyi de kapsayan bir kavramdır.[1729] Kur'an'da hoş görüp vazgeçmek,[1730] yumuşaklıkla muamele etmek,[1731] insanlara iyilik etmek[1732] manalarında kullanılan afv,[1733] hilm,[1734] ihsan[1735] gibi kavramlar da nezaket kurallarını içeren kavramlardır.

"Rabbim beni edeplendirdi ve bunu da güzel yaptı."[1736] şeklinde buyuran Hz. Peygamberin insani ilişkilerde öne çıkan özelliklerinden birisi de muhatabına son derece

---

[1725] Akyüz, Vecdi, *"Devlet Başkanı, Hukuk Adamı ve Bir Medeniyet Kurucusu Olarak Hz. Muhammed*" Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum tebliğ ve müzakereleri, 2007 Konya),ed. Ahmet Yaman, Ankara: Fecr Yayın Evi, 2007, s. 187.

[1726] Türkmen, Sabri, *Kur'an'da Nezaket,* Diyanet İlmi Dergi, Aralık 2007, Cilt 43, Sayı, 4 s. 32.

[1727] Müslim, İmâre 46; İbni Mâce, Fiten 9

[1728] Gazzâlî, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed (ö.505/1112), *Eyyuhâ'l-Veled* (nşr.), Dâru İbn Ḥazm, s. 12.

[1729] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, I, s. 206.

[1730] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XV, 72-73.

[1731] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XII, 145-146.

[1732] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XIII, 116-117.

[1733] Araf, 7/199.

[1734] Tevbe, 9/114.

[1735] Yusuf, 12/23.

[1736] en-Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref (ö.676/1278), *et-Tibyân fî Âdâbi Ḥameleti'l-Ḳur'ân* (nşr.), Dâru İbn Ḥazm, Beyrût 1414/1994, s. 5.

nazik davranmasıdır.[1737] Kendi uygulamalarında dikkat ettiği gibi nasihatlerinde de nezaket kurallarına vurgu yapan Hz. Peygamber, nezaket merkezli davranışları teşvik ederek kaba ve görgüsüzce tavırların İslam toplumunda kin, öfke ve intikam duygularına sebebiyet vermesinin önüne geçmek istemiştir. Böylece küçük detaylar olarak görülse de insani ilişkilerdeki kaba tavırların sosyal çözülmeye sebebiyet vermesini daha işin başındayken engellemeyi hedeflemiştir.[1738]

Çölde yaşayanlarda cefa ve kabalık alametleri belireceğini[1739] söyleyen Hz. Peygamber, özellikle bedevi toplumun medenileşmesini sağlayacak olan edep, saygı ve nezaket kurallarını onlara da ulaştırmaya gayret etmiştir.[1740] Bu bağlamda bedevilerden gördüğü kaba davranışlara karşı büyük bir müsamaha ve nezaketle yaklaşarak onlara bu konuda örnek olmuştur. Bilindiği gibi bedevilerin en meşhur sıfatları cehalettir.[1741] Nezaketten yoksunluk ve asık suratlılık[1742] genel özelliklerindendir. Tabiatları gereği hem birbirlerine hem de başka kabile mensuplarına kabaca bağıran, seslerini yükselterek konuşan bedeviler, insani münasebetlerde kibarlık ve nezaket ifadesi olabilecek herhangi bir kavram kullanmazlardı.[1743] Bu tavırlarını Hz. Peygambere karşı da sergilemiş, kendisine son derece nezaketsiz ve yüksek bir ses tonuyla Muhammed diye hitap etmiş, hırkasından çekmiş ve boynunda kızarıklıklar bırakmışlardır. Ancak onların bu davranışlarına karşı nezaketle cevap veren Hz. Peygamber, kendilerine bir şeyler verilmesini emretmiştir.[1744] Başka bir bedevi ondan borcunu saygısızca istemiş, sahabe bu tavra karşılık vermek isteyince Hz. Peygamber yumuşaklığı tavsiye ederek ashabını sakinleştirmiştir.[1745] Hz. Peygambere ganimet dağıtımı esnasında "adil ol" diyecek kadar ileri gitmişler,[1746] kimi zamanlar Hz. Peygamberin huzuruna izinsiz ve selamsız

---

[1737] Buhârî, Edeb, 38.
[1738] Öcal, Mustafa, *Eğitimde Rehberlik*, Bursa: Düşünce Yayınları, 2004, s. 72.
[1739] Ebû Dâvud, Edahi 24, 25; Tirmîzî, Fiten 69.
[1740] el-Ḳanâzʿî (ö.413/1022), *Tefsîru'l-Muvaṭṭa'sında* bedevilerin temel ihtiyaçları olan sulak ve verimli arazileri bulabilmek için sürekli kırsal bölgelerde yaşadıklarını ve bu nedenle medenilikten ve sosyalleşmeden uzak olduklarını söylemiştir. el-Ḳanâziʿî, Ebû'l-Muṭṭarif ʿAbdurraḥmân b. Mervân el-Enṣârî (ö.413/1022), *Tefsîru'l-Muvaṭṭa'* (nşr. ʿÂmir Ḥasen Ṣabrî), I-II, Katar 1429/2008, I, 382; Abdurrezzâḳ b. Hemmâm (ö.211/827) Bedevilerin daha çok şehir olmadıklarına vurgu yaparak bu nedenle komşuluk ilişkilerinin zayıf olduğunu, evliliklerinin uzun süreli olmadığını, cimri olduklarını belirtmiştir. Abdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṣanʿânî (ö.211/827), *el-Muṣannef* (nşr. Heyet), Dâru't-Teʿsîl, I-X, Kahire 1435/2015.
[1741] Samadov, Vugar, *Hadis Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber'in Bedevilerle ilişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 20.
[1742] Emin, Ahmed, *Fecrü'l-İslâm*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1969. s. 45–46.
[1743] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm, I, 276.*
[1744] Nesâi, Kasâme, 22.
[1745] İbn Mace, Sünen, Sadakat 17.
[1746] Müslim, Zekat, 142.

girmişler,[1747] hutbesini keserek bir şeyler istemiş ya da birçok konuda soru sormuşlardır.[1748] Onu mescitte bulamadıkları zamanlar evine gelmiş, hücrelerinin arkasından "Ey Muhammed! Bizim yanımıza çık!" diye seslenmişler,[1749] Hz. Peygamber çıkamadığı zamanlarda hücrelerinin arkasına giderek evde olup olmadığını kontrol etmek için deliklerden içeriye bakmışlardır.[1750]

Hz. Peygamber örneklerde de zikredildiği gibi bedevilerden gördüğü her türlü kabalığa rağmen onlara güzellikle ve nezaketle muamelede bulunmuştur. Hastalandıkları zaman onları ziyaret etmiş,[1751] kendisine bir şey hediye ettikleri zaman kabul edip daha değerlisiyle karşılık vermiş,[1752] onların yaptığı şahitlikleri kabul etmiş,[1753] sordukları soruları dinlemiş ve cevap vermiştir.[1754] Hz. Peygamber onların sergiledikleri tüm kaba davranışlara son derece nazik karşılık vererek, hata yapanların ve kusur işleyenlerin isimlerini toplum içinde zikretmeden 'bazılarınız şöyle yapıyor' diyerek[1755] nezaketi, yumuşak huyluluğu onların kalbini kazanmak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir.

Tebliğle vazifelendirildiği cahiliye toplumunun kaba, görgüsüz ve hiçbir nezaket içermeyen tavırlarının yerine birbirlerinin insani haklarına saygı duyan ve nezaket kurallarına önem veren bir toplum yapısı oluşturmak isteyen Hz. Peygamber, "Kime rıfktan (nezaket ve kibarlıktan) bir pay verilmişse o kimse hayırdan nasibini almış demektir. Rıfktan mahrum olan kimse ise hayırdan nasip alamamış demektir."[1756] buyurarak, rıfk ve ondan kaynaklanan yumuşak huyluluk ve nezaketin faziletlerine işaret etmiş ve muhataplarını kaba davranışlardan menetmiştir. Tüm davranışların kaynağında iman olan bir toplum inşa etmek isteyen Hz. Peygamber, diğer ahlak ilkelerinde olduğu gibi nezaket ve saygı kurallarını da imanla bütünleştirerek anlatmaya gayret etmiştir. Bu anlamda yumuşak huyluluklarından ve nezaketli tavırlarından dolayı, "İman, Yemenlidir, hikmet Yemenlidir."[1757] şeklinde buyurarak nezaketin, saygılı davranışların ve edep kurallarına riayetin de imandan kaynaklandığına işaret etmiştir.

Hz. Peygamber topluma tavsiye ettiği tüm edep ve nezaket kurallarını ilk önce kendi hayatında uygulamıştır. Bu minvalde torunu Hz. Hüseyin, Hz. Peygamberin

---

[1747] Tirmizi, Sünen, İsti'zan 18
[1748] Buhârî, Cuma 34.
[1749] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* II, 561
[1750] Tirmîzî, İstizan 17.
[1751] Buhârî, Merdâ, 10.
[1752] İbn Hanbel, II, 293.
[1753] Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, IV, 354.
[1754] Buhârî, Zekât, 1; Müslim, Îmân, 15.
[1755] Müslim, Fedâil 127.
[1756] Tirmizî, Birr, 67.
[1757] Müslim, Îmân, 82; Buhârî, Meğâzî, 75.

nezaket ve ahlakıyla ilgili şunları nakleder: "Babama (Hz. Ali'ye) Resûlullah'ın dost ve arkadaşlarıyla olan ilişkilerini sordum. O da şunları söyledi: 'Rasûlullah her zaman güler yüzlü, yumuşak huylu ve nazikti. Asla kötü ahlaklı, katı kalpli, bağırıp sesini yükselten, kötü sözlü, kusur arayan ve cimri biri değildi. Hoşlanmadığı bir şey olduğunda onu görmezlikten gelir, kendisinden herhangi bir konuda beklentisi olan kimseleri asla hayal kırıklığına uğratmaz ve onların isteklerini geri çevirmezdi..."[1758] Yine en yakınlarından Enes b. Mâlik, "Hz. Peygamberin karşılaştığı kimselerle tokalaştığını, muhatabı elini çekmeden onun elini bırakmadığını, muhatabı yüzünü çevirmeden ondan yüzünü çevirmediğini, oturduğu zaman muhataplarına karşı asla bacaklarını uzatmadığını söylemiştir.[1759] Ayrıca Hz. Peygamber, konuşurken nezaketsizlik olarak anlaşılabilecek bir söz söylemez, kırıcı ve itici bir şekilde konuşmaz,[1760] sövme ya da lanet etme gibi nezakete aykırı bir davranışta bulunmazdı.[1761] Eşi Hz. Aişe de onu tarif ederken Hz. Peygamberin edep ve nezaketini ön plana çıkararak şöyle demiştir: "O, kaba ve katı kalpli birisi değildi. Çarşı pazarlarda bağırıp çağırmaz. Kötülüğe kötülükle karşılık vermez. Aksine af ve güzellikle muamelede bulunurdu."[1762] demiştir.

Hz. Peygamberin bu nazik tavrı toplumun değişim ve dönüşümünde, nezaket ve edep kurallarını benimsemesinde büyük bir etki etmiştir. Çünkü Hz. Peygamber dinin ahlak ve nezaket kuralları da dâhil her anlamdaki emrinin Kur'an'ın ifadesiyle en güzel örneği olmuştur.[1763] Bu bağlamda Hz. Peygamberin aile hayatı da nezaketle ilgili örnekliği açısından oldukça önemlidir. Çünkü bir toplumda terbiye ve nezaket kurallarının öğrenilmesi evden başlar. Aile bir terbiye yuvasıdır. Sevgi, nezaket ve saygı kuralları ilk önce burada öğrenilir.[1764]

Bu açıdan önce kime iyilik edilmesi gerektiğini soran bir sahabiye önce anneye, babaya, kız kardeşe ve erkek kardeşe[1765] iyilik yapılmasını tavsiye ederek iyiliğe, saygıya, nezakete ve ilgiye ilk önce evden ve aileden başlanması gerektiğini öğütlemiştir. Kendisi de nasihatine uygun bir şekilde davranmış sütannesi Halime geldiğinde ona saygıda kusur etmemiş ve sırtından cübbesini çıkarıp altına sermiştir.[1766] Yine hanımlara karşı nezaketi

---

[1758] Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *eş-Şemâili'l-Muhammediyye, (thk. Seyyid Abbâs), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut, 1412, s.* 160.
[1759] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 46
[1760] Tirmizî, Şemâil, 97.
[1761] Buhârî, Edeb, 38
[1762] Buhârî, Büyû', 50.
[1763] Ahzab, 33/21.
[1764] Canan, İbrahim, *Kutubü Sitte Tercüme ve Şerhi*, İstanbul: Akçağ Yayınları, 1993, XI, 340-341.
[1765] Ebû Davûd, Edeb, 129.
[1766] Ebû Dâvûd, Edeb, 120

ve güzel ahlakla davranmayı emreden Hz. Peygamber, "Sizin en hayırlınız hanımlarına karşı en iyi davrananınızdır."[1767] buyurmuştur. Kendisi de hanımlarına karşı son derece şefkat ve nezaketle muamelede bulunan Hz. Peygamber, "Kadınları ancak kötüleriniz döver."[1768] buyurarak onlara karşı kaba ve sert tavırları hoş görmediğini beyan etmiştir. Hz. Aişe Hz. Peygamberin son derece nazik olmasının yanında eşlerine ilgi gösterdiğini ve onlara iltifat ettiğini belirtir. Bu konuda şunları nakleder: "Hz. Peygamber namazını bitirince bana bakardı şayet ben uyanıksam, muhakkak benimle konuşurdu şayet uyumaktaysam, yan üstü uzanırdı."[1769] Aile fertlerine karşı kendisinden daha şefkatlisi olmayan[1770] Hz. Peygamber, "Âişe'nin kadınlar üzerindeki üstünlüğü, tiridin diğer yemekler üzerindeki üstünlüğü gibidir."[1771] buyurarak son derece nazik bir şekilde ona iltifat etmiştir. Eşlerine karşı son derece nazik ve şefkatli olan Hz. Peygamber, zaman zaman onlara da nezaket ve saygı konularında tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin bir gün Medine'de bulunan Yahudilerden bir grup, Hz. Peygamberi ziyaret ettiler. Hz. Peygambere "es-Selâmü aleyküm" ifadesi yerine onu değiştirip "es-Sâmü aleyküm" yani ölüm üzerinize olsun şeklinde selam verdiler. O sırada orada olan Hz. Aişe, "Allah'ın lâneti ve gazabı da sizin üzerinize olsun!" diyerek onlara bu şekilde bir karşılık verdi. Bunu duyan Hz. Peygamber, Hz. Aişe'ye hitaben "Sakin ol ey Âişe! Kibar ve nazik olmalısın, kaba davranmaktan ve çirkin konuşmaktan da sakınmalısın." buyurdu.[1772] "Başka bir rivayette ise yine Hz. Aişe'ye "Ey Âişe! Allah, rıfk (nezaket ve yumuşaklık) sahibidir ve rıfktan hoşlanır. Sertlik, kabalık ve nezaket dışı diğer davranışlara vermediği ecri rıfk sayesinde verir."[1773] şeklinde buyurarak nezaket ve yumuşak huyluluğu tavsiye etmiştir. Eşlerine karşı son derece nazik ve şefkatli davranan Hz. Peygamber, bir yolculuk esnasında develerin hızlanması üzerine büyük bir nezaket ile develeri kontrol eden Enceşe'ye seslenerek: "Enceşe, aman sakin ol! Kristallere dikkat et!" diye uyarmıştır.[1774]

Hz. Peygamberin nezaket içeren davranışları çocuklarını da kapsamaktadır. Bir seferden döndüğünde kızı Hz. Fatıma'ya uğrayıp onun halini sorar, bazı geceler evine gidip onu namaza kaldırırdı.[1775] Hz. Peygamber, kızı Hz. Fatıma kendisini ziyarete

[1767] Tirmizî, Radâ, 11; İbn Mâce, Nikâh, 50.
[1768] İbn Sa' d, *Tabakatü'l-Kübra*, VIII, 204.
[1769] Buhârî, Taksiri's-Salât 20; Müslim, Yolcu Namazı 133,
[1770] Müslim, Fedâil 63.
[1771] Buhârî, Et'ime 25; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe 89; Tirmizî, Menâkıb 63.
[1772] Buhârî, Edeb, 38.
[1773] Müslim, Birr, 77.
[1774] Bhârî, Edeb, 111; Müslim, Fedâil, 73.
[1775] Buhârî, Teheccüd, 5; Müslim, Müsâfirîn, 206.

geldiğinde ayağa kalkar, onu karşılar ve kendi yerine oturturdu.[1776] Hem kızlara hem de çocuklara bu tür davranışların garipsendiği bir toplumun değişim ve dönüşümünde Hz. Peygamberin sevgi, saygı ve nezaket içeren bu davranışları büyük etki etmiştir.[1777]

Ev içerisinde kişisel mahremiyeti korumak için de nezaket kurallarına uyulmasını isteyen Hz. Peygamber, anne-babanın odasına izinsiz girilmesini de yasaklamıştır. Bir kişi Hz. Peygambere, "Ey Allah'ın Rasûlü, annemin yanına girmek için izin isteyecek miyim?" diye sorduğunda O, "Evet." buyurmuştur. O kişi, "Ben onunla aynı evde oturuyorum." deyince Hz. Peygamber, "Ondan izin iste." diyerek tekrar etmiştir. Bu sefer adam ona kendisinin hizmet ettiğini söyleyince, "Ondan izin iste, onu çıplak olarak görmek ister misin?" demiştir. Adam, "Hayır," demiş, bunun üzerine Hz. Peygamber, "O hâlde, izin almadan annenin yanına girme." buyurmuştur.[1778]

Tüm bu uygulamalarının yanında toplumda genel nezaket ve saygı kurallarını yerleştirecek tavsiyelerde bulunmayı da ihmal etmeyen Hz. Peygamber, "Şeytan sizin topraklarınızda kendisine tapınmanızdan umudunu kesti. Fakat o birbirinizi rencide edecek (kırıcı ve nezaketsiz) davranışlarınızdan hâlâ büyük haz alıyor."[1779] buyurarak kaba, saygısız, rencide edici davranışların şirk gibi toplumları uçuruma sürükleyebilecek tehlikelerden olduğunu bildirmiştir. Çünkü bu davranışlar toplumsal birlik ve beraberliği bozarak kin, nefret, intikam gibi kaos ve kargaşaya yol açabilecek ortamlar oluşturur. Bunun için İslam toplumunun fertlerinin birbirlerine karşı nezaketli ve saygılı davranmalarına büyük önem vermiş "İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a da şükretmez."[1780] buyurarak aynı zamanda bir nezaket kuralı olan insanlara teşekkür etmeyi öğütlemiş, "Size hediye verene karşılık verin. Karşılık verecek bir şey bulamazsanız, onun için dua edin."[1781] buyurarak hediye verene karşı onun gönlünü alacak şekilde nazik davranılmasını istemiş, hem temizliğe hem de edebe aykırı olan su kaynaklarının çevresine, yol ortasına ve gölgelik yerlere abdest bozmayı yasaklamış,[1782] Müslümanlara karşı kaba konuşmanın, hakaret veya sövmenin fâsıklık olduğunu bildirmiştir.[1783] İbn Abbâs'ın anlattığına göre, Hz. Peygamberin yanında iki kişi birbirine nezaket ve saygı kurallarını aşacak biçimde ağır konuşmuşlardı. Bu iki kişiden birisi muhatabına söverken

[1776] Ebû Dâvûd, Edeb, 143-144.
[1777] Yıldırım, Enbiya, *Din ve Ahlâk Ekseninde Hz. Muhammed*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s. 228.
[1778] Muvatta', İsti'zân, 1.
[1779] İbn Hanbel, II, 368.
[1780] Tirmizî, Birr, 35.
[1781] İbn Hanbel, II, 96; Nesâî, Zekât, 72
[1782] Ebû Dâvûd, Tahâret, 14.
[1783] Buhârî, Edeb, 44.

diğeri hiç cevap vermiyordu. Fakat o da cevap vermeye başlayınca Hz. Peygamber oradan ayırıldı. Kendisine neden böyle yaptığı sorulunca, "Melekler kalkınca ben de onlarla birlikte kalktım. Bu susan kişi sustuğu sürece onun adına melekler sövene cevap vermekteydi. Ancak kendisi söverek cevap vermeye başlayınca melekler de kalktılar."[1784] buyurdu. Bu tür kaba ve nezaketsiz davranışlardan hoşlanmayan Hz. Peygamber, "Mü'min bal arısı gibidir. Temiz olanı yer, temiz olanı (balı) üretir, bir çiçeğe konduğunda onu kırıp bozmaz."[1785] buyurarak mü'minler toplumunun ne denli naif ve nazik olması gerektiğine işaret etmiştir. Bu anlamda mü'minin, ırza, namusa dil uzatan, lânet eden, çirkin işler yapan, edepsizce konuşan bir kimse olamayacağını[1786] bildirmiştir. Ayrıca "Üç kişi bir arada bulundukları zaman, bunlardan ikisi, üçüncüyü bırakıp da gizli konuşmasınlar."[1787] şeklinde buyurarak toplumsal açıdan oldukça önemli bir nezaket kuralına işaret etmiştir.

Hz. Peygamberin nezakete dair bu uygulamaları ve hadisleri bir yandan İslam medeniyetinin çekirdeği olacak toplumun fertlerinin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlerken bir yandan da sosyal hayatı tanzim etmiş, daha mutlu ve huzurlu bir hayatın oluşmasına yardımcı olmuştur. Çünkü nezaket ilkelerine riayet edilmesi, insanların birbirlerini karşı sevgi ve saygılarını arttırmıştır.

3.3.8. Doğruluk

İslam dininin ana hedeflerinden birisi de doğruluktur. Çünkü niyette, sözde ve amelde doğruluk imanın bir tezahürüdür. Doğruluğun Arapça karşılığı s-d-k kökünden türeyen ve doğru sözlü olmak, vaadinde durmak gibi anlamlara gelen "sıdk"tır.[1788] Sıdk, aynı zamanda tarih boyunca toplumlara rehberlik yapmış olan peygamberlere ait bir sıfattır. Sıdk, onların bütün söz ve hallerinde doğru olduklarının bir ifadesidir.[1789] Fertler için doğruluk ise sıdkın zıddı olan ve gerçeği çarpıtmak ve yalan anlamına gelen kizb'den[1790] uzak durmaktır. Cürcani'ye (ö.816/1413) göre doğruluk kalptekinin dile ve amele yansıması, amelde ve dilde olanın da kalbe yansımasıdır. Aynı eylem, söylem ve

[1784] Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 151.
[1785] İbn Hanbel, II, 199
[1786] Tirmizî, Birr, 48; İbn Hanbel, I, 405.
[1787] Buhârî, İsti'zân 45; Müslim, Selâm 36.
[1788] Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, "sıdk", s. 132,
[1789] Tahânevi, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid, *Kitabu Keşşafî Istılâhâti'l-Funûn ve'l- Ulûm*, (Tahk. Ali Dahruc), Mektebetü Lübnan 1996, II, s.850, 851.
[1790] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, s. 705

kalp bütünlüğüdür.[1791] Kuşeyri'ye (ö.465/1072) göre ise inançta şüphe, eylem de ise kusur ve şaibe olmamasıdır. Doğruluk hem fertler hem de toplumlar için huzurun ana kaynaklarından birisidir. İnsanın hem dünya hem de ahiret saadetini isteyen Allah'ın "Doğrularla beraber olun."[1792] emri, bir anlamda fertler ve toplumlar için huzur ve saadetin doğrulukta olduğuna işaret etmektedir.

"Ben, her zaman sadece doğruyu söylerim."[1793] diyen Hz. Peygamberin bu sözü kendisine düşman olan Mekke müşrikleri tarafından da tasdik edilmiştir. Nitekim davet başladığında Safâ tepesinden müşriklere yaptığı konuşmada "Ben size, 'Şu vadinin arkasında size saldırmak isteyen süvari birlikleri var.' desem bana inanır mısınız?" diye sorduğunda orada bulunanlar 'Evet, çünkü bu güne kadar senin bir yalanına şahitlik etmedik' diyerek[1794] Hz. Peygamberin doğruluğunu tasdik etmişlerdir. Yine Müslüman olmadan önce ticaret için Şam'a giden ve Hz. Peygambere olan düşmanlığı ile tanınan Ebû Sufyan, Rum Kayseri Hirakl'in sorusu üzerine Hz. Peygamberden bahsederken hiç yalan söylemediğini ve sözünden asla dönmediğini beyan etmiştir.[1795] Ca'fer b. Ebû Tâlib de Habeş Kralı Necâşî'nin soruları üzerine Hz. Peygamberi tanıtırken onu ilk önce emin ve güvenilir bir kişi olarak tanıtmış ve kendilerine de doğru sözlü ve güvenilir olmayı tavsiye ettiğini söylemiştir.[1796] Şüphesiz doğruluk, fertleri etkileyen en önemli ahlaki ilkelerden birisidir. Bunun sebebi, doğruluğun muhatapları üzerinde ortaya çıkardığı güven duygusudur. Örneğin sahabe ordusu Şam'a girdiği zaman onların doğruluk ve dürüstlüklerinden dem vuran Hıristiyanlar "Bu insanlar, üstün ahlakını bildiğimiz İsa'nın Havârîlerinden daha hayırlıdır." demişlerdir.[1797]

Hz. Peygamber, doğruluk ilkesini kuruculuğunu yaptığı İslam medeniyetinin temel ahlaki ilkelerinden birisi haline getirmeyi hedeflemiştir. İslam toplumunun oluşum sürecinde insanlardan biat alırken doğru olacaklarına, yalan ve yalandan kaynaklanan iftiradan uzak duracaklarına dair insanlardan söz almış olması bunun en açık kanıtlarından birisidir. Nitekim, Abdullah b. Abbâs'ın anlattığına göre, Mekke'nin fethi sonrasında biat alan Hz. Peygamber, Allah'a şirk koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, yalan uydurup iftira atmamak, gayri meşru çocuklarını yalan yere kocalarına isnat etmemek ve kendisine itaat edilmek şartı ile biat

[1791] Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 132,
[1792] Tevbe, 9/119.
[1793] İbn Hanbel, II, 21 341.
[1794] Buhârî, Tefsîr, (Şuarâ) 2; Müslim, Îmân, 355.
[1795] Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1.
[1796] İbn Hanbel, I, 202; İbn Huzeyme, Sahîh, IV, 13.
[1797] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, VII, 362.

almıştır.[1798] Görüldüğü gibi İslam'a henüz yeni girenlerden söz alırken yalan ve iftira gibi yalana dayalı işlerden de uzak duracaklarına dair söz alan Hz. Peygamber, İslam toplumunun her anlamda doğruluk ilkesi üzerine oluşmasını gaye edinmiştir.

İslam toplumunda her ahlaki ilkede olduğu gibi doğruluk ilkesinde de ana hedef Allah'ın rızasıdır. Yani doğruluk, Allah'a iman kaynaklı bir ahlaki ilkedir. Nitekim Hz. Peygamber, "Konuştuğu zaman yalan söyleyen kimse, Allah'a ve âhiret gününe (tam mânâsıyla) inanmamıştır."[1799] şeklinde buyurarak imanın doğru sözlü olmayı gerektirdiğine vurgu yapmıştır. Yine şaka da olsa yalan söylemeyi terk etmeyenlerin gerçek manada iman etmiş olmayacağını bildiren Hz. Peygamber,[1800] "Bir kimsenin kalbinde hem iman hem küfür, hem doğruluk hem yalancılık, hem hıyanet hem de emanet bir arada bulunmaz."[1801] buyurarak gerçek imanın küfür ve hıyanet gibi yalana müsaade etmemesi gerektiğine işaret etmiştir. Süfyan b. Abdullah kendisine "Ya Rasûlallah, bana İslâm'dan bir nasihatte bulun ki başka kimseye bir şey sormama gerek kalmasın.", "Allah'a iman ettim de, sonra dosdoğru ol."[1802] buyurarak imandan hemen sonra doğruluk ilkesine dikkat çekmiştir. Tüm bunların dışında doğruluktan uzaklaşmayı ve yalan söylemeyi bir nifak alemeti olarak da nitelendiren Hz. Peygamber, "Münafığın alâmeti üçtür: konuştuğu zaman yalan söyler, söz verdiği zaman sözünde durmaz, ona herhangi bir şey emanet edildiği zaman da emanete hıyanet eder."[1803] buyurarak emanete hıyanet ve vaadinden dönmek gibi münafıklık özellikleri arasında yalan söylemeyi de saymıştır.

Bu bağlamda topluma sürekli olarak doğruluğu tavsiye eden Hz. Peygamber, "Doğruluktan sakın ayrılmayın. Çünkü doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Bir kimse sürekli doğru söyler ve doğruluktan uzaklaşmazsa Allah katında "doğru/sıddîk" olarak yazılır. Yalandan çokça sakının! Çünkü yalan kötülüğe, kötülük de cehenneme götürür. Bir kimse sürekli yalan söyler, yalan peşinde koşarsa Allah katında "yalancı/kezzâb" olarak yazılır."[1804] buyurmuştur. Böylece doğruluğun ve yalancılığın ahiretteki karşılıklarından da bahseden Hz. Peygamber, doğruluğu Allah'a iman gibi ahirete imanla da bağlantılı olarak zikretmiştir. Çünkü ahirete imanın fertlerin hayatını düzenleyici bir etkisi olduğu gibi onların ahlaklarını da belirleyen bir etkisi vardır. Bu bağlamda doğruluk ilkesinden sapanların yaptıklarına karşılık ahirette cehennemle

[1798] Buhârî, Tefsîr, 26 (Mümtehine) 3.
[1799] Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, III, 874.
[1800] İbn Hanbel, II, 364.
[1801] İbn Hanbel, II, 349.
[1802] Müslim, Îmân, 62; İbn Hanbel, III, 413.
[1803] Buhârî, Edeb, 69
[1804] Müslim, Birr, 105.

cezalandırılacaklarını bildiren Hz. Peygamber,[1805] söyledikleri yalanlardan dolayı kıyamet günü yalancıların yüzlerinin kararacağını[1806] ve azaba duçar olacaklarını bildirmiştir.[1807] Kendisi adına yalan söylemenin diğer yalanlar gibi olmayacağını ifade etmiş "Kim benim adıma kasten yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın."[1808] buyurarak bu konuda yalana meyledebilecek olanları uyarmıştır. Bunun yanında yalanı terk edenlere ve doğruluktan ayrılmayanlara ise cennetin ortasından bir köşk vaadinde bulunmuş,[1809] özellikle ticarette doğruluk ilkesinden ayrılmayan ve insanlar arasında güvenilir olarak tanınan sadık tüccarların kıyamet gününde peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle beraber olacaklarını müjdelemiştir.[1810]

İslam toplumunun her anlamda doğruluk prensibi üzerine hareket etmesini hedefleyen Hz. Peygamber, yalan yere yemin ederek misvak ağacından bir dal bile olsa mülkiyetine geçirenler için Allah'ın cehennem ateşini vacip kılacağını bildirmiş,[1811] yalan yere yemin etmenin bereketi bitireceğini haber vemiş,[1812] Kur'an'da putlarla beraber zikredilen yalan yere şahitliği[1813] büyük günahların en ağırlarından biri olarak netelendirip[1814] yasaklamış ve her durumda doğrunun ifade edilmesi gerektiğini bildirmiştir.[1815] Büyük günahları sayarken yalan yere şahitliğin büyük günahların en ağırlarından birisi olduğunu vurgulamıştır.

Doğruluk aynı zamanda bir toplumun birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen bir ahlaki olgudur. Hz. Peygamberin "Müslüman, Müslüman'ın kardeşidir. Ona hainlik yapmaz, ona yalan söylemez, onu zor durumda yüzüstü bırakmaz."[1816] hadisi İslam toplumunda gerekli güven ortamının oluşması ve fertlerin birbirlerine karşı olan güvenlerinin temini açısından doğruluğun önemini vurgulamaktadır. Çünkü Hz. Peygamberin ifadesiyle yalan şüpheye yol açar.[1817] Toplumu oluşturan fertlerin birbirlerinden duydukları şüphe ise sosyal çözülmenin habercisidir. Hz. Peygamber, kendisine şüphe etmeden güvenen kardeşini kandırmayı bir ihanet olarak nitelendirip şu

[1805] İbn Hanbel, IV, 162.
[1806] İbn Ḥibbân, Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Bustî (ö.354/965), *es-Ṣaḥîḥ* (nşr. Şuʿayb el-Arnavût), I-XVIII, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1408/1988, XIII, 44.
[1807] Buhârî, Cenâiz, 93.
[1808] Buhârî, Cenâiz, 33
[1809] Ebû Dâvûd, Edeb, 45 7; Tirmizî, Birr, 58.
[1810] Tirmizi, Buyû, 4.
[1811] Dârimî, Büyû', 62.
[1812] Buhârî, Büyû', 25.
[1813] Hac, 22/30.
[1814] Buhârî, Edeb, 6.
[1815] İbn Hıbbân, Sahîh, I, 509.
[1816] Tirmizî, Birr, 18
[1817] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 60.

şekilde buyurmuştur: "Bir konuda sana inandığı hâlde kardeşine yalan söylemen ne kadar büyük bir ihanettir!"[1818] Bu anlamda doğruluğu Mü'minliğin ayrılmaz bir parçası olarak gören Hz. Peygamber, oruç tutmasına rağmen yalan söylemeyi terk etmeyenlerin aç ve susuz kalmalarına Allah'ın ihtiyacı yoktur buyurarak[1819] başta oruç[1820] ve namaz[1821] olmak üzere ibadetlerin en önemli tezahürlerinden birisinin de doğruluk olması gerektiğine vurgu yapmıştır.

Görüldüğü gibi yalan konusunda toplumu sürekli uyaran Hz. Peygamber, insanı yalana sevkedecek durumların oluşmaması için de tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin, "Her duyduğunu söylemesi kişiye yalan olarak yeter!"[1822] buyurarak dilini tutamayanların başta yalan olmak üzere iftira ve yalandan kaynaklanan sözlere aracılık yapma tehlikesine dikkat çekmiş, şaka vesilesiyle söylenen sözlerin insanı yalana götürebileceği konusunda uyarmış ve "İnsanları güldürmek için yalan söyleyen kimselere yazıklar olsun." [1823] buyurmuştur. Başka bir seferinde ise çocuğunu çağırarak, gel sana bir şey vereceğim diyen kadına "Dikkatli ol, ona bir şey vermemiş olsaydın, bu senin için bir yalan olarak yazılacaktı."[1824] diyerek uyarmıştır. Zannı da bir yalan olarak gören Hz. Peygamber, "Zandan sakının. Çünkü zan, sözlerin en yalanıdır."[1825] demiştir.

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, Hz. Peygamber gerek kendisinin doğruluk konusundaki örnekliğiyle gerekse doğruluk konusunda yaptığı tavsiye ve uygulamalarıyla İslam toplumunun temellerini diğer ahlaki ilkelerle birlikte doğruluk üzerine atmıştır.

3.4. Bireysek ve Toplumsal Paradigma

3.4.1. "Hak" Kavramının Tarifi

Peygamberlerin görevlerinden birisi de yeryüzünde Allah'ın muradına uygun bir hak ve adalet nizamının teşekkül ettirilmesidir.[1826] Bu nizamın teşekkülü "Muhakkak ki biz insanı en güzel bir şekilde yarattık."[1827] ayetinde belirtildiği gibi en şerefli varlık

[1818] Ebû Dâvûd, Edeb, 71
[1819] Buhârî, Savm, 8.
[1820] Bakara, 2/183.
[1821] Ankebût, 29/45
[1822] Ebû Dâvûd, Edeb, 80
[1823] Ebû Dâvûd, Edeb, 80; Tirmizî, Zühd, 10.
[1824] Ebû Dâvûd, Edeb, 80.
[1825] Müslim, Birr, 28; 4 Buhârî, Edeb, 57. Hucurât, 49/12
[1826] Hadid, 57/25.
[1827] Tîn, 95/4.

olarak yaratılan insanın hak ve hukukuna riayet edilmesiyle mümkündür. Bu anlamda İslam medeniyetinin teşekkülü bakımından "hak" kavramı, üzerinde durulması gereken ana kavramlardan birisidir. Varlığı kesin olan, gerçek sabit, doğru ve batılın zıddı anlamına gelen "hak"[1828] kavramı, aynı zamanda gerektiği zamanda, şekilde ve ölçüde oluşan iş manasına da gelmektedir. Cürcâni'ye göre hak, inkârı mümkün olmayan şeydir. O'na göre hak kavramı genellikle inançları, mezhepleri, ahlaka ve hukuka dair ilişkileri tarif etmek için kullanılır.[1829] Râzi ise hak kavramını "Yok olması mümkün olmayan gerçek" olarak ifade eder.[1830] Hak kavramı, Kur'an'da Allah için[1831], Kur'an için,[1832] İslam dini için[1833] kullanıldığı gibi bazen de tevhidi,[1834] adaleti,[1835] maldaki zekât ve sadakayı,[1836] pay ve hisseyi[1837] ifade etmek için kullanılmıştır. Kur'an'da hak kavramının zıddı, boş, temeli olmayan, asılsız anlamındaki batıl kavramı ile ifade edilmiştir.[1838]

Hadislerde ise, Hz. Peygamberin "Allahım! Sen haksın, senin vaadin haktır, sana kavuşmak haktır, senin sözün haktır, cennet haktır, cehennem haktır, peygamberler haktır, Muhammed haktır, kıyamet haktır."[1839] hadisinde de yukarıdaki tariflerde olduğu gibi kesin gerçeği ifade anlamında kullanılmıştır. Kimi zaman ise İslam dinini[1840], vahyi,[1841] zekât ve sadaka gibi maldaki payı[1842] ifade etmek için kullanılmıştır. Görüldüğü gibi hak kavramı farklı anlamlarla ifade edilmiş olsa da insanın rabbine ve diğer insanlara karşı olan sorumluluklarını yerine getirme konusundaki temel kavramlardan birisidir.

Bir toplumun sahip olduğu inanç sisteminin o toplumun hak, adalet ve hukuk anlayışına de etki etmesi son derece doğaldır.[1843] Çünkü toplumların hak anlayışları inanç biçimleriyle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda putlara tapan[1844] ve bir ahiret inancına sahip olmayan[1845] Cahiliye Araplarının hak anlayışlarına şirk olgusu ve tek dünyacı

[1828] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, s. 48-49.
[1829] Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifat*, s. 89.
[1830] Razi, *Mefatihu'l-Gayb*, XIX, s. 28.
[1831] Yunus, 10/32.
[1832] Kasas, 28/48.
[1833] Nisa, 4/170.
[1834] Araf, 7/53.
[1835] Araf, 7/8.
[1836] Bakara, 2/282; Enam, 6/141; İsra, 17/26.
[1837] Mearic, 70/24.
[1838] Bakara 2/42; Nisâ 4/105; el-Mâide 5/77; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XI,56.
[1839] Buhârî, "Teheccüd", 1.
[1840] Buhârî, Şürût, 15.
[1841] Buhârî, "Bedʾü'l-vaḥy", 3.
[1842] Buhârî, "Zekât", 1; Müslim, Îmân, 32.
[1843] Erkut, Zekeriya, *Cahiliye Dönemi Hukukunun Kaynak Nitelikleri*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22, 2022, s. 216.
[1844] eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, II, 231.
[1845] eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Niḥal*, II, 234.

anlayış hâkim olmuştur. Cahiliye toplumunda en yüksek haklar putlara, putların bulunduğu mabetlere ve bunlarla ilgilenen kâhin ve din adamlarına verilmiştir. Mevcut hukuk kuralları genelde bu alanlara dair hak ihlalleri konusunda işletilmiştir. Kâhinler ve din adamları hukuk kurallarını belirler, cezaları cinlerden ya da gök cisimlerinden aldıkları haberlere göre uygularlardı.[1846] Putlarla insanlar arasında aracılık yapma ve putlardan aldıkları emirleri iletme görevleri nedeniyle[1847] kâhinler ve din adamları hakkın ve hukuk kurallarının ana kaynaklarından birisi haline gelmişlerdi.[1848] Cahiliye toplumunun hak anlayışına kaynaklık eden unsurlardan birisi de kabilecilik[1849] ve asabiyet[1850] anlayışıdır. Asabiyetten kaynaklanan "Kardeşin zalim de olsa, mazlum da olsa yardım et."[1851] anlayışı nedeniyle gücün ve ırkçılığın hâkim olduğu bir hak anlayışı mevcuttu. Asabiyet ve putçuluk çerçevesinde şekillenen hak anlayışı nedeniyle cahiliye toplumu tam bir haksızlık, adaletten ve sulhten yoksunluk toplumu haline gelmişti. Yaratıcıyı devre dışı bırakması, tek dünyalı ve gücün üstünlüğüne dayanan bir hak anlayışına sahip olması açısından cahiliye toplumunun hak anlayışı ile bugün ki batının hak anlayışının benzer tarafları olduğu söylenebilir. Nitekim cahiliye toplumunda hak yalnızca dünyevi menfaatleri ifade eden ganimet paylaşımında herkesin hak ettiği pay anlamında kullanılmıştır.[1852] Güçlü olanın üstün olduğu bu toplumda Araplar, hürler, köleler, cariyeler ve mevâlî gibi sosyal sınıf oluşmuştu.[1853] Hemen hemen hiçbir hakkın gözetilmediği bu toplumda adına Ve'd[1854] denilen kız çocuklarını diri diri gömme adeti,[1855] kadınların değersiz bir mal gibi görülmesi[1856] ve hatta bazı Arapların kadınları dişi develer ile eşit görmeleri, [1857] şiddet,[1858] kız çocuğunun bir utanç kaynağı, erkek çocuğu ise bir şeref ve övünç kaynağı olarak kabul edilmesi,[1859] üvey anneyle evlilik[1860] ve iki kız kardeş ile aynı anda evlilik[1861] gibi sapkınlık ve büyük haksızlıklar içeren adetler yaygındı.

[1846] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 6/210.
[1847] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 6/221.
[1848] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 6/221.
[1849] Derveze, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz.Muhammed'in Hayatı*, I, 39- 41.
[1850] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 605-606; Zebîdî, Tâcü'l-Arûs, I, 384.
[1851] Buhârî, Mezalim, 4; İkrah, 7.
[1852] Zevzenî, Şerḥu'l-Muʿallaḳāti's-sebʿa, s. 159.
[1853] Çağatay, Necdet, İslam'dan Önce Arap Tarihi, s.118.
[1854] Alusi, *Bulugü'l-ereb,* 3/ 42.
[1855] Taberani, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, III, s. 11.
[1856] Çağatay, Neşet, Islam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı, Ankara, 1982, s.132.
[1857] Zübeyr b. Ebi Sulma, Divan, Beyrut, 1964, s.47
[1858] Neşet Çağatay, *Islam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, s.132.
[1859] Cevad Ali, el- el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm, IV, 653.
[1860] Nisâ 4/22
[1861] Nisâ 4/23

Hz. Peygamber, vahiy rehberliğinde yeniden inşa ettiği hak kavramıyla cahiliye toplumunda öteden beri var olan haksız uygulamaları ortadan kaldırmayı, haksızlığa dayalı sapmaları önlemeyi, güçlünün değil hakkın üstün olduğu bir medeniyet kurmayı hedeflemiştir. Bu hedefin gerçekleşmesi de ancak hak kavramının asli yerine oturtulmasıyla mümkündür. Çünkü İslam medeniyetinde yaratıcıyla ve kullarla olan hukukun özünü "hak" kavramı teşkil etmektedir. Hz. Peygamber, "Kıyamet gününde tüm haklar sahiplerine verilecektir. Hatta boynuzsuz koyunun boynuzlu koyundan hakkı alınacaktır."[1862] buyurarak İslam toplumunun hak anlayışının temelini Allah ve ahiret inancını üzere inşa etmiştir. "Rabbinin senin üzerinde hakkı vardır. Bedeninin üzerinde hakkı vardır. Âilenin senin üzerinde hakkı vardır. Her hak sahibine hakkını ver."[1863] hadisiyle her hakkı yerli yerine oturtmuş, "Dikkat edin, size mü'mini tarif ediyorum; o, insanların can ve mal hususunda güvendiği kişidir. Müslüman; elinden ve dilinden insanlara zarar gelmeyendir…"[1864] buyurarak insanların can, mal, namus gibi haklarına saygı göstermenin imandan kaynaklandığına işaret etmiştir. "Bu günleriniz nasıl mukaddes bir gün ise, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ise canlarınız, mallarınız, namuslarınız da öyle mukaddestir. Her türlü tecâvüzden korunmuştur."[1865] buyurarak, can, mal ve namus güvenliği ile ilgili kişisel haklara vurgu yapmış ve cahiliye toplumunun aksine İslam toplumunda hakların mukaddes olduğunu bildirmiştir.

Tüm bunların dışında "Hepiniz Âdem'in neslindensiniz. Âdem de topraktan yaratılmıştır. Arabın, Arap olmayanlar üzerinde veya Arap olmayanın Arap karşısında üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvadadır"[1866] buyurarak, cahiliyenin her anlamda haksızlık üreten ve üstünlüğe dayalı kast sistemini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.[1867] "Kadınların haklarını gözetmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları, Allah emaneti olarak aldınız; onların namuslarını ve iffetlerini Allah adına söz vererek helal edindiniz. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, onların da sizin üzerinizde hakları vardır."[1868] hadisiyle toplumda en büyük haksızlıklara maruz kalan kadınlarla

---

[1862] Tirmizî, Sıfatü'l kıyâme, 2.
[1863] Buhari, Savm, 51.
[1864] İbn Hanbel, VI, 22; Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 2
[1865] Buhârî, Edeb, 43; Müslim Birr, 32.
[1866] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 49; İbn Ḥacer el-Asḳalânî, (ö.852/1448), takvadan muradın nefsi başta şirk olmak üzere kötü inanç ve amellerden koruyarak hayra yönelmek olduğunu söylemiş ve bununda ancak Allah korkusu sayesinde olabileceğini belirtmiştir: İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Śaḥîḥ el-Buḫârî* (nşr. Muḥibbuddîn el-Ḫaṭîb), I-XIII, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut 1379/1959, I, 48.
[1867] Altıntaş, Ramazan, *Cahiliye Zıhnıyetı Ve Çiğnenen İnsan Onuru*, Hz. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu, Konya, 2013, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 165, s. 129.
[1868] Müslim, Hac, 147.

ilgili haklara dikkat çekmiştir. Yine "Sizden önceki ümmetlerin helak olmasının sebebi, içlerinden şerefli birisi hırsızlık yaptığında onu cezasız bırakıp zayıf biri aynı suçu işleyince onu cezalandırmalarıdır. Allah'a yemin ederim ki, Muhammed'in kızı Fâtıma da hırsızlık etse, cezasız bırakmazdım"[1869] buyurarak adalet ve hukuk sistemine dair haklara dikkat çekmiştir. "Zayıfların güçlülerden hakkını alamadığı bir toplumu Allah günahlarından arındırıp nasıl temize çıkarır?"[1870] buyurarak asabiyete, maddi güce, kalabalığa ve soya dayalı üstünlüklerin hak sebebi olamayacağını ilan etmiştir. Hz. Peygamber yalnızca Müslümanların değil aynı toplumda beraber yaşadığı diğer din mensuplarının haklarını da koruma altına almıştır.[1871] Bu bağlamda câhiliye döneminde yapılmış olsalar bile, antlaşmalara ve haklara riayet edilmesini tavsiye etmiştir.[1872] Medine vesikası diğer din mensuplarının haklarını tarif etmesi ve koruma altına alması açısından oldukça önemlidir.[1873]

Hakların koruma altına alınması, medenileşmenin en önemli göstergelerindendir. Nitekim Farâbi', "el- Medinetü'l-Fâzıla" olarak isimlendirdiği ve medeniyet merkezi olarak tarif ettiği şehri yani "Medineyi" bir mekân veya coğrafi bir konum olarak değil, karşılıklı hakların koruma altına alındığı ve bu sayede huzur ve mutluluğun sağlandığı yer olarak tarif etmiştir. [1874] Hz. Peygamber de Yesrib'i Medine haline getirirken hem kullara hem de yaratıcıya karşı hakların yerli yerine konulmasına özel bir önem vermiştir. Böylece tüm hakların koruma altına alındığı Medine, İslam medeniyetinin merkezi olmuştur. "Size iki şey bırakıyorum, onlara sımsıkı sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırmayacaksınız: Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti."[1875] diyen Hz. Peygamberin inşa ettiği hak anlayışının temeli Kur'an ve sünnet olmuştur. Çünkü Hakk'ın tesisi ancak her alanda insan onurunu muhafaza eden vahiy doğrultusunda mümkündür. İbn Abdilberr (ö.463/1071) Hz. Peygamberin sünnetinin de vahiy kaynaklı olduğunu ifade etmiştir.[1876] Tevhid inancından kaynaklanan bir dünya görüşü olmadan ne

---

[1869] Buhârî, Hudud, 12; Müslim Hudud, 8.
[1870] İbn Mâce, Fiten, 20
[1871] Tirmizî, Siyer, 31.
[1872] Tirmizî, Siyer, 30.
[1873] Bkz: Kelebek, Mustafa. *"İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası,"* Sivas Ün. İlahiyat Fak Dergisi, Sivas, 200, 4. Cilt.
[1874] el-Fârâbî, *Ârâ'u Ehli'l-Medîneti'l-Fâḍılâ ve Meḍâdetuhâ,* s. 13.
[1875] Muvatta', Kader, 3.
[1876] İbn Abdilberr, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*, XXIV, 331; Ayrıca Kur'an ve sünnete sarılmanın hakkının verildiği taktirde dalelete düşmekten önleyeceği gibi insanı hidayete ulaştıracağını da söylemiştir. eṡ-Ṡan'ânî, *et-Taḥrîr li İḍâḥi Me'ânî't-Teysîr*, I, 246.
[1876] İbn Hanbel, el-Müsned, 6/96.

yerel ne de küresel ölçekte hakkın tesisi mümkün değildir.[1877] Tevhid merkezli İslam medeniyeti, insanın doğuştan haklara sahip olduğu bir medeniyettir. Hayat, hürriyet ve mülkiyet başta olmak üzere bu haklara herkes doğuştan sahiptir. Yaşama hakkı insana yaratıcı tarafından verilmiştir[1878] ve haksız yere kimse tarafından alınamaz. İnsanın din, vicdan ve ibadet hürriyeti yine İslam dini tarafından korumaya alınmış en temel haklardandır. Bu konuda kimse zorlanamaz.[1879] İslam medeniyetinde mülkiyet hakkı da insanın temel bir hakkıdır ve bundan sorumludur.[1880] Bu temel hakların tamamı insanın canını, malını, namusunu, toprağını koruma altına alan hakladır.[1881]

3.4.2. Kul/İnsan Hakkı

Bir toplumun varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan şartlardan birisi de o toplumdaki fertlerin başta yaşama olmak üzere birbirlerinin temel hak ve özgürlüklerine riayet etmeleridir. Çünkü kul hakkı ihlalleri, bireysel münasebetlerden aile ilişkilerine, iktisadi ilişkilerden idari ilişkilere kadar hayatın her alanında olumsuz sonuçlar doğurur. Bu sonuçlar da toplumun tamamına etki eder. Kur'an'da insanın haklarının ihlal edilmemesi,[1882] insanlar arasında hüküm verilirken adalete riayet edilmesi,[1883] akrabalık münasebetlerinde haktan ve adaletten kopulmaması[1884] tavsiye edilerek "Ahseni takvim" olarak yaratılan insanın her türlü hakkının güvence altına alınması gerektiği bildirilmiştir. Hz. Peygamber de Müslümanın, dilinden ve elinden diğer Müslümanların güven içinde oldukları kimsedir!"[1885] şeklinde buyurmuş ve Müslümanın değerinin başkalarının haklarına dair eminliği ve güvenilirliği ile olduğunu beyan etmiştir. "Şüphesiz Allah, her hak sahibine hakkını vermiştir."[1886] buyurarak Allah'ın tanzim ettiği bu hakların korunmasını isteyen Hz. Peygamber, gerçek mü'minlerin de ancak insanların can ve mal gibi hakları konusunda güvenebildiği kimseler olduğunu bildirmiştir.[1887] Buradan hareketle Kur'an ve sünnetteki haklara dair vurgular, İslam medeniyetinin her alanda haklara riayet prensibi üzerine bina edilmiş bir medeniyet olduğunu ifade edebiliriz.

[1877] Altıntaş, Ramazan *Cahiliye Zıhnıyetı Ve Çiğnenen İnsan Onuru*, s. 136.
[1878] İsra, 17/33.
[1879] Bakara 2/256.
[1880] Bakara, 2/155.
[1881] Draz, Abdullah, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, terc., Nureddin Demir, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1983, s. 46.
[1882] Bakara 2/188.
[1883] Nisâ 4/3.
[1884] Nisâ 4/135.
[1885] Buhârî, Îmân, 5; Müslim, Îmân, 66.
[1886] Tirmizi, Vesaya, 5.
[1887] İbn Hanbel, VI, 1 22; Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 2.

Bu medeniyette kulun başta ibadetler olmak üzere Allah'a karşı sorumlulukları "Hukukullah" yani "Allah hakkı", kullara karşı görev ve sorumlulukları da "Hukuku'l-İbâd" yani "kul hakkı" olarak tarif edilmiştir. Bu iki hakkın korunması ise insanları hem dünya hem de ahiret saadetine ulaştıracaktır.[1888] "Hukukullah" yalnızca Allah'a ait olan ama uygulandığı zaman faydası bütün insanlığı kapsayan;[1889] çiğnendiği zaman ise zararı yine bütün insanlığa dokunan haklar olarak tarif edilmiştir.[1890] "Hakku'l-İbâd" yani kul hakları ise daha çok ferdin kişisel hak ve menfaatlerini ifade eden bir kavramdır.[1891] Bu bağlamda Allah'ın da kulları üzerinde birtakım hakları olduğunu haber veren Hz. Peygamber, bu hakların "Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak ve ona kulluk etmek"[1892] olduğunu bildirmiştir. Buna karşı kulların Allah üzerindeki haklarının ise ortak koşmamak ve kulluklarını yerine getirmek şartıyla Allah'ın onlara azap etmemesi ve cennete koymasıdır, demiştir.[1893]

Kul hakkı kavramı yalnızca İslam medeniyetine has bir kavramdır. Batı medeniyetinde bu alanda kullanılan kavram insan hakları kavramıdır.[1894] İnsan hakları kavramı yalnızca insanlar arası münasebetleri içerirken kul hakkı kavramı aynı zamanda yaratıcının hakkını da gündeme getirir. Çünkü İslam dininde kulların haklarını belirleyen Allah'tır. Bu bağlamda insan hakları kavramı yaratıcıyı devre dışı bırakan bir kavramken kul hakları kavramı insanın yaratıcısıyla bağlantısını insani ilişkiler açısından da gündemde tutan bir kavramdır. Dolayısıyla kul hakkı kavramı insan hakları kavramındna daha kapsayıcıdır. Ayrıca insan hakları kavramı yalnızca bu dünya ile ilişkili bir kavramken kul hakları kavramı içinde ahiret inanıcını da barındıran bir kavramdır. Çünkü İslam dini, kul hakkı ihlallerinin ahiret hayatında[1895] bir karşılığı olacağını bildirir. Kul hakları aynı zamanda Allah hakkını da içerir. Çünkü gönderdiği vahiyle kul haklarının tanımını yapan da Allah'tır. Böylece ihlal edilen her kul hakkı aynı zamanda Allah'ın belirlediği hakların ihlali anlamına da gelir.[1896]

[1888] Acar, Abdullah, *İslam ve Batı Medeniyetinin Hak, Adalet ve Emanet Anlayışları*, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2019, sayı, 47, s. 277.

[1889] Subhî, Mahmesânî, *en-Naẓariyyetü'l-ʿâmme li'l-mûcebât ve'l-ʿuḳūd fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye*, Beyrut: y.y., 1948, 1/35.

[1890] Alâʾuddîn el-Buḫârî, Abdulazîz b. Aḥmed b. Muḥammed el-Ḥanefî (ö.730/1330), *Keşfu'l-ʾEsrâr Şerḥu ʾUsûli'l-Pezdevî* (nşr.), I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, I, 167.

[1891] Akpınar, Ali, *Kur'an'ı Kerimde Hak Kavramı ve Seyahat Etme Hakkı*, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt, 11, Sayı, 3-4, s.191.

[1892] Müslim İmân, 48; Buhârî, Cihâd, 46; İbn Hanbel, V, 239

[1893] Müslim İmân, 48; Buhârî, Cihâd, 46; İbn Hanbel, V, 239

[1894] Abdullah Acar, İslam ve Batı Medeniyetinin Hak, Adalet ve Emanet Anlayışları, s. 289.

[1895] Müslim, Birr, 59.

[1896] Akpınar, Ali, *Kur'an'ı Kerimde Hak Kavramı ve Seyahat Etme Hakkı*, Cilt, 11, Sayı, 3-4, s.189.

Fertlerin canları, bedenleri, kişilik ve aile hakları, onurları ve sahip oldukları haklara yönelik ihlaller, bunlara zarar verilmesi ve haksız yere alınması "mezâlim" olarak ifade edilir.[1897] Bu mana, bir anlamıyla da bir şeyi kendine ait olmadığı yere koymak[1898] olan zulüm kavramıyla köken olarak bağlantılıdır. Bu anlamda Kur'an, haksız kazanç olan faizi,[1899] yetim malını,[1900] başkalarının mallarını haksız yere yemeyi[1901] zulüm olarak nitelendirmiştir. Haklar konusunda son derece titiz davranan Hz. Peygamber, "Allah'ım! Fakirlikten, darlık ve zilletten sana sığınırım. Zulmetmekten ve zulme uğramaktan da sana sığınırım."[1902] buyurarak fakirlik, darlık ve zilletle birlikte zulümden de yani haksızlık etmekten de Allah'a sığınmıştır. Mezalim kavramı, Hz. Peygamber tarafından "Can ve mal ile ilgili haksızlığa sebep olacak şeyi (mazlime[1903]) benim yapmamı herhalde hiçbiriniz istemezsiniz."[1904] hadisinde haksızlık yapmak anlamıyla kullanılmıştır. Buhârî, Hz. Peygamberin mezâlimle ilgili hadisleri "Kitâbü'l-Meẓâlim" başlığı altında toplamıştır.

"Ben, sizden hiç kimse, kendisine kan veya mal (meselesi) sebebiyle yaptığım bir haksızlıktan dolayı peşimde olmaksızın Rabbime kavuşmayı ümit ederim."[1905] buyuran Hz. Peygamber, risalet öncesi dönemde de hak ihlalleri konusunda son derce duyarlı davranmış, gençlik yıllarında haksızlıkların giderilmesi için kurulan "Hilfu'l-Fudûl" (Faziletliler sözleşmesi) adlı topluluğa katılmıştır.[1906] "İnsanların arasında olup onların ezalarına katlanan Müslüman, insanlara karışmayıp ezalarına katlanmayan Müslümandan daha hayırlıdır."[1907] buyurarak sürekli insanların arasında olan Hz. Peygamber, vefat etmeden önceki son nasihatlerinde namazla birlikte elinizin altındakilere dikkat edin buyurarak onların haklarına riayet edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur.[1908]

İslam medeniyetinin kul hakkı anlayışına kaynaklık eden Hz. Peygamberin hadislerden en meşhuru, müflis hadisi olarak bilinen hadistir. Hz. Peygamber bu hadisinde "Ümmetim içinde asıl müflis, kıyamet gününde namaz, oruç ve zekâtla beraber gelir. Ama dünyada iken şuna sövmüş, buna iftira atmış; ötekinin malını yemiş, berikinin

---

[1897] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XII, 374-375.
[1898] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XII, 373.
[1899] Bakara 2/279.
[1900] Nisâ, 4/ 10.
[1901] Nisâ, 4/ 29-30.
[1902] Buhârî, el-Edebü'l-müfred, 236; Nesâî, İstiâze, 14.
[1903] Dârimî, Büyûʿ, 13; İbn Mâce, "Ticârât", 27; Ebû Dâvûd, Büyûʿ, 49
[1904] Müsned, II, 237
[1905] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 49; Tirmizî, Büyû', 73.
[1906] İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I, 133,.
[1907] Tirmizî, Kıyame, 55.
[1908] İbn Mâce, Cenâiz, 64.

kanını dökmüş, diğerini de dövmüştür. Bu nedenle onun iyiliklerinden alınıp hak sahiplerine verilir. Şayet hesabı görülmeden iyilikleri biterse, onların günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenir; sonra da cehenneme atılır."[1909] şeklinde buyurmuştur. Hz. Peygamberin bu hadisinde bir başkasına sövmek, ona iftira atmak, haksız yere malını almak, kanını dökmek, vurmak ve bedenine zarar vermek, İslam dininin yasakladığı belli başlı kul hakları arasında sayılmıştır. Hz. Peygamber, müflis hadisinde her birinin ayrı ayrı bir kul hakkı olarak saydığı günahlardan Müslümana sövmeyi fasıklık olarak nitelendirmiş,[1910] iftiranın yedi helak edici günahtan birisi olduğunu bildirmiş,[1911] bir Müslümanın haksız yere malını alan için ''bizden değildir' şeklinde buyurmuş,[1912] Müslümanın kanının dökülmesinin onun haram sayılan haklarından birine tecavüz etmek olarak değerlendirmiş,[1913] köle dahi olsa bir Müslümanı vurup dövenin ahirette Allah tarafından cezalandırılacağını bildirmiştir.[1914]

Müflis hadisinde sayılan tüm bu davranışları yasaklayan Hz. Peygamber, konuyu ahirete iman ilkesiyle bağlantılı olarak anlatmış ve kul hakkına taalluk eden tüm bu davranışların hesabının ahirette sorulacağını bildirmiştir. İnsani münasebetlerinde sınırları aşıp birbirlerinin haklarını ihlal etmeyen bir toplum yapısı inşa etmeyi hedefleyen Hz. Peygamber, bu yapının teşekkülü için yukarıda olduğu gibi ahirete iman prensibini sürekli gündem de tutmuş ve mmuhataplarını "birgün haklar mutlaka sahibini bulacak, boynuzsuz koyun bile boynuzludan hakkını alacaktır."[1915] şeklinde uyarmıştır. Tirmîzî'nin rivayet ettiği başka bir hadisinde ise "Âhiret gününde ne altın ne de gümüş para vardır. Bu nedenle haksızlık yapanın iyilik ve sevapları varsa bunlardan alınıp hak sahibine verilir. Şayet sevabı yoksa mağdur ettiği kişinin günahlarını yüklenir."[1916] şeklinde buyurarak, altın ve gümüş gibi maddi güce dayanarak haksızlığa meyledenleri, insani münasebetlerde ve kul hakları konusunda özensiz davrananları uyarmış, bu maddi güç ve imkânlarının ahirette onlara bir fayda sağlamayacağını bildirmiştir. Hak ihlalleri konusunda sık sık ahireti ve hesabı hatırlatan Hz. Peygamber, kimi zaman da ahiret hesabına dair çeşitli sahnelerle muhataplarının dikkatini kul haklarına yönlendirmiştir. Bu konuda Ebû Saîd el-Hudrî şu hadisi rivayet etmiştir: "Kıyamet günü mü'minler ateşten

[1909] Müslim, Birr, 59.
[1910] Buhârî, Edeb, 44.
[1911] Buhârî, Hudûd, 44; Müslim, Îmân, 145.
[1912] Tirmizî, Siyer, 40.
[1913] Tirmizî, Birr 18.
[1914] Tirmizî, Birr, 32.
[1915] Müslim, Birr, 60; 56 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 2.
[1916] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 2.

kurtulurlar ve cennetle ateş arasındaki bir köprü üzerinde durdurulurlar. Orada, dünyada iken aralarında meydana gelmiş haksızlıklar için kısas yapılır. Nihayet haksızlıklardan temizlendikleri ve pâk oldukları zaman cennete girmelerine izin verilir."[1917]

Kul hakları konusunda son derece hassas olan Hz. Peygamber, hac esnasında ibadetin şekli ile ilgili birtakım hatalar yapanların soruları üzerine "Bunların zararı yok, yeter ki bir Müslüman'ın ırzına (onuruna, haysiyetine ve şahsiyetine) dil uzatan kimse olmasın. İşte böyle biri günah işlemiş ve helâk olmuştur."[1918] buyurarak ibadet konusundaki bazı eksik ve hataların affolunabileceğini bildirmiş, ancak kul hakkına taalluk eden hataların insanı kötü bir sonla karşı karşıya bırakabileceği konusunda uyarıda bulunmuştur. Yine "Kişinin haksız yere bir Müslüman'ın şeref ve namusuna dil uzatması, büyük günahların en büyüklerindendir."[1919] buyurarak insanın onurunun değerine ve bu onura dil uzatmanın ne denli büyük bir hak doğuracağına işaret etmiştir. Bunların dışında insanın şehitlik gibi bir mertebeye ulaşmış olsa bile üzerinde kul hakkına denk düşen bir borç varsa onun hesabının da muhakkak sorulacağını haber vermiştir.[1920] Bu bağlamda aynı zamanda ağır bir kul hakkı ihlali olduğu için bir kimsenin borçlu olarak Allah'ın huzuruna çıkmasını istememiş,[1921] üzerinde borç olan kimsenin bu hak sahibine ödeninceye kadar ruhunun bağlı kalacağını bildirmiş[1922] ve toplumun ölen kişinin borçlarına sahip çıkması için zaman zaman borçlu ölenlerin cenaze namazlarını kıldırmamıştır.[1923] Birisi çıkıp ölen kimsenin borcunu üstlendikten sonra o cenaze namazını kıldırmıştır.

Müslümanların birbirlerine karşı olan haklarına riayet etmeleri aynı zamanda toplumun birbiriyle olan münasebetlerinin sağlıklı bir şekilde devam etmesini sağlar. Nitekim Bir Müslümanın diğer bir Müslüman üzerinde beş önemli hakkı olduğunu bildiren Hz. Peygamber, bu hakların; kardeşinin selamını almak, davetine icabet etmek, cenazesine katılmak, hastalandığında ziyaret etmek ve "elhamdülillah" dediği takdirde hapşırana "yerhamukallah" demek olduğunu bildirmiştir."[1924] Bu hadisiyle Müslümanlar arası münasebetlerde riayet edilmesi ve korunması gereken temel hakları tanımlayan Hz.

[1917] Buhârî, Rikâk, 48.
[1918] Ebû Dâvûd, Menâsik, 87.
[1919] Ebû Dâvûd, Edeb, 35.
[1920] Müslim, İmâre117.
[1921] Ebû Dâvûd, Büyu, 9.
[1922] İbn Mâce, Sadakât, 12.
[1923] Müslim, Ferâiz, 14; Nesâî, Cenâiz, 67.
[1924] Buhari, Cenaiz, 2.

Peygamber, bu haklar sayesinde İslam toplumunun birbiriyle olan irtibatının devamını da sağlamıştır.

Kul hakkı ihlalleri nedeniyle insanlar arasında oluşacak, kin, nefret ve intikam duygularının önüne geçmek için insani münasebetlerin kul hakkına riayet temelinde devam etmesini hedefleyen Hz. Peygamber, hizmetçi ve kölelerin dövülmesini yasaklamış, bunu yapanlara Allah'ın ahirette soracağı hesabı hatırlatmış,[1925] aynı zamanda bir kul hakkı olan zandan sakınmayı, başkalarının özel hallerini araştırmayı, gizli kalmasını istedikleri sözlerini dinlemeyi, üstünlük iddia ederek karşı tarafı hor görmeyi, haset etmeyi ve ihtiyacı olduğu zaman kardeşine sırt çevirmeyi yasaklamıştır.[1926] Yine "Allah'ım, ben iki zayıfın; yetimin ve kadının hakkına el uzatılmasını yasaklıyorum."[1927] buyurarak özellikle yetimlerin ve kadınların hakları konusunda son derece hassas olunmasını istemiş, "Hiç kimse kendi hakkı olmayan bir karış yeri bile başkasından almasın! Aksi takdirde Allah, kıyamet gününde yedi kat yeri onun boynuna dolar."[1928] buyurarak ihlal edilen hakların kıyamet günü Allah tarafından ortaya dökülüp, kişiyi zillete düşüreceğini bildirmiş, işkence ve benzeri yöntemlerle insanların beden haklarını ihlal edip zarar verenlerin, ahirette Allah tarafından aynı muameleyle azap göreceklerini haber vermiştir.[1929] "Kadınlar hakkında Allah'tan korkun! Çünkü siz, onları Allah'ın emaneti olarak aldınız ve Allah'ın adını anarak (nikâh kıyıp) kendinize helâl kıldınız."[1930] buyurarak kadınların haklarıyla ilgili özel uyarılarda bulunmuştur. "Bilin ki, sizin, kadınlarınız üzerinde haklarınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakları vardır. Sizin kadınlarınız üzerindeki hakkınız, sevmediğiniz kimseleri evinize almamaları ve onlarla sohbet etmemeleridir. Onların sizin üzerinizdeki hakkı ise, onların en güzel biçimde giyinmelerini ve geçimlerini sağlamanızdır."[1931] hadisiyle karı koca arasındaki ana hakları belirlemiş, hürmette, haklarını korumada ve iyilik yapmada annenin öncelikli olduğunu bildirmiş,[1932] babanın haklarının ödenemeyeceğini ancak belki onun köle olarak bulunup özgürlüğüne kavuşturulmasıyla bu hakkın eda edilebileceğini haber vermiş,[1933] "Allah'tan korkun ve evlâtlarınız arasında âdil olun!"[1934]

[1925] Tirmizî, Birr, 32.
[1926] Müslim, Birr, 28.
[1927] İbn Mace, Edeb, 6; İbn Hanbel, II, 440.
[1928] Müslim, Müsâkât, 141; Buhârî, Mezâlim, 13.
[1929] Müslim, Birr, 117.
[1930] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 9; Müslim, Hac, 147.
[1931] Tirmizî, Radâ', 11
[1932] Müslim, Îmân, 139; Buhârî, Edeb, 1
[1933] Müslim, İtk 25; Ebû Dâvûd, Edeb 120; Tirmizî, Birr 8; İbni Mâce, Edeb 1.
[1934] Buhârî, Hibe, 13; Müslim, Hibe, 13.

buyurarak çocuk haklarına riayet etmeyi tavsiye etmiştir. Ayrıca akrabalık hakkı bağlamında bu hakkı korumayıp akrabalık bağlarını kesenlerle Allah'ın da bağlantısını keseceğini bildirmiş, [1935] Cebrail bana komşu hakkında o kadar çok bahsetti ki komşuyu komşuya mirasçı kılacak zannettim"[1936] buyurarak komşu haklarının önemine dikkat çekmiştir.

Haklar konusunda yalnızca Müslümanların değil aynı zamanda gayr-i müslimlerin haklarının da korunmasına dikkat eden Hz. Peygamber, "Kim bir zimmîye (anlaşmalı gayri müslim vatandaşa) zulmedip onun hakkını vermezse, ona gücünün yetmediği bir yük yüklerse veya rızası olmaksızın ondan bir şey alırsa kıyamet günü ben onun hasmı olacağım."[1937] buyurarak gayr-i müslim de olsa bir insanın hakkını ihlal edenin ahirette kendisiyle karşı karşıya geleceğini haber vermiştir. Nitekim Medine çarşısında bir Yahudi ve Müslüman arasında çıkan tartışmada Müslümanın haksız yere Yahudi'ye tokat atmasına çok öfkelenmiş ve gayr-i müslim de olsa bir kimseye bu şekilde haksızlık yapılmasını hoş karşılamamıştır.[1938] Hz. Peygamber, Allah'ın yarattığı insana ve onun haklarına hürmet etmiş, başka bir dine mensup olsa bile insanın ölüsüne de değer vermiştir. Bir seferinden bulunduğu yerden bir Yahudi cenazesi geçerken ayağa kalkmıştır. Orada bulunanlar şaşırarak bunun bir Yahudi cenazesi olduğunu haber verdiklerinde "O da bir insan değil midir?[1939] cevabını vermiştir. Bu minvalde Medine vesikasıyla Müslümanların aynı toplumda beraber yaşadıkları gayr-i müslimlerin haklarını da garanti altına almıştır.[1940]

Hz. Peygamberin kul haklarıyla ilgili uygulama ve hadislerinden en fazla yararlananlar, o dönemde hiçbir insan hakkına sahip olmayan kölelerdi. Mekke toplumunda çoğu zaman İran, Irak, Şam, Mısır, Sudan ve Habeşistan gibi çeşitli bölgelerden getirilen köleler,[1941] insanlık dışı muamelelere maruz kalıyorlardı. Babadan oğula geçen[1942] ve kurumsallaşan kölelik [1943] sistemi, hak ihlalleri konusunda herhangi bir sınır tanımıyordu. Buna mukabil Hz. Peygamber, bir köleye haksız yere vurmanın kefaretinin onu azad etmek olduğunu bildirmiş,[1944] köle de olsa anne ile çocuğunun

---

[1935] Tirmizî, Birr, 9.
[1936] Tirmizî, Birr, 28.
[1937] Ebû Dâvûd, İmâre, 31-33; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 342
[1938] Müslim, Fedâil, 159; Buhârî, Husûmât, 1.
[1939] Buhârî, Cenâiz, 49; Müslim, Cenâiz, 81.
[1940] Bkz: Kelebek, Mustafa, "*İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası*," Sivas Ün. İlahiyat Fak Dergisi, Sivas, 2000, 4. Cilt.
[1941] Mikdad, Mahmud, *el-Mevali ve Nizamu'l Velâ*, Daru'l Fikr, Dımaşk 1988, s. 53, 54.
[1942] Çağatay, Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s.132.
[1943] Derveze, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz.Muhammed'in Hayatı*, I, 223.
[1944] Müslim, Eymân, 29.

birbirinden ayrılmasını yasaklamış,[1945] "Köleleriniz sizin Müslüman kardeşlerinizdir."[1946] buyurarak onların da insanlık ve Müslümanlıktan kaynaklanan doğal haklara sahip olduğunu vurgulamış, 'onlara yediklerinizden yedirin, giydiklerinizden giydirin ve ağır işlerde onlara yardım edin' buyurarak kölelerin haklarına riayet edilmesini emretmiştir.[1947]

Kul hakkı ihlalleri konusunda tüm bu uyarıları ve uygulamaları ile gerekli tedbirlere başvuran Hz. Peygamber, buna rağmen ortaya çıkan kul hakkı ihlalleri konusunda da helalleşmeyi[1948] tavsiye etmiştir. Helalleşme, kul hakkı ihlalinden dolayı ortaya çıkan haklardan karşılıklı olarak vazgeçmek ve herhangi bir hak iddiasında bulunmamak üzere anlaşmaktır. Bu helalleşme gerçekleşmezse hakların hesabı ahirete kalacaktır.[1949] Aynî (ö.855/1451), beden ve malla ilgili ortaya çıkan tüm haklar konusunda ahirette insanlar arasında bir hesaplaşma olacağını söylemiştir. [1950] "Kim kardeşine haksızlık etmişse, onunla helalleşsin."[1951] buyuran Hz. Peygamber, hem hak ihlallerinin hesabının ahirete kalmamasını istemiş hem de bu ihlaller nedeniyle bozulan insani münasebetleri helalleşme yoluyla düzeltmeyi de hedeflemiştir. Çünkü helalleşme, kul hakları nedeniyle ortaya çıkan kin, nefret ve intikam hırslarını da yok edecektir. Bu konuda topluma örneklik eden Hz. Peygamber, vefatından önce verdiği bir hutbesinde "Ey insanlar! Tek olan Allah'a hamd ederim. Sizin aranızdan ayrılma zamanım yaklaştı. Ben de ancak bir insanım. Ben kimin sırtına kamçı vurmuş isem işte sırtım, gelip sırtıma vursun. Kimin malını almışsam, işte malım gelip alsın. Kime hakaret emiş ve onurunu kırmışsam, işte onurum gelip misillemede bulunsun. Kimse çıkıp da Rasûlullah tarafından kınanmaktan ve kin beslenmekten korktuğum için misilleme yapmadım, demesin. Biliniz ki kınamak ve kin beslemek benim huyum ve şanım değildir. Aranızdan en sevdiğim kişi, şayet bende varsa gelip hakkını alan veya bana hakkını helal eden kimsedir. Ben, başkalarının hakkı boynumda olduğu halde Aziz ve Celil olan Allah'ın huzuruna çıkmak istemiyorum. Görüyorum ki bu sözüm içinizde defalarca tekrarlanana kadar karşılık bulmayacak." [1952] buyurmuştur. Bu konuda insanların arasını bulup

---

[1945] el-Vâḳıdî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî (ö.207/823), *el-Meğâzî* (nşr. Marsden Jones), I-III, Dâru'l-Alemî, Beyrut 1409/1989, II, s. 524.
[1946] Buhârî, Îmân, 22.
[1947] Buhârî, Îmân, 22.
[1948] Buhari, Rikak, 48.
[1949] Buhârî, Rikâk, 48.
[1950] el-Aynî, Bedruddîn, *ʿUmdetu'l-Ḳârî Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (nşr.), XII, 286.
[1951] Buhari, Rikak, 48.
[1952] el-Beyhaḳî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî Ḫusrevcirdî (ö.458/1066), *Delâʾilu'n-Nubuvve* (nşr. ʿAbdu'lmuʿṭî Ḳalʿacî), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1408/1988, VII, 179; Taberî, Muhammed b. Cerir, Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, III, 189-190;

helalleşmelerine vesile olanların yaptığı işi sadaka olarak nitelendirmiş ve Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye şöyle bir tavsiyede bulunmuştur; "Ebû Eyyûb! Allah ve Resûlü'nün razı olacağı bir sadakayı sana söyleyeyim mi? Birbirlerine kin besleyip anlaşmazlığa düştüklerinde insanların arasını bulmaya çalış!"[1953]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, kul hakları konusunda son derece hassas davranmış ve bu konuda İslam toplumunun da aynı hassasiyeti göstermesini istemiştir. Kul hakkı ihlallerine karşılık sürekli ahiret hesabını hatırlatmış ve bu ihlallerden dolayı İslam toplumunun insani münasebetlerinin bozulmaması, kin, nefret ve intikam gibi duygularının ortaya çıkmaması için gayret etmiştir. Bunu önlemek için de helalleşme yoluna gidilmesini tavsiye etmiştir. Hz. Peygamberin hak ihlalleriyle ilgili hadislerinden İslam medeniyetinin insani münasebetlerine kaynaklık edecek pek çok evrensel ilke çıkarmak mümkündür.

3.4.3. Kamu Hakkı

Kamu hakkı, kendisi ve faydası toplumun tamamına ait olan mallardan doğan haklardır.[1954] İslam medeniyetinde kamu hakkını tarif ve sınırlarının belirlenme yetkisi Allah'a ait olduğu için her kamu hakkı aynı zamanda Allah hakkı kavramının kapsamı içerisine de girer. Kamu hakkının korunması ve muhafaza edilmesi vazifesi de yine toplumun tamamının görevidir. Hz. Peygamber, kul hakları gibi kamu haklarının korunması için de çeşitli tedbirler almış, uyarılarda bulunmuş ve kendisi de son derece hassas davranarak örnek olmuştur. Nitekim bir ganimet devesinin yanında durmuş, elini o devenin üzerine sürerek "Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki bana sizin ganimetlerinizden şu tüy kadarı bile helâl değildir. (Bana helâl olan) sadece ganimetin beşte biridir. Ama o da (neticede) size dönecektir."[1955] buyurmuş ve bu konudaki hassasiyetini dile getirmiştir.

Bu bağlamda cennete gitmek isteyenlerin kamuya ait mallara ihanetten uzak durması gerektiğini bildiren Hz. Peygamber, "Kim üç şeyden uzak durarak ölürse cennete girer. Bunlar kibir, ganimet malına hainlik ve borçtur."[1956] Muaz b. Cebel, Hz. Peygamberin bu konudaki hassasiyetiyle ilgili şu olayı anlatır: "Rasûlullah beni Yemen'e gönderdi. Gitmek için yola çıktığımda peşimden bir adam gönderip beni geri çağırdı ve

[1953] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, IV, 138; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, VII, 490
[1954] Bkz: Günay, H. Mehmet, *İslâm Hukukunda Kamu Malları*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, s. 104.
[1955] Muvatta', Cihâd, 13; Ebû Dâvûd, Cihâd, 149.
[1956] Tirmizî, Siyer, 21; İbn Mâce, Sadakât, 12.

şöyle buyurdu: ‘Sana niçin haberci gönderdiğimi biliyor musun? Benim iznim olmadan bir şeyi alma! Zira bu ihanettir. Kim de (kamu malına) ihanet ederse kıyamet günü ihanet ettiği şey ile birlikte gelir. Seni işte bunun için geri çağırdım. Şimdi görevine gidebilirsin.”[1957] şeklinde buyurdu. Hz. Peygamberin görevlendirdiği bir kimseyi tekrar geri çağırtması ve ona kamu malı hakkında nasihatte bulunması konuya verdiği önemi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hz. Peygamberin bu davranışı ve nasihati, İslam medeniyetinin kamu malı konusundaki anlayışına kaynaklık eden en önemli örneklerden birisidir.

Kamu malına ihanet edenlerin cennete giremeyeceğini,[1958] kıyamet günü ihanet ettikleri mallarla birlikte geleceğini,[1959] çaldığı şeyin kendisine ateşten bir giysi gibi giydirileceğini[1960] ya da boynuna dolanacağını[1961] bildiren Hz. Peygamber, kamu malı konusunda hassasiyete çağıran tavsiyelerini ahirete ait sahnelerle birlikte sunmuştur. Yine “Allah’a ve âhiret gününe iman eden kişinin zina etmesi, taksim edilmemiş ganimet malını satması, Müslümanlara ait ganimet elbiseyi giyip eskiterek geri vermesi, Müslümanlara ait ganimet hayvanına binip zayıfladıktan sonra iade etmesi helâl değildir.”[1962] buyurarak kamu hakkı sayılan ganimet malı konusunda hassas davranmayı Allah’a imanın bir gereği olarak açıklamıştır. Böylece, her hak konusunda olduğu gibi kamu hakkına riayetin de Allah’a ve ahirete imandan kaynaklanmasını hedeflemiştir. Hz. Peygamberin bu hadisleri ışığında İslam medeniyetinde kamu hakkının korunması, imanın bir gereği olarak görülmüştür. Bu durum, İslam toplumlarında kamuya ait mallar konusunda hassasiyeti hem vicdani hem de dini bir hassasiyet haline dönüştürmüştür.

Kamuya ait hakları ihlal eden, bu haklara zarar veren ya da haksız yere sahip çıkanlar, Kur’an ve sünnette ciddi uyarılara muhatap olmuşlardır. Kamu malına ihanet İslam literatüründe “gulûl” olarak tanımlanmıştır. Hainlik yapmak, hırsızlık yapmak gibi manalara gelen gulûl,[1963] kamu malından hakkı olmadan alıp devlet malına ya da ganimete ihanet olarak tarif edilmiştir.[1964] Kamu malına ihanet, Kur’an’da “Kim ihanet ederse, kıyamet günü, ihanet ettiğiyle gelecektir. Sonra hiçbir haksızlık olmaksızın

---

[1957] Tirmizî, Ahkâm, 8.
[1958] Tirmizî, Siyer, 21; İbn Mâce, Sadakât, 12.
[1959] Tirmizî, Ahkâm, 8.
[1960] Nesâî, İmâmet, 58.
[1961] Buhârî, Mezâlim, 13.
[1962] İbn Hanbel, IV, 108.
[1963] İsfehânî, el-Müfredât, s. 610.
[1964] İbn Ḳuteybe, *Ğarîbu'l-Ḳur'ân*, s. 102; **el-Cessâs**, Ebû Bekir Aḥmed b. ʿAlî er-Râzî (ö.370/981), *Âḥkâmu'l-Ḳur'ân* (nşr. Muḥammed Ṣâdıḳ el-Kamḥâvî), Dâru ʿİhyâʿi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrut 1405, s. 331.

herkesin kazandığı tastamam verilecektir."[1965] ayetiyle yasaklanmış ve ahirette büyük bir cezası olacağı haber verilmiştir. Hz. Peygamber, herhangi bir kamu göreviyle görevlendirdiği kimselere bu konuda son derece katı tavsiyelerde bulunmuş "Yağma da yok, ihanet de yok, hırsızlık da!"[1966] buyurarak onları uyarmıştır. Bu bağlamda "Bir kimseyi herhangi bir işte görevlendirip bundan dolayı ona bir ücret verdiysek, o kimsenin bu ücret dışında alacağı herşey (kamu malına) ihanettir."[1967] buyurarak görevli olduğu işten devletin verdiği ücret harici bir kazanım elde etmeyi ihanet olarak nitelendirmiş, yine görevli olduğu vazifeden kazanılanları gizlemeyi de ihanet olarak tarif edip, "Sizden bir işte görevlendirdiğimiz kimse bizden bir iğne ya da iğneden daha büyük bir şeyi gizlerse bu bir ihanettir. Ve o kimse kıyamet günü onu beraber getirir."[1968] buyurmuştur. Nitekim, defalarca ganimetlerin toplanacağı ilan edilmesine rağmen elindekileri getirmeyen birisine "Bunu senden almayacağım. Sen artık onu âhirette getirirsin."[1969] buyurmuştur. Başka bir seferinde ise zekât toplamak üzere Ezd kabilesinden İbnü'l-Lütbiyye isimli bir şahsı görevlendirmiştir. Bu şahıs görevini bitirip dönünce getirdiği malları Hz. Peygambere sunarken "Bunlar sizin bunlar da bana verilen hediyelerdir." demiştir. Bunu üzerine Hz. Peygamber, "Benim gönderdiğim bir memura ne oluyor ki: 'Bu sizin; bu da bana hediye edildi' diyor! Babasının yahut anasının evinde otursa da kendisine hediye edilecek mi, edilmeyecek mi baksa idi ya! Muhammed'in nefsi yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz o sadakadan bir şey ele geçirirse kıyamet gününde onu boynunda taşıyarak getirecektir. Böğürmesi olan bir deve yahut öğürmesi olan bîr inek veya meleyen bir koyun. Sonra ellerini kaldırıp, "Allah'ım! Tebliğ ettim mi?" şeklinde buyurmuştur.[1970]

Yine Hayberin fethi sırasında bir adam vurulmuştu. Sahabe onun şehit olduğunu ve cennete gittiğini söylediler. Ancak Hz. Peygamber, "Hayır, Allah'a yemin ederim ki, o, Hayber gününde ganimetlerden kendi hakkına düşmeyen bir elbise aldı ve şimdi üzerinde ateş olarak onu yakmaktadır." buyurdu. Bunu duyan ve korkan başka birisi "Yâ Rasûlallah! Bunu Hayber gününde almıştım." diyerek iki bağ getirdi. Hz. Peygamber "İşte ateşten iki ayakkabı bağı!"[1971] diyerek ganimetten alınan herşeyin kıyamet günü sahibini yakmak üzere ateşe dönüşeceğini haber vermiştir. Başka bir seferinde ise bir

[1965] Ali İmran, 3/161.
[1966] Dârimî, Siyer, 50.
[1967] Ebû Dâvûd, İmâre, 9-10
[1968] Müslim, İmâre, 30.
[1969] Ebû Dâvûd, Cihâd, 134.
[1970] İbn Hanbel, V, 425, Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 147.
[1971] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 681; Buhârî, Eymân ve nüzûr, 33; Buhârî, Cihâd, 190; Müslim, Îmân, 183

mezarın yanından geçerken duraklamış ve "Yazık sana." demiştir. Bunu neden söylediğini soran ashaba, o kimsenin zekât malından aldığı bir gömleğin kendisine ateş olarak giydirildiğini ve azaba uğradığını söylemiştir.[1972] Kamu malına ihanet edenleri ahirette de büyük bir rezilliğin beklediğini haber veren Hz. Peygamber, kıyamet günü hiç kimseyi boynunda meleyen bir koyun, kişneyen bir at, böğüren bir deveyle veya altın, gümüş ve ganimet elbisesi yüklenmiş olarak yani ganimet malından aşırdıklarıyla görmek istemediğini belirtmiş ve ahirette kişinin kamu malından ne aldıysa onun boynuna bağlı bir şekilde geleceğini haber vermiştir.[1973]

Hz. Peygamberin kamu malı konusundaki hassasiyetini ortaya koyan en önemli örneklerden birisi, ganimetten mal aşıran birisinin cenaze namazını kıldırmaması hadisesidir. Zeyd b. Halid el Cüheni'den rivayet edildiğine göre Huneyn Savaşı esnasında vefat eden birinin cenazesi getirilmiştir. Fakat Hz. Peygamber "Arkadaşınız üzerine namaza durun." buyurarak kendisinin kılmayacağını belli etmiştir. Sahabenin yüzünün renginin değişmesi üzerine de "Arkadaşınız ganimet malından çalmıştır." şeklinde açıklama yapmıştır. Sahabe, ölen kimsenin eşyalarını araştırınca içinde iki dirhem değerinde Yahudi incisi çıktığını görmüşlerdir.[1974] Başka bir seferinde ise savaş esnasında bazı sahabenin, "Filân kimse şehit oldu." sözlerini işitmiş ve bunu onaylamayarak o kimsenin ganimetten aldığı bir hırka sebebiyle cehennemde olduğunu bildirmiştir.[1975]

Kamuya ait işleri yapanları da uyaran Hz. Peygamber, bu görevlerin büyük mesuliyetler gerektirdiğini bildirmiş, ehliyet ve liyakati olmayanların bu görevlere gelmesinin emanetin zayi edilmesi olduğunu ifade etmiştir.[1976] Kendisinden kamu görevi isteyen Ebû Zer el-Gıfârî'ye "Ebû Zer! Sen zayıf birisin. Bu iş ise bir emanettir. Bu emaneti hakkıyla yürüten ve gereğini yapanlar hariç, bu görev kıyamet gününde bir utanç ve pişmanlık vesilesidir." şeklinde buyurmuş ve kamuya ait olan işler konusunda hassas davranılması gerektiğini bildirmiştir.[1977] Bir görev aldığı halde topluma zorluk çıkaranlara Allah'ın da zorluk çıkaracağını haber vermiştir.[1978]

Hz. Peygamber, İslam toplumunun tamamına ait kamu arazilerinin ya da kamusallıktan kaynaklanan ortak hakların korunması konusunda da uyarılarda bulunmuştur. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre "Hiç kimse kendi hakkı olmayan bir

[1972] Nesâî, İmâmet, 58.
[1973] Müslim, İmâre, 24
[1974] Muvatta', Cihâd, 13; Ebû Dâvûd, Cihâd, 133.
[1975] Müslim, Îmân, 182.
[1976] Buhârî, Rikâk, 35.
[1977] Müslim, İmâre, 16
[1978] Ebû Dâvûd, "İmâre", 13

karış arziyi bile almasın! Aksi takdirde Allah, kıyamet gününde yedi kat yeri onun boynuna dolar."[1979] buyuran Hz. Peygamber, kamu arazilerinin toplum tarafından sahiplenilip korunması, buraları imar edenlere hak verileceğini bildirmiştir.[1980] Kamu malı olan ve herkes tarafından kullanılan su kaynaklarının[1981] ve tuz madenlerinin[1982] temizliğinin[1983] ve haklarının korunmasını, insanlara rahatlıkla kullandırmayı tavsiye etmiş, toplumun gelip geçtiği yolların insanları rahatsız edecek düzeyde işgalini yasaklamış, kirletilmemesi konusunda uyarıda bulunmuş,[1984]yine ortak kullanım alanları olan mescitlerin temiz tutulmasını istemiştir.[1985] Mescit gibi herkese açık alanlarda temizliğe, güzel kokuya ve kişisel bakıma dikkat edilmesini talep etmiştir.[1986]

Görüldüğü gibi bir önceki başlıkta ele aldığımız kul hakkından daha geniş bir kapsama sahip olan kamu hakkı da bir medeniyetin varlığını sürdürmesi, ortak alanlarının ve değerlerinin muhafaza edilip geleceğe aktarılması açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber hem uygulamaları hem de uyarılarıyla kamu hakkına riayet ilkesini toplumda yerleştirmeyi hedeflemiştir. Bunun için kul hakkı ve kamu hakkının Allah'a ve ahirete imandan kaynaklandığına işaret eden tavsiyelerde bulunmuştur. Böylece İslam medeniyetinde kamu hakkına riayet, imanın ve Müslüman olmanın bir gereği ve tezahürü olmuştur.

3.4.4. İnanç Hürriyeti Hakkı

İnsanın hayatını devam ettirebilmesi ve bir insan olarak sorumluluklarını yerine getirebilmesi için belli haklara sahip olması gerekmektedir. Bu haklardan birisi de inanç hakkıdır. İnsanın maddi gereksinimleri olduğu gibi manevi ihtiyaçları da vardır. Herhangi bir varlığa inanma ihtiyacı, bu manevi ihtiyaçlardan birisidir. Allah peygamberler göndererek[1987] doğru inanç biçimini insanlara öğretmiş ancak "De ki: Hak Rabbinizden gelmiştir. Öyle ise dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin."[1988] buyurarak onlara inançları konusunda kendi iradeleriyle seçim yapma özgürlüğü de tanımıştır. Ayrıca "Eğer rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin

[1979] Müslim, Müsâkât, 141; Buhârî, Mezâlim, 13.
[1980] Buhârî, Muzâraat, 15.
[1981] Müslim, Fedâil, 129
[1982] Tirmizî, Ahkâm, 39; Ebû Dâvûd, İmâre, 34, 36.
[1983] İbn Mâce, Tahâret, 21; Müslim, Tahâret, 94.
[1984] Buhârî, Ezân, 32; Müslim, Tahâret, 68; Müslim, Selâm, 3.
[1985] Nesâî, Mesâcid, 30.
[1986] Ebû Dâvûd, Tahâret, 127; İbn Mâce, İkâmet, 83; Müslim, Cum'a, 9; Müslim, Mesâcid, 72.
[1987] Nahl, 16/36.
[1988] Kehf, 18\29.

olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın?"[1989], "Sen öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin. İnsanlar üzerine bir zorba değilsin."[1990] buyurarak Hz. Peygambere vahyi insanlara bildirmesi ama inançları konusunda insanları zorlamaması gerektiğini de bildirmiştir. Yine konumuzla ilgili "Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir."[1991] Ayeti, insanların inançları konusunda kesinlikle zorlanamayacağını ortaya koymaktadır.

Allah'ın gönderdiği vahyi insanlara tebliğ etmek ve onlara örnek olmakla görevli olan Hz. Peygamber, insanların inançları konusunda bu ayetler bağlamında hareket etmiş ve uygulamalarda bulunmuştur. Örneğin, Yemâme halkının reisi Sümâme b. Üsâl hicretin altıncı senesinde Hz. Peygamberin Necid bölgesine gönderdiği bir birlik tarafından esir edilmiştir. Sümâme Medine'ye getirilince Mescid-i Nebevi'nin direklerine bağlanmıştır. Hz. Peygamber üç gün onu İslam'a davet etmiş fakat o bu daveti kabul etmemiştir. Onun İslam'ı kabule yanaşmamasına rağmen Hz. Peygamber onu zorlamamıştır. Üç günün sonunda ise onu serbest bırakmıştır. Hz. Peygamberin bu tavrından etkilenen Sümâme b. Üsâl kendi isteğiyle Müslüman olmuştur.[1992] Görüldüğü gibi İslam medeniyetinin kurucusu olan Hz. Peygamber elinde her türlü güç ve imkân olmasına rağmen Sümâme'yi İslam dinine girmesi için zorlamamıştır. Çünkü Hz. Peygamberin tarifiyle "Din, Allah'a, Kitabı'na, Peygamberi'ne, Müslümanların yöneticilerine ve bütün Müslümanlara karşı samimiyettir."[1993] Bir kimse Müslüman olacaksa bunu kendi iradesi ile samimi bir şekilde gerçekleştirmelidir. Çünkü din, özgür iradeye ve özgür tercihe dayanır. Zorlamaya dayalı fiiller ve davranışlar dinin temel anlayışına uygun değildir. Bu anlamda din ve vicdan hürriyeti, İslam medeniyetinin en önemli simgesi ve yeni bu medeniyete mensup toplumlarda insan haklarının olmazsa olmaz ilkelerindendir.[1994]

İslam medeniyetinde Müslümanların kendi inanç ve kimlikleriyle var oldukları ilk şehir Medine'dir. Müslümanlar Medine'de Yahudiler,[1995] Müşrikler[1996] ve Hıristiyanlarla[1997] birlikte yaşamışlardır. Hz. Peygamber İslam medeniyetinin inanç

[1989] Yunus, 10\99.
[1990] Ğaşiye, 88\21- 22.
[1991] Bakara, 2/256.
[1992] İbn Hanbel, 2/452.
[1993] Müslim, Îmân, 95.
[1994] Ermemiş, Faruk*, Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları,* Düzce Üniversitei İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018, Cilt: II, Sayı: 1, s.1-2.
[1995] Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-islam*, c. VI s.10-11.
[1996] Gündüz, Şemseddin, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s. 24.
[1997] Kilinçli, Sami, *Mekki Surelerde Mü'minlerin Ehl-i Kitapla İlişkileri*, s.254.

özgürlüğü ve inanma hakkına dair ilk uygulamalarını burada ortaya koymuştur. Bu uygulamalardan en önemlisi Medine Vesikasıdır.[1998] Hz. Peygamber bu vesikayı hicretten sonra düzenlemiştir.[1999] Şehirde yaşayan farklı din ve inanç gruplarının idari yapıları konusunda bazı kurallar belirleyen bu metin, aynı zamanda inanç özgürlüğü konusunda da temel metin olmuştur. Bu vesika toplam kırk yedi maddeden oluşmaktadır. Birinci maddeden yirmi üçüncü maddeye kadar Müslümanlarla, yirmi dördüncü maddeden kırk yedinci maddeye kadar ise Yahudilerle ilgilidir. Yirmi beşinci maddedeki 'Yahudilerin dini kendine Müslümanların dini kendinedir' ifadesiyle herkes dinini yaşama konusunda serbesttir.[2000] Müslümanlar, dinî konularda Kur'an ve sünnete göre hareket ederken gayrimüslimler din işlerinde özgür bırakılmışlardır.[2001] Bu bağlamda Hz. Peygamber Yahudilerin kendi dinlerine göre yaşamalarına ve hukuklarını kendi inançlarına göre belirlemelerine müsaade etmiştir. Müslim'de geçtiğine göre Yahudilerin, zina eden bir kadın ve erkeği Hz. Peygambere getirdikleri rivayet edilir. Hz. Peygamber de onların âlimlerine bu suçun cezasını sormuş ve onların dinlerine göre ceza uygulamıştır.[2002] Tevrat'ın hükmüne göre recmetmiştir. Hz. Peygamber bu vesikayla birlikte Medine'deki dini ve inanç özgürlüğünü garanti altına almıştır.[2003]

Hz. Peygamber Necran'dan gelen Hıristiyanlarla cizye anlaşması imzalayarak onları da dinlerini yaşamaları konusunda serbest bırakmıştır.[2004] Necran Hıristiyanları Mesicid-i Nebevi'de Hz. Peygamberle görüşmeyi beklerken ibadet etmek istemişler. Ancak sahabeden bazıları buna müsaade etmek istememiştir. Durumdan haberdar olan Hz. Peygamber onların mescidinde ibadet etmelerine müsaade etmiştir.[2005] Hz. Peygamber, Necran Hıristiyanları dışında Eyle, Ezruh, Dûmetü'l-cendel Hıristiyanlarından cizye almış ve onları kendi inançları konusunda serbest bırakmıştır.[2006] Mekke'nin fethinden sonra, "Senden ancak iyilik bekliyoruz! Çünkü sen, kerem ve iyilik sahibisin ve kerem ve iyilik sahibi bir kardeşin oğlusun!" diyen Mekke müşriklerine de

---

[1998] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* I, s. 501.
[1999] İbn Sa'd, II, 29.
[2000] İbn Hişam, es-Sîretü'n-nebeviyye, I, 501.
[2001] Hamîdullah, Muhammed, *"İslâm Anayasa Hukuku*, Çev, Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul, 2012, s. 22-23.
[2002] Müslim, Hudud, 27-28.
[2003] Rahman, Afzalur, *Yönetici ve Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed*, İnkılab Yayınları, İstanbul 2015, çev. Talha Özkök, s. 114; Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener (Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 141.
[2004] el-Belâžurî, Aḥmed b. Yaḥyâ b. Câbir (ö.279/893), *Futûḥu'l-Buldân* , Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1988, I, s. 75-76|.
[2005] İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 357.
[2006] el-Belâžurî, , *Futûḥu'l-Buldân*, I, s. 75-76.

"Haydi, gidin! Artık serbestsiniz." demiş ve onları özgür bırakmıştır.[2007] Mekke fethedildiği gün Hz. Peygamberin yanında olduğunu söyleyen Ebû Ümâme'nin anlattığına göre Hz. Peygamber, onları dine girmeleri için teşvik etmiş ve şöyle buyurmuştur; "Kitap ehli olan iki topluluktan kim Müslüman olursa, onun için iki kat mükâfat vardır. O, bizimle aynı haklara ve sorumluluklara sahiptir. Müşriklerden kim Müslüman olursa ona da bir mükâfat vardır ve o da bizimle aynı haklara ve sorumluluklara sahiptir."[2008] Ayrıca Bahreyn ve Hecer bölgeleri de hicretin sekizinci yılında Müslümanların eline geçmişti. Oralarda genel olarak Mecûsiler yaşamaktaydı. Müslümanlar Hz. Peygambere haber gönderip onlara nasıl davranmaları gerektiğini sordular. Hz. Peygamber de önce onların İslam'a davet edilmesini, kabul etmezlerse de cizye alınıp din ve inanç hürriyetlerinin muhafaza edilmesini söyledi.[2009] Yine bunun haricinde başka bölgelere gönderdiği görevlilerine kimseyi dininden dönmeye zorlamamaları,[2010] kolaylaştırıcı ve müjdeleyici olmalarını, insanları dinden uzaklaştıracak söz ve davranışlarda bulunmamalarını,[2011] dini kabul edenlere önce namazı sonra da zekâtı emretmelerini bildirmiştir.[2012]

Gayr-i müslimlerin inanç, ibadet, hak ve hukukları konusunda son derece hassas olan Hz. Peygamber, "Kim bir zimmîye haksızlık yaparsa veya hakkı olan şeyi ona eksik öderse, ona kaldıramayacağı yükler yüklerse ya da ondan istemediği halde bir şeyler alırsa kıyamette bunu yapanın hasmı ben olacağım" şeklinde uyarmıştır."[2013] Yemen'e gönderdiği Muâz b. Cebel'e gayr-i müslimlere nasıl davranması gerektiğine dair şu tavsiyelerde bulunmuştur: "Sen kitap ehli bir topluluğa gideceksin. Oraya gittiğinde ilk önce, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet etmeye çağır. Eğer senin davetini kabul ederlerse, Allah'ın kendilerine her gün ve gece içinde beş vakit namazı farz kıldığını bildir. Eğer onlar buna da uyarlarsa bu defa da kendilerine, Allah'ın zenginlerinden alınıp fakirlerine verilecek olan zekâtı farz kıldığını bildir."[2014] Böylece Hz. Peygamber, Muâz b. Cebel'e İslam'ın tevhid ilkesinden başlayarak tedrici bir metot uygulamasını ve bütün emirleri bir anda söyleyerek onları dinden soğutmamasını işaret etmiştir. Hz. Peygamberin tüm bu uyarıları İslam toplumu

[2007] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 195.
[2008] İbn Hanbel, V, 259.
[2009] Tirmizî, Siyer, 31; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 263.
[2010] İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 357.
[2011] Buhârî, Edeb, 80.
[2012] Buhârî, Meğâzî, 61.
[2013] Ebû Dâvûd, İmâre, 31, 33
[2014] Buhârî, *Meğâzî*, 61.

üzerinde ciddi etkiler yapmış ve başka beldelere giden görevlilerin tavır ve davranışları bu uyarılar bağlamında şekillenmiştir. Örneğin, gittiği beldede cizye alan görevlilerin gayr-i müslimlere yaptığı muameleleri gören İyâz b. Ganm,[2015] "Yüce Allah, dünyada insanlara eziyet ve işkence edenlere (kıyamet gününde) mutlaka azap eder."[2016] hadisini onlara hatırlatarak uyarmıştır.

Hz. Peygamberin diğer din mensupları ile ilgili uyarı ve uygulamaları İslam medeniyetinin birlikte yaşama kültürüne kaynaklık etmiştir. Ondan sonra sahabe fethettiği bölgelerde Hz. Peygamberin sevdiren ve nefret ettirmeyen tavrını sergilemişlerdir. Onun kuruduğu medeniyetin diğer din mensuplarının haklarına nasıl riayet ettiğine dair evrensel nitelikteki örneklerden birisini Şam tarafındaki şehirlerin fethiyle görevli olan Ebu Ubeyde b. Cerrah göstermiştir. Yermük savaşı için bulunduğu bölgeden ayrılmak zorunda kalan Ebu Ubeyde b. Cerrah, artık onları koruyamayacağı için o bölgedeki zımmîlerden aldığı vergilerin tamamını geri iade etmiştir.[2017] Bunu gören gayr-i müslim halk "Tanrı adına yemin ederiz ki sizin adaletinizi önceden gördüğümüz zulme tercih ederiz. Şunu bilin ki Herakl'in askerleri, biz burada bulunduğumuz müddetçe asla Hıms'a giremeyecektir."[2018] demişlerdir.

İslam dininin kaynaklık ettiği bir medeniyette inanç özgürlüğü asla baskı, tahakküm, zorbalık ve şiddetle sağlanmaz. Bunun yanında hiç kimsenin Müslümanlığı ya da herhangi bir dine mecbur bırakılma gibi bir durumu söz konusu olmaz. Ancak dine ait gerçekler tüm açıklığıyla bildirilir ve insan kendi özgür iradesi bağlamında muhayyer bırakılabilir. Böylece amellerinin sorumluluğunu da kendi iradesi ve tercihiyle yüklenmiş olur.[2019] Bu bağlamda İbn Abbâs'ın rivayet ettiğine göre câhiliye devrinde o dönemin adetleri gereği bazı Ensar kadınları çocuklarının sağlıklı ve uzun ömürlü olmaları için bazı adaklarda bulunurlardı. Bu adaklardan birisi de çocuklarını Yahudilere teslim edip onların yetiştirmesine izin vermekti. Hz. Peygamber döneminde eskiden verilmiş bazı Ensar çocukları da Yahudilerin arasında bulunmaktaydı. Hz. Peygamber Nâdir oğulları Yahudilerini sürgün ederken Müslümanlar, "Yâ Rasûlallah onların içinde bizim de çocuklarımız var, onların durumu ne olacak?" diye sordular. Hz. Peygamber de "Dinde zorlama yoktur." ayeti bağlamında "Arkadaşlarınız muhayyer bırakıldılar. Eğer onlar sizi seçerlerse sizdendirler. Onları seçtikleri takdirde ise onlardandırlar." buyurarak o

[2015] İbn Hacer, İsâbe, IV, 757.
[2016] İbn Hanbel, III, 404.
[2017] Ebû Yusuf, Harâc, s. 154.
[2018] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 139.
[2019] Bilgiz, Musa, *Kur'an'da İnsanlık Onuru, Fecr Yayınları*, Ankara 2013, s.162.

kimseleri kalmaları ve Müslüman olmaları için zorlamadı.[2020] Buhari'nin bir rivayetinde ise bir bedevinin gelip Hz. Peygambere biat ederek Müslüman olduğu ancak Medine'nin hava ve iklim şartlarına alışamayınca Medine hummasına yakalandığı belirtilir. Hastalığı ve nekahet dönemi ağır gelince Hz. Peygambere gelip Hz. Peygamberden biatını bozmasını istemiş ve ısrarla bunu üç kez tekrar etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber onun verdiği sözden dönmesine müsaade etmiş ve "Medine demirci körüğü gibidir, kirini dışarı atar, temizini de tesviye eder" buyurmuştur."[2021] Yine başka bir rivayette Şam'dan gelen Hıristiyan ticaret adamlarından etkilenerek Hıristiyan olan iki gençten bahsedilmektedir. Ensar'dan künyesi Ebu'l-Husayn olan adamın iki erkek çocuğu vardı. Şam'dan yağ ticareti ile uğraşan bazı Hıristiyan tüccarlar gelmiş ve Ebu'l-Husayn'ın çocukları da bu tüccarlarla tanışmıştı. Tüccarlarla aralarında oluşan münasebetle bu gençler Hıristiyan olmuş ve onlarla Şam'a gitmek istemişti. Bunun üzerine Ebu'l-Husayn Hz. Peygambere gelip, onları durdurmasını istemişti. Fakat Hz. Peygamber bakara suresi 256. ayet bağlamında onları durmaları için zorlamamış, eğer İslam'dan çıkıp Hıristiyanlığı kabul ediyorlarsa "Allah onları rahmetinden uzak kılsın, o ikisi Müslüman olduktan sonra küfre dönenlerin ilkidir." buyurarak onları serbest bırakmıştır.[2022] Kur'ân'da, bu türlü dinden çıkanların yoldan saptığı, amellerinin geçersiz olduğu, dünya ve ahirette azaba duçar olacakları belirtilmekle birlikte dünyada uygulanacak herhangi bir cezaî müeyyideden bahsedilmez.[2023] Ayet[2024] ve hadislerde[2025] dinden dönen için öldürme cezası, İslam toplumuna ihanet ve düşmanla işbirliği çerçevesinde ele alınmıştır.[2026] Ayrıca bu ceza, daha çok Allah'a ve peygambere karşı savaşma,

---

[2020] Ebû Dâvud, Cihâd, 116; Süyûtî, el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Dımeşk/Beyrut, 1427, I, 82; Suphi Salih, Kur'ân -İlmleri, çev: M.Said Şimşek, Konya, tsz. s. 183.

[2021] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 2.

[2022] Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, V, 408; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 682.

[2023] Bakara 2/108, 217; Âl-i İmrân 3/86-91; Mâide 5/54; Tevbe 9/66, 74; Nahl 16/106; Hac 22/11; Muhammed 47/25-28.

[2024] Mâide 5/33-34: Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir. Bu, onların dünyada uğradıkları aşağılayıcı cezadır. Âhirette ise onlar için büyük bir azap vardır.

[2025] Müslim, Ḳasâme, 9: Yahya b. Yahya Et-Temîmî ile Ebû Bekir b. Şeybe, ikisi birden Hüşeym'den rivayet ettiler. Lâfız Yahya'nındır. (Dedi ki) : Bize Hüşeym, Abdulâzîz b. Suheyb ile Humeyd'den, onlar da Enes b. Mâlik'den naklen haber verdi ki, Ureyne (kabilesin) den bazı kimseler Medine'ye Rasûlullah'ın yanına gelmişler, fakat havasını ağır bulmuşlar. Bunun üzerine Rasûlullah kendilerine: "Dilerseniz zekât develerinin yanına çıkın da onların sütlerinden!" buyurmuş. Onlar da bunu yapmış ve düzelmişler. Sonra çobanlara hücum ederek onları öldürmüşler ve İslâm'dan dönmüşler. Hz. Peygamber bunu duyarak hemen arkalarından adam göndermiş. Ve Ureyneliler getirilmiş. O da onların ellerini, ayaklarını kesmiş; gözlerini oymuş ve onları ölünceye kadar Harra'da bırakmıştır.

[2026] Kılınçlı, Sami, *Velayet, Hicret ve Nifak Bağlamında İrtidat*, Bilimname XXXVIII, 2019/2, s. 442.

yeryüzünde bozgunculuk çıkarma gibi sebepler için öngörülmüştür.[2027] "Bedevîler, "İman ettik" dediler. Şunu söyle: "Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz."[2028] ayeti kalplerine iman yerleşmeyen ancak güce boyun eğerek Müslüman olduklarını söyleyen bedeviler hakkında nazil olmuştur. Allah, bu ayetle bedevilerden dinin gereği olan samimi imanı istemiştir. Ayrıca zorlama bir inanç insanda nifak alametlerini ve ikiyüzlü bir karakteri ortaya çıkaracaktır. Nitekim münafıklar hakkında nazil olan "İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde "Allah'a ve âhiret gününe inandık" derler."[2029] ayeti de bu duruma işaret etmiştir.

"Şu üç haslet kimde olursa o kimse imanın tadını alır: Allah ve Rasûlü'nü herkesten çok sevmek, sevdiğini yalnızca Allah için sevmek, iman ettikten sonra küfre dönmekten, ateşe atılmaktan çekindiği gibi çekinmek."[2030] buyuran Hz. Peygamber, Müslümanın en çok korkması gereken şeylerden birisinin de imandan sonra tekrar küfre dönmek olduğunu belirtmiştir. Böyle bir hataya düşenler hakkında ise "Allah, Müslüman olduktan sonra şirke düşen hiçbir müşrikin amelini, müşriklerden ayrılıp Müslümanlara dönmediği sürece kabul etmez." buyurarak dinden çıkanlar için bir geri dönüşün olduğuna işaret etmiştir.[2031] Nitekim İbn Abbâs'ın anlattığına göre Ensardan bir kimse Müslüman olduktan sonra Müslümanları terk ederek tekrar müşrik olmuştur. Ancak yaşadığı pişmanlık sonucu Hz. Peygambere akrabalarını gönderip İslam'a tekrar girip giremeyeceğini sormuştur. Bunun üzerine "yaptıklarının ardından tövbe edip kendilerini düzeltenler başka; çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir."[2032] ayeti nazil olmuş, Hz. Peygamber de onun tekrar Müslüman olabileceğini bildirmiştir.[2033] Yine vahiy kâtipliğini yapan Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in, kafirlerin tarafına geçmesi üzerine öldürülmesini emretmiş ancak Mekke'nin fethinden sonra Müslümanlara karşı bir faaliyette bulunmayacağına dair Osman b. Affân'ın verdiği güvence[2034] ile öldürme emrini kaldırmış, o da daha sonra tekrar Müslüman olmuştur. [2035]

Hz. Peygamberin vahiy rehberliğindeki tüm bu tavsiye ve uygulamaları bağlamında diyebiliriz ki, İslam medeniyetinde inanç özgürlüğünün korunması

[2027] es-Seraḫsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-ʾEimme (ö.483/1090), *el-Mebsûṭ* (nşr. Ḫalîl Muḥyiddîn el-Meyyis), I-XXX, Beyrût, 1414/1993, X, 111.
[2028] Hucurât, 49/14.
[2029] Bakara, 2/8.
[2030] Buhârî, Îmân, 9.
[2031] İbn Mâce, Hudûd, 2.
[2032] Âl-i İmrân sûresi 3/86-89.
[2033] Nesâî, Muhârebe, 15.
[2034] Ebû Dâvûd, Hudûd, 1.
[2035] İbn'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 261.

anlayışının kaynağı Kur'an ve sünnettir. İslam toplumunda fertlerin inanç ve ibadet haklarını özgürce ve bilinçli bir şekilde kullanmaları ve bu konuda birbirlerinin haklarına saygılı olmaları hem dini bir emir hem de İslam ahlakının bir gereğidir. Bu durum aynı zamanda mükerrem bir varlık olarak yaratılan insanın onurunun ve temel haklarının korunması açısından İslam medeniyetine ait evrensel bir ilkedir.

3.4.5. Düşünce ve İfade Özgürlüğü Hakkı

İslam medeniyeti, düşünce, fikir ve ifade özgürlüğünün garanti altına alındığı bir medeniyettir. Çünkü bu medeniyete kaynaklık eden Kur'an'da Allah'ın insana irade hürriyeti verdiği belirtilmiştir.[2036] İrade hürriyeti aynı zamanda özgürce düşünme ve ifade etme hakkının da tanınması demektir.[2037] Hz. Peygamberin getirdiği Kur'an, bir düşünce kısıtlaması yerine pek çok ayette "Düşünmez misiniz?"[2038] buyurularak insanları düşünmeye teşvik eden bir dindir.[2039] Düşünme eylemi doğal olarak düşündüklerini ifade etme ihtiyacını da beraberinde getirecektir. Bu bağlamda İslam dini insanlara fayda edecek düşüncelerin açıklanmasını da teşvik eder. Düşünmek, fertleri taklitten kurtarıp kesin kanaat getireceği akli delillere ve böylece gerçek imana da ulaştıracaktır.[2040] "Allah katında canlıların en aşağı derecede olanları, sağır, dilsiz ve düşünemez olanlarıdır."[2041] ayetiyle düşünme yetisini çalıştırmayanların canlıların en aşağı derecesi olduğunu bildirilmiştir. Çünkü düşünmeyen insanlar eski düşünceleri taklit etmekten ve atalarının örf ve adetlerine körü körüne bağlanmaktan kurtulamazlar.[2042] Bu durum, gelişmenin ve bir anlamda da medenileşmenin önündeki en büyük engellerden birisidir. Kur'an'da sık sık yerilen cahiliye toplumunun bir özelliği de aklını kullanmaması, dolayısıyla düşünmemesidir.[2043]

İslam medeniyetinin kuruculuğunu yapan Hz. Peygamber, cahiliye toplumunun aksine İslam toplumunu düşünmeye ve düşündüğünü ifade etmeye teşvik etmiştir.

[2036] Zümer 39/41.
[2037] Hatemi Hüseyin, İslâm'da İnsan Hakkı ve Adâlet Kavramları, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları, Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s.9.
[2038] Hud, 11/14.
[2039] En'am 6/50-80-126; Yunus, 10/3; Hud, 11/14; Nahl, 16/17; Taha, 20/113; Mu'minun, 23/85.
[2040] Nebhan, M.Faruk*, İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler,* Servet Armağan, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1978, İ.Ü.E.F.Y., cild: VII, cüz: 1-2, s. 279.
[2041] Enfâl, 8/22.
[2042] Güneş, Abdulbaki, *Kur'an Işığında Düşünce ve İfade Hürriyeti*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 10:1, 2005, s. 7.
[2043] Mâide 5/104.

"İstihare eden aldanmaz, istişare eden de pişman olmaz."[2044] buyuran Hz. Peygamber, her fırsatta ashabının fikrini sormuş ve onların düşüncelerini sonuna kadar dinlemiştir. Nitekim Ebû Hureyre, Hz. Peygamber kadar ashabının fikirlerini soran ve onlarla istişare eden başka birini görmediğini söylemiştir.[2045] Çünkü Hz. Peygamber, hemen her konuda ashabının fikirlerine başvurarak onların kendilerini ifade etmelerine ve özgürce konuşabilmelerine fırsat tanımıştır. Örneğin, namaz vakitlerinde insanların namaza nasıl davet edileceğine dair çözüm aranırken ashabının fikrini sormuş, onlardan bazıları Hıristiyanların çanına benzer bir çan edinilmesini, bazıları Yahudilerin boynuzu gibi bir boru ile çağırılmasını,[2046] bazıları da Mecusilerin ateşi[2047] gibi bir ateş yakılmasını önermişlerdir. Hz. Peygamber hepsinin fikrini dinlemiş ve sonunda Abdullah b. Zeyd'in rüyası gereği insanları ezanla çağırmaya karar vermiştir.[2048] Yine Hz. Peygamber hutbe verirken ayaklarındaki zayıflıktan şikâyet ederek "Ayakta durmak bana zor gelmeye başladı." demiş ve bu konuda ashabının fikirlerini sormuştu. Ashabtan Temîm ed-Dârî de fikrini söyleyerek ona bir minber yapılmasını teklif etmiştir. Hz. Peygamber bu teklifi kabul etmiş ve üç basamaklı bir minber yapılmıştır.[2049]

Kur'an'da inanç hürriyeti gibi inandığını açıkça söyleme özgürlüğü de bir insan hakkı olarak varolmuştur. Özellikle İslam toplumunun faydasına olan konularda Kur'an, açıkça düşüncelerin dile getirilmesini talep etmiştir.[2050] Bu bağlamda Hz. Peygamber, Bedir[2051] ve Uhud savaşları[2052] gibi en kritik zamanlarda bile insanların ifade hürriyetine değer vermiş, bu konuda herhangi bir çekince yaşamamaları için fikirlerini ifade etmeleri konusunda bizzat teşvik etmiştir. Örneğin Bedir savaşında Ensar'dan Mikdâd b. Amr'ın Muhacirlerden de Sa'd b. Muâz'ın fikirlerini dinlemiş ve onların serbestçe yaptığı konuşmalardan memnun olmuştur.[2053] Savaş stratejisi hakkında Hubâb b. Münzîr'in fikirlerini dinlemiş ve benimsemiş,[2054] savaşın sonucunda esirler hakkında fikir beyan edenlerin düşüncelerine başvurmuştur.[2055] Yine Bedir Savaşı'nda, kendisini korumaya

---

[2044] Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemü'levsat*, (thk. Târık b. İvezullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî), Dâru'l-Harameyn, Kâhire, 1415, VI, 365.
[2045] Tirmizî, Cihâd, 35.
[2046] Buhârî, Ezân, 1.
[2047] Buhârî, Ezân, 2.
[2048] Ebû Dâvûd, Salât, 31 27; İbn Mâce, Ezân, 1.
[2049] İbn Mâce, İkâmet, 199; Buhârî, Menâkıb, 25; Tirmizî, Cum'a, 10; Dârimî, Mukaddime, 6.
[2050] Al-i İmran, 3/104; Hac, 22/41.
[2051] Vâkıdî, *Meğâzî,* 1, 52-54.
[2052] Dârimî, Rü'yâ, 32 13.
[2053] Buhârî, Tefsîr, (Mâide) 4.
[2054] Vâkıdî, *Meğâzî,* I, s. 1.
[2055] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 8; Ebû Dâvûd, Cihâd, 121; İbn Sa'd, Tabakât, II, 22.

yönelik Sa'd b. Muâz'ın bir çardak yapılmasına dair fikirlerini dinlemiş ve kabul etmiş,[2056] Hendek Savaşı öncesinde Selmân'ın hendek kazılmasına dair düşüncelerini dinleyip uygulanması talimatını vermiştir. [2057] Ayrıca devlet başkanlarına göndereceği mektuplar için bir mühür edinmesini teklif eden ashabın fikirlerini dinlemiş, onların önerileri doğrultusunda bir mühür yaptırmıştır.[2058]

Ashabın düşüncelerini ifade ederken farklı fikirlerde olmasını garip karşılamamış ve her fikri büyük bir sabırlar dinlemiş, insanların gelip her konuyu ve düşüncelerini kendisine rahatlıkla söylemelerine fırsat vermiştir. Örneğin, İbn Ömer'in anlattığına göre Hz. Peygamber Ahzab günü kendilerine "Hiç biriniz ikindi namazını Kurayzaoğullarının topraklarından başka yerde kılmasın!" diye emretmişti. Namaz vakti geldiğinde sahabeden bazıları, 'Kurayzaoğulları yurduna ulaşmadıkça namazı kılmayız!' dediler. Diğerleri ise 'Namazı yolda kılacağız' dediler. Durum Hz. Peygambere anlatıldığında o bunlardan hiçbirini azarlamamış, iki grubun yaptığının da doğru olduğuna işaret etmiştir.[2059] Yine Ahzab savaşında kendilerine karşı savaşmamaları için Gatafan kabilesine bir strateji olarak Medine'deki hurma mahsulünün bir kısmını teklif etmeyi düşünmüştü. Ancak Üseyd b. Hudayr'ın, Sa'd b. Muâz'ın, Sa'd b. Ubâde'nin ve Hz. Ömer'in düşüncelerini sormuş, onlar da bu Allah'ın emriyse diyecek bir şeylerinin olmadığını yok değilse bunu yapmamanın daha iyi olacağını söylemişlerdi. Hz. Peygamber de onların görüşlerini benimsemişti.[2060]

Hz. Peygamber yalnızca devlet işlerinde değil aile meselelerinde de bazı sahabîlerin fikirlerini almıştır. Hz. Aişe'ye iftira atıldığı ifk hadisesinde de ayet inene kadar yakınlarıyla istişare edip fikirlerini sormuştur.[2061] Çevresinde bulunanlara oldukça geniş bir fikir ve ifade hürriyeti sunan Hz. Peygamber, bu konuda hanımlarının da kendilerini rahat ifade edebilmelerini sağlamıştır. Örneğin, Hudeybiye anlaşmasının şartları ağırlarına giden ashabın kurbanlarını kesip tıraş olma işini geciktirdiklerinde eşi Ümmü Seleme'nin fikirlerini sormuştur. O da sen kurbanını kes ve tıraş ol diyerek fikrini beyan etmişti. Hz. Peygamber onun tavsiyesini yerine getirmiş ve sorun çözülmüştü.[2062]

Tüm bu örnekler göstermektedir ki, Hz. Peygamber tüm bu uygulamalarıyla İslam medeniyetinin kuruluş sürecinde oldukça geniş bir fikir ve ifade hürriyeti ortamı

[2056] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* II, 239.
[2057] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 445.
[2058] Buhârî, İlim, 7; Tirmizî, İsti'zân, 25; Müslim, Libâs ve zînet, 56.
[2059] Buhârî, Meğâzî, 31.
[2060] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 478.
[2061] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 24; Ebû Dâvûd, Hudûd, 34.
[2062] Buhârî, Şurût, 15.

oluşturmuştur. Bu ortam nedeniyle insanlar fikirlerini rahatlıkla ifade etmiş ve sürece bir şekilde katkıda bulunmuşlardır. Bu bağlamda her fırsatta insanların fikirlerini dinlemenin ve onlara değer vermenin önemini vurgulayan Hz. Peygamber, "Yöneticileriniz sizin en hayırlılarınız, içinizdeki zenginleriniz sizin en cömertleriniz ise, işleriniz de istişare ile yürütüldüğünde yerin üstü sizin için altından daha hayırlıdır."[2063] buyurarak huzurlu ve mutlu bir toplum oluşturmanın yollarından birinin de fikir hürriyeti ve bu fikrin ifadesi olan istişare olduğunu bildirmiştir. Yine "Bir toplum, istişare ettiğinde muhakkak en doğru karara yönlendirilirler."[2064] buyurarak İslam toplumun sürekli istişare üzere olmasını tavsiye etmiştir.

Düşünce ve ifade hürriyetinin olmadığı yerde eğitim ve öğretimin kâmil manada gerçekleşmesi mümkün değildir. Hz. Peygamberin fikir ve ifade hürriyetini teşvik etmesi, İslam medeniyetinin kuruluş aşamasında insanların dinlerini öğrenme konusunda rahatça soru sorabilecekleri bir ortamın oluşmasını da sağlamıştır. Bu ortamdan en fazla Bedeviler faydalanmış ve Hz. Peygambere sık sık sorular yöneltmişlerdir. Hatta bu konuda Enes b. Malik, bedevilerin Hz. Peygambere çekinmeden soru sormaları konusunda bazen memnun olduklarını çünkü kendilerinin sormaktan çekindekileri veya utandıkları soruları bedevilerin rahatlıkla sorduğunu bildirmiştir.[2065] Örneğin, bir bedevi gelerek cihad esnasında ganimet için, şöhret için ve kahramanlık için savaşanlardan hangisinin cennete gidebileceğini sormuş. Hz. Peygamber de "Kim Allah'ın dini daha yüce olsun diye savaşırsa, sadece o Allah yolundadır."[2066] şeklinde buyurmuştur. Bedevilerin sorduğu sorularla ilgili hadis kaynaklarında bolca örnek bulmak mümkündür. Örneğin haccın yılda kaç kere yapılacağını,[2067] babalarının kim olduğunu,[2068] kıyametin ne zaman kopacağını,[2069] hangi amelleri yaparlarsa cennete gidebileceklerini,[2070] hicretin başka bir yere yapılıp yapılamayacağını,[2071] cennetin meyvelerini ve elbiselerini,[2072] kertenkele ve bazı haşeratların durumu[2073] ve daha birçok konuda Hz. Peygambere sorular yöneltmişlerdir. Hz. Peygamber, bu sorulara sabırla cevaplar vermiş ve çoğu zaman edep kurallarını aşan soruları karşısında son derece müsamahalı davranmış ve onların

[2063] Tirmizî, Fiten, 78.
[2064] Buhârî, el-Edebü'l-müfred, 100.
[2065] Buhâri, Edeb, 95; İlim, 1; Müslim, Birr, 165; Tirmizi, Zühd, 50.
[2066] Buhârî, Cihâd 15; Müslim, İmâre 149-151.
[2067] İbn Mâce, Menasik, 2.
[2068] Buhâri, Mevâkit, 11. Müslim, Fezail, 138.
[2069] Buhâri, Edeb, 95; Müslim, Birr, 165; Tirmizi, Zühd, 50.
[2070] Buhari, İman, 33; Ebû Dâvud, Salat, 1; Nesâi, Salat, 4.
[2071] Müsned, II, 203, 224.
[2072] Müsned, II, 203, 224.
[2073] Müslim, Sayd, 51.

kendilerini ifade etmelerine müsaade etmiştir. Örneğin, Hz. Peygamber hutbedeyken bir bedevi sözünü kesmiş "Ya Resulallah bir garip geldi, dinini bilmiyor ve öğrenmek istiyor." demiştir. Hz. Peygamber bunun üzerine hutbesini kesmiş ve onun sorularına gerekli cevapları vermiştir.[2074] Kimi zaman ise sorularının ardı arkası kesilmemiş ancak Hz. Peygamber onların sonuna kadar konuşmasına müsaade etmiştir. Örneğin, cennete nasıl gidileceğini soran bir bedeviye doğru sözlü olmayı, iyilik yapmayı ve infak etmeyi tavsiye etmiş ancak bu cevaptan mutmain olmayan bedevi, bunları tam olarak yapamayacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, insanlara yemek ikram etmesini ve selamı yaygınlaştırmasını tavsiye etmiştir. Ancak bedevinin soruları bitmemiş, şayet bunu da yapamazsa başka neler yapması gerektiğine dair sorularını sürdürmüştür. Hz. Peygamber bu seferde o bedeviye onun anlayış seviyesine uygun bir şekilde develerine iyi bakmasını, yem ve suyunu güzelce vermesini söylemiştir. Bu cevap bedevinin çok hoşuna gitmiş ve sorularını sonlandırmıştır.[2075]

İslam medeniyetinin düşünce ve ifade özgürlüğü konusundaki anlayışının temelinde Hz. Peygamberin uygulamaları vardır. Hz. Peygamber, insanların fikirlerini rahatlıkla ifade etmeleri konusunda oldukça rahat bir ortamın oluşmasını sağlamış, kimi zaman kendisine itiraz olarak sayılabilecek sözleri ve konuşmaları bile sonuna kadar dinlemiştir. Ve bu süreçte Kur'an'ın affı, müsamahayı esas almayı ve kendilerine yapılan sataşmalara karşı, aldırış etmemeyi tavsiye emirleri[2076] doğrultusunda hareket etmiştir. Hudeybiye anlaşması esnasında Hz. Ömer gelerek itirazını dile getirmiş, kendi fikirlerini çok rahat bir şekilde ifade etmiş ve şunları söylemiştir: "Sen Allah'ın hak Peygamber'i değil misin? Biz hak üzere, düşmanımız bâtıl üzere değil mi? Niçin dinimizden taviz veriyoruz?" Hz. Ömer'in bu sözlerini büyük bir sakinlikle dinleyen Hz. Peygamber "Ben Allah'ın Resûlüyüm ve O'na isyan edecek değilim ve O, bana yardım edecektir." şeklinde cevap vermiş ve bu sözlerinden dolayı onu kınamamıştır.[2077] Yine Abdullah b. Übey b. Selül öldüğü zaman onun cenaze namazını kıldırmak isteyen Hz. Peygambere "Ey Allah'ın Resulü! Filan gün şöyle, filan gün böyle söyleyen Abdullah b. Übeyy'in üzerine mi namaz kılacaksın?" diyerek itiraz etmiş ve fikirlerini beyan etmiştir. Hz. Peygamber de ona "Ben bu namazı kıldırmakta muhayyer bırakıldım ve namazı kıldırmayı tercih ettim."[2078] demiştir. Yine Hz. Ömer'le ilgili başka bir örnek de Hâtıb b. Ebû Belta

[2074] Müslim, Cuma 60.
[2075] Heysemî, III, 323.
[2076] Furkan, 63/77.
[2077] Buhârî, Şürût, 15; Abdürrezzâk, *Musannef*, V, 330.
[2078] Buhârî, Cenâiz 84; Tefsîr, 9. Sure 12; Nesâî, Cenâiz,69-79.

hakkındadır. Mekke'nin fethi hazırlıkları esnasında Hz. Peygamberin Mekke'ye sefer düzenleyeceğine dair bir mektup yazan Hâtıb b. Ebû Belta'nın bu davranışı Hz. Peygamber tarafından öğrenilmiş ve mektup ele geçirilmişti. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Yâ Resûlallah! Bu, Allah'a, Resûlü'ne ve mü'minlere ihanet etmiştir." diyerek boynunun vurulmasını istemiştir. Ancak Hâtıb b. Ebû Belta'nın kendisini ifade etmesine müsaade eden Hz. Peygamber, "Hâtıb doğru savunma yaptı. Ona hayırdan başka bir şey söylemeyin!" şeklinde buyurmuştur. Ancak Hz. Ömer ve bazı sahabiler Hatb'ın cezalandırılması yönündeki fikirlerini ısrarla savunurlar. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Hâtıb, Bedir ehlinden değil midir? Allah, Bedir ehlini takdir etmiştir ve onlara, 'İstediğinizi yapın, cennet sizlere vacip olmuştur.' buyurmuştur."[2079] diyerek onların itirazlarını reddetmiştir.

Başka bir seferde ise Hz. Peygamber'in halasının oğlu Zübeyr b. Avvâm ile ensardan Humeyd[2080] arasında hurmalıklardan kaynaklanan bir anlaşmazlık çıkmıştı. Hurmalıkların sulaması sırayla yapılıyordu. Bu sıralama konusunda bir ihtilaf meydana geldi. Bunun üzerine Hz. Peygambere gidip durumu anlattılar. Hz. Peygamber, "Ey Zübeyr! Tarlanı sula sonra suyu komşuna ver." dedi. Fakat Humeyd bu teklifi beğenmeyip "Yâ Resûlallah! Zübeyr halanın oğlu olduğu için mi böyle bir hüküm verdin?" diyerek itiraz etti. Bunun üzerine "Rabbine andolsun ki, onlar, aralarında çıkan anlaşmazlıklarda seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar."[2081] âyeti nâzil olmuştur.[2082] Başka bir seferinde ise Hz. Peygamberin Zeyd'in oğlu Üsâme'yi bir sefere göndermek için komutan yapması üzerine sahabeden bazıları kendi fikirlerini beyan ederek bunun uygun olmadığına dair itirazlarını dillendirmişlerdi. Hz. Peygamber bu itirazları reddetmiş [2083] ve "Siz şimdi Üsâme'nin komutanlığı hakkında ileri geri konuşuyorsunuz. Bundan önce de onun babasının komutanlığı için konuşmuştunuz. Allah'a yemin ederim ki Zeyd nasıl bu göreve layık ve bana sevimli ise Üsame de babasının ardından bana aynı şekilde sevimlidir." şeklinde buyurmuştu.[2084] Ashabın fikirlerini açıkça söyleyebildiğine dair başka bir örnek de Tâif seferiyle ilgilidir. Hz. Peygamber Taif kuşatması esnasında "İnşallah yarın döneceğiz." diyerek başka bir yol aramak isteyince sahabeden bazıları,

[2079] Buhârî, Meğâzî, 9; İbn Hanbel, I, 105.
[2080] İbn Hacer, İsâbe, II, 129.
[2081] Nisa, 4/65.
[2082] Buhârî, Müsâkât, 6.
[2083] Buhârî, Ahkâm, 33
[2084] Buhârî, Meğâzî, 88.

"Onların kalelerini fethetmeden nasıl döneriz?" diyerek düşüncelerini Hz. Peygambere söylemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Öyleyse savaşa hazır olun!"[2085] demiş ve onların itirazlarını dikkate almıştır.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, ashabın itiraz sayılabilecek fikirlerini bile dinlemiş, onları fikirlerinden ve düşüncelerinden dolayı kınamamış. Dinin ve peygamberliğin temel ilkelerine aykırı olmayan konularda kendisine karşı bu denli açık bir şekilde yapılan konuşmalara müsamaha göstermiştir. Bu durum, İslam toplumunun özgürce düşünen ve hiçbir baskı altında kalmadan fikirlerini ifade edebilen bir toplum haline gelmesini sağlamıştır. İslam medeniyeti, bu fikir ve ifade hürriyeti temelinde teşekkül etmiştir.

3.4.6. Hayvan Hakkı

Merhamet etmeyene merhamet olunmayacağını[2086] bildiren Hz. Peygamberin kurduğu İslam medeniyeti, tüm canlılar için bir merhamet medeniyetidir. Hz. Peygamberin getirdiği din, hayvanlara merhameti ve onların da haklarının korunmasını emreden bir dindir.[2087] Kur'an'da "Yeryüzünde hiç bir canlı ve kanatlarıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi birer toplum/ümmet olmasınlar."[2088] buyurularak hayvanların da insanlar gibi bir ümmet olduğu belirtilmiştir. Yani Allah, bu âlemde var olan her şeyin rabbidir. O'nun tarafından belli bir düzen içinde yaratılan varlıkların tümünün haklarının korunması ve kendi yaşam sistemleri içerisinde varlıklarının devam ettirilmesi, insanın üzerinde bir haktır. Yine Kur'an'da "Sizin için hayvanlarda büyük ibret vardır."[2089] ayetiyle hayvanların yaratılış gaye ve biçimleriyle insanlar için ibret olduğu, "Bu hayvanları onların emrine verdik."[2090] ayetiyle de faydalanmaları için hayvanların insanların emrine verildiği belirtilmektedir. İnsanların kimi hayvanları rızık olarak,[2091] kimi hayvanları binek olarak,[2092] kimi hayvanları da bir yük taşıyıcı olarak kullanabileceği ifade edilerek[2093] onların faydalarından bazıları dile getirilmiştir.

[2085] Buhârî, Tevhîd, 31.
[2086] Müslim, Fedâil, 65.
[2087] Ebû Davud, Cihad, 55.
[2088] En'am, 6/38.
[2089] Nahl, 16/66.
[2090] Yasin, 36/72.
[2091] Hac, 22/34.
[2092] Yâsîn, 36/72.
[2093] En'am, 6/142.

Ayetlerde de ifade edildiği gibi hayvanlar, Allah tarafından yeryüzünde insanla birlikte doğal yaşamın bir parçası kılınmıştır. Yeryüzünü imar ve inşa faaliyetiyle görevli olan insanın[2094] doğal olarak aynı arzı paylaştığı hayvanlara karşı da birtakım sorumlukları vardır. Bu sorumluluklar, hayvanların Allah tarafından verilmiş doğal yaşam haklarını korumak, gıdaları, nesillerini devam ettirebilmeleri, zulme uğramamaları gibi birtakım görevlerden oluşmaktadır.[2095]

Bu bağlamda "Muhakkak ki Hz. İbrahim Mekke'yi haram kılmıştır. Ben de Medine'nin iki taşlığı arasını harem kıldım. Onun ağacı kesilmez, avı da avlanmaz."[2096] buyurarak ortaya koyduğu değerler sistemiyle Yesrib'i bir medeniyet merkezi olan Medine'ye dönüştüren Hz. Peygamber, bu yeni değerler sisteminde hayvanların haklarını da ihmal etmemiştir. Oluşturduğu medeniyet merkezine dair temel kuralları belirlerken "Medine'nin yaş otu koparılamaz, avı ürkütülemez, yitiği alınamaz. Ancak onu ilân eden (duyuran) kimse müstesna orada herhangi bir kimsenin savaş için silah taşıması ve oradan ağaç kesmesi uygun değildir, ancak bir kimse orada devesini otlatabilir."[2097] buyurarak daha yeni medeniyetin oluşum sürecinde hayvanların hakları ile ilgili de birtakım sınırlar belirlemiştir. Bu durum, Hz. Peygamberin tüm canlılarla birlikte hayvan hakları konusundaki hassasiyetinin de açık bir şekilde ifadesidir.

Hz. Peygamberin gönderildiği cahiliye toplumunda hayvan hakkı ihlali sayılabilecek ve onlara zulüm olan birçok adet vardı. Örneğin sahip oldukları deve yâda koyunlar ilk kez yavruladıklarında yeni doğmuş yavruyu süsleyerek putlara kurban ediyorlar ve buna "fera"[2098] diyorlardı. Hz. Peygamber, "İslam'da ne Fera ne de Atire vardır."[2099] diyerek bu adeti yasaklamıştır. Yine cahiliye döneminde bir kimse ölüp kabre konulduktan sonra bir devenin arka ayak sinirleri kesilir ve kabrin başına bırakılırdı.[2100] Canlı hayvana büyük bir işkence ve zulüm olan bu işlemin ölen kimsenin hayattayken yaptığı cömertliğin karşılığı olduğuna inanılır ve bu adete "el-Akīretü'l-beliyye" denirdi. Bunun hayvana bir işkence olduğuna işaret eden Hz. Peygamber "İslam'da akr yoktur."[2101] diyerek yasaklamıştır. Cahiliye döneminin hayvanlara karşı yapılan en büyük

---

[2094] Hud, 11/61.
[2095] Ertuğay, Recep, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Hayvanlara Şevkat*, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 2019, yıl 17, sayı 33, s. 198.
[2096] Müslim, Hac, 85.
[2097] Ebû Dâvud, "Kitâbu'l-Menasik", 98.
[2098] Buhari, Akika, 3.
[2099] Buhârî, Aḳiḳa, 3-4; Müslim, Eḍâḥî, 38; İbn Mace, Zebaih, 2; Fera, hayvanın ilk yavrusunun kurban edilmesi, Atire ise cahiliye döneminde Recep ayının ilk on gününde kesilen kurbandır.
[2100] Ebû Dâvûd, Cenâ'iz, 70; İbn Hanbel Müsned, III, 197.
[2101] Ebû Dâvûd, Cenâ'iz, 70; İbn Hanbel Müsned, III, 197.

zulümlerden birisi, adına "Muâkara" denilen adettir. Bu adete göre iki kişi cömertliklerini kanıtlamak için develerinin ayak sinirlerini keserlerdi. Kim daha çok deveye bunu yaparsa en cömert olma ünvanını kazanırdı. İbn Abbas, Hz. Peygamberin bu şekilde kesilen hayvanların etlerinin yenmesini yasakladığını bildirmektedir.[2102] Bu adetlerin yanında Cahiliye Arapları develerin hörgüçlerini ve koyunların kuyruklarını canlı canlı kesip içindeki yağları alıyorlardı. Hz. Peygamber, canlı hayvandan kesilen parçanın leş hükmünde olduğunu söylemiş ve bunu yasaklamıştır.[2103] Hayvanın kanının heba olmasını istemeyen Cahiliye Arapları, hayvanın yalnızca boyun derisini keser nefes borusu ve damarlarına dokunmazlardı. Hayvan bu şekilde acı çekerek can verirdi. Hz. Peygamber bu uygulamayı da yasaklamıştır.[2104] Cahiliye toplumunda hayvanlar kimi zamanda canlı hedef olarak kullanılırdı. Ok ve mızrak atıcılığında kendini geliştirmek isteyenler herhangi bir hayvanı canlı olarak hedefe koyar ve ona atış yaparlardı. Hz. Peygamber, "Hiçbir canlıyı hedef olarak kullanmayın!"[2105] buyurarak bu uygulamayı da yasaklamıştır. Yine bu dönemde en yaygın adetlerden birisi de hayvanları dövüştürmekti. İbn Abbâs "Rasûlullah, hayvanları birbirleriyle dövüştürmeyi yasakladı."[2106] demiştir. Hz. Peygamber, hayvanların yüzlerinin damgalanmasını,[2107] aşırı yük vurulmasını ve sırtlarında uzun süre oturma ve konuşmayı, [2108] onlara lanet etmeyi[2109] yasaklamıştır. Böylece hayvanlar için büyük bir işkence olan bu cahiliye adeti de ortadan kaldırılmıştır.

Tüm bu cahiliye kalıntılarından insanları uzak tutmak ve hayvanlara karşı merhamet anlayışı oluşturmak isteyen Hz. Peygamber, "Allah'ın gönderdiği her peygamber koyun gütmüştür. Ben de ücret karşılığında Mekkelilerin koyunlarını güttüm."[2110] diyerek hayvanlarla ilgilenmenin ve onların ihtiyaçlarını güzel bir şekilde karşılamanın bir peygamber mesleği olduğuna işaret etmiştir.

Toplumda İslam dininin hoş karşılamadığı bir adeti kaldırırken ya da dinin bir emrini yerleştirirken sıklıkla bu durumun Allah'a imanla bağlantısına vurgu yapan Hz. Peygamber "Allah herşeye en güzel biçimde muamelede bulunulmasını istemiştir. O hâlde siz, öldüreceğiniz ya da keseceğiniz zaman bunu en güzel biçimde yapın. Kesme işini yapacak olan kimse, bıçağını iyice bilesin ve kestiği hayvanı rahatlatsın (acı

[2102] Ebû Davud, Edâhi, 13-14.
[2103] Ebû Dâvûd, Dahâyâ (Sayd), 23-24.
[2104] Ebû Dâvûd, Edâhî, 17.
[2105] Müslim, Sayd, 58.
[2106] Tirmizî Cihâd, 30; Ebû Dâvûd, Cihâd, 51.
[2107] Buhari, Sayd, 35; Müslim, Libâs ve zînet, 108.
[2108] Ebû davud, Cihad, 55.
[2109] Müslim, Birr, 80-83.
[2110] Buhârî, İcâre, 2.

çektirmesin).”[2111] şeklinde buyurarak hayvanlara karşı güzel muamele etmenin de Allah’a imanın bir tezahürü olduğuna işaret etmiştir. Yine aç bırakılmış ve son derece zayıf düşmüş bir hayvanı gördüğünde “Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah’tan korkun. Onlara elverişli hâllerinde binin ve elverişli hâllerinde onları yiyin.”[2112] buyurarak hayvanlara muamelede Allah korkusunun esas alınmasını istemiştir. Ensar’dan birinin bahçesinde inleyen bir deve görmüş ve sahibine “Sana verdiği şu deve hakkında Allah’tan korkmuyor musun? Bu hayvan bana, senin onu hem aç bıraktığını hem de yorduğunu şikâyet etti!”[2113] diyerek devenin Allah tarafından verildiğini ve bir gün mutlaka hesabının sorulacağına vurgu yapmıştır.

Hayvanlara güzel davranma konusundaki tavsiyelerini Allah korkusu bağlamında zikreden Hz. Peygamber bu konuda insanlara ahirete iman ilkesini de hatırlatmıştır. Bu şekilde topluma insanların hakları gibi hayvanların haklarının da ahirette sorulacağını hatırlatarak hayvan hakları konusunda muhataplarını hassas davranmaya davet etmiştir. Örneğin haksız bir hayvanı öldürenden bunun hesabının ahirette muhakkak sorulacağını bildirmiş,[2114] hatta bu hayvanın “Yâ Rabbi! Falan kişi beni, bir fayda etmek için değil, boşu boşuna öldürdü!”[2115] diyerek bu işi yapandan davacı olacağını söylemiştir. Hayvanlara kötü davranmanın ahirette bir karşılığı olacağı gibi onlara iyilikle muamele edenlerin ahirette çeşitli af ve mükâfatlara kavuşacaklarını bildirerek hayvan hakları konusunda insanları teşvik etmiş ve şöyle buyurmuştur: “Adamın birisi yolculuk esnasında susamış ve yolda gördüğü bir kuyaya inip su içmişti. Kuyudan çıkınca orada bir köpekle karşılaştı. Susuzluktan dilini çıkarmış olan hayvan nemli toprağı yalıyordu. Yolcu kendi kendine, bu hayvan da benim gibi çok susamış dedi ve tekrar kuyuya inip ayakkabısına su doldurdu. Sonra ayakkabısını ağzı ile tutup kuyudan çıktı ve köpeği suladı. Bu yaptığından dolayı Allah o kulundan hoşnut oldu ve onu bağışladı.” Hz. Peygamber’in bu sözlerini dinleyen ashâbdan bazılarının, ey Allah’ın Rasûlü! Hayvanlara yapılan iyilikler için de bize bir sevap var mıdır? diye sordular. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Her canlıya yapılan iyilikte bir sevap vardır.” [2116] şeklinde buyurdu.

Hayvanlara iyilik etmenin ahirette bir karşılığı olduğu gibi bu dünyada da birtakım karşılıkları olacağını bildirerek insanları hayvanlar hakkında merhamet ve iyi muameleye

[2111] Müslim Sayd, 57; Ebû Dâvûd, Dahâyâ, 10-11.
[2112] Ebû Dâvûd, Cihâd, 44.
[2113] Ebû Dâvûd, Cihâd, 44.
[2114] Nesâî, Sayd, 34.
[2115] Nesâî, Dahâyâ, 42.
[2116] Buhârî, Müsâkât, 9; Müslim, Selâm, 153.

davet etmiştir. Örneğin "Hayvanlar olmasaydı semadan yağmur inmezdi."[2117] buyurarak Allah'ın yağmur gibi bir nimeti göndermesinin sebeplerinden birisinin de yarattığı hayvanlar olduğuna işaret etmiş, develerin sahipleri için izzet olduğunu koyunların ise sahipleri için bereket vesilesi olduğunu bildirmiştir.[2118] Bu nedenlerden ötürü sıklıkla hayvanlara yumuşak davranılmasını istemiştir. Bir seferinde de bir türlü sakinleşmeyen bir deveye binen ve onu sakinleştirmek için ileri geri çeken Hz. Âişe'ye, böyle yapıp deveyi incitmemesini söyleyerek "Rıfk (yumuşaklılık) işe güzellik katar, rıfktan (yumuşaklılıktan) uzak olmak ise, işi kusurlu kılar."[2119] buyurarak hayvanlara karşı da rıfk ile muamele edilmesini istemiştir.

Hayvanları Allah'ın yarattığı doğal sistemin ve dengenin bir unsuru olarak gören Hz. Peygamber, bu dengenin bozulmaması için hayvanların neslini korumaya yönelik de birçok uyarıda bulunmuştur. Bunun için hayvanları hiçbir sebep olmadan öldürmeyi yasaklamıştır.[2120] Onlara eziyet edilmemesini tavsiye etmiş,[2121] yumurtalarına dokunulmaması konusunda uyarmış, [2122] gereksiz yere iğdiş edilmelerini, [2123] yuvalarının tahrip edilmesini ve oralara abdest bozulmasını,[2124] yırtıcı hayvanları zevk için avlamayı ve yemeyi yasaklamış,[2125] "Hayvanlara işkence edenlere Allah lânet etsin."[2126] şeklinde buyurmuştur.

Hz. Peygamber, tüm bu uyarılarının yanında hayvan hakları ve onlara güzel muamele konusunda bizzat kendisi topluma örneklik yapmıştır. Hayvanlara sevgi ve şefkatle yaklaşmış, onlara güzel isimler vermiştir. Örneğin atına Mürteciz ismini; merkebine Ufeyr ismini, katırına Düldül, devesine Kasvâ isimlerini vermiştir.[2127] Sahabeden kedilerle ilgilenmeyi seven Ebû Hüreyre'ye, "kedicik babası"[2128] anlamına gelen bu ismi Hz. Peygamber vermiş ve onun hayvanlara sahip çıkmasını teşvik etmiştir. Enes b. Mâlik'in küçük kardeşi Ebû Umeyr'e rastladığında onun ismi "Nuğayr" olan kuşu

---

[2117] İbn Mâce, Fiten, 22.
[2118] İbn Mâce, Ticâret, 69; Buhârî, el-Edebü'l-müfred, 201.
[2119] Müslim, Birr, 78-79.
[2120] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 351.
[2121] İbn Mâce, Zebâih, 10.
[2122] Buhârî, el-Edebü'l-müfred, 139.
[2123] İbn Hanbel, II, 24; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 42.
[2124] Nesâî, Tahâret, 30.
[2125] Müslim, Sayd, 16.
[2126] Nesâî, Dahâyâ, 41.
[2127] Müslim, Îmân, 49; Ebû Dâvûd, Cihâd, 156; Nesâî, Menâsikü'l-hac, 187; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, X, 45; Müslim, Cihâd ve siyer, 81; Müslim, Cihâd ve siyer, 78; İbn Kesîr, Bidâye, VI, 10.
[2128] Tirmizî, Menâkıb, 46; Hâkim, Müstedrek, VI, 2215 (3/506).

sorup onu mutlu ederdi.[2129] Onun bu tavrı, insanları hayvanlara değer vermeye ve onların haklarını gözetmeye sevk ederdi.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, tüm canlılar gibi hayvanlara karşı da sevgi ve merhameti öğütlemiş, onların nesillerinin ve haklarının korunmasını tavsiye etmiş ve onlara yapılan her iyiliğin ve kötülüğün karşılığının da ahirette görüleceğini bildirmiştir. Hz. Peygamberin tüm bu uygulamaları ve tavsiyeleri, İslam medeniyetinin hayvan hakları ile ilgili anlayışına kaynaklık etmiştir.

3.4.7. Din Kardeşliği Temelinde Toplumsal Bütünlük Sağlanması

Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin temellerini atarken bu medeniyete mensup toplumların fertlerinin birbirlerine karşı duyduğu kardeşlik ve uhuvvet hislerinin geliştirilmesi ve korunması, onun en önemli hedeflerinden birisi olmuştur. Hz. Peygamberin oluşturduğu kardeşlik anlayışı, kan bağını aşan, inanç birliğine dayanan ve sadece dünyayla sınırlı olmayıp ahiret hayatında da devam eden bir kardeşliktir.[2130] Kardeşlik, Arapça'da "uhuvvet" kavramı ile ifade edilmiştir.[2131] Bu kavram, kan bağı ile kardeş olmanın yanında aynı millete mensubiyeti, aynı inancı ve ideali paylaşanları da ifade eder. Kur'an'da kardeş kavramı, kan bağına dayalı kardeşliği[2132] ifade ettiği gibi, başka dinlerin mensuplarının kardeşliğine,[2133] insanları yoldan çıkaranların[2134] ve müsriflerin[2135] şeytanların kardeşleri olduğuna dair ifadelerde de kullanılmıştır. "Müminler ancak kardeştir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin."[2136] ayetinde ise aslolanın inanca dayalı bir kardeşlik modeli olduğu ifade edilmiştir. Bu model aynı zamanda İslam medeniyetinin toplum projesidir. Kur'an'ın öngördüğü bu din kardeşliğine dayalı toplumsal yapı, cahiliye toplumunun kan bağına ve kabileciliğe[2137] dayalı toplumsal yapıdan daha güçlü ve sağlamdır. Çünkü inanç kaynaklı bir kardeşlik, kan bağı, kabilecilik ve asabiyet olmasa da toplumu bir arada tutabilecek bir güce sahiptir. Nitekim Hz. Peygamber de "Mü'minler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta bir vücuda

---

[2129] Müslim, Âdâb, 30; Ebû Dâvûd, Edeb, 69.
[2130] Şahin, Ramazan, *İslam'ın Kardeşlik Anlayışı Bir Vücudun Organları*, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 1, 2015 s. 113.
[2131] er-Râğıb el-Iṣfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳur'ân,* s. 68; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XIV, s.19.
[2132] Nisa, 4/12.
[2133] Araf, 7/38.
[2134] Araf, 7/202.
[2135] İsra, 17/27.
[2136] Hucurât, 49/10.
[2137]Derveze, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz.Muhammed'in Hayatı*, I, 39- 41.

benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar."[2138] buyurarak hem bu güce işaret etmiş hem de kardeşliği imanla irtibatlı olarak ele almıştır. Çünkü İslam toplumunda kardeşlik bağları, fertlerin imanını ilgilendiren bir konudur.

"Eğer bir halîl (dost) edinecek olsaydım, elbette onu (Ebû Bekir'i) halil edinirdim. Fakat İslâm kardeşliği (Uhuvvetü'l-İslam) daha üstündür."[2139] buyuran Hz. Peygamber, İslam kardeşliği bağlamında cahiliye toplumunda izine rastlanmayan bir kardeşlik anlayışı oluşturmuştur. Çünkü cahiliye döneminde adına "hilf"[2140] denen iki kabile veya şahıs arasında yapılan kardeşlik anlayışı ve anlaşmaları, daha çok himaye, dünyevi menfaat ve asabiyete dayanan anlaşmalar olmuştur.[2141] Hz. Peygamberin öngördüğü kardeşlik anlayışı ise tevhit ve inanç birliğinden kaynaklanan, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu esas alan evrensel ve şümullü bir kardeşlik anlayışıdır.[2142] Hz. Peygamberin vahiy rehberliğinde oluşturduğu bu kardeşlik anlayışıyla birlikte ortaya evrensel değere sahip bir toplumsal birlik modeli çıkmıştır. Bu modelin temelinde Kur'an ve sünnetin öngördüğü tevhid ve ahirete iman ilkeleri vardır. "Sizden biriniz, kendisi için istediğini (Müslüman) kardeşi için de istemedikçe (kâmil manada) iman etmiş olamaz."[2143] buyuran Hz. Peygamber, kardeşin kardeşe karşı bir görevi olan onun iyiliğini isteme sorumluluğunu yerine getirmesinin kâmil imanın bir gereği olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber, Müslümanın kendisi için istediğini kardeşi için de istemeye teşvik eden çağrısı yalnızca ahlaki sorumlulukları değil aynı zamanda ekonomik ve sosyal dayanışmaya dair de sorumlulukları hatırlatmaktadır.[2144]

Hz. Peygamber, İslam kardeşliği fikrini gerçekleştirdiği "Muahat"[2145] anlaşmasıyla İslam medeniyetine mensup toplumların kardeşlik anlayışına kaynaklık edecek yeni bir toplumsal yapı oluşturmuştur. Kardeş edinmek ve kardeş olmak manalarına gelen muahat akdi, [2146] İslam toplumunun din bağı ile kardeş ilan edilmesi anlaşmasıdır. Hz. Peygamber, hicretten yaklaşık beş ay kadar sonra "İslâm dininde hilf

---

[2138] Müslim, Birr, 66; Buhârî, Edeb, 27.
[2139] Buhari, Salati80; Müslim, Fedâilu's-Sahâbe 2.
[2140] İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 252.
[2141] İbn Sa'd, Tabakât, I, 75, 78; Taberî, *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II, 252.
[2142] Bkz, Çelikhan, Serkan, *Kur'an ve Hadislerde Uhuvvet (kardeşlik) Kavramı ve Toplumsal Birlik Örneği Olarak Muâhât*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 11 Sayı: 56 Nisan 2018, s. 944-958.
[2143] Buhârî, Îmân,7.
[2144] Bkz: Açık, Fatih, *İlk İslam Toplumunun İnşa Sürecinde Kardeşlik Projesi,* İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3, 2015, s.696.
[2145] Buhari, Kefâle, 2.
[2146] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 22.

yoktur, din kardeşliği vardır."[2147] diyerek Enes b. Mâlik'in evinde Ensar ve Muhacir'i birbiriyle kardeş ilan etmiştir. Bu anlaşmanın şahidi olan Enes b. Malik, "Hz. Peygamber, Medine'de benim evimde Kureyş ile Ensâr arasında kardeşlik akdi yaptı."[2148] demiştir. Hicret sonrası İslam medeniyetinin inşa sürecine hız veren Hz. Peygamber, Ensar ve Muhacir arasında yaptığı kardeşlik sözleşmesi yani muahat anlaşmasıyla bu sürecin toplumsal birlik ve bütünlüğü sağlayacak adımlarından birini atmıştır. Böylece cahiliyenin sınıf sistemine dayalı sosyal yapısı yerine[2149] din kardeşliği temelinde eşit haklara sahip bir toplum yapısı oluşturulmuştur. Fertlerini İslam kardeşliğinin birbirine bağladığı bu yapı, aynı zamanda İslam medeniyetinin de ilk çekirdeğini oluşturmuştur.

Muahat akdi ile kardeş ilan edilen bazı sahabiler şunlardır: Zübeyr b. Avvâm ile Seleme b. Selâme, Hamza b. Abdulmuttalib ile Zeyd b. Hârise, Cafer b. Ebî Tâlib ile Muâz b. Cebel, Ebû Bekr es-Sıddîk ile Hârice b. Zeyd, Ömer b. Hattâb ile Itbân b. Malik, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ile Sa'd b. Muâz.[2150] Hz. Ali'nin "Yâ Rasûlallah! Sahabe arasında kardeşlik yaptın ama benimle kimse arasında kardeşlik bağı kurmadın." demesi üzerine Hz. Peygamber "Ey Ali! Sen benim dünya ve ahiret kardeşimsin." buyurarak onu da kendisine kardeş yapmıştır.[2151] Hz. Peygamber, bu kardeşlik ile hicret sonrasında ortaya çıkabilecek, gıda, mesken ve benzeri insani ihtiyaçların sosyal bütünlüğe zarar vermesine de engel olmak istemiştir. Nitekim Abdurrahman b. Avf ile kardeş olan Sa'd b. Rebî'nin kardeşlik akdi gereği ona malının ve elinde olan imkânlarının bir kısmını teklif etmesi, kardeşlik anlaşmasının somut sonuçları açısından oldukça önemlidir.[2152] Çünkü Ensâr'ın yukarıdaki örnekte olduğu gibi muahat gereği mesken, yiyecek ve başka insani ihtiyaçlar konusunda Muhacirlere olan desteği birçok sosyal sorunun kriz haline gelmeden çözülmesini ve adaptasyon sürecinin[2153] kolaylaşmasını sağlamıştır.

Gazzâli'nin, "Kardeşlik akdi, tıpkı nikâh akdi gibi iki şahıs arasındaki bağlantıdır."[2154] diyerek kardeşler arasında bu akitten doğan bir hukuka da işaret ettiği gibi Hz. Peygamberin gerçekleştirdiği kardeşlik akdi, yerine getirilmesi gereken birtakım sorumlulukları da beraberinde getirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber, "Mü'minin mü'min üzerinde altı hakkı vardır." buyurarak bu sorumluluklardan bazılarını şu şekilde

---

[2147] Buhârî, Edeb, 67.
[2148] Buhari, Kefâle, 2.
[2149] Çağatay, Necdet, *İslam'dan Önce Arap Tarihi*, s.118.
[2150] Bkz: İbn Hişâm, es-Siretü'n-Nebeviyye, I, 505
[2151] Tirmizî, Menâkıb, 20-21.
[2152] Buhârî, Büyû', 1, Buhârî, Nikâh, 69.
[2153] Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 294.
[2154] Gazzâlî, İḥyâ'ü ʿUlûmi'd-Dîn, Daru'l-Marife, Beyrut ts., II, s. 173.

saymıştır: "Hastalandığında onu (Müslüman kardeşini) ziyaret eder, öldüğünde cenazesinde bulunur, kendisini davet ettiğinde davetine icabet eder, onunla karşılaştığında selâm verir, aksırdığında ona hayır duada bulunur, yanında ve gıyabında onun için (nasihat eder) samimi davranır."[2155] Görüldüğü gibi sayılan maddeler bir yandan İslam toplumunun insani münasebetlerinin nasıl olacağını belirlerken bir yandan da Müslümanın kardeşine karşı yerine getirmesi gereken hak ve ödevlere işaret etmektedir. Yine "Müslüman Müslümanın kardeşidir. Ona ihanet etmez, ona yalan söylemez ve onu yardımsız bırakmaz. Müslümanın Müslümana ırzı, malı ve kanı haramdır. Takvâ buradadır. Bir kimseye şer olarak Müslüman kardeşini hor ve hakir görmesi yeter."[2156] buyuran Hz. Peygamber, Müslümanlar arası kardeşlik hukukuna dair ilkelerden bazılarını bildirmiş ve her Müslümanın bunlara uyması gerektiğini belirtmiştir.

İslam toplumunda tesis edilen kardeşliğin korunması ve geliştirilmesi için de "Kim bir Müslüman'ın sıkıntısını giderirse, Allah da onun kıyamet günündeki sıkıntılarından birini giderir. Kim darda kalan bir kimsenin işini kolaylaştırırsa, Allah da dünya ve âhirette onun işlerini kolaylaştırır. Kim bir Müslüman'ın ayıbını örterse, Allah da dünya ve âhirette onun ayıplarını örter. Kul, kardeşinin yardımında olduğu sürece, Allah da onun yardımcısı olur."[2157] buyurarak Müslümanlar arası yardımlaşmayı ve dayanışmayı tavsiye etmiş, hayvanına binmek isteyen bir Müslümana yardım etmeyi ve eşyasını taşımayı, ona güzel söz söylemeyi ve Müslümanlara eziyet veren şeyleri yoldan kaldırmayı birer sadaka olarak nitelendirmiştir.[2158] "Yanında fazla biniti olan onu biniti olmayana versin, yanında fazla azığı olan da onu azığı olmayana versin."[2159] şeklinde buyuran Hz. Peygamber, tüm bu tavsiyeleri ile din kardeşliği temelinde kurulan yeni sosyal düzenin paylaşma, dayanışma, fedakârlık ve özveri bağlamında yürümesini hedeflemiştir.

İslam Medeniyeti aynı zamanda bir güven medeniyetidir. Bu güven ilk önce fertlerin birbiriyle olan münasebetlerinden ortaya çıkmalıdır. Çünkü güven duygusu fertleri birbirine kaynaştıran bir harç gibidir. Fertler arasında güvenin oluşmadığı toplumların uzun süre ayakta kalmaları mümkün değildir.[2160] Hz. Peygamberin tesis ettiği İslam kardeşliği, cahiliyeden kalma kin, nefret ve intikam duygularını ortadan kaldırarak

[2155] Tirmizî, Edeb, 1; Nesâî, Cenâiz, 52.
[2156] Tirmizî, Birr 18.
[2157] Ebû Dâvûd, Edeb, 60.
[2158] Müslim, Zekât, 56.
[2159] Müslim, Lukata, 18.
[2160] Baş, Mustafa, *Güven Toplumu Oluşturmanın Temel İlkeleri*, (Samimiyet, Kardeşlik, Adalet ve Müsavat), Edebali İslamiyet Dergisi, Cilt: I, Sayı: 1, Mayıs/2017,s. 137.

Müslümanlar arası din bağından kaynaklanan bir sevgi ve güvenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Müslüman kardeşini hiçbir menfaat gözetmeden sırf Allah için sevmenin Allah'ın ziyadesiyle razı olduğu bir amel olduğunu haber veren[2161] Hz. Peygamber, kardeşini yalnızca Allah için sevenlerin gerçek imanın tadına ulaşacağını müjdelemiştir.[2162] Konuyla ilgili olarak Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste şöyle buyurmuştur: "Kıyamet gününde Allah şöyle buyurur: Sırf benim rızam için birbirlerini sevenler nerededir! Benim gölgem dışında başka hiçbir gölgenin olmadığı bugünde onları kendi gölgemde gölgelendireceğim."[2163] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber bu hadisiyle tesis ettiği İslam kardeşliğinin yalnızca bu dünyada değil öte dünyada da kişiye fayda edeceğini vurgulayarak İslam kardeşliği konusunda ahirete iman ilkesini de gündeme taşımıştır. Başka bir seferinde ise kıyamette şehitlerin bile gıpta edeceği bazı kullardan bahsetmiş ve bu kulların yalnızca Allah rızası için birbirlerini seven kullar olduğunu haber vermiştir. Ayrıca bu sevgilerinden dolayı onların yüzlerinden bir nur olacağını ve herkesin korktuğu gün onların bu korkudan emin olacağını bildirmiştir.[2164] Müslümanlar arasında sevgi bağlarının güçlenmesine son derece önem vermiş, yanındayken başka bir Müslümanı sevdiğini söyleyen birisine aralarındaki sevgi bağının güçlenmesi için "Git bunu o adama söyle." diyerek teşvik etmiş,[2165] sevdiği kardeşini sırf Allah için ziyaret edenlerin bu davranışlarından dolayı Allah tarafından sevileceğini bildirmiştir.[2166] Hz. Peygamber, din kardeşliğine dayalı sevgi bağlarıyla toplumun birbiriyle irtibatını, ilgisini ve münasebetlerini devam ettirmeyi de hedeflemiştir. Çünkü sevgi bağları, İbn Miskeveyh'in de (ö.421/1030) vurguladığı gibi toplumların sosyalleşmesi ve mutluluğu açısından en önemli etkenlerden birisidir.[2167]

Görüldüğü gibi Müslümanlar arası din kardeşliğine dayalı sevgi bağlarının artması için kardeşine onu sevdiğini söylemeyi ve onu ziyaret etmeyi tavsiye eden Hz. Peygamber, bu sevginin daha da pekişmesi için hediyeleşmeyi ve selamı yaymayı emretmiş ve şöyle buyurmuştur: "Size, yaptığınız takdirde birbirinizi seveceğiniz bir şey öğreteyim mi? Aranızda selâmı yayın.",[2168] "Birbirinizle el sıkışın ki içinizde olan kin

---

[2161] İbn Hanbel, V, 145.
[2162] Buhârî, Edeb, 42.
[2163] İbn Hanbel, II, 338.
[2164] Müslim, Birr, 37.
[2165] Ebû Dâvûd, Edeb, 112-113.
[2166] Müslim, Birr, 38.
[2167] İbn Miskeveyh, Ebû ʿAlî Aḥmed b. Muḥammed b. Yaʿḳûb Miskeveyh (ö.421/1030), *Tehẕîbu'l-Aḫlâḳ ve Taṭhîru'l-Aʿrâḳ* (nşr. İbnu'l-Ḫaṭîb), Mektebetu'ŝ-Ŝeḳâfeti'd-Dînîyye, s. 23.
[2168] Müslim, İmân, 93.

son bulsun, hediyeleşin ki sevginiz artsın ve aranızdaki düşmanlıklar ortadan kalksın."[2169] Ayrıca bu sevginin devamı için Müslüman kardeşlerinin birbirine karşı ikiyüzlü bir tavırla değil samimi bir şekilde davranması gerektiğine işaret ederek kendisine biat için gelen kimi Müslümanlara biat maddeleri arasında Müslüman kardeşlerine karşı samimi davranmayı da bir şart olarak saymıştır.[2170] Bu anlamda "Mü'min cana yakın kimsedir. (Kardeşleriyle) yakınlık kurmayan ve kendisiyle de yakınlık kurulamayan kimsede hayır yoktur."[2171] buyuran Hz. Peygamber, İslam toplumunun kardeşlik münasebetlerinin devam etmesini sağlayacak ahlaki hasletlerden olan cana yakınlığı tüm Müslümanlara tavsiye etmiştir.

Tüm bu uygulama ve uyarılarıyla İslam toplumunun fertlerini samimi, içten ve karşılıklı fedakârlık zemininde bir kardeşliğe davet eden Hz. Peygamber, bu kardeşliğin kesintiye uğramadan devam etmesi için de birtakım yasaklar getirmiştir. Örneğin, "Bir Müslüman'ın Müslüman kardeşine üç günden fazla küs kalması ve karşılaştıklarında birbirlerinden yüz çevirmeleri helâl değildir. Bunların (küs olanların) en hayırlısı, (barışmak için) önce selâm verendir."[2172] buyurarak din kardeşleri arasında hangi sebeple olursa olsun üç günden fazla küs kalmayı yasaklamış, bu süreyi aşan küskünlüklerin ise büyük veballer gerektireceğini bildirerek şöyle buyurmuştur: "Müslüman kardeşine bir sene küs kalan kimse, onun kanını dökmüş gibidir."[2173] Hz. Peygamber, bu uyarılarıyla küskünlüğün İslam toplumunda ortaya çıkaracağı kin, öfke, hırs, haset gibi kötü duyguların önüne geçmeyi hedeflediği gibi toplumun sosyal bütünlüğünün sağlanması hedefini de gözetmiştir. Bu bağlamda küskünlüklerin uzamaması için sık sık uyarılarda bulunmuş ve küsleri barıştırmanın faziletlerine vurgu yapmıştır. İslam toplumunda birbirine küs olan iki Müslümanı barıştırmanın nafile oruç, namaz ve sadakadan daha faziletli olduğunu,[2174] her türlü barış çabasına rağmen küskünlükleri sürdürme konusunda ısrarlı olanların Allah tarafından affedilmeyeceğini[2175] bildiren Hz. Peygamber, Müslümanlar arası küslüğü giderip, birlik ve bütünlüğün sağlanması için her Müslümanı sorumluluk almaya teşvik etmiştir. Böylece Müslüman kardeşler arasında çıkacak sorunlarda her Müslüman aktif görev alarak sorunların karşılıklı kan davasına ve husumete dönüşmesini önlemiş olacaktır. Bu konuda kendisi de oldukça aktif olan Hz.

[2169] Muvatta', Hüsnü'l-hulk, 4.
[2170] Buhârî, Îmân, 42.
[2171] İbn Hanbel, II, 400.
[2172] Buhârî, İsti'zân, 9.
[2173] Ebû Dâvûd, Edeb, 47; İbn Hanbel, IV, 219.
[2174] Ebû Dâvûd, Edeb, 50; Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 56.
[2175] Müslim, Birr, 35.

Peygamber, bir gün Kubalı Müslümanlar arasında bir küskünlük çıktığını duyunca "Haydi hemen gidelim ve onları barıştıralım."[2176] buyurarak harekete geçmiştir. Ayrıca iki Müslümanın arasını bilerek ve isteyerek bozmanın imanı kökünden kazıyabilecek kadar büyük bir günah olduğunu da söyleyen Hz. Peygamber,[2177] Müslümanlar arasında küskünlük ve dargınlık çıkarabilecek davranışlardan kaçınılması gerektiğine işaret emiştir. Bunun için Müslümanın din kardeşi için onun hoşuna gitmeyecek şeyleri konuşmasını ve yaymasını yasaklamış,[2178] onun beden ve şahsiyet haklarının ihlal edilmesinin haram olduğunu bildirmiş,[2179] Müslümana karşı lanetle sayılacak ifadelerden menetmiş,[2180] kardeşine karşı tuzak kuran ve zarar verenlerin lanetleneceğine dair uyarılarda bulunmuştur.[2181]

Tıpkı küskünlük gibi Müslümanların birbirleriyle olan münasebetlerine zarar verebilecek her türlü davranıştan kaçınılması gerektiğini öğütleyen Hz. Peygamber, "Zandan sakının! Çünkü zan, yalanın ta kendisidir. Birbirinizin sözlerine kulak kabartmayın. Birbirinizin özel hâllerini araştırmayın. Birbirinizle üstünlük yarışı içine girmeyin. Birbirinize haset etmeyin. Birbirinize kin beslemeyin. Birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun!"[2182] buyurarak Müslümanlar arası kardeşlik hukukunu zedeleyecek tüm davranışlardan kaçınılmasını emretmiştir. Çünkü kardeşlik hukukuna zarar veren davranışlar, sosyal bütünlüğü bozarak zaman içerisinde toplumsal çöküşe neden olabilir. Nitekim Hz. Peygamber, "Geçmiş milletlerin hastalığı size de bulaştı. Bunlar, haset ve birbirinize karşı kin beslemektir! İşte tüm bunlar, kökten (kazıyıcı) yok edicidir. Bakın saçı kazır demiyorum, bunlar dini kökünden kazıyıp yok eder. Allah'a yemin ederim ki iman etmeden cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmeden de mü'min olamazsınız..."[2183] buyurarak bu gerçeğe işaret etmiştir. Bir toplumun fertlerinin birbirine haset edip kıskanması ve bunun sonucunda da kin duygusunun ortaya çıkması, o toplumda sosyal çözülmeye neden olur. Sosyal çözülme ise toplumları çöküşe götürür. Bu nedenle Hz. Peygamber, geçmiş milletlerin başına gelen bu durumdan ibret alınmasını ve İslam medeniyetine mensup toplumların bu hastalıklardan uzak durmasını tavsiye etmiştir. Kardeşler arasında kin duygusunu ortaya çıkaran en önemli sebeplerden

[2176] Buhârî, Sulh, 3.
[2177] Ebû Dâvûd, Edeb, 50; Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 56.
[2178] Müslim, Birr, 70.
[2179] Müslim, Birr, 32.
[2180] Buhârî, Edeb, 73.
[2181] Tirmizî, Birr, 27.
[2182] Müslim, Birr, 28.
[2183] Tirmizi, Sıfatu'lkıyâme, 56.

birisi de insani münasebetlerde özensizliktir. Müslümanların kardeşliklerini koruyabilmesi için birbirleriyle olan münasebetlerde sınırları korumaları gerektiğine işaret eden Hz. Peygamber, "Kardeşinle sakın tartışmaya girme, onu kırabilecek şekilde onunla şakalaşma ve ona yerine getiremeyeceğin sözü verme."[2184] buyurarak insani münasebetlerde gereken ölçülere dikkat edilmesini istemiştir. Tüm bunların yanında Müslümanın diğer Müslüman kardeşinin başına gelen musibete sevinmemesini,[2185] onu hor ve hakir görmemesini,[2186] kâfirlikle itham etmemesini,[2187] ona kılıç çekmemesini,[2188] ve ona karşı sevgi ve nefrette ölçülü davranmasını[2189] tavsiye etmiştir.

Tüm bunlardan sonra Hz. Peygamberin inşa ettiği kardeşlik olgusu ve bu kardeşlikle ilgili hadisleri ve uygulamaları, İslam medeniyetinin kardeşlik anlayışına kaynaklık etmiştir. İslam medeniyetinde din kardeşliği, imanın bir gereğidir. Hz. Peygamber, Arapların asabiyetten, kabilecilikten ve dünyevi menfaatlerden kaynaklanan kardeşlik anlayışına karşı tevhid ilkesi temelinde inşa ettiği bir kardeşlik anlayışı oluşturmuştur. Bu anlayış nedeniyledir ki, İslam medeniyetine mensup toplumlar halen güçlü bir şekilde varlıklarını sürdürmektedir.

3.4.8. "Sılayı Rahim" Temelinde Akrabalık Bağlarının Düzenlenmesi

İslam, insanlar arası münasebetleri ve toplumsal hayatı düzenleyen ilkeler sunan bir dindir. Bu ilkeler, Hz. Peygamber tarafından uygulanarak hayata geçirilmiştir. İslam medeniyeti ise Kur'an'da belirtilen İslam dinine ait ilkelerin Hz. Peygamber tarafından bir toplum düzeni haline getirilmesiyle kurulmuş bir medeniyettir. "Sıla-i rahim" kavramı da İslam toplumunun sosyal hayatını düzenleyen ana kavramlardan birisidir. Bu kavram, bağ ve ilişki manasındaki "sıla" ile ana rahmi ve soy birliğini ifade eden "rahim" terimlerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Kan bağı ve evlilik vesilesiyle oluşmuş akrabalık bağlarını koruma, gözetme, münasebetleri sürdürme anlamlarına gelmektedir.[2190] "Akraba" kavramı ise Arapça k-r-b kökünden türemiş olup,[2191] nesep ve mekân bakımından yakınlığı ifade eder.[2192] Kur'ân'da akraba kavramını ifade etmek için

[2184] Tirmizî, Birr, 58.
[2185] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 54.
[2186] Ebû Dâvûd, Edeb, 35.
[2187] Müslim, Îmân, 111.
[2188] Müslim, Fiten, 15.
[2189] Tirmizî, Birr, 60.
[2190] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 230-233.
[2191] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 662-663.
[2192] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 232-233.

"zü'l-kurbâ"[2193] ve "ülü'l-erhâm"[2194] kavramları çeşitli terkipleriyle beraber akrabalık bağı anlamında kullanılmıştır. Bakara suresindeki "Yalnız Allah'a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz."[2195] ayeti ve Ahzab suresindeki "Aralarında kan bağı bulunanlar Allah'ın kitabında birbirlerine, (miras konusunda) diğer mü'minlerden ve muhacirlerden daha yakındırlar."[2196] ayetleri bu durumun örneklerindendir.

Hz. Peygamberin gönderildiği cahiliye toplumu da akrabalık bağlarına önem veren bir toplumdu. Ancak onların kan ve akrabalık bağlarına önem vermelerinin altında yatan sebepler, kabilecilik[2197] ve birbirlerine karşı sayısal üstünlük[2198] yarışını kazanabilme gibi sebeplerden oluşuyordu. Çünkü Cahiliye Arapları nüfus ve sayısal üstünlüğü bir hak ölçüsü olarak görüyorlardı.[2199] Bu nedenle zaman zaman başkalarının soylarına ve kabilelerine hakaret ediyorlar,[2200] "Kardeşin zalim de (haksız da) olsa ona yardım et." [2201] diyerek, haksız olduğunu bildikleri halde kendilerinden olanlar için yardıma koşabiliyorlardı. Hz. Peygamber, cahiliye toplumunda kör taassup, ırkçılık ve kibre dayalı akraba ilişkilerini ıslah ederek tüm akrabalık bağlarının Allah'a ve ahirete iman bağlamında düzenlenmesini sağlamıştır. Örneğin, Enes b. Malik'in anlattığına göre bir gün Hz. Peygamber, "Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et."[2202] şeklinde buyurmuştur. Orada bulunanlar, zalim olan birisine nasıl yardım edilebileceğini sorunca, "Onu (kardeşini) zulümden uzaklaştırırsın ya da onun yaptığı zulme engel olursun. İşte bu da ona yapacağın yardımdır."[2203] şeklinde buyurarak cahiliyenin akrabalarla haksızlık ve zulümde de yardımlaşma anlayışını ortadan kaldırmıştır. Kendisine kişinin kabilesini ve akrabalarını sevmesi ırkçılık sayılır mı diye soran birisine "Hayır, ancak

---

[2193] Nahl 16/90.
[2194] Enfâl 8/75
[2195] Bakara, 2/83
[2196] Ahzâb 33/6.
[2197] Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 30.
[2198] et-Tekâsür 102/1-3.
[2199] Çetin, Metin, *Tekâsür Sûresi Üzerine Bazı Mülahazalar*, Van İlahiyat Dergisi, 10/17 (Aralık 2022), s. 73.
[2200] Müslim, Cenâiz, 29
[2201] el-Meydânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî (ö.518/1124), *Mecmaʿu'l-Emsâl* (nşr. Muḥammed Muḥyi'd-Dîn ʿAbdulḥamîd), I-II, Dâru el-Maʿrife, Beyrût, II, 334.
[2202] İbn Kurkûl, (ö. 569/1174), *Meṭâliʾu'l-Envâr ʿalâ Śıḥâḥi'l-Âsâr* eserinde kardeşine yardım etmekten kastın mazlumsa onu desetkelemek, zalimse zulmüne engel olmak, şeytana ve nefse karşı ona yardım etmek olduğunu söylemiştir; İbn Ḳurḳûl, *Meṭâliʾu'l-Envâr ʿalâ Śıḥâḥi'l-Âsâr*, III, 308. İbnu'l-Mulakkın, (ö.804/1402) Hz. peygamberin kastettiği yardımının güzel adalet ve güzel mumale olduğunu söylemiştir. İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Śaḥîḥ*, XV, 576. İbn Battâl, (ö.449/1057) ise yardımın kardeşine iyiliği emredip kötülükten menetmek olduğunu belirtmiştir. İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Śaḥîḥi'l-Buḥârî*, VII, 153.
[2203] Buhârî, İkrâh, 7.

kabilecilik/ırkçılık, kişinin kendi kabilesinin haksız davranışına destek olmasıdır."[2204] şeklinde buyurarak, akrabalık ve kabile bağları bahane edilerek haksızlık ve zulmün meşrulaştırılmasını reddetmiş ve "Sizin en hayırlınız, günaha girmemek (haksızlık ve zulüm yapmamak) şartıyla yakınlarına destek olanınızdır."[2205] demiştir. Böylece Hz. Peygamber, hem farklı soylardan gelenlerin ve hem de kan bağına sahip olanların tüm bu bağlar ve farklılıklar dışında yalnızca din bağının temelinde kaynaşabilecekleri bir toplumsal yapı kurmuştur.[2206]

Hz. Peygamber, sıla-i rahim anlayışıyla toplumun fertlerinin tamamını kapsayan ve o fertlerin sosyal hayatını düzenleyen bir ilkeyi hayata geçirmiştir. Hz. Peygamber tezimizin yukarıdaki bölümlerinde dile getirdiğimiz diğer ilkelerde olduğu gibi sıla-i rahim ilkesini de yerleştirirken bu ilkeyi Allah'a ve ahirete imanın bir tezahürü olarak sunmuştur. Örneğin, "Kim Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsa, akraba ile bağlantısını sürdürsün."[2207] buyuran Hz. Peygamber, İslam toplumunda akrabalık ilişkilerini sürdürmenin Allah'a ve ahirete imandan kaynaklanan bir olgu olduğuna haber vermiştir. Bir kutsi hadiste, Allah'ın "Ben Rahman'ım, o (akrabalık bağlarının adı) da rahimdir. Ona kendi ismimden bir isim verdim. Onunla bağlantısını sürdürenle ben de bağlantımı sürdürür, onunla ilişkiyi kesenle ben de ilişkimi keserim." [2208] dediğini bildirerek, kulun rabbiyle olan münasebetlerinde akrabalık bağının değerine işaret etmiştir. Yine akrabasıyla ilişkisini kesenin cennete giremeyeceğini[2209] ve akraba ile münasebetleri kesmenin dünyada da bir cezası olabileceğini[2210] belirtmiştir. Kendisine cennete gitmek için hangi ameli işlemesi gerektiğini soran birisine, Allah'a ibadet, namaz ve zekâtla birlikte sıla-i rahim'inde kişiyi cennete götürecek ameller arasında olduğunu bildirmiştir.[2211] İşlediği günahların affolması için ne yapması gerektiğini soran birisine ise varsa annesine yoksa teyzesine iyilikte bulunmasını tavsiye ederek bu davranışların günahlara kefaret olacağını müjdelemiştir.[2212] Böylece İslam toplumunu sürekli olarak akrabasıyla ilişkisini sürdürmeye teşvik etmiştir.

[2204] İbn Mâce, Fiten, 7.
[2205] Ebû Dâvûd, Edeb, 111-112.
[2206] Cevde, Cemâl, *el-Evżâ'u'l-ictimâ'iyye ve'l-iḳtiṣâdiyye li'l-mevâlî fî ṣadri'l-İslâm*, Amman 1409/1989, s. 59-76.
[2207] Buhârî, Edeb, 85.
[2208] Tirmizî, Birr, 9.
[2209] Müslim, Birr, 19; Buhârî, Edeb, 11.
[2210] İbn Mâce, Zühd, 23; Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 57; Ebû Dâvûd, Edeb, 43.
[2211] Buhârî, Zekât, 1; Müslim, Îmân, 12.
[2212] Tirmizi, Birr, 6; İbn Hanbel, II, 14.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Hz. Peygamber bizzat akrabalarıyla ilişkilerini sürdürüp, ziyaret ederek ve iyilik yaparak topluma bu konuda örneklik ve önderlik yapmıştır. Nitekim kendisine gelen ilk vahiyden sonra yaşamış olduğu endişeden dolayı onu teselli eden Hz. Hatice, Hz. Peygamberin akrabalık ilişkilerine dikkat çekmiş ve şöyle demiştir: "Yemin ederim ki Allah seni hiçbir zaman utandırıp üzmez. Çünkü sen akrabanı gözetirsin, doğru konuşursun, işini görmekten âciz kimselerin elinden tutarsın, yoksullara yardım edersin, misafirleri ağırlarsın, haksızlığa uğrayan kimselere destek olursun."[2213] Hz. Hatice'nin bizzat şahitlik ederek bildirdiği gibi Hz. Peygamber risalet öncesi dönemde de akrabalık ilişkilerine önem vermiş, eminlik[2214] sıfatının yanında bu özelliği ile de tanınmıştır. Hz. Peygamberin akrabalarına karşı davranışlarıyla ilgili Ömer b. Sâib şöyle anlatır: "Bir gün Rasûlullah ile birlikte otururken onun sütbabası geldi. Hz. Peygamber bunun üzerine hemen elbisesinin bir ucunu yere serdi, o da üzerine oturdu. Ardından da sütannesi çıkageldi. Hz. Peygamber bu seferde elbisesinin diğer ucunu onun için yere serdi, o da üzerine oturdu. Daha sonra da sütkardeşi geldi. Hz. Peygamber, onun için ayağa kalktı ve onu da önüne oturttu."[2215]

Hz. Peygamber, cahiliye toplumuna İslam'ı tebliğ ederken tevhitle birlikte sıla-i rahime dikkat edilmesini de tavsiye etmiştir. Nitekim Cafer b. Ebi Tâlib, Necâşi'nin huzurunda yaptığı konuşmada Hz. Peygamberin kendilerine; Allah'a şirk koşmamakla birlikte iffetli olmayı, zina yapmamayı, zina iftirası atmamayı, akrabayla iyi geçinmeyi, yetim malı yememeyi emrettiğini söylemiştir.[2216] Yine Bizans kralı Heraklius, Şam'a giden Ebû Süfyân'dan Hz. Peygamberle ilgili bilgi almak istediğinde Ebû Süfyân'ın "O bize namaz kılmayı, zekât vermeyi, akraba ile ilgilenmeyi ve iffetli olmayı emrediyor."[2217] demiştir. Görüldüğü gibi sıla-i rahim Mekke'de daha risaletin ilk yıllarından itibaren Hz. Peygamberin tebliğinin ana konularından birisi olmuştur. Hicretten sonra Medine'ye ulaştığında da davetinin ilk maddelerinden birisi yine sıla-i rahim olmuştur. Abdullah b. Selâm, Hz. Peygamber Medine'ye gelince onu görmeye gittiğini ve ondan ilk önce şu sözleri duyduğunu aktarır: "Ey insanlar! Aranızda selâmı yayın, birbirinize yemek yedirin, sıla-i rahmi yerine getirin, insanlar uyurken namaz kılın ve selametle cennete girin."[2218] Hz. Peygamber, Medine İslam toplumunun temellerini

[2213] Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 3; Müslim, Îmân, 252.
[2214] Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, III, 436, Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 116.
[2215] Ebû Dâvûd, Edeb, 119-120.
[2216] İbn Hanbel, I, 202
[2217] Buhariî, Tefsîr, (Âl-i 36 İmrân) 4; Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1
[2218] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme 42; İbn Mâce, Et'ıme, 1.

atarken selam, ikram ve namazla birlikte akrabalık bağlarına da vurgu yapmıştır. Çünkü kurulacak sosyal düzenin sağlıklı bir şekilde hayata geçebilmesinin şartlarından birisi de akrabalar arası ilişkilerin İslam'ın öngördüğü şekilde gerçekleşebilmesidir.

Sıla-i rahîm kavramının akrabalar arasında iyiliği tavsiye, güler yüz, nasihat, uyarı ve dua[2219] gibi muhabbeti artıran manevi birtakım sorumlulukları olduğu gibi somut bazı yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir.[2220] Örneğin, akrabaların birbirlerini ziyaret etmeleri, hatalarını affetmeleri, iyilikte bulunmaları, hal ve durumlarını sorup yardımcı olmaları, dayanışma gerektiren durumlarda destek olmaları[2221] da sıla-i rahim kavramının gereğidir. Maverdi (v.450/1058), sıla-i rahimi tarif ederken akrabalar için malından karşılıksız bir şekilde harcamayı da Hz. Peygamberin tavsiye ettiği sıla-i rahim kavramının bir gereği olarak görmüştür. [2222] Bu bağlamda "Yoksula verilen sadaka bir sadaka, akrabaya verilen sadaka ise iki sadaka yerine geçer. Biri sadaka sevabı, öteki de akrabayı koruyup gözetme sevabıdır."[2223] buyuran Hz. Peygamber, maddi yardımlar konusunda ilk önce akrabaların gözetilmesini istemiştir. Bu yardımlar yapılırken ve iyilikler devam ettirilirken akrabalar arası yakınlık ve uzaklığın da dikkate alınmasını isteyen Hz. Peygamber, iyilik yapmaya ilk önce en yakınlardan başlanmasını tavsiye etmiştir. Kendisine gelerek ilk önce kime iyilik yapması gerektiğini soran bir adama ilk önce annesine iyilik yapmasını öğütlemiş, adamın sonra kim şeklindeki sorularına yine annen cevabını vermiş ondan sonra ise babandır şeklinde buyurmuştur.[2224] Akrabalar arasında bir yakınlık hiyerarşisi gözeten Hz. Peygamber, "Veren el üstündür. Vermeye, ilk önce bakmakla yükümlü olduklarından başla. Annene, babana, kız ve erkek kardeşlerine yardım et, sonra yakınlık durumuna göre bu şekilde devam et."[2225] şeklinde buyurmuştur. Kişinin yakın ve uzak akrabalarını tanıması hem akrabalık ilişkilerinin devamı hem de toplumun birbiriyle olan yardımlaşma ve dayanışması açısından oldukça önemlidir. Nitekim "Akrabalık bağlarınızı devam ettirebilmeniz için neseplerinizi (sülâlenizi) tanıyın."[2226] buyuran Hz. Peygamber, bu duruma dikkat çekmiştir.

[2219] Mübarekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim; *Tuhfetu'l-ahvezî bi-şerhi Câmii't-Tirmizî*, I-X, Beyrut 1410/1990, VI, 35.
[2220] Bakara 2/215; Enfâl 8/75.
[2221] Cevherî, es-Sıhâh, V, 1842; Azimabadi, Muhammed ŞemsulHak, *Avnu'l-Mabud alâ Sünen-i Ebi Dâvud, Medine*, 1968, V, s. 106
[2222] el-Mâverdî, *Edebu'd-Dunyâ ve'd-Dîn,* s. 153.
[2223] Tirmizî, Zekât 26.
[2224] Buhârî, Edeb, 2.
[2225] Nesâî, Zekât, 51.
[2226] Tirmizî, Birr, 49; İbn Hanbel, II, 374

İslam toplumuna her fırsatta sıla-i rahim'i tavsiye eden Hz. Peygamber "Kim rızkının bollaştırılmasını ya da ecelinin geciktirilmesini istiyorsa, akrabaları ile münasebetlerini sürdürsün."[2227] şeklinde buyurarak sıla-i rahimin kişinin dünya ve ahiretine yönelik birtakım faydaları olacağını belirtmiş, sıla-i rahimin "Benimle irtibatı sürdürenle, Allah da irtibatını sürdürsün! Benimle bağını kesenden Allah da bağını kessin." diyerek dua ya da beddua edeceğini bildirmiştir.[2228]

Sıla-i rahimle birlikte akrabalar birbirleriyle görüşür, halleşir, dayanışma ve yardımlaşma içerisinde olurlar. Böylece İslam toplumunun birlik ve beraberliğine katkı sunulmuş olur. Sıla-i rahimin koparılması ise sosyal bütünlüğü zedeleyen, insanlar arası kin, nefret ve husumet duygularını devreye sokan bir durumdur. Akrabalar arası ilişkilerin kesilmesi kat-ı rahim olarak ifade edilir. İbnü'l-Esîr'e göre kat-ı rahim akrabalar arasında olması gereken bağın, yardımlaşmanın, şefkatin, ihsanda bulunmanın sonlandırılmasıdır.[2229]Akrabalara sıla-i rahime yakışmayacak şekilde kötü davranmak, ilgilenmemek ve ihmal etmek kat-ı rahimdir. Maverdi, Kur'an'da geçen "Onlar ki, Allah'ın gözetilmesini emrettiği bağı gözetirler."[2230] ayetindeki gözetilmesi ve koparılmaması gereken bağın akrabalık bağı olduğunu söyler.[2231] Kurtûbî ise Allah'ın gözetilmesini emrettiği akrabalık bağının koparılmasının haram olduğunu söylemiştir.[2232] Buhari, Hz. Peygamberin konuyla ilgili hadisleri "sılatu'r-rahm" bab başlığı adı altında incelemiştir.[2233] İslam toplumunun varlığını devam ettirebilmesi için sıla-i rahime büyük önem gösteren Hz. Peygamber, toplumların çöküşüne ve helakine sebep olan günahlar arasında akrabalık bağlarını koparmayı da saymış[2234] ve şirkten sonra en büyük günahlardan birisinin de en yakın akraba olan anne babaya isyan etmek olduğunu bildirmiştir.[2235]

Hz. Peygamber, akraba Müslüman olmasa dahi ona karşı insani ve akrabalık vazifelerinin yerine getirilmesini istemiştir. Örneğin Hz. Esmâ'nın anlattığına göre Hudeybiye antlaşmasından sonra müşrik olan annesi kendisini ziyarete gelmiştir. Annesinin müşrik olması dolayısıyla tereddüt geçiren Hz. Esmâ, Hz. Peygambere

---

[2227] Müslim, Birr, 20; Buhârî, Edeb, 12.
[2228] Müslim, Birr,17.
[2229] İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Ḥadîs ve'l-Eser*, V, 191.
[2230] Rad, 21
[2231] Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 154.
[2232] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân* V, s. 6.
[2233] Buhari, edep, 10.
[2234] Ebû davud, Zekât, 46; İbn Hanbel, II, 191
[2235] Buhârî, Edeb, 6.

annesiyle ilgilenip ilgilenemeyeceğini sormuş, Hz. Peygamber de "Annenle ilgilen."[2236] şeklinde cevap vererek akrabalık bağlarının devamı için teşvik etmiştir. Akraba kötü dahi olsa onunla irtibatın kesilmemesi gerektiğini belirten Hz. Peygamber, insanlar iyilik yaptığı müddetçe iyilik yapan, onlar kötülük yapınca da kötülük yapan insanlardan olmayı tavsiye etmemiştir.[2237] Çünkü akrabalık, gücü yettiğince akrabaya hayır düşünmek ve onlara gelebilecek kötülüklere engel olmayı gerektirir.[2238] Nitekim Hz. Peygamber "Sıla-i rahim yapan kimse, akrabasının iyiliğine karşılık iyilik yapan kimse değil, akrabası kendisine iyilik yapmayı terk ettiğinde de ona karşı iyilik yapmaya devam edendir."[2239] şeklinde buyurmuştur. Konuyla ilgili olarak bir sahabi Hz. Peygambere gelmiş ve akrabasına iyilik yapıp münasebetlerini devam ettirdiği halde akrabasının buna karşılık vermediğinden şikâyet etmiştir. Hz. Peygamber bunun üzerine şu cevabı vermiştir. "Eğer söylediğin gibiyse, sanki onlara sıcak kül yediriyor gibisin. Sen böyle devam ettikçe Allah onlara karşı daima sana bir yardımcı verecektir!"[2240] buyurmuş ve akrabalarıyla irtibatı devam ettirmeye teşvik etmiştir. Bu şekilde davranıp kendisiyle ilişkisini kesenle ilişkiyi devam ettirmenin, zulmedeni affetmenin, vermeyene vermenin, dünya ve ahiret ahlakının en faziletlisi olduğunu bildirmiştir.[2241]

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, Hz. Peygamber İslam medeniyetinin temellerini atarken sıla-i rahime büyük önem vermiş ve İslam toplumunun birbirleriyle olan münasebetlerini düzenlemek ve toplumsal bütünlüğü korumak için sık sık sıla-i rahime vurgu yapmıştır. Çünkü akrabalar arası münasebetlerde olan düzen, disiplin, yardımlaşma, şefkat, dayanışma ve güzel ahlak gibi ilkeler İslam toplumunun tamamına yansıyacaktır. Bu nedenle Hz. Peygamber, akrabalık bağlarını karşılıklı sevgi ve saygı temeli üzerine inşa etmiş, böylece sıla-i rahim toplumsal bir denetim mekanizması haline gelmiştir.

3.4.9. "Özel Hayatın Gizliliği" İlkesi Bağlamında İnsani İlişkilerin Düzenlenmesi

Özel hayat, insanın dışa kapalı, kendine özgü ve başkaları tarafından izinsiz bir şekilde ihlal edilmesi yasak olan hayat alanıdır. Bu alan, ya hiç kimse tarafından bilinmesi

[2236] Buhârî, Edeb, 8; Müslim, Zekât, 50.
[2237] Tirmizî, Birr, 63.
[2238] İbn Hacer, Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, X, s. 418.
[2239] Buhari, Edeb, 15; Ebû Dâvûd, Zekât, 45.
[2240] Müslim, Birr, 22.
[2241] Hâkim, *Müstedrek*, VII, 2602 (4/162).

istenmeyen ya da yalnızca en yakın eş ve akrabaların vakıf olması istenilen alandır.[2242] Fertlerin ve ailelerin özel yaşantılarını içeren bu alanların başkaları tarafından araştırılması ve incelenmesi, İslam ahlakına aykırıdır.[2243] Bu alanların yani özel hayatın korunması aynı zamanda insan onurunun da korunması demektir. Çünkü her insanda fıtri olarak var olan edep duygusu gereği insanlar kendilerine has olan ve başkaları tarafından bilinmesi, duyulması ve görülmesini istemedikleri birtakım özel durumlara sahiptirler. Bu özel durumlar insanın özel hayatının korunmasını gerektirir.[2244] Kur'an'ın ahsen-i takvim[2245] olarak nitelendirdiği insanın şahsiyetinin korunması için özel hayatın gizliliği ilkesi, İslam medeniyetinde dokunulmaz sayılan temel haklardan birisi olmuştur. Zira bir toplumu veya medeniyetin varlığını muhafaza eden unsurlardan birisi de insanların birbirlerinin özel haklarına riayet etmeleridir.[2246] Hz. Peygamber, "Dikkat edin, size mü'mini tarif ediyorum; o, insanların can ve mal hususunda güvendiği kişidir. Müslüman, elinden ve dilinden insanlara zarar gelmeyendir…"[2247] buyurarak insanların can, mal, namus gibi haklarına ve bu hakların bir gereği olarak özel hayatlarına saygı göstermenin de imandan kaynaklandığına işaret etmiştir. Yine "Bu günleriniz nasıl mukaddes bir gün ise, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ise canlarınız, mallarınız, namuslarınız da öyle mukaddestir. Her türlü tecâvüzden korunmuştur."[2248] buyurarak insanların ferdi ve ailevi haklarının ve özel hayatlarının ihlal edilmesini yasaklanmış ve bu hakların mukaddes olduğunu bildirmiştir.

Her durumda eşref-i mahlûkat olan insanın menfaatlerini gözeten İslam dini, insanın manevi hayatının ayrılmaz bir bölümü olan özel hayatın gizliliğinin muhafaza edilmesi için birtakım ilkeler koymuştur.[2249] Bu ilkeler aynı zamanda İslam medeniyetinde özel hayatın gizliliğine dair oluşan kural ve prensiplere de kaynaklık etmiştir. Mahremiyet kavramı bu alana dair en önemli kavramlardandır. Arapça h-r-m kökünden türeyen mahremiyet kavramı, yasaklamak, menetmek ve saygı gösterilecek şey

---

[2242] Toksarı, Ali, *Temel Hak Ve Özgürlükler Bağlamında Kitap Ve Sünnete Göre Özel Hayatın Gizliliği*, Diyanet İlmi Dergi, Cilt: 48, Sayı: 2, s.7.

[2243] Kılıç, Sadık, *Kur'an ve Sünnete Hayat Hakkı ve Özel Hayatın Gizliliği*, Kur' An ve Tefsir Araştırmaları XV, İstanbul 2014, s. 358.

[2244] Kahraman, Abdullah, *İslâm'da Üstün Bir Değer Olarak Özel Hayata Saygı Hakkı*, Din ve Hayat Dergisi, TDV Yayınları, Ankara 2009, Sayı 1, s. 110.

[2245] Tîn 95/4.

[2246] Karaman, Hayreddin, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 145.

[2247] İbn Hanbel, VI, 22; Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 2

[2248] Buhârî, Edeb, 43; Müslim Birr, 32.

[2249] Toksarı, Ali, *Temel Hak Ve Özgürlükler Bağlamında Kitap Ve Sünnete Göre Özel Hayatın Gizliliği*, s.7.

manalarına gelir.[2250] Bu kavramın muhtevası toplumlara, kültürlere ve medeniyetlere göre değişebilir. İslam dininde ise bu kavramın kapsadığı alan, bakılması, dokunulması, sınırlarının ihlal edilmesi ve hakkında konuşulması yasak olan şeylerin tamamını kapsamaktadır.[2251] Kavram, kişinin bedeni, meskeni, ailesi gibi hakları tamamen kendisine ait olan şeyleri ilgilendirdiği için özel hayatın gizliliği ile de yakından ilgilidir.

Bu bağlamda başka bir Müslümanın özel hayatının araştırılmasını yasaklayan Hz. Peygamber, "Ey diliyle iman edip, kalbine imanın yerleşmediği kimseler, Müslümanların gıybetini etmeyin ve onların gizli hâllerini araştırmayın. Çünkü her kim onların gizli hâllerini araştırırsa Allah da onun gizli hâlini araştırır. Allah kimin gizli hâlini araştırırsa onu evinde bile olsa rezil eder."[2252] buyurarak başka bir kimsenin gizli hallerinin araştırılmasını yasaklamıştır. Başkalarına ait sırların ve özel hallerin araştırılmasını yasakladığı gibi "Kim duyulmasını istemedikleri ve bundan kaçındıkları hâlde bir topluluğun konuşmalarına (gizlice) kulak kabartırsa, kıyamet günü bu kimsenin kulağına kurşun dökülür."[2253] buyurarak özel konuşmaların dinlenmesini de yasaklamıştır. Çünkü bir toplumda insanların özel hayatlarının gizliliğinin ihlal edilmesi o toplumda güven duygusunu sarsar ve sosyal huzursuzluklara zemin hazırlar. Nitekim "İnsanların gizli hâllerini araştırırsan ya aralarına sen fitne/fesat sokmuş olursun ya da onların aralarında neredeyse fitne/fesat çıkmasına sebep olursun."[2254] buyuran Hz. Peygamber, bu duruma işaret etmiş ve insanların özel durumlarını, ayıp ve kusurlarını örtenlerin ya da bu durumların ortaya çıkmasına engel olanların ayıplarının da Allah tarafından örtüleceğini beyan etmiştir.[2255] Bu bağlamda "Bir kişi bir söz konuşup ardından da (o söylediği sözü başkasının duymadığından emin olmak için) etrafına bakınırsa, o söz emanettir."[2256] buyurarak bu şekilde söylenen sözlerin de kişinin özel hayatının korunması çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Hz. Peygamber başkalarının gizli konuşmalarını dinlemeyi yasakladığı gibi yine başkalarına ait yazışmaların ve mektupların da izinsiz okunmasını yasaklamıştır.[2257] Ayrıca "Üç meclisin dışında her mecliste konuşulan sözler, birer emânettir, (ifşa edilemez bu üç meclis şunlardır); Dökülmesi haram olan kanın döküldüğü meclis, haram olan bir ırzın çiğnendiği meclis,

[2250] el-Cevheri, Sıhah, s. 227-228
[2251] Diler, *Ramazan, Mahremiyet Eğitimi ve Önemi*, Dergipark, Cilt 2, Sayı 1, 69 - 98, 2014 s. 80.
[2252] Ebû Dâvûd, Edeb, 35.
[2253] Buhârî, Ta'bîr, 45; Ebû Dâvûd, Edeb, 88.
[2254] Ebû Dâvûd, Edeb, 37.
[2255] Müslim, Birr, 72; İbn Hanbel, II, 389.
[2256] Ebû Dâvûd, Edeb, 32.
[2257] Ebû Dâvûd, Vitr, 23.

bir malın haksız olarak ele geçirildiği meclis."[2258] buyurarak herhangi bir mecliste konuşulan ve dışarı çıkmaması gereken sözlerin orada kalması gerektiğini bildirmiş ancak bir suç teşkil eden konular için mecliste olup bitenlerin dışarı aktarılabileceğini beyan etmiştir.

Özel hayatın gizliliği ve başkalarının hayatları ile ilgili mahrem konular hakkında dikkatli ve titiz davranılması konusunda ashabını sürekli uyaran Hz. Peygamber "Göklerdeki ve yerdeki herşeyi Allah'ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki dördüncüleri O (Allah) olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O (Allah) olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar O (Allah) mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir."[2259] buyurarak gerek başkalarının özel halleri hakkında konuşanların gerekse Allah'ın razı olmayacağı herhangi bir şeyi konuşanların bu hallerinden Allah'ın haberdar olduğunu bildirmiş ve herkesin buna göre davranması gerektiğini vurgulamıştır. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere özel hayatın gizliliği en temel haklar arasındadır. İnsanlar gizli ve mahrem olarak gördükleri hal, bilgi ve durumlarını kendileri açıklamadıkları müddetçe bu durumların başkaları tarafından açıklanması bir hak ihlalidir.[2260]

Yukarıdaki hadislerde konu edilen özel hayatın gizliliğini ihlal edecek şekilde başkalarının hayatlarını ve özel hallerini araştırmak "tecessüs" kavramı ile ifade edilmiştir. Tecessüs, gizli ve mahrem kalması gereken bir konuya dair kötü niyetli araştırma ve faaliyetler yapmak manasına gelir.[2261] Kur'an'da "Ey inananlar! Zannın birçoğundan sakının. Kuşkusuz bazı zanlar günahtır. Birbirinizin kusurlarını araştırmayın. Bir kısmınız, bir kısmınızın gıybetini yapmasın. Hiç sizden biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Elbette ondan tiksinirsiniz. Öyleyse Allah için takva sahibi olun. Kuşkusuz Allah, tevbeleri kabul edendir, rahmeti kesintisizdir."[2262] ayetiyle kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Gazzâli, başkalarının gizli hallerini araştırmak ve konuşmaktan uzak durmanın İslam toplumunda titizlikle gözetilmesi gereken haklardan olduğunu belirtmiş, insan kendisi için ne istiyorsa kardeşi için de aynısını istemeli yani nasıl ki kendi ayıp ve kusurları ortaya dökülsün istemezse kardeşinin de özel hallerinin, ayıp ve kusurlarının ortaya dökülmesine engel olmalıdır, demiştir. Böylece

[2258] Ebû Davud, Edeb, 32.
[2259] Mücâdele, 58/7.
[2260] Gazzâlî, İhya, II, 176, 200.
[2261] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 118.
[2262] Hucurat, 49/12.

gerekli kardeşlik ve muhabbet ortama oluşacaktır.[2263] Hz. Peygamber, kişinin bilerek ve isteyerek alenen işlemediği hataların gizli kalmasını ve insanlara açıklanmamasını istemiştir. Böylece hem özel hayatın gizliliği ihlal edilmemiş olacak hem de günahların alenileşmesinin ve sıradanlaşmasının önüne geçilmiş olacaktır. Nitekim Mâiz b. Mâlik el-Eslemî adlı sahâbî zina işlediğini itiraf etmesi üzerine Hz. Peygamber, "Yazıklar olsun sana! Git Allah"tan bağışlanma dile ve ona tevbe et!" buyurmuş, adam ısrar edince onda delilik olup olmadığını ya da içki içip içmediğini soruşturmuş, ancak Mâiz'in ısrarı üzerine ona gerekli cezayı vermiştir.[2264] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber özel hayata dair konularda son derece hassas davranmış, bu alanın ihlal edilmemesi ve kimsenin özel hallerinin araştırılmaması için gayret etmiştir.

Özel hayatın gizliliğine dair en önemli ilkelerden birisi de mesken mahremiyetidir. Mesken mahremiyeti, İslam medeniyetinde insanın bedeninden giysisine, şehrine, mimarisine ve bütün hayatına etki eden mahremiyet olgusunun bir gereğidir.[2265] Mesken mahremiyeti, bir şekilde insanın evi ile kutsal olanı ilişkilendirmekte ve ortaya sınırlarının ihlal edilmesi din tarafından yasaklanmış bir alan ortaya çıkmaktadır. Bu alan kişinin tüm özel hal ve durumlarını yaşadığı evidir.[2266] Kur'an'da bu alanın dokunulmazlığına ve sınırlarının korunmasına dair "Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere, sahiplerinin sizi istekle karşılayacaklarından emin olmadan ve selam vermeden girmeyin. Bu sizin için daha hayırlıdır. Umulur ki öğüt alırsınız."[2267] buyurularak bu duruma açıkça işaret edilmiştir. Mesken mahremiyetine büyük önem veren Hz. Peygamber bir gün evinde eşleriyle birlikte otururken evinde duvarından içeri bakınan birisini görmüş ve "Eğer senin baktığını görseydim bunu gözüne sokardım." diyerek elindeki aleti gösterip öfkelenmiştir.[2268] Daha sonra ise bu işi yapan Hakem b. Ebu'l As'ı şehirden sürgün etmiştir.[2269] Mesken mahremiyeti konusunda ashabına uyarılarda bulunan Hz. Peygamber, Sevban'ın (r.a.) rivayetine göre "İzinsiz olarak hiçbir kimsenin bir başkasının evinin içine bakması helal değildir. Eğer bakarsa eve girmiş gibi olacağından suç işlemiş olur."[2270] buyurarak başkasının hanesinin içine

[2263] Gazzâlî, İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn, II, 200.
[2264] Müslim, Hudûd, 22.
[2265] Aydın, Nevzat, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Mesken Mahremiyetinin Korunmasına Yönelik Esaslar*, Din, Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu, Samsun, Mart 2015, s. 290.
[2266] Bkz, Kahraman Abdullah, İslam, *Hukuk ve Ahlak İlkeleri Bağlamında Özel Hayatın Gizliliği*, Ebabil Yayınları, Ankara 2018, s. 50-99.
[2267] Nur, 24/27.
[2268] Buhârî, Libâs, 75.
[2269] İbn Hacer, *İsâbe*, II, 104.
[2270] Tirmizî, Salât, 148.

izinsiz bakmayı bile o eve girmek gibi ve özel hayatın ihlali olarak değerlendirmiştir. Ayrıca "Eğer bir kimse izinsiz olarak senin mahremiyetine bakar, sen de iki parmağın arası ile bir çakıl taşı atarak onun gözünü çıkarırsan, bundan dolayı artık sana herhangi bir günah sabit olmaz."[2271] buyurarak başkasının mesken mahremiyetini ve özel hayatını ihlal edip bunun sonucunda bir zarara uğrayanın hak iddia edemeyeceğine işaret etmiştir.

İslam medeniyetinin mesken mahremiyetine ve özel hayatın gizliliğine verdiği öneme dair örneklerden birisi de Hz. Ömer'le ilgilidir. Rivayete göre geceleri şehri denetlemeye çıkan Hz. Ömer, bir evden şarkı sesleri yükseldiğini duyar. Evin duvarından atlayıp içerir girer ve şöyle der, "Ey Allah"ın düşmanı! Sen Allah'ın yasakladığı bir günahı işlerken Allah'ın seni gizleyeceğini mi zannettin?" Bunu duyan adam Hz. Ömer'e benim hakkımda hüküm vermek için acele etme çünkü sen Allah'a üç hususta karşı geldin. Birincisi Allah, "Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın."[2272] buyuruyorken sen bunu araştırdın, sonra Allah, "Evlere kapılarından girin"[2273] buyuruyorken sen duvardan ve izinsiz girdin hâlbuki Allah, "Ey iman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere geldiğinizi hissettirip (izin alıp) ev sahiplerine selâm vermeden girmeyin."[2274] buyuruyor dedi. Adamın bu sözlerini işiten Hz. Ömer adamı affederek oradan ayrılır.[2275] Hz. Peygamber, yöneticilerin halklarına karşı su-i zan ile muamele etmelerini yasaklamış,[2276] yani hükmü onların gizli ve özel hallerine göre değil açık hallerine göre vermelerini istemiştir. Halklarına karşı su-i zan ile muamelede bulunanların kendi halklarını yoldan çıkaracağını bildirmiştir.[2277] Hz. Peygamberin bu tavsiyelerine sıkı sıkıya bağlı kalan sahabe, bir hüküm verecekleri zaman Hz. Peygamberin koyduğu hüsn-i zan ilkesine göre hareket etmişlerdir. Nitekim kendisine bir kimsenin evinde ya da başka yerlerde gizlice içki içtiği haber verilen Abdullah İbn Mesud, "Bize insanların gizli hallerini araştırma (tecessüs) yasaklanmıştır. Ancak herhangi bir suç aleniyet kazanırsa bu durumda gerekeni yaparız."[2278] buyurarak bu duruma işaret etmiştir.

Mesken mahremiyeti ve özel hayatın gizliliği ile ilgili bazı kurallar koyan Hz. Peygamber, "Sizden biriniz (bir eve gireceği zaman) üç kere izin istediği zaman kendisine

---

[2271] Buhârî, Diyât, 23.
[2272] Hucurât, 49/12
[2273] Bakara, 2/189.
[2274] Nûr, 24/27.
[2275] Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, III, 808.
[2276] Ebû Dâvûd, Edeb, 37.
[2277] Ebû Dâvûd, Edeb, 37.
[2278] Ebû Davud, Edeb, 37.

izin verilmezse hemen geri dönsün."[2279] buyurmuş, bir kimsenin bir yolculuktan geldiği zaman eve gece ve gizlice girmesini yasaklamış,[2280] kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesinin Müslümanlığının güzelliğinden kaynaklandığını haber vererek[2281] başkalarının özel hayatlarını, ayıp ve kusurlarını araştırıp konuşmamanın değerine işaret etmiş, insanların özel ev halleri ile karşılaşmamak ve onlara hazırlık için kısa bir süre de olsa zaman tanımak için kendi evi ve ailesi de dahil olmak üzere evlere girmeden selam vermeyi öğütlemiştir.[2282]

İslam aile hayatı ve özel hayatın gizliliğine dair dışarıdan gelebilecek ihlallere karşı tedbir aldığı gibi meskenin içerisindeki fertlerin birbirlerinin özel hayatlarını ihlal etmemeleri için de birtakım tedbirler almıştır. Kur'an'da "Ey iman edenler! Antlaşma yoluyla sahip olduğunuz kimseler, sizden ergenlik yaşına gelmemiş olanlar; şu üç vakitte, yanınıza girmek için sizden izin istesinler; sabah salatından önce, gün ortasında elbiselerinizi çıkardığınızda, akşam salatından sonra. Bu üç vakit "avret" vaktidir. Bunlar dışında birbirinizin yanına girip çıkmanızda siz ve onlar için bir sakınca yoktur. İşte Allah, size ayetleri böyle açıklıyor. Allah, herşeyi bilendir, en iyi hüküm verendir."[2283] buyurularak bu tedbirlere işaret edilmiştir Böylece dışarıya karşı mahrem olan özel aile ve ev hayatının kendi içinde de birtakım özel ve mahrem alanları olduğunu bildirmektedir. Nitekim bu ayetin sahabenin "Ey Allah"ın Resûlü! Ben evimde bazen öyle bir hâlde bulunuyorum ki çocuğum ve babam da dâhil, hiç kimsenin beni o hâlde görmesini istemiyorum. Fakat bazen ailemden biri ansızın gelip içeri dalıyor."[2284] diyerek şikayet etmeleri üzerine nazil olduğu bildirilmektedir. Fertlerin aile içinde de olsa özel hayatlarına saygı gösterilmesine büyük önem veren Hz. Peygamber, kendisine "Annemin yanına girerken izin isteyeyim mi?" diye soran birisine izin istemesini söylemiş, adamın 'ama ben onun hizmetini görüyorum' demesi üzerine yine de izin istemesini söylemiş aksi taktirde annesini açık bir şekilde görebileceğini ifade etmiştir.[2285] Yine aile içinde mahremiyet ve özel hayata dair "Kişinin eşiyle birlikte olduktan sonra onun sırrını ifşa etmesi, kıyamet gününde Allah katında (sorumluluğu) en büyük olan

[2279] Buhârî, İsti'zân, 13.
[2280] Buhârî, Nikâh, 121.
[2281] Muvatta', Hüsnü'l-hulk, 1
[2282] Tirmizî, İsti'zân, 10.
[2283] Nur, 24/58.
[2284] Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XIX, 147.
[2285] Muvatta', İsti'zân, 1

emanetlerdendir."[2286] buyurarak eşlerin de birbirlerinin sırları ve özel hayatlarına dair hassas davranmalarını emretmiştir.

Hz. Peygamberin özel hayatın gizliliği ve mahremiyet konusunda bu uygulama ve tavsiyeleri, İslam medeniyetinin aile ilişkilerine ve insani münasebetlerine etki ettiği gibi mimari yapısına da etki etmiştir. Örneğin camilerde mahremiyeti muhafaza adına kadınlar mahfilinin yapılması, İslam medeniyetine ait saraylarda devlet işlerinin görüldüğü bölümlerden ayrı olarak sultanın ailesinin yaşadığı harem bölümlerinin yapılması, evlerde haremlik-selamlık ilkesinin uygulanması, kapı tokmaklarının kadınlar ve erkekler için farklı ses çıkaracak şekilde dizayn edilmesi, evlerin kapı, pencere, balkon ve bahçe gibi yapı ve alanlarının komşuların özel hayatlarını ihlal etmeyecek şekilde düzenlenmesi gibi durumlar aynı amaca yönelik uygulamalar olmuştur.[2287]

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, yukarıda bahsi geçen Hz. Peygamberin tüm bu uygulamaları ve hadisleri, İslam medeniyetinin mahremiyet algısına ve özel hayatın gizliliğine dair anlayışına kaynaklık etmiştir. Özellikle başaklarının özel hallerini araştırmamak, gizli konuşmaları dinlememek, evlerin içini gözetlememek, evlere izinsiz girmemek gibi ilkeler, tarih boyunca İslam toplumlarının insani münasebetlerinin düzenlenmesine katkı sağlayan ana ilkelerden olmuştur. Böylece İslam medeniyeti, fertlerin maddi varlıkları olan vücut ve mesken gibi haklarına saygıyı esas aldığı gibi onların manevi varlıkları olan şahsiyetlerini, onurlarını, ırzlarını muhafaza edecek olan özel hayatlarına saygıyı da esas alan bir medeniyet olmuştur.

3.4.10. "İnfak" İlkesi Bağlamında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmanın Sağlanması

Sosyal adalete ve toplumsal dayanışmaya büyük önem veren Hz. Peygamber yalnızca iman bakımında değil, sosyal ve iktisadi açıdan da ideal bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir. Çünkü insanların huzur ve mutluluğu, barınma, eğitim, sağlık, gıda gibi temel ihtiyaçlarının yeterli bir şekilde karşılanabilmesiyle mümkündür. Hz. Peygamberin gönderildiği cahiliye toplumu ise insanların büyük bir kısmının en temel ihtiyaçlarını bile karşılayamadığı, maddi açıdan güçlü olanın üstünlüğüne dayanan, köleler, cariyeler ve mevâlî gibi sosyal sınıflardan oluşan, alt tabaka ve üst tabaka arasında ekonomik açıdan

[2286] Müslim, Nikâh, 124; Ebû Dâvûd, Edeb, 32
[2287] Bkz. Özkurt Kemal, *Mahremiyet Anlayışının Mimariye Yansıması*, Din, Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu, Samsun 2015, s. 334-345.

büyük uçurumlar oluşan bir toplumdu.[2288] "Komşusu açken tok yatan (kâmil manada) iman etmemiştir."[2289] şeklinde buyurarak İslam medeniyetinin en önemli ahlaki ilkelerinden birisini zikreden Hz. Peygamber, iktisadi dengenin ve toplumsal dayanışmanın sağlanması için ashabına sürekli olarak yardımlaşmayı ve infakı tavsiye etmiştir. Arapça "ne-fe-ka" kökünden türeyen[2290] ve ıstılahi olarak eldeki malı çıkarmak,[2291] Allah'ın verdiği nimetlerden hayır yolunda farz ve nafile olarak harcamak manasına gelen infak,[2292] Kur'an'da "Onlar gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden infak ederler."[2293] ayetinde bildirildiği gibi iman ve namazdan sonra mü'minlerin en önemli özelliklerinden birisi olarak zikredilmiştir. Servetin gerçek sahibinin Allah olduğunu haber veren Kur'an,[2294] infak da dâhil yapılan bütün iyiliklerin bir dünyalık karşılık beklemeden yapılması gerektiğine işaret eder.[2295] Böylece cahiliye döneminde var olan dünyalık şan, şöhret ve itibar elde etmek için israf derecesine varan iyilik ve cömertlik gösterileri de reddedilmiş olur.[2296]

"Kim Müslüman kardeşinin ihtiyacını giderirse Allah da muhakkak onun ihtiyacını giderir."[2297] buyuran Hz. Peygamber, İslam toplumunun birbirinin derdiyle dertlenen, sıkıntılarına çare üreten, elindekini paylaşan ve sosyal dayanışmanın en üst düzeye çıktığı bir toplum olmasını hedeflemiştir. Bu bağlamda aç olan birini doyuranın ahiret hayatında Allah tarafından cennet meyveleri ile doyurulacağını, susuz bir Müslümana su verene cennetin özel içeceklerinden içirileceğini, ihtiyaç sahibi bir Müslümana elbise giydirene cennet giysilerinde giydirileceğini müjdeleyerek,[2298] özellikle insanların temel ihtiyaçları konusunda yardımlaşmaya davet etmiştir. İnfak etmeyi ve elindekini paylaşmayı Müslümanın temel özellikleri arasında olduğuna vurgu yapan Hz. Peygamber, "Her Müslüman'ın muhakkak sadaka vermesi gerekir."[2299] buyurarak bu duruma işaret etmiştir. İnfakın insanı toplum içerisinde örnek ve önder

---

[2288] Çağatay, Necdet, *İslam'dan Önce Arap Tarihi*, s.118
[2289] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, Îmân ve rü'yâ, 6.
[2290] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab X, s. 357.
[2291] el-Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî (ö.450/1058), *en-Nuket ve'l-ʿUyûn* (nşr. es-Seyyid b. ʿAbdilmaḳṣûd b. ʿAbdirraḥîm), I-VI, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, I, 70; el-Ḳurṭubî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḫazrecî (ö.671/1273), *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân* (nşr. Hişâm Semîr el-Buḫârî), Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, Riyad 1423/2003, I, 178.
[2292] el-Beyḍâvî, Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. ʿOmer el-Şîrâzî (ö.685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Teʾvîl* (nşr. Muḥammed ʿAbdurrahman el-Marʿaşlî), I-V, Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrut 1418H, I, 39.
[2293] Bakara, 2/3.
[2294] Âl-i İmrân 3/26; Enfâl 8/28; Nûr 24/33.
[2295] İnsân 76/8-9.
[2296] Kaya, Ayhan, *Bir Özveri Davranşı Olarak Kur'an'a Göre İnfak*; Fecr Yayınlan, Ankara-2009, s. 41-43.
[2297] Müslim, Birr, 58.
[2298] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 18.
[2299] Müslim, Zekât, 55; Buhârî, Zekât, 30

konumuna getireceğine dikkat çeken Hz. Peygamber, "Ancak iki kişiye gıpta (özenilir) edilir. Bunlardan birincisi, Allah tarafından kendisine servet verilen ve o serveti yine Allah yolunda harcayan kimse, diğeri ise kendisine verilen ilmi (hikmeti) başkalarına da öğreten kimsedir."[2300] buyurarak elindeki nimetleri başkaları ile paylaşanları, gıpta edilecek insanlar olarak topluma örnek göstermiştir. Böylece zenginliğin paylaşılmasıyla birlikte servet bakımından daha zayıf olanların kendilerinden daha zengin olanları kıskanmasının ve haset etmesinin de önüne geçilmiş olacaktır.

Allah'ın infak eden kullarına bolca ihsan da bulunacağını haber veren[2301] Hz. Peygamber, hem fakir ve zengin arasındaki ekonomik uçurumu kapatmak hem de İslam toplumunun kardeşlik ve sevgi bağlarını güçlendirmek için sık sık infakın faziletlerinden bahsetmiştir. Örneğin, yalnızca Allah için yapılan harcamaların suyun ateşi söndürdüğü gibi kişinin günah ve hatalarını yok edeceğini,[2302] kişinin malından infak olarak yaptığı harcamanın asla malı eksiltmeyeceğini,[2303] sadaka vermenin hastaların tedavisine fayda edeceğini,[2304] insanın her eklemi için bir sadaka vermesi gerektiğini[2305] bildirmiş, kendisine cennete gitmek için hangi ameli işlemesi gerektiğini soran birine malından harcayarak yemek yedirip infak etmesini tavsiye etmiştir.[2306] "İnsanların sabaha çıktığı her gün iki melek iner. Bu meleklerden biri, Allah'ım, servetini hayır için harcayan kimseye onun yerine yenisini ver der. Diğer melek ise, Allah'ım, servetini elinde tutarak (cimrilik yapan) kimsenin malını telef et der."[2307] şeklinde buyuran Hz. Peygamber, infak edenler için meleklerin dua edeceğini, cimrilik yaparak mallarını Müslüman kardeşleriyle paylaşmayan ve servet biriktirenlerin ise meleklerin bedduasına muhatap olacaklarına dair uyarıda bulunmuştur.

İnfakın Allah'a ve ahirete imanın bir gereği olduğuna da işaret eden Hz. Peygamber, [2308] iman ile cimriliğin asla bir kalpte birlikte bulunamayacağını belirterek[2309] gerçek imanın sahibinin infaka yönlendireceğine işaret etmiş ve imanın tadını almak isteyenlerin gönülden ve malının kötüsünü vermeden infak etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.[2310] Başka bir seferinde mescitte infak edilmiş kalitesiz hurmaları görünce

---

[2300] Buhârî, İ'tisâm, 13.
[2301] Müslim, Zekât, 36.
[2302] Tirmizî, Îmân, 8.
[2303] Müslim, Birr, 69.
[2304] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 542.
[2305] Ebû Dâvûd, Edeb, 159-160
[2306] İbn Hıbban, Sahîh, II, 261.
[2307] Buhârî, Zekât, 27.
[2308] Buhârî, Edeb, 85.
[2309] Nesâî, Cihâd, 8.
[2310] Ebû Dâvûd, Zekât, 5.

kişinin bu dünyada ne verdiyse ahirette de onunla karşılaşacağına işaret etmiş,[2311] yaptığı hayrı başa kalkanların ve malından Allah için harcama konusunda cimrilik yapanların cennete giremeyeceğini bildirmiş[2312] ve "Mü'min kıyamet günün de tasadduk ettiğiyle gölgelenecektir"[2313] buyurarak infakın ahirete imanla ilgili boyutuna da dikkat çekmiştir. Yine "Bir kimse vefat ettiğinde, üç şey dışında amelleri kesilir: Sadaka-i câriye, (geride bıraktığı) faydalanılan ilim ve kendisi için dua eden sâlih evlât."[2314] buyurarak yaptığı infakın insanlara faydası devam ettiği müddetçe kişinin ahirette de bu infakın sevabından faydalanacağını müjdelemiş, Allah için bir devesini yularıyla birlikte infak eden bir sahabiye Allah'ın ahirette sanki yedi yüz yularlı deve infak etmiş gibi karşılık vereceğini bildirmiştir.[2315] İnfakın kişiyi cehennem azabından kurtaracak en öncelikli ameller arasında olduğunu belirten Hz. Peygamber, bu konuda "Yarım hurmayla dahi olsa cehennem ateşinden korunun. Eğer bunu (Yarım hurmayı dahi) da bulamazsanız güzel bir sözle (korunun)."[2316] buyurarak çoğu insanın azımsayacağı yarım hurmayı infak etmenin bile kişiye ahirette büyük faydası dokunacağını bildirmiştir.

Tüm bu uyarı ve tavsiyeleriyle İslam toplumunu infak ilkesi bağlamında yardımlaşma ve dayanışmaya yönlendiren Hz. Peygamber, her konuda olduğu gibi[2317] infak hususunda da topluma örneklik ve önderlik etmiştir. Örneğin, yardıma ihtiyacı olan bir muhtaç geldiğinde onu ashabın zenginlerine yönlendirmeden ya da onun için bir infak talep etmeden önce şayet gücü yetiyorsa onun ihtiyaçlarını ilk önce kendisi karşılamak istemiş,[2318] kendisinden bir şey talep edildiğinde asla talep sahibini boş bir şekilde geri çevirmemiş,[2319] kendi ihtiyacı olduğu halde üzerindeki hırkayı bile çıkarıp vermekten imtina etmemiştir.[2320] Allah yolunda harcanan her şeyi bir ahiret yatırımı olarak nitelendiren Hz. Peygamber,[2321] evinde kesilen ve büyük bir kısmı infak edilen kurbandan geriye sadece bir kürek kemiği kaldığını öğrenince demek ki, "Bu kürek kemiği dışında hepsi bize kalmıştır"[2322] buyurarak infak edilenin ahiret hayatında kendileri için bir yatırım olduğuna vurgu yapmıştır.

[2311] Ebû Dâvûd, Zekât, 17.
[2312] Tirmizî, Birr, 41
[2313] İbn Hanbel, IV, 233.
[2314] Müslim, Vasiyye, 14; Ebû Dâvûd, Vesâyâ, 14.
[2315] Nesâî, Cihâd, 46.
[2316] Müslim, Zekât, 68
[2317] Ahzab, 33/21.
[2318] Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 10.
[2319] Buhârî, Edeb, 39
[2320] İbn Mâce, Libâs, 1.
[2321] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 18.
[2322] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 33.

Hz. Peygamber, infak ilkesiyle toplumsal dayanışmayı sağlamanın yanında iktisadi açıdan güçsüz durumda olanların maddi imkânlar bakımından güçlü olanlar tarafından ezilmesinin ve sömürülmesinin de önüne geçmiş[2323] ve İslam toplumunun sosyal adalet anlayışı bağlamında huzurlu bir toplum olmasının zeminini oluşturmuştur.[2324] Zira, huzurlu bir toplumun oluşması yolunda fertler arasındaki ekonomik adaletsizliklerin giderilmesi, öncelikli adımlar arasında olmak zorundadır. Hz. Peygamber Allah'ın emri gereği tebliğde olduğu gibi[2325] infak ve yardımlaşmada da ilk önce en yakınlardan başlanması gerektiğini vurgulamıştır. Zira Kur'an'da "De ki: Hayır olarak harcayacağınız şey, anne ve baba, akraba, yetimler, yoksullar ve yolcular içindir. Siz hayır olarak ne yaparsanız, şüphesiz Allah onu bilir."[2326] buyurularak hayır yolunda yapılacak harcamalara en yakın akrabalardan başlanması gerektiğine işaret edilmektedir. Bu bağlamda akraba için yapılan infakın birisi sadaka sevabı, birisi de sıla-i rahim sevabı olmak üzere sahibine iki sevap kazandıracağını bildiren Hz. Peygamber,[2327] ashabına infak konusunda ilk önce en yakınlarından başlamaları konusunda sıkça tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin, Ebû Hureyre'nin anlattığına göre Hz. Peygamber, infak etmenin öneminden bahsederken bir adam Hz. Peygambere, kendisinin infak edebileceği yalnızca bir dinarı olduğunu söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onu kendisi için harcamasını söyledi. Adam bir dinarı daha olduğunu söyleyince Hz. Peygamber, onu çocukları için harcamasını söyledi. Aynı adam bir dinarı daha olduğunu söyleyince bu sefer de Hz. Peygamber onu hanımı için harcamasını söyledi. Adam devam edince Hz. Peygamber ona "Artık onu nereye vereceğini sen daha iyi bilirsin." diyerek ona işin yolunu öğrettiğini yani en yakınlarından başlayarak infak etmesi gerektiğini belirtti.[2328] İnfak konusunda en yakınlardan başlamak, akrabalık bağlarını güçlendirdiği gibi akrabaların birbirlerine karşı haset duymalarını da engelleyecektir. Böylece akrabalık bağlarının sağlamlaşmasıyla ortaya çıkacak kaynaşma ve huzur duygusu, bütün topluma yansımış olacaktır. Nitekim "En faziletli sadaka kalbinde sana karşı düşmanlık barındıran akrabaya verilen sadakadır."[2329] buyuran Hz. Peygamber, "Veren el üstündür. Vermeye, ilk önce bakmakla sorumlu olduğun kimselerden başla. Önce annene, babana, kız ve erkek kardeşlerine

---

[2323] Şahin, Osman Erdal, *"20. Yüzyıl Batı ve İslam Düşüncesinde Sosyal Adalet Yaklaşımı"*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4/1, Haziran 2019, s. 56.

[2324] Ekin, Yunus, *"Dünyevîleşmeye Bir Çözüm Olarak İnfâk Anlayışı*", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 (2002), 91.

[2325] Şuara, 26/214.

[2326] Bakara, 2/215.

[2327] Tirmizî, Zekât, 26; Nesâî, Zekât, 82.

[2328] Ebû Dâvud, Zekât 45; Nesâi, Zekât 54.

[2329] İbn Hanbel, V, 416.

yardımcı ol, sonra yakınlıklarına göre bu şekilde devam et."[2330] diyerek bu duruma açık bir şekilde işaret etmiştir. Ayrıca bir insanın en yakınları açlık ve yoksulluk içerisindeyken uzak yerdeki muhtaçlardan önce onları gözetmesi ve sahip çıkması oldukça insani bir davranış olacaktır. Nitekim Hz. Aişe bu konuya örneklik teşkil edebilecek bir hadiseyi "Bir gün ihtiyaç sahibi bir kadın iki kızıyla birlikte kapıma geldi. Ben de o kadına üç tane kuru hurma verdim. (Kadın) o kızlardan her birine birer tane hurma verdi. Bir hurmayı da yemek için ağzına götürdü. Tam o sırada kızlar o hurmayı da isteyince kadın ağzına götürdüğü hurmayı da kızları arasında paylaştırdı. Ben de hoşuma giden bu durumu Hz. Peygambere anlattım. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Allah bu hurma hatırına o kadına cenneti vacip etmiştir." şeklinde buyurdu."[2331] Ayrıca en hayırlı infakın kişinin en yakın akrabaları olan ailesi için yaptığı harcamalar olduğuna dikkat çeken Hz. Peygamber, [2332] "…Çocuğuna yedirdiğin şey senin için sadakadır. Eşine yedirdiğin senin için sadakadır. Hizmetçini doyurduğun şey senin için sadakadır."[2333] buyurarak yakınlara yapılan infakın değerine vurgu yapmış, evlendikten sonra boşanıp gelen kız çocuğuna sahip çıkmanın ve onun bakımını üstlenmenin de Allah katında en hayırlı sadakalardan olduğunu haber vermiştir.[2334]

İnfak konusunda herkesin kendi maddi şartlarına göre infakta bulunması gerektiğini haber veren Hz. Peygamber, en hayırlı infakın herkesin kendi durumuna göre verdiği infak olduğunu bildirmiştir.[2335] Böylece az veya çok olsun asıl olanın miktar değil Allah için harcamak olduğunu vurgulayan Hz. Peygamber, Ebû Hureyre'nin anlattığına göre bir gün şöyle buyurmuştur.: "Durumuna göre bir dirhem yüz bin dirhemi geçebilir." O sırada orada bulunanlar bunun nasıl olabileceğini sorduklarında ise, "Bir adamın iki dirhemi olsa bir dirhemini infak olarak verse; başka bir adamın da pek çok malı olmuş olsa da yüz bin dirhemini infak etse durum nasıl olur?" diyerek ashabı düşünmeye davet etmiştir.[2336] Görüldüğü gibi Hz. Peygamberin infak ile ilgili dikkat çektiği konu, infakın miktarı değil herkesin kendi kapasitesine göre gönülden ve samimiyetle gücünün yettiğini yapabilmesidir. Bu bağlamda "İnsan, dinarından, dirheminden, elbisesinden, buğdayından, hurmasından ve hatta yarım hurma bile olsa infakta bulunmalıdır."[2337]

[2330] Nesâî, Zekât, 51.
[2331] Müslim, Birr, 148.
[2332] Buhârî, Meğâzî, 12.
[2333] İbn Hanbel IV, 131.
[2334] İbn Mâce, Edeb, 3.
[2335] Dârimî, Salât, 135; Ebû Dâvûd, Vitr, 12
[2336] Nesai, Zekat, 49.
[2337] Müslim, Zekât, 69.

buyurarak Allah için verilen şeylerin infak olarak kabul edileceğini belirtmiştir. Nitekim bir gün ashabına sadakanın öneminden bahsedip, her Müslümanın sadaka vermesi gerektiğini bildirince ashab sadaka verecek bir şeyi olmayan ne yapsın diye sordular. Bunun üzerine Hz. Peygamber, o kimsenin çalışması gerektiğini böylece hem kendisine faydalı olabileceğini hem de sadaka verebileceğini belirtti. Çalışamayacak durumda olanlar için ise ihtiyaç sahiplerine yardım etmenin, iyiliği ve hayrı istemenin ve kötülüklerden uzak durmanın da bir sadaka olacağını bildirdi.[2338] Yine "…İki dargın olanın arasını düzeltmen sadakadır. Bir kimseye bineğine binmesi için yardımcı olman ya da onun eşyasını yüklemek için yardım etmen sadakadır. Her güzel söz de sadakadır. Namaza giderken attığın her adım sadakadır. Yolda insanlara rahatsızlık veren şeyleri kaldırman sadakadır."[2339] buyurarak insanların faydalanabileceği ve kardeşliği, muhabbeti ve toplumsal kaynaşmayı sağlayacak herşeyin infak olduğuna işaret etmiştir. Bunların dışında ilim öğretmenin,[2340] her iyiliğin,[2341] yol tarif etmenin,[2342] borçlu olana mühlet vermenin[2343] ve hatta Müslüman kardeşine selam vermenin bile kişi için bir sadaka olduğunu müjdelemiştir.[2344]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin kuruluş aşamasında infak ilkesiyle hem cahiliyeden kalma iktisadi dengesizliği giderip İslam toplumunun sosyal adaletini sağlamayı hem de toplumsal kaynaşmayı, yardımlaşmayı ve dayanışmayı sağlamayı hedeflemiştir. Bu konuda hem infakın faziletlerine vurgu yaparak hem de bizzat kendisi infak ederek topluma örnek olmuştur. Böylece İslam medeniyeti, vermeyi, elinde olanı paylaşmayı, karşılıklı iyilik ve ikram etmeyi esas alan bir toplumsal zeminde gelişmiştir. Bu bağlamda komşusu açken tok yatmamak, kardeşini kendi nefsine tercih etmek, yardımlaşmaya ilk öne en yakınlarından başlamak, ez veya çok elinde olandan insanların faydasına sunmak, İslam medeniyetinin öne çıkan uygulamaları arasında yer almıştır.

[2338] Müslim, Zekât, 55; Buhârî, Zekât, 30.
[2339] Müslim, Zekât, 56.
[2340] Mâce, Sünnet, 20.
[2341] Buhârî, Edeb, 33
[2342] Tirmizî, Birr, 36.
[2343] İbn Hanbel, IV, 442.
[2344] İbn Hanbel, V, 178.

3.4.11. Engellilere Karşı Muamele

İslam medeniyeti, var olan ekonomik imkânlardan, huzur ve güvenden, temel hak ve özgürlüklerden toplumun her kesiminin eşit şekilde faydalanmasını hedefleyen bir medeniyettir. Bu bakımdan engelli insanların da toplumun diğer kesimleri gibi içinde yaşadıkları sosyal düzenin bütün hak ve imkânlarından faydalanmaları, onların en temel insan/kul haklarından birisidir.

İslam medeniyeti, engelli insanların bu hak ve imkânlardan faydalanırken karşılaştıkları zorlukları aşmaları, kendilerini yalnız ve çaresiz hissetmemeleri ve sosyal hayata istedikleri ölçüde dâhil olabilmeleri için gerekli zemini hazırlamayı hedef edinmiş bir medeniyettir.[2345] Kur'an ve Hz. Peygamberin bu konudaki uygulama ve tavsiyeleri, İslam medeniyetinin bu konudaki anlayışına kaynaklık etmiştir. Nitekim "Allah, sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar."[2346] buyuran Hz. Peygamber, insanların değerlerinin niyet ve amelleriyle ilgili olduğunu bildirdiği gibi, birtakım bedensel engelleri nedeniyle Allah katındaki değerlerini olumsuz bir şekilde etkilemeyeceğine de işaret etmiştir. Hz. Peygamberin gönderildiği cahiliye toplumu yaşadıkları coğrafya gereği kabile mensuplarının sağlıklı ve güçlü insanlardan oluşmasını ister, onların bu halleri ve engelsiz olmaları nedeniyle diğer kabilelere karşı bunu bir üstünlük ve övünme vesilesi olarak görürlerdi.[2347] Hz. Peygamber "Ey insanlar! Şunu iyi bilin ki, Rabbiniz birdir, atanız birdir. Arab'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arab'a, beyazın siyaha, siyahın beyaza üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvadadır."[2348] hadisiyle yalnızca ırksal üstünlük iddiasını değil, takva dışındaki bedensel ve maddi anlamları da içeren her türlü üstünlük iddialarını reddetmiştir.[2349] Bu bağlamda insanların birtakım bedensel engellerinin olması onları diğer insanlar nazarında horlanmayı gerektirecek bir duruma düşürmediği gibi bedensel üstünlükleri de onları üstün hale getirmeyecektir. Nitekim bedensel kabiliyetleri yerinde olmasına rağmen ilahi hakikati görüp kavrayamayanlar için Kur'an'da "Onların kalpleri vardır onunla kavramazlar, gözleri vardır onunla görmezler, kulakları vardır onunla işitmezler."[2350] buyurulması da

---

[2345] Bkz: Özer, Salim, *İslam ve Diğer Medeniyetlerin Engelliye Bakışı*, BilimName Dergisi, XXVIII, 2015/1, s. 55-65

[2346] Müslim, Birr, 34.

[2347] Ebunnasr, Mithat Muhammed, "*Te'hîl ve Riâyeti'l-İâka",* Kahire, 2004, s. 153.

[2348] İbn Hanbel, V, 411.

[2349] İbn Receb, (ö.795/1393) takva kavramının amellerin kabul olunma şartlarından birisi olduğunu söylemiştir: İbn Receb, *Câmiʿu'l-ʿUlûm ve'l-Ḥikem* I, s. 69; İbnu'l-Mulaḳḳın (ö.804/1402) ise gerçek bir imana takva ile ulaşabileceğini vurgulamıştır: İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ*, II, 446.

[2350] Araf, 7/179.

aynı duruma işaret etmektedir. İnsanın ahsen-i takvim[2351] ve yeryüzünün halifesi[2352] olarak nitelendirilmesi onun bedensel üstünlüğünden ziyade manevi ve ruhsal meziyetlerinden kaynaklanmaktadır.[2353]

Kur'an "Gözleri görmeyen için bir zorlama yoktur, topal için bir zorlama yoktur, hasta için de bir zorlama yoktur.",[2354] "Gözü görmeyene zorlama yoktur, topala zorlama yoktur, hastaya zorlama yoktur. Kim Allah ve resulünün sözlerini dinlerse onları, altından ırmaklar akan cennetlere sokar; kim de yüz çevirirse onu acı bir şekilde cezalandırır."[2355] ayetleriyle engellileri ve onların sorunlarını gündemine alıp, onların hayatlarını kolaylaştırıcı, güçlük ve sıkıntıları üzerlerinden kaldırıcı ilkeler vazetmiştir. "Mü'minlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar. Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah, bütün mü'minlere o güzel geleceği vaad etmiştir, ama mücahidleri -çok büyük bir karşılıkla- oturanlardan üstün kılmıştır."[2356] ayeti nazil olduğunda Abdullah İbn Ümmi Mektûm Hz. Peygambere gelerek "Ben âmâyım nasıl olacak?" diyerek kendi durumunu ve kendisi gibi olanların durumunu sormuş bunun üzerine ise "Ayetteki özür sahipleri hariç." ifadelerinin nazil olduğu rivayet edilmiştir.[2357] Böylece Kur'an hem engellilerin üzerindeki zorlukları kaldırmış hem de onları gündemine alarak toplum içerisinde onlara verilmesi gereken değere işaret etmiştir.

Engellilerin Allah nazarındaki değerine dair başka bir rivayette şöyledir: Abdullah İbn Ümmü Mektum, İslam davetinin ilk yıllarında Mekke'nin önde gelen müşriklerinden birisine tebliğde bulunan Hz. Peygamberin yanına gelmiş ve "Ya Rasûlallah! Bana doğru yolu göster." diyerek kendisine nasihat etmesini istemişti. Fakat Hz. Peygamber, onun bir müddet beklemesini istercesine muhatap olduğu müşrikle konuşmaya ve onu davet etmeye devam etmişti. Tam bu esnada "Âmânın kendisine gelmesinden dolayı yüzünü ekşitti ve çeviriverdi! Sen nereden biliyorsun, belki de o temizlenecek yahut öğüt alacak ve bu öğüt kendisine fayda verecek! Sen ise kendini her bakımdan ihtiyaçsız görenle ilgileniyorsun! Onun arınmamasından sen sorumlu tutulmayacaksın ki! Gönlünde Allah korkusu taşıyarak koşup sana geleni umursamıyorsun! Hayır böyle yapma, şüphesiz bu

---

[2351] Tin, 95/4.
[2352] Bakara, 2/30.
[2353] Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 5937.
[2354] Nur, 24/61.
[2355] Fetih, 48/17.
[2356] Nisa, 4/95.
[2357] el-Beyḍâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl,* II, 91.

âyetler bir öğüttür, dileyen ondan öğüt alır."[2358] ayetleri nazil oldu. Hz. Peygamber, Mekke'nin ileri gelen müşriklerinin Müslüman olması halinde diğer müşriklerin de Müslüman olacağını düşündüğü için İbn Ümmü Mektûm'u bekletip ona sonra yönelmek istemişti. Ancak bu ayetlerin nazil olmasıyla birlikte Allah tarafından uyarılmıştı. Bu hadiseden sonra Hz. Peygamber, İbn Ümmü Mektûm'u gördüğünde "Merhaba ey Allah'ın kendisi sebebiyle beni ikaz ettiği kimse!" buyurarak cübbesini altına serip ona ikramda bulunmuştur.[2359]

Hz. Peygamber uygulamalarıyla hem engellilerin hayatını kolaylaştırmayı hedeflemiş hem de onların sosyal hayattan kopmamasına ve diğer insanlar nazarında aciz bir duruma düşmemelerine özel bir önem vermiş ve âmâlara yardım etmeyi, duyma ve konuşma yetisini kaybedenleri dinlemeyi ve ilgilenmeyi, bir insana yol göstermeyi, yardım isteyene yardım etmeyi, kendi ihtiyacını göremeyecek düzeyde güçsüz ve zayıf olanlara yardım etmeyi de birer sadaka olarak nitelendirip, insanları bu konuda teşvik etmiştir.[2360] Tüm bunların yanında kötü niyetli ve merhametsiz insanların onlara zulüm etmelerini engellemek için başta âma'lar olmak üzere kendisinden yardım isteyen engellileri yanlış yönlendirenlerin lanetleneceğini bildirmiştir.[2361] Hz. Peygamberin engellilerin hayatlarını kolaylaştırıcı uygulamalarına dair örneklerden birisi görme engelli olan Itbân b. Mâlik'le ilgildir. Itbân b. Mâlik Hz. Peygambere yağmurlu günlerde mescide gelemediğini bildirip evinde bir mescit edinmek istediğini ve bunun için de Hz. Peygamberden orada namaz kılmasını istemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber İtban'ın evine giderek ona nerede namaz kılmamı istersin diyerek gösterdiği yerde namaz kılmıştır. Böylece Itbân'ın isteğini yerine getirerek gözleri görmeyen bu sahabinin hayatını kolaylaştıracak bir uygulamada bulunmuştur.[2362] Ancak yine gözleri görmediği halde mescitte namaza gelmemek için kendisinden izin isteyen Abdullah İbn Ümmü Mektûm'a izin vermemiş ve 'ezanı duyuyorsan icabet et' buyurmuştur.[2363] Hz. Peygamberin İbn Ümmü Mektum'a bu şekilde muamelede bulunması Itban b. Malik'le aynı şartları taşımadığından ve namaza gelebilecek durumda olmasından dolayıdır. Hz. Peygamber bu uygulamasıyla hem Abdullah İbn Ümmü Mektum'un sosyal hayattan kopmasını önlemiş hem de zaman içerisinde engeli nedeniyle eve kapanıp ruhsal sıkıntı

[2358] Abese, 80/1-12.
[2359] er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-Ğayb*, VII, s. 541.
[2360] İbn Hanbel, V, 152
[2361] İbn Hanbel, I, 317.
[2362] Buhârî, Et'ıme, 15.
[2363] Müslim, Mesâcid, 255.

yaşamasının önüne geçmiştir. Ayrıca Itban yalnızca yağmurlu günler için evde namaz kılma izni isterken[2364] İbn Ümmü Mektum kendisini namaza getirecek kimse olmadığını beyan ederek sürekli evde kılma izni istemiştir.[2365] Yukarıda ifade ettiğimiz gibi engelli fertlerin sosyal hayattan kopmamalarını da isteyen Hz. Peygamber, onlara birtakım görevler vererek bu hedefini gerçekleştirmek istemiştir. Örneğin Abdullah İbn Ümmü Mektûm'u Medine'ye öğretici olarak göndermiş,[2366] mescitte müezzinlik yapma ve ezan okuma görevi vermiş[2367] ve sefere giderken onu Medine'de yönetici olarak bırakmıştır.[2368] Yine bir ayağı engelli olan Muaz b. Cebeli Yemen'e görevli olarak göndermiş,[2369] yine ayaklarından engelli olan Amr b. Cemuh'un Uhud savaşına katılmasına müsaade etmiş[2370] ve "Seni cennette bu ayağın iyileşmiş bir vaziyette yürürken görüyor gibiyim."[2371] şeklinde buyurarak onu taltif etmiştir.

Engellilere karşı son derece merhametli ve hürmetkâr davranan Hz. Peygamber, Mekke'nin fethedildiği gün yaşlı ve aynı zamanda görme engelli babasını sırtına alarak getiren Hz. Ebubekir'e "Bu ihtiyarı evinde bıraksaydın da ben ona gitseydim olmaz mıydı?"[2372] buyurarak onları rahatsız edecek davranışlardan kaçınılması gerektiğine işaret etmiştir. Zaman zaman onlara hediyeler takdim ederek onların gönüllerini almıştır. Örneğin, üzerindeki kaftanı çıkararak Misver b. Mahreme'nin görme engelli olan babasına hediye etmiştir.[2373] Hz. Peygamber'in engellilere karşı gösterdiği şefkat ve merhamet, İslam toplumunun tamamına yansımış ve İslam medeniyetinin engellilerle ilgili uygulama ve anlayışları bu dönemde şekillenmeye başlamıştır.

"Allah kime hayır vermeyi murad ettiyse, onu musibetlerle imtihan eder."[2374] buyuran Hz. Peygamber, engellilerin yaşadıkları olumsuzlukları bir imtihan olarak görmüş ve "Batan bir diken bile olsa Müslüman'ın başına gelen her bir musibeti, Allah onun günahlarına kefaret kılar."[2375] buyurarak çektikleri her zorluk ve sıkıntılarının da günahlarına kefaret olacağına işaret etmiştir. Yine Allah'ın gözlerini alarak âmâ kıldığı

[2364] Buhârî, Et'ıme, 15
[2365] Müslim, Mesâcid, 255.
[2366] Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 46.
[2367] Buhârî, Ezân, 12.
[2368] İbnü'l-Esîr, Câmiu'l-usûl, XII, 617.
[2369] Buhârî, Cihâd, 164.
[2370] İbn Hanbel, V, 300.
[2371] İbn Hanbel, V, 300.
[2372] İbn Hanbel, VI, 350.
[2373] Ebû Dâvûd, Libas, 4.
[2374] Buhârî, Merdâ, 1.
[2375] Buhârî, Merdâ, 1.

insanlara çektikleri sıkıntı ve sabırlarından ötürü cenneti vereceğini haber vermiş,[2376] normalde yapageldikleri ibadetleri bir engel, özür ve hastalık nedeniyle yapamayanlara Allah'ın sanki o ibadetleri ve işleri yapıyorlarmış gibi sevap vereceğini bildirmiş,[2377] fırsat buldukça çeşitli engelleri olan insanları ziyaret edip onlara ikram ve iltifatta bulunmuştur.[2378] Bir sefere çıktığı zaman hasta ve yaşlı olanlarla birlikte geride kalan engelliler hakkında "Medine'de öyle insanlar kaldı ki geçtiğimiz her bir derede ve tepede onlar da bizimle beraberdi. Onları mazeretleri alıkoydu."[2379] buyurarak hem onların gönlünü almış hem de diğer insanlar nazarında onların konumlarını muhafaza etmiştir. Böyle imtihanlara tabi olanların sabretmesi gerektiğini bildiren Hz. Peygamber, birtakım hastalıklara ve engellere maruz kalanlar ve yaşadıkları imtihanlarla ilgili şu kıssayı anlatmıştır: "Allah, İsrâiloğulları'ndan, biri alacalı, biri âmâ ve biri kel üç kişiyi sınamak ister. Onlara bir melek göndererek hem onları engel ve hastalıklarından kurtarır hem de onları en sevdikleri hayvanlar olan deve, sığır ve koyun gibi nimetlerle nimetlendirir. Aradan yıllar geçtikten sonra ise aynı meleği onların daha önceki hal ve suretlerinde tekrar gönderip, verdiği nimetlerden Allah yolunda harcayıp harcamayacakları konusunda onları imtihan eder. İçlerinden yalnızca âmâ olan geçmişte yaşadığı imtihanı hatırlayarak 'Ben bir âmâ idim. Allah bana görme duyumu geri verdi. Fakirdim, beni zengin etti. Şimdi istediğin ne varsa al. Sana asla engel olmayacağım' der. Âmânın bu sözlerini duyan melek, 'Malın senin olsun! Allah sizi imtihan etti ve senden razı oldu' şeklinde cevap verir."[2380]

Tüm bunlarla birlikte "İki nimet vardır ki insanların çoğu aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman."[2381] ve "Allah"tan, afiyet (sağlık, huzur) istenmesinden daha çok hoşuna giden bir şey istenmemiştir."[2382] buyurarak sağlığın büyük bir nimet olduğunu bildirmiştir. Bu bağlamda "Sizden kim huzuru yerinde, bedeni sağlıklı ve günlük yiyeceği de yanında olarak güne başlarsa, sanki dünya nimetleri ona verilmiş gibidir."[2383] buyurarak insanın başta sağlığı olmak üzere elindeki nimetlerinin kıymetini bilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Giderilmesi mümkün olan hastalık ve engellerle ilgili olarak "Allah"ın kulları! Tedavi olun. Zira Yüce Allah ihtiyarlık dışında kime bir dert verdiyse,

---

[2376] Buhârî, Merdâ, 7
[2377] Buhârî, Cihâd 134
[2378] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 333
[2379] Buhârî, Cihâd, 35.
[2380] Buhârî, Enbiyâ, 51
[2381] Buhârî, Rikâk, 1
[2382] Tirmizî, Deavât, 84
[2383] Tirmizî, Zühd, 34

muhakkak onunla birlikte şifasını da vermiştir."[2384] buyurarak insanları başlarına gelen hastalık ve engeller karşısında yılmak, içine kapanmak yerine tedavi ve çare aramaya teşvik etmiştir.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, engellilerle ilgili onların hem dini hem de sosyal hayatlarını kolaylaştırıcı uygulamalar yapmış, içindeki bulundukları durum nedeniyle günlük hayattan kopmamaları için gayret etmiş ve yaşadıkları imtihan dolayısıyla elde edecekleri dünyevi ve uhrevi nimetleri onlara hatırlatarak taltif etmiştir. Yukarıda değindiğimiz ayet ve hadisler göstermektedir ki, engelliler İslam medeniyetinin kuruluş sürecinde sosyal hayat içinde aktif bir şekilde bulunmuşlardır. Onların sosyal hayat içindeki bu etkinlikleri kimi zaman ayetlerin nüzûluna sebep teşkil etmiş ve Kur'an'ın gündemine girmişler, kimi zaman da Hz. Peygamberin hadislerinin sebeb-i vürud'u olmuşlardır. Hz. Peygamberin engellilerle ilgili uygulama ve tavsiyeleri, Kur'an ayetleriyle birlikte İslam medeniyetinin engellilerle ilgili anlayışına kaynaklık etmiştir.

3.4.12. Helal Olgusunun Yerleştirilmesi

Helal ve haram konusunda duyarlı olmak, İslam medeniyetinin en önemli özeliklerindendir. Zira İslam medeniyeti, dini hükümlerin kaynaklık ettiği bir medeniyettir. Dini hükümlerin amacı da insanlardan zararı uzaklaştırarak onları faydalı ve yararlı olana yaklaştırmaktır. Helaller ve haramlar, İslâm'ın ve onun kaynaklık ettiği medeniyetin kurucu ilkeleri ve onu diğer dinlerden ve medeniyetlerden ayırt edici temel farklar olarak kabul edilmektedir.[2385] Bu bağlamda İslam medeniyetinin en önemli özelliklerinden birisi de neyin helal neyin haram olduğuna dair anlayışının Kur'an ve sünnet kaynaklığında teşekkül etmiş olmasıdır. Arapça "Halle" kökünden türeyen helal kavramı bir şeyin serbest olması anlamında kullanılır.[2386] "Hurm" kökünden türeyen haram kavramı ise engel koymak anlamına gelir.[2387] İslam dininde bir maddenin ya da fiilin haram olması can, mal, akıl, nesil ve namus gibi dinin kesinlikle korunmasını hedeflediği amaçlara zarar verici özellikler taşıması ile yakından ilişkilidir.[2388]

Hz. Peygamber, gönderildiği topluma dinin emirlerini tebliğ ederken aynı zamanda Allah'ın neyi helal neyi haram kıldığını da bildirmiştir. Böylece bu toplumda

---

[2384] İbn Mâce, Tıb, 1.
[2385] Demirci, İslam, *Helâl-Haram Bilinci Ve Karakter Oluşumunda Psiko-Sosyal Etkileri*, Uluslararası Kişilik Ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu, Ordu 1016, s. 285.
[2386] Bkz: el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 128.
[2387] Bkz: İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XII, s. 119
[2388] Demirci, *İslam, Helâl-Haram Bilinci Ve Karakter Oluşumunda Psiko-Sosyal Etkileri*, s. 287.

Yahudilik, Hıristiyanlık ve putperestlik kaynaklığında oluşan yanlış haram ve helal anlayışı ortadan kaldırılıp, yerine İslam dininin inşa ettiği haram ve helal anlayışı yerleştirilmiştir. Böylece cahiliye toplumunda Yahudi ve Hıristiyan din adamlarının ya da müşrik kâhinlerin eline geçmiş olan helal ve haram kılma yetkisinin de Allah'a ait olduğu ilan edilmiştir. Kur'an'da Yahudiler ve Hıristiyanlarla ilgili olarak nazil olan "Onlar, Allah'ı bırakıp hahamlarını, papazlarını ve Meryem oğlu Mesih'i Rableri olarak kabul ettiler..."[2389] âyetini helal ve haram kılma yetkisi bağlamında açıklayan Hz. Peygamber, "Onlar din adamlarına ibadet etmiyorlardı. Ancak din adamları bir şeye helâl dedikleri zaman helâl, haram dedikleri zaman da haram kabul ediyorlardı."[2390] buyurarak bu duruma işaret etmiştir.

Hz. Peygamberin gönderildiği müşrik toplum, kendi adet ve geleneklerine ya da putların hizmetinde olan Kâhinlerin[2391] uydurmalarına göre birtakım helal ve haram sınırları uydurabiliyorlardı. Örneğin, Mekke müşrikleri bazı hayvanların sütünden ve diğer menfaatlerinden faydalanmayı kendilerince haram sayar ve bu hayvanlara "Bahîre" derlerdi.[2392] Yine sağılmasını ve binilmesini haram saydıkları ve yalnızca putlarına adadıkları "Sâibe" denilen hayvanların sütlerini içmeyi sadece yolcular için helal sayarlardı[2393] ve bazen de hacda tavaf yaptıktan sonra bunları serbest bırakırlardı.[2394] Ayrıca yalnızca erkeklere helal saydıkları ve kadınlara yasakladıkları adına "Vasîle" dedikleri hayvanlar[2395] ve kendisinden fazlaca yavru ve fayda elde edilen ve yaşlanan hayvanlara "Hamî" derler, onu serbest bırakıp ondan faydalanmayı haram sayarlardı.[2396] Kur'an "Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki: 'Bunlar, dokunulmaz hayvanlar ve ekinler olup onları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Şunlar da binilmesi yasaklanmış hayvanlardır.' Bir kısım hayvanlar da vardır ki, (böyle istiyor diye) Allah'a iftira ederek (keserken) üzerlerine O'nun ismini anmazlar. Yapmakta oldukları iftiraları yüzünden Allah onları cezalandıracaktır. Dediler ki: 'Şu hayvanların karınlarında olanlar yalnız erkeklerimize aittir, eşlerimize ise yasaklanmıştır.' Şayet (yavru) ölü doğarsa, o zaman (kadın-erkek) hepsi ona ortaktır. Allah bu değerlendirmelerinin cezasını verecektir. Şüphesiz ki O, hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir."[2397] ayetiyle Cahiliye

---

[2389] Tevbe, 9/31.
[2390] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 9.
[2391] Cevad Ali, *el-Mufassal fi tarihi'l-'Arab gable'l-İslam*, XII, s. 334; XV, 126.
[2392] Buhari, Menakıb, 9.
[2393] Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal fî târîḫi'l-ʿArab ḳable'l-İslâm*, VI, 205; Buhârî, Menâḳıb, 9.
[2394] Cevherî, eṣ-Ṣıḥâḥ, I, 150
[2395] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* I, 89-90
[2396] Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, III, 304, IX, 112; Aynî, ʿUmdetü'l-ḳārî, XV, 139-140.
[2397] En'âm, 6/138-140.

Araplarının tüm bu uygulamalarını yasaklamıştır.[2398] Cahiliye Araplarının helal ve haram koyma yetkisinin kendilerinde olduğu iddiasına karşın Kur'an'da "Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar."[2399] buyurularak bu yetkinin Allah'a ait olduğu bildirilmiştir.

Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin kuruluş sürecinde yeni toplumun helal ve haram anlayışını vahyin öngördüğü şekilde oluşturmuş ve şöyle buyurmuştur, "Helâl, Allah'ın kitabında helâl kıldıklarıdır. Haram ise yine Allah'ın kitabında haram kıldıklarıdır. Allah'ın hakkında bir şey söylemedikleri ise müsamaha gösterdiği (mubah) şeylerdendir."[2400] Hz. Peygamberin bu açıklaması, helal ve haram kılma yetkisinin kime ait olacağını gösterdiği gibi bu kavramların muhtevasının da vahiy kaynaklığında inşa edileceğinin ilanı olmuştur.

Et yememeyi kendisine haram kılan bir sahabiye "Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve güzel şeyleri haram saymayın, sınırı da aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez."[2401] ayetini bildirerek helal ve haram yetkisinin Allah'a ait olduğunu beyan etmiştir. Yine daha çok ibadet edebilmek için et yemeyi, uykuyu ve evlenmeyi kendilerine yasaklayan bir grup sahabiye yaptıklarının yanlış olduğunu ifade ederek böyle yapanların onun sünnetinden ayrılacaklarını bildirmiştir.[2402]

"Helâl bellidir; haram da bellidir. Bu ikisinin arasında da bazı şüpheli şeyler vardır. İnsanların çoğu ise bunları bilmezler. Kim şüpheli şeylerden kaçınırsa, dinini ve ırzını korumuş olur. Kim de şüpheli şeylere dalarsa, harama düşmüş olur."[2403] buyurarak insanların Allah'ın belirlediği helal ve haram sınırlarına riayet etmesini emretmiştir. Bu sınırların ihlali halinde ise kişinin harama düşeceğine vurgu yaparak, "(İnsanların durumu) bu, aynı başkasına ait bir koruluğun çevresinde hayvanlarını otlatan çobanın durumuna benzer, bu otlayan sürü her an oraya girebilir. Bilin ki her hükümdarın bir koruluğu vardır. Allah'ın koruluğu ise O'nun haramlarıdır…"[2404] buyurmuştur. Böylece sürekli şüpheli şeylerle uğraşanların o koruluğun etrafında olanlar gibi her an koruluğa girebileceğini yani harama düşebileceğini bildirmiştir.

İnsanların dünyaya tamah ederek ya da nefislerine yenilerek haramlara düşmemeleri için sürekli tavsiyelerde bulunan "Ey insanlar! Allah'tan korkun ve rızkınızı

[2398] Mâide 5/103.
[2399] A'râf, 7/157.
[2400] Tirmizî, Libâs, 6; İbn Mâce, Et"ıme, 60.
[2401] Mâide, 5/87.
[2402] Müslim, Nikâh, 5.
[2403] Müslim, Müsâkât, 107.
[2404] Müslim, Müsâkât, 107.

güzel yoldan (haram olmayan) arayın. Hiç kimse Allah'ın takdir ettiği rızık ulaşmadan ölmeyecektir. Öyleyse Allah'tan korkun ve rızkınızı güzel yoldan (helal) isteyin. Helâl olanı alın, haram olanı ise terk edin!"[2405] buyurmuştur. Böylece insanın haram yollara sapsa bile Allah'ın takdir ettiği rızıktan başkasına ulaşamayacağına işaret etmiş, bu gerçek ortadayken daha fazla rızık elde etmek için harama sapmanın yanlış olduğunu bildirmiştir. "Sizden birinizin ipini alıp (bir dağa gitmesi), sırtında bir bağ odun getirip satması ve böylece Allah'ın onun itibarını koruması, bir şey verip vermeyecekleri belli olmayan kimselerden dilenmesinden daha hayırlıdır."[2406] buyurarak insanları kendi el emeği ile helali talep etmeye haramdan ise uzak durmaya teşvik etmiştir.

Müslümanların ancak temiz ve helal olan şeylerle beslenmesini isteyen Hz. Peygamber, "Ey insanlar! Allah temizdir ve ancak temiz olanı kabul eder. Allah, peygamberlerine emrettiği şeyleri mü'minlere de emretti."[2407] buyurmuş ve şu âyetleri okumuştur: "Ey peygamberler! Temiz olan şeylerden yiyin, güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim.",[2408] "Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin..."[2409]

İslam'ı iki tarafında açık kapılar olan dosdoğru bir yola benzeten Hz. Peygamber, bu kapıların haramlar olduğunu, yolun ortasında bir uyarıcı bulunduğunu ve bu uyarıcının ise Kur'an olduğunu bildirerek harama düşmemek yani o kapılardan girmemek için Kur'an'ın çağrısına kulak vermek gerektiğini bildirerek,[2410] İslam toplumunun Kur'an'dan sapmadığı müddetçe harama düşmeyeceğine işaret etmiştir. Allah'ın sınırlarına riayet konusunda ashabını sürekli uyaran Hz. Peygamber, "Allah Yahudilere lânet etsin! Allah, onlara (hayvanların) iç yağlarını haram kılmıştı, ancak onlar bu yağları (yemediler ama) satıp parasını yediler. Hâlbuki Allah bir topluma bir şeyi yemeyi haram ettiğinde, onların (satışından elde edilen) parası da haram olur."[2411] buyurarak İslam toplumunu Yahudilerle aynı akıbete uğramamaları için uyarmıştır.

Haramın insana dünya ve ahiret hayatındaki olumsuz etkilerine de değinen Hz. Peygamber, ellerini açıp, yalvarıp yakararak dua eden birisi hakkında "Bu kimse ellerini açmış 'Yâ Rabbi, yâ Rabbi!' diye dua ediyor. Oysa yediği haram, içtiği haram, giydiği

[2405] İbn Mâce, Ticâret, 2.
[2406] Buhârî, Zekât, 50.
[2407] Müslim, Zekât, 65.
[2408] Mü'minûn, 23/51.
[2409] Bakara, 2/172.
[2410] İbn Hanbel, IV, 183.
[2411] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 64.

haram, beslendiği gıda haramdır! Onun duası nasıl kabul olsun ki?"[2412] buyurmuş, duaların kabul olunması için helal ile beslenmeyi tavsiye etmiştir.[2413]

İslam toplumunun yalnızca yeme içme konusunda değil her konuda haramdan kaçınmasını isteyen Hz. Peygamber, işin temelinin meşru kazanç olduğuna işaret ederek, bir kimsenin kendisinin, çocuklarının (ailesinin) ve anne-babasının geçimini sağlamak için helal yoldan çalışmasının Allah yolunda cihad etmek gibi olduğunu bildirmiştir.[2414] Yine "İnsanın yediği şeylerin en güzeli/helali, kendi kazancından olandır ve kişinin çocuğu onun kazancındandır.",[2415] "Kesinlikle hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı (helal) bir yemek yememiştir."[2416] şeklinde buyurarak helal bir hayatın ancak helal kazanç yollarına başvurmakla mümkün olabileceğine işaret etmiştir. Peygamberlerin de helal kazanç için kendi el emekleriyle çalıştığını haber veren Hz. Peygamber, "Allah'ın gönderdiği her peygamber koyun gütmüştür. Ben de bir miktar ücret karşılığında Mekkelilerin koyunlarını güttüm."[2417] buyurarak ashabını harama tamah etmeden helal kazanç için gayret etmeye teşvik etmiştir. Cahiliye toplumundan kalma haram kazanç yolları olan başkasının malını çalmak,[2418] yağma ve gasp yapmak,[2419] kumar oynamak,[2420] rüşvet almak,[2421] faiz ve tefecilikle kazanç sağlamak,[2422] stokçuluk ve karaborsacılık[2423] ve alışverişte aldatarak kâr elde etmek[2424] gibi uygulamaları yasaklamıştır. Müslümanın imanı gereği her şart ve durumda helal ve haram hassasiyetini koruması gerektiğine işaret eden Hz. Peygamber "Öyle bir zaman gelecek ki kişi malının helâlden mi yoksa haramdan mı geldiğine bakmayacak!"[2425] buyurmuş, haramla beslenen bir vücudun ancak cehenneme layık olduğunu haber vermiş,[2426] İslam toplumunu hem gelecek günler için tedbirli olamaya hem de cehennem azabından korunmaya çağırmıştır.

Hz. Peygamber İslam toplumun helal anlayışını inşa ederken ilk önce helal ve haram kılma yetkisinin Allah'a ait olduğunu bildirmiş ve Allah'ın helal ve haramları

[2412] Müslim, Zekât, 65.
[2413] Taberânî, el-Mu'cemü'l-evsat, VI, 310.
[2414] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, VII, 56.
[2415] Nesâî, Büyû", 1
[2416] Buhârî, Büyû", 15
[2417] Buhârî, İcâre, 2.
[2418] Mâide, 5/38.
[2419] Buhârî, Mezâlim, 13.
[2420] Mâide, 5/90.
[2421] Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 4.
[2422] Bakara, 2/275.
[2423] Müslim, Müsâkât, 130.
[2424] Müslim, Îmân, 164.
[2425] Buhârî, Büyû", 23.
[2426] Tirmizî, Cum'a, 79.

Kur’an’da beyan ettiğini haber vermiştir. Böylece cahiliye toplumunda din adamlarının ya da adet ve geleneklerin kaynaklık ettiği haram ve helal anlayışı yerine İslam dininin helal ve haram anlayışını inşa etmiştir. Toplumun hayatının her alanına etki eden bu anlayış, İslam medeniyetini diğer medeniyetlerden ayıran en önemli özelliklerden biri haline gelmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ VE HADİSLERLE İLİŞKİSİ

4.1. Hadislerde Şehir ve Medeniyet İlişkisi

Şehir, bir medeniyetin oluşmasındaki en temel ögelerden birisidir. Tarih boyunca şehirlerin birçoğu mensubu oldukları medeniyetin kültür, inanç, ibadet, mimari vb. birikimleri doğrultusunda şekillenmişlerdir. Çünkü medeniyetler, şehirleri sahip oldukları değerler sistemine göre inşa eder. Bu bağlamda İslam medeniyetine ait şehirlerin de bu medeniyete kaynaklık eden İslam inancından etkilenmesi son derece doğaldır.

Kur'an'da şehir kavramı ile yakın ilişki içerisinde kullanılan *Kura*[2427] ve *Karar*[2428] kavramları daha çok eski medeniyetlerin yaşadıkları yerleri ve bu medeniyet topluluklarının genel özelliklerini ifade etmek için kullanılmıştır.[2429] Bir yere yönelmek,[2430] toplamak ve biriktirmek anlamlarına gelen bu kavramlar,[2431] bir medeniyetin oluşması için gerekli imkânların toplandığı yerleşim birimlerini ifade etmektedir. Hz. Peygamber'e yönelik olarak "Bu kitabı sana şehirlerin anası "Ümmü'l-Kurâ" (Mekke) ve çevresindekileri uyarman için indirdik."[2432] ayetinde geçen "Ümmü'l-Kurâ" kavramı şehirlerin merkezi, ana merkez, yeryüzünün temeli, bütün şehirlerin özü ve aslı (başkent) gibi[2433] manalara gelmektedir. Yine "Biz peygamber gönderip uyarmadığımız şehirleri (Kurâ) helak etmeyiz."[2434] ayeti, Peygamberlerin özellikle medeniyetlerin merkezi olan şehirlere ve onların halklarına gönderildiğini de işaret etmektedir.[2435] Zira peygamberlerin özellikle yerleşim yerlerine, başkentlere ya da şehir merkezlerine gönderildiğini belirten el-Meydânî (ö.1978) bu durumun aynı zamanda toplumlara iletilmesi istenilen mesajın daha hızlı ve etkili bir şekilde ulaşmasını

[2427] Sebe' 34/18,
[2428] Mü'min, 40/64.
[2429] Yûsuf 12/82, Neml 27/34, Sebe' 34/18,
[2430] Muhammed Hasan Bukâî, *Tertîbu Kitâbi'l-ayn ve meahû ed-delîlü ile'l-müste'melâti fi'l-lügati'l-Arabiyye*, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmi, Kum: 1414/1994, s. 662.
[2431] el-Fiyrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1317-1318.
[2432] Enam, 6/92.
[2433] el-Ḥamevî, *Muʿcemu'l-Buldân*, I, 255.
[2434] Kasas 28/59.
[2435] Nuʿaym b. Ḥammâd, Ebû ʿAbdullâh Nuʿaym b. Ḥammâd el-Mervezî (ö.228/843), *Kitâbu'l-Fiten* (nşr. Semîr Emîn ez-Zuheyrî), I-II, Mektebetu't-Tevḥîd, Kahire 1412H, I, 124.

sağlamıştır şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.[2436] Benzer bir yorumu da el-Mâturîdî, (ö.333/945) yapmış ve peygamberler şehir merkezlerine değil de insanların yoğun olmadığı kırsal alanlara gönderilselerdi vahyin mesajının insanlara ulaşmasının zorlaşacağını belirtmiştir.[2437] Yine İbn ʿAṭiyye (ö.542/1148), bu minval üzere bir değerlendirmede bulunarak Peygamberlerin özellikle medeniyetin yaygın olduğu şehirlere ve bu şehirlerin merkezlerine gönderildiğini bildirmiştir.[2438] Ayrıca Kur'an'da insanların yerleşip, yaşadığı şehir[2439] anlamında kullanılan ve medeniyet kavramı ile aynı kökten gelen *Medine/Medain*[2440] kavramı, Farabi'nin (ö. 339/950) ifadesiyle tıpkı *Kura* ve *Karar* kavramlarında olduğu gibi insanların ortak ve zaruri hedef ve idealler doğrultusunda bir araya geldiği ve toplandığı yerleşim yeri olarak ifade edilir.[2441] Medeniyet kavramı ile aynı kökten türemiş olan *Temdin*, şehir kurmak ve şehirleşmek; *Temeddün*, medeni olmak, ilim ve teknolojide ilerlemek anlamlarına gelir.[2442] Hz. Peygamber'in kullanımında ise *medine* kavramı daha çok, "cemaat olmak" ve "şehirli olmak" gibi manalarda kullanılmıştır.[2443] İbn-i Haldûn, *Medine* kavramının kırsal hayata ve şehirli hayata dönük iki boyutu olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi kırsal hayatı kapsar ve *Bedâvet* kavramı ile ifade edilir. Diğeri ise yerleşik ve şehirli hayatı işaret eder ve *Hadâret* kavramı ile ifade edilir. İşte bu iki kavramdan yani bedevilik ve hadârilik kavramlarından hem kırsal hayatı hem de şehirli hayatı kapsayan *Umran* meydana gelir.[2444] Ona göre bir medeniyet oluşumu için vazgeçilmez şart olan şehir hayatı, bir toplumun siyasi, ekonomik, kültürel ve teknolojik bütün imkânlarının ortak bir birikime ve menfaate dönüşmesiyle meydana gelir. İşte bu içtimai hayattır. İçtimai hayat ise medeniyetin ve şehirli hayatın bizzat kendisidir.[2445] İnsan için toplumsallık bir zarurettir, bu zaruret ister istemez birlikte yaşama ve hayatta kalma dürtüsü gereği asabiyeti doğurur. Asabiyet de mülkiyet ve otoriteyi zorunlu kılar. Böylece içtimai hayatın bütün

---

[2436] el-Meydânî, *Meâricü't-tefekkür ve dekâiki't-tedebbür, Tefsîrun tedebbüriyyun li'l-Kur'âni'l-Kerîm bi hasebi tertîbi'n-nüzûli vifka menheci kitâbi "Kavâıdü't-tedebbüri'lemseli li Kitâbillâhi Azze ve Celle*" 5: 439-440.

[2437] el-Mâturîdî, *et-Teʾvîlât*, VI, 298

[2438] İbn ʿAṭiyye, Ebû Muḥammed ʿAbdulḥaḳ b. Ğâlib b. ʿAbdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî (ö.542/1148), *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-ʿAzîz* (nşr. ʿAbdusselâm ʿAbduşşâfî Muḥammed), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1422, s. 286

[2439] Hicr, 15/67, Yasin, 36/20.

[2440] A'râf, 7/123; Tevbe, 9/101, 120; Yûsuf, 12/30; vb.

[2441] El- Fârâbî, *Ârâʾu Ehli'l-Medîneti'l-Fâḍılâ ve Meḍâdetuhâ*, s. 128.

[2442] Bkz. Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'ân ve Medeniyet*, İstanbul: Pınar Yayınları 1996, s. 15-16; Akyüz, *Kur'ân'da Siyasî Kavramlar*, s. 463-64; krş. İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, XIII/402.

[2443] Kılıç, Cevdet, *Fârâbî Ve Hacı Bayram Velî'de Şehir Metaforu,* Uluslararası Hacı Bacı Bayram-I Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2, Kalem Yayınları, Ankara 2016, s. 18.

[2444] İbn Haldun, Muḳaddime, II, 467

[2445] İbn-i Haldûn, Mukaddime, c.I, s. 69.

şartları gerçekleşmiş olur. Medine kelimesinin ifade ettiği yerleşik hayatı ve şehirliliği işaret eden asıl mana işte budur.[2446]

Bu bağlamda İslam medeniyetinde Müslümanların kendi inanç ve kimlikleriyle var oldukları ilk şehir Medine'dir. Müslümanlar, Medine'de Yahudiler[2447], Müşrikler[2448] ve Hıristiyanlarla[2449] birlikte yaşamışlardır. Medeniyetin ortaya çıktığı ve geliştiği yer anlamında kullanılan *Medine* kavramının ilk kullanımlarından birisi Hz. Peygamber'in kararıyla Yesrib'e Medine ismi verilirken gerçekleşmiştir. Bu kullanım, medeniyet kavramının bugün ifade ettiği anlama en yakın kullanımdır. Hz. Peygamber bu kavramı daha Medine'ye hicret etmeden önce "Ben karyeleri yiyen karyeye hicretle emrolundum. Oraya Yesrib diyorlar. Burası Medîne'dir."[2450] hadisinde kullanmıştır. Hz. Peygamber, kötü anlamlar ifade eden isimleri değiştirme ve yeni isimler verme sünneti gereği bozmak ve kınamak[2451] gibi anlamlara gelen Yesrib ismini kullanmamış ve burayı Medine olarak isimlendirmiş ve "Medine İslam'ın kubbesi, iman ve hicret yurdu, helal ve haramın bildirdiği yerdir"[2452] buyurmuştur. Nakib el-Attas'a[2453] göre, *Dâne*[2454] fiilinin ifade ettiği bir anlam da borçlu olmaktır. Hz. Peygamber, Yesrib'in ismini Medine'ye çevirerek yalnızca Müslümanlar için değil, bütün insanlık için bir bilinç oluşturmuştur. Çünkü her şeyini yaratıcısına borçludur. Bu borcun şuuruna varan insan yaratıcısına yönelir ve çalışarak medeniyetin bileşenlerini üretir.[2455] Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti ile birlikte bu şehir ekonomi, siyaset, hukuk, ahlak ve sosyal yapı olarak en ince ayrıntılarına kadar bir medeniyet merkezi olarak bizzat Hz. Peygamber tarafından şekillendirilmiştir. Hz. Peygamber'in Medine'deki uygulamaları İslam medeniyetinin bedeviliği değil şehirliliği tercih eden ve bu bağlamda gelişen bir medeniyet olmasını sağlamıştır. Cahili ve bedevi toplum Hz. Peygamberle birlikte İslam dininin değerleri ile tanıştığı ilk andan itibaren hem fert hem de sosyal düzen bakımından büyük bir değişim geçirmiştir. Bu

---

[2446] Şulul, *İbn Haldun'a Göre Şehir Hayatı*, s.19.
[2447] Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-islam*, VI s.10-11.
[2448] Gündüz, Şemseddin, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s. 24.
[2449] Kilinçli, Sami, *Mekki Surelerde Mü'minlerin Ehl-i Kitapla İlişkileri*, s.254.
[2450] Buhârî, Fedâilu'l-Medîne 2; İbn Hanbel, II, 248
[2451] en-Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref (ö.676/1278), *Tehzîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât* (nşr.), I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, I, 41.
[2452] eṭ-Ṭaberânî, Ebû'l-Ḳâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî (ö.360/971), *el-Muʿcemu'l-Evsaṭ* (nşr. Ṭârik b. ʿİvaḍullâh b. Muḥammed, ʿAbdulmuḥsin b. İbrâhîm el-Ḥuseynî), I-X, Dâru'l-Ḥaremeyn, Kahire 1415H, V, 380.
[2453] Hayatı için bkz: Gedik, *"İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi" Nakib El-Attas,* Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8: Sayı, 17, 2020.
[2454] er-Râğıb el-Iṣfehânî, *el-Mufredât*, s. 323.
[2455] Koçyiğit, *Tahsin, Medine'deki Uygulamalarından Hareketle Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl: 2, Sayı: 31, 2013, s. 75.

değişim, medeniyetin en önemli ilkelerinden birisi olan yerleşik hayat prensibi üzerinden ilerlemiştir diyebiliriz.

Hz. Peygamberin hicreti aynı zamanda bir medenileştirme hareketini de beraberinde getirmiştir.[2456] Çünkü çölde yaşayanların katılaşacağını,[2457] iman ehlinin medeniye toplanması gerektiğini,[2458] şehirde yaşarken çöle göç etmenin yasak olduğunu[2459] bildiren Hz. Peygamber, hicretle birlikte medeni çeveresinde ve çölde yaşayan bedevilerinde şehre yerleşmesini ve böylece şehirde varolan o döneme ait medeniyet imkânlarından faydalnamasını da istemiştir.[2460] Çünkü medeniyetlerin gelişmesi ancak çöl hayatı olan *bedeviyet* ve şehir hayatı olan *hadariyet* arasındaki dialektik ilişkinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi ile mümkündür.[2461] İbn haldun'a göre şehirlerin ve dolayısıyla medeniyetlerin büyümesi ve gelişmesi kendi iç dinamiklerinden değil sosyal ve ekonomik olarak bir çekim merkezi haline gelip dışarıdan içeriye doğru aldığı göçten kaynaklanır.[2462] Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği dönemde toplumun büyük bir kısmı çölde ikamet ediyordu. Bölge halkının şehirde ikamet eden kısmı henüz toplumun yüzde yirmisini bile oluşturmuyordu.[2463] Bedevilerin kendilerine has karakterleri ve davranış biçimleri olduğu gibi aynı zamanda yine kendilerine özgü birtakım adet, gelenek ve görenekleri mevcuttu. Sert çöl şartlarının oluşturduğu ahlak, yönetim, hukuk, savaş ve barış ilkeleri vardı. Şehirlere yerleşmiş olan Arap toplumunun büyük bir kısmı da oldukça baskın olan bu kültürün davranış modellerinden ve hayat tarzından bir şekilde etkileniyorlardı. Dağınık kabilelerden oluşan bir toplumu ıslah etmek ve onları iman ilkeleriyle tanıştırmak için Medine, ihtiyaç duyulan medeniyet merkezi olma özelliklerinin birçoğunu taşıyordu.

Tüm bu mülâhazalar, İslamın getirdiği esasların şehir ortamında ve kentsel mekânlarda daha kolay ve hızlı bir şekilde uygulanabileceğini, islami gerçekliklerin şehir

---

[2456] Akyüz, Vecdi, *"Asr-ı Saadet ve Dört Halife Döneminde Şehir ve Yerel Yönetimler"*, Islam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler 1 içinde, Ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, İlke Yayınları, İstanbul,1996,s.1.

[2457] Müsned, II, 371, 440.

[2458] Müslim, Îmân, 233.

[2459] Buhârî, Fiten, 14.

[2460] Abdurrezzâḳ b. Hemmâm (ö.211/827) Bedevilerin daha çok şehir olmadıklarına vurgu yaparak bu nedenle komşuluk ilişkilerinin zayıf olduğunu, evliliklerinin uzun süreli olmadığını, cimri olduklarını belirtmiştir. Abdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṣanʿânî (ö.211/827), *el-Muṣannef* (nşr. Heyet), Dâru't-Teʿṣîl, I-X, Kahire 1435/2015.

[2461] Ezber Bodur, Hüsnü, *Medine Şehir Devleti: Kabilecilikten Küresel İslami Bilince Doğru*, Akademik Siyer Dergisi, Yıl 1, Sayı 1, Ocak 2020, s. 54.

[2462] İbn Haldun, *Mukaddime* I, 307-309.

[2463] Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, 148.

hayatıyla mümkün olabileceğini göstermektedir diyebiliriz.[2464] Bu nedenledir ki, İslam diniyle birlikte dinin nazil olduğu coğrafyada yalnızca bir itikadi dönüşüm meydana gelmemiş aynı zamanda büyük bir şehirlerşme ve kentsel gelişim de ortaya çıkmıştır.[2465] Bu şehirlerde ana hedef yaratıcının öngördüğü ideal toplumu oluşturmaktır. Bu toplum ise anca siyasetten sosyal hayata, mimariden eğitime, estetik ve sanattan edebiyata kadar inancı merkeze alan bir yapının oluşmasıyla mümkün olacaktır.[2466] Nitekim el-Fârâbî (339/951) de Medeniyetin bir gereği olan birbirine yardım eden mutlu ve mükemmel bir toplumun *(el-medînetü'lfâzıla)* ancak şehşirlerde oluşabileceğini söylemiştir.[2467] Bu bağlamda şehirleşmeyle birlikte İslam dininin getirdiği değerlerin, şehrin genel yapısına hâkim olması kaçınılmaz olmuştur.

Bu değerlerden birisi de din ve inanaç özgürlüğüdür. Hz. Peygamber İslam medeniyetinin inanç özgürlüğü ve inanma hakkına dair ilk uygulamalarını Medine'de ortaya koymuştur. Bu uygulamalardan en önemlisi Medine Vesikasıdır.[2468] Bu anlaşmanın yapıldığı dönemlerde Medine'de altı bin put perest Arap, dört bin Yahudi ve elli civarında da Hıristiyan,[2469] bin beşyüz kadar da Müslüman yaşadığı rivayet edilmektedir.[2470] Bu vesika İslam medeniyetine mensup halkaların aynı şehirde birlikte yaşama kültürlerini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Hz. Peygamber bu vesikayı hicretten sonra düzenlemiştir.[2471] Şehirde yaşayan farklı din ve inanç gruplarının idari yapıları konusunda bazı kurallar belirleyen bu metin aynı zamanda inanç özgürlüğü konusunda da temel metin olmuştur. Bu vesika toplam kırk yedi maddeden oluşmaktadır. Birinci maddeden yirmi üçüncü maddeye kadar Müslümanlarla, yirmi dördüncü maddeden kırk yedinci maddeye kadar ise Yahudilerle ilgilidir. Yirmi beşinci maddedeki Yahudilerin dini kendine Müslümanların dini kendinedir ifadesiyle herkes dinini yaşama konusunda serbesttir.[2472] Müslümanlar, dinî konularda Kur'an ve sünnete göre hareket

---

[2464] Alver, Köksal, *İslam Şehrini Kurmak, Hz. Peygamberin Şehir Tasavvuru*, TYB Akademi Dergisi, Yıl 15, Sayı 15, 2015, s. 73.

[2465] Jean-Louis Micbon, "*Dini Kurumlar"*, İslam Şehri içinde, Ed. R. B. Serjeaot, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992, s. 14.

[2466] Çelik, Celaladdin, *İslam Şehri'nden Şehir İslamı'na: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları,* 145.

[2467] el-Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâḍılâ*, s. 113.

[2468] İbn Hişâm, II, s. 501-504.

[2469] Sancaklı, Saffet, *"Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleşlirme (Muahat) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayall Aç sından Önemi ve Analizi",* Diyanet İlmi Dergi, Cilt: 43, Sayı: 4, Ankara 2007, s. 64.

[2470] Okiç, Tayyib, *İslamiyet'te ilk Nüfus Sayımı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, , CilL: VII, Ankara 1960, Sayı 15.

[2471] İbn Sa'd, II, 29.

[2472] İbn Hişam, es-Sîretü'n-nebeviyye, I, 501-504.

ederken gayrimüslimler din işlerinde özgür bırakılmışlardır.[2473] Bu bağlamda Hz. Peygamber Yahudilerin kendi dinlerine göre yaşamalarına ve hukuklarını kendi inançlarına göre belirlemelerine müsaade etmiştir. Müslim'de geçtiğine göre Yahudilerin, zina eden bir kadın ve erkeği Hz. Peygambere getirdikleri rivayet edilir. Hz. Peygamber de onların âlimlerine bu suçun cezasını sormuş ve onların dinlerine göre ceza uygulamıştır.[2474] Tevrat'ın hükmüne göre recmetmiştir. Hz. Peygamber bu vesikayla birlikte Medine'deki din ve inanç özgürlüğünü garanti altına almıştır.[2475] Hz. Peygamberin şehir halkını bir arada tutmaya yönelik bu uygulaması onun şehşir hayatının devamına verdiği önemi ve şehri önceledeğini ve insani ilişkilerine bir şehir ortamında yön vermeyi hedeflendiğinin en önemli göstergelerindendir.[2476] Hz. Peygamber toplumsal yapının tamamına hitap eden Medine Vesikası'nın yanında Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerinin İslam kardeşliği zemininde şekillenmesini sağlayacak olan "Muahat"[2477] anlaşmanı da hayat geçirerek bir islam şehri olan Medine'de islam kardeşliğine dayalı yeni bir toplumsal yapı oluşturmuştur. Hem *muahat* hem de *Medine vesikası,* İslam'ın tevhid eksenli birleşetirici pratiğinin şehir hayatına birlikte yaşama kültürü olarak yansımıasını sağlamıştır.[2478] Kardeş edinmek ve kardeş olmak manalarına gelen *muahat* akdi, [2479] Hz. Peygamber bu anlaşmayı gerçekleştirirken "İslâm dininde hilf yoktur, din kardeşliği vardır."[2480] buyurarak Enes b. Mâlik'in evinde Ensar ve Muhacir'i birbiriyle kardeş ilan etmiştir. [2481] Bu anlaşmayla birlikte şehir, cahiliye döneminde maddi ve ırk üstünlüğüne dayalı sosyal yapısından kurtularak[2482] din kardeşliğina dayanan ve her ferdin din temelinde eşit haklara sahip olarak yaşadığı yeni bir toplumsal yapıya kavuşmuştur. Fertlerini İslam kardeşliğinin birbirine bağladığı bu yapı, şehir hayatının insani münasebetlerini ve sosyal ilişkilerini belirleyen temel etkenlerden biri olmuştur. Böyelce Hz. Peygamber hem Medine vesikası hem de *Muahat* anlaşmasıyla birlikte Medine şehir devletinde evrensel bir toplum modeli oluşturmuştur diyebiliriz.[2483]

[2473] Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Anayasa Hukuku*, , s. 22-23
[2474] Müslim, Hudud, 27-28.
[2475] Afzalur Rahman, *Yönetici ve Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed*, s. 114; Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, 141.
[2476] Alver, Köksal, *İslam Şehrini Kurmak, Hz. Peygamberin Şehir Tasavvuru*, s. 76.
[2477] Buhari, Kefâle, 2.
[2478] Çelik, Celaladdin, *İslam Şehri'nden Şehir İslamı'na: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları,* Milel ve Nihal Dergisi, Cilt 9, Sayı 3, Aralık 2012, s. 139.
[2479] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 22.
[2480] Buhârî, Edeb, 67.
[2481] Buhari, Kefâle, 2.
[2482] Çağatay, Necdet, *İslam'dan Önce Arap Tarihi*, s.118.
[2483] Ezber Bodur, Hüsnü, *Medine Şehir Devleti: Kabilecilikten Küresel İslami Bilince Doğru,* s. 57.

Hz. Peygamber'in kurduğu medeniyete ait şehirler, hayatın merkezinde mabed olan şehirlerdir. Mabed merkezli şehir İslâm'ın tevhit anlayışının bir tezhürüdür.[2484] İslam dinin mabetleri olan mescitler, yalnızca ibadet yapılan mekânlar değil aynı zamanda o şehrin ilim, kültür, siyaset ve sosyal hayatına da büyük etki eden ve renk veren merkezlerdir. Nitekim Hz. Peygamber de İslam medeniyetinin merkezi olan Medine'nin şehir planını mescit merkezli olarak tasarlamıştır.[2485] "Her kim Allah için bir mescit yaparsa, Allah da cennette ona bu mescidin benzerini bina eder."[2486] buyuran Hz. Peygamber'in hicretten sonra yaptığı ilk işlerden birisi de mescit inşa etmek olmuştur.[2487] Medine'ye geldiğinde devesi Kasvâ'nın çöktüğü alan olan ve Medinelilerin hurma kuruttukları ve Neccâroğulları kabilesinden Sehl ve Süheyl isim iki yetim gence ait olan bu yeri, ücretini ödeyerek satın alan Hz. Peygamber, Mescidini burada inşa etmiştir.[2488] Mescid-i Nebevi inşa edildiği ilk andan itibaren şehrin ibadet, ilim, kültür, siyaset ve ahlak hayatına derinden etki eden bir merkeze dönüşmüştür.[2489] Müslümanların onları bir araya toplyana ve dayanışma kültürüne sevk eden[2490] mescitlere gereken ilgi ve alakayı göstermesini isteyen Hz. Peygamber, "Bir Müslüman mescitleri namaz ve zikir için kendine mesken edindiğinde, Allah onun bu haline, ailesinin gurbetten dönen kişiye sevindiği gibi sevinir."[2491] buyurarak bu duruma işaret etmiştir.

İslam medeniyetine ait olan şehirler aynı zamanda bir eğitim, ilim ve kültür merkezi olmuştur. Çünkü erdemli bir şehrin halkı olacak faziletli insanlar ancak ilim ve eğitim sayesinde yüksek faziletlere ulaşabilirler.[2492] Bu bağlamda İslam medeniyetinin merkezi olarak kurulan Medine'nin aynı zamanda bir ilim şehri de olmasını isteyen Hz. Peygamber "Yakın bir zamanda insanlar develerini koşturarak ilim arayacaklar ancak Medîne âlimlerinden daha ilim sahibi kimseler bulamayacaklardır."[2493] buyurarak İslam medeniyetinin merkez şehri olan Medine'nin aynı zamanda bir ilim şehri olacağını da haber vermiştir. Bunun için Medine'ye hicret ettikten sonra Mescid-i Nebevî inşa

---

[2484] Nasr, S.Hüseyn, *İslâm Sanatı ve Mâneviyatı*, trc. Ahmet Demirhan, İstanbul-1992, 68-93
[2485] Karataş, Mustafa, *"Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medîne Örneği*", S. 28. s. 64.
[2486] Müslim, Zühd, 44
[2487] Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, Çev, İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 1998, s. 27.
[2488] Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 45.
[2489] Yılmaz, Hüseyin,"Yaygın Din Eğitimi Kurumları ve Toplumsal Barış", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, c. 5, s. 2, s.339.
[2490] Bammat, Necmüddin, *"İslam'da Mekan Anlayışı",* İlim ve Sanat, Ankara-1986, s.12,
[2491] İbn Mâce, Mesâcid, 19
[2492] Eser, Mithat, *İslam Tarihindeki İlk Erdemli, Şehir Örneği: Medinetü'n-Nebi*, Fecr Yayınları, Ankara 2017, s. 56.
[2493] Tirmizi, İlim 18.

edilirken mescidin kuzey tarafına Muhammed Hamidullah'ın ifadesiyle ilkk İslam üniversitesi olan[2494] ve Suffe[2495] denilen kapalı bir mekân inşa ettirmiş,[2496] burada ilimle meşgul olan suffe ashabıyla bizzat ilgilenip ihtiyaçlarını karşılamıştır.[2497] Alîyyul-Ḳârî (ö.1014/1605), burada kalanların sayılarının kimi zaman iki yüze kadar ulaştığını ve bunların başta Kur'an öğrenimi ve öğretimi olmak üzere ilimle meşgul olduklarını bildirmiştir.[2498] Ayrıca Daru'l-Kurrâ, Beytü'l-Uzzâb denilen yerlerde de eğitim faaliyetleri devam etmiştir.[2499] Yalnızca bu eğitim mekanlarına devam edenler değil şehirde yaşayan toplumun bütün kesimlerinin ilimi düzeylerinin artması için çaba sarfetmiştir. Örneğin kendisine gelerek "Senin sohbetinden hep erkekler faydalanıyor. Bize bir gününü ayırsan da o gün sana gelsek, bize Allah'ın sana öğrettiğinden öğretsen." diyen kadının bu talebi üzerine "O hâlde şu şu günlerde toplanın." buyurarak kadınların da ilim öğrenmesi için ayrı bir gün ayırmıştır.[2500] Hz. Peygamberin şehrin merkezine yerleştirdiği mabed, yeni kurulna islam şehrini varolan diğer şehirlerden ayıran en önemli özelliklerden birisi olmuştur. Çünkü mescid şehrin toplumsal ve sosyal hayatının inşasının da merkezinde yer almıştır.[2501] Bu anlamda "Cemaate devam et, çünkü sürüden ayrılanı kurt yer!"[2502] ve "Eğer (insanlar) yatsı ve sabah namazlarındaki fazileti bilselerdi, sürünerek de olsa o camiye cemaatle namaz kılmaya gelirlerdi."[2503] Buyuran Hz. Peygamber, sürekli olarak şehir halkını mescitle olan ilişkilerini sürdürmeye teşvik etmiştir. Çünkü bu ilişkis sürdüğü müddetçe insanların birbiriyle olan münasebetleri, dayanışmaları ve sosyalleşmeleri de devam edecektir. Yardımlaşma ve dayanışmanın devam ettiği şehir, Fârâbî'nin ifadesiyle bütün fertlerinin birbirlerine destek olduğu en faziletli şehirdir.[2504]

İslam medneiyetinde şehir, aynı zamanda ahlaki değerlerin üretildiği ve korunduğu merkezler olmuştur. Çünkü şehirlerin ve medeniyetlerin kurucu unsuru olan

---

[2494] Hamidullah, Muhamed, *İslam Peygamberi*, s. 768.
[2495] en-Nevevî, (ö.676/1278) Suffe ehlinin kaldığı bu mekanın mescidden ayrı bir gölgelik olduğunu söylemiştir; en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 47. İbn Battâl (ö.449/1057), Hz. peygamberin burada kalanlarak ilim öğrenen ve öğreten bu topluluğu İslam'ın misafirleri olarak netelendirdiğini ve onların ihtiyaçlarıyla bizzat ilgilendiğini bildirmiştir. İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, X, 175.
[2496] Salihî, *Sübülü'l-hedy ve'l-irşâd fî sîreti ḫayri'l-ʿibâd,* VI, 120.
[2497] Buhârî, Rikâk, 17
[2498] Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, IV, 1453.
[2499] Yılmaz, Yasin *"Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış",* Dinî Araştırmalar 14/40, Ocak-Haziran 2012, 203-221.
[2500] Müslim, Birr, 152
[2501] Alver, Köksal, *İslam Şehrini Kurmak, Hz. Peygamberin Şehir Tasavvuru*, s. 77.
[2502] Ebû Dâvûd, Salât, 46; Nesâî, İmâmet, 48.
[2503] Buhari, Ezan 9; Müslim, Salât, 129.
[2504] el-Fârâbî, *Ârâʾu Ehli'l-Medîneti'l-Fâḍılâ ve Meḍâdetuhâ,* s. 13.

insanın sahip olduğu ahlak, o medeniyetlerin hangi değerler etrafında oluşacağını belirleyen temel etkenlerdendir.[2505] Zira medeniyetlerin merkezini oluşturan "Medine" yani şehir, o şehri inşa eden insan ve onun ahlakı ile birebir ilişkilidir. İbn Haldun medeniyetle birlikte şehirlerde artan sosyal refah düzeninin toplumların çöküşlerindeki en etkili nedenlerden birisi olduğunu haber verir.[2506] Bu nedenle medeniyet üstün bir ahlakı da beraberinde getirmek zorundadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in rehberliğinde Yesrib'in Medine'ye dönüşüm süreci de bir mimari dönüşümden ziyade merkezinde nebevi ahlak olan dünya görüşü, hayat tarzı ve ortak değerler manzumesi ile gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber, İslam şehirlerinde insanların birbirlerine karşı muamelelerinde temel ahlaki ilkelere riayet edilmesini istemiş ve şöyle buyurmuştur; "Rıfktan (yumuşaklılıktan) pay sahibi olan kimse, dünya ve âhiret hayırlarından da payı verilmiştir. Sıla-i rahim, güzel ahlâk ve güzel komşuluk, Şehirleri/beldeleri mâmur eder ve ömrü uzatır." Kaba ve ahlaksız tavırların ise şehir hayatını olumsuz bir şekilde etkileyeceğine ve sosyal bütünlüğünü zedeleyeceğine vurgu yapan Hz. Peygamber, "Şeytan bu topraklarınızda (şehirlerinizde) artık sizin ona ibadet etmenizden ümidini kesmiştir. Fakat o, birbirinizi tahkir (rencide, kardeşliğe zarar verici muamale) davranışlarınızdan hâlâ (ümit içindedir)."[2507] Buyurmuştur. Hz. Peygamber'in getirdiği ahlaki değerler manzumesinin bir yandan vahiy merkezli hukuk kuralları ile korunması ve tevhid merkezli ibadetlerle bütünleşerek desteklenmesi, hem şehir hayatının ahlak, huzur ve güven içinde yaşanmasını sağlamış hem de İslam medeniyetinin temellerini sağlamlaştıran başlıca unsurlardan olmuştur. Çünkü ahlak, hukuk ve dinin oluşturduğu güç birliği, bir yandan toplumun değişim ve dönüşümünü sağlamış bir yandan da yeni bir medeniyetin temayüz etmesini sağlamıştır.[2508] Bu bağlamda şehir halkının biribiriyle olan ilişkilerinin islam ahlakı çerçevesinde gerçekleşmesine büyük önem veren Hz. Peygamber, komşusunun, kötülüklerinden emin olmadığı kimsenin cennete giremeyeceğini,[2509] akrabalarıyla münasebetlerini kesenlerin cennete giremeyeceğini,[2510] sosyal hayattan koparak bir kenara çekilmenin yani ruhbanlığın İslamda olmadığını[2511] vurgulayarak insanları sürekli diğer insanlarla sağlıklı ilişkiler kurmaya teşvik etmiştir.

[2505] Reep Kılıç, Ahlak ve Medeniyet İlişkisi Üzerine, Türkiyede Dinler Tarihinin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük, Berikan Yayınevi, Ankara, s. 198.
[2506] İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 669, 679.
[2507] İbn Hanbel, II, 368
[2508] Kılıç, Recep, *Ahlak ve Medeniyet İlişkisi Üzerine*, s. 204.
[2509] Müslim, Îmân, 73.
[2510] Müslim, Birr, 19.
[2511] İbn Hanbel, VI, 226.

Bu ilişkiler esnasında ise "sana yapıldığı taktirde hoş karşılamayacağın davranışları başkalarına yapma"[2512] ölçüsünü bütün medenileşme iddiasında olan toplumlar için temel bir ahlaki ölçü olarak koyan Hz. Peygamber, sürekli başkalarına hakaret eden, karalayan, lanet eden, kaba davranan, hayâsızca konuşan insanların müminlik özelliklerinden uzak olduğunu,[2513] bildirerek insani ilişkilerde bu tür davranışlardan kaçınılmasını gerektiğini öğütlemiştir. Böylece islam toplumun yaşadığı şehirlerin üstün ahlaki ilkelerin hakim oduğu mekanlar olmasını hedeflemiştir.

Şehir hayatının ayrılmaz bir parçası da o şehrin halkının her anlamda huzur içinde olmasıdır. Çünkü bir medeniyetin gelişebilmesi için en önemli faktörlerden birisi de o medeniyete mensup halklarının bulundukları şehirlerde huzur içinde yaşayabilmeleridir. Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin temellerini atacağı Medine için "Allah'ım! Bize Mekke'yi sevdirdiğin gibi Medîne'yi de sevdir, hattâ daha fazlasıyla."[2514] buyurarak İslam toplumun bu yeni yerleşim yerinde huzur ve güven içinde olmaları ve orayı sevmeleri için dua etmiş ve bu beldenin Müslümanlar tarafından sevilip benimsenmesi için özel bir çaba sarf etmiştir. Yine bu beldenin bereketlenmesi ve halkının refahı için "Ya Rabbi! Medinelilere ölçeklerinde bereket ihsan et. Onlara sa'larında ve müdlerinde bereket ver." [2515] duasında bulunmuştur. Şehir dışındaki bedevi kabilelerin de buraya yerleşmesi veya burayı bir merkez olarak kabul etmesi için "(en sonunda) İman (ehli muhakkak) Medine'ye toplanacaktır."[2516] buyurarak Medine'nin inananların merkezi olması için teşvikte bulunmuştur. Yine sıkıntı ve meşakkatlere rağmen Medine'yi terk etmeyenlere şefaat edeceğini,[2517] ölene kadar Medine'de yaşaynların şefaatini hak edeceğini[2518] bildirmiştir. Bedevilere hicret ettikten sonra tekrar bedevi hayata dönmeyi de yasaklamıştır. Örneğin sahabeden Seleme b. Akva çölde yaşamaya başlayınca diğer sahabiler ona Rasûlullah'ın bunu yasakladığını hatırlatınca "Ben Rasûlullahtan izin aldım" demiştir. [2519]

Şehir kavramı insanlar için aynı zamanda bir güvenlik duygusunu da barındırmaktadır. Zira şehirlerin oluşumunu sağlayan faktörlerden birisi de insanların

[2512] İbn Hanbel, VI, 384.
[2513] Tirmizî, Birr, 48.
[2514] Buhârî, Deavât, 43
[2515] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 12; Buhârî, Merdâ, 22; Buhârî, Deavât, 43.
[2516] Müslim, Îmân, 233.
[2517] Müslim, Hac 86.
[2518] Tirmizî, Menâkıb 68.
[2519] Buhârî, Fiten, 14.

güvenlik ihtiyacı nedeniyle bir arada yaşama ihtiyacı olmuştur.[2520] Bu bağlamda şehir güvenliği de, medeniyetlerin vazgeçilmez ilkelerinden birisidir. Hz. Peygamber, medeniyeti ayakta tutacak olan ekonomik faaliyetlerin güvenle gerçekleşmesi, yeni nazil olan dinin rahat bir şekilde tebliğ edilebilmesi ve toplumsal kaynaşmanın sağlanması için şehrin emniyetine ve güvenliğine büyük önem vermiştir. "Kim Medinelileri korkutursa beni korkutmuş olur."[2521] Buyuran Hz. Peygamber, Bunun için Medine'yi insanlar, hayvanlar ve bitkiler için güvenli bölge ilan etmiş, Zâtu'l-ceyş, Müşeyrib, Mâhid tepeleri ile Hufeyyâ, Uşeyrâ ve Teym gibi yerlere çeşitli işaretler koydurarak bu bölgenin sınırlarını bizzat kendisi belirlemiş[2522] ve en başından Medine'yi can, mal ve namus gibi en temel insan hakları açısından güvenli bir belde haline getirmeye gayret etmiştir. "Muhakkak ki İbrahim (as.) Mekke'yi haram kılmıştır. Ben de Medine'nin iki taşlığı arasını harem kıldım. Onun ağacı kesilmez, avı da avlanmaz."[2523] şeklinde buyurarak Medine'nin güenli bir bölge olduğunu açıkça ilan etmiştir. Bir medeniyetin sosyal bütünlüğünü muhafaza edebilmesi için en önemli şartlardan birisi de o medeniyete mensup şehirlerin halklarının birbirlerine karşı kin ve nefret beslemeden barış içinde yaşayabilmeleridir. Bu bağlamda Hz. Peygamber İslam medeniyetinin merkezi olan Medine'ye ve oranın halkına karşı düşmanlık beslenmemesi için "Medine halkına kötülük planlayacak olan herhangi bir kişi, muhakkak tuzun su içinde erimesi gibi eriyip yok olacaktır."[2524] buyurmuştur. Ayrıca Enes b. Malik'ten yapılan rivayette bu beldenin güvenilirliğine işaret etmek için "Deccâl Medine'ye gelecek fakat melekler tarafından korunduğunu görecekler. Taun ve Deccal inşallah Medine'ye giremeyecektir." buyurmuştur. [2525]

Temizliğe büyük önem veren İslam dininin kaynaklık ettiği medeniyetlerin en önemli özelliklerinden birisi de bu medeniyete mensup şehirlerin temizliğidir. Nitekim Hz. Peygamber Medine'ye "güzel, temiz şehir" anlamına gelen "Medinetü't-tayyibe, Tâbe" ismini vererek[2526] inşa edilen yeni medeniyetin en önemli özelliklerinden birinin de temizlik olduğunu vurgulamıştır.[2527] Bu konuda Ebû Humeyd (r.a) Hz. Peygamber'in

---

[2520] Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Şehirlerin Ruhu Üzerine*, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 4, Cilt 4, Sayı 2, Güz 2018, 382.
[2521] Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, V, 2259.
[2522] Ebû Dâvûd, Menâsik, 95, 96.
[2523] Buhârî, Büyû', 53
[2524] Buhârî, Kitâbu'l-Hac, 216.
[2525] İbn Hanbel, II, 483.
[2526] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 3
[2527] İbnu'l-Cevzî (ö.597/1201) İslamda temizlikten kasıt yalnızca bedenin ya da bir yerin temizliği değil her anlamdaki temizliktir demiştir: İbnu'l-Cevzî, *Keşfu'l-Muşkil*, IV, 155. el-Beyḍâvî (ö.685/1286) temizliğin ilk önce şirk ve kötü ahlaktan temizlenmek olduğuna dikkat çekerek temizliğin manevi yönüne

Tebük seferinden dönerken yüksek bir yerden Medine'ye bakarak "İşte tâbe" dediğini rivayet etmektedir. [2528] Cabir bin Abdullah'ın rivayetinde ise "Medine şehri demirci körüğü gibidir; kirlisini, kötüsünü dışarı atar da temiz, hâlis olanı kalır."[2529] buyurarak insan karakterleri açısından da Medine'nin temizliğine işaret etmiştir. Ayrıca hem şehir mimarisinin bozulmaması hem de israf olmaması için gereksiz ev ve binalar yapılmasını istemeyen Hz. Peygamber, Medine'yi dolaşırken yüksekçe bir bina görmüş ihtiyaç dışında yapılan her binanın yapan kimse için büyük bir vebal olacağını bildirmiştir.[2530]

Hicretin ardından tedrîcen bir İslamileşme ve medenileşme süreci başlamış ve bu süreç sonunda İslâm Medeniyetinin temelleri atılmıştır.[2531] Bu temel daha çok şehir merkezli bir zeminde varolmuştur. Bu bağlamda İslam medeniyetinin merkezi olan Medine'nin yani şehrin terk edilmemesini ve boş bırakılmamasını ve şehir hayatının kesintiye uğramamasını isteyen Hz. Peygamber, bu konuda ashabına çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin "Ümmetimden kim Medine'nin sıkıntı ve zorluğuna katlanırsa ben kıyamet günü muhakkak onun için şefaatçi veya şahit olacağım."[2532] buyurarak bu arzusunu dile getirmiştir. Enes b. Malik'ten nakledilen bir rivayette ise Medine'nin etrafının korumasız kalmaması için mescidin yakınına taşınmak isteyen Selime oğullarına mescide uzaktan gelmenin ve atılan adımların sevabını hatırlatarak onların kendi yurtlarında ikamet etmesini ve Medine çevresinin boş kalmamasına dair arzusunu bildirmiştir.[2533] Yine "İki göz vardır ki cehennem ateşi onlara dokunmaz: Allah korkusundan ağlayan göz ve gecesini Allah yolunda nöbet tutarak geçiren göz."[2534] buyurarak İslam şehirlerinin koruması için nöbet bekleyenlerin değerini vurgulamıştır.

---

vurgu yapmıştır: el-Beyḍâvî, *Tuḥfetu'l-Ebrâr*, I, 166. İbn Receb (ö.795/1393) ise temizlikten kast edilen şeyin su ile yapılan temizlik olduğunu ifade etmiştir: İbn Receb, *Câmiʿu'l-ʿUlûm ve'l-Ḥikem*, s. 631.

[2528] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 3

[2529] İbn Hanbel, II, 248; Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 2; Muvatta', Câmi', 2.

[2530] Ebû Dâvûd, Edeb, 156-157

[2531] Bkz: Hodgson, Marshall G.S, *"İslâm'ın Din ve Medeniyet Manzarası",* İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih 1, çev. Metin Karabaşoğlu İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

[2532] Müslim, Hac, 484.

[2533] Buhârî, Ezân, 33.

[2534] Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 12.

Tüm bunların yanında "Allah güzeldir güzeli sever"[2535] buyuran ve niyette,[2536] amalde,[2537] ahlakta,[2538] ibadette,[2539] sesete,[2540] görüntüde,[2541] kokuda,[2542] sözde,[2543] isimde[2544] güzelliği ve estetiği önceleyen Hz. Peygamber şehrin fiziki düzenine ve güzelliğine dair işleri de ihmal etmemiştir. Örneğin şehrin yollarıyla ilgili ana ölçüleri belirlemiş,[2545] çarşı ve pazarların yerlerini belirlemiş,[2546] evlerin plan ve mimararisine,[2547] ve evin iç dizaynına,[2548] tuvaletlerin yapımına,[2549] çöp toplama bölgelerine[2550] mezar yerleri ve ölçülerine[2551] yolların ölçülerine[2552] su kuyularının temziliği[2553] dair birtakım kurallar berlemiştir. Hz. Peygamberin bu uygulamalarıyla birlikte Medine, yalnızca bir şehir olarak kalmamış, inanç, ibadet, ahlak, huku, çok kültürlülük ve medeniyete öncülük açısından tam bir İslâm Şehri modeli haline gelmiştir.[2554]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, İslam medeniyetine merkezlik edecek olan şehre bizzat Medine ismini vermiş, şehrin güvenliği için özel tedbirler alıp sınırlar belirlemiş, bu şehrin halkının ilim, kültür ve ahlak açısından gelişmesi için şehrin merkezine mescit ve Suffe'yi yerleştirmiş, Medine vesika'sıyla şehirde yaşayan çeşitli inanç mensuplarının birlikte huzur ve barış içinde yaşamasının zeminin oluşturmuş, şehrin sosyal canlılığını muhafaza etmek ve çöllerde yaşayan bedevilerin medenileşmesi için onları şehirde yaşamaya teşvik etmiş, yolların ölçülerinden evlerin yapısına kadar mimari konularda da çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Hz. Peygamber, tüm bu uygulamalarıyla İslam

---

[2535] Müslim, Îmân, 147.
[2536] Buhârî, Bedü'l vahy, 1.
[2537] Tirmizî, Diyât, 14.
[2538] İbn Hanbel, I, 403.
[2539] Buhârî, Teheccüd, 16.
[2540] Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 33.
[2541] İbn Hanbel, IV, 438.
[2542] İbn Mâce, İkâmet, 83.
[2543] İbn Hanbel, III, 320.
[2544] Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, XXII, 285..
[2545] Buhari, Mezalim, 29; Ebû Davud, Cihâd 97.
[2546] İbn Mâce, Ticârât, 40: Şebbe, Omer, Ebû Zeyd ʿOmer b. Şebbe en-Numeyrî (ö.262/876), *Târîḫu'l-Medîne* (nşr. Fehîm Muḥammed Şeltût), I-IV, Cidde 1399H, I, 304.
[2547] Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebû Bekir b. Süleymân, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, tahk. Muhammed Abdü'l-Kâdir -Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, I-XII, Beyrut 2001/1422, VIII, 213; Müslim, Musakât, 136.
[2548] Buhârî, Libâs, 91.
[2549] Semhûdi, Ali Nuruddin b. Abdillahbeyr, (ö. 911/1506), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, I-IV, Beyrut 1984, II, s. 466.
[2550] Semhûdî, Vefâ, III, s. 956.
[2551] el-Ḥimyerî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. ʾAbdulmunʿim el-Ḥimyerî (900/1495), *er-Ravḍu'l-Miʿṭâr fî Ḫaberi'l-ʾAḫṭâr* (nşr. ʾİḥsan ʿAbbâs), Muessesetu Nâśır li's-Ŝeḳâfe, Beyrût 1980, s. 113; Tirmizî, Cihâd, 34; Müslim, Cenâiz 94.
[2552] ez-Zebîdî, Aḥmed b. Aḥmed eş-Şercî (ö.893/1488), *et-Tecrîdu's-Ṣarîḥ li-Eḥâdîsi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ* (nşr. Ḥasen ʿAbdulmunʿim, Kesrî Ŝâliḥ el-ʿAlî), Muʾessesetu'r-Risâle, Dimeşḳ 1430/2009, s. 320.
[2553] Buhari, Enbiya, 17.
[2554] Gül, Muammer, *"İslâm ve Şehir",* Muhafazakâr Düşünce Sayı, 23, 2010, s. 74-85

medeniyetine ait şehirlerde medeniyetin tekâmülü için model bir şehir inşa etmiştir diyebiliriz.

4.2. Hadislerde Çevre ve Medeniyet İlişkisi

Medeniyetlerin ayırt edici özelliklerinden birisi de çevreye ve insan çevre ilişkisine dair anlayışlardır. Hava, su, bitki, toprak ve hayvan gibi unsurlardan oluşan çevre, bir medeniyete mensup insanların birbirleriyle münasebetlerini sürdürdükleri fiziki, sosyal ve biyolojik ortamdır. Bu ortam, insanın doğal yaşamında bulunan aile ve akraba çevresi gibi bu çevrenin yaşadığı coğrafi ortamda bulunan unsurları da içine alır. Bu anlamıyla çevre, Allah tarafından yaratılan insanın yaşamı boyunca yeryüzünde temas ettiği herkes ve herşeydir.[2555] Kur'an'da çevre insandan bağımsız bir şekilde ele alınmadığı gibi insanın davranışları, yaşadığı sosyal çevre ve ekolojik alanla ayrılmaz bir bütün olarak bağlantılı bir şekilde değerlendirilir.[2556] Hz. Peygamberin getirdiği ahlak ve değerler sitemi insanın kendi dışındaki varlık türlerine karşı da ahlaklı davranmayı gerektiren bir yapıya sahiptir.[2557] Çünkü kâinatta Allah tarafından yataılan her şey insan için bir menat hükmündedir. Bu değerlendirmede insan ve çevre ilişkisinde ön plana çıkan temel unsurlardan birisi, emanet bilincidir.[2558] Kur'an'da "Göğü yükseltti ve dengeyi (ölçüyü) koydu. Sakın bu dengeyi (ölçüyü) bozmayın."[2559] buyurularak insana Allah'ın koyduğu doğal dengeye, ölçüye ve ekolojik adalete[2560] sahip çıkması ve onu koruması emredilmiştir. Çünkü insan, medeniyeti bu çevrede kuracak ve geliştirecektir. Kur'an'da insanın çevreyle olan ilişkisindeki bir diğer temel unsur ise ibrettir. "Peki, onlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?"[2561] ayeti insanın yaşadığı çevreye ve doğaya bakarak ibret alması gerektiğine işaret edilir. Çünkü bu ibret, medeniyet kurucu unsur olan insanın rabbiyle olan ilişkisini sürekli hale getirecektir. Kur'an'da insan ve çevre ilişkisine dair diğer bir unsur ise çevrenin insanın emrine verilmiş bir imkân olmasıdır. "Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin

---

[2555] Karakaş, Vehbi-Menteş Nurdan, *Çevre Kavramına Kur'an Ve Sünnet Merkezli Bir Yaklaşım*, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 19 Sayı: 63 (Yaz 2015), s.357.
[2556] İbrahim, 14/33-34; el-Ḳurṭubî, *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, IX, 366,
[2557] Oruçhan, Osman, *Hz. peygamber'in sünnetinde çevre duyarlılığı: ahlâkî bir örneklik,* The Journal of Academic Social Science Studies, Sayı, 59, 2017, s. 192.
[2558] Bkz: Ellek, Hasan, *Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler Işığında Çevre Hukuku*, Uluslararası Çevre Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2013, s. 518.
[2559] Rahman, 55/7-8.
[2560] el-Ḳurṭubî, *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, XVII, 152.
[2561] Ğaşiye, 88/17-20; el-Ḳurṭubî, *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, XX, 36.

emrinize vermiştir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır."[2562] ayetiyle yeryüzünde yaratılan her şeyin tüm imkânlarıyla insanın emrine verildiği bildirilir. İnsan, halifelik vazifesi gereği[2563] yeryüzünü imar ve inşa ederek[2564] Allah'ın murat ettiği medeniyeti bu imkânlarla kuracaktır. Bu nedenle insanın bu imkânları kötüye kullanarak kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde fesat çıkarıp dengeyi bozmamalıdır.[2565] Çünkü dengenin bozulması insanın kurduğu medeniyetin de sonu anlamına gelir. Ayrıca yeryüzünün imar ve inşası aynı zamanda zıraat, bitki, bina gibi çevreyle direkt ilişkilidir.[2566]

Çevre de dâhil olmak üzere kâinatta var olan herşeyin yaratılış gayesi doğrultusunda kullanılmasını ve muhafaza edilmesini hedefleyen[2567] Hz. Peygamber, "Bir kimsenin elinde bir hurma fidanı varken kıyamet bile kopuyor olsa hemen onu diksin!"[2568] buyurarak insanın en zor şartlarda bile kendisine emanet edilen doğa ve çevreye karşı vazifesini yerine getirmesini istemiştir. Hz. Peygamber'in çevreyle olan münasebeti, "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ı tesbih eder."[2569], "Bitkiler ve ağaçlar (Allah'a) secde ederler."[2570] ayetleri bağlamında hayat sahibi bir varlıkla münasebet kurar gibi canlı ve aktif bir ilişki olmuştur. Örneğin Tebük gazvesinden dönerken uzaktan Medine göründüğü zaman "İşte bu Tâbe'dir (iyilik ve güzellik şehridir). Bu da Uhud'dur, öyle bir dağdır ki o bizi sever biz de onu severiz."[2571] buyurmuş ve sanki canlı bir varlıkla münasebet kuruyormuş gibi özenli davranmıştır. Bitkiler konusunda da aynı şekilde davranan Hz. Peygamber, müezzinin sesini işiten herkes gibi ağaçların da kıyamet gününde ezan okuyan kimsenin lehine şehadette

---

[2562] Casiye, 45/13; el-Ḳurṭubî, *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, XIV, 43.
[2563] Bakara, 2/30; İbn Keŝîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm,* 1, s.459
[2564] Hud, 11/61.
[2565] Rum, 3/41; Bkz: Yıldırım, Zeki, *Kur'an ve Çevre Sorunları*, Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum 2012, Sayı: 38, s. 78.
[2566] el-Cessas, *Âḥkâmu'l-Ḳur'ân* (nşr. Muḥammed Ṣâdıḳ el-Kamḥâvî), s. 378.
[2567] Ellek, Hasan, *Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler Işığında Çevre Hukuku*, s. 520.
[2568] İbn Hanbel, III, 184, Münavi, (ö. 1031/1622) *Feyzu 'l-kadir*'de bu hadiste teşvik edilen ağaç dikiminde asıl maksadın insanların yalnızca kendi menfaatleri için değil, sonraki nesillerin menfaatleri için de hareket etmelerine işaret olduğunu vurgulamıştır. (Münavi, Feyzü'l-kadir, III, 30), Heysemı, Mecmeu'z-Zevaid, IV. 63-64.
[2569] Hadîd, 57/1; Saff, 61/1.
[2570] Rahmân, 55/6; İbn Kes'ir, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm,* I, 199.
[2571] Buhârî, Meğâzî, 82; Yine Hz. Peygamber, Medine'nin otlarının koparılmaması ve ağaçlarının kesilmemesine dair de kurallar koymuştur. Buhârî, Cihâd, 70; Müslim, Hac, 458; EbûDâvûd, Menâsik, 96; el-Azîmâbâdî, Bu kurallar aslında bir cezai müeyyideden ziyade şehrin hayvan, bitki ve dopal çevresine karşı görevleri ifade etmektedir. el-Aynî, Umdetu'l-Kârî, X, 210; Kastallânî, İrşâdu's-Sârî, VI, 377.

bulunacağını haber vermiştir.[2572] Ayrıca karınca[2573] ve köpekler[2574] gibi hayvanların da kendi tür ve sınıfları bağlamında birer ümmet olduğunu haber veren Hz. Peygamber bu konuyla ilgili olarak geçmiş peygamberlerden birisinin kendisini ısıran karıncaya ceza vermek için onun yuvasını yıktığını ve bunun üzerine Allah'ın o peygamberi "Seni yalnızca bir karınca ısırdı diye mi (Allah'ı) tespih eden ümmetlerden bir ümmeti toptan yok ettin!" diyerek uyardığını bildirmiştir.[2575] Çevreye ve doğaya ancak kötü ahlaklı ve günahkar insanların zarar vereceğine işaret eden Hz. Peygamber, "Günahkarların/facirlerin ölmesiyle insanlar, memleketler, ağaçlar ve hayvanlar rahata kavuşurlar"[2576] buyurmuş ve ümmetini çevreye zarar vermekten men etmiştir. el-Bâcî (ö.474/1082), Hz. Peygamberin bu hadisiyle insane, hayvana, doğaya ve çevreye zarar veren insanları kastetmiştir diyerek bunları yapanların da facir kimselerin kapsamına girdiğini belirtmiş,[2577] İbnu'l-Melek (ö. 854/1450), çevreye ve doğaya zarar verenlerin bu davranışları ve işledikleri günahlar nedeniyle yağmurun ve bereketin kesildiğini bu nedenle onların ölümüyle birlikte beldelerin yeniden yağmur ve berekete kavuşacağını bu durumunda insanlar, hayvanlar ve bitkiler için bir rahmet olduğunu söylemiştir.[2578] Bedruddîn el-ʿAynî (ö.855/1451) ise hadiste bahsi geçen insanların özelliklerinden bahsedereken onların ağaçları yerlerinden söküp çıkararak, hayvanlara kaldıramayacakları yükü yükleyerek, ekim arazilerini haksız yere kullanıp telef ederek doğaya ve çevreye zarar verdiklerini bildirmiştir.[2579]

Hz. Peygamber'in başta Medine olmak üzere yeryüzündeki doğal hayatın, canlıların ve çevrenin korunmasına dair anlayışını, davranış biçimlerini, uygulamalarını ve tavsiyelerini "ekolojik sünnet" olarak nitelendirmek mümkündür.[2580] Hz. Peygamber'in doğaya ve çevreye dair bu sünneti, Medine'de inşa edilen yeni toplumun ve İslam medeniyetinin çevre anlayışına kaynaklık etmiştir.[2581] Bu anlayışa göre

---

[2572] İbn Mâce, Ezân, 5.
[2573] Buhârî, Cihâd, 153; Müslim, Selâm, 148.
[2574] Ebû Dâvûd, Dahâyâ (Sayd), 21-22; Tirmizî, Sayd, 16
[2575] Müslim, Selâm, 148.
[2576] Müslim, Cenaiz, 61.
[2577] el-Bâcî, *el-Munteḳâ Şerḥu'l-Muvaṭṭâ,* II, 34.
[2578] İbnu'l-Melek, *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne*, II, 331; Muẓhiruddîn ez-Zeydânî, el-Ḥuseyn b. Maḥmûd b. el-Ḥasen Muzhiruddîn ez-Zeydânî el-Kûfî eḍ-Ḍarîr eş-Şîrâzî el-Ḫâlefî (727/1237), *el-Mefâtîḥ fî Şerḥi'l-Meṣâbîḥ* (nşr. Nureddîn Ṭâlib), I-VI, 1433/2012, II, 414.
[2579] Bedruddîn el-ʿAynî, *ʿUmdetu'l-Ḳârî*, XXIII, 96; Benzer bir yorum için bkz: el-Ḳasṭalânî, *İrşâdu's-Sârî*, IX, 298.
[2580] Bayrakdar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 10; Akyüz Hüseyin, *Ot, Su ve Ateşin Ortak Kullanımı İle İlgili Bir Hadisin Güncel ve Evrensel Değeri,* İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Cilt: 4, Sayı: 1, 2015, s. 232.
[2581] Erkoçoğlu, Fatih, *Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci*, Çevre ve Ahlak Sempozyumu, Gaziantep 2014, s. 63.

yeryüzünün tamamı insana mescit kılınmıştır.[2582] Gerek temizlik gerekse diğer açılardan bir mescit nasıl muhafaza ediliyorsa insana emanet edilen yeryüzü, doğası ve çevresiyle aynı şekilde temiz tutulmalı ve korunmalıdır. [2583] Bu bağlamda Hz. Peygamber, Medine'ye "güzel, temiz şehir" anlamına gelen "Medinetü't-tayyibe, Tâbe" ismini vererek[2584] inşa edilen yeni medeniyetin en önemli özelliklerinden birisinin çevre temizliği de dâhil olmak üzere temizlik olduğunu vurgulamış ve "Medine şehri demirci körüğü gibidir; kirlisini, kötüsünü dışarı atar. Geride temiz, hâlis olanı kalır."[2585] buyurarak insan karakterleri açısından da Medine'nin temizliğine işaret etmiştir. İslam Medeniyetine mensup şehirlerin doğal yapısını korumaya ve çevresini muhafaza etmeye büyük önem veren Hz. Peygamber, Medine hakkında, "Medine şuradan şuraya haremdir. Kim orda bir kötülük işlerse veya kötülük işleyeni barındırırsa, tüm insanların ve meleklerin laneti üzerine olsun. Ayrıca ağacına da el uzatılmaz. Hayvanların ihtiyacı için olan müstesna"[2586] buyurmuş, Mekke için "O (Mekke), Allah'ın yasaklamasıyla kıyamet gününe kadar harem bölgedir. Dikeni koparılmaz, avı ürkütülüp kaçırılmaz, otları yonulmaz."[2587] buyurmuş. Yine Tâif hakkında da ise Taif vadisinin ağaç ve otlarının tahrip edilmemesini, av hayvanlarının katledilmemesini emretmiş, Tâif'e zarar verilmesini önleyici bu yasakları çiğneyenlerin ise cezalandırılacağını bildirmiştir.[2588] Hz. Peygamber yalnızca İslam topraklarındaki çevrenin korunmasını değil tüm yeryüzündeki doğal hayatın ve çevrenin korunmasına yönelik tedbirler almıştır. Örneğin savaş nedeniyle çeşitli beldelere gönderdiği askerlere gidilen yerlerde bozgunculuk yapılmamasını,[2589] meyve ağaçlarının kesilmemesini, imar edilmiş yerlerin tahrip edilmemesini, hayvanların öldürülmemesini, gıda ihtiyacı dışında deve ve koyun gibi hayvanların kesilmemesini, arıların öldürülmemesini tavsiye etmiştir.[2590]

İnsanın yaşadığı doğal çevrenin temizliğine büyük önem veren Hz. Peygamber, "Evlerinizin önlerini temiz tutunuz."[2591] şeklinde buyurmuş, hem insanlara zarar

---

[2582] Müslim, Mesâcid, 5
[2583] Erkoçoğlu, Fatih, Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci, s. 66.
[2584] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 3
[2585] İbn Hanbel, II, 248; Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 2; Muvatta', Câmi', 2.
[2586] Ebû Dâvûd, Menâsik, 95, 96.
[2587] Buhârî, Cezâü's-sayd, 10; Müslim, Hac, 445.
[2588] Hamidullah, Muhammed, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li-Ahdi'n-Nebevî* ve'l-Hilâfeti'r-Râşide, Beyrut 1987, s. 284, 285
[2589] Nesâî, Cihâd, 46
[2590] Muvatta', Cihâd, 3.
[2591] Tirmizî, Edeb, 41; es-Sanʿânî, (ö.1182/1768) Hz. Peygamberin burada yalnızca evlerinin önünün temzliğini değil, evin ve o evin sahbi olan insanın da temizliğini kastetteiğini söylemiştir. Çünkü ev, avlusundan daha önemlidir. İnsan da evden daha önemlidir. O halde temzilik tüm bunların tamamını kapsmaktadır demiştir; eṡ-Ṡanʿânî, Ebû İbrahîm Muḥammed b. İsmail b. Ṡalâḥ el-Keḥlânî

vermemesi hem de temizlik ve düzenin sağlanması için yollarda ve sokaklarda bulunan engelleri kaldıranları cennetle müjdelemiş[2592] ve bu şekilde davranmanın imanın yetmiş şubesinden bir şube olduğunu bildirmiştir.[2593] "Lânetlenmeye sebep olan üç davranışı yapmaktan kaçının; su kaynaklarına, (İnsanların gelip geçtiği) yol ortasına ve (insanların dinlendikleri) gölgelik yerlere bevletmekten sakının."[2594] buyuran Hz. Peygamber çevre temizliğinin önemine işaret etmiş ve insanların ortak kullanım alanı olan mescit içinde gördüğü pislikleri bizzat temizlemiş,[2595] camilerin temizlenmesini ve güzel kokuyla bezenmesini istemiştir.[2596]

Toprak ve su gibi doğal kaynakların korunmasına da büyük önem veren Hz. Peygamber, insanların zor durumda kalıp çevreyi tahrip etmemesi için çayır, su, ateş gibi doğal imkânların paylaşılması gerektiğini bildirmiştir.[2597] "Hepiniz Âdem'in neslindensiniz. Âdem de topraktan yaratılmıştır" [2598] şeklinde buyurarak insan hayatının devamı için vazgeçilmez bir kaynak olan toprağın önemine işaret eden Hz. Peygamber, ekime müsait toprakların boş bırakılmaması gerektiğini bildirerek "Kimin (ekilebilecek toprağı) tarlası varsa orayı eksin. Eğer kendisi ekemeyecekse kardeşine ektirsin."[2599] şeklinde buyurmuş, bu şekilde kullanıma müsait fakat kimse tarafından ekilmeyen bu arazileri ekip biçerek insanlığa faydalı hale getirenlerin hem bu yaptıkları dolayısıyla hem de oradan yetişen ekinlerden canlıların yararlanması dolayısıyla sadaka sevabı kazanacağını müjdelemiştir.[2600]

İnsan için toprak gibi su da bir hayat kaynağıdır. Hz. Peygamber'in düşünce sisteminde su mükerrem bir maddedir. Çünkü su, insanın varlığını devam ettirebilmesi için beslenmek ve nefes almak gibi temel ihtiyaçlardan biri olduğu gibi yaratıcıya ibadet için gerekli olan temizliğin de ana maddesidir.[2601] Bütün hayvanlar ve bitkiler âlemi dair

---

(ö.1182/1768), *et-Taḥrîr li İḍâḥi Meʿânî't-Teysîr* (nşr. Muḥammed Ṣubḥî b. Ḥasen Ḥallâḳ Ebu Muṣʿab) , I-VII, Riyâḍ, 1433/2012, IV, 621.

[2592] Müslim, Birr, 128.

[2593] Müslim, Îmân, 58.

[2594] Ebû Dâvûd, Tahâret, 14; Müslim'de ise "Lanet edilen (Zarar verip, sövgüye, hakarete ve lafa maruz kalacağınız) iki şeyden sakının!" buyurdular. Ashab, "Lanet edilen iki şey nedir?" diye sordular. Hz. Peygamber de, "İnsanların gelip geçtikleri yolu ve gölgelendikleri yeri tuvalet ihtiyacını gidermek için kullanmaktır" şeklinde rivayet edilmiştir. Müslim, Taharet 68.

[2595] Buhârî, Salât, 33; Müslim, Zühd, 74.

[2596] Ebû Dâvûd, Salât, 13; Tirmizî, Cum'a, 64.

[2597] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 60; İbn Mâce, Rühûn, 16.

[2598] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 49.

[2599] Müslim, Büyû', 88.

[2600] Dârimî, Büyû', 65.

[2601] Martı, Huriye, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Su Merkezli Düşünme Biçiminin Bir Tahlili*, Su Medeniyeti Sempozyumu, Konya Büyükşehir Belediyesi Koski Genel Müdürlügü, Temmuz 2013, s. 438.

bütün canlılar Allah'ın suyu yaratmasından sonra[2602] yine sudan yaratılmıştır.[2603] Yeryüzündeki canlıların yaşamlarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmeleri ancak suyun varlığının devam etmesiyle mümkündür.[2604] Bu bağlamda suyun bir içecek ve temizlik vesilesi olarak insan hayatındaki önemine dikkat çeken Hz. Peygamber, haklarında "Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da tertemiz olanları sever"[2605] ayeti nazil olan Kuba halkını suyu temizlenmek için kullanmalarını takdir ederek, "İşte (Allah tarafından övülmenize sebep olan temizlik budur) O hâlde buna devam edin."[2606] buyurmuş ve "Allah'ım! Beyaz bir elbisenin kirden temizlenmesi gibi beni de günahlardan temizle! Allah'ım! Benim günahlarımı su, kar ve dolu ile temizle/yıka!"[2607] şeklinde dua ederek onun temizleyici özelliğine dikkat çekmiştir. Temizlik dışında içilmesi açısından da suyu Allah tarafından insanlara verilen bir bereket olarak nitelendiren Hz. Peygamber,[2608] "(Bu su) Rabbi tarafından az önce yaratıldı."[2609] ve "Bizi suya doyuran Allah'a hamdolsun!"[2610] şeklinde dua ederek suyun Allah tarafından yaratıldığı şekliyle korunması, temiz tutulması, [2611] paylaşılması[2612] ve şükredilmesi[2613] gereken bir nimet olduğuna işaret etmiştir. Bu nedenle durgun su birikintilerinin idrar ile kirletilmesini yasaklamış,[2614] insanların kullandıkları ortak su kaynaklarını kirletenlerin lanete uğrayacağını habere vererek[2615] bu kaynakların büyük bir ihtimamla korunmasını ve israf edilmemesini öğütlemiştir. [2616]

Toprak ve su gibi doğal çevrenin ayrılmaz bir parçası olan bitkilerin ve ağaçların da korunmasını tavsiye eden Hz. Peygamber, gereksiz yere ağaç kesilmesini yasaklamış[2617] ve bir zaruret dolayısıyla kesilmek zorunda kalınan ağaçların yerine yenilerinin dikilmesini emretmiş,[2618] savaş sebebiyle bile ağaçlara zarar verilmesini hoş

[2602] Hud, 11/7.
[2603] Nûr, 24/45.
[2604] Mâverdî, Ali b. Muhammed, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn (Tefsiru'l-Mâverdî*), thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk. Beyrut, 1992, III, s. 444
[2605] Tevbe, 9/108; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm,* IV, 184.
[2606] İbn Mâce, Tahâret, 28.
[2607] Buhârî, Ezân, 89; Müslim, Zikir, 49
[2608] Buhârî, Eşribe, 31
[2609] Müslim, İstiskâ, 13
[2610] Buhârî, Et'ıme, 54
[2611] Ebû Dâvûd, Tahâret, 14.
[2612] Müslim, Îmân, 173.
[2613] Buhârî, Et'ıme, 54
[2614] Buhârî, Vudû', 68; Müslim, Tahâret, 95
[2615] Ebû Dâvûd, Tahâret, 14; İbn Mâce, Tahâret, 21
[2616] İbn Mâce, Tahâret, 48; 5 İbn Hanbel, II, 221.
[2617] Abdürrezzâk, *Musannef*, V, 220; Beyhakî, Hz. Peygamberin bazı açağların kesimini yasaklaması o ağaçların kutsallığından değil, ağacın insanlığa ve hayata olan faydasından kaynaklarını demiştir. Bu nedenle bu ysaklar şartalara göre değişebilir. Beyhakî, es-Sünenu'l-kübra, VI, 141.
[2618] Belâzürî, Fütûhu'l-büldân, s. l7

karşılamamış[2619] ve insanlara faydalı olan ağaçları kesenlerin cehenneme atılacağını bildirmiştir.[2620] "Bir kimse bir ağaç diktiğinde o ağaç meyve verdikçe Allah dikene sevap yazacaktır."[2621] buyurarak insanları ağaç dikmeye teşvik eden Hz. Peygamber, özgürlüğünü kazanmak için efendisinin şart koştuğu üç yüz fidanın dikiminde Selmân-ı Fârisî'ye yardım ederek bizzat elleriyle bu fidanları dikmiş ve insanlara ağaç dikimi konusunda örnek olmuş[2622] ve "Bir kimse bir ağaç diker de o ağaçtan insanlar ve canlılar yerse/faydalanırsa bu onun için bir sadaka olacaktır." buyurarak ağaç dikmenin insanlara ahirette de fayda edeceğini vurgulamıştır.[2623] Bu bağlamda kabirde azap çektiklerini söylediği iki kişinin kabrinin üzerine yeşil dallar koyarak "Bu ağaç dalları yaş kalmaya devam ettiği sürece bu kabirde bulunanların azaplarının hafifletileceği umulur."[2624] demiştir. İnsanların kendi ihtiyaçları için ya da hayvanlarının yemesi için ağaçlardan faydalanacakları zaman bu işi zarar vermeden yapmaları gerektiğine işaret eden Hz. Peygamber, hayvanlarını doyurmak için bir ağacın yapraklarını sertçe silkeleyen birini görünce onu uyararak bu işi ağaca zarar vermeden ve nazikçe yapması gerektiğini söylemiştir.[2625] "Şüphesiz ki bu ateş size ancak düşmandır. O hâlde uyuyacağınız zaman ateşi söndürün!"[2626] buyuran Hz. Peygamber çıkabilecek yangınlarla hem insanların hem de doğal çevre, ağaç ve bitkilerin zarar görmesini engellemek istemiştir. Ayrıca hava kirliliği konusunda da son derece hassas davranan Hz. Peygamber, bir "veba beldesi" olan Medine'nin havasının güzelleşmesi için dua etmiş,[2627] havada kötü kokular bırakarak insanları rahatsız edecek soğan ve sarımsak gibi şeylerin yenilerek ya da terli bir şekilde[2628] mescitlere ve toplu ortamlara girilmesini uygun görmemiş,[2629] ev inşa edilirken başkasının havasını kesecek şekilde yapılmasını da yasaklamıştır.[2630]

Yeryüzünü imar ve inşa faaliyetiyle görevli olan insanın[2631] aynı dünyayı ve çevreyi paylaştığı hayvanlara karşı da birtakım sorumlukları vardır. Bu sorumluluklar, hayvanların Allah tarafından verilmiş doğal yaşam haklarını korumak, gıdaları, nesillerini

---

[2619] Abdürrezzâk, Musannef, V, 146.
[2620] Ebû Dâvûd, Edeb, 158-159.
[2621] İbn Hanbel, V, 416
[2622] İbn Hanbel, V, 441.
[2623] İbn Hanbel, VI, 443; Aynı anlamdaki hadisler, birçok başka rivayetlerle tekrar edilmektedir. Bkz.Müslim, Müsâkât ve'l-Muzâraa, 7-13; ibn Hanbel, IV, 61; V, 354, 415, 440, 443, 444.
[2624] Buhârî, Vudû', 55; Müslim, Tahâret, 111.
[2625] İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, VI, 351.
[2626] Buhârî, İsti'zân, 49; Müslim, Eşribe, 101.
[2627] Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 12.
[2628] Ebû Dâvûd, Tahâret, 128; İbn Hanbel, I, 269
[2629] Buhârî, Ezân, 160; Müslim, Mesâcid, 73
[2630] Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, XIX, 419
[2631] Hud, 11/61; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm,* IV, 286.

devam ettirebilmeleri, zulme uğramamaları gibi birtakım görevlerden oluşmaktadır.[2632] Kur'an ve sünnette hayvanların da birer ümmet oldukları,[2633] Allah'a secde ettikleri[2634] ve insanın emrine verildikleri bildirilmiştir.[2635] Böylece onların da insanlar gibi bir canlı sınıfı olduğu vurgulanmıştır.[2636] Bu nedenle İslam medeniyetinde hayvanların soylarını tüketerek doğal dengeyi bozacak ve hayvan hakları konusunda duyarsızlığa neden olacak davranışlar yasaklanmış ve hak ihlalleri içerisinde değerlendirilmiştir.[2637] Yesrib'i Medine'ye dönüştürerek İslam medeniyetinin temellerini atan Hz. Peygamber, bu medeniyetin inşa ettiği yeni değerler sisteminde hayvanların haklarını da ihmal etmemiştir. Hz. Peygamber İslam medeniyetinin çevre ve bu çevrenin bir parçası olan hayvanlara karşı nasıl davranılması gerektiğine dair en önemli uygulamalarından birisini Mekke'nin fethi esnasında sergilemiştir. Şehre giriş esnasında yavrulamış ve yavrularını emzirmekte olan bir köpeği görmüş, köpeğin yavrularıyla ilgşlenmesi için başına bir nöbetçi dikerek ordunun güzergâhında değişilik yapmıştır.[2638] Yine oluşturduğu medeniyet merkezine dair temel kuralları belirlerken Medine'nin av hayvanlarının ürkütülmemesi gerektiğini bildirmiş ve ancak hayvanların gıda ihtiyacının karşılanması şartıyla otların ve ağaçların kesilmesine müsaade etmiştir.[2639] "Allah'ın gönderdiği her peygamber koyun gütmüştür. Ben de ücret karşılığında Mekkelilerin koyunlarını güttüm."[2640] buyuran Hz. Peygamber, hayvanlarla ilgilenmenin ve onların ihtiyaçlarını güzel bir şekilde karşılamanın bir peygamber mesleği olduğuna işaret ederek insanları hayvanlar konusunda hassas davranmaya teşvik etmiştir. Yeryüzünde insanlarla birlikte yaşayan hayvanlara güzel davranma konusundaki tavsiyelerini Allah korkusu bağlamında zikreden Hz. Peygamber bu konuda insanlara ahirete iman ilkesini de hatırlatmış, haksız bir hayvanı öldürenden bunun hesabının ahirette muhakkak sorulacağını bildirmiş,[2641] hatta bu hayvanın "Yâ Rabbi! Falan kişi beni, bir fayda elde etmek için değil, boşu boşuna öldürdü!"[2642] diyerek bu işi yapandan davacı olacağını söylemiştir. Hayvanlara kötü

[2632] Recep Ertuğay, Hz. Peygamberin Sünnetinde Hayvanlara Şevkat, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 2019, yıl 17, sayı 33, s. 198.
[2633] En'am, 6/38; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm,* III, 226.
[2634] En'am, 6/38; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm,* III, 226.
[2635] Yasin, 36/72.
[2636] El-Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hayavân*, thk. Abdüsselâm M. Harun, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz. I, s. 27.
[2637] Sancaklı, Saffet, *Çevrenin Korunması Bağlamında Hz. Peygamber'in Hayvan Haklarına Verdiği Önem ve Değerin Analizi*, Çevre ve Din Sempozyumu, İstanbul 2008, I, s. 312
[2638] el-Vâḳıdî, *el-Meğâzî*, II, 804.
[2639] Ebû Dâvud, "Kitâbu'l-Menasik", 98.
[2640] Buhârî, İcâre, 2.
[2641] Nesâî, Sayd, 34.
[2642] Nesâî, Dahâyâ, 42.

davranmanın ahirette bir karşılığı olacağı gibi onlara iyilikle muamele edenlerin de ahirette çeşitli af ve mükâfatlara kavuşacaklarını bildirerek hayvanlara güzel muamelede bulunma konusunda insanları teşvik etmiş ve şöyle buyurmuştur: "Adamın birisi yolculuk esnasında susamış ve yolda gördüğü bir kuyaya inip su içmişti. Kuyudan çıkınca orada bir köpekle karşılaştı. Susuzluktan dilini çıkarmış olan hayvan ıslak toprağı yalıyordu. Yolcu kendi kendine (düşünerek), bu hayvan da benim gibi çok susamış dedi ve tekrar kuyuya inip ayakkabısına su doldurdu. Sonra ayakkabısını ağzı ile tutup kuyudan çıktı ve köpeği suladı. Bu yaptığından dolayı Allah o kulundan hoşnut oldu ve onu bağışladı. Hz. Peygamber'in bu sözlerini dinleyen ashâbdan bazılarının, ey Allah'ın Rasûlü! Hayvanlara yapılan iyilikler için de bize bir sevap var mıdır? diye sordular. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Her canlıya yapılan iyilikte bir sevap vardır."[2643] şeklinde buyurmuştur. Ayrıca "Hayvanlar olmasaydı semadan yağmur inmezdi."[2644] buyurarak Allah'ın yağmur gibi bir nimeti göndermesinin sebeplerinden birisinin de yarattığı hayvanlar olduğuna işaret etmiş, develerin sahipleri için izzet olduğunu koyunların ise sahipleri için bereket vesilesi olduğunu bildirmiştir.[2645] Hz. Peygamberin hayvanlara dair tüm bu uyarıları onun kurduğu medeniyete mensup fertlerin çevre, doğal hayat ve hayvanlarla ilgili üst düzey bir bilince sahip olmasını sağlamıştır. Örneğin Enes b. Malik'in, "Biz bir seferdeyken mola vereceimiz yerde konakladığımız zaman, hayvanlarımızın yüklerini indirmeden asla namaza durmazdık"[2646] sözü, bu durumun açık bir göstergesidir.

Cahiliye döneminde hayvanlara yapılan zulümleri tamamen ortadan kaldıran Hz. Peygamber, bu bağlamda adına "el-Akiretü'l-beliyye" denilen ve ölen kimsenin kabri başında hayvanın ayak sinirlerinin kesilmesi adetini[2647] adına "Muâkara" denilen ve iki kişi tarafından cömertlik yarışı için develerin ayak sinirlerinin koparılması adetini,[2648] develerin hörgüçlerinin ve koyunların kuyruklarının canlı canlı kesilmesini,[2649] hayvanın kanı heba olmasını diye nefes borusu ve damarlarını kesmeden yalnızca boyun derisinin kesilmesini,[2650] hayvanların canlı hedef olarak kullanılmasını,[2651] zevk için birbiriyle

[2643] Buhârî, Müsâkât, 9; Müslim, Selâm, 153.
[2644] İbn Mâce, Fiten, 22
[2645] İbn Mâce, Ticâret, 69; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 201.
[2646] Ebû Dâvûd, Cenâiz, 1.
[2647] Ebû Dâvûd, Cenâ'iz, 70; İbn Hanbel *Müsned*, III, 197
[2648] Ebû Davud, Edâhi, 13-14.
[2649] Ebû Dâvûd, Dahâyâ (Sayd), 23-24
[2650] Ebû Dâvûd, Edâhî, 17
[2651] Müslim, Sayd, 58

dövüştürülmesini,[2652] yüzlerinin damgalanmasını,[2653] aşırı yük vurulmasını,[2654] huysuzluk yaptıklarında onlara sert davranılmasını,[2655] onları lanetlemeyi,[2656] sebepsiz yere öldürmeyi[2657] yasaklamış ve onları aç bırakarak ölmelerine sebep olanların cehenneme gideceğini bildirmiştir.[2658] Ayrıca hayvanların doğal alanlarının korunması için onların yuvaları olan deliklere abdest bozmayı,[2659] yumurtalarını kırmayı,[2660] yavrularını almayı, [2661] zevk için avlamayı[2662] hoş karşılamamış ve onlar hakkında Allah'tan korkmayı tavsiye etmiştir.[2663] Kurban edilecekleri zamanlarda ise bu işin ihsan ile yapılmasını ve hayvana eziyet edilmemesi gerektiğini,[2664]sağmal hayvanların daha sütlü görünmesi için birkaç gün sağmadan bekletilmesinin helal olmadığını bildirmiştir.[2665] Hz. Peygamber, tüm bu uyarı ve uygulamalarıyla insanın doğaya haksız müdahalesini, hayvan türlerini yok edici faaliyetlerde bulunmasını ve ilahi düzenin bozulmasını hedeflemiştir.[2666]

Tüm bunlarla birlikte İslam medeniyetinde toprak, su, bitki ve hayvanların oluşturduğu doğal kaynakların aşırı tüketimi uygun görülmemiştir. [2667] Çünkü ölçülü tüketim, hem insana emanet edilen çevreye karşı bir saygı ve hem de nimetin asıl sahibi olan Allah'a karşı bir şükür göstergesidir.[2668] Bu bağlamda abdest alırken suyu fazlaca kullanan Sad b. Ebi Vakkas'ı uyararak "Bu israf nedir?" diye soran Hz. Peygamber, Sa'd'ın, "Abdestte de israf olur mu?" diye sorması üzerine "Evet bir nehir üzerinde bile olsan (abdestte israf vardır)." buyurmuştur.[2669] "İsraf veya kibir karışmadıkça yiyiniz, içiniz, sadaka veriniz ve giyininiz."[2670] buyuran Hz. Peygamber, tüm arzın (yeryüzünün) Allah'ın olduğunu haber vererek[2671] insanı bu arzdakileri tüketirken sahibine hesap vereceği bilinciyle tüketmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Aksi takdirde aşırı tüketim ve

[2652] Tirmizî Cihâd, 30; Ebû Dâvûd, Cihâd, 51.
[2653] Buhari, Sayd, 35; Müslim, Libâs ve zînet, 108.
[2654] Ebû davud, Cihad, 55.
[2655] Müslim, Birr, 79
[2656] Müslim, Birr, 80-83.
[2657] Nesâî, Dahâyâ, 42; İbn Hanbel, IV, 390.
[2658] Buhârî, Bed'ü'l-halk, 16; Müslim, Tevbe, 25.
[2659] Ebû Dâvûd, Tahâret, 16.
[2660] İbn Hanbel, V, 95 57
[2661] Ebû Dâvûd, Cihâd, 112.
[2662] Müslim, Sayd, 16.
[2663] Ebû Dâvûd, Cihâd, 44.
[2664] Tirmizî, Diyât, 14; Müslim, Sayd, 57
[2665] İbn Mâce, Ticâret, 42.
[2666] Yıldırım, Zeki, Kur'an ve Çevre Sorunları, s. 79.
[2667] Araf, 7/31; İsra, 17/27; Furkan, 25/67; Buhârî, İstikrâz, 19.
[2668] Yıldırım, Zeki, Kur'an ve Çevre Sorunları, s. 74.
[2669] İbn Mâce, Tahâret, 48; 5 İbn Hanbel, II, 221.
[2670] İbn Mâce, Libâs, 23
[2671] Ebû Dâvûd, İmâre, 35, 37.

israf, yeryüzünde ifsada neden olacaktır.[2672] Nitekim Kur'an'da "İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu (fesat çıktı); böylece Allah dönüş yapsınlar diye işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor."[2673] buyurulmuştur. Fesad, yeryüzünde toprağın kuruyup verimsizleşmesi, canlılarda yaşamın devamiyetini tehdit edecek toplu ölümlerin görülmesi, bitki ve hayvan türlerini yok edecek yangınların ve deniz bozulmalarının meydana gelmesi yani doğal hayatın yok olması anlamlarını da taşımaktadır.[2674]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İslam dininin kaynaklık ettiği İslam medeniyetinin en önemli özelliklerinden birisi de çevreyi ilahi bir emanet olarak kabul etmesidir.[2675] Hz. Peygamber bu emanetin korunması için başta hava, toprak, su, bitki ve hayvanlar olmak üzere tüm doğal hayat ve çevre hakkında da birtakım kurallar koymuş, uygulamalarda bulunmuş ve tedbirler almıştır. Doğaya ve çevreye dair tüm birikimi ve nimetleri, insanlığın korunması ve paylaşılması gereken ortak değerleri olarak görmüştür. Hz. Peygamberin çevre ahlâkı ve uygulamaları çevreye duyarlı bir toplumun ve medeniyetin oluşmasını sağlamış ve bu uygulamalar, Kur'an'la birlikte İslam medeniyetinin çevre anlayışına kaynaklık etmiştir.

4.3. Hadislerde Mescid ve Medeniyet İlişkisi

İslam, tevhid merkezli bir dindir. Yeryüzündeki ilk mescid[2676] olan Kâbe tevhidin, tüm Müslümanların namazda yüzlerini Kabe'ye dönmeleri ise vahdetin simgesidir.[2677] Her medeniyete ait simgeler ve semboller vardır. Kuşkusuz İslam medeniyetinin evrensel simgelerinden birisi de Arapça'da secde edilen yer manasına gelen mescitlerdir. [2678] İbn Haldun mescidi hangi inançtan olursa olsun insanların ibadet ettikkleri yer olarak tarif etmiş,[2679] Zeccâc ise Hz. Peygamberin "Yeryüzü bana mescit ve temiz kılındı"[2680]

[2672] Zerka, Dr. Enes, *İslam İktisadı; İnsan Refahına Bir Yaklaşım*, trc. Doç .. Dr. Ahmet Tabakoğlu, İslam İktisadı Araştırmaları, İstanbul 1988, s. 31.
[2673] Rûm, 30/41; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm,* IV, 286; el-Ḳurṭubî, *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, III, 90.
[2674] el-Beyḍâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Teʾvîl,* IV, 208.
[2675] Karakaş, Vehbi-Menteş Nurdan, *Çevre Kavramına Kur'an Ve Sünnet Merkezli Bir Yaklaşım*, s. 358.
[2676] Ali İmran, 3/96.
[2677] Yldız, Abdullah, *Cami/Mescid Merkezli İslam Medeniyeti/ Şehri ve Cami/Mescid Merkezli Diriliş*, Şehir Ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerin Rolü, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 169.
[2678] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, III, s. 204; Zeccâc (ö.311), Hz. Peygamber'in, "Yeryüzü bana -teyemmüm için temiz ve mescid kılındı" hadisini örnek göstererek ibadet edilen her yerin mescid olduğunu söyler; ez-Zeccac, "Mea'nî'l-Kur'an ve İ'rabuhu", A'lemü'l-Kütüp,1988. I,196.
[2679] İbn Haldun, Mukaddime, s. 391.
[2680] Buhârî, Salât, 56; İbn Ḳurḳûl, bu hadisi yorumlarken toprağın Müslümanlar için temiz ve temzleyici kılınıdığını ifade eder; İbn Ḳurḳûl, *Meṭâliʾu'l-Envâr ʿalâ Ṣıḥâḥi'l-Âsâr*, III, 288, Nevevî ise buradan yola çıkarak teyemmümün de bu nedenle caiz olduğunu belirtir. en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 4.

hadisini örnek göstererek mescidlerin ibadet merkezleri olduğunu söylemiştir.[2681] Ebû Bekr el-Eŝrem (1420/1999) bu hadisin aynı zamanda Yahudi ve Hıristiyanlara karşı da muhalefeti içerdiğini çünkü onların yalnızca kilise ve havralarda ibadet yapabildiğini İslam ümmeti içinçse yeryüzünün tamamının mescid kılındığına belirtmiş,[2682] el-Hattâbî (ö.388/998), ise bu durumun Müslümanlar için bir rahmet ve kolaylık olduğuna dikkat çekmiştir.[2683] Kur'an'da "Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namazını kılan, zekâtını veren ve yalnız Allah'tan korkup çekinen kimseler imar edebilirler. İşte bunların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur."[2684] ayetiyle önemine vurgu yapılan mescitler İslam medeniyetinin şehir planlamasının merkezinde yer alır ve şehir, bu mescitlerin etrafında kurulur.[2685] Bu açıdan İslam medeniyetinde mescit, yalnızca bir ibadet merkezi değil aynı zamanda sosyal, siyasal, eğitim ve kültür açısından da bir merkezdir. Bu çok boyutlu fonksiyonları nedeniyledir ki, mescitler İslam medeniyetinin hâkim olduğu coğrafyalarda şehirlerin merkezlerine inşa edilmişlerdir.[2686] Çünkü Bu medeniyetin kurucusu Hz. Peygamber, hicretten sonra mescidini Medine'nin merkezine inşa etmişitr. Bu inşa yalnızca bir mescit inşası değil, şehrin, kültürün ve yeni medeniyetin inanç merkezli olarak inşa edileceğinin ilk adımlarından birisidir. Kentlerde mescit yapılmasına bütük önem veren Hz. Peygamber, "Kim sırf Allah için bir mescit inşa ederse, Allah cennette ona (mescidi inşa edene) bu mescidin benzerini (bir köşk) yapar."[2687] şeklinde buyurmuş ve Medeni'ye hicretiyle birlikte kurumsallaşmaya başlayan İslam medeniyetinin merkezini inşa ettiği Mescid-i Nebevi olarak belirlemiştir. Mescid'i-Nebevi, duvarları kerpiçlerle bir insan boyu yükseklikte üstünün bir kısmı hurma dallarından kapalı bir kısmı ise açık olarak 60 × 70 zirâlık bir alana (1022 m2) inşa edilmiştir.[2688]

Mescid-i Nebevi bu sade yapısına rağmen İslam medeniyetinin bütün alanlarıyla şekillendiren bir merkez haline dönüşmüştür. Çünkü İslam Medeniyetinin ana kaynağı

[2681] ez-Zeccâc, Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. es-Serî (ö.311/924), *Meʿâni'l-Ḳur'ân ve İʿrâbuhu* (nşr. ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî), I-V, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1408/1988, I, s. 196.

[2682] Ebû Bekr el-Eŝrem, Ebû Bekr Aḥmed b. Muḥammed el-İskâfî (ö.273/887), *Nâsiḫu'l-Ḥadîŝ ve Mensûḫuh* (nşr. Abdullâh b. Ḥamdi'l-Manṡûr), 1420/1999, s. 116.

[2683] el-Ḫaṭṭâbî, *ʾAʿlâmu'l-Ḥadîŝ*, I, 333.

[2684] Tevbe, 9/18.

[2685] Çalık, Bünyamin, *Camilerde Ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan Ve Olmayan Davranışlar*, İlahiyat Fakültesi Dergisi 3, 2015, s. 114.

[2686] Göncüoğlu, Süleyman Faruk, *İlk Mescitten Bugüne Camii*, Yeni Fikir Dergisi, Yıl 1, Sayı 3, İstanbul 2009, s. 22.

[2687] Müslim, Zühd, 44.

[2688] Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî, *Vefâʾü'l-vefâ, bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1374/1955, I, 334

olan vahiy en fazla bu mescitte nazil olmuş ve vahyi insanlara ulaştırmak görevli olan Hz. Peygamber de sünneti vesilesiyle İslam toplumunu bu mescitten inşa etmiştir. Mescitleri yeryüzünün en hayırlı mekanları olarak nitelendiren Hz. Peygamber,[2689] "Yeryüzünde ibadet maksadıyla yalnızca üç mescit ziyaret edilir. Bunlar; Kâbe, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'dır."[2690] buyurmuş ve Mescid-i Nebevi'nin önemine vurgu yapmıştır. Hadiste bahsi geçen üç mescid de peygamberler tarafından inşa edilmiş ve bir yönüyle onların kurduğu medeniyetleri sembolize etmişlerdir. "Şüphesiz âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev "mâbed" Mekke'deki -Kâbe-'dir"[2691] ayetiyle Kur'an tarafından yeryüzündeki ilk mescit olduğu bildirelen Kâbe'nin Hz. Âdem tarafından inşa edildiği rivayet edilmektedir.[2692] Bu yönüyle Hz. Âdem'in, yeryüzünde insanların oluşturacağı ilk medeniyetin başlangıcını mescidin inşasıyla gerçekleştirdiği söylenebilir. Kâbe, daha sonra ise Hz. İbrahim ve oğlu tarafından aynı temeller üzerine yeniden inşa edilmiş[2693] ve Hz. İbrahim'in kuracağı tevhid medeniyetinin simgesi olmuştur. Hz. Peygamberin ziyaret edilmesinin ibadet olacağını belirttiği diğer mescid ise Mescid-i Aksâ'dır. Mescid-i Aksâ ise yine bir peygamber olan Hz. Süleyman tarafından inşa edilmiş ve onun kurduğu üstün medeniyetin semigesi olmuştur.[2694] Üçüncü mescid ise Hz. Peygamberin kurduğu İslam medeniyetinin simgeleyen Mescid-i nebevidir. Bu yönleriyle mescitler aynı zamanda kendi dönemlerinin medeniyetlerinin de semnolü olmuşlardır. Hz. Peygamber, kendi mescidi olan Mescid-i Nebevi'de kılınan namazların diğer mescitlere göre bin kat daha faziletli olduğunu ve eviyle minberi arasındaki Ravza-i Mutahhara denilen yerin cennet

---

[2689] eṭ-Ṭaberânî, *el-Muʿcemu'l-Evsaṭ,* VII, 154; Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) et-Taberânî'ye (ö. 360/971) ulaşıncaya kadar tek tarîkle gelmiştir. Bu yönüyle rivayet ferdî nisbîdir. Ferd-i Nisbî: Râvinin herhangi bir yönden tek kalması veya diğerlerinden farklı olması demektir

[2690] Buhârî, Fadlü's-salât, 1.

[2691] Âl-i İmrân 3/96.

[2692] ez-Zerkeşî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. Bahâdır eş-Şâfiʿî (ö.794/1392), *İʿlâmu's-Sâcid bi Aḥkâmi'l-Mesâcid* (nşr. Ebû'l-Vefâ Muṣṭafâ el-Merâġî), 4. Baskı, 1416/1996, s. 43-47; el-Ezraḳî, Ebû'l-Velîd Muḥammed b. ʿAbdullâh el-Ğassânî (ö.250/864), *Aḫbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âsâr* (nşr. Ruşdî es-Ṣâliḥ Mulaḥḥas), I-II, Dâru'l-Endelus, Beyrut 1403/1983, I, 37-40.

[2693] Bakara, 2/127: "İbrâhim İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu: "Ey rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin."

[2694] es-Suyûṭî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *ed-Durru'l-Menŝûr* , I-VIII, Beyrut, VI, s. 203, İbn Mâce, Kitabu's-salat, 1408; Mescid-i Aksâ'nın imarı ile ilgili rivayetlerin değerlendirilmesi: Hz. Peygamberin Mescid-i Aksâ'nın yapımı ile ilgili hadisine göre yeryüzünde Kâbe'den sonra yapılan ikinci mescit Mescid-i Aksâ'dır (Buhârî, 1422, s. 162). Bu rivayetin sahabe ravisi Ebû Zerr'dir (ö. 32/653). Ortak râvisi ise A'meş'tır. Buhârî (Buhârî, 1422, s. 162), Müslim (Müslim, tsz, s. 370), İbn Mâce (İbn Mâce, tsz, s. 248) ve Nesâî'nin (Nesâî, 1986a, s. 32) tahriçlerinde Mescid-i Aksâ olarak geçmektedir. İbn b. Hanbel'in rivayetinde ise ravi Muâviye, Mescid-i Aksâ'nın Beytülmakdis olduğunu açıklamıştır (Ahmed İbn Hanbel, 2001a, s. 334). Abdullah b. Amr'ın rivayetine göre Mescid-i Aksâ'yı imar edenin de Davut oğlu Süleyman (as), olduğu ifade edilmişti(İbn Mâce, tsza, s. 452). Bu rivayeti Nesâî (Nesâî, 1986a, s. 34) de tahriç etmiştir.

bahçelerinden bir bahçe olduğunu bildirerek bu mescidin değerini haber vermiştir.[2695] Hz. Peygamber'in mescidi yalnızca ibadet yapılan bir yer değil, İslam'ın ilk yıllarından itibaren bir medeniyetin kurulmasını sağlayacak olan eğitim,[2696] siyaset,[2697] cihad ve hukuk[2698] gibi birçok konuya merkezlik yapan çok fonksiyonlu ve tüm mescitlere model olan bir mekân olmuştur.

İlk dönem İslam medeniyetinde mescidin ibadete merkezlik yapma yanında en önemli fonksiyonlarından birisi toplumun medenileştirilmesine sağladığı katkı olmuştur. Çünkü günde beş kez mescitle buluşan insanlar, "Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar"[2699] ayetinde de bildirildiği gibi namazla birlikte ahlak ve davranış açısından bir ıslah sürecine girmiştir. Ayrıca cami ve cemaatle buluşup sosyalleşen fertler, bir mekâna nasıl girilip çıkılıcağı,[2700] nasıl gelinip gidileceği, [2701] nasıl oturulup kalkılacağını, [2702] o mekânda nelerin yapılıp yapılmayacağı,[2703] insanları rahatsız edecek işlerden kaçınmayı,[2704] insanları zarar verecek şeylerden uzak durmayı, [2705] ses ve konuşmayı kontrol etmeyi, [2706] karşı cinsle olan münasebetlerin ana ölçülerini, [2707] temizliği [2708] ve buna benzer birlikte yaşama adabına dair medeniyet içeren birçok davranışı mescidde öğrenmiş ve alışkanlık haline getirmişlerdir. Özellikle çölde Medeniyetten uzak bir şekilde yaşayan ve bu hayattan kaynaklanan kaba ve edep dışı davranışları sıkça yapan bedeviler[2709] mescid ve cemaatle buluştukları her seferinde Medenileşmeye dair yeni şeyler öğrenmişlerdir. Örneğin bir serferinde Mudar ve Temîmoğulları'na mensup kabileler mescide girmiş ve Hz. Peygambere yüksek sesle bağırarak onu çağırmış ve "Sen yanlarına çıkıncaya kadar sabredip bekleselerdi elbette kendileri için daha iyi olacaktı"[2710] ayetiyle uyarılarak bu davranışlarının yanlış olduğu bildirilmiştir. Başka bir sefer de bir bedevi mescidin içerisine bevletmiş ve Hz.

[2695] Muvatta', Kıble, 5.
[2696] Salihî, Muhammed b. Yusuf, *Sübülü'l-hedy ve'l-irşâd fî sîreti ẖayri'l-ʿibâd*, VI, 120.
[2697] es-San'ânî, Abdürrezzâk, *el-Muṣannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, I, 414.
[2698] el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar (trc. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990-93, II, 30-31
[2699] Ankebut, 29/45.
[2700] Müslim, Müsâfirîn, 68.
[2701] Müslim, Mesâcid, 151.
[2702] Ebû Dâvûd, Tahâret, 137.
[2703] Müslim, Mesâcid, 79; Tirmizi Buyû', 76; Dârimî, Salât, 118.
[2704] Buhârî, İ'tisâm, 24.
[2705] Abdürrezzâk, Musannef, I, 443.
[2706] Ebû Dâvûd, Tatavvu', 25; İbn Hanbel, III, 94.
[2707] İbn Hanbel, V, 344.
[2708] Buhârî, Salât, 72.
[2709] Ebû Dâvûd, Dahâyâ (Sayd), 24-25.
[2710] Hucurât, 49/4-5.

Peygamber tarafından uyarılarak yapılması gereken doğru davranış öğretilmiştir.[2711] Yine Cuma günü mescide geç gelen ve insanlara eziyet vererek ilerleyen başka birisi Hz. Peygamber tarafından "Otur artık! Hem eziyet ettin, hem de geç geldin."[2712] Şeklinde uyarılmış ve bu davranışları yapmaması gerektiği vurgulanmıştır. Tüm bunların yanında Hz. Peygamber, mescide gelirken temiz kıyafetler giyilmesi ve beden temizliğine dikkat edilmesi,[2713] dişlerin sürekli temiz tutulması,[2714] kötü kokulu şeylerin yenmemesi,[2715] saflarda dururken bir düzen ve intizam içinde durulması[2716] gibi özellikle toplu alanlardaki davranışlara dair yaptığı tavsiye ve uyarılarla toplum üzerinde hızlı ve etkin bir davranışsal değişim gerçekleştirmiştir. Şüphesiz bu uyarılar yalnızca insanların mescidle ilişkileri bağlamında kalmamış hayatın her alanında onların davranış ve tutumlarını medenileştiren bir etki de göstermiştir.

Mescitlerin insan davranışlarına etkisinin yanında en önemli fonksiyonu, inananların ibadetlerine mekânlık yapma özelliğidir. Hz. Peygamber ve sahabe, İslam toplumunun kuruluş sürecine denk gelen ve henüz bir mescidin inşa edilmediği yıllarda ibadetlerini Erkam b. Ebu'l-Erkam'ın evinde yapmışlar,[2717] Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla birlikte ise ilk toplu namazlarını Kâbe'de kılmışlardır.[2718] Medine'ye hicret yolculuğu esnasında Kuba mescidi inşa edilmiş ve orada namaz kılınmıştır.[2719] Ardından Mescid-i Nebevî'nin yapılmasıyla birlikte bu mescit, ibadetlerin yapıldığı ana merkez haline gelmiştir. İslam toplumunun namazlarını cemaatle kılması ve mescitlerle irtibatlarının devam etmesi konusunda oldukça hassas olan Hz. Peygamber, kişinin mescitle olan bağlantısının imanın bir göstergesi olduğuna işaret ederek "Bir kimsenin mescitlere devam ettiğini görürseniz onun imanına şahitlik edin."[2720] şeklinde buyurmuş ve ardından da "Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder."[2721] ayetini okumuştur. Yine "Kim yarın (kıyamet günü) rabbine Müslüman olarak varmak istiyorsa namazlara ezan okunan yerde (mescid) devam etsin! Çünkü Allah, Peygamberinize hidayet yollarını göstermiştir ve namazlar dasizin hidayet

[2711] İbn Mâce, Tahâret, 78.
[2712] İbn Mâce, İkâmet, 88.
[2713] Ebû Dâvûd, Tahâret, 127; İbn Mâce, İkâmet, 83.
[2714] Müslim, Tahâret, 42.
[2715] Müslim, Mesâcid, 72.
[2716] Müslim, Salât, 122.
[2717] Halebî, es-Sîretü'l Halebiyye, 1/457.
[2718] İbn Hişâm, Sîret, II, 186.
[2719] İbn Sa'd, Tabakât, III, 87
[2720] Tirmizî, Îmân, 8; İbn Mâce, Mesâcid, 19.
[2721] Tevbe, 9/18.

yollarınızdandır. Eğer siz, şu namazı evinde kılan kimse gibi evlerinizde namaz kılarsanız, (benim) Peygamberinizin sünnetini terk etmiş olursunuz. Eğer benim sünnetimi terk ederseniz, yoldan saparsınız."[2722] buyurarak insanların mescitlerle olan bağlarını devam ettirmesi konusunda uyarılarda bulunmuştur. Allah'ın mescitlere devam eden kullarından razı ve hoşnut olacağını haber veren Hz. Peygamber,[2723] "Cemaate devam edin, sürüden ayrılanı kurt yer!"[2724] buyurarak İslam toplumunun sürekli cemaat üzere olmasını istemiştir.

Her konuda olduğu gibi mescide devam etme konusunda da topluma örneklik ve önderlik eden Hz. Peygamber en meşgul durumlarında bile ezan okununca mescide gelmiş,[2725] meşru bir mazereti olmadığı halde mescide gelmeyenler hakkında "Şayet bunlardan biri yağlı bir kemik (dünyevî bir menfaat) bulacağını bilse ona (namaza) mutlaka gelirdi."[2726] buyurmuştur. Gözleri görmediği için namazlarını evde kılmak isteyen Ümmü Mektûm'a ezanı duyuyorsa davete icabet etmesi gerektiğini söyleyerek[2727] bu konudaki hassasiyetini açık bir şekilde ortaya koymuştur. İnsanların mescitler gibi hem muhtevası hem de manası açısından İslam medeniyetinin simgelerinden olan ezana da saygı göstermelerini istemiştir. Ezan, Müslümanlara ibadet vakitlerinin geldiğini haber veren evrensel çağrıdır. Mescidin inşasıyla birlikte namaza çağrı için bir vasıtaya ihtiyaç duyan Müslümanlardan bazıları Hıristiyanlar gibi çan çalmayı, bazıları Yahudilerin boynuzuna benzeyen bir boruya üflemeyi, bazıları da Mecusilerin ateşi gibi bir ateş yakmayı önermiş ancak en sonunda Abdullah b. Zeyd'in gördüğü rüya üzerine namaza çağrı için ezan kabul edilmiştir.[2728] Böylece ezan, İslam medeniyetinin ana simgelerinden birisi haline gelmiştir. Hz. Peygamber, "Kim kalbinden inanarak bunun (müezzinin) söylediklerini tekrar ederse cennete girer."[2729] şeklinde buyurmuş, ezanla kamet arasında yapılacak duaların kabul olunacağını bildirmiştir.[2730] Ezan okuyanlara cinlerin, insanların, ağaç ve taşların şahitlik edeceğini[2731] ve eğer bilselerdi okuyup sevabına ulaşmak için insanların aralarında kura çekeceklerini haber vermiştir.[2732]

[2722] Müslim, Mesâcid, 257.
[2723] İbn Mâce, Mesâcid, 19
[2724] Ebû Dâvûd, Salât, 46; Nesâî, İmâmet, 48.
[2725] Buhârî, Ezân, 44.
[2726] Müslim, Mesâcid, 251; Buhârî, Ezân, 29.
[2727] Müslim, Mesâcid, 255; Ebû Dâvûd, Salât, 46.
[2728] İbn Sa'd, Tabakât, I, 242, 246.
[2729] Nesâî, Ezân, 34.
[2730] Ebû Dâvûd, Salât, 35
[2731] İbn Mâce, Ezân, 5.
[2732] Müslim, Salât, 129.

Mescitlerin ibadetlere merkezlik etme fonksiyonlarını tam manasıyla ifa edebilmeleri için bu mekânlara yönelik özel birtakım uygulamalar yapan ve tavsiyelerde bulunan Hz. Peygamber, namazdayken safların düzgün tutulmasını,[2733] önce ilk safın doldurulmasını [2734] ve safta bir boşluk bırakılmamasını,[2735] kadınların arka saflarda durmalarını,[2736] imamlık yapacak kimsenin namazı hafif kıldırmasını[2737] tavsiye ederek mescitlerin iç düzenine dikkat edilmesini sağlamıştır. İnsanların mescitlerden uzaklaşmamaları için namazların uzatılmamasını tavsiye eden Hz. Peygamber, mescitte hasta, yaşlı ve çocuklu kimselerin olması ihtimaline karşın kimi zamanlar kendisi de namazları kısa tutmuş,[2738] tüm bunları gözardı ederek namazı gereğinden fazla uzatanları "İçinizden biriniz imamlık yaptığında namazı kısa tutsun. Çünkü cemaatin içinde hasta, zayıf ve yaşlı olanlar bulunabilir…"[2739] diyerek uyarmıştır.[2740] Başka bir seferinde ise namazı uzatan ve bu yüzden insanların şikâyetine muhatap olan Muâz b. Cebel'e. "Sen insanların sabrını mı deniyorsun." diyerek daha kısa sureler okumasını tavsiye etmiştir[2741] İslam medeniyetinin simgesi olan mescitlerin iç düzeni gibi temizliğine de büyük önem veren Hz. Peygamber, mescitlere gelirken temiz elbiseler giyilmesini, diş[2742] ve vücut temizliğine dikkat edilmesini,[2743] cuma günü gusledilmesini,[2744] soğan, sarımsak gibi insanları rahatsız edebilecek şeyleri yiyerek mescitlere gelinmemesini tavsiye etmiştir.[2745] İbn Abbas'ın rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber insanlardan ter kokusu geldiğini hissedince onlara yıkanmalarını ve güzel kokular sürerek mescide gelmelerini söylemiş, [2746] özellikle cuma günleri cuma namazlarında giymek üzere bir elbise edinmelerini tavsiye etmiş[2747] ve "Her Müslüman'ın haftada bir gün yıkanması gerekir. O gün de Cuma günüdür."[2748] buyurmuştur.

İslam medeniyetinde mescitlerin ibadet merkezi olmasının dışında diğer bir fonksiyonu da eğitim ve öğretim merkezleri olmalarıdır. "Ben Muallim olarak

[2733] Müslim, Salât, 122
[2734] Ebû Dâvûd, Salât, 93.
[2735] Ebuû Dâvud, Salât, 55 93; N820 Nesâî, İmâmet, 31.
[2736] Buhârî, Mevâkîtü's-salât, 27; Müslim, Mesâcid, 230.
[2737] Buhârî, Ezân, 65; Müslim, Salât, 192.
[2738] Buhari, zân, 65; Buhârî, Ezân, 163.
[2739] Nesâî, İmâmet, 35.
[2740] Buhârî, Ezân, 63.
[2741] Müslim, Salât, 178; Buhârî, Ezân, 63; Buhârî, Edeb, 74.
[2742] Müslim, Tahâret, 42.
[2743] Ebû Dâvûd, Tahâret, 127; İbn Mâce, İkâmet, 83.
[2744] Müslim, Cum'a, 9.
[2745] Müslim, Mesâcid, 72.
[2746] Ebû Dâvûd, Tahâret, 128; İbn Hanbel, I, 269.
[2747] Muvatta', Cum'a, 8; İbn Mâce, İkâmet, 83.
[2748] Nesâî, Cum'a, 8.

gönderildim."[2749] diyen ve "Ya (ilmi) öğreten, ya (ilmi) öğrenen, ya (ilmi) dinleyen ya da ilmi seven ol, beşincisi olma, helâk olursun!"[2750] şeklinde buyuran Hz. Peygamber'in ana vazifelerinden birisi de cahiliye toplumuna hakikatin bilgisini ulaştırmaktır. Bu anlamda "Allah, bizden bir söz işitip, onu işittiği gibi (başkasına) ulaştıran kişinin yüzünü ak etsin.",[2751] "Benden bir âyet bile olsa ulaştırınız.",[2752] ve "İlim için yola koyulan kimse, dönünceye kadar Allah yolundadır."[2753] buyuran Hz. Peygamber'in insanlara hakikatin bilgisini ulaştırırken gerçekleştirdiği eğitim ve öğretimin ana merkezi de mescit olmuştur. Mescidini namaz vakitleri ve ibadetler dışında sürekli bir eğitim merkezi haline dönüştüren Hz. Peygamber, itikat ve ibadete ait bilgiler dışında yeni medeniyetin temellerini atacak sosyal, siyasi, ekonomik ve ahlaki ilkeleri bu mescitten öğretmeye başlamıştır. Mescidin yanı başında sadece ilim talebeleri için Suffe denilen özel bir mekân ayrılmıştır. [2754] en-Nevevî, (ö.676/1278) Suffe ehlinin kaldığı bu mekanın mescidden ayrı bir gölgelik olduğunu söylemiştir.[2755] Okuma-yazma ve Kur'an öğretilen bu eğitim yuvasından yalnızca o dönemde değil, asırlar sonra bile ilim meclislerinde isimleri sıkça anılan İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre, Ebû Zer, Ammâr b. Yâsir, Bilâl b. Rebâh gibi pek çok âlim sahâbî yetişmiştir.[2756] İbn Battâl (ö.449/1057), Hz. peygamberin burada kalanlarak ilim öğrenen ve öğreten bu topluluğu İslam'ın misafirleri olarak netelendirdiğini ve onların ihtiyaçlarıyla bizzat ilgilendiğini bildirmiş,[2757] Alîyyul-Ḳârî (ö.1014/1605) ise burada kalanların sayılarının kimi zaman iki yüze kadar ulaştığını ve bunların başta Kur'an öğrenimi ve öğretimi olmak üzere ilimle meşgul olduklarını, Hz. Peygamberin zaman zaman onları başka kabilelere davetçi ve muallim olarak gönderdiğini bildirmiştir.[2758] Bir gün mescitte bir kısmı ibadetle bir kısmı da ilimle uğraşan iki gruba rastlamış ve "ben de bir muallim (ilim öğreten) olarak gönderildim."

[2749] İbn Mâce, Sünnet, 17.
[2750] Dârimî, 34; Mukaddime, 26.
[2751] Dârimî, Mukaddime, 24; Tirmizî, İlim, 7; es-Sindî (ö.1138/1726) Hz. Peygamberin kendisinden bir hadisi başkasına ulaştıran için Allah onun yüzünü ak etsin ifadesinin bu görevi yapan her kes için bir dua olduğunu ve bu duadan kastın da Allah onun yüzünü güzelleştirsin manası olduğunu ifade etmiştir: es-Sindî, Ebû'l-Ḥasan Muḥammed b. ʿAbdi'l-Hâdî et-Tatvî Nûru'd-Dîn (ö.1138/1726), *Kifâyetu'l-Ḥâce fî Şerḥi Süneni İbn Mâce* (nşr.), Dâru âlcîl - Beyrût. s. 102. et-Ṭîbî (ö. 743/1343) ise bu duayla ilim öğretenlerin dünyada yüksek bir konuma, ahirette ise güzel nimetlere kavuşacaklarını belirtmiştir. et-Ṭîbî, *Şerḥu'ṭ-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîh*, II, 683.
[2752] Buhari, Enbiya,50.
[2753] Tirmizî, İlim, 2.
[2754] Salihî, Muhammed b. Yusuf, *Sübülü'l-hedy ve'l-irşâd fî sîreti ḫayri'l-ʿibâd*, VI, 120.
[2755] en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 47.
[2756] Hâkim, Müstedrek, V, 1614 (3/18).
[2757] İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, X, 175.
[2758] ʿAlîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, IV, 1453.

diye buyurmuş ve o iki gruptan ilim öğrenenlerin daha üstün olduğunu belirterek[2759] yeni medeniyetin ilmi temeller üzerinde yükselmesini sağlayacak yönlendirmelerde bulunmuştur. Yalnızca Suffe ehli değil şehirde yaşayan toplumun bütün kesimlerinin ilmi düzeylerinin artması için çaba sarf etmiştir. Örneğin kendisine gelerek "Senin sohbetinden hep erkekler faydalanıyor. Bize bir gününü ayırsan da o gün sana gelsek, bize Allah'ın sana öğrettiğinden öğretsen." diyen kadının bu talebi üzerine "O hâlde şu şu günlerde toplanın." buyurarak kadınların da ilim öğrenmesi için mescitte ayrı bir gün ayırmıştır.[2760] Hz. Peygamber "Ben size (tıpkı şefkatli) bir babanın öğrettiği gibi öğretiyorum."[2761] buyurarak ashabına mescitte her konu hakkında en ince ayrıntılarına kadar büyük bir sabırla bilgi vermiş, ashabı da bu bilgileri büyük bir dikkatle "Sanki başlarının üzerinde (her an uçacak) birer kuş varmış gibi (büyük bir dikkatle) dinlemişlerdir."[2762] Kimi zamanda sahabe bir konuyu merak ettiği zaman mescide geliyor ve Hz. Peygamber'den sorarak bilgi ediniyordu.[2763] Hz. Peygamber'in mescit merkezli olarak gerçekleştirdiği bu eğitim ve öğretim faaliyetleri müşrikler tarafından O, arkadaşlarına tuvalet adabını bile öğretiyor denilerek alay konusu edilmiştir.[2764] Sahabe bilgi edinmek için sürekli mescide gelmiş, işleri ve meşguliyetleri nedeniyle gelemeyenler, yakınları ve komşuları ile nöbetleşerek mescide gelmiş ve öğrendikleri bilgileri birbirlerine aktarmışlardır. Örneğin mescide uzak bir mesafede oturan Hz. Ömer ve komşusu bu konuda anlaşarak mescide kimi zaman nöbetleşe gelmişler ve öğrendikleri bilgileri birbirlerine aktarmışlardır.[2765]

İslam medeniyetinde Mescidin diğer bir fonksiyonu ise siyasi ve diplomatik meselelere merkezlik yapmasıdır. Medine döneminde İslam medeniyetinin kurumsal yapısının oluşmaya başlamasıyla birlikte hem gelen heyetler hem de gönderilen elçiler, davet mektupları ve askeri hareketler vesilesiyle mescit birtakım siyasi ve diplomatik münasebetlere de ev sahipliği yapıyordu. Örneğin Necran'dan gelen bir Hıristiyan heyet, çeşitli görüşmeler için Hz. Peygamber'e gelmiş, Hz. Peygamber de onlarla görüşmeler yaparak birtakım teminat mektupları vermiş ve bölgenin ödeyeceği maddi bedel karşılığında birtakım dini özgürlükler tanımıştır.[2766] Mesicid-i Nebevi'deki bu

[2759] Dârimî, 44 Mukaddime, 32.
[2760] Müslim, Birr, 152
[2761] Nesâî, Tahâret, 36
[2762] Ebû Dâvûd, Tıb, 1.
[2763] Buhârî, İlim, 47; Müslim, Hayız, 16; Bakara, 2/189, 215, 217, 220, 222
[2764] Müslim, Tahâret, 57
[2765] Buhârî, İlim, 27.
[2766] İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 262, Tefsîr, I, 370-386; Yurdaydın, Hüseyin, *"İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu"*, AÜİFD, Ankara 1985, C. XXVII, s. 97.

görüşmeler esnasında ibadetlerini yapmak istemeleri üzerine sahabe itiraz etmiş fakat durumdan haberdar olan Hz. Peygamber, onların mescidinde ibadet etmelerine müsaade etmiştir.[2767] Yine esir olarak getirilen Yemame reisi Sümâme b. Üsâl ile birtakım görüşmeler yapan Hz. Peygamber onu İslam'a davet etmiş ve o da Müslüman olmuştur.[2768] Ayrıca savaşmadan Müslüman olduklarını söyleyerek minnet eden Esedoğulları kabilesinden on kişilik heyetle Hz. Peygamber mescitte görüşmüş,[2769] Tay Kabilesinden Adiy b. Hatim'i mescitte karşılayıp evinde misafir etmiştir.[2770] Hz. Peygamber, yirmi biri Senetü'l-Vüfûd'dan (heyetler/elçiler yılı) önce, elli sekizi ise Senetü'l-Vüfûd'da olmak üzere toplam yetmiş dokuz temsilcilik heyeti ile görüşmüş[2771] ve bu görüşmelerin büyük bir kısmına mescit merkezlik etmiştir. Mescitte bu heyetlerle görüşmelerin yapıldığı yerde bulunan sütuna "üstüvânetü'l-vüfûd" denilmiştir.[2772] Bazı heyetler ise mescidin içinde kurulan çadırlarda ağırlanmıştır.[2773]

Hz. Peygamber döneminde mescit diplomatik faaliyetler yanında sosyal ve hukuki işler için de kullanılıyor, gelen şikayetler değerlendiriliyor ve davalar görülüyordu. Örneğin; hukuki meselelerin çözümü genellikle "kazâ revakı" önünde yapılırdı.[2774] Kâ"b b. Mâlik ve Abdullah b. Ebû Hadred arasındaki bir alacak verecek meselesi bizzat Hz. Peygamber tarafından mescitte bu mekanda çözülmüştür.[2775] Bunların yanında acil durumlar ve çeşitli duyurular için münadiler çıkarılıp halk mescide toplanır ve gerekli uyarı ve bilgilendirmeler yapılırdı.[2776] Ayrıca yine mescitte bulunan ve adına "meşrebe, hizâne" denilen İslam toplumunun ekonomik işlerine katkı sağlayan ve beytülmâl görevi yapan bir oda da bulunmaktaydı. [2777] Tüm bunların yanında mescidin hasta ve ve yaralıların tedavi edildiği bir hastane fonksiyonu da bulunmaktaydı. Örneğin Eslem kabilesinden Rufeyde el-Ensâriyye adındaki kadının yaralı ve hastaları tedavi etmesi için mescide bir çadır kurulmuş ve sahabeden Sad b. Muaz burada tedavi edilmiştir.[2778] İslam

---

[2767] İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 357.
[2768] Buhârî, Meğâzî, 71
[2769] İbn Sa'd, Tabakât, I, 292
[2770] İbn Hanbel, IV, 257.
[2771] Kapar, Mehmet Ali, Diplomatik Münasebetler Açısından Hz. Muhammed'e Gelen Elçilerin Geliş Nedenleri ve Görüşmeler Esnasındaki Tutumları. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 5 (2), 156-168.
[2772] es-San'ânî, Abdürrezzâk, *el-Muṣannef*, I, 414.
[2773] es-San'ânî, Abdürrezzâk, el-Muṣannef, I, 414.
[2774] el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar (trc. Ahmet Özel), II, 30-31
[2775] Buhârî, Salât, 71.
[2776] es-San'ânî, Abdürrezzâk, el-Muṣannef I, 532-533
[2777] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḫarâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1396, s. 50; es-San'ânî, Abdürrezzâk, el-Muṣannef I, 532-533; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi,* (trc. Salih Tuğ), II,1121.
[2778] el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, II, 211, 335; Müslim, Cihâd ve siyer, 142

dininin tebliğ edilmesi açısından da büyük fonksiyonlara sahip olan mescit, özellikle savaş esirlerinin misafir edilip kendilerine İslam'ın tebliğ edildiği bir mekân görevi de görmüştür. [2779] Yine Hz. Peygamber'in isteği üzerine nikâhlar da mescitte kıyılmıştır.[2780]

Başta ibadet merkezi olmak üzere tüm bu fonksiyonlarından dolayı mescitlere devam etmek, Hz. Peygamber tarafından bizzat teşvik edilmiştir. Örneğin "(Mescitte) Cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi kat daha faziletlidir."[2781] buyuran Hz. Peygamber, bir kimsenin mescide gitmek için attığı her adımda bir sevap kazanacağını diğer adımında ise bir günahının silineceğini haber vermiş, [2782] sabah akşam mescitlere devam etme alışkanlığı kazananlar için cennette nimetler hazırlanacağını müjdelemiştir.[2783] Yine namaz için abdest alıp mescide gidenlerin ve namazlarını cemaatle kılanların günahlarının affolunacağını[2784] ve bu davranışlarının onları münafıklıktan kurtaracağını belirtmiştir. [2785]

Görüldüğü gibi mescitler İslam medeniyetinin kuruluş aşamasında hem ibadetlere merkezlik yapmaları açısından hem de eğitim, hukuk, siyaset ve diplomasi gibi birçok alandaki değişik fonksiyonları ile İslam toplumuna derinden etki etmişlerdir. Tüm bu fonksiyonlarının yanında mescidler, birlikte yaşama ahlakı, edep ve medeni davranışlar sergileme konusunda da insanları dönüştüren ve sosyalleştiren başlıca mekânlardan olmuştur. Mescid-i nebevi, İslam medeniyetinin mescit anlayışına modellik ederken Hz. Peygamber'in mescit konusundaki uygulamaları ve uyarıları da İslam toplumunun mescitlerle olan irtibatını ve bu konudaki davranış şekillerini belirlemiştir.

4.4. Hadislerde Adalet ve Medeniyet İlişkisi

Adalet, tevhid inancının hukuk ve siyaset başta olmak üzere insanın bütün münasebetlerine bir yansımasıdır. Kur'an'da tevhide davet eden Peygamberlerin görevlerinden birisinin de yeryüzünde zulmü engellemek ve adaletle hükmetmek olduğu bildirilmiştir.[2786] Bu durum aynı zamanda kururlacak medeniyetlerin adalet üzere inşa ve ikame edilmesi gerektiğine de işaret etmektedir. Bu bağlamda yeryüzünde adaleti tesis

[2779] Güner, Ahmed, *"Asr-ı Saâdet'te Câmiler/Mescitler ve Fonksiyonları",* Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet, Vecdi Akyüz (ed.), İstanbul 1994, IV, s. 169- 202; Buhârî, Meğâzî, 71, salat, 76.
[2780] Tirmizî, Nikah, 6.
[2781] Buhârî, Ezân, 30; Müslim, Mesâcid, 249
[2782] Nesâî, Mesâcid, 14; İbn Hanbel, II, 320
[2783] Buhârî, Ezân, 37; Müslim, Mesâcid, 285.
[2784] Müslim, Tahâret, 13.
[2785] Tirmizî, Salât, 64.
[2786] Hadid, 57/25.

etmekle görevli peygamberler silsilesinin son temsilcisi[2787] olan Hz. Peygamber'in kuruculuğunu yaptığı medeniyetin özelliklerinden birisi de doğal olarak adalet olacaktır.

Adalet, bir toplumda bireylerin mutluluğunun ve toplumun sulh ve selametinin sağlaması başlıca şartlarındandır.[2788] A-d-l kökünden türeyen ve doğru davranmak, muamelelerde hakkaniyete riayet etmek, paylaşımda eşitlik ve denklik gibi anlamlara gelen adalet kavramı[2789] aynı zamanda insanlar arasında çıkan anlaşmazlıkların hukuk çerçevesinde çözümlenmesi manasını da taşır.[2790] Semavi dinlerin hepsinde var olan adalet kavramı, bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymak anlamına gelen zulüm[2791] kavramının zıddı olması açısından da her işi yerli yerine koymak ve her hak sahibine hakkını vermek olarak da anlaşılmıştır.[2792] Fârâbî, cisimleri meydana getiren madde ve suretlerin hak ettikleri yer ve yaratıdıkları şekil üzere denge halinde olması olarak tarif etmiştir.[2793] Kur'an'da ferdi,[2794] ailevi,[2795] hukuki[2796] ve sosyal alan[2797] dâhil hayatın tamamında evrensel bir ilke olarak adalet tavsiye edilmiş ve bizzat Hz. Peygambere yönelik olarak "Onların arasında adaletle hükmet." [2798] şeklinde emredilmiştir. Bu ayetten de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber yeryüzünde adaleti tesis etmek ve adalete dayalı bir düzen kurmakla yükümlüdür. Nitekim iki sahabi arasında arazi sulaması nedeniyle çıkan bir anlaşmazlık üzerine Hz. Peygamber'in verdiği hükme bir tarafın gönülden razı olmaması üzerine "Hayır! Rabbine yemin olsun ki onlar, aralarında çıkan anlaşmazlıklarda seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar."[2799] ayeti nazil

---

[2787] Ahzab, 33/40.
[2788] Ardoğan, Recep, *Hz. Peygamber ve Adalet, İlahiyat Yayınları*, Ankara 2020, s.274.
[2789] el-Ḫalîl b. Aḥmed, Ebû ʿAbdurraḥmân el-Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî (ö.170/787), *Kitâbu'l-ʿAyn* (nşr. Mehdî el-Maḫzûmî, İbrahim es-Sâmerrâʾî), I-VIII, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1988, II, 38.; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XI, s.430.
[2790] İsfahanî, el-Müfradât, 470-471.
[2791] İsfahanî, el-Müfradât, 470-471
[2792] Açıkel, Yusuf, *Hz. Peygamber'in Sünneti/Hadisleri ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Özelinde Adâletin Te'sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar*, Ulsulararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2019, Cilt, 6, Sayı, 66, s. 1246.
[2793] el-Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâḍılâ*, s. 79.
[2794] Nisa, 4/135: "Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri dursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır."
[2795] Nisa, 4/3: "Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin; bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır."
[2796] Nisa, 4/135
[2797] En'am, 6/152.
[2798] Maide, 5/42.
[2799] Nisâ, 4/65; Müslim, Fedâil, 129

olmuştur. Böylece İslam toplumunda adalet konusunda Hz. Peygamber'in verdiği hükümlerin ana ölçü olacağı ve herkesin buna razı olması gerektiği vurgulanmıştır. "Ey insanlar, kişisel görüş, ancak Rasûlullah'a ait olduğu zaman kesinlikle isabetlidir. Çünkü Allah, ona doğruyu bizzat kendisi göstermiştir. Bizimkiler ise gücümüz nispetinde ortaya koyduğumuz ve kesin doğruları göstermeyen çıkarımlardır."[2800] diyen Hz. Ömer, Allah tarafından kontrol edilmesi nedeniyle Hz. Peygamber'in verdiği hükümlerin tam ve kâmil manada adaletli olacağına işaret etmiştir.

Hz. Peygamber'in gönderildiği cahiliye toplumu[2801] haksızlık ve adaletsizliklerin yaygınlığı ile bilinen bir toplumdu. Nitekim Kur'an'da "Onlar hala cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar."[2802] ayetinde zikredilen cahiliye hükmü kavramıyla bu toplumda soy ve servete dayalı üstünlük anlayışına ve şirke göre verilen adaletsiz hükümlere ve o toplumda yaşayan Yahudilerin İslam'ın hükmünden memnuniyetsizliklerine işaret etmektedir.[2803] Cahiliye toplumunda örgütlü bir siyasi otoritenin ve devlet yapısının olmaması nedeniyle hukuki işler putlara hizmetle görevli olan kâhinlerin kararları, kabilelerin seçtiği hakemlerin[2804] kendi üstünlük ve adalet anlayışlarına göre düzenleniyordu.[2805] Bazen de fal oklarına başvuruyorlar ve Hübel putunun yanında bulunan yedi oktan birini çekerek aralarındaki anlaşmazlıklara çözüm arıyorlardı.[2806] Bu durum toplumda büyük zulüm ve adaletsizliklerin ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Örneğin Hilfu'l-Fudul anlaşmasının yapılmasına da zemin hazırlayan bir olayda Yemenli bir tüccar Mekke'nin ileri gelenlerinden As b. Vâil'e sattığı malların parasını tüm çabasına rağmen alamamış ve Ebu Kubeys dağına çıkarak bu durumunu tüm Mekkelilere anlatmıştı.[2807] Bu olayda da görüldüğü gibi cahiliye toplumunda adalet, asabiyetten kaynaklanan "Kardeşin zalim de olsa, mazlum da olsa yardım et."[2808] anlayışı çerçevesinde sağlanıyordu ve kendi kabilesinden olan birisi haksızlık da yapmış olsa ona sahip çıkılıyor ve yaptığı adaletsizlik görmezden geliniyordu. Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin temellerini atarken bu anlayışı kökünden değiştirerek "eğer kardeşin

---

[2800] Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 7
[2801] Cevâd Alî, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I, 37.
[2802] Maide, 5/50.
[2803] Taberî, Câmiu'l-beyân, X s.394.
[2804] Cevad Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, III, s.111
[2805] Attar, Fahrettin, İslâm Adliye Teşkilât (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi), DİB Yayınları, İstanbul 1999, s. 36
[2806] Bayındır, Abdülaziz, İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması), Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 61-62.
[2807] İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt Muhammed b. Sa'd, eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), I-IX, Beyrut 1388/1968.
[2808] Meydânî, Mecmaʿu'l-emṣâl, II, s. 334

zalimse onun zulmünü engelleyerek kardeşine yardım et"[2809] şeklinde değiştirmiştir. Hz. Peygamber'in getirdiği bu yeni ilke, cahiliyeden kalma soy, sop, maddi üstünlük ve kaba kuvvete dayalı adalet anlayışı yerine vahye dayalı ve hak merkezli bir adalet anlayışı oluşturmuştur. İbn Kurkûl, (ö. 569/1174), *Meṭâliʾu'l-Envâr ʿalâ Śıḥâḥi'l-Âŝâr* eserinde kardeşine yardım etmekten kastın mazlumsa onu desetkelemek, zalimse zulmüne engel olmak, şeytana ve nefse karşı ona yardım etmek olduğunu söylemiştir.[2810] İbnu'l-Mulakkın, (ö.804/1402) Hz. peygamberin kastettiği yardımının güzel adalet ve güzel mumale olduğunu söylemiş,[2811] İbn Battâl, (ö.449/1057) ise yardımın kardeşine iyiliği emredip kötülükten menetmek olduğunu belirtmiştir.[2812]

Hz. Peygamber'in getirdiği adalet anlayışı, toplumun tamamında bir güven ortamı oluşturmuş, yalnızca bir zümrenin üstünlüğü anlayışından değil, toplumsal statüsü, dili, dini ve rengi ne olursa olsun herkes için adaleti temin eden bir anlayışından hakim kılmıştır.[2813] İslam medeniyetinin adalet anlayışını Allah'a ve ahirete imanın bir gereği olarak inşa eden Hz. Peygamber, adalet terazisinin Rahman'ın elinde olduğunu bildirerek[2814] adaletin ölçüsünü Allah'ın belirlediğine işaret etmiş, bu nedenle Allah'ın belirlediği hadlerin (ceza ve hükümlerin) hiç kimsenin kınamasından çekinmeden uygulanmasını istemiş,[2815] yine adaletle hükmedenlere saygı göstermenin Allah'a duyulan saygıdan kaynaklandığını haber vermiş[2816] ve "Allah'a yemin olsun ki ben sizin aranızda hüküm verirken muhakkak Allah'ın Kitabı'na göre hüküm vereceğim."[2817] şeklinde buyurarak yeni medeniyetin adalet anlayışını Allah'a iman üzere bina etmiştir. Adaletle hükmedenlerin ahirette de büyük nimetlere kavuşacağını müjdeleyen Hz. Peygamber, Ebû Hureyre'den yapılan bir rivayette yedi sınıf insanın kıyamet gününde Allah'ın arşının gölgesinde gölgeleneceğini ve bu nimete nail olacak bir sınıfın da adaletle hükmedenler olacağını haber vermiş,[2818] ailelerine ve yöneticisi oldukları toplumlara adaletle davrananlar, ahirette nurdan minberler üzerinde olacağını bildirmiştir.[2819] Yine adalet ilkesine dikkat etmeyip zulme sapanların kıyamette

---

[2809] Buhârî, İkrâh, 7.
[2810] İbn Ḳurḳûl, *Meṭâliʾu'l-Envâr ʿalâ Śıḥâḥi'l-Âŝâr*, III, 308.
[2811] İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Śaḥîḥ*, XV, 576.
[2812] İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Śaḥîḥi'l-Buḫârî*, VII, 153.
[2813] Açıkel, Yusuf, *Hz. Peygamber'in Sünneti/Hadisleri ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Özelinde Adâletin Te'sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar*, s. 1249.
[2814] Buhârî, Tefsîr, (Hûd) 2.
[2815] İbn Mâce, Hudûd, 3.
[2816] Ebû Dâvûd, Edeb, 20.
[2817] Buhârî, Ahbâru'l-âhâd, 1; Buhârî, İ'tisâm, 2.
[2818] Buhârî, Ezân, 36.
[2819] Nesâî, Âdâbü'l-kudât, 1.

karanlıklar içinde kalacaklarını,[2820] yaptıkları zulüm ve haksızlıkların hesabını verene kadar cehennemle cennet arasında bir köprünün üzerinde bekletileceklerini,[2821] yaptıkları adaletsizlikler nedeniyle mağdur ettikleri kimselerin günahlarını yükleneceklerini bildirmiştir.[2822] Tüm bunlardan dolayı dünyadayken adalet gereği her hak sahibine hakkının verilmesini istemiş[2823] ve "Allah'ın huzuruna kimseye haksızlık yapmadan çıkmayı istiyorum."[2824] şeklinde buyurmuştur. Tüm bu uyarı ve tavsiyeleriyle adaletli olmanın Allah'a ve ahirete imanın bir gereği olduğunu dile getiren Hz. Peygamber, yeni kurulan medeniyetin adalet anlayışını iman merkezli olarak inşa etmiştir.

Adalet, aynı zamanda insanın doğasında ve fıtratında bulunan hikmet, iffet ve cesaretin dengesidir.[2825] Gazzâli, bu dengenin kaybolmasıyla ortaya zulmün çıkacağını belirtmiştir.[2826] Bu aynı zamanda bir ekonomik adaletsizliktir. Nitekim İbn Miskevehy, (ö. 421/1030) toplumsal dengenin korunması ve daletin sağlamasındaki en önemli vastılardan birisinin para yani ekonomi olduğunu söylemiştir.[2827] Hz. Peygamberin gönderildiği Cahiliye toplumu bu dengenin ekonomi de dâhil olmak üzere her alanda kaybolduğu ve zulmün ortaya çıktığı bir toplumdu.[2828] Hz. Peygamber, insanlara bir zulüm aracına dönüşen ekonomik dengesizliği gidermek için adaleti tavsiye ettiği gibi bu konudaki uygulamalarıyla da topluma örnek olmuştur. Bir seferinde Mahzûmoğulları kabilesine mensup zengin bir kadın hırsızlık yapmıştı. Bunun üzerine kadının soy ve maddi üstünlüğünü göze alan Kureyş'in ileri gelenleri kadına ceza verilmemesi için Üsame b. Zeyd'i Hz. Peygamber'e aracı olarak göndermişlerdi. Ancak bu duruma oldukça öfkelenen Hz. Peygamber, "Sizden öncekiler ancak içlerinde soylu biri hırsızlık yaptığında onu cezalandırmamaları (bırakmaları); zayıf bir adam hırsızlık yaptığında ise ona (hemen) ceza (had) vermeleri nedeniyle helak olmuştur. Allah'a and olsun ki, Muhammed'in kızı Fâtıma hırsızlık yapsa muhakkak onun da elini keserdim."[2829] buyurarak evrensel bir adalet örneği sergilemiştir. el-Ḳastalânî (ö.923/1517), Hz. Peygamberin, kızı Fâtıma'yı örnek vererek şeref ya da soy gibi hiç bir ayrıcalığın adaletin

---

[2820] Müslim, Birr, 56.
[2821] Buhârî, Rikâk, 48.
[2822] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 2.
[2823] Buhârî, Savm, 51; Tirmizî, Vesâyâ, 5.
[2824] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 49.
[2825] Seyyid Bey, Mehmet, Usûli Fıkıh Derslerinde İrade Kazâ ve Kader, Moralite Yayınları İstanbul 2012, s. 276- 279
[2826] Gazzâli, İhyâʾü ʿulûmi'd-dîn, III, 54.
[2827] İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Aḫlâḳ ve Taṭhîru'l-Aʿrâḳ*, s. 126.
[2828] Meydânî, Mecmaʿu'l-emṣâl, II, 334. II, s. 334
[2829] Müslim, Hudûd, 8; Buhârî, Enbiyâ, 54

tesisine engel olmayacağına vurgu yaptığını söylemiş,[2830] İbnu'l-Mulakkın, (ö.804/1402) ise bu örnekle Hz. peygamberin Allah'ın hadleri söz konusu olduğunda merhamet olmaycağına işaret ettiğini belirtmiştir.[2831] Hak ve adalet konusunda kimseye ayrıcalık göstermeyen Hz. Peygamber, kendisinden yardımcı isteyen kızı Hz. Fatıma'ya "Ben (ganimet malından) size verip de Suffe[2832] Ehli'ni (açlık ve yokluktan) iki büklüm olmuş, kıvranır vaziyette açlığa terk edemem."[2833] buyurarak akraba dahi olsa adalet prensibinden ve hakkaniyetten uzaklaşılmaması gerektiğine işaret etmiştir. Nitekim adalet, yalnızca bir toplumsal tabakanın hakkını koruyan bir müessese değil, güçlü ya da zayıf toplumun her kesiminin hakkını koruyan bir kurumdur.[2834]

Hangi dinden olursa olsun insanlara adaletle muamele edilmesi gerektiğini vurgulayan Hz. Peygamber, pazarda mal satan ve Hz. Musa'nın üstünlüğünü iddia ederek onun adına yemin eden bir Yahudi'ye tokat atan Müslümana yaptığının yanlış olduğunu söyleyerek davada Yahudi'yi haklı bulmuştur.[2835] Başka bir seferinde ise kendisine borç veren bir Yahudi,[2836] bu borcu uygun olmayan bir şekilde istediğinde ona tepki gösteren sahabileri sakinleştirmiş, "Hak sahibinin, söz söyleme hakkı vardır."[2837] buyurarak adamın bu tavrını sabırla karşılayarak adaletin yerini bulmasını sağlamıştır. Yahudi[2838] ve Hıristiyanlar[2839] arasında hüküm verirken onların kendi kutsal kitaplarına göre hüküm veren davacıların talepleri üzerine Kur'an'a göre de hüküm verebiliyordu.[2840] Verdiği hükümlerle toplumda adaletin tesis edilmesini sağlayan Hz. Peygamber, Huneyn savaşı sonrası Cirane mevkiinde ganimet dağıtımı yaptığı sırada bir bedevinin "Vallahi bu, adalet gözetilmeyen, Allah'ın rızasını hedeflemeyen bir taksimdir." demesi üzerine "Allah ve Rasûlü âdil olmazsa, kim âdil olur!" buyurarak adalet konusundaki

---

[2830] el-Ḳasṭalânî, *İrşâdu's-Sârî*, V, 434.
[2831] İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, XXXI, 54.
[2832] en-Nevevî, (ö.676/1278) Suffe ehlinin kaldığı bu mekanın mescidden ayrı bir gölgelik olduğunu söylemiştir; en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim*, s. 47. İbn Battâl (ö.449/1057), Hz. peygamberin burada kalanlarak ilim öğrenen ve öğreten bu topluluğu İslam'ın misafirleri olarak netelendirdiğini ve onların ihtiyaçlarıyla bizzat ilgilendiğini bildirmiştir. İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, X, 175. Alîyyul-Ḳârî (ö.1014/1605) ise burada kalanların sayılarının kimi zaman iki yüze kadar ulaştığını ve bunların başta Kur'an öğrenimi ve öğretimi olmak üzere ilimle meşgul olduklarını, Hz. Peygamberin zaman zaman onları başka kabilelere davetçi ve muallim olarak gönderdiğini bildirmiştir. Alîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, IV, 1453.
[2833] İbn Hanbel, I, 80; İbn Hanbel, I, 107
[2834] Açıkel, Yusuf, hz. Peygamber'in Sünneti/Hadisleri Ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Özelinde Adâletin Te'sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar, s. 1249.
[2835] Müslim, Fedâil, 159; Buhârî, Husûmât, 1.
[2836] İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 117
[2837] Müslim, Müsâkât, 120
[2838] Müslim, Hudûd, 26; Dârimî, Hudûd, 15.
[2839] Mâide, 5/47.
[2840] Buhârî, Ahbâru'l-âhâd, 1; Buhârî, İ'tisâm, 2.

hassasiyetini belirtmiştir.[2841] Toplumun huzur ve refahı için ekonomik adaletin de tesis edilmesini hedefleyen Hz. Peygamber, ticaret adamlarına "Tartıyı adaletle yapın, teraziyi eksik tutmayın."[2842] şeklinde emretmiş, ticarette çokça yemin etmeyi,[2843] insanları aldatmayı[2844] ve aldatma riski olan alışverişi[2845] yasaklamıştır. Yine ekonomik adaleti bozan uygulamalardan olan ticarette mallarını pazara girmeden şehir dışında daha ucuza satın almayı,[2846] başkasının satışı üzerine satış yapmayı,[2847] belirsizlik içeren alışverişleri de uygun görmemiştir.[2848] Ticarette adalet, hakkaniyet ve dürüstlük gibi prensiplere riayet eden ticaret adamlarının ise (kıyamet gününde) peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle beraber olacağını[2849] bildirmiştir.

Yeni kurulan medeniyette sosyal adaleti temin etmek için zekat müessesini yaygınlaştıran Hz. Peygamber böylece servetin yalnızca belli ellerin tekelinde dolaşmasının da[2850] önüne geçmiştir. Çünkü toplumun zenginleriyle fakirleri arasındaki dengeyi sağlayan zekat müessesesini hayata geçirmeden sosyal adaleti sağlamak mümkün değildir.[2851] Bu bağlamda "Allah, zekâtı sizin servetlerinizin geride kalan payını temizlemek için farz kıldı..."[2852] buyuran Hz. Peygamber insanları zekat vermeye teşvik etmiş, "Zekat/sadaka vermek maldan eksiltmez"[2853] buyurarak insanların mala karşı olan tamahlarını ortadan kaldırmaya çalışmış ve "Zekat kişinin (kamil manada) Müslüman olduğunun göstergesidir"[2854] buyurarak zekatı imanla bağlantılı bir şekilde zikretmiştir. Hz. Peygamber sosyal adaletin yalnızca Medine toplumunda değil İslam medeniyetinin etkin olacağı yer yerde hâkim olmasını hedeflemiş ve Muaz b. Cebel'i yemen gönderirken orada inşa edilecek toplumun ekonomik adaletini gerçekleştşrmek için ona "Zengilerden zekât alıp fakirlere dağıtmasını"[2855] tavsiye etmiştir.

Hak ve adalet konusunda son derece titiz davranan Hz. Peygamber, vefatına yakın bir zamanda yaptığı konuşmasında "Ey insanlar! Tek olan Allah'a hamd ederim. Sizin

---

[2841] Müslim, Zekât, 140; Buhârî, Enbiyâ, 28.
[2842] Buhârî, Cenâiz, 2.
[2843] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 66.
[2844] Nesâî, Zekât, 77.
[2845] Ebû Dâvûd, Büyû', 24
[2846] İbn Mâce, Ticâret, 16
[2847] Müslim, Büyû', 11
[2848] Ebû Dâvûd, Büyû', 2
[2849] Tirmizî, Büyû', 4
[2850] Haşr, 59/7.
[2851] Yılmaz, Ömer-Sırım, Veli, *Zekât-Sosyal Adalet İlişkisi: Gelir Dağılımındaki Adaletsizliklere İlişkin Teorik Yaklaşımlarla Mukayeseli Bir İnceleme*, Sosyal Bilimler Metinleri, 2017, s. 79.
[2852] Ebû Dâvûd, Zekât, 32.
[2853] Müslim, Birr, 69.
[2854] İbn Mâce, Tahâret, 5.
[2855] Müslim, İmân, 29; Buhârî, Zekât, 63.

aranızdan ayrılma zamanım yaklaştı. Ben de ancak bir insanım. Ben kimin sırtına kamçı vurmuş isem işte sırtım, gelip sırtıma vursun. Kimin malını almışsam, işte malım gelip alsın. Kime hakaret emiş ve onurunu kırmışsam, işte onurum gelip misillemede bulunsun. Kimse çıkıpta Rasûlullah tarafından kınanmaktan ve kin beslenmekten korktuğum için misilleme yapmadım, demesin. Biliniz ki kınamak ve kin beslemek benim huyum ve şanım değildir. Aranızdan en sevdiğim kişi, şayet bende varsa gelip hakkını alan veya bana hakkını helal eden kimsedir. Ben, başkalarının hakkı boynumda olduğu halde Aziz ve Celil olan Allah'ın huzuruna çıkmak istemiyorum. Görüyorum ki bu sözüm içinizde defalarca tekrarlanana kadar karşılık bulmayacak."[2856] şeklinde buyurarak hakka ve adalete verdiği öneme göstermiştir.

Adalet, devlet yönetiminin istikrarını ve devamlılığını sağlayan en önemli ilkelerdendir. Yöneticilerin adetle hükmetmesi, toplumsal bütünlüğü sağladığı gibi, o toplumun fertlerini güven ve huzur içinde mensubu oldukları devlet, toplum ve medeniyetinin gelişmesi için büyük bir gayret ve azimle çalışmalarını sağlar.[2857] Bu bağlamda iki kişi arasında adaletle hükmetmenin kişiye sadaka sevabı kazandıracağını bildiren Hz. Peygamber,[2858] davalarda şahit[2859] ve delil[2860] getirilmesi gerektiğini beyan etmiş,[2861] bunlar yoksa yemin edilmesi gerektiğini bildirmiş,[2862] haklı olmadığı halde hak iddia etmek için dava açanların azaba uğrayacağını söylemiş [2863] ve tüm bu ilkelerle İslam toplumunda adaletin kâmil manada gerçekleşmesini hedeflemiştir. Hz. Ali'yi yemene gönderirken ona adaletli davranmasını tavsiye etmiş ve iki kişi arasında hüküm verirken her iki tarafı da dinlemeden karar vermemesini tavsiye etmiştir.[2864] "Şüphesiz ben de bir insanım. Sizler bana davalarınızı getiriyorsunuz. Mümkündür ki sizden biri (davasını) delilini diğer kimseden daha güzel bir şekilde savunabilir, ben de buna göre hükmedebilirim. Kimin hakkında bu şekilde hükmetmişsem ben ona ancak ateşten bir parça vermişimdir."[2865] buyurarak insanların ilk önce kendi vicdanlarında adil olması gerektiğine işaret etmiş ve haksız olduğunu bilen bir kimsenin dava da haklı çıksa bile

---

[2856] İbn Sa'd, Tabakât, II, 223-224; Taberî, Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, III, 189-190;
[2857] Rayyis, Ziyauddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, trc. İbrahim Sarmış, Nehir Yayınları, İstanbul 1995. s. 297.
[2858] Müslim, Zekât, 56.
[2859] Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 25.
[2860] Müslim, Îmân, 224.
[2861] Müslim, Akdiye, 1.
[2862] Buhârî, Rehn fi'l-hazar, 6.
[2863] Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 14; İbn Hanbel, II, 71.
[2864] el-Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî (ö.450/1058), *el-Aḥkâmu's-Sulṭâniyye* (nşr.), Dâru'l-Ḥadîs, Ḳahire, s. 115.
[2865] Buhârî, Hıyel, 10.

gerçeği ortaya koymasını istemiştir. Bir defasında kendisine toprağının elinden alındığını iddia ederek gelen davacıdan delil ya da şahit getirilmesini istemiş, bunlar yoksa yemin edilmesi gerektiğini bildirmiş ancak haksız yere yemin eden kimseden Allah'ın yüz çevireceğini hatırlatarak[2866] her durumda adil olunması gerektiğini vurgulamıştır. Yine şüphe söz konusu olduğunda cezaların düşürülmesini,[2867] suç işleyenin cezaya güç yetiremeyecek olması nedeniyle cezanın ertelenmesini[2868] ve hüküm verilirken iki tarafında iyice dinlenmesini tavsiye etmiştir.[2869]

Devlet otoritesini haksızlıkların giderilmesi ve adaletin sağlanması için bir vasıta olarak gören Hz. Peygamber, bu otoriteyi hakkaniyetle kullananların sevap kazanacağını, adaletten sapanların ise vebale gireceğini bildirmiştir.[2870] Bu bağlamda yöneticilik yaptığı halde yönettiği kimseleri ve onların haklarını gerektiği ölçüde koruyup gözetmeyenlerin cennetin kokusunu bile alamayacaklarını bildirmiş,[2871] dinini dünyaya alet edip adaletten sapanların, arzu ve heveslerine göre yönetenlerin kötülerden olacaklarını haber vermiş,[2872] zulme yardımcı olanların Allah'ın gazabına uğrayacaklarına dair uyarılarda bulunmuş,[2873] ellerindeki otoriteyi kullanarak insanlara haksızlık ve işkence yapanların kıyamette en çok azap görecek sınıflardan olacaklarını bildirmiştir.[2874]

Adaleti en önemli erdemler arasında sayan Nasîruddin Tûsî' (ö. 672/1274) ve Fârabî hikmet, cesaret, iffet ve adaletin insandaki temel erdemleri oluşturduğunu söylemişlerdir. Bunların terbiye edilmesi halinde gerçek erdemli şahsiyetin ortaya çıkacağından bahsetmişlerdir.[2875] Bu bağlamda insanın nefsine karşı da adil olması gerktiğine vurgu yapan Hz. Peygamber, "Rabbinin senin üzerinde hakkı vardır. Nefsinin senin üzerinde hakkı vardır. Ailenin senin üzerinde hakkı vardır. Şu halde her hak sahibine hakkını ver!"[2876] buyurmuş ve siyaset, hukuk ve ekonomide adalete önem verdiği gibi kişinin kendi nefsine karşı da adalet ve hakkaniyetle davranmasını istemiştir. Hz. Aişe Hz. Peygamberin Kur'an'ı bir gecede okuduğuna, sabaha kadar namaz kıldığına

---

[2866] Ebû Dâvûd, Nüzûr, 1.
[2867] Tirmizî, Ḥudûd, 2
[2868] Ebû Dâvûd, Ḥudûd, 34.
[2869] Tirmizî, Ahkâm, 5.
[2870] Müslim, İmâre, 43.
[2871] Buhârî, Ahkâm, 8.
[2872] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 17
[2873] Ebû Davud, Kadâ' (akdiye), 14.
[2874] İbn Hanbel, IV, 90; Tayâlisî, Müsned, II, 11.
[2875] Nasirûddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, çev. Anar Gafar, ve Zaur Şükürov, Litera Yayınları, İstanbul 2007, s.134; Fârâbî*, Fusûlü'l-Medeni* (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler), çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2002 , 31.
[2876] Buhârî, Savm, 51.

veya Ramazan dışındaki bir ayı tatamiyle ibadetle geçirdiğine şahit olmadığını ifade ederek onun kendi nefsine ve ailesine karşı görevlerini ihmal etmediğine işaret etmiştir.[2877] Bu bağlamda "Allah"ım, ben iki zayıfın; yetimin ve kadının hakkına el uzatılmasını yasaklıyorum."[2878] buyurarak ailede adaletli ihmal etmeyen Hz. Peygamber, eşlerin birbirlerine karşı da adil ve hakkaniyetli davranmalarını istemiş ve "Sizin, hanımlarınızın üzerinde haklarınız olduğu gibi, hanımlarınızın da sizin üzerinizde hakları vardır. Sizin hanımlarınız üzerindeki hakkınız, hanımlarınızın namuslarını muhafaza etmeleri ve hoşlanmadığınız kimsenin evinize girmesine izin vermemeleridir. Dikkat edin! Hanımlarınızın sizin üzerindeki hakkı onların giyim ve gıda ihtiyaçlarının güzelce karşılanmasıdır."[2879] Buyurmuştur. Böylece aile içi adalet gereği eşlerin birbirlerinin haklarına riayet etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Çocuklar arasında adaletin tesis edilmesi için anne babalara yönelik olarak "Çocuklarınız arasında adaletli davranın."[2880] şeklinde buyurmuştur. Bir defasında sahabeden Nu'mân b. Beşîr'in annesi Amra bint. Revâha, kocasından, evladı için bağışta bulunmasını istemişti. Babası da çocuğu Hz. Peygamber'in yanına getirerek yapacağı bağışa şahitlik etmesini ister. Hz. Peygamber adamın başka çocukları olduğunu ve o çocuklara da aynı bağışın yapılmadığını öğrenince "Beni şahit tutma. Çünkü ben adaletsizliğe şahit olamam!"[2881] buyurmuş ve ona evlatları arasında adaletli davranmasını istemiştir.[2882] Yine "Geçimini sağlamakla yükümlü olduğu kimseleri ihmal etmesi, kişiye günah olarak yeter."[2883] buyurarak hem ekonomik anlamda hem de hak ve görevler açısından aileyi ihmalin onlara karşı bir adaletsizlik olacağına işarete ederek bundan kaçınılmasını istemiştir.

Hz. Peygamberin bu uyarı, tavsiye ve uygulamalarından da anlaşılacağı üzere İslam medeniyeti mülkün temelinin adalet olduğu bir medeniyettir. Bu medeniyetin adalet anlayışında hiçbir alan boş bırakılmamış ve hiçbir zümere adalet konusunda herhangi bir ayrıcalık tanınmamıştır. Yönetimde adaletten iktisadi adalete, ailede adaletten ferdin kendi nefsine karşı olan sorumluluklarına kadar her alanda adalet prensibi gözetilmiştir. Böylece islam medeniyetine mensup toplumların huzur ve barış içinde yaşaması için gereken adalet zemini tesis edilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin hadisleri ve yine Hz. Peygamber dönemi yaşanan Nebevi tecrübe, İslam medeniyetinin

[2877] Nesâî, Sıyâm, 70; Müslim, Müsâfirîn, 139.
[2878] İbn Mâce, Edeb, 6
[2879] İbn Mâce, Nikâh, 3.
[2880] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 83.
[2881] Müslim, Hibe, 14.
[2882] Buhârî, Hibe, 12; Müslim, Hibe, 18.
[2883] Ebû Dâvûd, Zekât, 45

ilk döneminin adalet anlayışına kaynaklık ettiği gibi Hz. Peygamberden sonra devam eden süreçte de bu özelliklerini devam ettirmişlerdir.

4.5. Hadislerde Aile ve Medeniyet İlişkisi

İnsanın, dünya ve ahiret saadetini gerçekleştirmeyi hedefleyen İslam, bu hedefler doğrultusunda aileyi korunması gereken beş temel esas arasına almış, can, mal, akıl ve dinle birlikte neslin korunmasını sağlayacak zemin olan aileyi de doğal olarak bu esaslar içerisinde zikretmiştir.[2884] Bu bağlamda İslam dininin kaynaklığında temayüz eden İslam medeniyeti de aile kurmayı teşvik eden, onu koruyup kollayan ve devamını sağlayacak tedbirleri alan bir medeniyet olmuştur. Hz. Peygamber'in hadisleri ve uygulamaları ise Kur'an'dan sonra bu medeniyetin aileye dair tüm ilkelerinin ana kaynağı olmuştur. Arapça "Üsre" kavramıyla ifade edilen ve zırh anlamına da gelen aile,[2885] her açıdan sağlam ve toplumsal bütünlüğünü muhafaza eden toplumların çekirdeğini oluşturur. Kadın ve erkeğin meşru nikâh akdi ile bir araya gelmesinden oluşan aile, medeniyetleri oluşturacak toplumların ahlaki ve manevi değerlerinin yeşerdiği yerdir.[2886] Bu bağlamda aile, toplumun en temel yapı taşı olmakla birlikte ilahi nizamın da yeryüzündeki en küçük görüntüsüdür.[2887] Kur'an rehberliğinde yeni bir aile modeli oluşturan Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin aile anlayışına da kaynaklık edecek bu modeli oluştururken bir evrensel değerler ve dinamikler manzumesi oluşturmuştur.[2888]

Medeniyetleri oluşturan milletler ve toplumlar ancak ailenin kurulmasıyla tarih sahnesine çıkabilirler. Bu açıdan aile medeniyetlerin özünü içinde barındıran bir yapıya da sahipitir.[2889] Zira aile birliği kurulmadan ne yeni nesillerin meydana gelmesi ne de akrabalık bağları gibi toplumsal bağların ve değerlerin oluşup medeniyetleri meydana getirmesi mümkün değildir.[2890] Bu bağlamda İslam medeniyetinde ailenin en önemli fonksiyonlarından birisi bu medeniyeti ayakta tutacak değeleri ve bağları üretmesi ve

---

[2884] Kazan, Tahsin, *Ailede Geçimsizlik Problemi ve Hadislerle Çözüm Önerileri*, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 1 Bahar 2021, s.173.

[2885] el-Herevî, Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lugat*, thk, Muahmmed 'İvad, (Beyrut: Dâru İhyâi'Türâsi'l-Arabî, 2001), 13/43

[2886] Kazan, *Ailede Geçimsizlik Problemi ve Hadislerle Çözüm Önerileri*, 175.

[2887] Başar, Serpil, Değer Açısından Kur'an'da Ve Hadislerde Ailenin Birliği Ve Devamlılığı, Kur'an'da Aile Sempozyumu, Tıbyan Yayıncılık, İzmir 2011, s. 90.

[2888] Özkan Mustafa, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Aile Dinamikleri*, Uluslararası Mevlid-İ Nebi Sempozyumu, DİB Yayınları, Antalya 2019, s. 295.

[2889] Aybey, Salih, *Eğitimsel Açıdan Ailede Bir Eş Ve Baba Olarak Hz. Peygamber'in Örnek Uygulamaları*, İlahiyat Yayınları, İstanbul 2021, s. 180.

[2890] Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi II*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 28.

korumasıdır. Çünkü medeniyetleri ayakta tutan ahlak, [2891] adalet,[2892] sorumluluk,[2893] merhamet,[2894] dayanışma,[2895] akrabalık,[2896] müsamaha,[2897] haklara saygı,[2898] paylaşma[2899] gibi erdemler ilk önce ailede öğrenilen erdemlerdir. Nitekim "Hiçbir baba, çocuğuna iyi terbiyeden (ahlaktan) daha güzel bir hediye vermemiştir"[2900] buyuran Hz. Peygamber, tüm bu değerleri ve erdemleri ifade eden ailedeki güzel terbiyeye işaret etmiştir. Mübârekfûri (ö,1353/1935) bu hadisi açıklarken işlenilmesi gereken tüm güzel işlerin yapılması ve kaçınılması gereken tüm kötü davranışlarından kaçınılması konusunda ailenin eğitim vermesi gerektiğine dikkat çekmiştir.[2901] Nitekim Serahsi de, (ö. 483/1090) İslam dininin ve medeniyetinin aileye verdiği önemin nedenini açıklayan bir izahla evlenmekten maksadın yalnızca bir cinsel tatmin değil aslolanın neslin korunması olduğunu söylemiştir.[2902] Neslin korunması aynı zamanda değerlerin ve bağların korunması gibi medeniyetler, vareden bir takom olguları da içinde barındırmaktadır.

Aileyi toplumun temel yapı taşı ve tüm peygamberlerin sünneti[2903] olarak gören Hz. Peygamber'in bu anlayışı, doğal olarak onun söz, fiil ve uygulamalarına da yansımıştır.[2904] İslam toplumunun varlığını devam ettirmesi için aile birliğine son derece önem veren ve tüm gayrimeşru ilişkileri yasaklayan[2905] bir dini tebliğ etmekle görevli olan Hz. Peygamber, meşru bir nikâhla yapılan evliliği, kişinin dininin yarısını tamamlaması olarak nitelendirmiştir.[2906] Münâvî (ö. 1031/1622), Hz. Peygamberin bu değerlendirmesinin insanın evlilikle onu haramlardan muhafaza eden takvanın yarısının gerçekleşeceğini diğer yarısının ise dinin diğer kısımlarını uygulamakla elde edileceğini

[2891] Tirmizî, Menâkıb, 63.
[2892] Buhârî, Hibe, 13; Müslim, Hibe, 13.
[2893] Buhârî, İstikrâz, 20.
[2894] Ebû Dâvûd, Edeb, 58.
[2895] Tirmizî, Birr, 49.
[2896] Tirmizî, Birr, 9.
[2897] İbn Hanbel, I, 249.
[2898] Tirmizî, Tefsîru'l58 Kur'ân, 9; İbn Mâce, Nikâh, 3.
[2899] Müslim, Birr, 148.
[2900] Tirmizi, Birr, 33.
[2901] Mübârekfûrî, Ebu'l-Ûla Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetu'l-Ahvezî Şerhu Câmi't-Tirmizî*, tashih Abdulvehhab Abdullatif, Dâru'l-Fikr Kâhire, ty, VI, 84.
[2902] Serahsi, *el-mebsût,* IV, s. 184.
[2903] Tirmizî, Nikâh, 1.
[2904] Göl, Yavuz Selim, *Hz. Peygamber'in (Sav) Aile Kurumunun Devamına Yönelik Tutumu*, II. Uluslararası Mevlid-İ Nebi Sempozyumu Hz. Peygamber Ve Aile, Tebliğler Kitabı, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Urfa 2019, s. 482.
[2905] Nisâ, 4/15-16; İsrâ, 17/32; Nûr, 24/2-3, 30-31; Furkân, 25/68
[2906] Beyhakî, Şuabü'l-îmân, IV, 382.

vurgulamıştır.[2907] Bu bağlamda "İçinizdeki bekârları evlendirin."[2908] Ayeti gereği aile kurmanın kendi sünneti olduğunu beyan etmiş ve kıyamet gününde kurulan yuvalar vesilesiyle çoğalan ümmetiyle iftihar edeceğini bildirmiştir.[2909] Evlenip aile kurmak isteyenlere Allah'ın yardım edeceğini müjdeleyen Hz. Peygamber,[2910] aileye ve ailenin yeşerip büyüdüğü mekân olan eve sahip çıkmanın kurtuluşun anahtarlarından olduğunu[2911] ve böyle önemli bir kurum olan aile müessesesini savunurken ölenlerin de şehit sayılacağını haber vermiştir.[2912] İslam toplumunun varlığını iffetli bir toplum olarak sürdürebilmesi için nikâhın önemine vurgu yapan Hz. Peygamber, gençlere yönelik olarak "İçinizde evliliğe (aile kurmaya) kuvveti yetenler evlensin. Çünkü evlilik gözü haramdan koruduğu gibi iffeti muhafaza etmek için de en iyi yoldur." [2913] şeklinde buyurmuştur. İbn Battâl, (ö.449/1057) bu hadisi yorumlarken gözleri ve iffeti korumanının dini tamamlamanın en iyi yolu olduğunu ifade etmiştir.[2914] İbnu'l-Mulakkın, (ö.804/1402) evliliğe kuvveti yetmekten kastın en azından eşine sığınabilecek bir ev ve gerekli imkanları temin edebilmek olduğunu belirtmiştir.[2915] Her fırsatta İslam medeniyetinin çekirdeği olan ailenin önemine değinen Hz. Peygamber, bir mü'minin Allah'a yakınlık ve dini yaşama konusunda takvadan sonra en fazla saliha bir eşten fayda göreceğini belirtmiş[2916] ve insanın bu dünya hayatında mutlu olmasına vesile olan şeyleri sayarken sâliha bir eş ve sıcak bir yuvayı bu maddelerin başında zikretmiştir.[2917] Aile müessesesinin ayakta durması için kişinin ilk önce ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için harcama yapmasının gerektiğini bildiren Hz. Peygamber,[2918] aile için harcanan her şeyin Allah tarafından bir sadaka olarak kabul göreceğini [2919] ve kişinin ailesi için yaptığı bu harcamaların en faziletli sadakalardan olduğunu beyan etmiştir.[2920] Bu bağlamda "Veren el üstündür. İnfak etmeye, bakmakla sorumlu olduğun kimselerden başla. Annene,

---

[2907] Münâvi, Zeynüddin Muhammed Abdurrauf b. Tâcilârifin b. Ali, *Feyzu'l-Kadir*, el-Mektebetu'l-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1356, VI, s. 103.
[2908] Nûr, 24/32.
[2909] İbn Mâce, Nikâh, 1; Buhârî, Nikâh, 1; Ali el-Kârî, hadiste Hz. Peygamberin evlenilmesini tavsiye ettiği kadınların *velûd* ve *vedûd* yani sevgi ve doğurganlık gibi özelliklerini olduğuna özellikle dikkat çekmiştir. Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasan Nûreddin Ali b. Sultan Muhammed, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhi Mişkâti'l-Mesâbih*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1422/2002, V, S. 2047.
[2910] Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 20; Nesâî, Cihâd, 12.
[2911] Tirmizî, Zühd, 60.
[2912] Tirmizî, Diyât, 21; Ebû Dâvûd, Sünnet, 28-29.
[2913] Buharî, Nikâh, 3; Müslim, Nikâh, 1.
[2914] İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, IV, 25.
[2915] İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, XIII, 86.
[2916] İbn-i Mâce, Nikâh, 5
[2917]İbn Hanbel, I, 169
[2918] Dârimî, Zekât, 22.
[2919] Buhârî, Meğâzî, 12.
[2920] Dârimî, Zekât, 22.

babana, kız ve erkek kardeşlerine yardım et, sonra yakınlık durumuna göre bu şekilde devam et."[2921] şeklinde buyurarak kişinin ilk önce sorumluluğunu taşıdığı aile bireylerinin ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğine vurgu yaparak aileyi ihmal etmenin kişiye günah olarak yeteceği konusunda uyarılarda bulunmuştur.[2922] Toplumun ayakta durabilmesi için aile müessesesinin zarar görmemesine gerektiğine dikkat çeken Hz. Peygamber, küskünlük ve benzeri sebeplerle ailevi münasebetleri kesintiye uğratacak işlerden kaçınılması gerektiğini bildirmiştir.[2923] Nitekim Allah'a daha çok ibadet etmek düşüncesiyle evlilikten uzak duracağını söyleyen insanların bu sözlerini duyunca onları sert bir dille uyararak "Allah'a yemin ederim ki, ben sizin Allah'tan en çok korkanınız ve en çok sakınanınızım. Kimi zaman oruç tutarım kimi zaman da tutmam. Gecelerin bir kısmında namaz kılar bir kısmında ise uyurum. Kadınlarla da evlenirim. (Bu benim sünnetimdir) kim benim sünnetimi terk ederse benden değildir."[2924] şeklinde buyurmuştur.

Hz. Peygamber, cahiliye toplumunda hayatın her alanında büyük değişiklikler meydana getirmiş ve belki de en önemli değişiklikleri de aile kurumu açısından gerçekleştirmiştir diyebiliriz.[2925] Hz. Peygamber'in gönderildiği ataerkil cahiliye toplumunda kadın sosyal hayatta olduğu gibi aile içerisinde de ikinci planda olmuştur.[2926] Zorlu çöl şartlarında savaş ve ganimet elde etme,[2927] aileyi ve malı muhafaza etme gibi sebepler dolayısıyla erkeklerin üstünlüğüne ve neredeyse sınırsız özgürlüğüne dayanan cahiliye toplumu, nikâh açısından da erkeklerin nefsi tatminlerine dayanan batıl adet ve gelenekler üzerine inşa edilmişti. Bu durumu cahiliye toplumunda ailenin gayrimeşru bir zemin üzerinde kurulmasına neden oluyordu. Aile müessesesinin İslam dininin öngördüğü meşru nikâh zemininde oluşması gerektiğini vurgulayan Hz. Peygamber, "Birbirini sevenler için nikahtan daha iyi (meşru) bir yol yoktur"[2928] buyurarak cahiliye döneminden kalma batıl ve yanlış nikâh anlayışlarını ve uygulamalarını kaldırmıştır.

[2921] Nesâî, Zekât, 51.
[2922] Ebû Dâvûd, Zekât, 45.
[2923] Buhârî, Edeb, 62.
[2924] Buhârî, Nikâh, 1.
[2925] Göl, Yavuz Selim, *Hz. Peygamber'in (Sav) Aile Kurumunun Devamına Yönelik Tutumu*, s. 490.
[2926] Necmettin Gökkır, *"Mekke Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısını Kur'ân Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam*", Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu Tebliğler Kitabı, edt. Mevlüt Güngör, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı (İBBKSİDB), İstanbul, 2011, s. 404
[2927] Günaltay, Şemsettin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 120
[2928] İbn Mâce, Nikâh, 1.

Cahiliye döneminde "Makt nikâhı" denilen kişinin üvey annesi ile evlenmesi,[2929] "Şiğar nikahı" denilen mehir verilmeden kişinin kızı ya da kız kardeşini başkasına verip onun kızı ya da kız kardeşini alması,[2930] "Mut'a nikahı" denilen ve belli bir ücret karşılığında yine belli bir süreyle nikah yapılması[2931] gibi bazı nikah çeşitleri vardı. Bunlardan başka bir kimsenin soylu bir çocuk sahibi olmak için asaletini ve soyunu beğendiği başka bir erkeğe hanımını göndermesi olarak bilinen "İstibda" uygulaması,[2932] evlerinin üstünde birer bayrak olan kadınların doğurdukları çocukları soy bilimcilerin kararıyla birlikte oldukları erkeklere nispet ettikleri "Biğa" uygulaması,[2933] ondan az olmak üzere erkekle birlikte olup doğan çocuğu onlardan birisine nispet etmek[2934] ve iki kız kardeşi aynı nikâh altında bulundurmak[2935] gibi uygulamalar mevcuttu. Cahiliyede aile müessesesini kökünden tehdit eden bu yanlış âdet ve gelenekler sapkınlık düzeyine ulaşmıştı. Hz. Peygamber İslam dinine ve onun ahlaki yapısına temelden aykırı olan bu uygulamaları kökünden kaldırmıştır. [2936] Yine çok kadınla evlilik de en fazla dört sayısı ile sınırlı hale getirilmiş,[2937] kadının kendi rızası dışında evlendirilmesi,[2938] kendisine talip olanlar vazgeçmeden bir kadına talip olmak meşru görülmemiştir. [2939]

Aile müessesesinin meşru nikâh üzere kurulmasını isteyen Hz. Peygamber, evlilik vakti gelen ve evlilik için gerekli şartları oluşan insanlar için nikâhta acele edilmesini istemiştir.[2940] Böylece İslam toplumunun gençlerinin gayrimeşru yollara sapmasının da önüne geçilmiş olacaktır. Evliliğin kolay bir şekilde gerçekleşmesi için "En hayırlı nikâh en kolay olanıdır."[2941] buyuran Hz. Peygamber, insanları evlenip yuva kurmaktan soğutabilecek ağır ekonomik yükler içeren uygulamalardan uzak durulması gerektiğine işaret etmiştir. Yine anne babalara yönelik olarak "Eğer (kızınıza talip olmak için) dinini ve ahlâkını beğendiğiniz bir kimse gelirse onu (kızınızla) nikâhlayın. Eğer bu şekilde

---

[2929] İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbü'l-Muhabber*, nşr. Ilse Lichtenstadter, Beyrut ts, s. 325.
[2930] Müslim, Nikâh, 61.
[2931] Günaltay, Şemsettin, *"Kable'l-İslâm Araplarda İctimaî Aile*", Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sy. 4, İstanbul 1926, s. 91-92
[2932] Cevâd Ali, el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm, IV, s. 539.
[2933] Cevâd Ali, el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm, IV, s. 540.
[2934] Cevâd Ali, el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm, IV, s. 539.
[2935] Nisa, 4/23; Cevâd Ali, el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm, IV, s. 530
[2936] Buhârî, Nikâh, 37; Ebû Dâvûd, Talâk, 32-33; Ebû Dâvûd, Nikâh, 14; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, VII, 311; Tirmizî, Nikâh, 29.
[2937] Nisa, 4/3; İbn Mâce, Nikâh, 40; Ebû Davud, Talâk, 24-25.
[2938] Buhârî, Nikâh, 43..
[2939] Buhârî, Nikâh, 46.
[2940] Tirmizî, Salât, 13; Tirmizî, Cenâiz, 73
[2941] Ebû Dâvûd, Nikâh, 30-31.

yapmazsanız, yeryüzünde fitne ve fesat çıkar."[2942] buyurarak evliliklerin ve nikahın kolaylaştırılmasını istemiştir. Evlilik kurumunun sağlıklı bir şekilde devam etmesi için evlenecek olan çiftlerin önceden birbirlerini görmesini,[2943] aralarındaki denkliğe dikkat edilmesi gerektiğini bildirmiştir.[2944] "Haram olan bir münasebetle helal arasındaki fark def çalmak suretiyle onu ilan etmektir."[2945] şeklinde buyuran Hz. Peygamber, gizli saklı nikâhlardan uzak durulması için velinin izninin alınmasını,[2946] düğün veya yemekle[2947] nikâhın ilan edilmesini istemiş [2948] ve düğün davetlerine icabet edip, "Allah mübarek etsin, sana bereketler ihsan etsin, eşini de seni de hayır ve iyiliklerde ortak etsin."[2949] diyerek evlenen çiftleri tebrik etmiştir. Nikahlı birlikteliklerin yaygınlaşması ve İslam medeniyetinin çekirdeği olan aile kurumunun güçlenmesi için evliliği teşvik eden Hz. Peygamber, evlenmek isteyenler için aracılık yapmış ve evlenmelerine vesile olmuştur. Örneğin Mikdâd b. Esved'le Zübeyr'in kızı Dubâa'ya aracılık yapıp evlendirmiştir.[2950]

Hz. Peygamber, insanları yuva kurmaya teşvik ettiği gibi kurulan yuvanın karşılıklı sevgi ve saygı sınırları içinde devam etmesi için ahlakı ve uygulamalarıyla topluma örneklik etmiştir. Örneğin, eşleri arasında meydana gelen kıskançlık olaylarında son derece sabırlı davranmış,[2951] eşlerine asla el kaldırmamış,[2952] onlara karşı son derece nezaketle davranmış ve onure etmiş,[2953] onları üzüp kalplerini kıracak sözler söylemekten kaçınarak onlar hakkında Allah'tan korkulması gerektiğini bildirmiştir."[2954] Hz. Peygamber, eşlerini mutlu edip onların gönüllerini alarak, muhabbet ve kaynaşmayı sağlayacak davranışları bir ibadet olarak nitelendirmiş ve kişinin eşinin ağzına bir lokma koymasının sadaka olacağını[2955] yine kişinin eşiyle vakit geçirmesinin ya da onunla birlikte olmasının kişiye sadaka sevabı kazandıracağını haber vermiştir.[2956] Kendisi de eşlerine karşı son derece şefkatle davranmış, adetli kadınlardan uzak durulması gerektiğine dair cahiliye adet ve geleneklerini yıkmak için eşlerinin yediği ve içtiği

[2942] Tirmizî, Nikâh, 3
[2943] İbn Mâce, Nikâh, 9; Nesâî, Nikâh, 17.
[2944] İbn Mâce, Nikâh, 46
[2945] Tirmizî, Nikâh, 6
[2946] Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, VII, 192.
[2947] Buhârî, Büyû', 1
[2948] Tirmizi, Nikah, 6; İbn Mâce, Nikâh, 20.
[2949] Ebû Dâvûd, Nikâh, 35-36.
[2950] Buhârî, Nikâh, 16.
[2951] Buhârî, Nikâh, 108.
[2952] Müslim, Fedâil, 79.
[2953] Buhârî, İ'tikâf, 8; Müslim, Selâm, 24.
[2954] Müslim, Hac, 147.
[2955] İbn Hanbel IV, 131.
[2956] İbn Hanbel, V, 178.

yerlerden yemiş içmiş,[2957] kadınların özel günlerde cinsel beraberlik dışında normal münasebetlerin devam etmesi gerektiğini ifade etmiş,[2958] onlarla beraber vakit geçirmiş ve aynı yatağı paylaşmıştır.[2959] Aile müessesesinin mahremiyetine son derece önem veren Hz. Peygamber, bu mahremiyet sınırlarının ihlal edilmesine kesinlikle müsaade etmemiştir. Örneğin bir gün evinde eşiyle birlikte otururken evin duvarından içeri baktığını gördüğü Hakem b. Ebu'l-Âs'a elinde tutuğu tarak ya da midra denilen aleti göstererek "Eğer senin böyle baktığını fark etseydim, bunu gözüne sokardım." demiş[2960] ve onu Tâif'e sürgün etmiştir.[2961]

Hz. Peygamber'in sünnetinde aile merkezli dinamikler içerisinde hukuk temel dinamiktir ve nikâh akdi üzerinden işletilmiştir. Nikâh akdi ile kurulan ailenin iç münasebetlerinde ise adalet ve istişare en önemli dinamiklerden olmuştur. Ailenin devamını sağlayacak olan ise müsamaha ve sevgi dinamikleri olmuştur.[2962] Bu bağlamda aile kurumunun devamı için sevgi ve saygı kadar aile içerisinde herkesin birbirlerinin hak ve hukuklarına riayet etmesi de gerektiğini bildiren Hz. Peygamber, "Dikkat edin! Sizin kadınlar üzerinde hakkınız olduğu gibi, kadınların da sizin üzerinizde hakkı vardır."[2963] buyurarak bu duruma işaret etmiş ve karşılıklı olarak haklara riayet edilmesini istemiştir. Yine "Sizin kadınlarınız üzerindeki hakkınız, sevmediğiniz kimseleri evinize almamaları ve onlarla konuşmamalarıdır. Onların sizin üzerinizdeki hakkı ise, onların en güzel biçimde giyinmelerini ve geçimlerini sağlamanızdır."[2964] buyuran Hz. Peygamber, eşlerin birbirleri üzerindeki bazı haklarını dile getirmiştir.

Aile, medeniyetin üzerine bina edildiği temel yapıdır ve aile yapısının yeteri kadar sağlam olmadığı medeniyetlerin ayakta durması mümkün değildir.[2965] Bu bağlamda özellikle anne ve babalara sık sık aileyi ayakta tutacak sorumlulukları ve görevleri hatırlatan Hz. Peygamber, "Hepiniz çobansınız. Hepiniz güttüğünüz sürüden sorumlusunuz. Âmir (devlet başkanı) yönettiklerinin (memurlarının) çobanıdır. Erkek ailesinin çobanıdır. Kadın da evinin ve çocuğunun çobanıdır. Netice itibariyle hepiniz çobansınız ve hepiniz idâre ettiklerinizden sorumlusunuz. Hizmetçi de efendisinin malı

[2957] Müslim, Hayız, 14; Ebû Dâvûd, Tahâret, 102.
[2958] Müslim, Hayız, 16; Ebû Dâvûd, Tahâret, 102.
[2959] Buharî, Hayız, 4; Müslim, Hayız, 5.
[2960] Buhârî, Libâs, 75.
[2961] İbn Hacer, İsâbe, II, 104
[2962] Bkz: Özkan, Mustafa, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Aile Dinamikleri*, s. 299.
[2963] Tirmizî, Tefsîru'l58 Kur'ân, 9; İbn Mâce, Nikâh, 3.
[2964] Tirmizî, Radâ', 11
[2965] Dülber, Hatice, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Aileyi Ayakta Tutan Ahlakı Değerler*, Uluslararası Mevlid-İ Nebi Sempozyumu, DİB Yayınları, Antalya 2019, s. 309.

üzerinde sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür."[2966] buyurarak aile içerisinde meydana gelen işlerden anne ve babanın sorumlu olacağını bildirmiştir. Aile fertleri içerisinde annenin konumuna özel bir değer atfeden Hz. Peygamber, "Cennet annelerin ayakları altındadır."[2967] şeklinde buyurarak taltif ettiği anneye hizmet etmeyi cihad olarak nitelendirmiş,[2968] ona isyan etmeyi ise haram saymıştır.[2969] Ailesine güzel ahlakla muamele eden ve onların arasında adaletle hükmeden babaların ahirette büyük nimetlere nail olacağını haber vermiş,[2970] böyle babaların dualarının geri çevrilmeyeceğini,[2971] aileleri için yaptıkları her harcamanın kendileri için sadaka olarak yazılacağını[2972] ve "Kabul edilmesinde şüphe olmayan üç dua vardır: Babanın duası, yolcunun duası, mazlumun duası."[2973] buyurmuştur. Bir babanın en önemli vazifelerinden birisinin evladını güzelce terbiye etmek olduğunu belirten Hz. Peygamber, "Hiçbir baba çocuğuna güzel terbiyeden daha kıymetli bir bağışta bulunmamıştır."[2974] buyurarak bu duruma işaret etmiştir.

Anne ve babanın dışında ailenin süsü ve evliliğin meyvesi olan çocuklar, İslam medeniyetinin geleceğini temsil ederler. Bir medeniyeti ayakta tutan etkenlerden birisi de o medeniyete mensup toplumların sahip olduğu akıl, ruh ve beden açısından sağlıklı ve ahlaklı gençlerdir. Bu bağlamda "Çocuklarınıza ikramda bulunun; onlara güzel bir terbiye verin."[2975] buyuran Hz. Peygamber, topluma bu konuda örneklik ederek torunlarıyla oyunlar oynamış,[2976] onları sevgi ve şefkat hisleriyle öpmüş,[2977] hutbe[2978] ve namaz esnasında[2979] yanına gelen torunlarını uzaklaştırmamış ve her konuda çocuklar arasında adaletle davranılmasını tavsiye etmiştir.[2980] Anne ve babaların çocuklar büyüdükten sonra da onlarla ilgilenmelerini isteyen Hz. Peygamber, zaman zaman kızı Hz. Fatıma'nın evine giderek onu ve eşini namaza kaldırmış,[2981] eşiyle yaşadığı tartışma ve küskünlükleri

[2966] Buhârî, İstikrâz, 20.
[2967] Nesâî, Cihâd, 25; Ibn Mâce, Cihad, 12.
[2968] Tirmizî, Cihâd, 2; Ebû Dâvûd, Cihâd, 31.
[2969] Buhârî, Edeb, 6; Müslim, Akdiye, 12.
[2970] Müslim, İmâre, 18; Nesâî, Âdâbü'l-kudât, 1.
[2971] Ebû Dâvûd, Vitr, 29; Tirmizî, Deavât, 47.
[2972] Buhârî, Cenâiz, 36; Müslim, Zekât, 48.
[2973] Ebû Dâvûd, Vitr, 29; Tirmizî, Birr, 7
[2974] Tirmizî, Birr, 33.
[2975] İbn Mâce, Edeb, 3.
[2976] Menâkıb, 30; İbn Mâce, Sünnet, 11.
[2977] Buhârî, Büyû', 49.
[2978] Ebû Dâvûd, Salât, 225, 227.
[2979] Nesâî, Mesâcid, 19.
[2980] Tirmizî, Ahkâm, 30;
[2981] Buhârî, Teheccüd, 5; Müslim, Müsâfirîn, 206.

aşması için onlara destek olmuş,[2982] evlerinde huzur ve bereket olsun diye onlara çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur.[2983]

İslam Medeniyetinin öngördüğü aile kurumu yalnızca aynı evi paylaşmak demek değildir. Bu kurum, ilk önce eşler arasındaki sevgi ve saygı sonra da çocukları ve varsa ailenin diğer fertlerini de kapsayan üstün ahlaki meziyetlerin sergilendiği bir ortamdır.[2984] Bu ortamın yani İslam medeniyetinin çekirdeği olan ailenin ayakta kalması için birtakım tavsiyelerde bulunan Hz. Peygamber, "Sizin en hayırlınız, ailesine (eşine ve çocuklarına) karşı en hayırlı olanınızdır."[2985] şeklinde buyurmuştur. Böylece insanların aile içerisindeki davranışlarının onların Allah katında hayırlı olup olmadıklarının bir yansıması olacağını haber veren Hz. Peygamber, "Ben de aileme karşı en hayırlı olanınızım."[2986] diyerek kendisinin örnek alınması gerektiğine işaret etmiştir. Ailenin huzur ve mutluluk üzere devam edebilmesi için kocaların hanımlarına karşı kaba ve kırıcı davranışlarda bulunmamaları gerektiğini haber veren Hz. Peygamber,[2987] "Sizden birisi sakın eşini tıpkı bir köleyi döver gibi dövmesin"[2988] şeklinde buyurmuş, "Mü'min, eşine karşı kin beslemesin; çünkü onun bazı huylarını sevmese de diğer huylarını sevebilir."[2989] diyerek eşlerin aile hayatını devam ettirebilmeleri için birbirlerinin kötü yönlerini değil güzel yönlerini görmeleri gerektiğini belirtmiştir. Yine hanımların ise kocalarının haklarına riayet etmeleri gerektiğini tavsiye etmiş,[2990] aile içerisinde meydana gelebilecek birtakım kusur, eksik ve hataların hoş görülmesi gerektiğini bildirmiş,[2991] evde meydana gelen bu durumların ya da karı koca arasındaki mahrem sırların ev dışına taşınmasını yasaklamış[2992] ve şöyle buyurmuştur; "Muhakkak ki kıyamet gününde, Allâh'ın en çok önem vereceği emanetlerden biri de karı-koca arasındaki emanettir. Karı ile koca, birbiriyle beraber olduktan sonra karısının özel sırlarını etrafa yayan erkek büyük bir ihanet etmiş olur."[2993] şeklinde buyurmuştur. Eşlerin ailelerine karşı cömert davranması gerektiğini bildiren Hz. Peygamber, "Cimrilikten sakının, çünkü sizden öncekiler cimrilik sebebiyle helâk oldular. Cimrilik onları eli sıkı olmaya itti, eli sıkı oldular. Akrabayla

---

[2982] Buhârî, Salât, 58; Müslim, Fedâilü'ssahâbe, 38.
[2983] Buhârî, Deavât, 11; Ebû Dâvûd, Harâc, 19, 20.
[2984] Bkz: Dülber, Hatice, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Aileyi Ayakta Tutan Ahlakı Değerler*, s. 313.
[2985] Tirmizî, Menâkıb, 63.
[2986] Tirmizî, Menâkıb, 63.
[2987] Müslim, Hac, 147; Buhârî, Tefsîr, (Şems) 1; Ebû Dâvûd, Nikâh, 40-41.
[2988] Buhârî, Nikâh, 94.
[2989] Müslim, Radâ', 61.
[2990] Ebû Dâvûd, Zekât, 32; İbn Hanbel, VI, 457.
[2991] İbn Hanbel, I, 249.
[2992] Müslim, Nikâh, 123-124
[2993] Müslim, Nikâh, 123-124

ilişkiyi kesmeyi emretti bunu yaptılar. Onları günaha sürükledi günahkâr oldular"[2994] buyurarak cimrilikten sakındırmıştır.[2995]

Her fırsatta aile müessesesinin devamına dair tavsiyelerde bulunan Hz. Peygamber meşru bir gerekçe olmadan boşanılmasını doğru bulmamış, boşanmanın Allah nazarında en sevimsiz helal olduğunu bildirmiş,[2996] meşru ve geçerli bir sebep olmadan boşanma talep edenlerin cennetin kokusunu duyamayacaklarını bildirmiş,[2997] laf götürüp getirerek eşlerin ayrılmalarına vesile olanların dünyanın en şerli insanları olduğunu haber vermiştir.[2998] Evliliklerin devam etmesi için zaman zaman aracı olan Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ı boşadığı karısına dönmesi için tavsiyelerde bulunmuştur.[2999]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, yeni kurulan medeniyetin temellerinin sağlam bir şekilde atılması için aile kurumuna büyük önem vermiş ve bizzat kendisi de aile hayatı bakımından örnek bir hayat yaşamıştır. Tüm bunlarla birlikte cahiliyeden kalma yanlış nikâh biçimleri ve adaletleri ortadan kaldırarak aileyi İslam dininin öngördüğü meşru nikâh zemininde inşa etmiştir. İnşa ettiği bu aile yapısının ayakta kalması ve devamlılığı içinde aile içi münasebetlerde İslam ahlakına uygun ilkeler ve temel dinamikler belirlemiştir.

4.6. Hadislerde Eğitim Medeniyet İlişkisi

Medeniyetlerin tekâmülü ve yenilenmesi bakımından eğitim en önemli faktörlerden birisidir. Zira bir medeniyete mensup milletlerin değişmesi ve gelişmesi ancak eğitimle mümkündür.[3000] İlk emri "oku"[3001] olan Kur'an'ın ve "Ben bir muallim olarak gönderildim"[3002] şeklinde buyuran Hz. Peygamber'in sünnetinin kaynaklık ettiği İslam medeniyetinin ana özelliklerinden birisi de doğal olarak eğitim olmuştur. Kur'an'da "Ümmîlere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyacak, onları arındıracak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O'dur."[3003] Ayetiyle Hz. Peygamber'in

---

[2994] Ebû Davud, Zekât, 46.
[2995] Ebû Davud, Cihâd, 21.
[2996] Ebû Dâvûd, Talâk, 3; İbn Mâce, Talâk, 1.
[2997] Ebû Dâvûd, Talâk, 17-18
[2998] Beyhakî, Şuabü'lîmân, VII, 49.
[2999] Ebû Dâvûd, Talâk, 25 4.
[3000] Hamitoğlu Ahmet- Salih Mehmet, *Kur'ân-ı Kerim'in Hz. Peygamber Örnekliğinde Tasvir Ettiği İslâmî Eğitim Metodu/Sistemi*, Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi, Haziran 2022, s. 115.
[3001] Alak, 96/1.
[3002] İbn Mâce, Sünnet, 17.
[3003] Cuma, 62/2.

vazifelerinden birisinin de İslam toplumuna ilmi ve hikmeti öğretmek ve teşvik etmek olduğu bildirildiği gibi [3004] bu eğitim esnasında ayetlerin okunmasına, ruhsal bir arınma gerçekleşmesine ve hikmete yapılan vurguyla bu öğretim ve eğitimin yalnızca aklı değil ruhu da kapsayan bir eğitim olduğuna işaret edilmiştir ki, İslam medeniyetinin eğitim anlayışını farklı kılan yönlerden birisi de bu durumdur. Zira eğitimin bir amacı da insanın maddi varlığı olan akıl ve bedeniyle birlikte manevi varlığı olan ruh ve duygularının da eğitilmesidir.[3005] Bu nedenle İslam medeniyetinin de eğitim anlayışının maddi ve manevi alanların tamamına hitap eden bir anlayış olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan eğitimde *tergîb* ve *terhîb* metodu gereği insanları sürekli hayra yönlendiren, kötülükten sakındıran ve ilme teşvik eden Hz. Peygamber, "Ya (ilmi) öğreten, ya (ilmi) öğrenen, ya (ilmi) dinleyen ya da ilmi seven ol, beşincisi olma, helâk olursun!"[3006] buyurarak İslam toplumunu öğrenmeye ve öğretmeye teşvik etmiş ve itikat, ahlak, ibadet ve muamelat alanlarında gerçekleştirdiği eğitim ve öğretim faaliyetleriyle İslam toplumunu hem maddi hem de manevi eğitime tabi tutmuştur.[3007] Abdulfettâh Ebû Gudde (ö,1917-1997) Hz. Peygamberin bu alanda ortaya koyduğu başarının en açık örneğinin İslam medeniyetinin ahlak, adalet, hukuk, siyaset, temizlik, ve ilim gibi özellikleriyle farklı coğrafyalara taşınması konusunda üstün bir başarı ortaya koyan sahabe nesli olduğunu söylemiştir.[3008] *el-Furûḳ*, isimli eserinde Hz. Peygamberin eğitim konusundaki metot ve özelliklerinden de bahseden Karâfî (ö.684/1285), ise ashabın ilim, ihlas ve takva gibi özelliklerini dile getirerek Hz. Peygamberin başka bir mucizesi olmasaydı bile onun eğitiminden geçen ashabın bu konuda yeterli olacağını söylemiştir.[3009]

[3004] Hamitoğlu Ahmet- Salih Mehmet, *Kur'ân-ı Kerim'in Hz. Peygamber Örnekliğinde Tasvir Ettiği İslâmî* Eğitim Metodu/Sistemi, s. 118.

[3005] Mahcûb, Abbâs, *Usûlü'l-fikri't-terbevi fi'l-İslâm* (Süriye: Darü İbn Kesir, ts.), s. 15.

[3006] Dârimî, 34; Mukaddime, 26.

[3007] Bkz: Çağdaş âlimlerinden Abdulfettâh Ebû Gudde (1917-1997) Hz. Peygamberin eğtim ve öğretim metotlarıyla ilgili bir takım çalışmalar yapmış ve er-Resûlü'l-mu'allim, (Beyrut: Mektebü'l-Matbu'âti'l-İslâmiyye bi Hâleb, 1996/1417) adlı bu çalışması, Enbiya Yıldırım tarafından, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sas.) ve Öğretim Metotları, (Ankara: Otto Yayınları, 2017) adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Yine Selçuk Coşkun tarafından bu alandaki ilk akademik çalışmalardan birisi de yapılmıştır. Bkz. Selçuk Coşkun, Hz. Peygamber'in sünnetinde yetişkinlerin eğitimi, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991); Selçuk Coşkun, Bir muallim olarak Hz. Peygamber'in insan telakkisi, (Doktora, Atatürk Üniversitesi, 1996); Diğer bir çalışma ise Abdullah Özbek'e aittir. Bk. Abdullah Özbek, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed, (Konya: Esra Yayınları, 1994) Ece, Abdurrahman, *Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Eğitim Ve Öğretim Metodu*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2019/1, Cilt: 6, Sayı: 10, s.293.

[3008] Ebû Gudde, Abdulfettâh, *er-Resûlü'l-mu'allim*, Mektebü'l-Matbu'âti'l-İslâmiyye bi Hâleb, Beyrut 1996/1417, s. 14.

[3009] el-Ḳarâfî, Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. İdrîs (ö.684/1285), *Envâru'l-Burûḳ fî Envâri'l-Furûḳ* (nşr. Ḫalîl el-Manṣûr), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1418/1998, s. IV, s. 305.

Dünyada medeniyet açısından oldukça derin izler bırakan Mısır, Mezopotamya, Grek, Hind medeniyetlerine nazaran islam medeniyetinin etkisinin bu denli kalıcı olmasının en önemli sebeplerinden birisi İslam medeniyetlerine ilim ve eğitim konusunda vahyin ve bu vahyin beyanı olan hadislerin ve Hz. Peygamberin sünnetinin kaynaklık etmesidir.[3010] Vahyin nazil olmasıyla birlikte inen ayetleri ashabına okuyarak onları eğiten Hz. Peygamber,[3011] Mekke yıllarında Erkam b. Ebu'l-Erkam'ın evi olan ve Daru'l-Erkam olarak isimlendirilen evi hem ibadet etmek hem de yeni dini insanlara öğretmek için bir merkez olarak tayin etmiş ve eğitim faaliyetlerini buradan yürütmüştür.[3012] Daha sonra Medine'den gelen bir heyetle Akabe'de görüşüp onlara İslam'ı öğretmiştir.[3013] Bu heyet, Allah'a şirk koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, haksız yere kimseyi öldürmemek, iftira etmemek ve peygambere karşı itaatsizlik etmemek konusunda Hz. Peygamber'e biat[3014] etmişlerdir.[3015] Bu maddeler aynı zamanda Medine'den gelen gruba Hz. Peygamber tarafından verilen ilk eğitiminin ana maddeleri ve islam medeniyetinin üzerine bina edileceği ana ilkelerden olmuştur. Hz. Peygamber daha sonra Medinelilere İslam'ı öğretmeleri ve onları eğitmeleri için Musab b. Umeyr'i Medine'ye eğitimci olarak göndermiş[3016] ve Esad b. Zürare'nin evi başta Kur'an eğitimi olmak üzere İslam dininin öğretildiği bir merkez olmuştur.[3017] Bu olayla birlikte İslam Medeniyetine merkezlik yapacak olan Medine'de eğitim ve öğretim faaliyetlerinin ilk adımı atılmıştır. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte ise Mescid-i Nebevi inşa edilmiş[3018] ve ilk andan itibaren şehrin eğitim ve öğretim faaliyetlerine merkezlik yapmaya başlamış,[3019] bu mekan Kur'an eğitimi konusunda yeterli olmayınca Mahreme b. Nevfel'in evi de eğitim için tahsis edilmiştir.[3020] Hz. Peygamber, bir gün mescitte bir kısmı ibadetle bir

---

[3010] Ağırakça, Ahmet, *İslam Medeniyetinde İlimler Tarihine Genel Bir Bakış*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2016, s. 3.

[3011] Bkz: Ağırbaş, Abdülkerim, *Hz. Peygamber Döneminde Kur'an/Kirâat Eğitim-Öğretimi*, Darul Hadis İslami Araştırmalar Dergisi, sayı 1, Aralık 2021, s. 85-88.

[3012] İbn Sa'd, Tabakât, III, 242-243

[3013] İbn Sa'd, Tabakât, I, 219-220.

[3014] İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, VIII, s. 26; X, s. 200; Kur'an ve sünnette biat'a konu olan maddleri genel olarak şu şekilde zikretmek mümkündür: İslâm üzere biat, Hz. Peygamber'i dinlemek ve O'na itaat etmek, Allah'a şirk koşmamak, Hırsızlık yapmamak, Zinâ etmemek, Çocukları öldürmemek, Kimseye iftira etmemek, Beş vakit namaz kılmak, Zekat vermek, Her Müslüman'a karşı samimi olmak, Her Müslüman'a nasihatte bulunmak, Müşriklerden mutlaka ayrılmak, Sırrı gizlemek. Macit, Yunus, *Biat Hadîsleri: Eğitim İlke ve Yöntemleri Açısından Bir Tahlil*, Marife Dini Araştırmalar Dergisi, Yıl 12, Sayı, 2, 2012.

[3015] İbn Sa'd, Tabakât, I, 220.

[3016] İbn Sa'd, Tabakât, I, 220

[3017] İbn Sa'd, 1/187, 188

[3018] Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 45.

[3019] Yılmaz, Hüseyin*, "Yaygın Din Eğitimi Kurumları ve Toplumsal Barış"*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, c. 5, s. 2, s.339.

[3020] Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/77.

kısmı da ilimle uğraşan iki gruba rastlamış ve "Ben de bir muallim (ilim öğreten) olarak gönderildim." diye buyurmuş ve o iki gruptan ilim öğrenenlerin daha üstün olduğunu belirterek[3021] insanları ilme ve bilgi edinmeye teşvik etmiştir. Öğrenilen bilgilerin topluma ulaştırılması için de çeşitli tavsiyelerde bulunan Hz. Peygamber, "Allah, bizden bir söz işitip, onu işittiği gibi (başkasına) ulaştıran kişinin yüzünü ak etsin.",[3022] "Benden bir âyet bile olsa ulaştırınız.",[3023] ve "İlim için yola koyulan kimse, dönünceye kadar Allah yolundadır."[3024] buyurarak eğitim ve öğretim faaliyetinin toplumun bütün kesimlerine ulaştırılmasını hedeflemiştir. es-Sindî (ö.1138/1726) Hz. Peygamberin kendisinden bir hadisi başkasına ulaştıran için Allah onun yüzünü ak etsin ifadesinin bu görevi yapan her kes için bir dua olduğunu ve bu duadan kastın da Allah onun yüzünü güzelleştirsin manası olduğunu ifade etmiş,[3025] et-Ṭîbî (ö. 743/1343) ise bu duayla ilim öğretenlerin dünyada yüksek bir konuma, ahirette ise güzel nimetlere kavuşacaklarını belirtmiştir.[3026] Hz. Peygamber, eğitim faaliyetlerinin toplumun her kesimine ulaşması hedefinin gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan öğreticilerin yetişmesi için mescidin hemen yanında Suffe denilen özel bir mekânı eğitim için tahsis etmiş[3027] ve İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre, Ebû Zer, Ammâr b. Yâsir, Bilâl b. Rebâh gibi ilim ehli öğreticilerin yetişmesini sağlamıştır.[3028] İhtiyaç odaklı eğitim ilkesi gereği kendisinden eğitim taleb eden kadınlar için ayrı bir gün tahsis ederek onların da eğitimlerine özel bir önem vermiş,[3029] çocukların okuma yazma öğrenmesi için esirlerden on çocuğa okuma yazma öğretenlerin serbest bırakılacağını bildirmiş,[3030] sahabeden Ubâde b. Sâmit ve Abdullah b. Saîd b. el-Âs'ı okuma, yazma öğretimi konusunda görevlendirmiştir.[3031] Medine dışındaki eğitim faaliyetlerinin gerçekleşmesi için de çeşitli yerlere öğreticiler gönderen Hz. Peygamber, örneğin, "Ey Muaz! Sen kitap ehli bir topluma gidiyorsun, bu itibarla Allah'a ibadet etmek, onları çağıracağın ilk şey olsun. Allah'ı tanıdıkları zaman onlara şunu haber ver: Allah gece ve gündüz olmak üzere beş vakit namazı farz kılmıştır. Bunu yaptıkları takdirde, onlara şunu haber ver: Allah zenginlerinden alınıp fakirlerine verilmek üzere

---

[3021] Dârimî, Mukaddime, 32.
[3022] Dârimî, Mukaddime, 24; Tirmizî, İlim, 7
[3023] Buhari, Enbiya,50.
[3024] Tirmizî, İlim, 2.
[3025] es-Sindî, Ebû'l-Ḥasan Muḥammed b. ʿAbdi'l-Hâdî et-Tatvî Nûru'd-Dîn (ö.1138/1726), *Kifâyetu'l-Ḥâce fî Şerḥi Süneni İbn Mâce* (nşr.), Dâru âlcîl - Beyrût. s. 102
[3026] et-Ṭîbî, *Şerḥu'ṭ-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîh*, II, 683.
[3027] Salihî, Muhammed b. Yusuf, *Sübülü'l-hedy ve'l-irşâd fî sîreti ḫayri'l-ʿibâd*, VI, 120.
[3028] Hâkim, Müstedrek, V, 1614 (3/18).
[3029] Müslim, Birr, 152
[3030] İbn Sa'd, Tabakât, II, 22.
[3031] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 36.

zekâtı farz kılmıştır. Buna da itaat ederlerse, onlardan zekâtı al, fakat mallarının en iyilerinden değil!"[3032] buyurarak Muaz b. Cebel'i Yemen'e göndermiş, yine *Kurra*[3033] denilen kişilerden oluşan bir grubu da Necd'e yollamıştır.[3034]

Hz. Peygamber'in eğitim ve öğretim faaliyetlerinde tedrîcilik ilkesi gereği iman ve tevhid öncelikli gündem olmuş, tevhid inancına karşı toplumun kalplerinin ısınması ve mutmain olması sağlanmış, ahkâm'a dair emirler ise bu merhalenin ardında belli bir süreç ve düzen içerisinde sunulmuştur.[3035] Nitekim Hz. Aişe, Kur'an'ın nazil oluşu ve Hz. Peygamber'in inen emirleri topluma öğretme sürecine anlatırken ilk önce ahiret inancını inşa eden, cenneti ve cehennemi anlatan yani daha çok iman merkezli kısa surelerin nazil olduğunu ardından da helal ve haramlara dair emirlerin gönderildiğini bildirmiştir. Eğer ilk önce içki ve zina gibi konulardaki yasaklar inmiş olsaydı insanların 'ben bunları yapamam' diyebileceğini belirtmiştir. [3036] İmanla birlikte ibadet konusunda da eğitime devam eden Hz. Peygamber, başta ibadete hazırlık aşaması olan temizlik[3037] ve tuvalet adabı konularında toplumu en ince ayırtılarına kadar eğitmiş,[3038] abdestin kendi aldığı şekilde alınmasını istemiş,[3039] "Namazı benden gördüğünüz gibi kılın.",[3040] "Haccı (nasıl yapılacağını) benden öğrenin",[3041] buyurarak eğitim faaliyetlerinde Üsve-i Hasene[3042] olması gereği bizzat örnek olmuştur. Yine namaz vakitlerinin nasıl olacağını soran birisiyle bizzat ilgilenerek bunu anlatmış,[3043] abdesti soran birisine ise onun göreceği bir şekilde abdest alarak göstermiştir.[3044] Zekâtın nasıl[3045] ve nerelere verileceğini ayrıntılarıyla öğretmiş,[3046] en hayırlı sadakayı[3047] ve en hayırlı amellerin neler olduğunu bildirerek ibadet konusunda insanları detaylı bir şekilde aydınlatmıştır.[3048] Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."[3049] buyuran Hz. Peygamber, değerler

[3032] Buhârî, Zekât 41; Müslim, Cihad 29.
[3033] Buhârî'nin "Peygamber'in kurrâsı" başlığıyla kaydettiği bölümde Resûlullah'ın kendilerinden Kur'an öğrenilmesini tavsiye ettiği Abdullah b. Mes'ûd, Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe, Muâz b. Cebel ve Übey b. Kâ'b'dan kurrâ diye bahsetmiştir. ("Feżâʾilü'l-Ḳurʾân", 8)
[3034] Buhârî, Deavât, 58
[3035] İbn Hacer, *Fethu'l-bari şerhu sahihi'lbuhari*. IX: 40.
[3036] Buhari, Fezailü'l Kur'an, 62.
[3037] Müslim, Tahâret, 1.
[3038] Müslim, Tahâret, 57.
[3039] Buhârî, Vudû', 24
[3040] Buhârî, Ezân, 18.
[3041] Müslim, Hac, 51.
[3042] Ahzab, 33/21; Üsve-i Hasene: Hz. Peygamber için kullanılan güzel örnek anlamında bir Kur'an tabiri.
[3043] Müslim, "Mesâcid", 176.
[3044] Ebû Dâvud, "Tahâret", 51
[3045] Ebû Dâvûd, Zekât, 39.
[3046] Buhârî, Zekât, 55.
[3047] Ebû Dâvûd, Zekât, 39.
[3048] Buhârî, Hac, 4.
[3049] İbn Hanbel, II, 381.

eğitimi bağlamında ahlak eğitimini de ihmal etmemiş ve Mü'minlerin iman bakımından en mükemmelinin, güzel ahlaklılar olacağını[3050] belirterek eğitim faaliyetleriyle ahlaklı bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda topluma gıybetin,[3051] laf taşımanın,[3052] iftiranın, cimriliğin[3053] ve her türlü kötü ahlakın[3054] zararlarını örettiği gibi güvenilir,[3055] vefalı,[3056] affedici[3057], hoş görülü[3058] bir Müslüman olmanın da faziletlerini öğretmiştir.

Hz. Peygamber, İslam toplumunun tüm insanlığa model teşkil edecek ideal bir toplum olması için toplumun çekirdeğini teşkil eden ailenin eğitimine de büyük önem vermiştir. Hz. Peygamber ailelere yönelik tavsiye ve eğitimleriyle aile fertlerinin görev ve sorumluluklarını tarif etmiş ve birbirlerine karşı nasıl davranmaları gerektiğine dair evrensel nitelikte ilkeler koyup tavsiyelerde bulunmuştur.[3059] Örneğin "Bilin ki, sizin, kadınlarınız üzerinde haklarınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakları vardır. Sizin kadınlarınız üzerindeki hakkınız, sevmediğiniz kimseleri evinize almamaları ve onlarla sohbet etmemeleridir. Onların sizin üzerinizdeki hakkı ise, onların en güzel biçimde giyinmelerini ve geçimlerini sağlamanızdır."[3060] buyurarak eşlerinin birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarının sınırlarını belirleyen hakları öğretmiştir. Yine "Mü'minlerin iman bakımından en olgun olanları, ahlâkı en güzel olanlarıdır. Sizin en hayırlılarınız da hanımlarına karşı en iyi davrananınızdır."[3061] buyuran Hz. Peygamber, kişinin eşine karşı güzel ahlaklı davranışlarının asıl kaynağının iman olduğuna işaret emiştir. İslam toplumunu geleceğe taşıyacak nesillerin yetişmesi için çocuk eğitimine de büyük önem veren Hz. Peygamber, onların eğitiminin küçük yaşlarda başlaması gerektiğini bildirmiştir.[3062] Örneğin çocukların yedi yaşından itibaren namaza başlatılmalarını tavsiye etmiş ve kendisi de torunlarıyla namaz kılarak bu konuda örnek

---

[3050] Ebû Dâvûd, Sünnet, 15.
[3051] Müslim, Birr, 70
[3052] Taberânî, *el Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 340.
[3053] Tirmizî, Birr, 41.
[3054] İbn Hanbel, V, 100.
[3055] İbn Hanbel, I, 202; İbn Huzeyme, Sahîh, IV, 13.
[3056] Mâlik, Muvatta, Cihad 13. Hadis, İbn Abbas'tan (r.a.) mevkuf olarak rivayet edilmiştir. Ancak Ebû Amr, bu gibi rivayetlerle bir kanaate varılamayacağını belirtip hadisin muttasıl senetle de geldiğini söylemiştir. Bk. İbn Abdülber, el-İstizkâr, V, 94. Hadisin benzer rivayeti için bk. Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, XI, 45.
[3057] Hakiim, Müstedrek, VII, 2602 (4/162).
[3058] İbn Hanbel, IV, 386.
[3059] Çiftçi, Mehmet Emin, *Hz. Peygamberin Örnekliğinde Ailede Çocuk Eğitimi*, Ensar Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 96.
[3060] Tirmizî, Radâ', 11
[3061] Tirmizî, Radâ, 11
[3062] Çiftçi, Mehmet Emin, *Hz. Peygamberin Örnekliğinde Ailede Çocuk Eğitimi*, s. 114.

olmuştur.[3063] Hz. Peygamber'in bu tavsiyesi bu yaşlardayken ibadet eğitiminin de başlaması gerektiğine işaret emektedir. Çünkü ibadete başlayabilmek için en azından temel bilgilerin edinilmesi gerekmektedir. Yine çocuklara mescitte yerlerini öğreterek hangi safta durmaları gerektiğini anlatan Hz. Peygamber, [3064] çocuklarına oruç tutturmak için onları yavaş yavaş alıştırmak isteyenlere müsaade etmiş,[3065] Hac esnasında yanlarında çocuklarını getiren anneleri büyük ecirlerle müjdelemiş [3066] ve çocuklarını İslami eğitimle terbiye eden anne ve babaları taltif ederek anne ve babalarının çocuklarına bırakabilecekleri en güzel mirasın iyi bir terbiye olduğunu bildirmiştir. [3067]

Hz. Peygamber gerek aile gerekse topluma dair eğitimlerinde şefkat ve merhamet ilkesi gereği[3068] son derece sabırlı bir şekilde davranmış ve muhataplarını asla incitmemiştir. Örneğin namaz içinde yapılması uygun olmayan bir davranış yapan ve insanlar tarafından kınanan Muaviye b. Hakem, insanların aksine Hz. Peygamber'in kendisine müsamaha ile yaklaşmasından dolayı "Anam babam ona feda olsun. Ne ondan önce ne de ondan sonra daha güzel öğreteni görmedim, çünkü o bana ne hakaret etti ne de vurdu."[3069] diyerek Hz. Peygamber'in hoşgörüsünü dile getirmiştir. Yine Ramazan'da zıhar yeminini bozduğu için kabilesi tarafından sert bir şekilde eleştirilen ancak Hz. Peygamber tarafından büyük müsamaha ile karşılanan Seleme b. Sahr, bu durum karşısında "Ben sizlerde dar görüş ve anlayışsızlık Rasûlullah'da ise hoşgörüyü ve anlayışı gördüm."[3070] demiştir. Eğitimde kolaylaştırıcılık ilkesini benimseyen Hz. Peygamber, "Din kolaylıktır,[3071] kimse kendini (aşırı ibadet ve taatle) zorlayıp dine üstüne gelemez,[3072] siz orta yolu takip etmeye bakın.",[3073] "Takatiniz yettiği işleri yapın, Allah usanmaz ama sizi usanırsınız."[3074] buyurarak kolaylığı ve kolaylaştırıcılığı tavsiye etmiş, Yemen'e gönderdiği Muaz b. Cebel'e "Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; sevdiriniz, nefret ettirmeyiniz"[3075] tavsiyesinde bulunmuştur. Yine çeşitli konularda görevlendirdiği ashabına her fırsatta 'sizler kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz' diye

[3063] Buhârî, Salât, 106.
[3064] Ebû Dâvûd, Salât, 96.
[3065] Buhârî, Savm, 47.
[3066] Müslim, Hac, 411.
[3067] Tirmizî, Birr, 33.
[3068] Tevbe 9/128; Âl-i İmrân 3/159.
[3069] Müslim, Mesâcid, 33.
[3070] Ebû Dâvûd, Talâk, 16-17; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 58.
[3071] Buhârî, İmân, 29; Nesâî, İmân, 28; İbn Hanbel, Müsned, V, 29.
[3072] Müslim, Fezail, 20.
[3073] Müslim, Fezail, 20.
[3074] Müslim, Salatu'l Müsafirin, 215.
[3075] Buhari, Meğazi, 60.

hatırlatmış,[3076] başta Yahudiler olmak üzere diğer din mensuplarının İslam'ın bir kolaylık dini olduğunu bilmesi için de özel bir gayret sarf etmiş,[3077] "Size bir şey emrettiğimde onu gücünüz ölçüsünde yapınız"[3078] buyurarak her fırsatta kolaylığı ve kolaylaştırıcı olmayı tavsiye etmiş ve islam toplumunun eğitimini de bu ilke üzerine bina etmiştir.

Hz. Peygamber yeni Müslüman olan toplumu sıkmamak, usandırmamak ve onları dinden uzaklaştırmamak için insanların işlerine ve sosyal hayatlarına engel olacak kadar uzun eğitimler, sohbetler ve nasihatlerden kaçınmıştır. Abdullah ibni Mesud bu konuda şöyle demiştir. "Hz. Peygamber, bizlere usanç gelmesinden endişe ettiği için bizim durumumuza uygun zamanlar gözetirdi."[3079] Bu eğitimleri esnasında ayetleri sıkça kullanan Hz. Peygamber, sözlerinin başında ya da sonunda muhakkak Kur'an ayetleri okumuştur. Kimi zaman önce bir konuyu anlatıp daha sonra ise anlattıklarını ayetlerle dillendirmiş, kimi zaman ise önce ayeti aktarıp sonra onu geniş bir şekilde açıklamıştır.[3080] Örneğin, bir hadisinden önce yalancı şahitliğin yanlışlığını anlatmış sonra ise hac suresi otuzuncu ayeti okumuştur.[3081] Kimi zaman sorulan sorulara cevap vermiş[3082] kimi zaman da soru sorarak muhataplarının dikkatini çekmiş ve bu metodu bir eğitim yöntemi olarak kullanmıştır.[3083] Örneğin "Bana Müslümana benzeyen bir ağaç söyleyin ki, o ağaç Allah'ın izniyle sürekli meyve verir ve yaprakları da hiç dökülmez." diye sorarak ashabının dikkatini çekmiş, daha sonra da bunun hurma ağacı olduğunu bildirmiştir.[3084] Kendisi soru sorduğu gibi eğitimleri esnasında kendisine soru sorulmasına da müsaade etmiştir. Örneğin sohbet esnasında bir adam Hz. Peygambere "Peki amellerin en faziletlisi hangisidir?" diye sormuş, Hz. Peygamber de "Vaktinde kılınan namazdır…" diyerek cevap vermiştir.[3085] Hz. Peygamber, bazen de 'size şunu söyleyeyim mi?' diyerek muhataplarında merak uyandırarak vermek istediği mesajı onlara ulaştırmıştır. Örneğin Muaz b. Cebel'e "Ey Muâz! İstersen sana işin başından,

---

[3076] Buhari, Vüdü', 58; Ebû Davud, Taharet, 136.
[3077] İbn Hanbel, VI. 116.
[3078] Müslim, Hilm, 7.
[3079] Buhârî, Kitabu'l-İlm, 13.
[3080] Bkz: Koç, Ahmet, *Hz. Peygamber'in Bir Egitim-Ögretim Uygulaması Olarak Sözlerini Ayetlerle Delillendirmesi*, İslami İlimler Dergisi, Yılı 15, Cilt 15, Sayı 1, Mart 2020.
[3081] Buhârî, Edeb, 6.
[3082] Örneğin müksirûn sahâbilerden Câbir b. Abdullah'dan gelen rivayetlerin büyük bir bölümü, kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan müteşekkildir. Bkz. Abdurrahman Ece, "Câbir b. Abdullah'ın Hadis Rivayet Metodu", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi 9/1, (17), (Nisan 2017), 336-363; Ece, Abdurrahman, *Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Eğitim Ve Öğretim Metodu*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2019/1, Cilt: 6, Sayı: 10, s. 297.
[3083] Bkz: Ece, Abdurrahman, *"Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Eğitim ve Öğretim Metodu*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi 6/1O (2019), 291-314.
[3084] Buhârî, Edeb, 89
[3085] Buhârî, Tevhîd, 48

direğinden ve zirvesinden bahsedeyim mi?" diye buyurmuş, Muaz'ın "Elbette ey Allah'ın Peygamberi" demesi üzerine de "Bu işin başı, Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun ortağının bulunmadığına ve Muhammed'in de O'nun kulu ve peygamberi olduğuna şehâdet etmendir. Bu işin direği namaz kılmak ve zekât vermektir. Bu işin zirvesi de Allah yolunda cihaddır..."[3086] şeklinde buyurmuştur. Yine insanları sıkmadan az ve öz konuşan Hz. Peygamber, gerek duyarsa anlattıklarını tekrarlardı ve bu işi büyük bir ciddiyetle yapardı.[3087] Muhataplarının kendisini tam olarak anlamalarına büyük önem veren Hz. Peygamber zaman zaman da anlattıklarını şekil çizerek açıklardı. Örneğin Abdullah b. Mes'ud'un anlattığına göre bir gün yere bir çizgi çizmiş ve bu çizginin Allah'ın yolu olduğunu, sağda ve solda bulunan çizgilerin ise şeytanın yolları olduğunu bildirmiştir.[3088]

Ayrıca hz. Peygamber, "Sizden birisiniz bir iş yaptığından onu en güzel bir şekilde yapsın zira Allah sizinden birisinin yaptığı işi en güzel bir biçimde yapmasını ister"[3089] şeklinde buyurarak her alanda olduğu gibi ilim ve eğitim alanında da eğitim ve öğretimin en güzel şekilde yapılması gerektiğini vurgulamış, İslam toplumunun fertlerinin sorumululuk alan bireyler olmaları için onlara sorumluluklarını hatırlatarak "Hepiniz çobansınız (sorumlusunuz). Hepiniz yönettiklerinizden (sürünüzden) sorumlusunuz. Âmir memurlarının çobanıdır. Erkek ailesinin çobanıdır. Kadın da evinin ve çocuğunun çobanıdır. Netice itibariyle hepiniz çobansınız ve hepiniz idâre ettiklerinizden sorumlusunuz."[3090] Şeklinde buyurmuştur. Hz. Peygamberin bu hadisi fertlerin sorumluluk eğitimi konusundaki en kapsayıcı hadislerinden birisidir.[3091]

Tüm bunların yanında Hz. Peygamber o dönem için bir uzaktan eğitim metodu diyebileceğimiz[3092] farklı yerlerdeki kabile mensuplarına dinin emirlerine dair konularda çeşitli mektuplar göndererek onları bilgilendirmiştir. Örneğin, Has'am kabilesinden bir heyet Hz. Peygambere gelmiş, Hz. Peygamberle yaptıkları görüşmeler sonucunda yeni dini kendi kabilelerine ulaştırmaları için Hz. Peygamberden bir mektup istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlara bir mektup yazarak cahiliye dönemindeki kan

---

[3086] İbn Hanbel, V, 245.
[3087] Müslim, Birr, 9.
[3088] İbn Hanbel, III, 398
[3089] İbn Sa'd, Tabakât, I, 142.
[3090] Buhârî, İstikrâz, 20.
[3091] Önder Mustafa-Dölek Adem, *"Hepiniz Yöneticisiniz" Hadisi Baglamında Hz. Peygamber'in Sorumluluk Egitimi*, Ekev Akademi Dergisi, Yıl 13, Sayı 40, Yaz 2009, s. 409.
[3092] Bkz: Macit, Yunus, *Biat Hadîsleri: Eğitim İlke ve Yöntemleri Açısından Bir Tahlil*, Marife Dini Araştırmalar Dergisi, Yıl 12, Sayı, 2, 2012.

davalarının, intikamların ve anlaşmazlaıkların kaldırıldığını bildiren, onları islama davet eden, zekat ve öşür oranlarını beyan eden bir mektup vermiştir.[3093]

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, eğitimi aile ve çocuğu da kapsayacak bir şekilde ele alan Hz. Peygamber, İslam toplumunu iman, ahlak, ibadet ve muamelat konusunda eğiterek hem maddi hem de manevi alanda bir eğitim gerçekleştirmiştir. Bu eğitimleri esnasında bizzat örneklik yapan Hz. Peygamber, mescitleri, evleri, Suffe'yi ve zaman zaman da bazı özel mekânları eğitim için kullanmıştır. Bu eğtimleri esnasında insanların anlayış seviyelerini dikkate almak, tedrici bir yöntem uygulamak, ihtiyaç odaklı, şefkat ve merhamet merkezli bir eğitim gerçekleştirmek gibi bir takım esasları gözetmiştir. Bunların yanında gerçekleştirdiği eğitimle toplumun yalnızca aklına değil ruhuna da hitap ederek onlara hızlı ve kalıcı bir davranış ve ahlak değişimi gerçekeleştirmiştir. Hz. Peygamber, tüm bu uygulama, metot ve hadisleriyle İslam medeniyetinin eğitim anlayışına kaynalık etmiştir.

4.7. Hadislerde Temizlik-Sağlık Medeniyet İlişkisi

İslam medeniyetine kaynaklık eden İslam dini sağlık ve temizliği insanı dünya ve ahiret saadetine ulaştıracak iki nimet olarak görmüştür. Bu iki nimetten biri olan temizlik fıtratın gereği olduğu gibi aynı zamanda en önemli medeniyet göstergelerindendir. Bu açıdan İslam medeniyeti aynı zamanda bir temizlik medeniyetidir.[3094] Çünkü İslam indirildiği ilk andan itibaren temzilik üzerinde durmuş ve Hz. Peygamberin yirmi üç yıllık risaleti boyunca temziliğin her şeklinin toplumda yerleşmesini sağlamıştır.[3095] Arapça "tahâret" olarak ifade edilen ve Kur'an'da da temizlik manasında kullanılan[3096] bu kavram hem maddi hem de manevi arınma manasına gelir. Bu kavramın karşıtı ise pis anlamına gelen "necis"[3097] kavramıdır. Kur'an'da "Ey örtünüp bürünen! Kalk da uyar! Rabbini yücelt. Elbiseni temizle. Pisliklerden (putlardan) uzak dur."[3098] ayetiyle emredilen temizlik, ilk inen emirlerdendir. Râzi, bu ayette emredilen temizliğin hem

---

[3093] eş-Şâmî, Muḥammed b. Yûsuf eṡ-Ṡâliḥî eş-Şâmî (ö.942/1535), *Subulu'l-Hudâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Ḫayri'l-ʿİbâd* (nşr. ʿÂdil Aḥmed, ʿAlî Muḥammed Muʿavviḍ), I-XII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1414/1993, VI, 331-332; Hz. Peygamberin mektupla davet, eğitim ve talimatlarına dair geniş bilgi için bkz: Keskiner, Osman, *Arap Edebiyatında İnşa ve Rasulullah (s.a.v.)'In Mektuplarında Kur'ân-I Kerim'in Etkisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 43,2017, ss. 155-192.

[3094] Akkuş, Süleyman, *Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman*, EKEV Akademi Dergisi, Yıl 12, Sayı 37, 2008, s. 155.

[3095] Sarıçam, İbrahim, *Toplumsal Bir Sorun Olarak Temizlik*, IV. Din Şurası, Ankara, 2009, s. 481.

[3096] Müddessir, 74/4.

[3097] İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, VI, s. 226.

[3098] Müddessir, 74/1-5.

elbise bağlamında maddi temizliği hem de kalp bağlamında manevi temizliği işaret ettiğini belirtmiştir.[3099]

İslam medeniyetinde temizlik, bizzat bu medeniyetin kurucusu olan Hz. Peygamber tarafından "İmanın yarısı."[3100] olarak tarif edilmiş ve İslam medeniyetinin temizlik anlayışının imandan kaynaklandığı beyan edilmiştir. İbnu'l-Cevzî (ö.597/1201) buradaki temizlikten kasıt yalnızca bedenin ya da bir yerin temizliği değil her anlamdaki temizliktir demiştir.[3101] el-Beyḍâvî (ö.685/1286) temizliğin ilk önce şirk ve kötü ahlaktan temizlenmek olduğuna dikkat çekerek temizliğin manevi yönüne vurgu yapmıştır.[3102] İbn Receb (ö.795/1393) ise temizlikten kast edilen şeyin su ile yapılan temizlik olduğunu ifade etmiştir.[3103]Bu anlamda temizlik islam medeniyeti için aynı zamanda bir ibadet olma özelliğini de taşımaktadır. Hz. Peygamber temizliğin nasıl olması gerektiğine dair Kur'an'da övülen Kuba halkının su ile temizlik anlayışını takdir etmiş ve bu konudaki örnekliklerine işaret etmiştir.[3104] Kur'an'da Kuba halkı hakkında "Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da tertemiz olanları sever."[3105] ayeti nazil olunca onlara Allah'ın bu övgüsüne mazhar olmalarını sağlayan temizlik şekillerini soran Hz. Peygamber, onlardan "Biz namaz için abdest, cünüplükten dolayı da boy abdesti alırız ve biz su ile taharetleniriz." cevabını duyunca "İşte (Allah tarafından övülmenize sebep olan temizlik budur) O hâlde buna devam edin."[3106] buyurmuştur.

İslam medeniyetinin temizlik anlayışını diğer medeniyetlerden farklı kılan yönü maddi temizlik gibi manevi temziliğe de önem vermesi ve hem maddi hem de manevi kirlerden arınmış bir fert ve toplum inşa etme hedefine sahip olmasıdır. Bu bağlamda İslam medeniyetine kaynaklık eden Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hadislerinde temizliğin hem maddi hem de manevi boyutuna rastlamak mümkündür. Örneğin hadis kitaplarında yer alan taharet bahsi hemen iman bahsinden sonra yer almış ve hem maddi hem de manevi temizliği kapsamıştır.[3107] Nitekim bu durumu açıklarken temizliğin dört mertebesi olduğunu ifade eden Gazzâli, birinci mertebenin insanın görünen pisliklerden

---

[3099] Râzi, Mefâtîḥu'l-gayb, XXX, 698.
[3100] Müslim, Tahâret, 1.
[3101] İbnu'l-Cevzî, *Keşfu'l-Muşkil*, IV, 155.
[3102] el-Beyḍâvî, *Tuḥfetu'l-Ebrâr*, I, 166.
[3103] İbn Receb, *Câmiʿu'l-ʿUlûm ve'l-Ḥikem*, s. 631.
[3104] İbn Mâce, Tahâret, 28.
[3105] Tevbe, 9/108.
[3106] İbn Mâce, Tahâret, 28.
[3107] Aydemir, Selahaddin, *Yiyecek Ve İçeceklere Üflemeyi Nehyeden Hadîslerin Tahlili,* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 37, 2021, s. 162; Tirmẑî eserinin hemen başında temizlikle ilgili yüzlerce bâb'ı bir araya toplamış, yine Müslim bu bağlamdaki hadisleri Kitâbu't-Tahâra isimli isimli bölümde bir araya getirmiş, Ebû Dâvûd ise Kitâbu's-Salât'tan önce bu konuyu ele almıştır.

temizlenmesi, ikinci mertebenin bedenin organlarının günahlardan temizlenmesi, üçüncü mertebenin kalbin kötü düşüncelerden temizlenmesi, dördüncü ve son mertebenin ise ruhun mâsivâdan temizlenmesi olduğunu söyleyerek[3108] İslam medeniyetinin temizlik anlayışını en genel bir şekilde ifade etmiştir. Bu bağlamda İslam toplumunun hem maddi hem de manevi kirlerden arınmış bir toplum olmasını hedefleyen Hz. Peygamber, evinin önünden akan bir nehre girip günde beş kez yıkanan bir insanın zahiri kirlerden ve pisliklerden kurtulduğu gibi günde beş vakit namaz kılan bir insanın da manevi kirlerden ve günahlardan arınacağını ifade ederek maddi temizlik gibi manevi temizliğin gerekliliğini vurgulamıştır.[3109] Hem maddi hem de manevi temziliği içeren abdets ve gusül üzerinde de titizlikle duran Hz. Peygamber, ashabına her iki temizlik yöntemini de en ince ayrıntılarına kadar öğretmiştir. Hz. Aişe Hz. Peygamberin gusül alacağı zaman önce ellerini yıkadağını sonra da namaz abdesti gibi abdest aldığını ve en sonda başından aşağıya üç kez su dökerek yıkandığını haber vermiştir.[3110] Abdestin insanı maddi kirlerden temizlediği gibi manevi olarak temizleyeceğini haber veren Hz. Peygamber, "Bir kimse dikkatli bir şekilde güzelce abdest alır, sonra da namazını kılarsa, günahları bağışlanır."[3111] Buyurarak abdetsin aynı zamanda manevi kirler olan günahlara da kefaret olacağını bildirmiştir. Yine "Bilin ki! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o, iyi (doğru ve düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Bilin ki! O, kalptir." buyuran Hz. Peygamber, manevi temizliğin başının kalp temizliği olduğuna işaret etmiştir.[3112] Başka bir seferinde ise zekâtın insanların mallarını manevi kirlerden temizleyeceğini bildiren[3113] Hz. Peygamber, sadakanın ise insanı manevi olarak kirleten günahları temizleyip, sileceğini haber vermiştir.[3114] Yine mazeretsiz olarak Tebük seferine katılmayanlar bu hatalarından temizlenmek isteyince "Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al!"[3115] ayeti nazil olmuş, Hz. Peygamber de onların affedilip temizlenmeleri için mallarının bir kısmını sadaka olarak almıştır.[3116] Görüldüğü gibi İslam medeniyetinin ana kaynakları olan Kur'an ve sünnette maddi kirler gibi manevi kirlerden arınmaya ve temizlenmeye de büyük önem atfedilmiştir.

[3108] Gazzâlî, *İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn*, I, 125-126
[3109] Buhârî, Mevâkîtü's-salât, 6; Müslim, Mesâcid, 283
[3110] Buhârî, Gusül, 1.
[3111] Müslim, Tahâret, 5.
[3112] Buhârî, Îmân, 39
[3113] Ebû Davud, Zekât, 32.
[3114] Tirmizî, Cum'a, 79; İbn Mâce, Zühd, 22.
[3115] Tevbe 9/103.
[3116] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, XVI, 454; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, VI, 57.

Şehirleri, sokakları ve evleriyle temiz bir medeniyetin ve toplumun oluşması ancak o toplumun fertlerinin temiz olmasıyla mümkündür. Bu bağlamda kişisel temizliğe büyük önem veren Hz. Peygamber, "Allah temizdir temizi sever."[3117] buyurarak Allah'ın rızasını ve hoşnutluğunu kazanmanın temizlikle mümkün olabileceğini, "Namazın anahtarı temizliktir."[3118] buyurarak ise Allah'a yapılan ibadetlerin de ancak temizlikle makbul olabileceğini haber vermiştir. Bu bağlamda risâlet vazifesinin ilk yıllarından itibaren temizliğe büyük önem vermiş ve "Ben size (tıpkı şefkatli) bir babanın öğrettiği gibi öğretiyorum."[3119] buyurarak İslam toplumuna temizliği en ince ayrıntılarına kadar anlatmıştır. Onun bu gayretini hayretle karşılayan müşriklerden bazıları alaycı bir şekilde, "Peygamberiniz size her şeyi, hatta abdest bozmayı bile öğretiyor." deyince onlara cevap veren Selmân-ı Fârisî "Evet, o, büyük ve küçük abdest bozarken kıbleye doğru dönmemizi, sağ el ile taharetlenmemizi, taharetlenmeyi üç taştan daha azıyla yapmamızı, kemik ve tezekle taharetlenmemizi bize yasakladı."[3120] diyerek Hz. Peygamber'in temizlik konusundaki detaylı eğitimini ifade etmiştir.

Müslümanın kişisel temizliğinin gerçekleşmesi için "Her yedi günde bir bedenini yıkanmasının Allah'ın bütün Müslümanlar üzerindeki bir hakkıdır."[3121] şeklinde buyuran Hz. Peygamber, insanların toplu halde bulundukları yerlerde ve özellikle de Cuma günlerinde güzel kokular sürünmeyi ve temizlenmeyi,[3122] soğan, sarımsak yedikten sonra mescitlere gelinmemesi gerektiğini bildirmiştir.[3123] Hz. Peygamber temizliğe dair bu anlayışını muhatap olduğu diğer medeniyetlere de tebliğ etmiştir. Örneğin, Necâşi'ye misk koskusu ve temiz elbiseler göndermiş ve onun vefatından sonra kendisine ulaştırılan kokuları hanımları arasında paylaştırmıştır.[3124] Hz. Peygamberin bu davranışı hem kendi medeniyetinin değerlerine olan güvenin hem de bu medeniyete ait sembollerin başka medeniyetlere ulaştırılmasına dair gayretinin örneklerindedir. Hz. Peygamber, cuma günü temizlenip, güzel elbiseler giyip, güzel kokular sürerek mescide gelenlerin iki cuma arasındaki günahlarının bağışlanacağını müjdeleyerek insanları temizliğe teşvik etmiş,[3125] bir cuma günü bahçelerinde çalışmaktan dolayı terleyip bu halleriyle mescide

---

[3117] Tirmizî, Edeb, 41.
[3118] Ebû Dâvûd, Tahâret, 31.
[3119] Nesâî, Tahâret, 36
[3120] Müslim, 1 Tahâret, 57; Tirmizî, Tahâret, 12.
[3121] Müslim, Cum'a, 9; Buhârî, Cum'a, 12.
[3122] Müslim, Cum'a, 7; Ebû Dâvûd, Tahâret, 127.
[3123] Müslim, Mesâcid, 73; Buhârî, Et'ıme, 49
[3124] İbn Abdilberr, Ebû ʿOmer Yûsuf b. ʿAbdullâh b. Muḥammed b. ʿAbdilberr el-Ḳurṭubî (ö.463/1071), *el-ʾİstîʿâb fî Maʿrifeti'l-ʾAṣḥâb* (nşr. ʿAlî Muḥammed el-Becâvî), I-IV, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1413/1992, IV, 1953, IV, s. 1953.
[3125] Ebû Dâvûd, Tahâret, 127.

gelenleri görünce "Keşke yıkansaydınız (mescide bu şekilde gelmeseydiniz)."[3126] buyurarak onları uyarmıştır. Beden temizliği konusunda her uzvun temizliğine dikkat edilmesi gerektiğine vurgu yapan Hz. Peygamber, saçların da bakım yapılarak temizlenmesini istemiş,[3127] ve "Saçı olan, ona iyi baksın (temizleyip, özen göstersin)."[3128] demiş ve kendisi de bu konuda son derece titiz davranmıştır.[3129] Nitekim bir gün saçı başı dağınık bir şekilde gelen birisini görünce onu uyarmış ve "Bir kimsenin böyle şeytan gibi saçı başı dağınık gelmesindense, (temiz ve düzenli bir şekilde gelmesi) böylesi daha iyi değil midir?"[3130] demiştir. Cahiliye döneminin temzilik anlayışı içerisinde ağız ve diş bakımına dair bir temzilik anlayışı söz konusu değildi. Onlar yalnızca dişlerinin güzel göstermek için *felec*[3131] denilen dişlerin arasını açma işlemi yapıyorlardı.[3132] Buna mukabil ağız ve diş temizliğine de büyük önem veren Hz. Peygamber, günlük olarak ağız temizliği yapılmasını istemiş,[3133] ağız, burun ve diş gibi uzuvların temizliğinin fıtrattan olduğunu bildirmiş[3134] ve "Ağızlarınız Kur'an'ın yollarıdır. Bu nedenle misvak kullanın."[3135] şeklinde buyurmuştur. Kendisi de ağız ve diş temizliğine büyük önem vermiş[3136] ve "Ümmetime sıkıntı verecek olmasaydım, onlara her namaz vaktinde misvak kullanmalarını emrederdim."[3137] demiştir. Ayrıca "Beş şey fıtrattandır. Sünnet olmak, avret bölgesindeki kılları temizlemek, koltuk altındaki kılları temizlemek, bıyığı kısaltmak ve tırnakları kesmek."[3138] şeklinde buyurmuş ve temizlik konusunda en ince ayrıntılarıyla nasıl yapılacağına dair bilgiler vermiştir. Kişinin uzuvlarının temizliği gibi elbiselerinin de temiz ve düzgün olmasını isteyen Hz. Peygamber, "Allah, nimetinin eserinin kulunun üzerinde görülmesini sever." buyurarak İslam toplumunun fertlerini sahip oldukları imkânlarla temiz ve düzenli giyinmeye teşvik etmiştir.[3139] Bir seferinde kıyafetleri kirli olan birisini görünce bu durumu hoş karşılamamış ve "Bu kimse kıyafetini yıkayacak bir şey bulamamış mı?" diyerek elbiselerin temiz olması gerektiğini

[3126] Buhârî, Büyû', 15.
[3127] Ebû Dâvûd, Tereccül, 3.
[3128] Ebû Dâvûd, Tereccül, 3.
[3129] Muvatta', İ'tikâf, 1; Müslim, Hayız, 6
[3130] Muvatta', Şa'r, 2.
[3131] İbn Manzûr, 5/105.
[3132] Kamacı, Fatımatüzzehra, *Hz. Peygamber Devrinde Kadınların Süslenmesi,* İnkılab Yayınları, 2019, s. 128.
[3133] Buhârî, Vudû', 52; Müslim, Hayız, 95.
[3134] İbn Mâce, Tahâret, 8; İbn Hanbel, IV, 265.
[3135] İbn Mâce, Tahâret, 7.
[3136] Nesâî, Tahâret, 6.
[3137] Ebû Dâvûd, Tahâret, 25; Tirmizî, Tahâret, 18.
[3138] Buhârî, İsti'zân, 51; Müslim, Tahâret, 49.
[3139] Tirmizî, Edeb, 54; İbn Hanbel, IV, 438.

bildirmiştir.[3140] İslam medeniyetine mensup fertlerin temsil ettikleri dine yaraşır bir temizliğe ve görüntüye sahip olması konusunda da bir takım uyarılar yapan Hz. Peygamber, "Sizler kardeşlerinizin yanına gidiyorsunuz. Binitlerinizin bakımını iyi yapın, kıyafetlerinizi düzeltin! Öyle ki yüzdeki bir ben nasıl dikkat çekici ise, siz de onun gibi insanlar içinde gözde olun! Çünkü Allah çirkin görünümü ve çirkin söz ve davranışı sevmez."[3141] buyurarak kıyafetleri ve bineklerine varana kadar düzenli, zarif ve temiz olmaya davet etmiştir.[3142]

Tüm bunların yanında yemek öncesi ve sonrası ellerin yıkanmasını ve temizlenmesini[3143] tavsiye etmiş, elinde yemek artığı olmasına rağmen yıkanıp temizlenmeden uyuyan ve bir hastalık ya da zarara uğrayan kimsenin suçlayacaksa bu yaptığından dolayı kendisini suçlaması gerektiğini haber vermiş,[3144] uykudan uyanır uyanmaz da ellerin yıkanıp temizlenmesini emretmiştir.[3145] Yine tuvalet ihtiyacını giderirken idrardan sakınmayanların kabirde azap görecekleri konusunda uyararak,[3146] ihtiyacını gören bir kimsenin bunu yumuşak bir zeminde yaparak üzerine idrar sıçratmaması gerektiğini bildirmiş[3147] ve eller yıkanırken kirli ellerin kaba daldırılıp bütün suyun kirletilmesini yasaklamıştır.[3148] "Dört şey peygamberlerin sünnetlerindendir: Utanma duygusu, güzel koku sürünmek, misvak kullanmak ve evlenmek."[3149] buyuran Hz. Peygamber, güzel kokmak için koku kullanmayı da temizliğin bir parçası ve tüm peygamberlerin sünneti olarak tanımlamıştır. Hz. Peygamber'in ferdi temzilik ve bakımla ilgili uygulamalarının özünü sağlık, fıtrata uygunluk, ve başka inançatan olanlara benzememek gibi esaslar teşkil etmiştir.[3150]

Beden ve elbiselere dair bu genel temizlik anlayışının önemli bir yansıması da mekân ve çevre temizliğidir. Çünkü bir medeniyette çevre ve mekân temizliği konusunda gerekli bilince sahip bir toplum oluşturmadan temzlikle igili sorunlarun üstesinden gelmek mümkün değildir.[3151] İnsanın yaşadığı mekân ve o mekânın durumu insanın

---

[3140] Ebû Dâvûd, Libâs, 14; İbn Hanbel, III, 357.
[3141] Ebû Dâvûd, Libâs, 25.
[3142] Muvatta', Libâs, 1.
[3143] Ebû Dâvûd, Et'ıme, 11; Tirmizî, Et'ıme, 39.
[3144] Ebû Dâvûd, Et'ıme, 53; Tirmizî, Et'ıme, 48.
[3145] Müslim, Tahâret, 87; Buhârî, Vudû', 26.
[3146] Buharî, Cenâiz, 81; Müslim, Tahâret, 111.
[3147] Ebû Dâvûd, Tahâret, 2.
[3148] Müslim, Tahâret, 87.
[3149] Tirmizî, Nikâh, 1.
[3150] Önal, Ramazan, *Hz. Peygamber'in Hayatında Kişisel Bakım*, Sosyalbilimler Araşatırmaları Dergisi, Sayı, 53-54, 2020, s. 61.
[3151] Erdem, A. Baki, *Çağımız ve Çevr*e, Kitantik Yayınları, Ankara 1990, 12-24; Köylü, Mustafa, Bir *"Ekolojik Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği"*, Akademik Araştırmalar Dergisi, sayı: 20, 2004, s. 68.

kimliği ile doğrudan ilişkilidir.[3152] Bu bağlamda kimlikleri temzlikle bütünleşmiş olan İslam medeniyetine mensup fertlerin mekanlarının ve çerevlerinin de temiz olması son derece doğaldır. Hz. Peygamber, "Evlerinizin önünü temiz tutunuz."[3153] buyurarak bu duruma işaret etmiş, gerek şahsi mülklerin gerekse İslam toplumunun ortak yaşam alanlarının temiz olması gerektiğini bildirmiştir. es-Sanʿânî, (ö.1182/1768) Hz. Peygamberin burada yalnızca evlerinin önünün temzliğini değil, evin ve o evin sahbi olan insanın da temizliğini kastetteiğini söylemiştir. Çünkü ev, avlusundan daha önemlidir. İnsan da evden daha önemlidir. O halde temzilik tüm bunların tamamını kapsmaktadır demiştir.[3154] "Kişinin lanetlenmesine sebep olan üç şeyi yapmaktan uzak durun. Bunlar, (İnsanların ortak kullandığı) su kaynaklarının çevresine, (ortak kullanım alanları olan) yollara ve gölgelik yerlere abdest bozmaktan uzak durun."[3155] şeklinde buyuran Hz. Peygamber, banyo yapılan yerlere abdest bozulmasını da yasaklamış[3156] ve İslam toplumunun yaşadığı şehirlerin, yol ve dinlenme alanlarının da temiz olması gerektiğini vurgulamış, insanların gelip geçtiği yollarda hem onlara eza veren hem de çöp gibi kötü bir görüntü oluşturan şeylerin kaldırılmasını ve temizlenmesini istemiştir.[3157] Bu tavsiyeleriyle cahiliye toplumunun yollara, su kaynaklarına ve gölgeliklere bevletme, çöp atma ve kirletme gibi kötü alışkanlıklarını ortdan kaldırarak her yönüyle örnek ve temiz bir şehir inşa etmeyi hedeflemiştir.[3158] Bu kötü fiileri alışkanlık haline getirenler aynı zamanda bu mekânlardan faydalananlara zulmetmiş ve kul hakkına girmiş olurlar.[3159] Yine ortak ibadet alanları olan mescitlerin temizliği konusunda da son derece hassas olan Hz. Peygamber, mescitlerde çer çöpü toplamanın Allah'ın kendisine gösterdiği büyük sevaplardan olduğunu haber vermiş,[3160] hurma dallarıyla mescitlerdeki kir ve çöplerin toplanmasını istemiş,[3161] zaman zaman mescidi temizleyen yaşlı bir kadının vefat ettiğini öğrenince onun yaptığı işe ve ona verdiği değerden dolayı cenazenin kendisine haber verilmemesine sitem etmiştir.[3162] "Ümmetimin hayırları/sevapları bana

---

[3152] Akkuş, Süleyman, *Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman*, s. 151.
[3153] Tirmizî, Edeb, 41; Suyûti burada evin önünden kastın avlu olduğunu belirtmiştir: es-Suyûtî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Ḳavtu'l-Muğtezî ʿalâ Câmiʿi't-Tirmizî* (nşr.), II, 699.
[3154] es-sanʿânî, *et-Taḥrîr li İḍâḥi Meʿânî't-Teysîr*, IV, 621.
[3155] Ebû Dâvûd, Tahâret, 14.
[3156] Tirmizî, Tahâret, 17.
[3157] Buhârî, Ezân, 32.
[3158] Akkuş, Süleyman, Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman, s. 151; *"Lânete sebep olan şu üç şeyi yapmaktan; su kaynaklarına, yol ortasına ve gölgelik yerlere abdest bozmaktan sakının."* Ebû Dâvûd, Tahâret, 14
[3159] Bahsi geçen yorum için: Nevevi, *Riyazü's-Sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, Terceme; Lütfi Çakan, Raşit Küçük, İstanbul 2002, s. 350.
[3160] Ebû Dâvûd, Salât, 16.
[3161] İbn-i Ebî Şeybe, Musannef, I, 349/4019
[3162] Buhârî, Salât, 72.

gösterildi; bu sevaplar içinde bir kimsenin mescitten çıkarıp attığı çer çöp de vardı.[3163] buyuran Hz. Peygamber, Müslümanın çevresini temiz tutumak için sergilediği en küçük gayretin bile sevap olarak yazılacağını haber vermiştir. Bu bağlamda bir bedevinin mescide bevletmesi üzerine bizzat su isteyerek oranın temizlenmesini sağlamış ve o bedeviye mescitlerin temiz tutulması gerektiğine dair uyarılarda bulunmuştur.[3164] İslam medeniyetinde çevre temizliği, aynı zamanda kendisine emanet edilen ekolojik dengenin korunması bakımında bir emanete sahip çıkma faaliyetidir.[3165] Nitekim kirlilik nedeniyle bu dengenin bozulması, fertlerin beden ve ruh sağlıklarına zarar verdiği gibi insanların hayatlarını idame etmeleri için gereken su ve gıda kaynaklarının tükenmesi ve yeryüzünde bir fesat ve bozulmanın ortaya çıkması anlamına da gelir.[3166] Bu bağlamda İslam medeniyetinin ana kaynağı olan Kur'an birçok ayettin dünya ve dünya üzerindeki canlıların, bitki örtüsünün, su kaynaklarının, denizlerin korunması ve temiz tutulması gerektiğini bildirmiştir.[3167]

İnsan hayatının her anlamda korunmasını hedefleyen İslam medeniyetinde yiyecek ve içeceklerin temizliği de oldukça önemlidir. Çünkü bu medeniyet, insanlığa ve onun sağlığına faydalı olan temiz (Tayyib)[3168] şeyleri helal kılan zararlı ve pis (Habis)[3169] olan şeyleri ise haram kılan[3170] Kur'an ve sünnetin rehberliğinde tekâmül etmiş bir medeniyettir.[3171] Bu bağlamda yiyecek ve içeceklerin temizliği hususunda da tavsiyelerde bulunan Hz. Peygamber, "Ey insanlar! Allah Teâlâ temizdir, ancak temiz olanı kabul eder. Allah, peygamberlerine emrettiği şeyleri Mü'minlere de emretti." buyurmuş ve "Ey peygamberler! Temiz olan şeylerden yiyin, güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim."[3172] ayetini okuyarak[3173] yiyecekler konusunda temizliğe dikkat

[3163] Ebû Dâvûd, Salât, 16.
[3164] Tirmizî, Tahâret, 112.
[3165] Akkuş, Süleyman, *Çevre Kirliliği*, Temizlik ve İman, s. 160.
[3166] Rum, 30; "İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapsınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor." er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-Ğayb*, XXVIII, 71.
[3167] Bkz. el-Bakara, 2/164; er-Rum, 30/20-25; Enbiya, 21/31-33; Nahl, 16/65, 69, 79; Casiye, 45/3-5; Ra 'd, 13/2-4; Yasin, 36/33-40; Yunus, 10/5; Hicr 15/16; Nemi, 27/60.
[3168] el-Cevherî, *es-Sıhâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-arabiyye*, 1: 173: Gıda bağlamındaki tayyib(ât) kelimeleriyle yakın manaya gelen ancak bağlamı itibarıyla infâka konu olan bir 'tayyibât' kullanımı da Bakara 2/267. ayette zikredilmektedir.
[3169] er-Râğıb el-Iṣfehânî, *el-Mufredât*, s. 272.
[3170] Araf, 7/157.
[3171] Macit, Yüksel, *Yiyecek-İçeceklerde Haram-Helalliğin Kriteri Ve Bu Konuda Arap Kültürünün Etkisi*, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2, 2002, s.271.
[3172] Mü"minûn, 23/51
[3173] Müslim, Zekât, 65; Tirmizî, Tefsîru"l-Kur"ân, 2.

edilmesi gerektiğini bildirmiştir.[3174] Kirli bir maddenin bulaştığı ya da içine düştüğü gıdaların temiz olan taraflarının yenilmesini tavsiye etmiş,[3175] su ve süt gibi içeceklerin ve kapların temizliğine dikkat edilmesi gerektiğini bildirmiş,[3176] temizliği konusunda şüphe bulunan kuyuların sularını içmemiş,[3177]suya ve yemeğe üflemeyi ve içine solumayı yasaklamış,[3178] suyu içmeden önce içine bir şey düşüp düşmediğinin kontrol edilmesini ve kapların kapaklarının kapatılması gerektiğine işaret emiştir.[3179]

Bedenleri, elbiseleri, şehirleri ve gıdalarıyla temiz bir toplum inşa eden Hz. Peygamber, doğal olarak İslam toplumunun sağlığına da büyük önem vermiştir. Bu bağlamda "İki nimet vardır ki insanların çoğu (onları değerlendirme hususunda) aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman."[3180] buyurarak sağlığın kıymetine dikkat çekmiştir. İbn Baṭṭâl (ö.449/1057) sağlığı korumaya dair bu uyarının tüm ümmeti kapsadığını söylemiş,[3181] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, (ö.852/1448) ise kişiye sağlıklı bir beden verilmişse bu büyük bir nimettir ve bu nimetin şükrü de onu yani sağlığı korumaktır demiştir.[3182] İslam dini bir kul ve yeryüzünün halifesi olarak gördüğü[3183] insanın hem ruhen hem de bedenen sağlıklı olmasını hedefler. Çünkü dünya ve ahiret saadeti için gerektiği biçimde çalışabilmenin vesilelerinden birisi de sağlıklı bir bedendir.[3184] Hz. Peygamber öncesi cahiliye döneminde tedavi için kâhinlere, büyücülere ve müneccimlere başvuran insanlar, gerek bu insanların ehil olmamaları gerekse tıp konusundaki bilgisizlikleri nedeniyle ciddi sağlık sorunları yaşamışlardır. Hz. Peygamberlerin hem işi ehline verip hastaları ehil olanlara yönlendirmesi ve temizlik, gıda ve sağlık konusunda son derece hassas olması nedeniyle bu olumsuz durum değişmiştir.[3185] Bu bağlamda sağlıklı bir bedene sahip olmanın dünyanın en büyük nimetlerinden biri olduğunu bildiren Hz. Peygamber,[3186] "Yedi şey gelmeden önce (salih) ameller işlemede acele edin! Ne

---

[3174] Bkz: Çalışkan, Muhammed Selman, *Kur'ân'da Tayyib Kelimesi Ve Gıdanın Tayyib Vasfı*, Disiplinler Arası Yaklaşımla Helâl Ürün ve Hizmetler-2, Ankara, 2018.
[3175] Buhârî, Vudû', 67.
[3176] Müslim, Tahâret, 90.
[3177] Nesâî, Ehbâs, 4.
[3178] Tirmizî, Eşribe 15; İbn Mes'ûd (öl. 32/652), Ebû Katâde (öl. 54/674), Ebû Hüreyre (öl. 58/678), İbn Abbâs (öl. 68/687), İbn Ömer (öl. 73/693), Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693) ve Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12) sahâbî râvîlerinden kapta nefes alma ve içeceğe üfleme ile ilgili hadîsler nakledilmiştir.
[3179] Müslim Eşribe, 94.
[3180] Buhârî, Rikâk, 1.
[3181] İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, X, 146.
[3182] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Fetḥu'l-Bârî*, XI, 230.
[3183] Bakara, 2/30.
[3184] Bkz: Dündar, Mahmut, *İslâm Medeniyet Tarihinde Sağlık Kurumları Ve Hastaneler*, İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, Ağrı 2021, s. 285.
[3185] İlyas Uçar, "*Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri*", Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/8, 2017, s.197.
[3186] Tirmizî, Zühd, 34

bekliyorsunuz? Her şeyi unutturan yoksulluğu mu, azdırıp saptıran zenginliği mi, sıhhati bozan hastalığı mı, bunaklaştıran ihtiyarlığı mı, ansızın geliveren ölümü mü, beklenenlerin en şerlisi olan Deccâl"i mi? Yoksa kıyameti mi? Ki kıyamet (hepsinden) daha dehşetli ve daha acıdır."[3187] buyurmuş ve insanları ellerindeki sağlık nimetinin değerini bilmeye ve ona göre davranmaya davet etmiştir. Hastalıklardan korunmak için temiz suların içilmesini tavsiye etmiş,[3188] mideyi tıka basa doldurarak aşırı yemek yemeyi hoş görmemiş,[3189] çok yemekten kaynaklanan hastalıklara karşı su ve gıdalar dışında midenin üçte birinin boş bırakılmasını istemiştir.[3190] "Bir yerde veba hastalığının olduğunu işitirseniz oraya girmeyin. Bulunduğunuz yerde de veba hastalığı varsa ondan kaçarak oradan çıkmayın."[3191] buyuran Hz. Peygamber, bulaşıcı bir hastalık taşıyan kimseden uzak durulması gerektiğini bildirmiştir.[3192] Tüm bu tedbirlere rağmen hastalananlar için tedavi olmayı tavsiye ederek "Allah, hiçbir hastalık vermemiştir ki onun şifasını da vermemiş olsun."[3193] şeklinde buyurmuş ve gerekli tedavi yollarının aranmasını istemiştir. Tedavi yollarına ulaşılabilmesi için gerekli mekânların oluşturulmasını da sağlayan Hz. Peygamber'in, Medine'de hastaların tedavisi için kurduğu "Daru'ş-şifa" çadırı[3194] ve Hendek savaşında ki yaraların bakımı ve tedavisi için kurdurduğu çadırlar, İslam medeniyetinin ilk hastane prototipleri olarak da tarif edilebilir. Bu alanlarda "Rüfeyde el-Eslemi, Ümeyme binti Kays, Ümmü Atiyye el-Ensariyye, Ümmü Sinan el-Eslemiyye, Ümmü Eymen ve Nüseybe el-Maziniyye" gibi bazı hanımları görevlendirilmiştir.[3195]

Hem hastalıklara karşı tedbir almak hem de tedavi olmak için dönemin şartlarına göre çeşitli yol ve yöntemler öneren Hz. Peygamber, "Tedavi olduğunuz şeylerin en iyisi burna damlatılan ilaç, ağza yapılan gargara, kan aldırmak ve müshildir."[3196] buyurmuştur. Yine bal şerbeti,[3197] kan aldırma, çörek otu,[3198] sinemaki ve dereotunun[3199] çeşitli

---

[3187] Tirmizî, Zühd, 3.
[3188] Ebû Dâvûd, Eşribe, 22.
[3189] Ebû Dâvûd, Tıb, 2.
[3190] Tirmizî, Zühd, 47.
[3191] Ebû Dâvûd, Cenâiz, 6
[3192] Buhârî, Tıb, 19.
[3193] Buhârî, Tıb, 1.
[3194] es-Semhûdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. ʿAbdullâh (ö.911/1505), *Ḫulâṣetu'l-Vefâ bi ʾAḫbârİ Dâri'l-Muṣṭafâ* (nşr. Muḥammedu'l-ʾEmîn Muḥammed Maḥmûd ʾAḥmed el-Cekînî), I-II, II, 258.
[3195] Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları,1987, II/228-229.
[3196] Tirmizî, Tıb, 9.
[3197] İbn Mâce, Tıb, 7.
[3198] Müslim, Selâm, 88.
[3199] Tirmizî, Tıb, 30.

hastalıklar için şifa olduğunu bildirmiştir. Ayrıca kan aldırma,[3200] hacamat[3201] ve dağlama (zaruret halinde)[3202] gibi yöntemleri de meşru tedavi yolları olarak görmüştür. "Her derdin bir devası vardır. Derdin devasında isabet edilebilirse Allah'ın izniyle düzelir."[3203] buyurarak hastalık ve yaralar konusunda zamanın tedavi yöntemlerinden faydalanılmasında bir sakınca görmeyen, aksine teşvik eden Hz. Peygamber, savaş yaralarına yakılan hasırın külünün basılmasına,[3204] kesilen ya da kopan organların yerine bir nevi protez diyebileceğimiz madeni organlar yapılmasına, estetikle düzeltilmesine,[3205] ameliyatlar yapılmasına[3206] da müsaade etmiştir. Tüm bunlar dışında manevi tedavi yolları diyebileceğimiz yol ve yöntemleri kullanan Hz. Peygamber, "İlaçların hayırlısı Kur'an'dır."[3207] buyurarak hastalandığında Kur'an okumuştur.[3208] Karnında ağrı yaşayan birisine namaz kılmasını tavsiye etmiş,[3209] hastalıklar üzerinde duanın tesirini de dile getirmiştir.[3210] Böylece hem maddi tedavi yöntemlerine manevi açıdan destek olmuş, hem de hastaların psikolojik durumlarını düzeltecek, onları manevi açıdan rahatlatıp hastalıkla başa çıkmalarını sağlayacak manevi bir direnç oluşturmayı hedeflemiştir.[3211]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber hem temiz hem de sağlıklı bir toplumun oluşması için temizlik ve sağlık konusunda birçok uygulama ve uyarılarda bulunmuştur. Çünkü sağlık ve temizlik insanı dünya ve ahiret saadetine ulaştıracak iki önemli nimettir. Bu bağlamda insanın dünya ve ahiret saadetini hedefleyen İslam dini ve onun kaynaklık ettiği bir medeniyetin sağlık ve temizliğe önem vermesi son derece doğaldır.

[3200] Tirmizî, Büyû', 48.
[3201] Buhârî, Büyû', 95.
[3202] Buhârî, Tıb, 26;
[3203] Müslim, Selâm, 69.
[3204] Tirmizî, Tıb, 13.
[3205] Tirmizî, Libâs, 31;
[3206] Müslim, Selâm, 73.
[3207] İbn Mâce, Tıb, 41.
[3208] Buhârî, Tıb, 32.
[3209] İbn Mâce, Tıb, 10.
[3210] Tirmizî, Tıb, 26;
[3211] İbn Baṭṭâl (ö.449/1057) Hz. peygamberin sağlığı korumaya dair uyarılarının tüm ümmeti kapsadığını söylemiş: İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, X, 146. İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, (ö.852/1448) ise kişiye sağlıklı bir beden verilmişse bu büyük bir nimettir ve bu nimetin şükrü de onu yani sağlığı korumaktır demiştir: İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Fetḥu'l-Bârî*, XI, 230.

4.8 Hz. Peygamber'in Yeni Medeniyetin Muhafazası İçin Aldığı Tebirler ve Yaptığı Uygulamalar

4.8.1 Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i ani'l-Münker Uygulaması

Medeniyetlerin ayakta durmasını ve geleceğe sağlıklı bir şekilde ilerlemesini sağlayan unsurlardan birisi de o medeniyete mensup fertlerin yaşadıkları toplumda meydana gelen kötülüklere karşı duyarlı davranmasıdır. Bu duyarlılık bir iç denetim mekanizması gibi toplumun sürekli kendi kendini muhasebe etmesini sağlayacak toplumsal ilkeler üretir. Bu ilkelerden birisi de İslam düşünce dünyasında ve medeniyetinde oldukça geniş bir yer kaplayan ve iyiliğin teşvik edilmesini kötülüğün ise engellenmesini sağlayan emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesidir.[3212] Kur'an'da "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."[3213] ayetiyle emredilen emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker peygamberlerin insanlığa gönderiliş gayelerinden birisidir.[3214] Bu ilke, İslam medeniyetine mensup toplumları kötülüklere karşı iyilik, barış, adalet ve istikrarın sağlanması için ortak bilinç ve etkinliğe davet etmektedir. İnsanların dünya ve ahiret mutluluğunu hedefleyen emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi ferdi ve toplumsal hayatın tamamını kapsar.[3215] Fertlerin hak ve hukuklarını koruduğu gibi toplumların da düzen ve dirliğini muhafaza eder.[3216] Kur'an'da bu görevin yerine getirilmesi Mü'minlerin özelliklerinden olduğu,[3217] terkedilmesi veya zıddının yapılması ise münafıkların özelliklerinden olduğu bildirilmiştir.[3218]

Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi İslam toplumunun değerler sistemin ürettiği ve toplumların hem de medeniyetlerin ana bünyesini muhafaza eden bir iç dinamiktir.[3219] İbn Hazm (ö. 456/1064) bu ilkeyi dinin üzerine kurulduğu ve ümmetin

---

[3212] Yiğit, Sema, *El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyü Ani'l-Münker Âyetlerinin Kronolojik (Nüzûl Zamanı Ve Nüzûl Sebepleri Yönünden) İncelemesi,* Diyanet İlmî Dergi 58, 2022, s. 61.

[3213] Ali İmran, 3/104.

[3214] el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/47; İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, *el-Hisbe*, thk. Salih Osman el-Liham, ed-Dâru'l-Osmaniyye, Dâr-u İbn Hazm, Beyrût, 1424/2004, s. 36.

[3215] Bkz: Yiğit, Sema, *El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyü Ani'l-Münker Âyetlerinin Kronolojik (Nüzûl Zamanı Ve Nüzûl Sebepleri Yönünden) İncelemesi,* Diyanet İlmî Dergi 58, 2022.

[3216] Polater Kadir, *Kur'an Açısından Hürriyetler ve Marufu Emretme Prensibi*, Ekev Akademi Dergisi, Yıl 9, Sayı, 25, Güz 2005, s. 147.

[3217] Hac, 22/41; et-Tevbe, 9/71.

[3218] Tevbe, 9/67.

[3219] Bkz: Şahinalp, Hacer, *Değişim Ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir Bi'l-Ma'Rûf Nehiy 'Ani'l-Münker*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergis, Yıl: 26, Sayı 44, Temmuz-Aralık 2020, s. 242-264.

ihmal etmeden yerine getirmesi gereken bir vazife olarak ifade eder.[3220] Bu ilke toplumsal düzeni sağlayıcı ve koruyucu etkisi nedeniyle İslam toplumunun ilk yıllarından itibaren ortaya çıkmıştır.[3221] Hz. Peygamber, İslam toplumunun geçmiş kavimlerin yaşadığı krizleri ve toplumsal çözülmeyi yaşamaması için emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesini koruyucu bir ilke olarak sürekli toplumun gündeminde tutmuştur. [3222] Bu ilkeyi oluşturan iki kavramdan biri olan *ma'ruf* kavramı akla, şeriata ve insan fıtratına uygun olan, her iyi olan, insan fıtratının ve vicdanının kabul ederek ondan huzur ve mutluluk duyduğu şey olarak tanımlanmıştır.[3223] *Münker* kavramı ise tüm bunların zıddını ve din tarafından kötü görülen herşeyi ifade eder.[3224] Kadî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) tarifiyle *ma'rûf*, bu işi yapanın güzelliğinden haberdar olduğu ya da güzelliğin kendisine bildirildiği her tülü eylem iken; *münker*, yapanın çirkinliğinden haberda olduğu yani onun çirkin bir şey olduğunu bildiği şeydir.[3225] et-Ṭîbî'ye (ö. 743/1343) göre ise Ma'ruf, Allah'a itaati bilmek ve yerine getirmek, insanlara ise güzel ahlakla ve güzel muamelede bulunmaktır, münker ise bunun tam zıddıdır demiştir.[3226] Bu iki kavramdan oluşan emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ise iyiliği emretmek ve kötülükten menetmek manasına gelir. Asabiyet düşüncesi etrafında şekillenen cahiliye toplumunda yapılan bir işin ma'rûf ya da münker olarak kabul edilmesinin ölçüsü yine asabiyetten kaynaklanan kabile adet ve gelenekleri iken Hz. Peygamber'in inşa ettiği toplumda bu kavramlar, İslam'ın koyduğu ölçüler doğrultusunda anlam kazanmıştır.[3227] Böylece ma'ruf, İslam dininin yapılmasını gerekli görüp takdir ve tavsiye ettiği şey, münker ise bunun dışında kalan ve zıddı olan herşey olarak tanımlanmıştır.[3228] Aynı zamanda vahyin öngördüğü temel dinamiklerden birisi olan ve insanları iyiliğe teşvik edip kötülükten alıkoyan *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* olgusu, Hz. Peygamber tarafından kurulan İslam medeniyetinin değerler sistemini ayakta tutan en önemli ilkelerden birisidir. Nitekim Gazzâlî, peygamberlerin görevlerinden bahsederken *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* ilkesini peygamberlerin toplumlara gönderilme sebeplerinden birisi olarak görmüş ve bu görevin ihmalinin toplumda kaos ve kargaşaya sebep olacağını belirterek

---

[3220] İbn Ḥazm, Ebû Muḥammed ʿAlî b. Aḥmed el-Endelusî (ö.456/1064), *el-Faṣl fi'l-Milel ve'l-ʾEhvâʾi ve'n-Niḥal* (nşr.), I-V, Mektebetu'l-Ḫâncî, Ḳâhire, s. 132.
[3221] Marshall G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. İzzet Akyol İstanbul: Yenişafak Yayınları, 1995, 1/277
[3222] Ebû Dâvûd, Melâhim, 17; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5.
[3223] Râzi, Mefâtîḥu'l-ġayb, V, s. 55.
[3224] Gazzâlî, *İhya,* II, s. 306, 391.
[3225] Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse, thk. Abdülkerîm Osman, 3. Baskı, Mektebetü vehbe, Kahire, 1416/1996, s. 141.
[3226] et-Ṭîbî, *Şerḥu't-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîh*, X, 3259.
[3227] Taberî, Câmiʿu'l-beyân ʿan teʾvîli âyi'l-Ḳurʾân, VII, s.105, 91.
[3228] Kadı Abdülcebbâr b. Ahmed, Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse (nşr. Abdülkerîm Osman), Kahire 1384, s. 745

memleketlerin bu nedenle yok olabileceğini söylemiştir.[3229] Ona göre bu görev, ilk önce yapılanın yanlış olduğuna dair bilgilendirme ve nasihatle başlayıp, münkeri önleyip ortadan kaldıracak düzeyde sert tedbirler almaya kadar devam edebilir.[3230] İbn Kayyın el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise peygamber gibi Kur'an'ın gönderiliş gayalerinden birisinin de *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* olduğunu ifade eder.[3231]

Hz. Peygamber iyiliği tarif ederken "İyilik, gönlünü huzurla kabul ettiği şey; kötülük ise insanlar fetva verseler dahi, gönlünün kabul etmediği şeydir."[3232] Buyurmuştur. Her iyiliğin karşılığında kişiye on mislinden yedi yüz misline kadar sevap yazılabileceğini, kötülüğün karşılığında ise bir günah yazılacağını haber veren[3233] Hz. Peygamber, iyiliğe vesile olanların vesile oldukları her iyilikten bir pay/sevap, kötülüğe vesile olanların ise vesile olacakları kötülüklerden bir pay/günah sahibi olacaklarını bildirmiştir.[3234] Bu uyarılarıyla islam medeniyetine mensup toplumları iyliğe teşvik ederken kötülükten de uzak tutumaya gayret etmiştir. İmam Mâturîdî (ö. 333/944) *maruf'u* aklın kabul ettiği ve iyi gördüğü fiiler, *münker'i* ise aklın kötü görerek reddettiği fiiller olarak tarif etmiş[3235] ve sadaka vermeyi, Müslümana dua etmeyi, konuşurken güzel söz söylemeyi, Allah'ı zikretmeyi hep maruf'ın kapsamı içerisinde saymıştır.[3236] Çünkü tüm bu davranışlar toplumda iyiliğin hâkim olmasına bir şekilde katkı sunan davranışlardır.

Kendi durumunu tarif ederken "Benim ve sizin durumunuz, (gece) yaktığı ateşe üşüşen böceklerle pervanelere engel olmaya çalışan adamın durumuna benzer. Ben sizi ateşten korumak için kuşaklarınızdan tutuyorum, siz ise benim elimden kaçıp ateşe girmeye çalışıyorsunuz."[3237] buyurarak emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker vazifesi bağlamında tarif eden Hz. Peygamber, İslam medeniyetinde din, akıl, can, mal ve namus gibi korunması gereken ana esasları muhafaza etmek bakımından emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker'i ihmal edilmemesi gereken bir ilke olarak vazetmiştir. Nitekim "Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle değiştirmeye/düzeltmeye çalışsın; eğer buna gücü yetmezse diliyle değiştirmeye/düzeltmeye çalışsın; buna da gücü yetmezse kalbiyle

---

[3229] Gazzâlî, İḥyâ, Kahire 1387, II, s. 306
[3230] Gazzâlî, İḥyâ, II, s. 420-425.
[3231] İbni Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's Siyâseti'ş-şer'iyye*, thk. Nâyif b. Ahmed el-Hamed, (Mekke: Dâru Âlemu'l-Fevaid, 1428), II, s. 622.
[3232] Dârimî, Büyû', 2
[3233] Buhârî, Îmân, 31
[3234] Müslim, Zekât, 69
[3235] el-Mâturîdî, Ebû Manṣûr Muḥammed b. Muḥammed (ö.333/945), *Teʾvîlâtu Ehli's-Sunne* (nşr. Mecdî Bâsellûm), I-X, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1426/2005, II, 451.
[3236] el-Mâturîdî, *Teʾvîlâtu Ehli's-Sunne,* II, s. 251.
[3237] Müslim, Fedâil, 19.

buğzetsin/nefret etsin. İşte bu da imanın en alt derecesidir."[3238] buyurarak İslam toplumunu sürekli emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker'e teşvik etmiştir. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker görevini imanla bağlantılı bir şekilde zikretmiştir. Yeni iyiliği hâkim kılma ve kötülüğü engelleme görevi İslam toplumunun imanın gereği olan bir sorumluluk olarak yüklenmiştir.[3239] Bu görevin terk edilmesi milletlerin tarih sahnesinden silinmesine sebep olabilecek büyüklükte bir ihmaldir. Zira kötülüklerin yaygınlaşması hak ihlallerine sebebiyet verecek, bu durumda toplumların çökmesine neden olan zulmün ortaya çıkmasına neden olacaktır.[3240] Zulüm ise "Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah'ın cezası şiddetlidir."[3241] ayetinde bildirildiği gibi sonuçları itibariyle yalnızca zulmedenleri değil toplumun tamamını kapsayacaktır. Bu bağlamda Hz. Peygamber, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker görevini terk etmenin aslında islam medeniyetinde temel bir suç önemle dinamiğinin terki[3242] ve bu sebeple toplumların helakine ve kurdukları medeniyetlerin çöküşüne neden olan sebepler arasında sayarak şöyle buyurmuştur. Bu bağlamda Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. "(Benî İsrâil halkı) kötülük yapan birini görünce: Ey filan Allah'tan kork ve bu yaptığından vazgeç! Çünkü bunu yapmak sana helâl değil!" diye uyarırlardı. Ertesi gün o adamı aynı vaziyette gördüklerinde onunla yiyip içebilmek ve yanında oturabilmek için bir daha îkaz etmezlerdi. İşte o zaman Allah onların kalplerini birbirine benzetti. İsrâiloğulları'ndan kâfir olanlar, Dâvûd ve Meryem oğlu Îsâ diliyle lânetlenmişlerdir. Çünkü onlar isyan etmişlerdi ve sınırı aşıyorlardı. İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi![3243] Dikkat edin! Ya siz de birbirinize iyilikleri tavsiye eder, kötülüklerden sakındırır, zâlimin zulmüne mânî olursunuz, yâhut Allah kalplerinizi birbirine benzetir." [3244] Hz. Peygamber, bu hadisi ile islam toplumunu şahit oldukları suçlara ve kötülüklere karşı pasif kalmamaları konusunda uyarmıştır.

Bu bağlamda medeniyetleri geleceğe taşıyacak en önemli etkenlerden birisinin de o medeniyete mensup fertlerin kendi toplumlarına ve medeniyetlerine sahip çıkıp bu medeniyeti yok edecek kötülüklere karşı hep birlikte tavır alabilmeleri yani emr-i bi'l-

---

[3238] Müslim, Îmân, 78.
[3239] Şahinalp, Hacer, *Değişim Ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir Bi'l-Ma'Rûf Nehiy 'Ani'l-Münker*, s. 248.
[3240] Polater Kadir, Kur'an Açısından Hürriyetler ve Marufu Emretme Prensibi, s. 158.
[3241] Enfal, 8/25.
[3242] Çınar, Bayram, *İslam İnanç Ekollerinde "Emr-i Bi'l- Ma'ruf ve Nehyi Ani'l-Münker*", Van İlahiyat Dergisi, 8/13, Aralık 2020. s. 264.
[3243] Mâide, 5/78.
[3244] Ebû Dâvûd, Melâhim, 17; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5.

ma‘rûf nehy-i ani’l-münker vazifesini yerin getirebilmeleri gerektiğine işaret eden Hz. Peygamber, Nu’mân İbni Beşîr’in rivayet ettiği bir hadisinde şöyle buyurmuştur. “Allah’ın çizdiği sınırları aşmayarak orada duranlarla bu sınırları aşıp ihlâl edenler, bir gemiye binmek üzere kur’a çeken topluluğa benzerler. Onlardan bir kısmı geminin üst katına, bir kısmı da alt katına yerleşmişlerdi. Alt kattakiler su almak istediklerinde üst kattakilerin yanından geçiyorlardı. Alt katta oturanlar: ‘Hissemize düşen yerden bir delik açsak, üst katımızda oturanlara eziyet vermemiş oluruz’ dediler. Şayet üstte oturanlar, bu isteklerini yerine getirmek için alttakileri serbest bırakırlarsa, hepsi birlikte batar helâk olurlar. Eğer bunu önlerlerse hem kendileri kurtulur, hem de onları kurtarmış olurlar.”[3245] Hz. Peygamber toplumları gemiye benzettiği bu hadisiyle İslam toplumunun tüm fertlerinin bu gemide şahit oldukları yanlışlara ve kötülüklere karşı sorumluluk almaları gerektiğini aksi takdirde gemi battığında kötülüklerin sonuçlarıyla tüm yolcuların yani toplumun tamamının yüz yüze kalacağını belirtmiştir. Bu bağlamda emr-i bi’l-ma‘rûf nehy-i ani’l-münker ilkesini İslam toplumunun ana özelliklerinden birisi haline getirmeyi hedefleyen Hz. Peygamber, “İyiliği emredip kötülükten menetmeyen bizden değildir.”[3246] buyurarak İslam toplumuna mensubiyetin gereklerinden birisinin de iyiliği emretme kötülükten menetme vazifesini yerine getirmek olduğunu bildirmiştir. Bu bağlamda “Sizden biriniz Müslüman kardeşinden bir nasihat istediğinde, kardeşi ona nasihat etsin!”[3247] buyurmuş ve insanları birbirlerinin hata ve yanlışları konusunda birbirini uyarmayı, yaptıkları kötülüklerden vazgeçirmeyi veya iyi işler yapmaya teşvik etmeyi öğütlemiştir. Yine insanları yollarda oturdukları zaman şahit oldukları kötülüklere karşı emr-i bi’l-ma‘rûf nehy-i ani’l-münker görevini yerine getirmelerini,[3248] bu görevi yerine getirenlerin sadaka sevabı kazanacağını,[3249] getirmeyenlerin ise dualarının kabul olunmayacağını,[3250] iyiliği emredenlerin vesile oldukları iyilik kadar sevap elde edeceklerini müjdelemiştir.[3251]

Toplumların gerek iç kargaşalar gerekse önlenebilir başka sebepler vesilesiyle büyük krizlerle karşılaşmaması için adeta bir erken uyarı mekanizması görevi gören emr-i bi’l-ma‘rûf nehy-i ani’l-münker ilkesi’nin milletler ve medeniyetler için önemini ortaya koyan en sarih örneklerden birisi Evs ve Hazreç kabileleri arasında yaşanan sorununun

[3245] Buhârî, Şirket, 6
[3246] Tirmizî, Birr, 15
[3247] İbn Hanbel, III, 418; Buhârî, Büyû’, 68 —bâb başlığı—
[3248] Müslim, Libâs, 114.
[3249] Müslim, Zekât, 53.
[3250] İbn Mâce, Fiten, 20.
[3251] Tirmizî, İlim, 14; İbn Hanbel, V, 357.

çözümüdür. Olayda Evs ve Hazrec'den bir grub, Şâs ibn Kays[3252] tarafından görevlendirilen bir yahudi genç tarafından eski düşmanlıkları ve aralarında câhiliye devrinde vukubulan savaşları hatırlatılarak tahrik edilmişve savaşın eşiğine gelmişlerdi.[3253] Bu savaşın çıkması kurulma aşamasındaki yeni medeniyet için büyük bir tehlike arzedebilirdi. Hz. Peygamber bu durumu haber alır almaz olay yerine hareket etmiş ve orada bulunanlara "Ey Müslümanlar! Bu durumunuz nedir? Ben sizin içinizdeyken yeniden cahiliye davasına mı (kabileceilik) döneceksiniz? Allah cahiiyyenin her türülü adetinin kökükü kesip, size İslam'ı ikram edip, hidayete erdirdikten ve sizi küfürden çıkarıp arazınızı ıslah ettikten sonra ekişi gibi yeniden küfre mi döneceksiniz?"[3254] şeklinde buyurarak onlara iyliği emretmiş ve kötülükten menetmiştir. Bu müdahele olayı derhal sonlandırmış ve iki tarafın kalbini yatıştırmıştır. Orada bulunanlardan Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) Hz. Peygamberin bu müdahalesini anlatırken, "O gün Allah Rasûlünün gelip bizi bu halde görmesi gerçekten de hiç istemeyeceğimiz bir şeydi. Ama gelip bizlere elini bize uzattı ve bu olayı bitirerek bizleri durdu. Allah da aramızı ıslah etti. (Bu nedenle) O olay esnasında kimse bizim için Allah Rasûlünden daha sevgili olamazdı. Bu kadar çirkin başlayıp da sonu bu kadar güzel biten bir gün görmedim"[3255] demiştir. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, bu olayı emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi'ni işleterek çözüme kavuşturmuş ve bütün toplumu etkileyebileceki bir sorunu çözmüştür.

En üstün cihadın zalim yöneticiye karşı hakkı söyleyerek onu hata ve kötülüklerinden vazgeçirmek olduğunu haber veren Hz. Peygamber,[3256] "Hayır! Hayır! Zalimin zulmünü önlemedikçe size de kurtuluş yoktur!"[3257] buyurarak ferdi ve toplumsal kurtuluşla iyiliği emretme ve kötülükten menetme ilkesi arasındaki ilişkisine dikkat çekmiş, zulme ve kötülüğe engel olmayanların zulüm yapana destek vermiş gibi olacağını haber vermiştir.[3258] Bu bağlamda "Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et." şeklinde buyurmuş, oradakilerin zalime nasıl yardım edeceğini sorması üzerine ise; "Onu (yani kardeşini) yaptığı zulümden uzaklaştırırsın veya onun yaptığı zulme engel olursun.

[3252] eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân*, VI, s. 55.
[3253] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, s. 555.
[3254] el-Vâḥidî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî (ö.468/1076), *Esbâbu'n-Nuzûl* (nşr. ʿİsâm b. ʿAbdilmuḥsin el-Ḥumeydân), Dâru'l-Iślâḥ, 1412/1992, s. 117; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 556 ; İbnu'l-Eŝîr, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Cezerî (ö.630/1233), *Usdu'l-Ğâbe fî Maʾrifeti'ṣ-Ṣahâbe* (nşr. ʿÂdil Aḥmed er-Rufâʿî), I-VIII, Dâru İḥyâʾi't-Turâŝi'l-ʿArabî, Beyrut 1996; I, 224; eŝ-Ŝaʿlebî, *el-Keşf ve'l-Beyân* III, 159.
[3255] el-Vâḥidî, *Esbâbu'n-Nuzûl,* s. 117-118.
[3256] Ebû Davûd, Melâhim, 17.
[3257] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5; İbn Mâce, Fiten, 20.
[3258] İbn Hanbel, II, 191; Hâkim, Müstedrek, VII, 2516 (IV/96).

İşte bu ona yardımdır."[3259] şeklinde buyurmuştur. İslam toplumunun gerektiğinde zalim yöneticilerine de iyiliği emredip kötülükten menetmesi gerektiğine işaret eden bu hadisler, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker görevinin yalnızca devlet erkini elinde bulunduranlara has bir görev değil halkın içinden herhangi birisinin de yapabileceği bir görev olduğunu göstermektedir.[3260]

Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi, bir anlamda toplumun kendi kendini denetlemesini ve ortaya çıkan yanlışlara engel olmasını sağlayan bir iç denetim mekanizmasıdır. Bu mekanizma toplumun bütün fertlerinin birbirlerini kötülüklerden alıkoymasını iyiliklere teşvik etmesini sağlayan bir yapı şeklinde işler. İşte bu durum, İslam toplumunu diğer toplumlardan ayıran ve üstün kılan özelliklerinden birisidir.[3261] İslam toplumunun fertlerinin sosyal hayat içerisinde emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi bağlamında hareket etmeleri için bu ilkenin faziletlerini anlatan Hz. Peygamber, "İnsanların en hayırlısı en fazla Kur'an okuyan, en takvalı olan, iyiliği en çok emredip kötülükten en fazla sakındıran ve akrabalarına en fazla ilgi gösterendir."[3262] şeklinde buyurmuştur. Böylece hayırlı bir insan olmanın şartlarından birisinin de iyiliği emretmek ve kötülükten menetmek olduğunu vurgulayarak toplumu bu konuda teşvik etmiştir. İnsanlara iyiliği emredip kötülükten sakındırırken kişinin kendisini de unutmaması gerektiğini bildiren Hz. Peygamber, "Kıyamet gününde bir kimse getirilecek ve cehenneme atılacaktır. Bağırsakları vücudundan dışarı çıkan bu adam, bir eşeğin değirmen taşının çevresinde döndüğü gibi sürekli bağırsaklarının etrafından dönecektir. Cehennemdekiler onun yanına gelip, sen insanlara iyiliği tavsiye edip, kötülüklerden menetmez miydin? diye sorarlar. Bunun üzerine o adam, 'Evet. İyiliği emrederdim, fakat bunu kendim yapmazdım; kötülüklerden de insanları nehyederdim, bu kötülükleri kendim yapardım diyecektir."[3263] buyurarak bu duruma işaret etmiş ve kişinin emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker vazifesine ilk önce kendisinden başlaması gerektiğini bildirmiştir. Nitekim kendisinden nasihat isteyen sahâbe Harmele b. Abdullah'a "Ma'rûfu

---

[3259] Buhârî, İkrâh, 7; İbn Kurkûl, (ö. 569/1174), *Meṭâliʾu'l-Envâr ʿalâ Ṣıḥâḥi'l-Âsâr* eserinde kardeşine yardım etmekten kastın mazlumsa onu desetkelemek, zalimse zulmüne engel olmak, şeytana ve nefse karşı ona yardım etmek olduğunu söylemiştir; İbn Ḳurḳûl, *Meṭâliʾu'l-Envâr ʿalâ Ṣıḥâḥi'l-Âsâr*, III, 308. İbnu'l-Mulakkın, (ö.804/1402) Hz. peygamberin kastettiği yardımının güzel adalet ve güzel mumale olduğunu söylemiştir. İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, XV, 576. İbn Battâl, (ö.449/1057) ise yardımın kardeşine iyiliği emredip kötülükten menetmek olduğunu belirtmiştir. İbn Baṭṭâl, *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḥârî*, VII, 153.

[3260] Teftazânl, el-Herevî el-Horâsânî, Şerhu'l-Mekasid, Beyrut 1989, c.5, s. 171.

[3261] İbni Kayyim el-Cevziyye, et-Turuku'l-Hükmiyye fi's Siyâseti'ş-şer'iyye, II s. 622.

[3262] İbn Mâce, Ticâret, 1.

[3263] Müslim, Zühd, 51.

yap ve münkerden sakın."[3264] buyurarak emredilmesi gereken marufu ilk önce kendisinin yapmasını nehyedilmesi gereken münkerden de önce kendisinin kaçınması gerektiğini hatırlatmıştır. Böylece hem kendi hayatındaki kötülüklere karşı hem de yaşadığı toplumdaki kötülüklere karşı duyarlı fertler yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda "Allah'ım! Beni, iyilik yaptıkları zaman sevinç duyan, kötülük yaptıkları zaman da bağışlanma dileyen kullarından eyle."[3265] buyurarak yaptığı işlerin iyilik veya kötülük olduğunun bilincinde olan ve iyiliklerinden dolayı mutluluk duyan, kötülüklerinden dolayı ise üzülerek, af dileyen bir toplum inşa etmeyi hedeflemiştir.

Hukuki ve ahlaki açıdan da birçok sonuç ortaya çıkaran emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi hisbe olarak bilinen ve temelleri Hz. Peygamber dönemine kadar dayanan ve Hz. Ömer döneminde kâmil manada bir devlet organı halini alan yapının kurulmasına kaynaklık etmiştir.[3266] Hz. Peygamber, insanların birine nasihat edip emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesini uygulamaları için zaman zaman özellikle pazar ve çarşılarda bu görevi yerine getirecek bazı kimseleri görevlendirmiş,[3267] toplu alanlarda taşınan savaş aletlerinin kimseye zarar vermeyecek şekilde taşınmasını, boş söz,[3268] aldatma[3269] ve yalandan kaçınılmasını emretmiştir.[3270] Hz. Peygamberden sonra İslam toplumunda onun bu uygulamasının kaynaklık ettiği "hisbe" olarak isimlendirilen ve görevlilerinin emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker bağlamında özel yetkilere sahip olduğu bir yapı da kurulmuştur.[3271] Kâtib Çelebi, (ö. 1067/1657) bu yapının İslam medeniyetinin en temel organlarından birisi olduğunu söylemiştir.[3272]

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, Kur'an'da da emredilen emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi Hz. Peygamber tarafından bizzat uygulanmış ve tavsiye edilmiştir. Bu ilke, inşa edilen yeni toplumsal yapının ve kurulan medeniyetin korunması ve muhafaza edilmesi için adeta bir iç denetim sistemi gibi fertlerin sürekli birbirlerine iyiliği tavsiye edip kötülükten menetmelerini sağlamıştır. İslam medeniyetinde emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker vazifesi yalnızca peygamberlere ya da kamu gücüne has bir

---

[3264] Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, VII, 501.
[3265] İbn Mâce, Edeb, 57; İbn Hanbel, VI, 188
[3266] Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti Ve Müesseseler Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999, s. 214; Kâtib Çelebi, Muṣṭafâ b. ʿAbdullâh Ḥâcî Ḫalîfe (ö.1067/1957), *Keşfu'ẓ-Ẓunûn ʿan Esâmî'l-Kutubi'l-Funûn*, I-VI, Mektebetu'l-Muŝennâ, Bağdad 1941, s. I, 1.
[3267] İbn Abdülber, *İstîâb*, s. 914.
[3268] Nesâî, Eymân, 23.
[3269] Müslim, Îmân, 164.
[3270] Nesâî, Eymân, 23.
[3271] Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti Ve Müesseseler Tarihi*, s. 214.
[3272] Kâtip Çelebi, *Keşfu'ẓ-Ẓunûn*, I, 1.

vazife değil İslam toplumunun tüm fertlerinin yerine getirmesi gereken bir sorumluluk olmuştur.

4.8.2. Dünyevileşmenin Önlenmesi

Her medeniyetin kendine has bir değerler sistemi vardır. Medeniyetler kendilerini var eden bu değerler sisteminden uzaklaştıkları ölçüde kendi sonlarını hazırlamış olurlar. İslam medeniyetinin değerler sistemi, Kur'an ve sünnet kaynaklığında inşa edilmiştir. Doğal olarak bu medeniyette mala, servete, dünyaya ve dünyalıklara bakış açısı da Kur'an ve sünnet tarafından inşa edilmiştir. Bu bağlamda Kur'an, insanların ellerindeki dünyevi imkânları ve sahip oldukları serveti içinde yaşadıkları toplumun faydasına kullanmalarını emreder.[3273] Ve bunun bir ahiret yatırımı olduğunu haber verir.[3274] Eğer dünyevi imkânlar bu şekilde kullanılırsa toplumsal bir tekâmül ve sosyal bir refah ortaya çıkar.[3275] Ancak sahip olunan servet, maddi güç ve imkânlar insana ahireti unutturursa bu sefer de dünyevileşme ve helak süreci başlamış olur.[3276] Dünyevileşme, dinin inşa ettiği değerler sisteminin ve dine ait ilkelerin toplumsal yaşamın dışına itilmesi, ahiretle olan ilişkilerin koparılarak yalnızca bu dünyanın ve bu dünyaya ait olanın (maddi olanın) değerli ve öncelikli olarak kabul edilmesi,[3277] kavramların dine dair kutsal olan içeriklerinin boşaltılması ve hayatın buna göre biçimlendirilmesi[3278] olarak tarif edilerbilir.[3279] Kur'an'da insanların ve toplumların tamamen dünyaya bağlanmalarının ve bunun sonucunda da dünyevileşmelerininin bir takım sebepleri olduğu bildirir. Bilgisizlik,[3280] yakın vadeli olan dünyayı tercih,[3281] dünya nimetlerine aldanma[3282] gibi nedenler bunlardan bazılardır. Dünyevileşmenin zihniyet temellerini açıklaması bakımından Kur'an'daki en önemli örneklerden birisi Kârun kıssasıdır.[3283] Kârun, Kur'an'da kendisine verilen servetin anahtarlarının ancak güçlü bir topluluğun taşıyabildiği, gösterişi seven, kavmi arasında kibirlenerek dolaşan, elde ettiği serveti kendi bilgisiyle

[3273] Bakara, 2/215.
[3274] Haşr, 59/18.
[3275] Nahl, 16/112.
[3276] Kasas, 28/81.
[3277] Tekin, H. Vicdan, *Aileyi de Toplumu da "Deni"leştiren Dünyevileşme*, Eskiyeni Dergisi, Sayı 13, İlkbahar 2009, s. 84-85; Sekülarizm anlamında; Demir Ömer-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s.314
[3278] Özdenören, Rasim, *"Dünyevileşme üzerine soruşturma"* Eskiyeni dergisi, sayı,13 Yıl, 2009 s. 108-111.
[3279] Burhan İşliyen, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından Dünyevileşme Sebepleri ve Sonuçları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), CÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2018, s. 21.
[3280] Necm, 53/29-30.
[3281] Kıyame, 75/20.
[3282] Fatır, 35/5.
[3283] Kasas, 28/76-82.

elde ettiğini zanneden, dünya ve dünyalıklara dalan ve sonun da helak olan bir şahıs olarak anlatılır.[3284] Bu açıdan Kur'an, Kârûn'un değer yargılarının ve önceledi̇ği olguların, dünya ve dünyalıklar çerçevesinde şekillendiğini bildirir.[3285] Bu durum tam bir dünyevileşme örneğidir. Zira dünyevileşme Kur'an'ın öngördüğü üretim ve tüketimle ilgili ahlaki ilkeleri yok sayıp sınırları ihlal etmek, dünyanın ve dünyalıkların cazibesine kapılarak, ekonomik ve sosyal hayat başta olmak üzere yaşamın tüm alanlarında bütün hedef, çaba ve gayreti dünyaya has kılmaktır.[3286] Bunun sonucunda ise lüks, israf, kibir, ekonomik haksızlık, bencillik, egoizm, kulluk görevlerini ihmal ve ahireti unutmak gibi toplumları sosyal çürüme ve çöküşe sürükleyen etkenler ortaya çıkmaktadır.[3287]

İslam toplumunun ve medeniyetinin de Kur'an'da bahsi geçen kavimler gibi olmaması için dünyevileşmeye karşı önemli ikaz ve açıklamalarda bulunan Hz. Peygamber, geçmiş kavimlerin ibretler içerin kıssalarından ve imtihanlarından sıkça bahsetmiştir.[3288] Nitekim sahabeden Abdullah b. Amr Hz. Peygamber'in kimi zamanlar geç vakitlere kadar geçmiş milletlerin kıssalarını anlattıp insanları ibret almaya çağırdığını ve farz namazların vakti girince ara verdiğini bildirmiştir.[3289] Hz. Peygamber'in anlattığı bu kavimlerin bazıları bu imtihanı kaybetmiş ve tarih sahnesinden silinmişlerdir.[3290] Hz. Peygamber, bu toplumların çöküşüne sebep olan sapmalardan birisinin de dünyaya dalmak ve dünyevileşmek olduğunu bildirmiştir.[3291] Bu minavaldeki hadisleri hadis kitaplarının zühd ve rekâik gibi bölümlerinde bulmak mümkündür. Örneğin "Buharî Sahîh'inde 'Kitâbu'r-Rekâik', Müslim Sahîh'inde 'Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâik', Tirmizî Sünen'inde 'Kitâbu'z-Zühd', İbn Mâce Sünen'inde 'Kitâbu'z-Zühd', Dârimî Sünen'inde 'Kitâbu'r-Rikâk" bunlardan bazılarıdır. Hz. Peygamber'in dünyevileşme tehlikesine karşı yaptığı uyarıların en önemlilerinden birisi "Vehn hadisi" olarak meşhur olan hadistir. Hz. Peygamber bu hadisinde şöyle buyurmuştur: "Yemek yiyenlerin sofralarına (çanaklarına) birbirlerini çağırdıkları gibi, çeşitli ümmetlerin sizin aleyhinize birleşmeleri yaklaşmaktadır. Sahabeden biri "Yâ Rasûlallah! Bu o gün (sayıca) az olacağımızdan mı olacak? diye sordu. Hz. Peygamber, "Hayır, aksine o gün (sayıca) çok olacaksınız. Fakat selin üzerindeki çerçöp gibi olacaksınız. Allah, düşmanınızın

[3284] Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIII, 309-310.
[3285] Buladı, Kerim, *Sekülerleşme Ya Da Dünyevileşme Anaforunda İnsan (Kârun Örneği*), Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 3, Cilt 3, Sayı 2, Güz 2017, s. 44.
[3286] Karacelil, Süleyman, *Büyük Tehlike: Dünyevileşme*, Nesil yayınları, İstanbul 2008, s. 11
[3287] Bkz: Buladı, Kerim, *Sekülerleşme Ya Da Dünyevileşme Anaforunda İnsan (Kârun Örneği)*, s. 48-50.
[3288] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 64.
[3289] Ebû Dâvûd, İlim, 11.
[3290] Müslim, Hudûd, 9
[3291] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, VI, 202.

kalbinden sizin korkunuzu çekip alacak ve kalbinize "vehn" atacaktır" buyurdu. Sahabeden birisi "Yâ Rasûlallah! "vehn" nedir?" diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber "dünya sevgisi ve ölüm korkusu." [3292] şeklinde buyurmuştur. el-Beyḍâvî (ö.685/1286) Hz. Peygamberin bu hadisinde Müslümanların hallerinin zayıf, kavrayışlarının düşük olacağını bu nedenle bir selin önündeki çer çöp gibi savrulacaklarının kast edildiğini belirtmiştir.[3293] Bu hadisiyle dünyevileşen milletlerin sayıları kalabalık da olsa toplumlarını ve kendilerini var eden değerleri savunma içgüdülerini kaybedeceklerini haber veren Hz. Peygamber, bunun nedenini de ölümden/ahiretten hoşlanmama ve dünyaya karşı aşırı sevgi ve bağlılık olduğunu vurgular. "Allah'a yemin ederim ki, sizin benden sonra Allah'a şirk koşmanızdan değil dünya konusunda (dünyaya dalıp) birbirinizle didişip çekişmenizden korkarım."[3294] buyuran Hz. Peygamber, İslam toplumunu tehdit eden en büyük tehlikenin toplumun dünyaya dalıp dünya nimetleri konusunda birbirlerine düşmeleri olduğuna işaret etmiştir. Başka bir hadisinde ise "Vallahi, ben sizin için fakirlikten korkmuyorum. Ancak ben, sizden önceki ümmetlerin önlerine dünyanın serilip onların dünya için yarıştıkları gibi, sizin de yarış etmenizden, dünyanın onları helâk ettiği gibi, sizi de helâk etmesinden korkuyorum."[3295] buyurarak dünyevileşmenin İslam toplumunu çöküşe sürükleyebileceğini haber vermiş, bunun en önemli nedeninin ise servet kazanma hırsıyla dünyaya tamah eden insanın haram ve helal hassasiyetini kaybetmesi olduğunu bildirmiştir.[3296]

Dünyevileşmenin insan hayatına yansıyan birçok tezahürü vardır. Ahireti unutarak tek dünyacı bir hayat tarzını benimsemek ve *tûl-i emel* sahibi olmak dünyevileşmenin başlıca tezahürlerindendir. Kur'an'da "Onlar, dünya hayatını ahiret hayatına tercih ederler."[3297] ayetiyle ifade edilen dünyacı anlayışın en belirgin özelliği kalıcı olmayan dünyayı ebedi olan ahirete tercih etmektir. Nitekim "Hayır siz geçici olanı

[3292] Ebû Dâvûd, Melâhim, 5; Şuayb el-Arnavud, Ebû Davud'un Sünen'ini tahkik ederken dipnotta; rivayetin Ebû Davud et-Tayâlîsi'de (no:992), İbn Ebi Şeybe'de (no:53/15), Buhâri'de (Tarihu'l-Kebîr, no: 352/6), Beyhakî'de (Şuabu'l-Îman, no:10372), mevkuf olarak geçtiğini; "İbn Ebi Âsım "Ez-Zühd" (no:268), (Ebubekir Muhammed b. Harun) er-Rûyânî (ö. 307) "El-Müsned" (no:654), Taberânî "Eş-Şâmiyyîn" (no:600), Beyhâkî "Ed-Delâlilu'n-Nübüvve" (6/534), Beğavî "Şerhu's-Sünne" (4224), İbn Asâkir "Târihu'd-Dımeşk" (23/330), Mizzî "Tehzîbu'l-Kemâl"'de Salih b. Rüstem Ebî Abdusselâm'ın hayatında (no: 43/16) bu hadisi tahriç ettiklerini" söylemektedir.

[3293] el-Beyḍâvî, *Tuḥfetu'l-Ebrâr*, III, 313.

[3294] Buhârî, Meğâzî, 28.

[3295] Müslim, Zühd, 6.

[3296] Buhârî, Büyû', 7.

[3297] İbrahim, 14/3.

(yani dünyayı) seviyorsunuz/istiyorsunuz"[3298] ayetinde de dünyanın geçici olduğuna dikkat çekilmiş ve geçiciliği tercih etmek kınanmıştır. Zira ahireti önceleyen bir anlayışla dünyayı önceleyen bir anlayışın başta dünya görüşleri olmaz üzere ahlak, ibadet, aile, hak gibi olgulara da bakış açıları farklı olacaktır. Örneğin yaptığı iyi ve kötü davranışların ahiretteki karşılığını göreceğine inanan ve davranışlarını buna göre şekillendiren bir insan bu dünya hayatında daha düzenli ve ahenkli bir hayat yaşar. Ahiretin geri plana atıldığı bir hayat ise bunun tam zıddıdır.[3299] Bu bağlamda ahiret inancını öncelemek erdemli bir hayat yaşamının en temel motivasyonlarından da birisidir.[3300] Nitekim "... (Gaflete) dalan, gülüp oynayan, kabirleri ve toprak altında çürümeyi unutan kul ne bedbahttır! Azan, haddi aşan, nereden geldiğini ve nereye gittiğini unutan kul ne bedbahttır!"[3301] buyuran Hz. Peygamber, ahireti unutan ve dünyayı tercih eden insanın yoldan çıkıp haddi aşacağını bildirmiştir. İnsanın ahireti unutma ve dünyevileşme tehlikesine karşı kendisine verilen nimetlerin hesabının ahirette sorulacağı bilinciyle hareket etmesini isteyen Hz. Peygamber, "Kıyamet gününde insanoğlu şu beş şeyden hesaba çekilmedikçe bir yere kımıldayamaz: Ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede harcadığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, bildiği ile amel edip etmediğinden."[3302] şeklinde buyurmuştur. Ayrıca insanın asıl mal ve servetinin ahirete ait yatırımları olduğunu haber vererek, "İnsanoğlu, sürekli 'Malım, malım!' der. Ey âdemoğlu, senin yiyerek tükettiğin, giyerek eskittiğin ve sadaka vererek önceden (âhirete) gönderdiğin dışında bir malın/servetin mı var?"[3303] buyurmuştur. İnsanların ahireti unuttup dünyevileşmelerinin en önemli sebeplerinden birisi de *tûl-i emel* yani insanın dünayaya karşı ömrünün yetmeyeceği kadar uzun vadeli umutlar beslemesi ve ahireti unutmasıdır.[3304] Hz. Peygamber insanda varolan bu duyguyu tarif edereken "Yaşlının bütün bedeni kuvvetleri azalsa da gönlünde dünyaya karşı olan sevgi ve uzun emeller hep genç kalır"[3305] buyurarak bu duruma işaret etmiştir. İbnü'l-Cevzi (ö. 597 /1201), *tûl-i emel*'in hayrılı işlerle uğraşanlar dışındaki kimseler insan için kesinlikle hayırlı

[3298] Kıyamet, 75/20.
[3299] Hakkı, İzmirli İsmail, *el-Cevabu's-Sedid Fi Beyânı Dini't-Tevhid*, Ankara, 1339-1341, s. 189
[3300] İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (595/1198), *Tehâfütü't-tehâfüt*, Thk. Süleyman Dünya, Daru'l-Maarif, Kahire, 1966, s. 585.
[3301] Tirmizî, Sıfâtü'l-kıyâme, 17
[3302] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 1.
[3303] Müslim, Zühd, 3.
[3304] Kastallani, *İrşâdüs's-Sâri*, IX, 238, 239.
[3305] Buhârî, Riḳāḳ, 5.

olmadığını söylerken[3306] Gazzâli, bu duygunun asıln nedeninin bilgisizilik ve cahilik oldupunu beliritir.[3307]

Dünyevileşmenin toplumların varlığını tehdit edici tezahürlerinden birisi de kibir ve gösteriş düşkünlüğüdür. Hz. Peygamber'in gönderildiği tek dünyacı cahiliye toplumunun belirgin özelliklerinden birisi de kibirdir.[3308] Zira hem Hz. Peygambere hem de onun getirdiği vahye karşı çıkış sebeplerinden birisi de sahip oldukları kibir anlayışıydı.[3309] Mal, evlat ve makam açısından Hz. Peygamberi küçümseyen ve kibirlenen Mekke müşrikleri "Kur'ân aramızdan ona mı indirilmiş?"[3310] "Bu Kur'an, şu iki şehirden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?"[3311] diyerek kibirlerini açığa vuruyorlardı. Cahiliye toplumu tek dünyacı anlayışları nedeniyle yaptıkları her iyiliğin karşılığını bu dünyada görmek isitiyor, hiç olmazsa iyiliklerinin diğer insanlara karşı bir övünme ve kibir vesilesi olmasını istiyorlardı. Örneğin cahiliye toplumunun yüksek bir ederdem olarak gördüğü misafirlere aşırı ikram düşüncesinin ana nedeni kendileri de misafir olduklarında aynı saygıyı ve hürmeti görme isteği ya da yaptıkları ikramın toplum tarafından takdir edilmesi isteğidir.[3312] Kur'an Cahiliye Araplarının yetimi itip kaktıklarını,[3313] yetim mallarını haksız yere yediklerini,[3314] cimrilik yaptıklarını,[3315] gösteriş ve övünmek için çok para ve mal harcadıklarını[3316] bildirerek onların görünürde yaptıkları birtakım iyiliklerin birer cömertlik gösterisinden ibaret olduğunu,[3317] asıl maksadın kendilerinin, soylarının ve kabilelerinin şan ve şöhretini yaymak, övgü kazanmak, korku salmak yani dünyevi bir menfaat elde etmek olduğunu ifade eder.[3318] Hz. Peygamber böylelerini arzu ve hevalarının peşine düşerek dinlerini dünyaya alet eden insanların en kötüleri olarak nitelendirmiştir.[3319] Çünkü insanı riyaya iten temel sebep, hevânın arzuladığı dünyalık kazanımları elde etme duygusudur. Bu duygu nedeniyle insan, dini değerleri, ibadetleri ve yaptığı hayırları bile gösteriş için kullanabilir.

[3306] Ayni, Umdetü'l-Kdri, XXIII, 51ظ
[3307] Gazzâli, *İḥyâ'*, IV, 452.
[3308] Kur'an'daki hamiyyetü'l-câhiliyye tamlaması, onların benliklerinde yer eden kibirlerini ifade eder. (Fetih, 48/26).
[3309] Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 56, 61.
[3310] Sâd, 38/8.
[3311] Zuhruf, 43/31
[3312] Hûfî, Ahmed Muhammed, *el-Hayâtu'l-'arabiyyetu mine'ş-şi'ri'l-câhilî*, Kahire: Mektebetu Nahda Mısır ve Matbaatuhâ, 2. Basım, 1952, s. 240.
[3313] Fecr 89/17-18; Mâûn 107/2-3.
[3314] Nisâ 4/10.
[3315] Âl-i İmrân 3/180.
[3316] Beled 90/5-6.
[3317] Harun Öğmüş, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, s. 241.
[3318] Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, s. 152.
[3319] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 17.

Dünyevileşmenin bir tezahürü olan kibre dayalı gösterişçi dindarlık[3320] anlayışını reddeden Hz. Peygamber, "Allah bana, mütevazı olup birbirinize karşı övünmemenizi ve birbirinize karşı haddi aşan davranışlarda bulunmamanızı vahyetti."[3321] buyurmuş ve insanları kibre ve gösterişe sevkedebilecek bazı davranışları yasaklamıştır. Örneğin, kaplan derisinden yapılmış minderler üzerine oturmak,[3322] ipek ve atlas gibi kumaşlardan dikilen kıyafetler giymek, altın ve gümüşten imal edilmiş kap ve çanakları kullanmak[3323] ve takı, süs ve ziynet eşyaları ile gösteriş yapmak,[3324] abartıya ve israfa kaçmak,[3325] elbiseyi yerde sürüyerek kibirlenmek gibi davranışları yasaklamıştır.[3326] Tüm hayatı boyunca kibir, gösteriş ve lüksten uzak yaşayan Hz. Peygamber, dünyevileşmeye karşı hayatıyla örnek olmuştur. Hz. Peygamber'in bu durumunu en iyi anlatan örneklerden birisi Abdullah b. Mesud ile yaşadığı bir diyalogdur. Abdullah b. Mes'ûd, birgün Hz. Peygamber'in odasına girdi. Orası küçüklüğünden ötürü kuş yuvasına benzetiliyordu. Hz. Peygamberi bir hasır üzerinde yatarken ve hasırın izi de yüzüne çıkmış vaziyette gören Abdullah b. Mesud, ağlamaya başladı ve Hz. Peygamber'in neden ağladığını sorması üzerine "Ey Allah'ın Râsûlü, Kisra ve Kayser atlas, halis ipek ve dîbâc üzerinde yürüyorlar. Sen ise bu hasır üzerinde uyuyorsun. Bu hasır da senin vücudunda izler bırakmış." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Ağlama Abdullah! Dünya onların, âhiret ise bizimdir. Hem benim dünya ile ilgim ne kadar ki? Ben bu dünyada, ancak, bir ağacın altında gölgelenen, sonra da oradan kalkıp giden bir yolcu gibiyim."[3327] şeklinde buyurmuştur. Sonraki yıllarda İslam toplumunun maddi açıdan meydana gelen bolluk ve değişim, Hz. Peygamber'in bu anlayışını değiştirememiştir. Çünkü Hz. Peygamber'in dünyaya karşı bu tavrı bir zaruret değil tercihtir. Nitekim "Vallahi yâ Âişe, eğer istersem Allah bana altından ve gümüşten dağlar ihsan eder."[3328] buyurarak bu duruma işaret etmiş ve imkânlar bollaştığında ashabın kendisine yaptığı "Ya Rasûlallah! Üzerinde uyuman için sana bir yatak getirsek!" teklifini reddetmiş[3329] ve evinde ve eşyalarında gösterişten kaçınmıştır.[3330] Eve geldiğinde üzerinde kuş resmi olan perdeler asıldığını görmüş ve "Ey

[3320] Bkz: Hayati Hökelekli, *Gösterişçi Dindarlık*, Dindarlık Olgusu Sempozyumu, Kurav Yayınları, Bursa 2016, 113-123.
[3321] Müslim, Cennet, 64
[3322] Ebû Dâvûd, Menâsik, 23.
[3323] Buhari, Eşribe, 27; Nesâî, Ferâ' ve atîre, 7
[3324] Ebû Davud, Hatem, 3.
[3325] Müslim, Libâs ve zînet, 41.
[3326] Buhârî, Fedâilü ashâbi'n-nebî, 5; Nesâî, Zînet, 104.
[3327] Taberânî, *elMu'cemü'l-kebîr*, X, 162; İbn Mâce, Zühd, 3.
[3328] İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 465; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, II, 173.
[3329] Tirmizî, Zühd, 44.
[3330] Buhârî, Mezâlim, 32; Müslim, Libâs ve zînet, 96.

Âişe, perdeyi değiştir. Çünkü her içeri girip onu gördüğümde dünyayı hatırlıyorum." buyurmuştur.[3331]

Görüldüğü gibi dünyevileşmeye karşı kendi hayatında son derece titiz davranan Hz. Peygamber, İslam toplumunun da dünyevileşmemesi için bazı tedbirler almış ve uygulamalarda bulunmuştur. Dünyevileşme anlayışını ilk önce niyetlerde sonlandırmak isteyen Hz. Peygamber, Enes b. Mâlik'in rivayet ettiğine göre şöyle buyurmuştur: "Kimin kaygısı (önceliği) âhiret olursa Allah onun zenginliğini kalbine yerleştirir, iki yakasını bir araya getirir ve dünya zelil bir şekilde ona gelir. Kimin kaygısı da (önceliği) dünya olursa Allah onun fakirliğini iki gözü arasına koyar ve onun iki yakasını bir araya getirmez; kendisine de ancak onun için takdir edilen dünyalık ne ise o gelir."[3332] Hz. Peygamber bu hadisiyle İslam toplumunun kaygı ve niyet önceliğinin de dünya değil ahiret olmasını istemiştir. Çünkü dünyayı öncelemek bir anlamda ahirete imanı ve ona göre davranışta bulunmayı emreden, dini de hayatın dışına öteleme ya da din ve dünya ayrımının ortaya çıkması anlamına gelecektir. Hâlbuki İslam hayatın her alanına dair belirleyici kuralları olan bir dindir.[3333] Bu bağlamda sık sık ahirete ve ahirete iman bağlamında davranışta bulunmaya vurgu yapan Hz. Peygamber, cennette bir kamçı kadar yerin dünyadan daha kıymetli olduğunu,[3334] asıl akıllı kişilerin bu cennet ve ahiret için hazırlık yapanlar olduğunu, [3335] asıl kurtuluşun ise imana ve yetecek kadar rızka sahip olduktan sonra kanaat etmek olduğunu haber vermiştir.[3336] Allah'ın "Ey âdemoğlu! Her durumda kendini bana ibadete ver ki, gönlünü zenginlikle doldurup ihtiyacını gidereyim. Böyle yapmazsan ellerini meşguliyetle doldururum, ihtiyaçlarını da gidermem."[3337] buyurduğunu haber veren Hz. Peygamber, İslam toplumunun fertlerinin ilk önce kalplerinde ve niyetlerinde dünyayı değil ahireti önceleyen fertler olmasını hedeflemiştir. Bu hedefin gerçekleşmesi için de ilk önce mal ve servet imtihanına karşı dikkatli olunmasını isteyen Hz. Peygamber, Kâ'b b. İyâz'ın işittiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Her ümmetin bir fitnesi (imtihan vesilesi) vardır, benim ümmetimin fitnesi ise maldır."[3338] Şeklinde bildirmiş ve bu duruma dikkat çekmiş ve insanoğlunun iki vadi dolusu malı olsa muhakkak üçüncüsünü isteyeceğini ve insanın karnını ancak toprağın doyuracağını haber

[3331] Nesâî, Zînet, 111; Müslim, Libâs ve zînet, 88ç
[3332] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 30
[3333] Sezen, Yumni, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 336-337.
[3334] Buhârî, Rikâk, 2.
[3335] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25.
[3336] Müslim, Zekât, 125.
[3337] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 30.
[3338] Tirmizî, Zühd, 26.

vererek,[3339] insan fıtratında olan mal ve servet düşkünlüğü tehlikesine dikkat çekerek ümmeti uyarmıştır. Yine "Bu dünya malı göz alıcı ve tatlıdır. Kim bu mala tamah etmeden gönül zenginliği ile sahip olursa kendisi için malı bereketlenir. Ama kim de hırs ve tamah dolu bir kalple bu malı isterse, tıpkı yiyip de doymayan kimse gibi, onun için malın bereketi kaçar. Veren el, alan elden üstündür."[3340] buyurarak İslam toplumunu dünya ve dünyalıkların oluşturduğu hırs ve tamah duygusuna karşı kanaat ve gönül zenginliğine davet etmiştir.

İslam medeniyetinin gelecekte dünyevileşmeye dayalı krizler yaşamaması için de birtakım uyarılarda bulunan Hz. Peygamber, "Her ümmetin bir fitnesi (imtihan vesilesi) vardır, benim ümmetimin fitnesi ise maldır."[3341] buyurarak mal ve servetten kaynaklanacak krizlere karşı uyarmış, maldan dolayı insana bir şer gelir mi diye soran birisine insanın ancak sahip olduğu maldan yoksullara, yetimlere ve yolda kalmışlara verenlere hayır getireceğini, serveti haksızca kazanan ve haksızca kullananların ise akıbetinin kötü olacağını haber vermiştir.[3342] İnsanların dünya ve ahiret dengesini kaybedip, geçici olana öncelik vermelerini istemeyen Hz. Peygamber, "Allah'a yemin ederim ki, âhiretin yanında dünyanın durumu, içinizden birinizin parmağını denize daldırması gibidir ki kişi parmağının ne kadar su ile döneceğine baksın!"[3343] buyurarak dünyanın ahiret karşısındaki değersizliğine işaret etmiş ve değersiz olan dünyayı tercih edenler hakkında "Dinarın ve dirhemin, kadife kumaşın ve işlemeli elbiselerin kulu olana yazıklar olsun ki ona bir şey verilirse memnun olur, verilmezse memnun olmaz."[3344] buyurmuş ve dünya ve ahiret dengesini kaybedenleri kınamıştır. Zira medeniyetler ancak dünya ve ahiret dengesini sağladıkları ölçüde geleceğe güvenle yürüyebilirler. Bu bağlamda "Allah'ın sana verdiğinden âhiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma!"[3345] buyuran Hz. Peygamber, İslam toplumunun fertlerinin ne dünyayı terk ederek tamamen ruhbanlığa sapmasını[3346] ne de ahireti unutarak tamamen dünyaya bağlanmasını istemiştir.[3347] Bu bağlamda zenginlik, servet ve malın takva sahibi olanlar

[3339] Müslim, Zekât, 116.
[3340] Buhârî, Zekât, 50.
[3341] Tirmizî, Zühd, 26.
[3342] Müslim, Zekât, 123.
[3343] Müslim, Cennet, 55.
[3344] Buhârî, Cihâd 70.
[3345] Kasas, 28/77.
[3346] İbn Hanbel, VI, 226.
[3347] Tirmizî, Sıfâtü'l-kıyâme, 17

için bir zararı olmayacağını[3348] ve malın iyi insanlar elinde olmasının güzel olacağını[3349] bildirmiştir.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, bazı geçmiş kavimlerden örnekler vererek onların mal ve servet imtihanını kaybettiklerini, lüks, tûl-i emel ve israfa daldıklarını, dünya ve ahiret dengesini kaybedip tamamen dünyevileştiklerini ve sonunda tarih sahnesinden silindiklerini bildirmiştir. Bu ibretli manzaraları insanların değerlendirmesine sunarak İslam medeniyetinin de aynı akıbeti yaşamaması için gereken tedbirlerin alınmasını istemiştir. Sade ve mütevazi yaşantısıyla insanlara örnek olmuş, yokluk zamanlarında olduğu gibi varlık zamanlarında da ahireti tercih ettiğini gösteren davranışlarla İslam toplumunu dünyevileşme krizine karşı teyakküz halinde olmaya davet etmiştir.

4.8.3. Taklidin (Benzeşme) Yasaklanması

Ürettiği değerler sistemi ve bu değerler siteminin ortaya çıkardığı kültür, adet, gelenek, giyim, kuşam ve yaşam biçimi bir medeniyeti diğer medeniyetten ayıran en önemli özelliklerdendir. Bu bağlamda İslam dininin kaynaklığında şekillenen İslam medeniyetini de diğer medeniyet ve kültürlerden ayıran birtakım özellikler vardır. Çünkü İslam dini diğer din ve kültürleri taklit eden, onlara benzeşmeyi esas alan bir din değil, aksine her alanda kendine özgü alternatifler ortaya koyan bir dindir. Medeniyetler, özgünlüklerini ve ayırt edici özelliklerini terk etmeye başladıklarında ortaya "teşebbüh" çıkar. "Teşebbüh" Arapça ş-b-h kökünden türeyen ve şekil, renk ve sıfat olarak bir başka şeye benzemek[3350] anlamına gelir. Taklit ise benzenilen şeye has olan bir davranış biçimini bilinçsiz bir şekilde yerine getirmektir.[3351] Kur'an'da "Kendilerine apaçık belgeler geldikten sonra, ayrılığa düşüp parçalanan kimseler gibi olmayın…"[3352] buyurularak, Allah'a çocuk isnad eden Hıristiyanlara[3353] ve haksız yere peygamberlerini katleden Yahudilere[3354] benzenilmesi ve taklid edilmesi yasaklanmıştır. Çünkü bunlar kendi dinlerini ve kitaplarını tahrif etmiş,[3355] batıl inanışlara sapmışlardır.[3356] Bu

[3348] İbn Mâce, Ticâret, 1
[3349] İbn Hanbel, IV, 197
[3350] İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, XIII, 503-506; ez-Zebidi, *Tâcûl-Arus min Cevâhiri'l-Kâmus,* s. 51.
[3351] Bkz: Ali Çelik, *Sünnete İttiba Konusunda Farklı Eğilimler*, İslami Araştırmalar, c.l3, Sayı: 1. 2000, s. 75-92.
[3352] Âl-i İmrân, 3/105.
[3353] Bakara, 2/116.
[3354] Nisâ, 4/155.
[3355] Bakara, 2/75.
[3356] Bakara, 2/80, 111.

bağlamda Kur'an'da kalbi katılaşanlar gibi olmayın,[3357] Allah'ı unutanlar gibi olmayın,[3358] bizim yanımızda kalsalardı öldürülmezlerdi diyenler gibi olmayın,[3359] insanları yurtlarından çıkaranlar gibi olmayın,[3360] ölçü de eksik verenler gibi olmayın,[3361] Müşriklerden olmayın[3362] meyanındaki ayetlerle söz, fiil, düşünce ve yaşayışta Yahudi ve Hıristiyanlar da dâhil kâfirlere ve münafıklara benzemek yasaklanmıştır.

Muhaddislerden İbn ʿAbdilberr (ö.463/1071), teşebbühün yani benzeşmenin fiillerdeki benzeşme olduğunu,[3363] Alîyyul-Ḳârî, (ö.1014/1605) ise aslolanın ahlak ve karakterde benzeşememek olduğunu,[3364] Şemsuddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384), fiiler gibi sözlerde de benzeşmemenin gerektiğini söylemiş,[3365] İbnu'l-Melek (ö. 854/1450), kapsamı biraz daha genişleterek giysi, kıyafet ve günah hususunda da benzeşmenin kastedildiğini söylemiştir.[3366] Bedruddîn el-ʿAynî, (ö.855/1451) ise biraz daha farklı bir yaklaşımla Hz. peygamberin benzeşmeme emrinin aynı zamanda bir muhalafet anlamıda içerdiğini bu nedenle Yahudi ve Hıristiyanlara her konuda muhalefet edilmesi gerektiğini söylemiştir.[3367] el-Munâvî (ö.1031/1622) benzeşmeyi, hükümlerde ve ahlakta helak onlara kavimlere benzeyerek onlar gibi rezil bir duruma ve hayat tarzına sahip olmak olarak tarif etmiştir.[3368] Sanʿânî (ö.211/827), yalnızca kafileri değil benzenilmemesi gereken kim varsa onlara benzememek gerektiğine vurgu yaparak fasıklara benzeyenler onlardan olur, kafirlere bezeneyenler onlardan olur, bidateçilere bezeneler de onlardan olur demiştir.[3369]

Bir medeniyet için en tehlikeli benzeşme türü inançta benzeşmedir. Çünkü inanç benzeşmesi o medeniyeti var eden değerler sisteminin[3370] tamamını ortadan kaldırabilecek sonuçlara yol açabilir. Kur'an'da Hz. Peygambere yönelik olarak "Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır."[3371] buyurulmuş ve Yahudi ve Hıristiyanların arzuladıkları tek

---

[3357] Hadîd 57/16.
[3358] Haşr, 59/19.
[3359] Âl-i İmrân, 3/156.
[3360] Enfal, 8/47.
[3361] Şuâra, 26/181.
[3362] Rum, 39/31.
[3363] İbn ʿAbdilberr, *et-Temhîd*, VI, 80.
[3364] ʿAlîyyul-Ḳârî, *Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ*, VII, 2782.
[3365] Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, XXI, 34.
[3366] İbnu'l-Melek, *Şerḥu Meṣâbîḥi's-Sunne*, V, 24.
[3367] Bedruddîn el-ʿAynî, , *Nuḫabu'l-Efkâr fî Tenḳîḥi Mebânî'l-Aḫbâr fî Şerḥi Meʿânî'l-Âŝâr* VIII, 434.
[3368] el-Munâvî, *et-Teysîr bi Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣağîr,* I, 434.
[3369] eṣ-Ṣanʿânî, Ebû İbrahîm Muḥammed b. İsmail el-Kaḥlânî (ö.1182/1768), *Subulu's-Selâm* , I-II, II, 646.
[3370] Sarıçam ve Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 55.
[3371] Bakara 2/120.

benzeşmenin inançta benzeşme olduğu belirtilmiştir. İslam medeniyetini bekleyen en büyük tehlikelerden birisi işte bu inanç benzeşmesidir. Zira inançta benzeşmeyi ahlak ve sosyal hayattaki benzeşme takip edecektir. Çünkü İslam medeniyetine mensup toplumların ahlak ve sosyal hayatlarında en belirleyici rol inançtır. Doğal olarak tevhid inancında meydana gelebilecek en ufak bir sapma ya da tahrif, İslam toplumunun bütün insani ve sosyal münasebetlerine de yansıyacaktır. Bu bağlamda "Kim bir topluluğa benzemeye çalışırsa o da onlardandır."[3372] buyuran Hz. Peygamber, ilk önce inanç konusunda benzeşmeyi yasaklamıştır. Bunun için tevhid inancından sapmaya neden olacak her türlü benzeşmeyi kesin bir dille yasaklamıştır. Örneğin, Huneyn seferine giderken Müslümanlar yeşil ve güzel bir ağaç gördüler. Bazıları bu ağacın Hz. Peygamber tarafından "zâtü envât" yapılmasını istediler. "Zâtü envât" uygulaması cahiliye döneminde müşriklerin yanına gelip kurban keserek ibadet ettikleri bir ağaçtı. Bu sözleri duyan Hz. Peygamber, "Sübhânallâh! Sizin bu söylediğiniz, kavminin Musa'ya söylediği şu söze benzer: '...Ey Musa, bize o insanların taptığı tanrılar gibi bir tanrı yap...'"[3373] buyurarak bunu yasaklamıştır.[3374] İslam toplumunun zihninde cahiliyenin şirk düşüncesinden bir kalıntı olmasını istemeyen Hz. Peygamber, "Sizden biriniz yemin eder ve yemininde 'Lât hakkı için' derse arkasından hemen 'Lâ ilâhe illâllâh' desin..."[3375] buyurmuş ve Allah'tan başkası adına yemin etmeyi yasaklamıştır.[3376] Böylece hem müşriklerle benzeşmenin önüne geçmek istemiş hem de eski alışkanlıkların tekrar ortaya çıkmasını engellemeyi hedeflemiştir. Yine cahiliyenin şirke yönlendiren adetlerinden birisi olan büyücü ve kâhinlere gidip onların söylediklerine inanmayı yasaklayan Hz. Peygamber, müşriklerin adet ve geleneklerine benzeyen işler yaparak kâhinlere gidenler hakkında "Kim de bir kâhine gider ve onun sözlerini tasdik ederse Muhammed'e indirileni inkâr etmiş olur."[3377] buyurmuştur. Tüm bunların dışında cahiliyeden kalma yıldızlara ilahi bir güç atfetme[3378] ve uğursuzluğa inanma[3379] gibi düşünceleri yasaklamıştır. Yine "Hıristiyanların Meryem oğlunu (Hz. İsa'yı) tâzimde/övgüde aşırı gittikleri gibi siz de beni tâzimde/övgüde aşırı gitmeyin. Şüphesiz ki ben Allah'ın kuluyum, o halde bana 'Allah'ın kulu ve rasûlü' deyin."[3380] buyurarak peygamberlerine

[3372] Ebû Dâvûd, Libâs, 4.
[3373] A'râf, 7/138.
[3374] Tirmizî, Fiten, 18.
[3375] Müslim, Eymân, 5.
[3376] Buhârî, Edeb, 44.
[3377] İbn Mâce, Tahâret, 122.
[3378] Müslim, Selâm, 106.
[3379] Buhârî, *Edebü'l-müfred*, 314.
[3380] Buhârî, Enbiyâ, 48.

aşırı tâzim ve övgü sebebiyle şirke düşen Hıristiyanlara benzeme konusunda uyarmıştır. Yine şirke düşme tehlikesine dikkat çekerek "Allah'ın lâneti Yahudilerin ve Hıristiyanların üzerine olsun. Onlar peygamberlerinin kabirlerini kendilerine mescit edindiler."[3381] buyurarak vefatlarından sonra da peygamberlere aşırı tazimi yasaklamıştır. Bir şekilde şirk inancıyla ilişkili olan ve taklit edildiği takdirde insanı şirke götürebilecek tüm davranışlardan uzak durulması gerektiğini belirten Hz. Peygamber, bir cahiliye adeti olan ve adına "ğul"[3382] denilen gizemli varlık inanışını,[3383] Şevval[3384] ve safer[3385] gibi bazı aylarda uğursuzluk "teşe"üm" [3386] olduğu inanışını, "Temâim"[3387] denilen nazarlık benzeri nesneleri kullanmayı yasaklamıştır. [3388] Hz. Peygamber tüm bu uygulamalarıyla müşriklerin inanç biçimleri ve bu inanç biçimlerine yönlendiren benzeşmeye (teşebbühe) kapı aralayan tüm uygulama, davranış ve inanışları yasaklayarak İslam medeniyetinin tevhid inancına bağlı kalmasını hedeflemiştir.

Sadece inançta değil fikir, düşünce ve davranış bakımından da başka inanç biçimlerine benzemeyi yasaklayan Hz. Peygamber, İslam öncesi Arap toplumunun ırkçılık ve asabiyet düşüncesine benzeyen davranışları da yasaklamıştır. [3389] İslâm dininde ve onun kaynaklık ettiği medeniyette üstünlüğün ancak takva ile olacağını belirtmiştir,[3390] Bir kavme benzeyen bizden değildir dediği gibi "Irkçılığa çağıran bizden değildir. Irkçılık davası uğruna savaşan bizden değildir. Irkçılık davası uğruna ölen bizden değildir."[3391] şeklinde buyurmuştur. Sahabeden Ebû Zer el-Gıfârî'nin Bilâl-i Habeşî'yi annesinin siyahi olmasından dolayı kınaması üzerine "Ebû Zer! Onu anasından dolayı mı kınıyorsun? Demek ki sen, hâlâ câhiliye kalıntıları barındırıyorsun."[3392] diyerek sert bir dille uyarmıştır. Allah'ın en nefret ettiği insanların Müslüman olduktan sonra da cahiliye adetlerini yaşatarak onlara benzeyen insanlar olduğunu haber veren Hz. Peygamber,[3393] cahiliyenin başta asabiyet düşüncesi olmak üzere onlara benzeyebilecek tüm söz ve fiilleri yasaklamıştır. Yine Müşriklerin davranış biçimlerinden olan, ölünün ardından

---

[3381] Buhârî, Libâs, 19.
[3382] Süyûtî, Şerh ale'l-Müslim, V, 238.
[3383] Müslim, Selâm, 107.
[3384] İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 60-61.
[3385] Buhârî, Hac, 34.
[3386] Buhârî, Tıb, 19.
[3387] Ebû Dâvûd, Tıb, 17
[3388] Müslim, Libâs ve zînet, 105.
[3389] Müslim, İmâre, 57.
[3390] İbn Hanbel, V, 411.
[3391] Ebû Dâvûd, Edeb, 111-112
[3392] Müslim, Eymân, 38; Buhârî, Îmân, 22; Aynî, Umdetü'l-kârî, I, 329.
[3393] Buhârî, Diyât, 9.

bağırıp çağırma,[3394] ağıt yakma, [3395] ölü için ayağa kalkma[3396] gibi adetleri yasaklamış ve "Ümmetimde câhiliyeden kalma dört şey vardır ki bunları kolaylıkla terk edemezler. Bunlar; soyu ile övünme, nesepleri kötüleme, yıldızlarla yağmur isteme ve bağıra çağıra ölülere yas tutmadır…"[3397] buyurarak İslam toplumu içinde bir "teşşebbüh" tezahürü olarak varlığı devam ettirebilecek bu cahiliye adaletlerine karşı ümmetini uyarmıştır. Bu tür benzeşmelerin önüne geçmek için de mecbur olunmadıkça inançları farklı olan toplumlarla birlikte yaşamayı hoş görmemiştir.[3398]

Müşrikler gibi o denemde var olan Yahudi, Hıristiyan ve Mecusi inanç, adet ve davranış biçimlerine benzemekten uzak durulması gerektiğini bildiren Hz. Peygamber, "Ümmetim, kendilerinden öncekilerin yolundan karış karış, arşın arşın gidinceye kadar kıyamet kopmaz." buyurmuştur. Bunun üzerine orada bulunanlar, "Yâ Rasûlallah, bunlar (önceki milletler) Yahudi ve Hıristiyanları mı" diye sorunca Hz. Peygamber "Başka kim olabilir?" diye cevap vermiştir.[3399] İslam toplumunun gayri Müslimlere benzemesini ve onların uğradığı akıbeti paylaşmasını istemeyen Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in Kurayza Yahudilerinden Tevratta bulunan bazı güzel sözleri öğrendiğini söylemesi üzerine öfkelenmiş ve bu durumu onaylamadığını belirtmiş,[3400] İranlılara ait olan Mihrican ve Nevruz bayramlarını kutlamayı ve böylece onlara benzemeyi hoş görmeyerek "Allah sizin için daha hayırlı olan Kurban ve Fıtır (Ramazan) bayramlarıyla onları değiştirdi."[3401] buyurmuştur. Haç takmayı[3402] ve haç resimleri olan şeylerin kullanılmasını yasaklamış ve onları imha ettirmiş,[3403] Yahudiler gibi yalnızca Cumartesi günü[3404] ve Hıristiyanların kutsal saydığı Pazar günü oruç tutmayı yasaklamış,[3405] Yahudilerin de tuttuğu âşûra orucunun bir gün öncesi ve bir gün sonrasında da tutularak onlara muhalefet edilmesini istemiş,[3406] güneşe tapanlara muhalefet etmek için güneş doğarken, batarken ve tam

[3394] Buhârî, Cenâiz, 35.
[3395] Müslim, Cenâiz, 29.
[3396] Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 26.
[3397] Müslim, Cenâiz, 29.
[3398] Ebû Dâvûd, Cihâd, 170; Tirmizî, Siyer, 42.
[3399] Buhârî, İ'tisâm, 14.
[3400] İbn Hanbel, III, 471; Abdürrezzâk, Musannef, VI, 113.
[3401] Ebû Dâvûd, Salât, 239; Nesâî, İdeyn, 1.
[3402] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 9.
[3403] Buhârî, Mezâlim, 32; Müslim, Libâs ve zînet, 96.
[3404] Tirmizî, Savm, 42.
[3405] "Oruç", DİA, XXXIII, 418.
[3406] Tirmizî, Savm, 50.

tepedeyken ibadet etmeyi yasaklamış[3407] ve boru, çan ve ateş gibi gayri Müslimlerin ve Mecûsilerin ibadete çağırma yöntemlerini kabul etmemiştir.[3408]

Hz. Peygamber tüm bu davranışlarıyla bir anlamda İslam medeniyetinin özgünlüğünü ve üstünlüğünü de korumayı hedeflemiştir. Zira teşebbüh ve taklit genelde yenilgi ve aşağılık psikolojisinden kaynaklanır. İbn Haldun, yenilen medeniyetlerin inanç, ibadet, ahlak, davranış açısından galip medeniyetleri taklit ettiğini ve onların üstülüğünü kabul ettiğini söyler.[3409] Oysaki İslam medeniyeti "Eğer inanıyorsanız üstün olacak sizsiniz."[3410] ilahi hitabının yer aldığı Kur'an ve "Üstünlük ancak takvadadır."[3411] buyuran Hz. Peygamber'in sünnetinin kaynaklığında şekillenmiş bir medeniyettir. Bu medeniyetin özgünlüğünü ve üstünlüğünü kaybettirecek olan benzeşme, hayatın her alanına sirayet edebilecek olan kültürel etkilenmelerle başlar ve ilk önce kendisini kılık kıyafet gibi dış görünüşte gösterir.[3412] Bu bağlamda benzeşmeyi yasakladığı gibi davranış ve görüntü açısından muhalefet edilmesini de isteyen Hz. Peygamber, bu emriyle İslam toplumunun ve medeniyetinin de farkını ortaya koymayı hedeflemiştir.[3413] Bu nedenle "Yahudiler ve Hıristiyanlar (ağarmış saç ve sakallarını) boyamazlar, onlara muhalefet edin."[3414] şeklinde buyurmuş, müşriklere muhalefet etmek için sakalları uzatmayı, bıyıkları ise kısaltmayı emretmiş,[3415] Müslüman olmayanların giydiği sarı renkli elbiselerin[3416] ve bir sembol niteliğindeki onlara has giysilerin kullanılmasını yasaklamıştır.[3417] "Bizimle müşrikler arasındaki fark, başlıklar üzerindeki sarıklardır."[3418] şeklinde buyurarak kılık kıyafet konusunda farkın korunmasını istemiş,[3419] Yahudilere benzeyen saç kesim şekillerini hoş görmemiştir.[3420] Yine Yahudi ve Hıristiyanlar gibi parmak ya da elle selamlaşmayı yasaklamış[3421] ve Müslümanların selamının "es-Selâmü aleyküm" sözü olduğunu bildirmiştir.[3422]

[3407] İbn Hanbel, V, 261; Ebû Dâvûd, Tatavvu', 10.
[3408] Buhârî, Ezân, 1; Müslim, Salât, 1.
[3409] İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 176, (trc. Süleyman Uludağ), I, s.361
[3410] Âl-i İmran, 3/139.
[3411] İbn Hanbel, V, 411.
[3412] Bkz: Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İFAV, İstanbul 1997.s. 124
[3413] Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *şerhu'l-câmi'i's-sağîr min ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*, (nşr. Ahmed Abdüsselâm), I-VI, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 1422/2001, VI, 135-136
[3414] Buhârî, Libâs, 67.
[3415] Buhârî, Libâs, 64.
[3416] Müslim, Libâs ve 37 zînet, 27.
[3417] Müslim, Libâs ve zînet,12.
[3418] Ebû Dâvûd, Libâs, 21;
[3419] Ebû Dâvûd, Libâs, 4;
[3420] Buhârî, Libâs, 72; Aynî, Umdetü'l-kârî, XXII, 90.
[3421] Tirmizî, İsti'zân, 7.
[3422] İbn Hişâm, Sîret, I, 662.

Tüm bu uygulama, emir ve yasaklarıyla İslam toplumunun başka inanç mensuplarına benzeyerek yabancılaşmasını ve böylece kurdukları medeniyetlerin de onların medeniyetlerinin uğradığı kötü akıbete uğramamasını isteyen Hz. Peygamber, "Şunu iyi bilin ki câhiliye zihniyetinden kaynaklanan her şey ayaklarımın altındadır..."[3423] buyurarak İslam medeniyetinde cahiliyeyle ilgili en ufak bir "teşşebüh" riskine dahi yer olmamasını hedeflemiştir. Ayrıca Yahudi, Hıristiyan ve Mecusilerin inanç, ibadet ve ahlakları hususunda da bir benzeşmenin ortaya çıkmaması için onlara muhalefet edilmesini emretmiştir. Böylece İslam medeniyetinin kendine özgü değerler sistemiyle ayakta kalmasını hedeflemiştir.

4.8.4. Ahlaki Çöküntünün Önlenmesi

Kur'ân kıssalarında helak olan kavimlerin helak sebepleri genellikle ahlâki ilkelerin ihlali ile ilgilidir. Çünkü Kur'an'da sosyal değişim ve dönüşümün olumlu ya da olumsuz yönde seyri ahlaki ilkelerle bağlantılı olarak sunulur. Bu bağlamda ahlaki ilkelerin terkedilmesiyle toplumsal yozlaşma ortaya çıkar. Bu durum da toplumların çöküşüne ve medeniyetlerin yok oluşuna zemin hazırlar.[3424] Kur'an bir çok ayetinde helak olan kavimlerin itikadi, ahlaki ve sosyal çürüme ve değişme sonucunda tarih sahnesinden yok olduğuna dair haberler verir.[3425] Örneğin başta şirk[3426] olmak üzere, aşırı lüks ve konfor düşkünlüğü,[3427] ellerindeki maddi üstünlükle şımarıklık,[3428] atalarının öğretilerine körü körüne bağlılık,[3429] peygamberleri yalanlamak,[3430] Allah'a ve nimetlerine vefasızlık[3431] ve zulüm,[3432] Kur'an'da kavimlerin yok oluş süreçlerinin başlıca sebepleri arasında sayılmıştır. Kur'an'da verilen bu haberler aynı zamanda insanlığın aynı kötü akıbeti paylaşmaması için bir ibret çağrısıdır. Nitekim Kur'an'da "Yeryüzünde dolaşıp, kendilerinden öncekilerinin sonları nasıl olmuş, bir bakmadılar mı? Onlar, kendilerinden daha güçlüydüler; yeryüzünü alt üst etmişlerdi, onu, kendilerinin imar ettiklerinden daha çok imar etmişlerdi. Rasulleri, onlara nice açık belgelerle gelmişti. Allah onlara haksızlık

---

[3423] Müslim, Hac, 147.
[3424] Bkz: Tan, Zeki, *Temel İslam Kaynaklarında Ahlak ve İnşa*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2022, s. 79-85
[3425] Şems, 91/14; Kaf, 50/36; Sad, 38/3;Araf, 7/4-5; Yasin, 36/30-32; Furkan, 25/35-40; Fatır, 35/42-45; el-Kasas, 28/58-60.
[3426] Mü'min, 40/84.
[3427] Hud 11/116
[3428] Mü'min 40/83.
[3429] Maide 5/104.
[3430] Mü'minun 23/44.
[3431] Araf 7/102.
[3432] Kasas 28/59.

yapmamış, onlar kendi kendilerine haksızlık yapmışlardı."[3433] buyurularak bu duruma dikkat çekilir.

Hz. Peygamber de toplumların kendi medeniyet değerlerine yabancılaşmasıyla ortaya çıkan sosyal ve ahlaki çürümenin toplumların sonunu getireceğine vurgu yaptığı birçok hadisinde geçmiş milletlerin ve medeniyetlerin yok olmalarına neden olan sebepleri zikrederek tecrübe ve ibrete davet etmiştir. Nitekim Abdullah b. Amr'ın "Allah'ın Peygamberi bazen bize sabaha kadar İsrâiloğullarının kıssalarını anlatır, ancak farz namazın vakti girince kalkardı."[3434] diyerek bu duruma dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber geçmiş milletlere dair anlattığı kıssalarda toplumların siyasi, sosyal ve ahlaki krizlerle uğradıkları bu kötü sonun ayette bildirildiği gibi kendi elleriyle yapıp ettiklerinden dolayı başlarına geldiğine dikkat çekmiş[3435] ve milletlerin geleceği ile ilgili kendi iradelerinin rolüne vurgu yapmıştır. Örneğin, "Allah'a yemin ederim ki, ben sizin için yoksulluktan korkmuyorum. Fakat ben, sizden önceki ümmetlerin dünyalık imkanlara kavuşup dünya için yarıştıkları gibi, sizin de yarış etmenizden, dünyanın onları helâk ettiği gibi, sizi de helâk etmesinden korkuyorum."[3436] Şeklined buyurmuş ve dünyaya dalarak helak olan kavimlerin akıbetlerinden ibret alınmasını istemiştir.

Hz. Peygamber'in muhatap olduğu toplumu ibret almaya davette ettiği hadislerinde geçmiş kavimlerin helak olmasına dair itikadi bozulma, sosyal bozulma ve ahlaki bozulma gibi birçok sebebin olduğunu görürüz. Örneğin, "Helâk edici yedi şeyden sakınınız." buyuran Hz. Peygamber, bu yedi maddeyi şu şekilde saymıştır: "Allah'a şirk koşma, sihir yapmak, haksız yere cana kıymak, faiz yemek, yetim malını gaspetmek, düşmanla muharebe esnasında savaştan kaçmak ve zina iftirası atmak."[3437] Görüldüğü gibi büyük bölümü ahlaki ilkelerin ihlalinden oluşan bu günahlar, ortaya çıktığı toplumları çöküşe sürüklemiştir.[3438] Yine "Sizden öncekiler yalnızca bu konuda tartışırlarken helâk oldular. Sizin bu konuda tartışmamanızı kesin bir şekilde emretmiştim."[3439] buyuran Hz. Peygamber, dinin ana esasları ve itikada taalluk eden meseleler konusunda tartışma ve şüphelerin de toplumları helak edeceğini bildirmiştir.

[3433] Rûm 30/9.
[3434] Ebû Dâvûd, İlim, 11.
[3435] Şura, 42/30.
[3436] Müslim, Zühd, 6.
[3437] Buhârî, Vasâyâ, 24; Müslim, İman, 145; Nesâî, Vasâyâ, 12; Ebû Dâvud, Vasâyâ, 10; İbn Hibban, Sahih, XII, 371.
[3438] Bkz: Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, XXI, 39; İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ*, XVII, 263.
[3439] Tirmîzî, Kader, 1; İbn Mâce, Mukaddime, 10; İbn Hanbel, Müsned, II, 186; Taberânî, el-Mu'cemu'l-evsat, VIII, 25.

"Ey insanlar! Sizden öncekiler ancak günahlara dalmaları sebebiyle helâk olmuştur."[3440] şeklinde buyuran Hz. Peygamber, toplumların ahlaki yozlaşma sonucu günaha dalarak helak olduklarını bildirerek İslam toplumunu bu günahlara ve günahların sonuçlarına karşı uyarmıştır. Yine "Zulümden sakınıp kaçınınız. Çünkü zulüm, kıyâmet gününde zâlime zifiri karanlık olacaktır. Cimrilikten (Şuhh) de sakınınız. Çünkü cimrilik sizden önceki ümmetleri helâk etmiş, onları birbirlerinin haksız yere kanlarını dökmeye, haramlarını helâl saymaya sevk etmiştir."[3441] bu ahlaksızlıkları işleyen toplumların er ya da geç yok olacağını haber vererek yeni kurulan İslam medeniyetinin devamı için bu günahlardan uzak durulmasına dair uyarılarda bulunmuştur.

Hz. Peygamber adeleti ortadan kaldıran torpil,[3442] iltimas[3443] ve adam kayırma[3444] gibi ahlaksızlıklar konusunda da ümmetini uyarıp, haksızlığa ve adaletsizliğe yol açan ahlaksız uygulamaların da toplumları helake sürükleyebileceğini bildirmiştir. Örneğin "Sizden öncekiler ancak içlerinde soylu biri hırsızlık yaptığında onu cezalandırmamaları (bırakmaları); zayıf bir adam hırsızlık yaptığında ise ona (hemen) ceza (had) vermeleri nedeniyle helak olmuştur. Allah'a and olsun ki, Muhammed'in kızı Fâtıma hırsızlık yapsa muhakkak onun da elini keserdim."[3445] buyurarak adaleti engellemeye yönelik davranışları yasaklamıştır.[3446] Çünkü adalet, toplumun ayakta kalmasını sağlayan dengedir.[3447] Denge kaybolursa zulüm ve doğal olarak sosyal çöküş başlar.

Bir toplumun siyasetten iktisada, insani münasebetlerden akrabalık ve komşuluk ilişkilerine kadar ahlak ölçülerini kaybetmesi o toplumun çürümesine ve çökmesine neden olan en önemli sebeplerdendir. Bu bağlamda "Siz, sizden önce geçen ümmetlerin helâk olmasına sebep olan ölçü ve tartı konusunda dikkatli olmakla sorumlu tutuldunuz."[3448] buyurarak ekonomik ahlaksızlıklara dikkat çeken Hz. Peygamber, "Sizden öncekileri helâk eden ancak dînâr ve dirhemdir (altın para ve gümüş paradır) ve

---

[3440] Ali el-Muttakî, *Kenzu'l-ummâl*, XVI, 206.
[3441] Müslim, Birr, 56; İbn Hanbel, Müsned, III, 323; Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, VIII, 256; Beyhakî, Sünenü'l-kübrâ, VI, 93.
[3442] Nesâî, Âdâbü'l-kudât, 4.
[3443] İbn Hanbel, I, 7.
[3444] Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, X, 200.
[3445] Müslim, Hudûd, 8; Buhârî, Enbiyâ, 54
[3446] el-Ḳastalânî (ö.923/1517), Hz. Peygamberin, kızı Fâtıma'yı örnek vererek şeref ya da soy gibi hiç bir ayrıcalığın adaletin tesisine engel olmayacağına vurgu yaptığını söylemiştir: el-Ḳasṭalânî, *İrşâdu's-Sârî*, V, 434. İbnu'l-Mulakkın, (ö.804/1402) ise bu örnekle Hz. peygamberin Allah'ın hadleri söz konusu olduğunda merhamet olmaycağına işaret ettiğini belirtmiştir: İbnu'l-Mulaḳḳın, *et-Tavḍîḥ li Şerḥi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ*, XXXI, 54.
[3447] Seyyid Bey, Mehmet, *Usûli Fıkıh Derslerinde İrade Kazâ ve Kader*, Moralite Yayınları İstanbul 2012, s. 276- 279
[3448] Tirmîzî, Büyu', 9; Hâkim, Müstedrek, II, 36; Beyhakî, Sünen, VI, 32

o ikisi sizin de helâk edicinizdir.”,[3449] “Öyle bir zaman gelecek ki kişi malını helâlden mi yoksa haramdan mı geldiğine bakmayacak!”[3450] buyurarak kazançta haram ve helal hassasiyetinin kaybolma tehlikesine vurgu yapan Hz. Peygamber, insanı haram kazanca sevkedecek hırsızlık,[3451] yağma ve gasp yapmak,[3452] kumar oynamak,[3453] rüşvet almak,[3454] faiz ve tefecilikle kazanç sağlamak,[3455] stokçuluk ve karaborsacılık yapmak[3456] ve alışverişte aldatarak kar elde etmek[3457] gibi uygulamaları yasaklamıştır. Zira toplumların varlıklarını sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmeleri için ekonomik alana taalluk eden ahlaksızlıkların da önlenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda “Tartıyı adaletle yapın, teraziyi eksik tutmayın.”[3458] şeklinde emreden Hz. Peygamber, ticarette çokça yemin etmeyi,[3459] insanları aldatmayı[3460] ve aldatma riski olan alışverişi,[3461] mallarını pazara girmeden şehir dışında daha ucuza satın almayı,[3462] başkasının satışı üzerine satış yapmayı,[3463] belirsizlik içeren alışverişleri de yasaklamış[3464] ve böylece iktisadi alanda meydana gelebilecek ahlaksızlıkların da önüne geçmeyi hedeflemiştir.

Yine Hz. Peygamber, “Beş şey vardır ki onlarla müptela olacağınız zaman (hiçbir hayır kalmaz). Ben sizlerin, o şeylerin (dönemine) erişmenizden Allah'a sığınırım. (O şeyler şunlardır): Bir milletin içinde, zina- fuhuş ortaya çıkıp, nihayet o millet bu suçu aleni olarak işlediğinde, mutlaka içlerinde taun hastalığı ve onlardan önce gelip geçmiş milletlerde vuku bulmamış hastalıklar yayılır. Ölçü ve tartıyı eksik yapan her millet, mutlaka kıtlık, geçim sıkıntısı ve başlarındaki hükümdarın zulmü ile cezalandırılırlar. Mallarının zekâtını vermekten imtina eden her millet, mutlaka yağmurdan menedilir (kuraklık cezasıyla cezalandırılır) ve hayvanlar olmasa onlara yağmur yağdırılmaz. Allah'ın ve Resulü'nün ahdini bozan her milletin başına, mutlaka Allah, kendilerinden olmayan düşmanı musallat eder ve düşman, o milletin elindekinin

[3449] Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, X, 117.
[3450] Buhârî, Büyû", 23.
[3451] Mâide, 5/38.
[3452] Buhârî, Mezâlim, 13.
[3453] Mâide, 5/90.
[3454] Ebû Dâvûd, Kadâ’ (Akdiye), 4.
[3455] Bakara, 2/275.
[3456] Müslim, Müsâkât, 130.
[3457] Müslim, Îmân, 164.
[3458] Buhârî, Cenâiz, 2.
[3459] Ebû Dâvûd, Büyû’ (İcâre), 66.
[3460] Nesâî, Zekât, 77.
[3461] Ebû Dâvûd, Büyû’, 24.
[3462] İbn Mâce, Ticâret, 16.
[3463] Müslim, Büyû’, 11.
[3464] Ebû Dâvûd, Büyû’, 2.

bazısını alır."[3465] buyurarak yaygınlaştığında sonuçları itibariyle bir milleti yok edebilecek bu ahlaksızlıklardan kaçınılması gerektiğini bildirmiştir.

Hz. Peygamber medeniyetlerin tarih sahnesinden silinme sebeplerinden birisinin de ahlaksızlıklar karşısında sessiz kalan toplumların yok olmaktan kurtulamayacağını haber vermiş ve şöyle buyurmuştur: "(Benî İsrâil halkı) kötülük yapan birini görünce: Ey filan Allah'tan kork ve bu yaptığından vazgeç! Çünkü bunu yapmak sana helâl değil! diye uyarırlardı. Ertesi gün o adamı aynı vaziyette gördüklerinde onunla yiyip içebilmek ve yanında oturabilmek için bir daha îkaz etmezlerdi. İşte o zaman Allah onların kalplerini birbirine benzetti. İsrâiloğullarından kâfir olanlar, Dâvûd ve Meryem oğlu Îsâ diliyle lânetlenmişlerdir. Çünkü onlar isyan etmişlerdi ve sınırı aşıyorlardı. İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi!"[3466]

Hz. Peygamber'in insanlara ulaştırdığı İslam dininin temelinde ahlak vardır. Çünkü İslam sosyal hayatta ve insani münasebetlerde ahlâk sayesinde tezahür eder. Eğer İslam, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde, yönetim, siyaset, hukuk, adalet ve ticaret gibi sosyal alanlarda görünür değilse bu alanlarda ahlak da yok demektir.[3467] Ahlakın olmadığı yerde ise yozlaşma ve çöküş vardır. Bu bağlamda dünyevileşme tehlikesi,[3468] başta Lut kavmi olmak üzere başka kavimlerin işledikleri ahlaksızlıkların benzerlerini işlenmesinin toplumu helake götürebileceği,[3469] aşırı mal ve servet düşkünlüğü yüzünden çıkacak iç kargaşalar,[3470] kazancın helal ya da haram olmasının önemsenmemesi[3471]gibi birçok meselede uyarılarda bulunarak bu konularda dikkatli olunmazsa İslam medeniyetinin dinamizmini kaybetme ve çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalabileceğine işaret eden uyarılarda bulunmuştur.

Tüm bunların dışında sosyal bütünlüğü zedeleyecek, toplumsal kardeşliğe zarar verecek birtakım ahlaki zaaflara karşı da uyaran Hz. Peygamber, gıybetin[3472], laf taşımanın,[3473] iftiranın,[3474] cimriliğin,[3475] her türlü kötü ahlakın,[3476] zararlarını anlatmış ve toplumu bu ahlaksızlıklardan menetmiştir. "Müslüman Müslüman'ın (din) kardeşidir.

[3465] İbn-i Mâce, Fiten, 22
[3466] Mâide, 5/78.
[3467] Tan, Zeki, *Temel İslam Kaynaklarında Ahlak ve İnşa*, s. 93.
[3468] Müslim, Zühd, 6.
[3469] İbn Mâce, Hudûd, 12; Tirmizî, Hudûd, 24.
[3470] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, VI, 202.
[3471] Buhârî, Büyû', 7.
[3472] Müslim, Birr, 70.
[3473] Taberânî, *el Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 340.
[3474] Ebû Dâvûd, Edeb, 35.
[3475] Tirmizî, Birr, 41.
[3476] İbn Hanbel, V, 100.

Ona zulmetmez. Onu düşman eline vermez (himaye eder). Her kim Müslüman kardeşinin bir ihtiyacını giderirse Allah da onun bir ihtiyacını giderir. Her kim de bir Müslüman'ın bir sıkıntısını giderirse Allah da onun (bu iyiliği) sayesinde kıyamet sıkıntılarından bir sıkıntısını giderir. Her kim dünyada, bir Müslüman'ın (ayıbını) örterse Allah da kıyamet günü onun (ayıbını) örter."[3477] buyurarak toplumsal düzeni ve kardeşliği koruyacak ahlaki ilkeleri teşvik etmiştir. İnsanlardaki güven ve eminlik hissini yok eden ikiyüzlülüğü ve samimiyetsizliği de yasaklayan Hz. Peygamber, "Kıyamet günü bir adam getirilip, cehenneme atılacaktır. Bağırsakları dışarı dökülen bu adam, eşeğin değirmen taşının etrafında döndüğü gibi cehennemde, bağırsaklarının etrafından dönecektir. Cehennemdekiler etrafına toplanıp, 'Sen iyiliği tavsiye edip, kötülüklerden insanları uzaklaştırmaz mıydın (bu ne hâl)?' diye soracaklardır. Bunun üzerine o adam, 'Evet. İyiliği emrederdim, ancak kendim yapmazdım; kötülüklerden insanları sakındırırdım, ancak onları kendim yapardım.' diyecektir."[3478] buyurarak söylemi ve eylemi uyuşmayanların uğrayacağı akıbeti bildirmiştir.

Bazı hata ve ahlaksızlıkların kişiye günah olarak yetebileceğini belirten Hz. Peygamber, düşmanlığı sürdürmenin,[3479] Müslüman kardeşini hor görmenin,[3480] her duyduğunu her yerde söylemenin,[3481] iftira atmanın,[3482] bakmakla yükümlü olduklarını ihmal etmenin,[3483] ikiyüzlülük yapmanın[3484] kişiye günah olarak yeteceğini söylemiştir.

Sonuç olarak medeniyetlerin çöküşünde savaş ve dış düşmanlar gibi ahlaki çürümeyle başlayan sosyal değişme ve günahlarla birlikte toplumsal yapının bozulması da başlıca faktörlerdendir. Bu nedenle Hz. Peygamber, İslam medeniyetinin temellerini atarken sıkça geçmiş kavimlerin başlarına gelen kötü akıbetlerle ilgili bilgiler vermiş ve muhataplarını bu akıbetlerden ibret almaya, ders çıkarmaya ve yeni kurulan medeniyetin bünyesinde toplumsal çöküşe götüren bu hastalıkların yerleşmemesi gerektiğine dikkat etmiştir.

[3477] Müslim, Birr, 58; Tirmizî, Hudûd, 3.
[3478] Müslim, Zühd, 51.
[3479] Tirmizî, Birr, 58.
[3480] Müslim, Birr, 32.
[3481] Ebû Dâvûd, Edeb, 80.
[3482] Ebû Dâvûd, Edeb, 35.
[3483] Müslim, Zekât, 40.
[34843484] Müslim, Birr, 98.

4.8.5. Zulüm ve İsrafın Önlenmesi

Toplumları yozlaşmaya ve kurdukları medeniyetlerini yok olmaya sürükleyen etkenlerden birisi de zulüm ve o toplumda ortaya çıkan zulmü önleyecek ortak bir ıslah çabasının olmamasıdır.[3485] Bu bağlamda yeryüzünde her anlamda adaletin tesis edilmesi gerektiğini bildiren Kur'an,[3486] peygamberlerin görevlerinden birisinin de zalimlerle mücadele, zulmün önlenmesi ve adaletin tesis edilmesi olduğunu bildirir.[3487] Bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymak, Allah'ın koyduğu sınırları aşmak, haksızlık yapmak anlamlarına gelen[3488] ve adalet kavramının zıddı olan zulüm[3489] kavramı Kur'an'da kullanılan çok anlamlı kavramlardan birisidir. Kimi zaman inanç[3490] kimi zaman ahlak[3491] kimi zaman da amel konularının[3492] anlam sahasında kullanılmıştır. Lokman suresinde "Vaktiyle Lokman oğluna öğüt vererek: "Ey yavrucuğum! Allah'a şirk koşma, kuşkusuz şirk koşmak çok büyük bir zulümdür."[3493] ayetinde geçen zulüm kavramını Hz. Peygamber, Allah'a eş koşmak olarak tarif etmiştir.[3494] Şirkin zulüm sayılmasının nedenlerinden birisi de kulluğun Allah'a değil insan veya herhangi bir maddeye yapılmasıdır. Zira ameli konuda ortaya çıkan haksızlıkların büyük bir kısmı da bu zulmün değişik şekillerdeki tezahürleridir. Kur'an'a göre toplumların tarih sahnesinden silinme sebeplerinden birisi de zulümdür.[3495] Nitekim En'am suresinde "En sonunda zulümde ısrar eden toplum(ların) kökü kesilip atıldı."[3496] buyurularak bu duruma işaret edilmiştir. Zulmün hâkim olduğu medeniyetlerin ve toplumların yok olmasının ana nedeni, yöneticilerin ellerindeki zulmü bir baskı ve tahakküm aracı haline getirmesi sonucunda da halkın yöneticilere ve devletlerine olan güven ve bağlıklarını kaybetmesidir.[3497] Böylece sosyal çözülme ve çöküş başlar. Nitekim dinsiz devletlerin bile varlığını sürdürebileceği, fakat zulmedenlerin asla ayakta kalamayacağına dair meşhur fikrin[3498] dayandığı sebeplerden birisi de bu düşüncedir.

[3485] Hûd, 11/ 116-117.
[3486] Nahl, 16/90.
[3487] Tâhâ, 20/ 24-43; Sâd, 38/ 26; en-Nâziât, 79/ 17.
[3488] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XII, s. 373
[3489] Çağrıcı, Mustafa, *Gazâli'ye Göre İslam Ahlâkı*, Ensar Yay. İst. 2013, s. 208
[3490] En'âm 6/82; Bakara 2/254
[3491] Tâhâ, 20/ 121.
[3492] Bakara, 2/229; Araf, 7/19
[3493] Lokmân 31/13
[3494] İbn Kesîr, Tefsîr, VI, s. 335
[3495] Enam, 6/44-45; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, X, s. 534.
[3496] Enam, 6/44-45.
[3497] Maverdi, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 138, 141-144.
[3498] Koçi Bey, *Risale, (Günümüz Türkçe'si ile nşr. Zuhuri Danışman)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara 1985, s.69

Zulmün her türlüsünün yasaklandığı Kur'an'da ferdi,[3499] ailevi,[3500] hukuki[3501] ve sosyal alan[3502] dâhil hayatın tamamında evrensel bir ilke olarak adalet tavsiye edilmiş ve bizzat Hz. Peygambere yönelik olarak "Onların arasında adaletle hükmet." [3503] şeklinde emredilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber, "İnsanlar bir zalimi görürler de onun zulmüne engel olmazlarsa, Allah'ın onları genel bir azaba uğratması kaçınılmazdır."[3504] buyurarak İslam toplumunun varlığını tehdit eden en büyük tehlikelerden birisinin de zulüm olduğuna vurgu yapmıştır. Bunun için "Kardeşin zalim de (haksız da) olsa ona yardım et."[3505] diyerek, haksız olduğunu ve zulmettiğini bildikleri halde kendilerinden olanların zulmüne destek veren cahiliye toplumunun kör taassup, ırkçılık ve kibre dayalı bu anlayışını kökünden değiştirmiş ve yerine 'kardeşini zulümden uzaklaştır ya da onun yaptığı zulme engel ol' anlayışını getirmiştir.[3506] Hz. Peygamber'in getirdiği bu adalet anlayışı, toplumun tamamında bir güven ortamı oluşturmuş, yalnızca bir zümrenin üstünlüğü anlayışından değil, toplumsal statüsü, dili, dini ve rengi ne olursa olsun herkes için adaleti temin eden ve sosyal dengeyi sağlayan bir anlayış olmuştur.[3507] Zira zulmün ortaya çıkmasının en büyük sebebi adalet dengesinin yok olmasıdır. Bu bağlamda zulmün sahibi için kıyamet gününde zifiri karanlık olacağını haber vermiş,[3508] zulme uğrayan mazlumun bedduasından sakınmayı tavsiye etmiş,[3509] zalime yardım edenin Allah'ın gazabına uğrayacağını bildirmiş, [3510] kıyamet gününde boynuzsuz koyunun bile boynuzlu koyundan hakkını alacağını belirterek[3511] zulümden uzak durulmasını tavsiye ederek her zulmün ahirette de bir karşılığı olacağına vurgu yapmıştır.

Zulüm nedeniyle İslam toplumunun sosyal bütünlüğünün bozulmasına engel olmak isteyen Hz. Peygamber, "Müslüman, Müslüman'ın kardeşidir. Ona zulmetmez, onu yardımsız bırakmaz ve onu hor görmez..."[3512] buyurarak din kardeşliğinin her türlü zulme engel olması gerektiğine işaret etmiş, Allah'ın zalimlere zulümlerinden

---

[3499] Nisa, 4/135.
[3500] Nisa, 4/3.
[3501] Nisa, 4/135
[3502] En'am, 6/152.
[3503] Maide, 5/42.
[3504] Tefsîru'l-Kur'ân, 5; Ebû Dâvûd, Melâhim, 17.
[3505] Meydânî, *Mecmaʿu'l-emṣâl*, II, s. 334
[3506] Buhârî, İkrâh, 7.
[3507] Açıkel, *Yusuf, Hz. Peygamber'in Sünneti/Hadisleri ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Özelinde Adâletin Te'sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar*, s. 1249.
[3508] Müslim, Birr, 56; İbn Hanbel, Müsned, III, 323; Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, VIII, 256; Beyhakî, Sünenü'l-kübrâ, VI, 93.
[3509] Müslim, Îmân, 29.
[3510] Ebû Davud, Kadâ' (akdiye), 14.
[3511] Müslim, Birr, 60; Tirmizî, Sıfatü'lkıyâme, 2
[3512] Müslim, Birr, 32.

vazgeçmeleri için mühlet vereceğini fakat vazgeçmezlerse en sonunda onları muhakkak yakalayıp cezalandıracağını[3513] haber vermiş, zulme şahit olup da onu önlemeye çalışmayanların da zalimlerle aynı akıbeti paylaşacağına dair uyarmış[3514] ve savaşta bile zulmedilmesini yasaklamıştır.[3515] Zulmün önlenmesi yolunda Allah'a ve ahirete iman kaynaklığında bir adalet anlayışı inşa eden Hz. Peygamber, adalet terazisinin Rahman'ın elinde olduğunu bildirerek[3516] adaletin ölçüsünü Allah'ın belirlediğine işaret etmiş, bu nedenle Allah'ın belirlediği hadlerin (ceza ve hükümlerin) hiç kimsenin kınamasından çekinmeden uygulanmasını istemiş,[3517] yine adaletle hükmedenlere saygı göstermenin Allah'a duyulan saygıdan kaynaklanması gerektiğini haber vermiş[3518] ve "Allah'a yemin olsun ki ben sizin aranızda hüküm verirken muhakkak Allah'ın Kitabı'na göre hüküm vereceğim."[3519] şeklinde buyurarak yeni medeniyetin adalet anlayışını Allah'a iman üzere bina etmiştir. Adaletle hükmedenlerin ahirette de büyük nimetlerle kavuşacağını müjdeleyen Hz. Peygamber, Ebû Hureyre'den yapılan bir rivayette yedi sınıf insanın kıyamet gününde Allah'ın arşının gölgesinde gölgeleneceğini ve bu nimete nail olacak bir sınıfın da adaletle hükmedenler olacağını haber vermiş,[3520] ailelerine ve yöneticisi oldukları toplumlara adaletle davrananlar ahirette nurdan minberler üzerinde olacağını bildirmiştir.[3521] Yine adalet ilkesine dikkat etmeyip zulme sapanların kıyamette karanlıklar içinde kalacaklarını,[3522] yaptıkları zulüm ve haksızlıkların hesabını verene kadar cehennemle cennete arasında bir köprünün üzerinde bekletileceklerini,[3523] yaptıkları adaletsizlikler nedeniyle mağdur ettikleri kimselerin günahlarını yükleneceklerini bildirmiştir.[3524] Tüm bunlardan dolayı dünyadayken adalet gereği her hak sahibine hakkının verilmesini istemiş[3525] ve "Allah'ın huzuruna kimseye haksızlık yapmadan çıkmayı istiyorum"[3526] şeklinde buyurmuştur. Tüm bu uyarı ve tavsiyeleriyle adaletli olmanın ve zulümden uzak durmanın Allah'a ve ahirete imanın bir gereği

[3513] Buhârî, Tefsîr, (Hûd) 5; Müslim, Birr, 61.
[3514] Tefsîru'l-Kur'ân, 5; Ebû Dâvûd, Melâhim, 17.
[3515] Müslim, Cihâd ve siyer, 3; Ebû Dâvûd, Cihâd, 82.
[3516] Buhârî, Tefsîr, (Hûd) 2.
[3517] İbn Mâce, Hudûd, 3.
[3518] Ebû Dâvûd, Edeb, 20.
[3519] Buhârî, Ahbâru'l-âhâd, 1; Buhârî, İ'tisâm, 2.
[3520] Buhârî, Ezân, 36.
[3521] Nesâî, Âdâbü'l-kudât, 1.
[3522] Müslim, Birr, 56.
[3523] Buhârî, Rikâk, 48.
[3524] Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 2.
[3525] Buhârî, Savm, 51; Tirmizî, Vesâyâ, 5.
[3526] Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 49.

olduğunu dile getiren Hz. Peygamber, yeni kurulan medeniyetin adalet anlayışını iman merkezli olarak inşa etmiştir.

Zulmün tamamen ortadan kalkması için toplumda hukuk kurallarının yerli yerinden uygulanmasını isteyen Hz. Peygamber, iki kişi arasında adaletle hükmetmenin kişiye sadaka sevabı kazandıracağını bildirmiş,[3527] davalarda şahit[3528] ve delil[3529] getirilmesi gerektiğini beyan etmiş,[3530] bunlar yoksa yemin edilmesi gerektiğini bildirmiş,[3531] haklı olmadığı halde hak iddia etmek için dava açanların azaba uğrayacağını söylemiş[3532] ve tüm bu ilkelerle İslam toplumunda adaletin kâmil manada gerçekleşmesini hedeflemiştir. "Şüphesiz ben de bir insanım. Sizler bana davalarınızı getiriyorsunuz. Mümkündür ki sizden biri (davasını) delilini diğer kimseden daha güzel bir şekilde savunabilir, ben de buna göre hükmedebilirim. Kimin hakkında bu şekilde hükmetmişsem ben ona ancak ateşten bir parça vermişimdir."[3533] buyurarak insanların ilk önce kendi vicdanlarında adil olması gerektiğine işaret etmiş ve haksız olduğunu bilen bir kimsenin dava da haklı çıksa bile gerçeği ortaya koymasını istemiştir. Bir defasında kendisine toprağının elinden alındığını iddia ederek gelen davacıdan delil ya da şahit getirilmesini istemiş, bunlar yoksa yemin edilmesi gerektiğini bildirmiş ancak haksız yere yemin eden kimseden Allah'ın yüz çevireceğini hatırlatarak[3534] her durumda adil olunması gerektiğini vurgulamıştır. Yine şüphe söz konusu olduğunda cezaların düşürülmesini,[3535] suç işleyenin cezaya güç yetiremeyecek olması nedeniyle cezanın ertelenmesini[3536] ve hüküm verilirken iki tarafında iyice dinlenmesini tavsiye etmiştir.[3537]

Hz. Peygamber zulüm gibi İslam medeniyetinin varlığını tehdit eden israfın ortadan kalkması için de özel tedbirler almış ve uyarılarda bulunmuştur. Arapça "seref" kökünde türeyen israf kavramı haddi aşmak, dinin koyduğu meşru ölçüleri ihlal etmek ve savurganlık manalarına gelir.[3538] Kur'an'da harcamalarda aşırı savurganlık anlamında

[3527] Müslim, Zekât, 56.
[3528] Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 25.
[3529] Müslim, Îmân, 224.
[3530] Müslim, Akdiye, 1.
[3531] Buhârî, Rehn fi'l-hazar, 6.
[3532] Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 14; İbn Hanbel, II, 71.
[3533] Buhârî, Hıyel, 10.
[3534] Ebû Dâvûd, Nüzûr, 1.
[3535] Tirmizî, Ḥudûd, 2
[3536] Ebû Dâvûd, Ḥudûd, 34.
[3537] Tirmizî, Ahkâm, 5.
[3538] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, IX, 148-150

kullanılan israf,[3539] küfür ve şirk,[3540] büyük günah,[3541] kibir ve zulüm[3542] manalarında da kullanılmıştır. Kur'an'da toplumların ve medeniyetlerin çöküşüne sebep olan temel dinamikler, ahlaki sapkınlık, şirk ve itikadi bozukluk olarak tarif edilirken kimi zaman ekonomik israf, lüks ve şımarıklık, yönetimde adaletsizlik, hukukta zulüm ve haksızlık gibi sebepler olarak tarif edilmiştir. Örneğin Kur'an, Hz. Nuh'un kavminin şirk ve itikadi sapkınlık,[3543] Ad kavminin israf ve şımarıklık,[3544] Semud kavminin lüks ve azgınlık,[3545] Medyen toplumunun ekonomik adaletsizlik ve haksızlık,[3546] Lut kavminin ahlaki sapkınlık[3547] gibi sebeplerle helak olduklarını ve kurdukları medeniyetlerin çöktüğünden bahseder. Bu bağlamda "İşte abdest böyle alınır. Kim bundan daha fazlasını yaparsa hatalı davranmış, haddini aşmış ve zulmetmiş olur."[3548] buyurarak israfı bir zulüm çeşidi olarak nitelendiren Hz. Peygamber, "İnsanoğlu kıyamet günü ömrünü nasıl tükettiğinden, gençliğini nasıl yıprattığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından ve öğrendiği bilgilerle nasıl amel ettiğinden sorgulanmadıkça yerinden ayrılamaz."[3549] buyurmuş ve Allah'ın verdiği nimetler konusunda muhataplarını uyarmıştır.

Kur'an ve sünnetin israfı yasaklayan emirleri gereği[3550] İslam medeniyetinde toprak, su, bitki ve hayvanların oluşturduğu doğal kaynakların aşırı tüketimi uygun görülmemiştir. Çünkü ölçülü tüketim, hem insana emanet edilen çevreye karşı bir saygı ve hem de nimetin asıl sahibi olan Allah'a karşı bir şükür göstergesidir.[3551] Bu bağlamda abdest alırken suyu fazlaca kullanan Sad b. Ebi Vakkas'ı uyararak "Bu israf nedir?" diye soran Hz. Peygamber, Sa'd'ın, "Abdestte de israf olur mu?" diye sorması üzerine "Evet bir nehir üzerinde bile olsan (abdestte israf vardır)." buyurmuştur.[3552] "İsraf veya kibir

[3539] A'raf, 7/31.
[3540] Yunus, 10/12.
[3541] Al-i İmran, 3/146 -147.
[3542] Duhan, 44/31; Şuara, 26/29; Naziat, 79/24.
[3543] Araf, 7/64.
[3544] Ahkaf, 46/25.
[3545] Araf, 7/75.
[3546] A'râf 7/85-92.
[3547] Hûd 11/82.
[3548] Nesâî, Tahâret, 105; İbn Hanbel, II, 180.
[3549] Tirmizi, Sısatü'l-kıyâme, 1.
[3550] Araf, 7/31; İsra, 17/27;Furkan, 25/67; Buhârî, İstikrâz, 19.
[3551] Yıldırım, Zeki, *Kur'an ve Çevre Sorunları*, s. 74; İbn Manẓûr (ö.711/1311) şükrü iyiliği bilmek, yaymak, yapılan bir iyliği karşılık olarak sözle ve fiille övüp karşılık vermek olarak tarif etmiştir: İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab*, IV, 424: Şemsuddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384) nimet sahibi olan kimsenin verilen nimetin şükrünü ifa ederek onu açığa çıkarması, onu nimet sahibi olmayan kimsenin sabredek ulaştığı sevaba ulaştırır demiştir: Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, XX, 66. es-Sanʿânî (ö.1182/1768) ise şükrün hakikatinin Allah'a itaat ve onun yasaklarından uzak durmak olduğunu ifade etmiştir: eṣ-Ṣanʿânî, *et-Tenvîru Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaġîr*, III, 114.
[3552] İbn Mâce, Tahâret, 48; 5 İbn Hanbel, II, 221.

karışmadıkça yiyiniz, içiniz, sadaka veriniz ve giyininiz."[3553] buyuran Hz. Peygamber, tüm arzın (yeryüzünün) Allah'ın olduğunu haber vererek[3554] insanı bu arzdakileri tüketirken sahibine hesap vereceği bilinciyle tüketmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Aksi takdirde aşırı tüketim ve israf yeryüzünde ifsada neden olacaktır. Nitekim Kur'an'da "İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu (fesat çıktı); böylece Allah dönüş yapsınlar diye işlediklerinin bir kısmını onlara - tattırıyor."[3555] buyurulmuştur. Fesad, yeryüzünde toprağın kuruyup verimsizleşmesi, canlılarda yaşamın devamiyetini tehdit edecek toplu ölümlerin görülmesi, bitki ve hayvan türlerini yok edecek yangınların ve deniz bozulmalarının meydana gelmesi yani doğal hayatın yok olması anlamlarını da taşımaktadır.[3556]

İslam medeniyetinin varlığını koruması için kendisine verilen nimetlerin ve kaynakların yerli yerinde kullanılmasını isteyen Hz. Peygamber, "Sade yaşamak imandandır."[3557] şeklinde buyurmuş ve "(Bir evde) erkek için bir yatak, hanımı için bir yatak olmalıdır. Üçüncüsü misafir için, dördüncüsü ise şeytanındır."[3558] diyerek ev eşyaları konusunda iktisatlı davranmayı teşvik etmiştir. Yeme içme ve diğer harcamalar konusunda israfa kaçılmadan hareket edilmesini isteyen Hz. Peygamber,[3559] "İnsanoğlu, mideden daha kötü bir kap doldurmamıştır. Halbuki birkaç lokma insanın belini doğrultmasına yeter. Eğer mutlaka dolduracaksa (midesinin) üçte birini yemeğe, üçte birini içeceğe ayırsın ve diğer üçte birini de nefes alıp vermek için boş bıraksın."[3560] buyurarak yeme içme konusunda israftan kaçınılmasını tavsiye etmiştir. Allah'ın mal ve serveti saçıp savurmayı hoş karşılamadığını haber vermiş,[3561] bir kimsenin lokması yere düşerse onu almasını ve israf etmemesini emretmiş,[3562] insanın nefsinin çektiği her şeyi yemesinin israf olacağını belirterek[3563] her konuda mutedil davranmaya davet etmiştir. Giysi ve kıyafet konusunda da israftan kaçınılmasını isteyen Hz. Peygamber, Allah'ın kıyamet gününde kibir nedeniyle elbisesini yerde sürüyüp israf edenlerin yüzlerine bakmayacağını bildirmiş,[3564] "Kanaatkâr ol, o zaman insanların (Allah'a) en çok

[3553] İbn Mâce, Libâs, 23
[3554] Ebû Dâvûd, İmâre, 35, 37.
[3555] Rûm, 30/41.
[3556] el-Beyḍâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Teʾvîl,* IV, 208.
[3557] Ebû Dâvûd, Tereccül, 1
[3558] Nesâî, Nikâh, 82.
[3559] Nesâî, Zekât, 66; İbn Mâce, Libâs, 23.
[3560] Tirmizî, Zühd, 47.
[3561] Buhârî, İstikrâz, 19.
[3562] Müslim, Eşribe, 136.
[3563] İbn Mâce, Et'ıme, 51.
[3564] Buhârî, Libâs, 2.

şükredeni olursun. Kendin için istediğin şeyi insanlar için de iste, o zaman Mü'min olursun."[3565] buyurarak her konuda kanaatkar olmayı tavsiye etmiştir. Yine malının tamamını bağışlamak isteyen Kâ'b b. Mâlik'e malının yarısını kendisi için bırakmasını, [3566] Sad b. Ebu Vakkasa' da malının bir kısmını varislerine bırakmasını tavsiye etmiş [3567] böylece hayır işlerinde de ölçünün aşılıp israfa kaçılmasını önlemeye hedeflemiştir.

İslam toplumunun ve medeniyetinin varlığını devam ettirebilmesi için zulüm gibi israftan da uzak durulması gerektiğini bildirmiş ve bu konuda birçok uyarıda bulunmuştur. Çünkü kurulan medeniyetlerin yıkılmasının sebeplerinden olan zulüm ve israf toplumların dirlik ve düzenin bozulmasına, sosyal düzenlerinin çökmesine ve ellerinde maddi ve manevi kaynakların tükenmesine neden olur. Bu nedenle zulmü önlemek için her alanda adaleti tavsiye eden Hz. Peygamber, israfın önlenmesi için kanaatkâr olmayı, tasarrufu ve iktisadı tavsiye etmiştir.

[3565] İbn Mâce, Zühd, 24.
[3566] Buhârî, Vesâyâ, 16.
[3567] Buhârî, Vesâyâ, 2.

SONUÇ

Araştırmamız boyunca ilk dönem İslam medeniyetine kaynaklık eden hadisleri, bu hadislerin medeniyetin oluşum sürecine hangi alanlarda etki ettiğini, bu etkinin ferdi ve toplumsal alanda ne gibi değişimler meydana getirdiğini ve kurulan medeniyetin inanç, bilgi, varlık, ahlak, sosyal yapı ve değerler sistemi açısından Hz. Peygamberin hadisleriyle olan münasebetini inceledik. İncelemelerimiz esnasında ulaştığımız sonuçlardan bazıları şunlardır:

Öncelikle şunu ifade edebiliriz ki, Hz. Peygamberin hadisleri, ilk dönem İslam toplumunun inanç, ibadet, ahlak, bilim, sanat ve fikir hayatına yani bir toplumun medeniyetini oluşturacak olan maddi ve manevi birikimlerinin tamamına tesir etmesi bakımından medeniyet kurucu metinler olarak Kur'an'dan sonra ikinci ana kaynak olmuştur. Bunun yanında Hz. Peygamberin hadisleri, toplumun sorunlarıyla çözümleri arasındaki vahyin irtibatının dinamik bir şekilde devam etmesini sağlaması açısından ilk dönem İslam toplumunun elindeki en pratik imkân olma özelliğine de haiz olmuştur. Ayrıca teorik bir bilgiden ziyade Hz. Peygamber'in hayatın içindeki pratik uygulamalarını da kapsayan hadisler, İslam toplumlarının, doğum ve ölüm törenlerinden akraba ve komşuluk münasebetlerine, nasıl uyuyacaklarından suyu nasıl içeceklerine kadar toplumsal hayatın en ince ayrıntılarını kuşatan belirleyici bir kültüre ve davranış formlarına dönüşmüştür. Peygamberin söz ve fiilleri olması bakımından kutsal bir kaynağa ve manevi bir değere haiz olmaları, hadislerin öngördüğü düşünce ve davranış biçimlerinin İslam toplumları tarafından bir ibadet bilinciyle uygulanmasını sağlamıştır. Bu durum, sürekli genişleyen ve büyüyen İslam medeniyetinin aynı zamanda bir hadis medeniyeti olarak genişlemesini ve büyümesini de sağlamıştır. Böylece hadislerin belirleyici olduğu bir eksende şekillenen ve gelişen İslam kültür ve medeniyeti, tarih boyunca var olan İslam toplumlarına etki etmiştir.

Araştırmamız esnasında görülmüştür ki Hz. Peygamberin hadisleri, bir yandan yeni dinin emirlerinin açıklanması, tebliğ edilmesi ve uygulanması konusunda topluma rehberlik ederken bir yandan da bu dinle birlikte kurulan yeni medeniyetin dünya görüşünün, düşünce biçiminin, bakış açısının ve zihniyet yapısının oluşumuna kaynaklık etmiştir. Kur'an'la birlikte hadislerin katkısıyla gerçekleşen zihniyet değişimi, doğal olarak önce düşüncede başlamış sonra bireysel hayata oradan da toplumsal yapıya ve medeniyete kadar sirayet etmiştir. Bu zihniyet değişimi asla sadece metafizik alana yönelik bir değişim olmamıştır. Çünkü zihniyet değişiminin ana kaynaklarından birisi

olan hadisler, siyasetten hukuka, ekonomiden sosyal hayata, ahlaktan aile hayatına kadar hayatın bütün alanlarına müdahale eden bir etkiye sahip olmuştur. Vahyin yanında hadis kaynaklı olarak gerçekleşen zihniyet değişimi, bir anlamıyla bir paradigma değişimi ve yeni bir değerler sistemi oluştururken bir anlamıyla da yeryüzünü imar ve inşa edecek insanın düşünce yapısını inşa etmiştir. Araştırmamız esnasında görülmüştür ki, hadisler öncelikle tevhid merkezli bir düşünce yapısının oluşmasına kaynaklık etmişlerdir. Örneğin *ihlas* kavramını konu edinen hadisler, toplumun bütün işlerini yalnızca Allah'ın rızasını gözeterek yapmasını sağlayacak bir düşünce biçiminin oluşmasına kaynaklık etmiş, toplumun gündemine *tavka* kavramını taşıyan hadisler, davranışlarını yalnızca Allah'ın gözetim ve denetimini dikkate alarak şekillendiren bir zihniyet yapısının oluşumuna kaynaklık etmiş, *tevekkül* kavramını barındıran hadisler, yalnızca Allah'a güvenmeyi, *şükür* kavramını ihtiva eden hadisler, minnettarlığını yalnızca Allah'a sunmayı, muhtevasını *ihsan* kavramının oluşturduğu hadisler ise her davranışlarını Allah'ın gördüğü bilinciyle yapmayı hedefleyen bir düşünce yapısının oluşumuna kaynaklık etmişlerdir. Görüldüğü gibi tüm bu kavramları dinin öngördüğü içeriklerle şekillendirip toplumun gündemine taşıyan hadisler, her alanda İslam dinin temel esasını oluşturan tevhid merkezli bir düşünce yapısının oluşumuna kaynaklık etmişlerdir. Böylece yeni medeniyetin zihniyet yapısını oluşturan temel unsur da *tevhid* olmuştur.

Araştırmamız esnasında vardığımız en önemli sonuçlardan birisi de Hz. Peygamberin hadislerinin yeni oluşan medeniyetin Kur'an'dan sonra ikinci ana bilgi kaynağı olma özelliğine sahip olmalarıdır. Ümmî bir toplum olan yani yazılı bir kültür ve bilgi kaynağı olmayan, herhangi bir kutsal kitabı okuma becerisi olmayan ve daha çok irticali bir kültüre sahip olan Arap toplumu, Hz. Peygamber ve onun getirdiği vahiyle birlikte ilahi bilgi ile tanışarak kitabi bir toplum haline dönüşmüş ve böylece Kur'an bu toplumun ana bilgi kaynağı haline gelmiştir. Hadisler ise kitabın içerdiği emir ve yasakların niçin ve nasıl yapılması gerektiğine dair bilgiyi içermeleri ve kitapta açıklanmamış olan ayrıntıları da barındırmaları bakımından toplumun ikinci bilgi kaynağı haline gelmiştir. Bu bağlamda hadisler, Allah, varlık, alem, dünya ve ahiret gibi birçok konuda İslam toplumunun ihtiyaç duyduğu bilgiye kaynaklık ettiği gibi namaz, oruç, hac, zekat gibi ibadetlerin nasıl yapılacağı ve eminlik, vefa, merhamet, iffet, nezaket ve doğruluk gibi ana ahlaki ilkelerin niçin ve nasıl uygulanması gerektiğine dair de ana bilgi kaynaklarından olmuştur. Böylece hadisler bir medeniyetin oluşumu için gerekli bilginin hayat içerisinde hiçbir alanı boş bırakmayacak düzeyde birikmesini sağlayarak medeniyet kurucu bir unsur haline gelmiştir.

Şunu da hemen ifade etmemiz gerekir ki, Hz. Peygamber, hem tebliğ vazifesiyle görevli olduğu dini insanlara ulaştırırken hem de bu dinin kaynaklık edeceği medeniyetinin temellerini atarken gelişi güzel bir şekilde değil belli bir strateji, plan ve yöntem çerçevesinde hareket emiştir. Bu nedenle İslam medeniyetinin oluşum sürecine kaynaklık eden hadisler de aynı plan ve stratejinin öngördüğü muhtevayı barındırmışlardır. Örneğin araştırmamız esnasında görülmüştür ki, hadislerin içerdiği bilgi, tavsiye, yasak ve uyarılar tedrîcilik, kolaylık, tutarlılık, insanilik gibi belli başlı bazı ilkeler çerçevesinde şekillenmiştir. Örneğin Hz. Peygamber, insanlara hitap ederken tedrîcilik ilkesi gereği emir ve yasaklarda öncelik sıralamasını dikkate almış, nasihat ve tavsiyelerini o dönemdeki insanların anlayış seviyelerine göre sunmaya gayret etmiş, sözlerinin insanların zihninde bir şüphe ve tutarsızlık oluşturmamasına özel bir önem göstermiş, muhataplarının birer beşer olduğu gerçeğinden hareketle kolaylık ilkesi gereği sözlerinin uygulanabilirliği konusunda son derece titiz davranmıştır. Hz. Peygamberin bu anlayışı doğal olarak onun hadislerinin içeriğine de yansımıştır. Özellikle Hz. Peygamberin her alanda kolaylığa esas alan söz ve uygulamaları, medeniyetin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan ve dinin özüne ve ruhuna aykırı olmayan bilim, teknik, sanat ve kültür alanındaki her yeni gelişmeden Müslümanların medeniyetinin faydalanmasını sağlamış ve İslam toplumlarının uyum sağlaması açısından hadislerin engelleyici değil teşvik edici bir rol oynamasını sağlamıştır. Ayrıca hadislerin hayatın hangi alanında olursa olsun insani realiteyi ve toplumun sosyal gerçeklerini göz ardı etmeyen yapısı, içerdikleri tekliflerinin geniş kitlelerce kabul edilmesini ve medeniyetin kuruluş sürecinin hızlanmasını sağlamıştır. Hz. Peygamberin hadisleri, değişen şartlar ve zaman bağlamında yorumlanabilme özellikleri açısından durağanlığı değil medeniyetin gelişimine etki edecek bir dinamizmi barındırmışlardır. Bu özellikleriyle hadislerin içerdiği bilgi, bir yandan geçmişte de var olan ve insanlık için iyiyi, doğruyu ve faydalıyı içeren bilgi ve davranışları tasdik etmiş, bir yandan da şuurlu tercihlere değil körü körüne bağlığa dayanan taklidi reddetmiştir. Bu durum, İslam medeniyetini kendine has ve özgün bir medeniyet haline getirdiği gibi durağan değil aktif bir medeniyet olmasını da sağlamıştır.

Sözlü veya yazılı birer metin olan hadislerin günlük hayat içerisindeki uygulaması ve davranış modelleri olan sünnet, bir anlamda vahyin temellerini oluşturduğu medeniyet teorisinin Hz. Peygamberin şahsında pratiğe dönüşmesi demektir. Bu araştırmamız sonucunda görülmüştür ki, Hz. Peygamber, bu pratiği daha çok şehir hayatını merkeze alan Medine'de uygulamıştır. Bu durum da İslam medeniyetinin bedeviliği değil

şehirliliği tercih eden ve bu bağlamda gelişen bir medeniyet olmasına sağlamıştır. İslam medeniyetinin kuruluş evresinde hadis ve sünnetin aktif ve derin etkisiyle cahili ve bedevi toplum hem fert hem de sosyal düzen bakımından büyük bir değişim geçirmiştir. Bu değişim, medeniyetin ana unsurlarından olan şehir hayatını önceleyen bir değişim olarak da gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber'in gerek Yesrib ismini Medine olarak değiştirmesi ve bu şehri İslam medeniyetinin merkezi haline getirmesi, gerekse bu şehre dair güvenlik ve temizlik konularında yaptığı tavsiyeler ve söylediği hadisler, onun bir medeniyet merkezi inşa etme konusundaki hedef ve kararlılığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu hedef ve bu hedefe yönelik uygulamaları kapsayan hadisler, Müslümanlar için hayatın her alanına müdahale eden, aktif ve canlı bir medeniyet tasavvuru imkânı sunmuştur. Hz. Peygamberin hayatın her alanına dair söylediği sözler ve verdiği talimatlar, Medine'ye dönüşen Yesrib'in yeni bir medeniyet merkezi olarak şekillenmesini sağlamış ve bu yeni medeniyetin oluşumunda Hz. Peygamber'in sözleri yani hadisler, temel kurucu unsur olmuştur. Bu bağlamda İslam medeniyetinde Müslümanların kendi inanç ve kimlikleriyle var oldukları ilk şehir de Medine olmuştur. Hz. Peygamberin Medine'ye hicretiyle birlikte şehir ilk andan ibadet, ilim, kültür, siyaset ve ahlaka dair evrensel örneklikler sergilenen bir medeniyet merkezine dönüşmüştür. Hz. Peygamberin şehir hayatını teşvik eden hadisleriyle birlikte coğrafyada yalnızca bir itikadi dönüşüm meydana gelmemiş aynı zamanda büyük bir şehirleşme ve kentsel gelişim de ortaya çıkmıştır. Bu şehirleşmedeki ana hedef yaratıcının öngördüğü ideal toplumu oluşturmaktır. Bu toplum ise ancak siyasetten sosyal hayata, mimariden eğitime, estetik ve sanattan edebiyata kadar inancı merkeze alan bir yapının oluşmasıyla mümkün olacaktır. Bu yapıya Kur'an'dan sonra kaynaklık eden temel referanslar ise hadisler olmuştur.

Araştırmamızın sonuç kısmında tüm bu değerlendirmelerle birlikte şunu da ifade etmeliyiz ki, hadislerin içerdiği iman esasları, İslam medeniyetini oluşturacak olan toplumu ve bu toplumun değerler sistemini yeniden inşa etmiştir. Hadislerde bu değerler sisteminin inşası bağlamında yapılan ibadet ve amellere dair neyin hak neyin batıl olduğunu belirleyen birtakım yeni kıstaslar ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda özellikle Allah'a ve ahirete imanı içeren hadisler, bir toplumun birbirlerinin haklarına karşı saygılı olmaları, kamu malıyla ilgili titiz davranmaları, Müslüman kardeşlerinin ırz ve namuslarını korumaları, yetim ve yoksulu gözetmeleri, elleriyle ve dilleriyle kimseye eziyet etmemeleri gibi en temel medeniyet umdelerini içeren kuralların oluşmasına kaynaklık etmiştir. İslam medeniyetine mensup fertleri ahlaka, adalete, merhamete ve birbirlerinin haklarını gözetmeye sevk eden inanç değerlerini içeren hadisler, manevi bir

iç denetim mekanizması gibi toplumun kendi kendini muhasebe etmesini sağlayacak toplumsal ilkeler üretilmesini sağlamıştır. Böylece ilahi vahyin himayesinde Hz. Peygamberin hadislerinin rehberliğinde oluşan İslam medeniyetinin temelleri, tüm insanlık için evrensel prensipler içeren ilkeler doğrultusunda atılmıştır.

Bu araştırmamızda ulaştığımız sonuçları değerlendirirken yeni araştırmalara rehberlik etmesi bakımından şu huşuları da ifade etmemiz gerekmektedir. Bu çalışmadan elde ettiğimiz sonuçlar bize göstermiştir ki, İslam medeniyetinin inanç, varlık, bilgi, ahlak ve değer tasavvurunun teşekkülüne kaynaklık etmesi bakımından hadislerin araştırılmasına ve ilgili hadislerin yeniden işlevsel hale getirilmesine katkı sağlayacak yeni çalışmalara şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle Hz. Peygamberin yeni medeniyetin temellerini atarken neyin niçin yapılması gerektiğine dair açıklamalarını içeren hadisler üzerinde yapılacak çalışmalara ve İslam medeniyetinin tarih boyunca diğer medeniyetlerden farkını korumasına katkı sağlayan hadislerin incelenmesine ciddi bir şekilde ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor* (trc. Ufuk Uyan), Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1980.

Abdulʿaẕîm el-Munẕirî, Ebû Muḥammed ʿAbdulʿaẕîm b. ʿAbdulḳavî (ö.656/1258), *et-Terġîb ve't-Terhîb mine'l-Ḥadîsi'ş-Şerîf*, I-IV, Beyrut 1388/1968, I, 80.

Abdulbâkî, M. Fuad*, el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'an'il-Kerim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986.

Abdürrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ânî, el-Musannef, (thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

Acar, Abdullah, İslam ve Batı Medeniyetinin Hak, Adalet ve Emanet Anlayışları, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2019.

Açık, Fatih, Hz. Peygamber Dönemi Toplumsal Değişimin Öne Çıkan Yönleri, *Uluslararası Sosyal Arartırmalar Dergisi,* cilt 8, Sayı 38, Haziran 2015.

_____, İlk İslam Toplumunun İnşa Sürecinde Kardeşlik Projesi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2015.

Açıkel, Yusuf, Hz. Seygamber'in Sünneti/Hadisleri Ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Özelinde Adâletin Te'sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* Cilt: 12 Sayı: 66 Ekim 2019.

Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi* II, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.

Agitoğlu, Nurullah, Allah'a Dayanmanın İnsan Hayatına Yansıması: Tevekkül İle İlgili Bazı Hadisler Üzerine, *Uluslararası Hasankeyf Bilimsel Çalışmalar ve İnovasyon Kongresi*, Batman, Kasım 2021.

Ağırakça, Ahmet, *İslam Medeniyetinde İlimler Tarihine Genel Bir Bakış,* Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2016.

Ağırbaş, Abdülkerim, Hz. Peygamber Döneminde Kur'an/Kirâat Eğitim-Öğretimi, *Darul Hadis İslami Araştırmalar Dergisi,* sayı 1, Aralık 2021.

Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *el-Musned* (nşr. Ebû'l-Muʿâṭî en-Nûrî), I-VI, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998.

_____,Kitabü'z-zühd, (thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Dâru'l-Kütübi'lİlmiyye, Beyrut, 1999

Akdoğan, Ali, "Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslâm Medeniyeti", *Dini Araştırmalar,* c. 11, sy. 32, Eylül-Aralık, 2008.

Akkuş, Süleyman, Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman, *EKEV Akademi Dergisi,* Yıl 12, Sayı 37, 2008.

Akpınar, Ali, Kur'an'ı Kerimde Hak Kavramı ve Seyahat Etme Hakkı, *İslami Araştırmalar Dergisi,* Cilt, 11, Sayı, 3-4.

Akto, Akif, Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi, *Tevekkül, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,* , cilt 8, Sayı, Kasım 2016.

Akyüz Hüseyin, Ot, Su ve Ateşin Ortak Kullanımı İle İlgili Bir Hadisin Güncel ve Evrensel Değeri*, İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* Cilt: 4, Sayı: 1, 2015.

Akyüz, Vecdi, *"*Devlet Başkanı, Hukuk Adamı ve Bir Medeniyet Kurucusu Olarak Hz. Muhammed" Cahiliye Toplumundan Günümüze *Hz. Muhammed Sempozyum tebliğ ve müzakereleri,* 2007 Konya),ed. Ahmet Yaman, Ankara: Fecr Yayın Evi, 2007.

_____, *"Asr-ı Saadet ve Dört Halife Döneminde Şehir ve Yerel Yönetimler", Islam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler 1* içinde, Ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, İlke Yayınları, İstanbul 1996 , s. 1.

Alâʾuddîn el-Buḫârî, Abdulazîz b. Aḥmed b. Muḥammed el-Ḥanefî (ö.730/1330), *Keşfu'l-ʾEsrâr Şerḥu ʾUṣûli'l-Pezdevî* (nşr.), I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî.

Albayrak, Kadir, *Dinlerin Rengi Renklerin Dili*, Sarkaç Yayınları, İstanbul, 2010.

Ali Çelik, *Sünnete İttiba Konusunda Farklı Eğilimler*, İslami Araştırmalar, c.l3, Sayı: 1. 2000

Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasan Nûreddin Ali b. Sultan Muhammed, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhi Mişkâti'l-mesâbih*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1422/2002.

Ali el-Müttakî, Alâüddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttakî el-Hindî, Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl, (thk. Bekrî Hayyânî, Saffet Sakka), Müessesetü'r-Risâle, 1981.

Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu mişkâti'l-mesâbîh*, tahk., Sıdkı Muhammed Cemil Attâr, Beyrut 1994.

Altıkardeş, İsmet, Birey Ve Toplum İlişkilerinde Ahde Vefanın Önemi Ve Hz. Muhammed (s.av) *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, İslami İlimler Dergisi Yayınları, Aralık 2007.

Altıntaş, Ramazan*, Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Pınar yayınları, İstanbul 2007.

_____, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Pınar Yayınları, İstanbul 2007.

_____, Cahiliye Zıhnıyetı Ve Çiğnenen İnsan Onuru, *Hz. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu*, Konya, 2013.

_____, *İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*, Pınar Yayınları 2002.

Alûsî, Mahmud Şükri, *Buluğu'l-Ereb fi Marifeti Ahvali'l-Arab* I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz

Alver, Köksal, İslam Şehrini Kurmak, Hz. Peygamberin Şehir Tasavvuru, *TYB Akademi Dergisi*, Yıl 15, Sayı 15, 2015.

Âlûsî, Maḥmûd b. ʿAbdullâh el-Ḥuseynî (ö.1270/1854), *Rûḥu'l-Meʿânî fî Tefsîr el-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm ve's-Sebʿu'l-Meŝânî* (nşr ʿAlî ʿAbdubârî ʿAṭiyye), I-XVI, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye - Beyrut 1415, s. 397,447.

Âmidî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Ebî ʿAlî Seyyiduddîn es-Saʿlebî (ö.631/1234), *el-İḥkâm fî Uṡûli'l-Aḥkâm* (nşr. ʿAbdurrezzâḳ ʿAfîfî), I-IV, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût, Dimeşḳ.

Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, İstanbul 2014

_____, *Asabiyet, Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

_____, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, Kuramer Yayınları, İstanbu 2017

_____, *Kabile*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017.

Ardoğan, Recep, *Hz. Peygamber ve Adalet, İlahiyat Yayınları*, Ankara 2020.

Âsım Efendî, Ebû'l-Kemâl Ahmed, *el-Ûkyânûsu'l-Besît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* (İstanbul ts.)

Asḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî el-ʿAsḳalânî, İbn Ḥacer, (ö.852/1448), *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṡaḥîḥ el-Buḫârî* (nşr. Muḥibbuddîn el-Ḫaṭîb), I-XIII, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut 1379/1959.

_____, el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, Beyrut 1991.

Askeri, Ebû Hilal, *Kitabu'l-Furûk*, Trablus Lübnan 1994.

Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, KURAM, I, İstanbul, ts.

Aybey, Salih, "Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü", *TurkishStudies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkishor Turkich* Volume 10/11 Summer 2015.

_____, *Eğitimsel Açıdan Ailede Bir Eş Ve Baba Olarak Hz. Peygamber'in Örnek Uygulamaları*, İlahiyat Yayınları, İstanbul 2021,

Aydemir, Selahaddin, *Yiyecek Ve İçeceklere Üflemeyi Nehyeden Hadîslerin Tahlili,* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 37, 2021.

Aydın, Nevzat, Hz. Peygamber'in Sünnetinde Mesken Mahremiyetinin Korunmasına Yönelik Esaslar, *Din, Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu,* Samsun, Mart 2015.

Aynî, Bedruddîn, Ebû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed (ö.855/1451), *ʿUmdetu'l-Ḳârî Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (nşr.), I-XXV, Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrût.

Bağcı, Hacı Musa, Modern Dünyada Peygamber Algısı, *Eskiyeni Dergisi*, Sayı 17, İlkbahar 2010.

Bahar, Halil İbrahim, *Sosyoloji*, Hayat Yayın Grubu, İstanbul 2011.

Bakkal, Ali, Hz. Peygamberin Bilim ve Teknolojiyi Teşvik Eden Uygulamaları, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl, 23, Sayı, 39, Haziran, 2018

Baltacı, Cahit , *İslâm Medeniyet Tarihi*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2016.

Bammat, Necmüddin, *"İslam'da Mekan Anlayışı",* İlim ve Sanat, Ankara-1986.

Baş, Mustafa, Güven Toplumu Oluşturmanın Temel İlkeleri, (Samimiyet, Kardeşlik, Adalet ve Müsavat), *Edebali İslamiyet Dergisi,* Cilt: I, Sayı: 1, Mayıs/2017.

Bayrakdar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Bayraktutar, Muammer, Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı 1, Cilt 1, 2014.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşrâf* , Dâru'l-Fikr, Beurut, 1416/1996.

Belâzuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Futûhu'l-Buldân*, (thk, Rıdvan Muhammed Rıdvan) 1.baskı, Kâhire, 1932.

Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979.

Beyḍâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Teʾvîl, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrut.*

Beyhaḳî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî el-Ḫusrevcirdî (ö.458/1066), *Delâʾilu'n-Nubuvve* (nşr. ʿAbdu'lmuʿṭî Ḳalʿacî), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1408/1988.

_____,Şuabü'l İmân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410.

_____,*es-Sunenu'l-Kubrâ* (nşr. ʿAbdullâh et-Turkî), I-XXII, Merkezu Hecer, 1432/2011.

Bigiyef, Musa Carullah, *Kur'an-Sünnet ilişkisine Farklı Bir Yaklaşım*, Kitiibu's-Sünne, (çev. Mehmet Görmez), Ankara 1998.

Bilgin, Beyza, İslam ve Hoşgörü, *Diyanet İlmi Dergi,* XXXVI, Sayı, 1, Ankara 1998.

Bilgin, Vejdi, Cahiliye'den İslam'a Değişim ve Süreklilik Bağlamında Sünnet, *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu,* Konya İlahiyat Derneği yayınları, Konya, 2007.

Bilgiz, Musa, *Kur'an'da İnsanlık Onuru, Fecr Yayınları*, Ankara 2013.

Bölükbaşı, Mehmet, Cahiliye Devri Araplarında Kehânet ve Kâhinlik, *Nüsha Dergisi,* Sayı: 47, 2018.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, (ö. 256/870) *Sahîh-i Buhârî,* (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1-631 Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.

_____,el-Edebü'l-müfred, (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1989.

Bukâî, Muhammed Hasan, *Tertîbu Kitâbi'l-ayn ve meahû ed-delîlü ile'l-müste'melâti fi'l-lügati'l-Arabiyye*, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmi, Kum, 1414/1994.

Buti, Muhammed Said Ramazan, *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet*, İstanbul, Risale Yayınları, 2007.

Buladı, Kerim, Sekülerleşme Ya Da Dünyevileşme Anaforunda İnsan (Kârun Örneği), *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl 3, Cilt 3, Sayı 2, Güz 2017.

Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hayavân*, thk. Abdüsselâm M. Harun, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.

Canan İbrahim, *Kutubü Sitte Tercüme ve Şerhi*, İstanbul: Akçağ Yayınları, 1993.

_____, *Peygamber'imizin Hadislerinde Medeniyet Kültür ve Teknik*, Cihan Yayınları, İstanbul 1984.

Cebeci, Suat, Din Dilinin Mahiyeti ve Kavramsal Uzlaşı Sorunu, *Değerler Eğitimi Dergisi,* Cilt 2, Sayı 5, 2004.

Cessâs, Ebû Bekir Aḥmed b. ʿAlî er-Râzî (ö.370/981), *Âḥkâmu'l-Ḳur'ân* (nşr. Muḥammed Ṣâdıḳ el-Kamḥâvî), Dâru ʿİhyâʿi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrut 1405.

Cevâd ʿAlî, Cevâd ʿAlî (ö.1408/1987), *el-Mufaṣṣal fî Târîḫi'l-ʿArab Ḳable'l-İslâm, I-XX, 1422/2001*.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-arabiyye*, ed. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrût: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1990), 5/2118-2119.

Coşkun, Ebru Nur, Hadis Sünnet Kültürü Araştırmaları, *Eskiyeni Dergisi,* 23/99, 2011.

Çağrıcı, Mustafa, *Gazâli'ye Göre İslam Ahlâkı*, Ensar Yay. İst. 2013.

Çağtay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü.İ.F. Ankara 1971, s. 98-99.

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis-Sünnet Üzerine Tartışmalar ve Değerlendirmeler*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, İstanbul, 2015.

Çalgan, Mehmet Ali, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Olarak Sünnet ve Hadisleri Anlamada Günümüz Sosyal Bilimlerinden İstifade Etme İmkanı*, İnönü Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019.

Çalık, Bünyamin, Camilerde Ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan Ve Olmayan Davranışlar, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, 2015.

Çalışkan, İsmail, Kur'an Vahyinin Mekke Yıllarında Kelimelerle ve Kavramlarla Zihniyet İnşası, *Kur'an Nüzûlunun Mekke Dönemi Sempozyumu,* Çorum, 2012.

Çalışkan, M. Turan, Malik B. Nebi'nin Kültür ve Medeniyet Yaklaşımı, *Tezkire Dergisi,* Sayı 70, İstanbul 2019.

Çalışkan, Mehmet, Hucurat Sûresi Bağlamında Takva, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 11/11, 2017.

Çalışkan, Muhammed Selman, *Kur'ân'da Tayyib Kelimesi Ve Gıdanın Tayyib Vasfı*, Disiplinler Arası Yaklaşımla Helâl Ürün ve Hizmetler-2, Ankara, 2018.

Çap, Sabri *İslam ve Yorum III*, İnönü Üniversitesi Yayınevi, Ankara, 2019.

_____, *İlk Üç Asırda Diğer Kültür ve Medeniyetlerin Hadis Ve Sünnet'in Yorumlanmasına Etkileri*, İnönü Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2019.

Çapcıoğlu, İhsan, *İslam'da Emanet Bilinci ve Güven Duygusu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Halk Kitapları 300, Ankara 2017.

Çelik, Celaladdin, İslam Şehri'nden Şehir İslamı'na: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları, *Milel ve Nihal Dergisi,* Cilt 9, Sayı 3, Aralık 2012.

Çelikan, Serkan, Kur'an ve Hadislerde Uhuvvet (kardeşlik) Kavramı ve Toplumsal Birlik Örneği Olarak Muâhât, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 11 Sayı: 56 Nisan 2018.

Çetin, Metin, Tekâsür Sûresi Üzerine Bazı Mülahazalar, *Van İlahiyat Dergisi,* 10/17, Aralık 2022.

Çetintaş, İbrahim, İslâm Medeniyetinin Kırılan Dinamiği: Ahlâk, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2014, Sayı, 23.

Çınar, Bayram, İslam İnanç Ekollerinde "Emr-i Bi'l- Ma'ruf ve Nehyi Ani'l-Münker", *Van İlahiyat Dergisi,* 8/13, Aralık 2020.

Çiftçi, Mehmet Emin, *Hz. Peygamberin Örnekliğinde Ailede Çocuk Eğitimi*, Ensar Yayıncılık, İstanbul 2020.

Çiftçi, Şaban, Kur'an ve Sünnet Işığında Evrensel Barışın Vazgeçilmezi "Müsamaha-Kolaylık, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume, Ankara, 9/2.

Dabaşî, Hamit, *İslâm'da Otorite*, çev.: S.E.Gündüz, İstanbul 1995.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl, Sünen-i Dârimî, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, Haz. Sâlih b. Abdulazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.

Dayhan, Ahmet Tahir, İlk Dönem Hadis Tarihinde Mana ile Rivayet Meselesi, *İslami Araştırmalar Dergisi,* Sayı, 1, Cilt, 3, 2000.

Demir Ömer-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

Demir, Serkan, Esbâbü Vürûdi'l Hadîs ile Esbâbü'n-Nüzûl Arasındaki İlişki, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, Güz, 2011.

Demircan, Adnan, *"Câhiliye Araplarında Kız Çocuklarını Gömme Adeti",* İstem Yayınları, cilt 2, Sayı 3, 2004,

_____, "Son Peygamber'in Geldigi Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Cahiliye Arapları", Ahmet Yaman (Ed.) *Cahiliyye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu,* 13-15 Nisan 2007- Konya: Bildiriler (ss. 39-98), Fecr Yayınları, Ankara 2007.

_____, Cahiliye Tarihinin Kaynağı Olarak Kur'an, *3.UluslararasıAhmed-i HânîSempozyumu* "İslamBilim ve Kültür Tarihçisi olarak Prof. Dr. Fuat SEZGİN" Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019.

Demirci Muhsin, Kur'an'ın Nüzul Sürecined Tediriclik, *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi,* 2002.

Demirci, İslam, Helâl-Haram Bilinci Ve Karakter Oluşumunda Psiko-Sosyal Etkileri, *Uluslararası Kişilik Ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu,* Ordu 1016.

Demirkent, Işın, *"Bizans"*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1992.

Derveze İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı,* Çev. Mehmet Yolcu, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998.

Dihlevi, Şah Veliyullah, *Hüccetullâhi'I Bâliğa*, Çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayınları, İstanbul, 1994.

Diler, Ramazan, Mahremiyet Eğitimi ve Önemi, *Dergipark,* Cilt 2, Sayı 1, 69 - 98, 2014.

Doğan, İsmail, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, Pagem Yayınları, İstanbul 2004,.

Draz, Abdullah, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, terc., Nureddin Demir, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1983,

Durmuş, Arslan, *Metodolojik Kur'an'ın Tedriciliği*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü, Sivas 1999.

Durmuş, Zülfikar, Kur'an'a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlaki İlke: Ahde Vefa, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II,* Sayı, 3, 2002.

Dülber, Hatice, Hz. Peygamber'in Sünnetinde Aileyi Ayakta Tutan Ahlakı Değerler, *Uluslararası Mevlid-İ Nebi Sempozyumu,* DİB Yayınları, Antalya 2019.

Dündar, Mahmut, *İslâm Medeniyet Tarihinde Sağlık Kurumları Ve Hastaneler*, İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, Ağrı 2021.

Düzenli, Muhittin, Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Dinamik Hadis Algısı, *Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları Sempozyumu,* Samsun, 2011.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1223-1608, Haz. Sâlih b. Abdulazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.

Ebû Gudde, Abdülfettâh Abdulfettâh, er-Resûlü'l-mu'allim, Mektebü'l-Matbu'âti'l-İslâmiyye bi Hâleb, Beyrut 1996/1417

Ebû Gudde, Abdülfettâh, *et-Tetimme fi's-sünneti't-taḳrîriyye* (Zehebî, el-Mûḳıẓa [nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde] içinde), Halep 1405.

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḫarâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1396.

Ebû'l-Beḳâʾ, Eyyûb b. Mûsâ el-Ḥuseynî el-Kefevî el-Ḥanefî (ö.1094/1683), *el-Kulliyyât* (nşr. ʿAdnân Dervîş, Muḥammed el-Mıṣrî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût.

Ebunnasr, Mithat Muhammed, "*Te'hîl ve Riâyeti'l-İâka",* Kahire, 2004.

Ebü'l-Hasen Mukatil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsir-i Kebir* (tre. Beşir Eryarsoy), İstanbul 2006.

Ece, Abdurrahman, *Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Eğitim Ve Öğretim Metodu*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2019/1, Cilt: 6, Sayı: 10, s.293.

Ekin, Yunus, "Dünyevîleşmeye Bir Çözüm Olarak İnfâk Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, 2002.

_____, Kur'an'da Bazı İman Konularının Ele Alınışı, *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl 3, Sayı 9, Ankara, 2002.

Ellek, Hasan, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler Işığında Çevre Hukuku, *Uluslararası Çevre Sempozyumu,* Bildiriler Kitabı, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2013.

Ensârî, Abdulkuddus, *et-Târîhu'l-Mufassal li'l-Kâ'beti'l-Müşerrefe Kable'l-İslâm*, (Kahire, trz.), s. 41.

Eŝrem \Ebû Bekr, Ebû Bekr Aḥmed b. Muḥammed el-İskâfî (ö.273/887), *Nâsiḫu'l-Ḥadîŝ ve Mensûḫuh* (nşr. Abdullâh b. Ḥamdi'l-Manṡûr), 1420/1999,

Eş'arî, Ebû Bekr Muhammed İbn Fûrek, *Mücerred makalâti'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan*, thk. Daniel Gimaret Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1986.

Emin, Ahmed, *Fecrü'l-İslâm*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1969.

Emir, Ali, *İslâm'ın Özü, İslâm ve Hıristiyanlığın Mukayesesi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sad. ve Thk. Musa K.Yılmaz, Ankara 2007.

Erdem, A. Baki, *Çağımız ve Çevr*e, Kitantik Yayınları, Ankara 1990.

Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İFAV Yay., 3. bs., İstanbul, 1994.

Erkoçoğlu, Fatih, Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci, *Çevre ve Ahlak Sempozyumu,* Gaziantep 2014.

Erkut, Abdulkadir, *Kur'ân'ın Ana Konuları Açısından Bedevîlık*, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Haziran 2022, Sayı 6.

Erkut, Zekeriya, Cahiliye Dönemi Hukukunun Kaynak Nitelikleri, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 22, 2022.

Ermemiş, Faruk*,* Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları*, Düzce Üniversitei İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: II, Sayı: 1, 2018.

Ersoy, Mehmed Âkif, *Safahat*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015.

Ertuğay, Recep, Hz. Peygamberin Sünnetinde Hayvanlara Şevkat, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, yıl 17, sayı 33, 2019.

Erul, Bünyamin, Sahabenin Sünnete Bağlayıcılık Açısından Bakışları, *İslami Araştırmalar Dergisi,* Cilt, 10, Sayı, 1,2,3,4.

Es'ad, Mahmut, *İslam Tarihi Tarih-i Din-i İslam Tarihi,* (Sad; A.L.Kazancı, O Kazancı), 1995

Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İstanbul 1996.

Eser, Mithat, *İslam Tarihindeki İlk Erdemli, Şehir Örneği: Medinetü'n-Nebi*, Fecr Yayınları, Ankara 2017.

Ezber Bodur, Hüsnü, Medine Şehir Devleti: Kabilecilikten Küresel İslami Bilince Doğru, *Akademik Siyer Dergisi,* Yıl 1, Sayı 1, Ocak 2020.

Ezraḳî, Ebû'l-Velîd Muḥammed b. ʿAbdullâh el-Ğassânî (ö.250/864), *Aḫbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âsâr* (nşr. Ruşdî es-Ṣâliḥ Mulaḥḥas), I-II, Dâru'l-Endelus, Beyrut 1403/1983

Farabi, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ, *Ârâʾu Ehli'l-Medîneti'l-Fâḍılâ ve Meḍâdetuhâ (nşr. ʿAlî Bû Mulḥim), Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995*.

_____, *Kitâbü'l-Mille (Din Kitabı)*, çev: Fatih Toktaş, Divan, sayı: 12, 2002/1.

_____, *Taḥṣîlü's-saʿâde* (nşr. Ca'fer Âl-i Yâsîn), Beyrut 1403/1983.

Fayda, Mustafa *Fusûlü'l-Medeni* (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler), çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2002

_____, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1987.

_____, *"Câhiliye"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul 1993.

Feyyumî, Muhammed İbrahim, *Tarihu'l-fikr ed-dinî el-Cahilî*, Daru'l-Fikr elArabî, Beyrut 1994.

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Dâru'l-Hayâ et-Türâsü'l-Arabiyye, Beyrut 1412/1991.

Gazzâlî, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed (ö.505/1112), *Eyyuhâ'l-Veled* (nşr.), Dâru İbn Ḥazm, .

_____, *İḥyâʾu ʿUlûmi'd-Dîn* (nşr.), I-IV, Dâru'l-Maʿrife, Beyrût.

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (İstanbul 1918), (haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1976, s. 42.

Gökcan, Mansur, "Tasavvufta Tevekkül Anlayışı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt*: XVIII, sayı, 1, 2018.

Göl, Yavuz Selim, Hz. Peygamber'in (Sav) Aile Kurumunun Devamına Yönelik Tutumu, *II. Uluslararası Mevlid-İ Nebi Sempozyumu Hz. Peygamber Ve Aile, Tebliğler Kitabı*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Urfa 2019

Göncüoğlu, Süleyman Faruk, İlk Mescitten Bugüne Camii, *Yeni Fikir Dergisi,* Yıl 1, Sayı 3, İstanbul 2009.

Görgülü, Hasan Ali, "Câhiliye Devrinde Boşanma Çeşitleri ve İslam'ın Boşanmada Örfe İtibar Etmesi", *SDÜİFD,* Sayı:6, 1999.

Gül, Muammer, "İslâm ve Şehir", *Muhafazakâr Düşünce* Sayı, 23, 2010.

Güler, Zekeriya, Hz. Peygamberin Hadislerinde İffet Kavramı, *Din ve Hayat Dergisi,* Haziran 2013.

Güllüce, Veysel *Kur'an-ı Kerim'de Ahiret İnancının Temelleri*, Ekev Yay. Erzurum, 2001.

Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara 2013.

Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini,* Ankara 1975.

Günay, Durmuş, Medeniyet Kavramını Açıklamak İçin Bir Yaklaşım, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 72, Kış 2020.

Günay, H. Mehmet, *İslâm Hukukunda Kamu Malları*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.

Günay, Ünver, Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslamiyet İlişkileri, *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam Sempozyumu,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007

_____, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993.

_____, *İslâm Dünyasında Bir Sosyoloji Öncüsü İbn Haldun*, Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakü

_____, Toplumsal Değişme ve İslamiyet, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 1*, Cilt 1, Yıl 2001.

Gündüz, Şemseddin, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998.

Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1988, s. 155

Güner, Ahmed, *"Asr-ı Saâdet'te Câmiler/Mescitler ve Fonksiyonları",* Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet, Vecdi Akyüz (ed.), İstanbul 1994.

Güner, Osman, *Rasulullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri*, Fecr Yayınevi, Ankara 1997.

Güneş, Abdulbaki, Kur'an Işığında Düşünce ve İfade Hürriyeti, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 10:1, 2005.

Habib, Ebû Ca'fer Muhammed, (ö.240/854), *Kitabu'l-muhabber*, Beyrut, ty.

Hakkı, İzmirli İsmail, *el-Cevabu's-Sedid Fi Beyânı Dini't-Tevhid*, Ankara, 1339-1341.

_____, *el-Cevabu's-Sedid Fi Beyânı Dini't-Tevhid*, Ankara, 1339-1341.

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (thk. Hamdî ed-Demirdâş Muhammed), el-Mektebetü'l-Asriyye, Mekke, 2000, Müstedrek, V, 1614 (3/18).

Hallaf, Abdulvahhab, *İlmu Usuli'l-Fıkhi ve Hulasatu't-Teşriî'l-İslamî*, Matbaatu'l-Medeni, Mısır2016.

Hamidullah, Muhammed, *"İslâm Anayasa Hukuku*, Çev, Vecdi Akyüz,", Beyan Yayınları, İstanbul, 2012.

_____, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İmaj, Ankara 2003.

_____, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut 1987.

Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* (Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri, Çev. Vecdi Akyüz, bby. ve ty. Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.

Hamitoğlu Ahmet- Salih Mehmet, Kur'ân-ı Kerim'in Hz. Peygamber Örnekliğinde Tasvir Ettiği İslâmî Eğitim Metodu/Sistemi, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi,* Haziran 2022ç

Ḥammâd, Nuʿaym b. Ebû ʿAbdullâh Nuʿaym b. Ḥammâd el-Mervezî (ö.228/843), *Kitâbu'l-Fiten* (nşr. Semîr Emîn ez-Zuheyrî), I-II, Mektebetu't-Tevḥîd, Kahire 1412H.

Hançerlioğlu, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 1986.

Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtihu'l Ulûm*, (thk. İbrahim Ebyarî), Beyrut, 1989.

Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları,1987.

Hasan, Ali İbrahim, *Târîhu'l-İslami'l-Âmm el-Câhiliyye*, ed-Devletü'l-Arabiyye, edDevletü'l-Abbâsiyye, Kahire, ts.

Hasan, Hüseyin el-Hac, *Hadâratü'l-'Arap fi Asri'l-Cahiliyye,* el-Müessesetü'l-Camiyye li'd-dirasât ve'n nuşu' ve't-tevzi , Beyrut 1409/1989.

Hassan, Ümit, *İbn Haldun/Metodu ve Siyaset Teorisi,* AÜSBF Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1982.

Hatemi Hüseyin, İslâm'da İnsan Hakkı ve Adâlet Kavramları, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları, Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

Hatip, Abdulaziz, Tevekkülün hakikati, Fazileti ve İnsan Sâ'yi İle Bağdaşabilirlik Problemi, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi,* İstanbul 2006.

Hazin, Alaüddin Ali b. Muhammed, *Lübabü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, *Mecmuatün Mine't-Tefasîr*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

Hemadani, *Kitabi'l-İklim min ahbari'l-Yemen ve ensabu Himyer*, thk. Muhammed b. All b. el-Hüseyin el-Ekva' el-Hivali, Vizaretü's Sekafe ve's-Seyyahe, San'a 2004/1425.

Hıdır, Özcan, *Hadis, Sünnet, Kültür İlişkisi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2022.

Hirsch, Emil G. Hirsch, *"Gentile"* , İsidore Singer, The Jewish Encyclopedia, Newyork, 1987.

Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.

Hodgson, Marshall G.S, *"İslâm'ın Din ve Medeniyet Manzarası",* İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih 1, çev. Metin Karabaşoğlu İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

Hökelekli, Hayati, *Gösterişçi Dindarlık*, Dindarlık Olgusu Sempozyumu, Kurav Yayınları, Bursa 2016.

_____, *İslam'da Ahiret İnancı*, Cumhuriyet Ün. İlahiyat Fak, Sivas Yay, Sivas, 2007.

Hûfî, Ahmed Muhammed, *el-Hayâtu'l-'arabiyyetu mine'ş-şi'ri'l-câhilî*, Mektebetu Nahda Mısır ve Matbaatuhâ, 2. Basım, Kahire,1952.

Humeyd, Salih b. Abdillah, *Mevsûatü Nadrati'n-Naîm Mekârim-i Ahlakı'r-Rasul* (s.a.s.), Daru'l-Vesile, Cidde- 2003,.

Ḫalîl b. Aḥmed, Ebû ʿAbdurraḥmân el-Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî (ö.170/787), *Kitâbu'l-ʿAyn* (nşr. Mehdî el-Maḫzûmî, İbrahim es-Sâmerrâʾî), I-VIII, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1988.

Hamevî, Yâkût, *el-Mu'cemu'l-Buldân*, Tahk: Ferid Abdülazîz Cündi, Beyrut, Dârü'lKütübi'l-İlmiyye, t.y.c.

Ḫârizmî, Ebû Bekir Muḥammed b. el-ʿAbbâs el-Ḫârizmî (ö.383/993), *Mufîdu'l-ʿUlûm ve Mubîdu'l-Humûm* , el-Mektebetu'l-ʿUnṡuriyye, Beyrut 1418/1997, s. 106.

Hatîb, Muhammed, *Ed-Dinu ve'l-Ustûratu Inde'l Arab fi'l-Câhiliye*, Dımeşk 2004.

Herevî, Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lugat*, thk, Muahmmed 'İvad, Beyrut: Dâru İhyâi'Türâsi'l-Arabî, 2001.

Ḥimyerî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. ʾAbdulmunʿim el-Ḥimyerî (900/1495), *er-Ravḍu'l-Miʿṭâr fî Ḫaberi'l-ʾAḳṭâr* (nşr. ʾİḥsan ʿAbbâs), Muessesetu Nâṡır li's-Ŝeḳâfe, Beyrût 1980.

İbn ʿAbdilberr, Ebû ʿOmer Yûsuf b. ʿAbdullâh b. Muḥammed b. ʿAbdilberr el-Ḳurṭubî (ö.463/1071), *el-ʾİstîʿâb fî Maʿrifeti'l-ʾAṡḥâb* (nşr. ʿAlî Muḥammed el-Becâvî), I-IV, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1413/1992, IV, 1953.

İbn Adiy, Ebû Aḥmed ʿAbdullâh b. ʿAdiy el-Curcânî (365/976), *el-Kâmil fî Ḍuʿafâʾi'r-Ricâl* (nşr. ʿÂdil Aḥmed ʿAbdulmevcûd - ʿAlî Muḥammed Muʿavviḍ), I-IX, el-Kutubu'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1418/1997

İbn Âşûr, Muḥammed b. Ṭâhir b. ʿÂşûr (ö.1393/1973), *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 1984.

İbn Cüzey, Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî, *Kitabü 't-Teshil li-ʿulûmi't-tenzîl*, Kahire, ts

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe ʿAbdullâh b. el-ʿAbsî (ö.235/850), *el-Kitâbu'l-Muṣannef fi'l-Eḥâdîṣ ve'l-ʾÂsâr* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Ḥût), I-VII, Mektebu'-r-Ruşd, Riyad 1409H.

İbn Ebî'd-Dunyâ, Ebû Bekr ʿAbdullâh b. Muḥammed el-Ḳureşî (ö.281/894), *Mekârimu'l-Ahlâḳ* (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrahim), Mektebetu'l-Ḳur'ân, Kahire.

İbn Ebi Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mekke, 1417/1997.

İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî (ö.395/1005), *Muʿcemu Meḳâyîsi'l-Luğa* (nşr. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn), I-VI, Dâru'l-Fikr, 1979

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbü'l-Muhabber*, nşr. Ilse Lichtenstadter, Beyrut ts.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî el-ʿAsḳalânî (ö.852/1448), *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî* (nşr. Muḥibbuddîn el-Ḫaṭîb), I-XIII, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut 1379/1959, IX, 40.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, haz.Süleymân Uludağ, Dergâh Yay., 2. Baskı, I-II, İstanbul 1988.

İbn Ḥazm, Ebû Muḥammed ʿAlî b. Aḥmed el-Endelusî (ö.456/1064), *el-Faṣl fi'l-Milel ve'l-ʾEhvâʾi ve'n-Niḥal* (nşr.), I-V, Mektebetu'l-Ḫâncî, Ḳâhire.

_____, *Resâîlu İbn Ḥazm* (nşr. İḥsân ʿAbbâs), I-IV, el-Muessesetu'l-ʿArabiyye, Beyrût 1980.

İbn Hişâm, Ebû Muḥammed ʿAbdulmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî (ö.213/829), *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (nşr. Muṣṭafâ es-Saḳḳâ v.dğr.), I-II, Mektebetu Muṣṭafâ el-Bâbî'l-Ḥalebî, Mısır 1375/1955

_____, *et-Tîcân fî Mulûki Ḥimyer*, Merkezu'd-Dirâsâti ve'l-Ebḥâsi'l-Yemeniyye, Ṣan'â 1347.

İbn Ḥibbân, Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Bustî (ö.354/965), *es-Ṣaḥîḥ* (nşr. Şuʿayb el-Arnavûṭ), I-XVIII, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1408/1988.

İbn İsḥâḳ, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ b. Yesâr el-Muṭṭalibî (ö.151/768), *es-Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî*) (nşr. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398/1978.

İbn İshak, *es-Sîre* (nşr. Muhammed Hamidullah), Konya 1981.

İbn İshak, İbn Habib, Muhammed b. Habib, Ebu Ca'fer (ö:245/859), *Kitabu'l-muhabber*, (tahk: İlse Lichtenstadter), Beyrut Daru'l-Daru'l-Afâk el-Cedîd, tsz.

İbn Keŝîr, Ebû'l-Fidâʾ İsmâîl b. ʿOmer b. Keŝîr ed-Dimeşḳî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. ʿAbdullâh b. ʿAbdi'l-Muḥsin et-Turkî), I-XXI, Dâru Hicr, 1418/1997.

_____, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm* (nşr. Sâmî b. Muḥammed Selâme), I-VIII, Dâru Ṭayyibe, 1420/1999

İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), *Ğarîbu'l-Ḳur'ân* (nşr. Aḥmed Ṡaḳr), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1398/1978, s. 64.hiyat Fakültesi Dergisi, 14, 2006.

_____, *Ğarîbu'l-Ḳur'ân* (nşr. Aḥmed Ṡaḳr), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1398/1978.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (276/889), *Garîbü'l-Kur'ân,* y.y, t.y.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-ʿArab, Daru Sadr, Beyrut 1990/1410.*

İbn Miskeveyh, Ebû ʿAlî Aḥmed b. Muḥammed b. Yaʿḳûb Miskeveyh (ö.421/1030), *Tehẑîbu'l-Aḫlâḳ ve Taṭhîru'l-Aʿrâḳ* (nşr. İbnu'l-Ḫaṭîb), Mektebetu'ŝ-Ŝeḳâfeti'd-Dînîyye,

_____, *Ahlakı Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener vd. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

İbn Receb, Ebû'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. Aḥmed b. Receb (ö.795/1393), *Câmiʿu'l-ʿUlûm ve'l-Ḥikem* (nşr. Muḥammed el-Aḥmedî Ebu'n-Nûr), I-III, Dâru's-Selâm, 1424/2004.

_____, *Feṭḥu'l-Bârî Şerhu Ṡaḥîhi'l-Buḫârî* (nşr. Ebû Muʿâẑ Ṭârıḳ b. ʿAvḍullâh), I-VI, Dâru İbni'l-Cevzî, ed-Demmâm

İbn Rüşd, Ebu'I-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (595/1198), *Tehâfütü't-tehâfüt*, Thk. Süleyman Dünya, Daru'l-Maarif, Kahire, 1966.

İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed, et-Tabakâtu'l-Kubrâ, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.

İbn Saʿd, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ (ö.230/845), *eṭ-Ṭabaḳâtu'l-Kubrâ* (nşr. Muḥammed ʿAbdulḳâdir ʿAṭâ), I-VIII, Beyrût, 1410/1990.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, *el-Hisbe*, thk. Salih Osman el-Liham, ed-Dâru'l-Osmaniyye, Dâr-u İbn Hazm, Beyrût, 1424/2004.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî (ö.597/1201), *Zâdu'l-Mesîr fî ʿİlmi't-Tefsîr* (nşr. ʿAbdurrezzâḳ el-Mehdî), Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût 1422/2001.

İbnu'l-Eŝîr, Ebû's-Saʿâdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî (ö.606/1210), *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Ḥadîŝ ve'l-Eŝer* (nşr. Ṭâhir Aḥmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muḥammed eṭ-Ṭanâḥî), I-V, el-Mektebetu'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1399/1979.

İbnu'l-Esir, Mecdüddin Ebu's-Saadat, *en-Nihâye fî Garibi'I-Hadis ve'l-Eser*, Nşr., Tâhir Ahmed ez-Zavi-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut 1963/1383.

İbnu'l-Ḳayyim, Muḥammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye (ö.751/1350), *Medâricu's-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Naʿbudu ve İyyâke Nesteʿîn* (nşr. Muḥammed el-Muʿtaṣm Billâh el-Bağdâdî), I-II, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût 1416 / 1996.

İbnü'n-Nedîm Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kub İshâk, *Kitâbü'l-Fihrist*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1997.

İbnü'l-Esîr, Ali b. Muḥammad b. Abdulkerim b. Abdal-Vahid el-cezeri, eş-Şeybâni, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, bs. 1, Beyrut 1987

İlgaçlı, Emine Elif Çakmak, Amellerin zahirî ve batınî yönlerini etkileyen iki kavram: Niyet ve ihlâs*, Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 2, Sayı: 2, Aralık 2020.

İmamoğlu, Abdulvahit, *"Mehmet Akif'te Medeniyet Kavramı"*, İslâmî Araştırmalar, C. 21, S. 3, 2010.

İsfehânî, Râgıb*, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsz.) 102.

İşçi, Metin, *Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme*, Der Yayınları, İstanbul, 2000.

İşliyen, Burhan Kur'ân-ı Kerîm Açısından Dünyevileşme Sebepleri ve Sonuçları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), CÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2018.

Izutsu, Tashihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev: S. Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, Ankara 1963.

Jean-Louis Micbon, "*Dini Kurumlar"*, İslam Şehri içinde, Ed. R. B. Serjeaot, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.

Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

K. Hitti, Philip, "Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi", (Çev: Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1980.

Kadî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse*, thk. Abdülkerîm Osman, 3. Baskı, Mektebetü vehbe, Kahire, 1416/1996.

Kahraman, Abdullah, *İslam, Hukuk ve Ahlak İlkeleri Bağlamında Özel Hayatın Gizliliği*, Ebabil Yayınları, Ankara 2018,

_____, İslâm'da Üstün Bir Değer Olarak Özel Hayata Saygı Hakkı, *Din ve Hayat Dergisi,* TDV Yayınları, Ankara 2009.

Kahveci, Nuri, *Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi*, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, Sayı,6.

Kal'aci, Muhammed Ravvâs, *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-müyessera*, Beyrut: 2000

Kamacı, Fatımatüzzehra, *Hz. Peygamber Devrinde Kadınların Süslenmesi,* İnkılab Yayınları, 2019.

Kanbaz, İsmail, Hz. Peygamber'in Kişiliğinin Temel Bir Bileşeni Olarak Elemîn Sıfatı, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı, 1, Ekim, 2022.

_____, *Muhammedü'l-Emin'den Resulullâh Muhammed'e Hz. Peygamber'de söz-eylem bütünlüğü*, Yetkin Düşünce Dergisi, 4/14.

Kapar, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, İlim Yayınları, İstanbul 1987.

Karacelil, Süleyman, *Büyük Tehlike: Dünyevileşme*, Nesil yayınları, İstanbul 2008.

Karadaş, Cağfer, *İslam'da Ahiret İnancı*, Cumhuriyet Ün. İlahiyat Fak. Sivas Yay. Sivas s.62; Güllüce, Veysel *Kur'an-ı Kerim'de Ahiret İnancının Temelleri*, Ekev Yay. Erzurum, 2001.

Karadâvî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem Sünnetin Teşrii Değeri*, Trc, Bünaymin Erul, Nida Yayınları, İstanbul 2014.

Karagöz, İsmail, Kur'an'da İhlas Kavramı ve Muhlis İnsanın Vasıfları, *Diyanet İlmi Dergisi,* Cilt 3, Sayı 4, Ankara 1997.

Karagöz, Mustafa, *"*Kur'ân Kelimelerinin Anlamlarını Belirlemede Artzamanlı ve Eşzamanlı Semantiğin Rolü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XLIII, 2017.

Karakaş, Vehbi-Menteş Nurdan, Çevre Kavramına Kur'an Ve Sünnet Merkezli Bir Yaklaşım, *Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 19 Sayı: 63, Yaz 2015.

Karataş, Şuayip, *Kur'ân'ın Mekke Müşriklerinin Melek Algısına Müdahalesi,* Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 13, Nisan 2019.

Karakoç, Sezai, *Düşünceler 1*, Diriliş yayınları, İstanbul, 1985.

Karaman, Fikret, "*Tevekkül İnancı Üzerine Bir Araştırma"*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 1, s. 88.

Karaman, Hayreddin, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

Karataş Kasım- Baloğlu, Mustafa, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* cilt: XIX, sayı: 1, 2019.

Ḳarâfî, Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. İdrîs (ö.684/1285), *Envâru'l-Burûḳ fî Envâri'l-Furûḳ* (nşr. Ḫalîl el-Manṣûr), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1418/1998.

Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye*, el-Mektebetu't-Tevfîḳiyye Mısır 1281.

Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî,* Matbaatü'l-Mîrî, Mısır, 1323.

Katar, Mehmet, "İsrail Kavminin Seçilmişliği Üzerine Bir Araştırma", *Journal of Islamic Research* 2007.

Kâtib Çelebi, Muṣṭafâ b. ʿAbdullâh Ḫâcî Ḫalîfe (ö.1067/1957), *Keşfu'ẓ-Ẓunûn ʿan Esâmî'l-Kutubi'l-Funûn*, I-VI, Mektebetu'l-Muṯennâ, Bağdad 1941.

Kavaklıoğlu, Mahmut, *Nebevi Bir Mesaj Olarak Güven ve Emniyet*, İslami İlimler Dergisi Yayınları, Özkan Matbaacılık, Aralık 2007.

Kaya, Ali, Câhiliyeden Kur'an'a Kerem Kavramı, *Dergiabant,* Cilt: 9, Sayı: 1, Mayıs 2021.

Kaya, Ayhan, *Bir Özveri Davranşı Olarak Kur'an'a Göre İnfak*; Fecr Yayınlan, Ankara 2009.

Kaya, Remzi, *"*Vahiy öncesi Hicaz'da müşrik Arapların inanç esasları", *Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu (Sempozyum),* İstanbul 2011.

Kazan, Tahsin, Ailede Geçimsizlik Problemi ve Hadislerle Çözüm Önerileri, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 7 Sayı: 1 Bahar 2021.

Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İfav Yayınları, İstanbul 2016.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed, *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, Doğuş Devrinde Tasavvuf Taarruf, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbu 1992.

Kelbî, Ebi Munzir Hişam b. Muhammed b. Es- Saib, *Kitabu'l Esnam*, (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahira 2000

Kelebek, Mustafa, "İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası," *Sivas Ün. İlahiyat Fak Dergisi,* Sivas, 2000.

Kesgin, Salih, İslam Medeniyetinin Hadis ve Sünnetteki Temelleri, *Muhafazakar Düşünce Dergisi,* Yıl 11, Sayı 4, Nisan-Mayıs-Haziran, 2015.

Keskiner, Osman, Arap Edebiyatında İnşa ve Rasulullah (s.a.v.)'In Mektuplarında Kur'ân-I Kerim'in Etkisi, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sayı: 43, 2017.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar (trc. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990-93.

Kılıç, Cevdet, Fârâbî Ve Hacı Bayram Velî'de Şehir Metaforu, *Uluslararası Hacı Bacı Bayram-I Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2*, Kalem Yayınları, Ankara 2016.

Kılıç, Reep, *Ahlak ve Medeniyet İlişkisi Üzerine*, Türkiyede Dinler Tarihinin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

Kılıç, Sadık, *Kur'an ve Sünnete Hayat Hakkı ve Özel Hayatın Gizliliği*, Kur' An ve Tefsir Araştırmaları XV, İstanbul 2014.

Kıranatlıoğlu, Mustafa, Hıristiyanlıkta Sünnet, *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi,* 2021, cilt 8, sayı 16.

Kırca, Celal, İnsanlık Tarihi Açısından Kur'an'ı Kerim'de Medeniyet, *İslami Araştırmalar Dergisi,* Sayı 2, Ekim 1986.

Kırış Necmettin, Yeni Sünnet Tanımları Bağlamında Sünnet-Dindarlık İlişkisi Üzerine Bazı Mülâhazalar, *Hadis Tetkikleri Dergisi,* XV, 2, 2017.

Kızmaz, Müslime, Cahiliye Dönemi'nde Bilgi Kaynağı Olarak Kabul Edilen "Kehânet Ve Falcılık İnancının Epistemolojik Bağlamda Değerlendirilmesi, *Genç Mütefekkirler Dergisi,* Nisan 2020.

Kilinçli, Sami, Mekkî Surelerde Mü'minlerin Ehl-İ Kitap İle İlişkileri, *Bilimname,* XXII, 2012/1, 251-273.

_____,Velayet, Hicret ve Nifak Bağlamında İrtidat, *Bilimname* XXXVIII, 2019/2.

Kiraz, Celil, Peygamberlerin Mesajlarlndaki Birlik ve Bütünlük, *Uludag Üniversitesi İlahıyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 10, Sayı: 2, 2001.

Koç, Ahmet, Hz. Peygamber'in Bir Egitim-Ögretim Uygulaması Olarak Sözlerini Ayetlerle Delillendirmesi, *İslami İlimler Dergisi,* Yılı 15, Cilt 15, Sayı 1, Mart 2020.

Koçak, Ahmet, Sezai Karakoç'un Fikrî Yazılarında Doğu ve Batı Medeniyeti Tasavvuru, *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı 51, İstanbul 2016.

Koçi Bey, *Risale, (Günümüz Türkçe'si ile nşr. Zuhuri Danışman)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara 1985.

Koçyiğit, Tahsin, Medine'deki Uygulamalarından Hareketle Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Yıl: 2, Sayı: 31, 2013.

Kotan, Şevket, *"*Cahiliye Araplarında Nübüvvet İnancı "Kur'an Merkezli Bir Çalışma", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* Mart 2020

Köktaş, Yavuz, Hadis İlininde Metin Eksenli Birikimin Mahiyeti ve Güncelleştirilmesi, *Hadis Tetkikleri Dergisi,* 2007, cilt: V, sayı: 2

Köylü, Mustafa, Bir "Ekolojik Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği", *Akademik Araştırmalar Dergisi,* sayı: 20, 2004.

Kurt, Abdurrahman, "Sosyolojik Din Tanımları Ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2008.

Kurt, Hasan, *Semantik Açıdan Dehrî Kavramı ve Kelamcıların Dehrîlere Bakışı*, Sakarya Üniversitesi İla

Kureşî, Abdullah İbn Abbas, *Tenvîru'l-mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 2004.

Ḳurṭubî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḫazrecî, *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân* (nşr. Hişâm Semîr el-Buḫârî), Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, Riyad 1423/2003.

_____, *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân* (nşr. Hişâm Semîr el-Buḫârî), Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, Riyad 1423/2003, III, 50.

Ḳuşeyrî, Abdulkerîm, ʿAbdulkerîm b. Hevâzin b. ʿAbdulmelik el-Ḳuşeyrî (465/1073), *Leṭâîfu'l-İşârât* (nşr. İbrâhîm el-Besyûnî), 3. Baskı, el-Heyʾetu'l-Mıṣriyyi'l-ʿÂmme, 2000.

_____, *er-Risâle*, (thk. el-Ârif Billah el-İmâm Abdulhalîm Mahmûd-Dr. Mahmûd b. eş-Şerîf), Müessesetü Dâru'ş-Şa'b, Kâhire, 1989.

Kutluer, İlhan, *"Medeniyet",* TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, c. XXVIII.

Kuzgun, Şaban, *İslam Kaynaklarına Göre Haniflik*, Ankara 1985.

Macit, Yunus, Biat Hadîsleri: Eğitim İlke ve Yöntemleri Açısından Bir Tahlil, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi,* Yıl 12, Sayı, 2, 2012

_____, Sünnet ve Değişim Olgusu: Tehditler Kuşağında Sünnetin Toplumsal Yapıyı İnşa Keyfiyeti, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2012.

Macit, Yüksel, Yiyecek-İçeceklerde Haram-Helalliğin Kriteri Ve Bu Konuda Arap Kültürünün Etkisi, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2, 2002

Mahcûb, Abbâs, *Usûlü'l-fikri't-terbevi fi'l-İslâm* (Süriye: Darü İbn Kesir, ts.), s. 15.

Mahmasânî, Subhi, *el-Evdâu't-Teşrîiyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye Mâdîhâ ve Hâdıruhâ*, Beyrut: Dâru'l-Ilm li'l-Melâyîn, 1981.

Mahmûd, Mahmûd Arefe, *el-Arabkable'l-İslâm*, 1. Baskı, İskenderiye: Aynûnli'd-Dirâsât ve'l-Bûhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, 1995.

Makrîzî, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali, İmtâu'l-esmâ bimâ li'n-Nebî mine'l-ahvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ' Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1420/1999.

Mâlik b. Enes, Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî (ö.179/796), *el-Muvaṭṭaʾ* (nşr. Muḥammed Fuʾâd ʿAbdulbâḳî), Dâru İḥyâʾi Turâsi'l-ʿArabî, Beyrut 1406/1985.

Malik b. Nebi, *Fikir ve Put*, çev. Cemal Aydın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2015.

Manṡûr, Saʿîd b. Ebû ʿOsmân Saʿîd b. Manṡûr el-Ḫorâsânî (ö.227/842), *es-Sunen* (nşr. Ḥabîburraḥmân el-ʾAʿẓamî), I-II, ed-Dâru's-Selefiyye, Hindistan 1403/1982, II, 183.

Martı, Huriye, Hz. Peygamber'in Hadislerinde Su Merkezli Düşünme Biçiminin Bir Tahlili, *Su Medeniyeti Sempozyumu,* Konya Büyükşehir Belediyesi Koski Genel Müdürlügü, Temmuz 2013.

Matûridî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitâbu't-Tevhid*, Haz: Bekir Topaloğlu, M. Aruçi, GSAM yayınları, Ankara, 2005.

_____, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* I-X, Dâru'l-Kütübi'lİlmiyye, Beyrut 2005.

Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb, *A'lâmü'n-Nübüvve*, Mektebetü Hilâl, Beyrut, 1409/1989.

_____, *Edebu'd-Dunyâ ve'd-Dîn* (nşr.), Dâru Mektebeti'l-Ḥayât, 1986.

_____, *el-Aḥkâmu's-Sulṭâniyye* (nşr.), Dâru'l-Ḥadîŝ, Ḳahire.

_____, en-Nüket ve'l-uyun (Tefsîru'l-Mâverdi), thk. es-Seyyid Abdulmaksûd b. Abdirrahân, Beyrut: Daru'l-kütüb el-ilmiyye, 1412/1992.

Mevlana M. Ali, *Peygamberimiz*, (Çev: Ömer Rıza) İstanbul 1341.

Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *Meâricü't-tefekkür ve dekâiki't-tedebbür, Tefsîrun tedebbüriyyun li'l-Kur'âni'l-Kerîm bi hasebi tertîbi'n-nüzûli vifka menheci kitâbi "Kavâıdü't-tedebbüri'lemseli li Kitâbillâhi Azze ve Celle"* Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1420/2000

Meydânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî (ö.518/1124), *Mecmaʿu'l-Emŝâl* (nşr. Muḥammed Muḥyi'd-Dîn ʿAbdulḥamîd), I-II, Dâru el-Maʿrife, Beyrût

Mikdad, Mahmud, *el-Mevali ve Nizamu'l Velâ*, Daru'l Fikr, Dımaşk 1988.

Mohamad, Mohamad, Zaidin, Kur'ân Perspektifinden Medeniyetin Yükselmesinin Ve Çökmesinin Faktörler, Çev: Mehmet Emin Yurt, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* cilt 13, sayı 1, 2011

Muchielli, Alex, *Zihniyetler*, trc. Ahmet, İletişim Yayınları, İstanbu 1991

Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993.

Mübârekfûrî, Ebu'l-Ûla Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, Tuhfetu'l-Ahvezî Şerhu Câmi't-Tirmizî, tashih Abdulvehhab Abdullatif, Dâru'l-Fikr Kâhire, Ty.

Mübarekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim; *Tuhfetu'l-ahvezî bi-şerhi Câmii't-Tirmizî*, I-X, Beyrut 1410/1990.

Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *şerhu'l-câmi'i's-sağîr min ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*, (nşr. Ahmed Abdüsselâm), I-VI, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

Münâvi, Zeynüddin Muhammed Abdurrauf b. Tâcilârifin b. Ali, *Feyzu'l-Kadir*, el-Mektebetu'l-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1356

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 673-1202 Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.

Narol, Süleyman, *Kur'an'da Medeniyet*, Nübüvvet Ve Şehir İlişkisi, Doğu-Batı Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, *Felsefe Ve Din Sempozyumu*, Konya 2019.

Nas, İhsân, "*Eyyâmu'l-Arab fi'l Câhiliyye"*, el-Mevsûatü'l-Arabiyye, Dımaşk 2001.

_____, *Kitâbu Kabâili'l-Arab*, Beyrut 2000.

Nasirûddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, çev. Anar Gafar, ve Zaur Şükürov, Litera Yayınları, İstanbul 2007.

Nasoraıo, Brikha, Sabiilikte Tanrı, Evren, Akıl ve Bilgi Anlayışı, *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu* 25-27 Mayıs, Malatya, 2012.

Nasr, S.Hüseyn, *İslâm Sanatı ve Mâneviyatı*, trc. Ahmet Demirhan, İstanbul-1992.

Nebhan, M.Faruk*,* İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, *Servet Armağan, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1978.

Necmettin Gökkır, *"*Mekke Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısını Kur'ân Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu Tebliğler Kitabı,* edt. Mevlüt Güngör, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı (İBBKSİDB), İstanbul, 2011.

Nedvi, *Asrı Saâdet Peygamberimizin Tebligat ve Tâlimatı*, haz. Eşref Edip, Sebîlürreşâd Neşriyatı, İstanbul 1387/1967.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, Sünen-i Nesâî, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 2087-2453, Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref (ö.676/1278), *et-Tibyân fî Âdâbi Ḥameleti'l-Ḳur'ân* (nşr.), Dâru İbn Ḥazm, Beyrût 1414/1994, s. 5.

_____, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim* (nşr.), I-XVIII (9 ciltte), Dâru İḥyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrût 1392/1972, s. 157.

_____, *Tehźîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât* (nşr.), I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996

Niyazi, Mehmet, Medeniyetimizin Analizi ve Geleceği, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

Okiç, Tayyib, İslamiyet'te ilk Nüfus Sayımı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* CilL: VII, Ankara 1960.

Okumuş, Ejder, *Dinin Toplumsal İnşası*, Akçağ yayınları, Ankara, 2015.

Okumuş, Mesut, Kur'an'Ön Tedrici Nüzûl Süreci BağlamÖnda Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine, *Eskiyeni Dergisi,* 27/Güz 2013.

Oruçhan, Osman, Hz. Peygamber'in Sünnetinde Çevre Duyarlılığı: Ahlâkî Bir Örneklik, *The Journal of Academic Social Science Studies,* Sayı, 59, 2017.

Öcal, Mustafa, *Eğitimde Rehberlik*, Bursa: Düşünce Yayınları, 2004,

Öğmüş, Harun, *Câhiliye Şiirine Göre Arap Yaşantısı ve Kur'ân'ın Getirdiği Değişim*, Aybil yay., Konya 2012.

Öğmüş, Harun, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.

Ökten, Gülşen, Kur'an'a Göre Bilgi Kaynakları, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 39, 2015.

Önal, Mehmet, Erdemli Şehir ve Hikmetli Bilgi İlişkisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Yıl: 2, Sayı: 31, 2013.

Önal, Ramazan, Hz. Peygamber'in Hayatında Kişisel Bakım, *Sosyalbilimler Araşatırmaları Dergisi*, Sayı, 53-54, 2020.

Önder, Mustafa-Dölek, Adem, "Hepiniz Yöneticisiniz" Hadisi Baglamında Hz. Peygamber'in Sorumluluk Egitimi, *Ekev Akademi Dergisi,* Yıl 13, Sayı 40, Yaz 2009.

Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti,* Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1990.

Önkal Ahmet, *Rasulüllah'ın İslam'a Davet Metodu* Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2014.

Özafşar, Mehmet Emin, *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.

Özalp, Ahmet, Din Eğitimi Bağlamında İnsanın Kutsalla İlişkisinin Araçları Olarak İslam Düşüncesinde Bilginin Kaynakları, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 11, Sayı: 24, Haziran 2020.

Özdemir, Mehmet Nadir, Bir Dönüşüm: Cahiliye Yağmacılığından Bedir Gazvesi Ganimetlerine, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9/2, 2020.

Özdenören, Rasim, "Dünyevileşme üzerine soruşturma" *Eskiyeni dergisi,* sayı,13 Yıl, 2009.

Özer, Salim, İslam ve Diğer Medeniyetlerin Engelliye Bakışı, *BilimName Dergisi,* XXVIII, 2015.

Özkan Mustafa, Hz. Peygamber'in Sünnetinde Aile Dinamikleri, *Uluslararası Mevlid-İ Nebi Sempozyumu,* DİB Yayınları, Antalya 2019.

Özkurt, Kemal, Mahremiyet Anlayışının Mimariye Yansıması, *Din, Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu,* Samsun 2015.

Öznurhan, Halim, *"Kur'an'ın Arap Diline Tesiri*", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrıcı Kuramer Yayınları, İstanbul 2019.

Öztürk, Levent, Medine İslam Toplumunda Müslümanlar Ve Hrıstıyanlar, *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber Ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu,* Mardin 2015.

Pakdemir, Köksal, Zihniyet-Din Ve Toplumsal Değişim İlişkisi, Ülgener Örneği, *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi,* Sayı 1, Haziran 2018.

Palabıyık, Hanefi, Araplarda Putperestlik Ve Hicaz Putlarından/ Beytlerinden Biri Olarak "Zülhalesa", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl 3, Cilt 3, Sayı 1, Bahar 2017.

Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, (Doğuşu, Gelişimi ve Çöküşü), Pınar Yayınları, İstanbul 1996.

Polat, Salahaddin, *Hz. Peygamber'in Sünneti ve Değişim*, Değişim Sürecinde İslam Sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Polater, Kadir, Kur'an Açısından Hürriyetler ve Marufu Emretme Prensibi, *Ekev Akademi Dergisi,* Yıl 9, Sayı, 25, Güz 2005.

Râğıb el-Iṣfehânî, Ebû'l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed (ö.502/1109), *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳurʾân* (nşr. Ṣafvân ʿAdnân ed-Dâvûdî), Dâru'l-Ḳalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Dimeşḳ , Beyrût 1412H,

_____, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳurʾân* (nşr. Ṣafvân ʿAdnân ed-Dâvûdî), Dâru'l-Ḳalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Dimeşḳ , Beyrût 1412H.

Râzî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Ömer et-Teymî (ö.606/1210), *Mefâtîḥu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1421/2000.

Rayyis, Ziyauddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, trc. İbrahim Sarmış, Nehir Yayınları, İstanbul 1995.

Ries, Julien, *"Idolatry",* The Encyclopedia of Religion, Editör Mircae Eliade, Macmillan Publishing, Newyork, 1987.

Sağîr, Celâluddin Ali, *Devru't-Takvâ fi'l-Harekâti'l-İctimâiyye*, Beyrut: Dâru'l-A'râf, 1993.

Saʿlebî, Ebû İsḥâḳ Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm (ö.427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyân* (nşr. Ebû Muḥammed b. ʿÂşûr), I-X, Dâru İḥyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrut 1422/2002, VII, 132.

Sakallı, Talat, Hadislerle İslam'da Hoşgörü ve Kolaylık, Çağlayan Kitabevi, İzmir, 1996.

Salebî, Ebu İshak Ahmed, *el-Keşf ve'l-Beyan*, tahk: Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2002.

Salihî, Muhammed b. Yusuf, *Sübülü'l-hedy ve'l-irşâd fî sîreti ḫayri'l-ʿibâd*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud- Ali

Samadov, Vugar, *Hadis Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber'in Bedevilerle ilişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.

Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Türki,* İkdam Matbaası, İstanbul 1899.

San'ânî, Abdürrezzâk, *el-Muṣannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983.

Sancaklı, Saffet, "Hz. Peygamber'in Erdemli İnsan Yetiştirme Bağlamında İsâr Kavramına Verdiği Önem", *Tasavvuf: İlmi Ve Akademik Araştırma Dergisi* 7/17, 2006.

_____, Çevrenin Korunması Bağlamında Hz. Peygamber'in Hayvan Haklarına Verdiği Önem ve Değerin Analizi, *Çevre ve Din Sempozyumu,* İstanbul 2008

_____, Hz. Peygamberin İbadetlerde Öngördüğü İtidal ve Kolaylık Anlayışı, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı, 9, Cilt, 9, 2000.

_____, "Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleşlirme (Muahat) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayall Aç sından Önemi ve Analizi", *Diyanet İlmi Dergisi,* Cilt: 43, Sayı: 4, Ankara 2007.

Sargut, Selami, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2001.

_____, *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim*, İmge Kitap Evi, Ankara 2001.

Sarı, Mehmet Salih, Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci, Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu, *İstem Dergisi,* Yıl:2, Sayı:4, 2004.

Sarıçam, İbrahim – Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2006.

Sarıçam, İbrahim, *Toplumsal Bir Sorun Olarak Temizlik*, IV. Din Şurası, DİB Yayınları, Ankara, 2009.

Semhudi, Ali b. Abdullah b. Ahmed el-Huseynî, el Şâfîi Nureddin ebu'l-Hasen, *Vefâu'l-vefâ Bi Ehbari Daru'l-Mustafa*, c.IV, Daru'l-Kitab Âlemiyye, Beyrut.

Semhûdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. ʿAbdullâh, *Ḫulâṣetu'l-Vefâ bi ʾAḫbârİ Dâri'l-Muṣṭafâ* (nşr. Muḥammedu'l-ʾEmîn Muḥammed Maḥmûd ʾAḥmed el-Cekînî.

Seraḫsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-ʾEimme (ö.483/1090), *el-Mebsûṭ* (nşr. Ḫalîl Muḥyiddîn el-Meyyis), I-XXX, Beyrût, 1414/1993.

Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed, *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*, Beyrut 1981, 1404/1984.

Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî, *Vefâʾü'l-vefâ, bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1374/1955

Sevim, Hasan, Kur'ân İslâm'ı Söyleminde Tutarlılık Sorunu: Vahy-İ Gayr-İ Metlüv, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi,* Cilt, 8, Sayı, 15.

Seydişehri, Mahmut Es'ad*, İslam Tarihi Tarih-i Din-i İslam Tarihi*, Marifet Yayınları, 1993.

Seyyid Bey, Mehmet, *Usûli Fıkıh Derslerinde İrade Kazâ ve Kader*, Moralite Yayınları İstanbul 2012.

Sindî, Ebû'l-Ḥasan Muḥammed b. ʿAbdi'l-Hâdî et-Tatvî Nûru'd-Dîn (ö.1138/1726), *Kifâyetu'l-Ḥâce fî Şerḥi Süneni İbn Mâce* (nşr.), Dâru âlcîl - Beyrût. s. 102.

Sezen, Yumni, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

Solmaz, Mekki, Kur'ân'da Birey ve Toplumun İnşası, *Batman Akademi Dergisi,* Cilt 6, Sayı 1, 2022.

Soyasaldı, Mehmet- Şimşek,Songül, Kur'an'ın Getirdiği Evrensel Prensipler, *e-Journal of New World Sciences Academy,* Cilt, 2, Sayı, 3, 2007.

_____, "Kur'an'da Ümmî Kavramının Semantik Analizi ve Bu Bağlamda Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi", *EKEV Akademi Dergisi,* c. VII, sy. 16, 2003.

Soysaldı, Mehmet, *"*Kur'an'ı Doğru Anlamada Semantik Metodun Önemi", *Kur'an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2001.

_____, Kur'an'ı Anlama Metodolojisi, Fecr Yayınları, Ankara 2001.

Söylemez, Mahfuz, *Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler*, İslami İlimler Dergisi Yayınları, Çorum 2007.

Söylemez, Mahfuz, *İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı,* El Milel ve Nihal, 2016.

_____, Şehirlerin Ruhu Üzerine, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl 4, Cilt 4, Sayı 2, Güz 2018

Suyûṭî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *el-Muzhir fî ʿUlûmi'l-Luğa ve Envâʿihâ* (nşr. Fuâd ʿAlî Manṡûr), I-II, Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1418/1998.

_____, *el-Câmiʿu'ṣ-Ṣağîr ve Ziyâdetuhû* (nşr.),

_____, *ed-Durru'l-Menṡûr* , I-VIII, Beyrut.

_____, *Şerḥu Süneni İbn Mâce* (nşr.), s. 224.

_____,*Ḳavtu'l-Muğtezî ʿalâ Câmiʿi't-Tirmiẕî* (nşr.), I-II

Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed, *er-Ravdu'l-Ünuf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Beyrut 1991

Subhî, Mahmesânî, *en-Naẓariyyetü'l-ʿâmme li'l-mûcebât ve'l-ʿuḳūd fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye*, Beyrut: y.y., 1948.

Suiçmez, Yusuf, *YDÜ I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu* Nisan 2012 Lefkoşa. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Yakın Doğu Üniversitesi yayınları, 2014.

Susa, Ahmet, *Tarihte Araplar ve Yahudiler* (İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat), Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2005.

Suyûtî, Celâlüddîn, *ed -Dürru'l-Mensur, Merkezu Hicr li'l-Buhus*, bs. 1, Kâhire 2003.

Şahbi, İbrâhim b. Mûsâ, *el-Muvafakal*, *İslami İlimler Metodolojisi*, Çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayınları, İstanbul 1990.

Şahin, Osman Erdal, "20. Yüzyıl Batı ve İslam Düşüncesinde Sosyal Adalet Yaklaşımı", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/1, Haziran 2019.

Şahin, Ramazan, İslam'ın Kardeşlik Anlayışı Bir Vücudun Organları, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi,* Yıl 1, Cilt 1, Sayı 1, 2015.

Şahinalp, Hacer, *Değişim ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir Bi'l-Ma'Rûf Nehiy 'Ani'l-Münker*, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl: 26, Sayı 44, Temmuz-Aralık 2020.

Şâṭıbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḫmî el-Ğırnâṭî , el-Muvâfaḳât (nşr. Ebû ʿUbeyde Meşhûr b. Ḥasen es-Selmân), I-VII, Dâru İbn ʿAffân, 1417/1997, I, 275, III, 336;

Şâmî, Muhammed b. Yusuf (942/1535), Sübülül-hüdâve'r-reşâd fî sîretihayril-ibâd, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut 1414/1993.

Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîru'ş-Şa'râvi,* Matabiu Ahbâri'l-Yevm, 1997, 3/1841-1842.

Şebbe, Ömer b., Ebû Zeyd ʿOmer b. Şebbe ben-Numeyrî, *Târîḫu'l-Medîne* (nşr. ʿAlî Muḥammed Dendel, Yâsin Saʿdu'd-Dîn Beyân), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1417/1996.

Şehbenderzâde, Ahmed Hilmi, *İslâm tarihi, (I-II),* Ötüken yayınları. İstanbul 2006.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdü'l-Kerîm b. Ahmed eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, bs. 2, Beyrut 1992.

Şeker, Mehmet, Medeniyet ve Kültür, *Diyanet Dergisi,* Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara, 1976.

Şeker, Necmeddin – Yeksek, Ferize, Hadislerde İhsan Kavramı, *Akademik-Us,* Cilt 3, Sayı 1, 2019.

Şeker, Necmeddin, İslam Kültürü ve Değişim Bağlamında Sünnet Algısı, *Ekev Akademi Dergisi,* Bahar 2011.

_____, Sözlü İletişimde Nebevî Metot Hz. Muhammed'in (A.s) Konuşma Üslubu Ve Adabı, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 5/10, Aralık, 2011.

Şekeroğlu, Sami, Matüridi'de Zühd ve Takva Anlayışı, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl: 14 Sayı: 22, Şanlıurfa 2009.

Şentürk, Halil, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, İz Yayıncılık, Isparta 2008.

Şeriati, Ali, *Medeniyet ve Modernizm*, çev: Ahmet Yüksekoğlu, Bir Yayaıncılık, İstanbul 1985.

Şerîf el-Curcânî, ʿAlî b. Muḥammed b. ʿAlî eş-Şerîf (ö.816/1413), *Kitâbu't-Taʿrîfât* (nşr. Heyet), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1403/1983, s. 146.

Şevkânî, Muhammed b. Alî, *Neylu'l-evtâr min esrârı Multeka'l-ahyâr*, (I-XVI), (thk. M. Subhî b. Hasen Hallâk), Dâru İbni'l-Cevzî, er-Riyâd 1427.

Şibli, Mevlana, *Büyük İslam Tarihi, Asrı Saadet*, (Çev: Ömer Riza Doğrul),Eser Kitabevi, İstanbul 1977.

Şişman, Mehmet, *Örgütler ve Kültürler*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2002.

Şulul, Kasım, *İbn Haldun'a Göre Şehir Hayatı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011:

Taberi,Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessetu'r-Risale, 2000.

_____,*Târîḫu'r-Rusul ve'l-Mulûk, ve Ṣılatu Târîḫ eṭ-Ṭaberî*, I-XI, Dâru't-Turâṣ, Beyrut 1387/1967.

Ṭaberânî, Ebû'l-Ḳâsım Suleymân b. Aḥmed b. Eyyûb eş-Şâmî (ö.360/971), *Musnedu'ş-Şâmiyyîn - et-Ṭaberânî* (nşr. Ḥamdî b. ʿAbdulmecîd es-Selefî), I-IV, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1405/1984.

_____,*el-Muʿcemu's-Ṣağîr = er-Ravḍu'd-Dânî* (nşr. Muḥammed Şekûr Maḥmûd el-Ḥâc ʾEmrîr), I-II, el-Mektebu'l-İslâmî, Dâru ʿAmmâr, Beyrut, ʿAmmân 1405/1985.

_____,*el-Mu'cemü'levsat*, (thk. Târık b. İvezullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî), Dâru'l-Harameyn, Kâhire, 1415.

_____,*el-Mu'cemü'l-kebîr, (thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî), Dâru İhyâi'tTürâsi'l-Arabî, y.y., 2002.*

Tahânevi, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid, *Kitabu Keşşafi Istılâhâti'l-Funûn ve'l- Ulûm*, (Tahk. Ali Dahruc), Mektebetü Lübnan 1996.

Tahir b. Âşûr, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, Çev. Vecdi Akyüz, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000.

Tan, Zeki, Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı*: 16, Ekim 2018.

_____, *Temel İslam Kaynaklarında Ahlak ve İnşa*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2022.

Tanrıverdi, Mustafa, Hadislerde Vefa Kavramının Anlam Sahası Üzerine Bir Çözümleme, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2022/21.

Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid*, Hazırlayan, Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1980.

Tekin, H. Vicdan, Aileyi de Toplumu da "Deni"leştiren Dünyevileşme, *Eskiyeni Dergisi,* Sayı 13, İlkbahar 2009.

Temizer, Aydın, Kur'an'a Göre Cahiliye Zihniyetinin Rububiyet Anlayışındaki Çelişki, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi,* Bişkek 2013.

Thomas, Bishop of Margâ, *The Book of Governors*, edt. E. A. Wallis Budge, London 1893.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *Sünen-i Tirmizî*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1629-2061, Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.

_____,*eş-Şemâili'l-Muhammediyye, (thk. Seyyid Abbâs), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut, 1412.*

Toksarı, Ali, Temel Hak Ve Özgürlükler Bağlamında Kitap Ve Sünnete Göre Özel Hayatın Gizliliği, *Diyanet İlmi Dergi,* Cilt: 48, Sayı: 2.

Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor* (trc. Ufuk Uyan), Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1980.

Topaloğlu, Bekir, *İslam'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2014.

Topaloğlu, Nuri, Hadislerin Anlaşılmasında Zaman, Mekan, Şahıs ve Şartların Önemi, *Hadisin Dünü-Bugünü ve Geleceği Sempozyumu,* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 1993.

Topçu, Nurettin, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1978.

Tunalı, İsmail, *Estetik,* Remzi Yayınları, İstanbul 1989.

Turan, Osman, *"Din ve Medeniyet*", İslâm Medeniyeti, Aralık 1972.

Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İFAV, İstanbul 1997.

Tusî, Nasirûddin, Ahlâk-ı Nâsrî, çev. Anar Gafar, ve Zaur Şükürov, Litera Yayınları, İstanbul 2007.

Türkmen, Sabri, *Kur'an'da Nezaket,* Diyanet İlmi Dergi, Cilt 43, Sayı, 4, Aralık 2007.

Uçar, İlyas, "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8, 2017.

Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yay., İstanbul 1980.

Ulutürk, Veli, *Kur'an'da Ehl-i Kitap, İnsan Yayınları*, İstanbul,1996.

Ülgener, Sabri, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, Ankara 1983.

Ünal, Ali, *Kuran'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İstanbul, 2003.

Ünal, Hakkı, *İslam Kültürünün Sürekliliğini Sağlamada Hadis ve Sünnetin Rolü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003

Ünal, Necdet, Kur'an'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma, *Kelam Araştırmaları* 9:2, 2011.

Ünverdi, Mustafa, *"*Kelâm ve Tasavvuf Açısından Kadere İman-Tevekkül İlişkisi", *Kelam Araştırmaları Dergisi* [Kader], 2020.

Vâḥidî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî (ö.468/1076), *Esbâbu'n-Nuzûl* (nşr. ʿİsâm b. ʿAbdilmuḥsin el-Ḥumeydân), Dâru'l-Iṣlâḥ, 1412/1992.

_____,el-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz (nşr. Safvan Adnan Davudi), Dimaşk 1995/1415.

Vâḳıdî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî (ö.207/823), *el-Meğâzî* (nşr. Marsden Jones), I-III, Dâru'l-Alemî, Beyrut 1409/1989.

Ya'merî, Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidinnâsi'n-Nâs, *'Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzî ve'ş-Şemâil ve's-Siyer*, Beyrut 1993.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.

Yâḳût el-Ḥamevî, Ebû ʿAbdullâh Yâḳût b. ʿAbdullâh er-Rûmî (ö.626/1229), *Muʿcemu'l-Buldân*, I-VII, Dâru Ṣâdır, Beyrut 1995, I, 255.

Yavuz, Adil, "Gazzali'nin Yönetim Anlayışında, Hadis ve Sünnet Kültürünün Etkisi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı. 34, 2012.

Yavuz, Yusunus Vehbi, *İslam Fıkhına Dinamizm Veren Unsurlar ve Çağdaş Fıkhı Oluşturma Zarureti*, Kurav Yayınları, Bursa, 2006.

Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.

Yıldırım, Duran Ali, *Kur'an'da Fesat*, Çimke Matbaası, Konya, 2016.

Yıldırım, Enbiya, *Din ve Ahlâk Ekseninde Hz. Muhammed*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.

Yıldırım, Zeki*, Kur'an ve Çevre Sorunları, Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Erzurum 2012.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük Islam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

Yılmaz, Bedriye, Erken Dönem Kur'an Tefsirlerine Göre Medine Yahudilerinin Kimlik ve Geleneklerine Genel Bir Bakış, *Milel ve Nihal Dergisi,* 18, 2021.

Yılmaz, Hüseyin,"Yaygın Din Eğitimi Kurumları ve Toplumsal Barış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2001

Yılmaz, Ömer-Sırım, Veli, *Zekât-Sosyal Adalet İlişkisi: Gelir Dağılımındaki Adaletsizliklere İlişkin Teorik Yaklaşımlarla Mukayeseli Bir İnceleme*, Sosyal Bilimler Metinleri, 2017.

Yılmaz, Yasin "Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış", *Dinî Araştırmalar* 14/40, Ocak-Haziran 2012.

Yiğit, Sema, El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyü Ani'l-Münker Âyetlerinin Kronolojik (Nüzûl Zamanı Ve Nüzûl Sebepleri Yönünden) İncelemesi*, Diyanet İlmî Dergi* 58, 2022.

Yıldız, Abdullah, *Cami/Mescid Merkezli İslam Medeniyeti/ Şehri ve Cami/Mescid Merkezli Diriliş*, Şehir Ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerin Rolü, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.

Yurdaydın, Hüseyin, "*İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu"*, AÜİFD, Ankara 1985.

_____, *"İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu"*, AÜİFD, Ankara 1985.

Yurt, Mehmet Emin, Hamd, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* cilt 13, sayı 2, 2011.

Yüksel, Ayşe Ersay, İslam Öncesi Dönemde Kâbe'deki Resimler, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 57*:1 2016, ss.175-194.

Zebîdî, Aḥmed b. Aḥmed eş-Şercî (ö.893/1488), *et-Tecrîdu's-Ṣarîḥ li-Eḥâdîsi'l-Câmiʿi's-Ṣaḥîḥ* (nşr. Ḥasen ʿAbdulmunʿim, Kesrî Ṣâliḥ el-ʿAlî), Muʾessesetu'r-Risâle, Dimeşḳ 1430/2009.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Gâmûs*, Matbaatu Hukumeti Kuveyt, Kuveyt, 1977.

Zeccâc, Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. es-Serî (ö.311/924), *Meʿâni'l-Ḳur'ân ve İʿrâbuhu* (nşr. ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî), I-V, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1408/1988.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b.Osman, *Târihu'l-İslâm ve Vefiyâtu'l-Meşahiru'l-İ'lâm, el-Meğazî*, Beyrut 1990

Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr (ö.538/1144), *el-Keşşâf ʿan Ḥaḳâîḳı Ğavâmiḍi't-Tenzîl* , I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût 1407, I, 386-387.

_____, *Esâsü'l-belâga,* thk. Dr. Mezîd Na'îm - Dr. Şevkî Me'arrî, : Mektebetü Lübnân, Beyrut, 1418/1998.

Zerka, Dr. Enes, İslam İktisadı; İnsan Refahına Bir Yaklaşım, trc. Doç .. Dr. Ahmet Tabakoğlu, İslam İktisadı Araştırmaları, İstanbul 1988.

Zerkeşî, Bedreddin, *el-Baḥrü'l-muḥîṭ* (nşr. Ömer Süleyman el-Eşkar), Kahire 1988.

Zerkeşî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. Bahâdır eş-Şâfiʿî (ö.794/1392), *İʿlâmu's-Sâcid bi Aḥkâmi'l-Mesâcid* (nşr. Ebû'l-Vefâ Muṣṭafâ el-Merâġî), 4. Baskı, 1416/1996.

Zevzenî, Abdullâh el-Hasen b. Ahmed, *Şerh-u'-Mu'allakâti's-Seb'a*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1425/2005.

Zeydânî Muẓhiruddîn, el-Ḥuseyn b. Maḥmûd b. el-Ḥasen Muzhiruddîn ez-Zeydânî el-Kûfî eḍ-Ḍarîr eş-Şîrâzî el-Ḫâlefî (727/1237), *el-Mefâtîḥ fî Şerḥi'l-Meṣâbîḥ* (nşr. Nureddîn Ṭâlib), I-VI, 1433/2012, II, 414.

Zengin Feyzullah, Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Güz 2016/7, (2).

Zeydân, Corcî, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Sad. Mümin Çevik, İstanbul 1976.

Zorulu Cem, *Tebliğde Öncelik ve Tedricilik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006.